

T. C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

ÖMER B. ABDÜLAZİZ'İN DEVLET YÖNETİMİ

(DOKTORA TEZİ)

Kasım KOÇ

BURSA-2023

T. C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

ÖMER B. ABDÜLAZİZ'İN DEVLET YÖNETİMİ

(DOKTORA TEZİ)

Kasım KOÇ

DANIŞMAN

Prof. Dr. Adem APAK

BURSA-2023

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslâm Tarihi Bilim Dalı'nda, 711822007 numaralı Kasım KOÇ'un hazırladığı "ÖMER B. ABDÜLAZİZ'İN DEVLET YÖNETİMİ" konulu Doktora tezi ile ilgili savunma sınavı, günü saatleri arasında yapılmıştır. Sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin(başarılı/başarısız) olduğuna..... (oybirliği / oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı

Prof. Dr. Adem APAK

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Prof. Dr. İsmail GÜLER

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Prof. Dr. M. Asım YEDİYILDIZ

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Doç. Dr. Abdullah ÇAKMAK

Afyon Kocatepe Üniversitesi

Üye

Dr. Abdullah Erdem TAŞ

Kütahya Dumlupınar Üniversitesi

Tarih:

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tez Başlığı: ÖMER B. ABDÜLAZİZİN DEVLET YÖNETİMİ

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 471 sayfalık kısmına ilişkin, 10/04/2023 tarihinde şahsım tarafından *Turnitin* adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1-Kaynakça/dipnot hariç
- 2-Alıntılar hariç
- 3- 5 Kelime

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.10/04/2023

Adı Soyadı: Kasım KOÇ
Öğrenci No: 711822007
Anabilim Dalı: İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı
Programı: İslâm Tarihi Bilim Dalı
Statüsü: Y.Lisans Doktora

Danışman

Prof. Dr. Adem APAK

YEMİN METNİ

Doktora Tezi olarak sunduğum “ÖMER B. ABDÜLAZİZ'İN DEVLET YÖNETİMİ” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntılarının kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

10/04/2023

Tarih ve İmza

Adı Soyadı : Kasım KOÇ

Öğrenci No : 711823022

Anabilim : İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı

Programı : İslâm Tarihi Bilim Dalı

Tezin Türü : Doktora

ÖZET

Adı ve Soyadı	: Kasım Koç
Üniversite	: Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: İslâm Tarihi ve Sanatları
Bilim Dalı	: İslâm Tarihi
Tezin Niteliği	: Doktora Tezi
Mezuniyet Tarihi	:
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Adem Apak

ÖMER B. ABDÜLAZİZ'İN DEVLET YÖNETİMİ

Ömer b. Abdülazîz, hem Emevî olması hem farklı icraatları hem de Müslüman çoğunluğun desteğini kazanması sebebiyle önemli ve farklı bir devlet adamıdır. Bununla birlikte onun devlet idaresinin, ilmî, analitik ve eleştirel yöntem gereği gibi kullanılmadan dağıntık ve yüzeysel bir şekilde daha ziyade idealize edilerek ele alındığı görülmektedir. Bundan dolayı bu çalışmada Ömer b. Abdülazîz'in devlet yönetiminin seleflerinden farklı ve benzer icraatları, sebep ve sonuçları ilmî metotlarla tespit edilmeye ve sisteme karşı tavrı belirlenmeye çalışılmıştır. Bunun için ilk önce temel kaynaklar esas alınmış, onlarda yer alan bilgiler tespit edilip yorumlandıktan sonra çağdaş eserlerden faydalanılma yoluna gidilmiştir. Sonuç bağlamında Ömer b. Abdülazîz, gençliğinde valilik ve müsteşarlık yapmış, halife olduğunda şaşaalı saltanat geleneklerini iptal etmiştir. Halifeler arasında hiçbir ayırım yapmamış, saltanatı ve veliaht tayinini meşrû karşılamıştır. Önce kendi mallarını bağışlamış, daha sonra şikâyete konu olan çok sayıda mezâlîmi davacılar için iade etmiştir. Gümrük vergisi dâhil birçok vergiyi ilga etmiştir. Mevâliden cizyeyi kaldırıp onları Araplarla eşitlemiş ve birçoğuna resmi vazife vermiştir. Muhtaç ve mağdur kesimlere geniş kapsamlı sosyal yardımlar yapmıştır. Aşk şairlerine ilgi göstermese de öğütler içeren dinî şiirleri dinlemeye devam etmiştir. Bazı konularda hanedan üyeleriyle karşı karşıya gelse de hayatı boyunca Emevî mensuplarıyla dostane ilişkiler kurmuş, bazılarını resmi görevler de vermiştir. Hutbelerde Hz. Ali'nin ayıplanması âdetini kaldırıp Fedek, Ketibe, sadukât, humus ve zevî'l-kurbâ sehmini Benî Hâşim'e tahsis etmiştir. Hâriciler'le tartışmışsa da bir kişiyi ikna edebilmiş, diğerleriyle savaşmak zorunda kalmıştır. Ömer b. Abdülazîz, zimmîlerin lehine hükümler vermiş ve vergilerini düşürüp maddi olarak desteklemiş, öte yandan mevcut bazı kurallara küçük düşürücü yenilerini ekleyerek etkin bir şekilde uygulamış ve tüm zimmî görevlileri azletmiştir. Dış siyaset alanında fetihleri durdurmuş, düşman saldırılarına açık olduğundan uç bölgelerini boşaltmaya karar vermiştir. Valiliğinin aksine halifeliği sırasında mimari çalışmalara ilgi duymamıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Emevîler, Ömer b. Abdülazîz, Hilafet, Saltanat, Yönetim, Sosyal Siyaset, Mezâlîmi İade.

ABSTRACT

Name and Surname : Kasım Koç
University : Bursa Uludag Üiversity
Institution : Institute of Social Sciences
Field : Islamic History and Arts
Branch : Islamic History
Degree Awarded : PhD
Degree Date :
Supervisor : Prof. Dr. Adem Apak

‘UMAR İBN ‘ABD AL-‘AZİZ’S STATE MANAGEMENT

‘Umar b. ‘Abd al-‘Azīz is an important and different statesman because he is an Umayyad, his different actions and the support of the Muslim majority. However, it is seen that his state administration is handled in a scattered and superficial way, rather idealized, without using scientific, analytical and critical methods as required. Therefore, in this study, it has been tried to determine the different and similar actions, reasons and results of ‘Umar b. ‘Abd al-‘Azīz's state administration from his predecessors and to determine his position against the system. For this, firstly, basic sources were taken as basis and after the information contained in them was determined and interpreted, contemporary works were used. In the context of the conclusion, ‘Umar b. ‘Abd al-‘Azīz was the governor and undersecretary in his youth and when he became the caliph, he canceled the glorious sultanate traditions. He made no distinction between the caliphs and regarded the sultanate and the appointment of heirs as legitimate. He donated his own property first and then returned a large number of usurped properties that were the subject of the complaint to the plaintiffs. It abolished many taxes, including customs duty. He removed the jizya from the mawali and equated them with the Arabs and gave many of them official duties. ‘Umar b. ‘Abd al-‘Azīz provided extensive social assistance to the needy and aggrieved groups. Although he did not show interest in love poets, he continued to listen to religious poems containing advice. Although he came face to face with the members of the dynasty on some issues, he established friendly relations with the Umayyad members throughout his life and gave some of them official duties. He abolished the custom of condemning Ali in the sermons and allocated the shares of Fedek, Katība, sadukât, humus and zavī'l-kurbâ to Bani Hashim. Although he argued with the Kharijites, he was able to persuade one person and had to fight the others. Umar b. Abdulaziz made judgments in favor of the dhimmis, reduced their taxes and supported them financially, on the other hand, he effectively implemented some existing rules by adding new derogatory ones and dismissed all dhimmis officers. In the field of foreign policy, he stopped the conquests and decided to evacuate the border regions as it was open to enemy attacks. Unlike his governorship, he was not interested in architectural studies during his caliphate.

Key Words: İslamic History, Umayyads, ‘Umar b. ‘Abd al-‘Azīz, Caliphate, Sultanate, Administration, Social Policy, Return of usurped property.

ÖNSÖZ

Emevîler dönemi, İslam tarihinde Muâviye b. Ebî Süfyân'la (661-680) başlayıp Mervân b. Muhammed'in (744-750) öldürülmesiyle sona eren 90 yıllık kısa ancak etkileri sonra da devam eden hadiselerin ve gelişmelerin yaşandığı önemli bir dönemdir. Hz. Ali – Muâviye mücadelesi sebebiyle ortaya çıkan iç savaşların acıları üzerine kurulması, sahabe döneminden sonra gelmesi, ayrıca hilafetten saltanat nizamına geçilmesi, Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi, Harre savaşı, Mekke'nin kuşatılıp Ka'be'nin mancınık taşlarıyla yıkılması, iç savaşlarda Abdullâh b. Zübeyr'in ve çok sayıda Müslümanın öldürülmesi gibi zihinlerde derin izler bırakan hadiseler yaşandığından bu dönem, İslam tarihinin en tartışmalı, aynı zamanda en fazla popüler ve akademik alaka duyulan dönemlerinden biri olmuştur. Öte yandan aynı dönemde kurumlaşma, divanların ve paraların Arapçalaştırılması, donanmanın kurulması, geniş fetihlerin gerçekleştirilmesi, İslam'ın ve Arap dilinin yayılması, dinî ilimlerin, fen ve tabiat bilimlerinin temellerinin atılması, çok sayıda fikir akımı ve mezheplerin doğuşu, İslam sanatının ve mimarisinin oluşturulması gibi önemli gelişmeler de meydana gelmiştir. Emevîler döneminde görülen dinî, siyasî, idarî, askerî, iktisadî ve kültürel kırılma ve gelişmeler, daha sonra teşekkül eden İslam devletlerini, gelenekleri, kurumları ve sistemleri doğrudan etkilemiştir. Tüm bu sebeplerle hem dünyada hem de Türkiye'de Emevî tarihi, Emevî halifeleri, vali ve komutanları hakkında yüksek lisans ve doktora düzeyinde çok sayıda ilmi araştırma yapılmış, birçok makale ve kitap yazılmıştır.

İslam tarihinde en fazla eleştiriye maruz kalan Emevî halifeleri olmasına rağmen onlardan biri olan Ömer b. Abdülazîz, râşid halifeler gibi takdir edilip örnek gösterilmiş, Müslümanların ekseriyetinin sempatisini kazanarak hiçbir zaman meşrûiyet sıkıntısı yaşamamıştır. Halifeliği sırasında farklı şahsiyetiyle, İslâm'a ve selefeye bağlılığıyla, farklı siyasî, idarî, adlî, askerî, iktisadî, sosyal ve kültürel icraatlarıyla, hilafet, saltanat ve veliahtlık sistemine, muhaliflere, mevâlîye farklı bakışıyla, İslâm'ı uygulayıp yayma ve Müslümanların birliğini sağlama gayretleriyle ön plana çıkmıştır. “Araştırmanın Kaynakları” başlığı altında tafsilatıyla aktarılacağı üzere hakkında en fazla araştırma yapılan Emevî halifelerinden biri Ömer b. Abdülazîz'dir. Ancak söz konusu çalışmalarda onun devlet idaresinin seleflerine benzer ve farklı yönlerinin, sebep ve sonuçlarının dağınık ve yüzeysel bir şekilde ele alındığı, ayrıca ilmî, analitik ve eleştirel

yöntemin gereği gibi kullanılmadığı, sunumlarda onun hakkında daha ziyade idealize etme eğiliminin yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle bazı çağdaş eserlerde Ömer b. Abdülazîz, idealleştirilerek seleflerinden çok farklı, dindar, adil, çok başarılı, reformcu hatta devrimci bir halife olarak sunulmaktadır. Ayrıca saltanat sistemini, veliahtlığı ve geçmiş halifelerin uygulamalarını gayri meşrû gören, bundan dolayı Benî Ümeyye'ye karşı sert tavır takınıp ağır baskı uygulayan bir halife olarak anlatılmaktadır. Bu araştırmada Ömer b. Abdülazîz'in devlet yönetiminde halef ve seleflerinden farklı ve benzer icraatlarını, sebep ve sonuçlarını ayrıntılarıyla tespit etmek, onun diğer halifelere benzerlik ve farklılıklarını ortaya koyarak bilhassa seleflerine karşı konumunu belirlemek hedeflenmektedir.

Çalışma, önsöz, giriş ve altı bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında faydalanılan kaynaklar, araştırmada izlenen yöntem, Ömer b. Abdülazîz öncesinde Emevîler ile Ömer b. Abdülazîz'in hayatı ve şahsiyeti hakkında bilgi verilmiştir. "Ömer b. Abdülazîz'in İdarî Siyaseti" başlığını taşıyan birinci bölümde halifelik öncesi idarî görevleri, yönetim tarzı, idarî teşkilat ve görevlileri ve yönetim esasları incelenmiştir. "Ömer b. Abdülazîz'in Adalet Sistemi" adı verilen ikinci bölüm, adliye teşkilatı ve görevlileri, adalet anlayışı ve mezâlim mahkemelerine tahsis edilmiştir. Üçüncü bölümde ise "Ömer b. Abdülazîz'in Ekonomi Siyaseti" başlığı altında maliyenin gelirleri ve giderleriyle ilgili yaklaşımı, vergi ve mali ıslah politikası, ziraat ve ticaret anlayışı gözden geçirilmiştir. Dördüncü bölüm, "Ömer b. Abdülazîz'in Toplumun Farklı Kesimleriyle İlişkileri" adını taşımaktadır. Bu bölümde şairler, müzisyenler, Araplar, mevâlî, muhtaç ve mağdurlarla ilişkilerine, siyasî ve itikâdî gruplar başlığı altında Emevîler, Ehl-i beyt, Abbâsoğulları, Hâricîler, Kaderîler, Mürcîîler ve gayri müslimlerle ilişkilerine yer verilmiştir. "Ömer b. Abdülazîz Döneminde Dış Siyaset" başlığını taşıyan beşinci bölümde uç bölgeleri ve yabancı devletlerle ilişkileri, fetih ve ordu anlayışından söz edilmiş, esirler ve ganimetlerle ilgili tavrı tespit edilmeye çalışılmıştır. "Ömer b. Abdülazîz'in İlim, Kültür ve Bayındırlık Faaliyetleri" adındaki altıncı bölüm ise âlimlerle ilişkilerine, İslâm'ı yayma faaliyetlerine ve bayındırlık hizmetlerine ayrılmıştır. Çalışma, sonuç, ekler ve kaynaklar kısmıyla tamamlanmaktadır.

Tez konusunun seçimi, kaynak araştırmaları ve yazma süreçlerinde birikim, tenkit ve önerilerinden faydalandığım muhterem danışman hocam Prof. Dr. Adem

Apak'a, tez izleme komitesi üyeleri Prof. Dr. İsmail Güler'e ve Prof. Dr. M. Asım Yediyıldız'a, çalışmanın bazı bölümlerini okuyup önerilerde bulunan Dr. Eyüp Kurt, Doç. Dr. Abdullah Çakmak ve Dr. Faik Akçaoğlu'na, tezin hazırlanması sürecinde beni cesaretlendirip işimi kolaylaştıran kıymetli eşim Kezban Koç'a en içten teşekkürlerimi sunarım.

Kasım KOÇ
Afyonkarahisar - 2023

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU.....	iii
YEMİN METNİ	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ.....	vii
İÇİNDEKİLER	x
KISALTMALAR	xiv
GİRİŞ	1
I. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI	1
II. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE YÖNTEMİ	8
III. ÖMER B. ABDÜLAZİZ ÖNCESİNDE EMEVÎLER.....	10
IV. ÖMER B. ABDÜLAZİZ'İN HAYATI VE ŞAHSİYETİ	18
A. HALİFELİĞİ ÖNCESİ HAYATI.....	18
B. HALİFE SEÇİLMESİ	23
C. VEFATI.....	28
D. ŞAHSİYETİ	36

BİRİNCİ BÖLÜM

ÖMER B. ABDÜLAZİZ'İN İDARİ SİYASETİ

I. HALİFELİK ÖNCESİ İDARİ GÖREVLERİ	49
A. VALİLİĞİ	49
1. Hunâsıra Valiliği	49
2. Hicâz Valiliği	50
B. HAC EMİRLİĞİ.....	59
C. HALİFE MÜSTEŞARLIĞI	61
II. YÖNETİM TARZI.....	67
A. EMEVİ SİYASET TARZINI DEĞİŞTİRMESİ	67
1. Saltanat Gelenekleri	67
2. Mukaddes Emanetler.....	70
3. Haremeyn Hizmetleri	71
4. At Yarışları.....	74
5. Hediyeleri Rüşvet Kabul Etmesi	75

6. Dualarla İlgili Düzenlemeleri.....	76
B. HİLAFET, SALTANAT VE İTAAT ANLAYIŞI	78
C. İSTİŞAREYE ÖNEM VERMESİ.....	91
D. KUR'ÂN, SÜNNET VE SELEFE BAĞLILIĞI	96
E. YÜKSEK SORUMLULUK ANLAYIŞI	99
III. İDARİ TEŞKİLAT VE GÖREVLİLERİ.....	106
A. MERKEZÎ İDARE.....	106
1. Hizmetçi, Mühürdâr, Hâcib, Yardımcı ve Danışmanlar	106
2. Kâtipler.....	107
3. Muhafızlar ve Şurta Görevlileri	110
4. Posta Teşkilatı	115
B. TAŞRA İDARESİ.....	116
C. HAC EMİRLERİ.....	127
IV. YÖNETİM ESASLARI.....	128
A. GÖREVLİ ATAMA ESASLARI	129
B. TALİMATLARI.....	133
C. UYARI, TEFTİŞ, AZİL VE ÖDÜL ESASLARI.....	139

İKİNCİ BÖLÜM

ÖMER B. ABDÜLAZİZ'İN ADALET SİSTEMİ

I. ADLİYE TEŞKİLATI VE GÖREVLİLERİ	149
II. ADALET ANLAYIŞI	153
III. MEZÂLİM MAHKEMELERİ.....	160
A. KENDİ MALLARINI İADESİ.....	163
B. İADE EMİRLERİ.....	168
1. Başkalarının Mezâlimini İadesi	169
2. Hanedanın Mezâlimini İadesi	171

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÖMER B. ABDÜLAZİZ'İN EKONOMİ SİYASETİ

I. GELİRLERLE İLGİLİ YAKLAŞIMI	177
A. VERGİ ISLAHI	177
B. SAVÂFÎ VE İKTÂ.....	183
C. CİZYE	184
D. HARAÇ.....	193
E. ZEKÂT	202
F. GANİMET	208
II. GİDERLERLE İLGİLİ YAKLAŞIMI	209
A. ATİYYE, ERZAK VE SOSYAL YARDIM	210

B. MALİYENİN GİDERLERİNİ AZALTMA TEDBİRLERİ	215
1. Tasarruf Tedbirleri ve Kamu Mallarını Koruma.....	215
2. Mâlî Disiplin	219
III. ZİRAAT VE TİCARET	224
A. ZİRAAT	225
B. TİCARET	227

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ÖMER B. ABDÜLAZİZ'İN FARKLI TOPLUM KESİMLERİYLE İLİŞKİLERİ

I. ŞAİRLER.....	240
II. MÜZİSYENLER.....	249
III. ARAPLAR VE MEVÂLÎ	252
A. ARAPLAR	253
B. MEVÂLÎ	257
IV. MUHTAÇ VE MAĞDURLAR	263
A. KADINLAR.....	263
B. ÇOCUKLAR VE YETİMLER.....	265
C. YOKSULLAR VE BORÇLULAR	268
D. YAŞLI VE HASTALAR	271
E. MAHKÛMLAR.....	272
F. KÖLE VE CARİYELER.....	274
V. SİYASÎ VE İTİKÂDÎ GRUPLAR.....	281
A. HANEDAN MENSUPLARI	281
1. Ailesi	282
2. Ömer b. Abdülazîz'in Hanedan Mensuplarına Karşı Tavrı.....	288
3. Hanedan Mensuplarının Ömer b. Abdülazîz'e Bakışı.....	295
B. EHL-İ BEYT VE ALİ TARAFTARLARI.....	308
1. Hz. Ali'ye Hakareti İptali.....	309
2. Fedek ve Ketîbe'yi Hâşimîler'e İade Etmesi	313
3. Hâşimîler ve Hz. Ali Taraftarlarıyla İlişkileri.....	316
C. ABBÂSOĞULLARI	326
D. HARİCÎLER	330
E. KADERİYYE	340
F. MÜRÇİE	345
G. GAYR-I MÜSLİMLER	346
1. Gayri Müslimleri Görevden Azletmesi.....	346
2. Zimmilere Yönelik Hukukî Uygulamalar	351
3. Gayri Müslimlerin Şikâyetlerine Bakılması ve Mezâlimlerinin İade Edilmesi.....	359
4. Gayri Müslimlerle Kişisel İlişkileri ve İhtidalar	364

5. Gayr-i Müslimlere Yardım ve Destekleri	368
6. Yahudiler	370
7. Mecûsîler	371

BEŞİNCİ BÖLÜM

ÖMER B. ABDÜLAZİZ DÖNEMİ DIŞ SİYASET

I. DİPLOMATİK FAALİYETLER	377
A. HİNDİSTAN	377
B. ÇİN	379
C. HORASAN VE MÂVERÂÜNNEHİR	380
D. BİZANS	383
1. Diplomatik ilişkiler	383
2. Askerî İlişkiler	387
E. ENDÜLÜS	396
II. FETİH ANLAYIŞI	397
III. ORDU TERTİP SİSTEMİ	402
IV. ESİRLER VE GANİMETLER	410

ALTINCI BÖLÜM

ÖMER B. ABDÜLAZİZ'İN İLİM, KÜLTÜR VE BAYINDIRLIK FAALİYETLERİ

I. ÂLİMLERLE İLİŞKİLER	415
II. İSLÂM'I YAYMA FAALİYETLERİ	423
III. BAYINDIRLIK HİZMETLERİ	427
A. VALİLİĞİ DÖNEMİNDE MESCİD-İ NEBEVÎ'Yİ GENİŞLETMESİ VE DİĞER HİZMETLERİ	427
B. BAYINDIRLIK FAALİYETLERİ	433
SONUÇ	441
KAYNAKLAR	453
EKLER	470
EK 1: ÖMER B. ABDÜLAZİZ'İN ÖMER B. VELİD'LE MEKTUPLAŞMASI ...	470
EK 2: ÖMER B. ABDÜLAZİZ'İN KADERİLER'LE YAZIŞMALARI	473
ÖZGEÇMİŞ	477

KISALTMALAR

a.e.	Aynı eser
a.g.e.	Adı Geçen Eser
a.g.m.	Adı Geçen Makale
(as)	Aleyhisselam
b.	Bin (Oğlu)
bk.	Bakınız
c.	Cilt
çev.	Çeviren
DİA :	Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed.	Editör
H.	Hicrî
H.z.	Hazreti
İA.	Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi
İSAM	İslam Araştırmaları Merkezi
M.	Milâdî
MEB.	Milli Eğitim Bakanlığı
nşr.	Neşreden
ö.	Ölüm Tarihi
s.	Sayfa
ss.	Sayfa Aralığı
sav	Sallallâhü Aleyhi Vesellem
trc.	Tercüme Eden
thk.	Tahkik Eden
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
t.y.	Tarihsiz
vd.	Ve Devamı
y.y.	Yayın Yeri Yok/ Yayınevi Yok

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Ömer b. Abdülazîz'in devlet yönetiminin ele alındığı bu araştırma, temel ve muahhar tarih kaynakları, biyografik eserler, muhtelif tabakât, terâcim, neseb, fütühat, coğrafya, edebiyat, haraç ve emvâl kitaplarından istifade edilmek suretiyle hazırlanmıştır. Ayrıca çağdaş tezler ve makaleler, müstakil biyografik kitaplar, ansiklopedi maddeleri, Emevîler'le ilgili spesifik çalışmalar gözden geçirilmiş, araştırmada mezkur çalışmaların tasnif, yöntem, farklı bilgi ve değerlendirmelerinden istifade edilmiştir.

Biyografik eserler arasında İbn Abdilhakem'in (ö. 257/871) *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*'i,¹ ilk kaynaklardan olması ve tezin her bölümünde müracaat edilmesi sebebiyle önemli bir yere sahiptir. Âcurrî'nin (ö. 360/970) *Ahbâru Ebû Hafs Ömer b. Abdülazîz*'in² önemi ise daha ziyade Ömer b. Abdülazîz'in hayatı, yönetim tarzı ve esasları ve gayri müslimlerle ilişkileri konularına katkıda bulunan eski ve müstakil bir kitap olmasından kaynaklanmaktadır. Bu bahiste bir diğer müstakil kaynak, yakın zamanda bulunup 2019 yılında neşredilen, ancak Hicrî üçüncü asırda yaşadığı halde yazarının adı bilinmeyen *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*'dir.³ Adı geçen eser, ilk kaynaklardan olması, geniş içeriği, yeni bulunup neşredilmesi ve tezin tamamına kaynaklık etmesi açısından araştırmamız yönüyle çok değerlidir. İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1200) *Sîretü ve Menâkıbü Ömer b. Abdülazîz*'i⁴ de önemli bir kaynaktır. Geniş muhtevası sebebiyle bu eser, en fazla müracaat edilen ikinci kaynak konumunu elde etmiştir.

Araştırmada yerleşim mekanları ve sakinleri hakkında değerli bilgiler veren şehir tarihlerine de müracaat edilmiştir. Yetmiş dört ciltlik hacmiyle İbn Asâkir'in (ö.

¹ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz alâ mâ Ravâhu'l-İmâm Mâlik b. Enes ve Ashâbuhu*, (thk. Ahmed Ubeyd), Beyrut 1984.

² Âcurrî, *Ahbâru Ebû Hafs Ömer b. Abdülazîz ve Sîretüh*, (thk. Abdullah Abdurrahîm Useylân), Beyrut 1980.

³ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, (Hicrî 3. Asırda yaşamış Meçhul Bir Yazar), (neşr ve tevsik. Muhammed et-Taberânî), Riyâd 2019.

⁴ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü ve Menâkıbü Ömer b. Abdülazîz*, (thk. Naîm Zarzûr), Beyrut 1984.

571/1176) *Târîhu Medîneti Dimaşk*'ı,⁵ her konuda bilgi sağlayan birinci kaynak olmasıyla ayrı bir öneme sahiptir. Bu eser, bilhassa Ömer b. Abdülazîz'in köleler, devlet görevlileri ve ulemâ ile ilişkileri gibi konularda özgün bilgiler içeren önemli bir kaynaktır. Aynı tür içinde yer alan İbn Şebbe'nin (262/876) *Kitâbu Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvere'si*⁶ daha fazla Mescid-i Nebevî, Fâkihî'nin (ö. 272/885) *Ahbâru Mekke'si*⁷ özellikle idare ve hac emirliği, Kuşeyrî'nin (ö. 334/945'ten sonra) *Târîhu'r-Rakka'si*⁸ daha çok idarî siyaseti, Azîmî'nin (ö. 556/116) *Târîhu Haleb*'i⁹ özellikle idare ve hac emirliği ve İbnü'n-Neccâr'ın (ö. 643/1245) *ed-Dürretü's-Semîne'si*¹⁰ özellikle Mescid-i Nebevî konularında kullanılmıştır.

Çalışmamızda müracaat edilen genel kronolojik tarih kitapları içinde İbn Kesîr'in (ö. 774/1372) *el-Bidâye ve'n-Nihâye'si*,¹¹ İbnü'l-Esîr'in (ö.630/1234) *el-Kâmil fi't-Târîh*'i,¹² Taberî'nin (ö. 310/922) *Târîh*'i,¹³ İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *el-Muntazam*'ı,¹⁴ Fesevî'nin (ö. 277/890) *el-Ma'rife ve't-Târîh*'i,¹⁵ Zehebî'nin (748/1347) *Târîhu'l-İslâm*'ı¹⁶ ve İbnü'l-Adîm'in (ö. 660/1262), *Buğyetü't-Taleb*'i¹⁷ araştırmamıza katkı oranlarına göre sıralanmış en önemli kaynaklardır. Hususen Halife b. Hayyât'ın (ö. 240/854-855) *et-Târîh*'inden¹⁸ daha çok idarî teşkilat ve görevlileri, İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) *el-Maârif*'inden¹⁹ ailesiyle ilişkileri, İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) *el-İmâme ve's-Siyâse*'sinden hanedan ve Hâricîler'le ilişkileri, Ya'kûbî'nin (292/905'den sonra) *Târîh*'inden²⁰ idarî siyaseti ve Ehl-i beyt'le ilişkileri, Mes'ûdî'nin (346/957)

⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, (thk. Amr b. Ğarâme el-Amravî), Beyrut 1995.

⁶ İbn Şebbe, *Kitâbu Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvere*, (thk. Fehîm Muhammed Şeltût), (nşr. Es-Seyyid Habîb Mahmûd Ahmed), Cidde 1399.

⁷ Fâkihî, *Ahbâru Mekke fi Kadîmi'd-Dehr ve Hadîsîh*, I-VI, (thk. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş), Beyrut 1414.

⁸ Kuşeyrî, *Târîhu'r-Rakka ve men Nezelehâ min Aşhâbi Resûlillâh ve't-Tâbi'in ve'l-Fuğahâ' ve'l-Muhaddîsîn*, (thk. İbrâhîm Sâlih), Dârü'l-Beşâir, 1998.

⁹ Azîmî, *Târîhu Haleb*, (thk. İbrâhîm Zağrûr), Dimaşk 1984.

¹⁰ İbnü'n-Neccâr, *ed-Dürretü's-Semîne fi Târîhi'l-Medîne*, (thk. Hüseyin Muhammed Alî Şükri), Medîne 1996.

¹¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XXI, (thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), Cîze; Kâhire 1998.

¹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, (thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî), Beyrut 1997.

¹³ Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, I-XI, (thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm), Beyrut /Kahire 1387.

¹⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, (thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Mustafa Abdülkâdir Atâ), Beyrut 1992.

¹⁵ Fesevî, *el-Ma'rife ve't-Târîh*, (thk: Ekrem Ziyâ Umerî), Medîne 1410.

¹⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhir ve'l-A'lâm*, (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Beyrut 2003.

¹⁷ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb fi Târîhi Haleb*, (thk. Süheyl Zekkâr), Dârü'l-Fikr, y.y., t.y.

¹⁸ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, (thk: Ekrem Ziyâ Umerî), Riyâd 1985.

¹⁹ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, (thk: Servet Ukkâşe), Kâhire 1992.

²⁰ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, (thk. Abdülemîr Mühennâ), Beyrut 2010.

Mürûcu'z-Zeheb 'inden²¹ idarî siyaseti ve Hâricîler'le ilişkileri, İbn Miskeveyh'in (ö. 421/1030), *Tecâribü'l-Ümem* 'inden²² idarî siyaseti, Hâricîler'le ilişkileri ve dış siyaseti konularında daha fazla istifade edilmiştir. Aynı şekilde İbn Hallikân'ın (ö. 681/1282) *Vefeyâtü'l-A'yân* 'ına²³ daha çok valiliği, Demîrî'nin (ö. 808/1405) *Hayâtü'l-Hayvâni'l-Kübrâ* 'sına²⁴ hayatı, şahsiyeti, hanedan ve ailesiyle ilişkileri, Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *Târîhu'l-Hulefâ* 'sına²⁵ ise daha ziyade hayatı, hilafet-saltanat anlayışı, muhafızları, hanedan ve ailesiyle ilişkileri konularında müracaat edilmiştir.

Araştırmada istifade edilen diğer bir kaynak türü de mekan ve çevre malumatının yanında başka kıymetli bilgiler de ihtiva eden coğrafya kitaplarıdır. Bunlar arasında İbnü'l-Fakîh'in (yaklaşık 289/902) *el-Büldân* 'ı²⁶ daha ziyade Ömer b. Abdülazîz'in dönemindeki bayındırlık hizmetleri ve haraç, Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) *Mu'cemü'l-Büldân* 'ı²⁷ ekonomi ve bayındırlık, İbn Fadlullâh el-Ömerî'nin (ö. 749/1349)'nin *Mesâlikü'l-Ebsâr* 'ı hayatı ve yönetim esasları,²⁸ Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin (ö. 487/1094) *el-Mesâlik* 'i²⁹ ise ekonomi ve Mescid-i Nebevî hakkında verdiği bilgilerle önem kazanan coğrafya kaynaklarındandır.

Araştırmada kullanılan başka bir kaynak türü olarak meşhur kişiler hakkında malumat ihtiva eden tabakât ve terâcim kitapları zikredilmelidir. Söz konusu eserler içinde her konuda en fazla başvurulan kitap, İbn Sa'd'ın (ö. 230/845) *et-Tabakât* 'ı,³⁰ ikincisi ise Ebû Nuaym'ın (ö.430/1038) *Hilyetü'l-Evliyâ* 'sıdır.³¹ Teymî'nin (ö. 535/1141) *Siyeru's-Selefi's-Sâlihîn* 'i daha çok Ömer b. Abdülazîz'in hayatı, yönetim tarzı ve esasları,³² Nevevî'nin (ö. 676/1277) *Tehzîbü'l-Esmâ ve'l-Lugât* 'ı hayatı, idarî siyaseti ve mezâlîmi iadesi,³³ Mizzî'nin (742/1341) *Tehzîbu'l-Kemâl* 'i³⁴ hayatı ve idarî siyaseti, Zehebî'nin (ö.748/1348) *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ* 'sı³⁵ daha ziyade idarî siyaseti,

²¹ Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb ve Me'âdinu'l-Cevher*, (nşr. Kemâl Hasan Mer'î), Beyrut 2005.

²² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem ve Teâkibü'l-Himem*, (thk. Ebû'l-Kâsım İmâmî), Tahran 2000.

²³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, (thk. İhsân Abbâs), Beyrut 1978.

²⁴ Demîrî, *Hayâtü'l-Hayvâni'l-Kübrâ*, Beyrût 1424/2003.

²⁵ Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, (thk. Hamdî Demirdâş), Mektebetü Nizâr Mustafâ el-Bâz 1425/2004.

²⁶ İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, (thk. Yûsuf el-Hâdî), Beyrut 1996.

²⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut 1995.

²⁸ İbn Fadlullâh el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr*, Ebû Zabî 1423.

²⁹ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1992.

³⁰ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, I-XI, (thk. Ali Muhammed Ömer), Kâhire 2001.

³¹ Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtu'l-Asfiyâ*, Beyrut 1996.

³² Teymî, *Siyeru's-Selefi's-Sâlihîn*, (thk. Kerem b. Hilmî b. Ferhât b. Ahmed), Riyâd ty.

³³ Nevevî, *Tehzîbü'l-Esmâ ve'l-Lugât*, Beyrut/Kâhire ty.

³⁴ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Beyrût 1980.

³⁵ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, (thk. Şuayb Arnavut ve Hüseyin Esed), Beyrut 1985.

Moğultay b. Kılıç'ın (ö. 762/1361) *İkmâl*'i³⁶ ise hayatı ve idarî siyaseti konularında sık kullanılan tabakât ve terâcim kaynaklarıdır.

Ensâb kitapları içinde Ömer b. Abdülazîz'e geniş yer ayıran, özellikle ailesi ve çocukları hakkında geniş bilgi veren Belâzürî'nin (ö. 284/892) *Ensâbü'l-Eşrâf*³⁷, çalışmada en fazla istifade edilen kaynaklardandır. Zübeyrî'nin (236/850) *Nesebü Kureyş*'i³⁸ ise bilhassa ailesiyle ilişkilerine dair verdiği bilgilerle dikkat çekmektedir.

Çalışmada fütühât, anlaşmalar ve imar faaliyetlerinden bahseden fütühât kaynaklarına da başvurulmuştur. Belâzürî'nin (ö. 284/892) *Fütühu'l-Büldân*'i³⁹ özellikle bu dönemdeki idarî teşkilat, ekonomi, gayri müslimler, dış siyaset ve bayındırlık konularına dair verdiği geniş bilgilerle öne çıkmaktadır. İbn A'sem el-Kûfî'nin (ö. 314/926) *Kitâbü'l-Fütüh*'u⁴⁰ ise hanedanla ilişkileri, idarî teşkilat ve görevlileri hakkında içerdiği malumat bakımından önem kazanan bir kaynaktır.

Ekonomi ve gayri müslimlerin hukuki durumları gibi konuları ele alan harâc ve emvâl kitapları da çalışmanın kaynakları arasında bulunmaktadır. Mezkur alanlarda büyük katkısı olan kitapların en başında İbn Zencûye'nin (ö. 251/865) *Kitâbü'l-Emvâl*'i⁴¹, ardından Ebû Ubeyd'in (ö. 224/838) *el-Emvâl*'i,⁴² Ebû Yûsuf'un (ö. 182/798) *Kitâbü'l-Harâc*'ı ve Yahyâ b. Âdem'in (ö. 203/818) *Kitâbü'l-Harâc*'i⁴³ gelmektedir. Yahyâ b. Âdem (ö. 203/818)'in *Kitâbü'l-Harâc*'i ise daha ziyade haraç, ziraat ve ıslah faaliyetlerine ilişkin verdiği bilgilerle çalışmaya katkıda bulunmuştur.

Tarih ve edebiyat kitabı olarak kabul edilen, ancak muhtevasında geniş olarak siyasî kişiler ve toplumsal hadiseler hakkında farklı ve değerli bilgiler içeren edebiyat kitapları da önemli kaynaklarımız arasında yer almıştır. Müberred'in (ö. 286/900) *el-Kâmil*'i⁴⁴ onun hanedan içi ilişkilerine, İbn Abdürabbih'in (ö. 328/940) *el-İkdu'l-Ferîd*'i⁴⁵ ise devlet görevlileri, şairler ve hanedanla ilişkilerine dair içerdikleri bilgilerle dikkat çekmektedir. Nüveyrî'nin (ö. 733/1333) *Nihâyetü'l-Ereb*'i⁴⁶ ise Ömer b.

³⁶ Moğultay b. Kılıç, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, (thk. Âdil b. Muhammed-Üsâme b. İbrâhîm), Kahire 1422/2001.

³⁷ Belâzürî, *Kitâbu Cümel min Ensâbi'l-Eşrâf*, (thk. Süheyl Zekkâr ve Riyâd Zeriklî), Beyrut 1996.

³⁸ Zübeyrî, *Nesebü Kureyş*, (thk. Levi Provençal), Kâhire 1982.

³⁹ Belâzürî, *Fütühu'l-Büldân*, Beyrut 1988.

⁴⁰ İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütüh*, (thk. Ali Şîrî), Beyrut 1991.

⁴¹ İbn Zencûye, *Kitâbü'l-Emvâl*, (nşr. Şâkir Zîb Feyyâz), Riyad 1406/1986.

⁴² Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, (thk. Halîl Muhammed Herâs), Beyrut ty.

⁴³ Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, (thk. Ahmed Muhammed Şâkir), Kâhire 1964.

⁴⁴ Müberred, *el-Kâmil fî'l-Luğa ve'l-Edeb*, (thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm), Kâhire 1997.

⁴⁵ İbn Abdürabbih, *Kitâbu'l-'İkdi'l-Ferîd*, Beyrut 1984.

⁴⁶ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, Kâhire 1923.

Abdülazîz'in Hicâz valiliği, hac emirleri, müzikle ilişkisi ve bayındırlık faaliyetleri konusunda değerli bilgiler vermesiyle önem kazanmaktadır.

Araştırmada yukarıda söz edilen kaynakların dışında oryantalistlerin çalışmalarına da başvurulmuş, özellikle yönetim, ekonomi ve gayri müslimlerle ilişkiler alanında ihtiva ettikleri farklı bilgi ve değerlendirmelerden istifade edilmiştir. Söz konusu araştırmacıları çalışmaya katkıları bakımından Corcî Zeydân (ö. 1914),⁴⁷ Gerlof Van Vloten (ö. 1903),⁴⁸ Bernard Lewis (ö. 2018),⁴⁹ Hodgson (ö. 1968),⁵⁰ Hitti (ö. 1978),⁵¹ Robert Mantran (ö. 1999),⁵² Wellhausen (ö. 1918),⁵³ Brockelmann (ö. 1956),⁵⁴ Hugh Goddard (d. 1953-)⁵⁵ ve Lapidus (d. 1937-)⁵⁶ şeklinde sıralamak mümkündür.

Türkiye üniversitelerinde farklı bilim dallarında Ömer b. Abdülazîz hakkında tezler hazırlanmış⁵⁷ ve bazı eserler telif edilmiştir.⁵⁸ İslâm Tarihi Ana Bilim Dalında ise Ömer b. Abdülazîz'le ilgili olarak beş yüksek lisans⁵⁹ ve bir doktora⁶⁰ çalışması yapılmıştır. Çalışmamız için önemli olan söz konusu tez ve çalışmalar incelenmiş olup bunların muhtevası, farklı usul, bilgi ve yorumları gözden geçirilmiştir.

Mevlüt Koyuncu'nun *Emevî Halifesi Ömer b. Abdülazîz ve Devri (717-720)* adıyla hazırlanmış olduğu doktora çalışması,⁶¹ tez konumuzla doğrudan ilgili bir araştırmadır. Ancak Ömer b. Abdülazîz'in hayatını, şahsiyetini ve halifeliğini inceleyen

⁴⁷ Zeydân, Corcî, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, (trc. Nejdî Gök), İstanbul 2012.

⁴⁸ Vloten, Gerlof Van, *Emevî Devrinde Arap Hakimiyeti, Şia ve Mesih Akideleri Üzerine*, (trc. Mehmet S. Hatipoğlu), Ankara 1986.

⁴⁹ Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*, (trc. Hakkı Dursun Yıldız), Dördüncü Baskı, İstanbul 2009.

⁵⁰ Hodgson, Marshall G. S., *İslâm'ın Serüveni*, (trc. Berkay Ersöz), Ankara 2017.

⁵¹ Hitti, Philip K., *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, (trc. Salih Tuğ), İstanbul 1989.

⁵² Mantran, Robert, *İslâm'ın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar)*, (trc. İsmet Kayaoğlu), Ankara 1981.

⁵³ Wellhausen, Julias, *Arap Devleti ve Sukutu*, (Trc. Fikret İŞILTAN), Ankara 1963.

⁵⁴ Brockelmann, Carl, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, (trc. Neş'et Çağatay), Ankara 1964.

⁵⁵ Goddard, Hugh, *Hristiyan Müslüman İlişkileri Tarihi*, (trc. Şükrü Alpagut), İstanbul 2018.

⁵⁶ Lapidus, Ira M., *İslâm Toplumlarının Tarihi I (Hz. Muhammed'den 19. Yüzyıla)*, (trc. Yasin Aktay), İstanbul 2005.

⁵⁷ Işık, İbrahim, *Ömer b. Abdülazîz'in Hutbelerinin Arap Dili ve Edebiyatındaki Yeri*, Konya 2008; Tokgöz, Murat, *Emevî Halifelerinden Ömer b. Abdülazîz'in Hâricî ve Şîi Mezhep Akımlarına Yönelik Siyaseti*, Sivas 2009; Güner, F. Feyza, *Ömer bin Abdülazîz Döneminde Mezhep Hareketleri*, Ankara: Ankara 2001; Duman, Mustafa, *Ömer b. Abdülazîz ve Zühd Anlayışı*, Konya 2003.

⁵⁸ Macit, Yunus, *Ömer b. Abdülazîz ve Hadis Kültüründeki Yeri*, İstanbul 2006.

⁵⁹ Özdemir, Hatice, *Ömer b. Abdülazîz'in Siyasî ve Sosyal Gruplarla İlişkileri*, Sivas 2010; Ayhan, Kübra, *Ömer bin Abdülazîz'in Horasan ve Maveraünnehir Siyaseti*, İstanbul, 2014; Işık, Abdülkadir, *Ömer b. Abdülazîz'in Genel Politikası ve Aşağı Türkistan*, Konya 1991; Harbi, Osman, *Ömer b. Abdülazîz'in Devlet İdaresi*, Sakarya 1997; Küçükbaltaçoğlu, Esmâ, *Ömer b. Abdülazîz'in mali Politikaları*, İstanbul 2019.

⁶⁰ Koyuncu, Mevlüt, *Emevî Halifesi Ömer b. Abdülazîz ve Devri (717-720)*, İstanbul: İstanbul ÜSBE, 1987. Bu doktora çalışması, Boğaziçi yayınevi tarafından İstanbul'da 1996 tarihinde Mevlüt Koyuncu, *İkinci Hazreti Ömer Ömer b. Abdülazîz* adıyla basılmıştır.

⁶¹ Koyuncu, Mevlüt, *Emevî Halifesi Ömer b. Abdülazîz ve Devri (717-720)*, İstanbul: İstanbul ÜSBE, 1987.

bu çalışmanın planı dağınık, konusunun genişliğine ve ilgili bilgilerin çokluğuna rağmen içeriği dar, ayrıca Ömer b. Abdülazîz'e dair bilgi veren çok sayıda kaynak ve müstakil eser bulunmasına rağmen kaynakları az, metnin içerdiği bilgiler ve değerlendirmeler de sınırlıdır. Araştırma, bu haliyle sınırlı sayıdaki ana kaynağa ve bazı çağdaş eserlere dayanarak hazırlanmış kısa ve özet bir inceleme izlenimi vermektedir.

Osman Harbi'nin *Ömer b. Abdülazîz'in Devlet İdaresi* adındaki çalışması, tez konusuyla örtüşmesine karşın altmış altı sayfa hacminde bir yüksek lisans tezidir. Diğer taraftan tespitlerimize göre bahsi geçen tezin konuları iyi tasnif edilmemiş, temel ilk ve muahhar kaynakların çoğuna başvurulmamıştır. Üstelik tezde incelenen konular da detaylandırılmadan ele alınmıştır. Çalışma daha ziyade çağdaş kitaplardan, özellikle Türkçe eserlerden faydalanılarak hazırlanmış kısa ve özet bir tez görünümündedir.

Ömer b. Abdülazîz'in hayatı, kişiliği ve icraatları hakkında yakın dönemlerde yazılan çok sayıda Türkçe çağdaş müstakil kitabın olduğu⁶² ve tezde mezkur kitaplardaki farklı değerlendirmelerden faydalanıldığı belirtilmelidir. Ancak bunların bir kısmı sınırlı kaynaklara başvurarak roman veya hikâye tarzında yazılmış, diğer kısmı da hayatından ve halifeliğinden kesitler aktaran, akademik özellik taşımayıp halka yönelik tanıtıcı kitaplar olarak hazırlanmıştır.

Ömer b. Abdülazîz'in hayatı, şahsiyeti ve devlet yönetimine dair telif edilen çağdaş eserlerin içinde bizzat tarihçiler tarafından yazılan ve ilmî nitelik taşıyan eserlerin de bulunduğu tespit edilmiştir. Bunlardan Ahmet Ağırakça'nın *Ömer b. Abdülazîz* adındaki kitabı,⁶³ Ömer b. Abdülazîz'i örnek bir şahsiyet ve lider olarak genel okuyucuya tanıtmayı amaçlayan bir çalışmadır. Bundan dolayı temel kaynakların ve çağdaş eserlerin sadece bir kısmından faydalanılmış, detaylı bir plana ve geniş içeriğe ihtiyaç duyulmamıştır. Çalışmada Ömer b. Abdülazîz'in müsteşarlığı, idarî teşkilat ve görevlileri, mezâlim mahkemeleri, fetih ve ordu siyaseti, Ehl-i beyt ve Ali taraftarlarıyla, gayri müslimlerle ve Bizans'la ilişkiler gibi konular, ayrıntılarıyla

⁶² Kazancı Ahmet Lütfi, *Adil ve Zâhid Halife Ömer b. Abdülazîz*, İstanbul 2016. Akkoyunlu, Adil, *Ömer bin Abdülazîz*, İstanbul 2016; Sağiroğlu Ekrem, *İslâm'ın İlk Müceddidi Ömer b. Abdülazîz Hayatı-Adâleti-İnkılâbı*, İstanbul 2002; Hâlid Muhammed Hâlid, *Hazreti Ömer Bin Abdülazîz*, (trc. Osmân Arpaçukuru), İstanbul 2018; Sahnâr, Abdülhamîd Cûde, *İkinci Ömer Ömer b. Abdülazîz*, (trc. Numan Yazıcı), İstanbul 2007; Eminoğlu, Ahmed, *V.Râşid Halife Ömer İbn Abdülazîz*, İstanbul 1984; İsmail Yusuf, *Ömer b. Abdülazîz*, (trc. İsmail Hakkı Şengüler), İstanbul 1969; Şemseddin Nuri, *Ömer b. Abdülazîz*, İzmir 1992; İkrâm Arslan, *Ömer bin Abdülazîz*, (Roman), İstanbul 2018; Muhsin İlyas Subaşı, *Beşinci Halife Ömer Bin Abdülazîz* (Roman), İstanbul 2020; Ferit Yavuz, *Bir Ömer bin Abdülazîz Destanı* (Roman), İstanbul 2018.

⁶³ Ağırakça, Ahmet, *Ömer İbn Abdülazîz İslâm Toplumunun Yeniden İnşası*, İstanbul 2016.

incelenmemiştir. Onun Hunâsıra valiliği, hilafet – saltanat anlayışı, yönetim esasları, adli uygulamaları, vergi politikası, ticaret, ziraat ve ıslah faaliyetleri, şairler, müzisyenler, Araplar, mevâlî, Emevî hanedan üyeleri, Abbâsoğulları ve Kaderîler’le ilişkileri ve bayındırlık hizmetlerine ise hiç değinilmemiştir. Dolayısıyla mevcut haliyle akademik niteliğinden ziyade popüler özelliği ağır basan, hayatından ve idaresinden alıntılarla Ömer b. Abdülazîz’i ideal bir lider olarak okuyucuya anlatmaya çalışan mezkur kitap, popüler bir çalışma izlenimi vermektedir.

Ömer b. Abdülazîz’in hayatı, şahsiyeti ve halifeliği hakkında çok sayıda Arapça biyografik ve tanıtıcı kitap da yayımlanmıştır.⁶⁴ Bahsi geçen eserler gözden geçirilmiş, özellikle usul, farklı kaynak, bilgi ve değerlendirmelerinden istifade edilmeye çalışılmıştır.

Yukarıda zikri geçen Arapça kitaplar arasında eş-Şeyh Abdüsettâr’ın *Ömer b. Abdülazîz Hâmisu’l-Hulefâi’r-Râşidîn*⁶⁵ adındaki eseri, az sayıda kaynaktan faydalanılmış olsa da derli toplu bir çalışma izlenimi vermektedir. Ancak bu kitap da akademik ve tahlili esas alan bir araştırma olmayıp İslâm’ın Büyüklüğü serisi içinde hayatından, şahsiyetinden ve halifelik dönemi uygulamalarından örneklerle Ömer b. Abdülazîz’i tanıtır örnek bir lider olarak sunan, dolayısıyla genel okuyucuya yönelik tanıtıcı bir çalışma intibası vermektedir.

Ömer b. Abdülazîz’in bir yönüne dair hazırlanan çok sayıda Arapça akademik çalışma vardır.⁶⁶ Bunlarda yer alan özellikle farklı bilgi ve yorumlara çalışmamız muhtevasında yer verilmeye özen gösterilmiştir. Bahsi geçen kitapların içinde doğrudan

⁶⁴ Seyyidü’l-Ehl, Abdülazîz, *el-Halîfetü’z-Zâhid Ömer b. Abdülazîz*, Kâhire 1964; Seyyid Abdülhalîm, Muhammed Hüseyin, *Min Sîreti’l-Halîfeti’l-Âdil Ömer b. Abdülazîz*, 2013; Humejdî, Abdülazîz b. Abdullah, *el-İmâmü’z-Zâhid ve’l-Halîfetü’r-Râşid Ömer b. Abdülazîz*, İskenderiye 2004; Fâûr, Ali, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, Beyrut 1991; Habîb, Sa’d Abdüsselâm, *Ömer b. Abdülazîz*, Beyrut ty; Zuhaylî, Vehbe, *el-Halîfetü’r-Râşid Ömer b. Abdülazîz*, Beyrut 1996; el-Hızr, Ebî Hafis Ömer b. Muhammed, *Kitâbü’l-Câmiu Lisîratü Ömer b. Abdülazîz el-Halîfeti el-Hâfi’ el-Hâşi’*, Beyrut 1992; Halîl, İmâdüddîn, *Ömer b. Abdülazîz*, (trc. Mustafa Solmaz), İstanbul 2019.

⁶⁵ eş-Şeyh, Abdüsettâr, *Ömer b. Abdülazîz Hâmisu’l-Hulefâi’r-Râşidîn*, Dımaşk 1996.

⁶⁶ İbn Şukayr, Muhammed b. Sa’d, *Fıkhü Ömer b. Abdülazîz*, Riyâd 2003; Mâcid b. Muhammed b. Abdullah el-Hasan, *Siyâsetü Ömer b. Abdülazîz el-Kadâiyye ve Tatbikâtühâ fîl-Memleketi’l-Arabiyyeti’s-Suûdiyye*, Câmîatü Naif el-Arabiyye, 1426; eş-Şebremî, Mahmûd b. Dahîlullâh b. Mahmûd, *Ömer b. Abdülazîz Hayâtühü ve Menhecühü fî’d-Da’ve*, Mekke 1405; Abdüssamed, Dükürâ, *Siyâsetü Ömer b. Abdülazîz el-Mebniyye ale’l-Masâlihi’l-Mürsele*, Malezya 2012; Adlâvî, Alî, *El-Musâlahatü’s-Siyâsiyye ve’l-İslâhu’l-İctimâi fî Hilâfeti Ömer b. Abdülazîz*, Cezair 2006; Fethullâh Münâ, *el-Âliyyâtü’l-İlmiyye li’l-Halîfe Ömer b. Abdülazîz fî Muhârebeti’l-Fakr Esnâe Hilâfeti*, Cezair 2015; Cibrîl, Hayât Muhammed, *el-Âsârü’l-Vâride an Ömer b. Abdülazîz fî’l-Akîde Cem’an ve Dirâseten*, Medîne: 2002; Kahtânî, Muhammed b. Müşebbib Selmân el-Kahtânî, *en-Nemûzeci’l-İdâriyyü’l-Mustahlas min İdâreti Ömer b. Abdülazîz ve Tatbikâtüh fî’l-İdâre ve bihâssa el-İdâreti’t-Terbeviyye*, Mekke 1418; el-Eşter, Ömer Muhammed Nasr, *ez-Zirâa fî’l-Kur’âni’l-Kerîm Dirâse Tatbikiyye fî Ahdi Ömer b. Abdülazîz*, Kualalampur 2011.

devlet yönetimini konu edinen ve rastlayabildiğimiz tek akademik çalışma, Ümmü Selma Muhammed Sâlih'in *el-İdâre fî'l-İslâm (fî Ahdi'l-Halîfeti'r-Râşid Ömer b. Abdülazîz)* adındaki yayınlanmamış doktora tezidir.⁶⁷ Söz konusu çalışma, adından da anlaşıldığı gibi İslâm'a göre devlet konusunu ele alması sebebiyle Ömer b. Abdülazîz'in yönetiminden söz eden bir araştırmadır. Toplam yüz seksen iki sayfadan oluşan bu doktora çalışması, önce Hz. Peygamber (sav) ve râşid halifeler devrinde İslâm'da idare, ardından Emevîler devrinde divan yönetimi ve Ömer b. Abdülazîz'in hayatı konusunu ele almış, sonunda Ömer b. Abdülazîz'in devlet idaresi mevzuuna ise yetmiş dokuz sayfa ayırmış olup bu sebeple dar kapsamlı bir incelemedir. Zira söz konusu çalışmada Ömer b. Abdülazîz'in idarî ve malî siyaseti özet bir şekilde ele alınırken hilafet-saltanat anlayışı, ticaret, ziraat ve ıslah faaliyetleri, toplumun farklı kesimleriyle ve gayri müslimlerle ilişkileri, dış siyaseti, fetih anlayışı ve bayındırlık hizmetleri incelenmemiştir. Bununla birlikte çalışmamızda adı geçen tezin özellikle yöntem, farklı kaynak ve yorumlarından istifade edilmiştir.

II. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE YÖNTEMİ

İslâm siyaset tarihinde en fazla eleştiriye muhatap olan halifelerin Emevî halifeleri olduğu bilinen bir gerçektir. Buna mukabil yine bir Emevî halifesi olan Ömer b. Abdülazîz'in ise zamanında ve sonraki devirlerde en çok takdir edilip örnek gösterilen halife olduğu da başka bir gerçektir. Kaynaklarda Emevî halifelerinden Ömer b. Abdülazîz farklı şahsiyetiyle, İslâm'a ve sefefe bağılılığıyla, farklı siyasî, idarî, adlî, askerî, iktisadî, sosyal ve kültürel icraatlarıyla, hilafet, saltanat ve veliahtlık sistemine, muhaliflere ve mevâlîye farklı bakışıyla, İslâm'ı öğretme, yayma, uygulama ve ümmetin birliğini sağlama gayretleriyle ön plana çıkmış bir halifedir. Ancak farklılığına ve önemine rağmen onun devlet idaresinin benzer ve farklı yönlerinin detaylarıyla birlikte ve ilmî araştırma yöntemine uygun olarak ortaya konulmadığı da görülmektedir. Çağdaş müstakil eserlerin bir kısmında Ömer b. Abdülazîz'in hayatı ve kişiliğine önem verilirken devlet idaresinin dağınık ve yüzeysel bir şekilde aktarıldığı, ayrıca ilmî, analitik ve eleştirel yöntemin gereği gibi pek kullanılmadığı ve sunumlarda daha ziyade idealize etme eğiliminin yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Ömer b. Abdülazîz, idealleştirilerek seleflerinden çok farklı, dindar, ideal, adil, çok başarılı, reformcu hatta

⁶⁷ Ümmü Selma Muhammed Sâlih, *el-İdâre fî'l-İslâm (fî Ahdi'l-Halîfeti'r-Râşid Ömer b. Abdülazîz)*, Hartûm 2008.

devrimci devlet adamı olarak sunulmakta, devlet yönetiminde diğer halifelere benzeyen yönünün olmadığına dair genellemeler yapılmaktadır. Ayrıca Ömer b. Abdülazîz'in bazı söz, tavır ve uygulamaları üzerinden yakın akrabası olan Emevîler'e sert eleştiriler yöneltmekte, kendisi ise saltanatı, veliahtlığı ve geçmiş halifelerin uygulamalarını gayri meşrû gören, bundan dolayı Benî Ümeyye'ye ağır bir baskı uygulayan bir halife olarak anlatılmaktadır. Bundan dolayı Ömer b. Abdülazîz'in devlet yönetiminin gerçeğe uygun bir tasvirini yapmak, farklı ve benzer icraatlarını, sebep ve sonuçlarını ilmî metotlarla tespit etmek, onun diğer halifelere benzerlik ve farklılıklarını imkân nispetinde ortaya koyarak sisteme karşı konumunu belirlemek önem arz etmektedir. Bütün bu tesbitler neticesinde Ömer b. Abdülazîz'in devlet yönetimi, tez konusu olarak seçilmiştir.

Ömer b. Abdülazîz'in devlet yönetimi adını taşıyan bu araştırma, onun valilik, hac emirliği, müsteşarlık ve halifelik dönemleri kapsamında idarî siyasetini, adalet sistemini, ekonomi anlayışını, farklı toplum kesimleriyle ilişkilerini, dış siyasetini, ilim, kültür ve bayındırlık faaliyetlerini sebep ve sonuçlarıyla birlikte ortaya koymayı amaçlamaktadır. Konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacağı düşünülerek giriş bölümünde Ömer b. Abdülazîz öncesi Emevî tarihi ve Ömer b. Abdülazîz'in hayatı ve şahsiyetine dair özet bilgi verilmiştir.

Ömer b. Abdülazîz'in devlet yönetimi anlayışını açıklığa kavuşturmak amacıyla yöntem olarak ilk önce temel kaynaklara müracaat edilmiştir. Bu kaynaklarda yer alan menfi ve müsbet bilgiler tespit edilip yorumlandıktan sonra çağdaş eserlerden faydalanılma yoluna gidilmiştir. Rivayetler konularına göre tasnif edildikten sonra zıt ve çelişkili bilgiler, sabitliği ittifakla kabul edilen bilgilerle, dönemin gelenek ve şartlarıyla, halifenin şahsiyeti, genel siyaset anlayışı, diğer icraatları ve araştırmacıların yorumlarıyla mukayese yapılarak çözümlenmeye çalışılmıştır. Değerlendirmelerde analitik ve eleştirel yönetime bağlı kalınmaya gayret edilmiştir. Araştırmada mevcut farklı bilgiler yorumlanırken idealize etmekten uzak durup ilmî esaslar içinde durum tesbiti yapılmaya dikkat edilmiş, hadiseler ve uygulamalar alanı, zamanı, sosyal ve siyasî şartlar, sebep ve sonuçları nazar-ı dikkate alınarak değerlendirilmeye özen gösterilmiştir. Rivayetleri subjektif ve çağdaş kriterlere göre yorumlamaktan ve mevcut bilgileri aşan kesin değerlendirmelerden uzak durulmaya çalışılmıştır. Çağdaş eserlerin yorumlamaya dair yönlendirmelerinden bağımsız kalarak

değerlendirme yapabilmek için öncelikle temel kaynaklardan tespit edilip derlenen bilgilerin yorumlanması, ardından da çağdaş değerlendirmelerin incelenmesi tercih edilmiştir. Övme ve idealleştirme eğilimi taşıyan kaynaklar, özellikle muasır çalışmalar çok olduğundan onların daha ziyade farklı değerlendirmeleri kaydedilip yorumlanmıştır. Çalışmada mevcut verileri aşan veya onlara karşıt yorum ve yargıların eksikliklerinin delilleriyle ortaya konması için de özel gayret gösterilmiştir. Kaynaklardan aktarılan geniş rivayetler, tekrardan mümkün olduğu kadar kaçınmak için ilgili olduğu asıl yerde geniş şekilde verilirken başka yerlerde ise özetlenmiş veya bu bilgilere atıflar yapılmıştır.

III. ÖMER B. ABDÜLAZİZ ÖNCESİNDE EMEVÎLER

Emevîler Devleti, kurucusu ve halifeleri Kureyş'in önemli bir kolu olan Benî Ümeyye'ye mensup olduğundan bu ismi almıştır. Muâviye b. Ebî Süfyân (661-680), Yezîd b. Muâviye (680-683) ve Muâviye b. Yezîd (683-684), toplam yirmi üç yıl hüküm süren Süfyânî kola mensup halifelerdir. Mervân b. Hakem (684-685), Abdülmelik b. Mervân (685-705), Velîd b. Abdülmelik (705-715), Süleyman b. Abdülmelik (715-717), Ömer b. Abdülazîz (717-720), Yezîd b. Abdülmelik (720-724), Hişâm b. Abdülmelik (724-743), Velîd b. Yezîd (743-744), Yezîd b. Velîd en-Nâkıs (Nisan 744 – Ekim 744) ve Mervân b. Muhammed (744-750) ise toplam altmış dört sene ülkeyi yöneten Mervânî kola mensupturlar.

Mekke'de İslâm daveti başladıktan sonra Emevîler'in de içinde olduğu kabileler İslâm'a düşman kesilirken Hâşimîler, genel olarak asabiyet anlayışı gereği Hz. Peygamber'i (sav) koruma altına almışlardır.⁶⁸ Medîne'ye hicretten sonra gerçekleşen Bedir savaşında ileri gelen Mekke eşrafının öldürülmesi üzerine İslâm'â karşı mücadelede liderlik, Emevîler'in reisi Ebû Süfyân b. Harb'e geçmiştir. Uhud ve Hendek savaşlarında müşriklerin başkomutanlığını Ebû Süfyân b. Harb üstlenmiştir.⁶⁹

Mekke'nin fethinden sonra İslâm'a giren yetenekli Ümeyyeoğulları'na Allah Rasûlü (sav), önemli görevler vermiştir. Emevîler'in reisi Ebû Süfyân b. Harb'i Havlân

⁶⁸ İbn İshâk, *es-Siyer ve'l-Megâzî*, (thk. Süheyl Zekkar), 1978, s. 144-150. Değerlendirmeler için bk. Şâhîn, a.g.e., s. 128-129; Umerî, *Hiz. Peygamber'in Hayatı*, s. 101-102.

⁶⁹ İbn İshâk, *es-Siyer ve'l-Megâzî*, s. 322-333; Vâkıdî, *Kitâbu'l-Megâzî*, (Nşr. Marsden Jones), Beyrût 1989, I, 117-119, 146-152, 199-317., II, 440-496.

ve Becîle kabilelerinin zekât âmilliğine, büyük oğlu Yezîd'i Teymâ bölgesinin idaresine, küçük oğlu Muâviye'yi ise kâtipliğine atamıştır.⁷⁰

Emevîler, Hz. Ebû Bekir döneminde de önemli vazifeler üstlenerek birçok yerin fethinde önemli başarılar elde etmişlerdir. Aynı siyaseti takip eden Hz. Ömer, kardeşi Muâviye ile birlikte Şâm fethini gerçekleştiren Yezîd b. Ebî Süfyân'ı Şâm valisi olarak tayin etmiş, onun ölmesi üzerine yerine kardeşi Muâviye'yi görevlendirmiştir.⁷¹

Hz. Osman'ın devrinde önemli görevler alarak daha fazla güç ve nüfuz elde eden Emevîler,⁷² onun yerine halife olan Hz. Ali'ye biat etmeyi reddetmişlerdir. Yirmi iki yıldan beri Şâm valisi, Emevîler'in büyüğü ve Hz. Osman'ın akrabası olan Muâviye, biat etmek için halifenin katillerin ele başlarını yanından uzaklaştırıp cezalandırmasını talep etmiştir. Halifenin bu talebi yerine getirememesi üzerine daha sonra biat için yeni şartlar ileri sürerek onunla hilafet mücadelesine girmiş, diğer taraftan Hz. Osman'ın şehit edilmesini ve Medîne'ye hakim olan isyancıların cezalandırılmamasını kabullenemeyen Emevîler'in de içinde bulunduğu Cemel ashabı, Hz. Ali'ye biatı reddedip Hz. Âişe liderliğinde Basra ve Kûfe'yi ele geçirmiştir. Bunun akabinde Hz. Ali ve Cemel ashabı arasında yapılan Cemel savaşı binlerce Müslümanın ölümüne karşılık Hz. Ali'nin üstünlüğüyle sonuçlanmıştır.⁷³ Hz. Ali, Cemel savaşının ardından isyankâr vali Muâviye'nin üzerine yürümüş, Sıffin'de yapılan savaşta iki ordu çok ağır zayıat verince tahkime gidilmiştir. Muâviye, tahkim kararından güçlenerek çıkarken Hz. Ali, çok zayıflamıştır.⁷⁴ Tahkimin sonucuna karşı çıkıp ordusundan ayrılan Hâricîler'le savaşan Hz. Ali, binlercesini öldürdüğünden dolayı kendi hâkimiyet bölgesinde sürekli güç kaybetmiş, yeni bir saldırı için asker toplayamaz hale gelmiştir.⁷⁵

Tahkim olayından meşrû bir rakip olarak çıkan ve birliğini güçlendiren Muâviye ise Hz. Ali'nin iç problemlerle uğraşmasından faydalanarak önce Mısır'a saldırıp ele geçirmiştir. Hz. Ali'nin 40/660 yılında bir hâricî tarafından şehit edilmesinden sonra yerine geçen oğlu Hasan, taraftarlarının sadakatsizliğini görüp

⁷⁰ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 97-99; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 76; Taberî, *Târîh*, III, 318, 426.

⁷¹ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 123; İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II, 457; Taberî, *Târîh*, IV, 241; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 249-252, 263-264; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 146-147.

⁷² Hz. Osman'ın valileri için bk. Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 178-180; Taberî, *Târîh*, IV, 421-422. Katli ve sonuçları için bk. Taberî, *Târîh*, IV, 365-396; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 536-546.

⁷³ Cemel savaşı ve sonuçları için bk. Taberî, *Târîh*, IV, 506-558; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 568-628.

⁷⁴ Sıffin savaşı ve neticeleri için bk. Taberî, *Târîh*, IV, 563-576, V, 1-63; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 641-704. Tahkim olayı ve sonuçları hakkında bk. Taberî, *Târîh*, V, 67-72.

⁷⁵ Hz. Ali'nin Hâricîler'le mücadelesi için bk. Taberî, *Târîh*, V, 72-94; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 559-592.

Muâviye ile mücadelede başarısız olacağını anlayınca halifeliği bazı şartlarla Muâviye'ye devredip biat etmiş, böylece hem iç savaş bitirilmiş, hem Müslümanlar tek yönetim altında toplanmış, hem de Emevî devletinin temeli atılmıştır.⁷⁶

Arap dâhilerinden kabul edilen Muâviye b. Ebî Süfyân (41-61/661-680), birçok üstün niteliği kendinde toplamış bir halifedir. O, yüksek hitabet, muhatabını etkileme, muhataplarıyla anladıkları dilden konuşma, farklı şekillerde onların gönlünü kazanma, zorda kaldığında stratejik hamleler yapabilme kabiliyetine ve keskin bir zekaya sahipti. Muhaliflerine bile hoşgörülü ve tahammüllü olmasıyla, işleri soğukkanlılıkla çözmesiyle ve çok cömert davranmasıyla birçok kişiyi etkileyerek kendi tarafına çekmiştir. Kendisi kuzey Araplarından olan Muâviye, Arap kabileleri arasındaki dengeyi koruyan bir siyaset izlemiştir.⁷⁷

Devletin kurumlaşmasına önem veren Muâviye, hâciblik, dîvânü'r-resâil ve dîvânü'l-hâtim kurumlarını oluşturmuş, dîvânü'l-berîdi geliştirip istihbaratı da görevlerine ilave ederek yeniden yapılandırmış, ayrıca süikastlardan korunmak amacıyla özel muhafızlar edinmiştir.⁷⁸

Bilgi edinmeyi seven Muâviye, uzman kişileri toplayıp ziyafetler verir ve onlara kendi alanlarıyla alakalı sorular sorardı. Tarihe özel ilgi duyar, tarihçilerin anlattığı geçmiş kralların hikâyelerini dinlemekten hoşlanırdı. Bu bağlamda Yemenli tarihçi Ubeyd b. Şeriyeye'yi (Şirye) yanına çağırıp ağırlamış ve ondan eski hükümdarların hikâyelerini dinlemiştir.⁷⁹

Muâviye, iç karışıklıklar dolayısıyla yaklaşık on yıldır durmuş olan fetih hareketlerini doğu, batı ve kuzey cephelerinde yeniden başlatmıştır. Onun döneminde iç kargaşa sırasında vergi vermek zorunda kaldığı Bizans üzerine 42/662 yılından itibaren yeniden seferler düzenlenmiş, 49/669 yılında karadan ve denizden ilk İstanbul kuşatması gerçekleştirilmiştir. Sicistan'daki merkezlerin kontrolünün ardından Kâbil (44/664), Tohâristan, Kuhistan, Buhârâ (54/674) ve Semerkant (56/676) alınarak bazı

⁷⁶ Fesevî, *el-Ma'rife*, III, 317-318; Taberî, *Târih*, V, 159-165; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 5-8; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 147-148. Değerlendirme için bk. Apak, *İslâm Tarihi 3*, s. 30-32.

⁷⁷ Taberî, *Târih*, V, 336-337; Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İsrâf*, s. 261-262; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II, 8-10; Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, 149. Bu konuya dair geniş değerlendirme için bk. Aycan, *İrfan, Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyân*, Ankara 2018, s. 52-54; Apak, *İslâm Tarihi 3*, s. 35-38; Kurt, Eyüp, "Muâviye b. Ebî Süfyân'ın Yönetim Anlayışı", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (2021)10(3), ss. 1523-1538.

⁷⁸ Halife b. Hayyât, *Târih*, s. 228; Taberî, *Târih*, V, 330; Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, 153. Ayrıca bk. Aycan, "Muâviye b. Ebî Süfyân", *DİA*, XXX, 334; Demircan, Adnan, *Emevîler*, İstanbul, 2018, s. 52.

⁷⁹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 132; İbn Haldûn, *Târih*, II, 58. Ayrıca bk. Aycan, *Muâviye b. Ebî Süfyân*, s. 55-56.

Doğu hükümdarları vergiye bağlanmış, Afrika'da da iç kargaşa döneminde elden çıkan bölgelerin yanında yeni yerler de fethedilmiştir.⁸⁰

Muâviye, biat edilmesinden itibaren on altı Hâricî ayaklanmasıyla karşı karşıya kalmış, bu isyanları otoriter Irak valileri Ziyâd b. Ebîh ve Ubeydullâh b. Ziyâd, farklı tedbirler alarak yayılmasını önlemeye çalışmışlar, Iraklı Şîiler'i kullanarak bastırmışlardır.⁸¹

İsyana hazırlanma suçlamasıyla tutuklanan Ali taraftarı Iraklı Hucre b. Adî, Muâviye'nin onayıyla altı arkadaşıyla birlikte idam edilmiş, bu karar toplumda infiale sebep olurken Muâviye şiddetli bir şekilde kınanmıştır.⁸²

Muâviye, Yezîd b. Muâviye'yi (60-64/680-683) yetiştirmek ve veliahtlığına yönelik eleştirileri azaltmak maksadıyla onu iki defa hac emiri yapmış,⁸³ İstanbul kuşatmasına ve yaz seferlerine komutan olarak tayin etmiştir. Muâviye'nin en dikkat çekici ve tartışmaları günümüze kadar devam eden icraatlarından biri, ümmetin siyasî kargaşayı tekrar yaşamaması ve iktidarın hanedanda kalması için oğlu Yezîd'i veliaht tayin etmesidir. Bunun için ileri gelenlerin görüşlerini öğrendikten sonra kabile reislerini konuşarak ikna etmiştir. Ne var ki Abdurrahmân b. Ebû Bekr, Abdullah b. Ömer, Hüseyin b. Ali, Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm ve Abdullah b. Abbâs'ı ikna edememiştir.⁸⁴ Muâviye öldükten sonra Yezîd b. Muâviye'ye hemen tüm şehirler biat ederken sadece Hüseyin b. Ali, Abdullah b. Zübeyr ve Hâricîler biatı reddetmişlerdir.

Babasının ölümünden sonra hilafet makamına geçen Yezîd b. Muâviye'ye biatı reddeden Hüseyin b. Ali ve Abdullah b. Zübeyr, gizlice Mekke'ye gitmişlerdir. Daha sonra Kûfelilerin daveti üzerine az sayıda kişiyle oraya giden Hüseyin b. Ali, 10 Muharrem 61/10 Ekim 680 tarihinde Kerbelâ'da yapılan savaşın neticesinde taraftarlarıyla birlikte öldürülmüş, bu olay, İslâm dünyasında büyük bir infiale ve Emevî yönetimine sürekli tepkiye yol açmıştır.⁸⁵

Kerbela olayının da etkisiyle Medîneliler, Abdullah b. Hanzala'nın liderliğinde ayaklanmışlar, Medînelilerin büyük bir kesimi de bu isyanı desteklemişlerdir. Gönderdiği sert mektuptan ve arabulucudan olumlu bir sonuç alamayan Yezîd b.

⁸⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 225-226, 326; Taberî, *Târîh*, V, 229-234, 287-288.

⁸¹ Taberî, *Târîh*, V, 172-209, 312-315; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 148-150.

⁸² Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 213; Fesevî, *el-Ma'rife*, III, 321-322; Taberî, *Târîh*, V, 253-285.

⁸³ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 211; İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 20-21.

⁸⁴ Taberî, *Târîh*, V, 301-304, 322-323; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, 150.

⁸⁵ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 231; Taberî, *Târîh*, V, 347-470; Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, s. 262-263; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 149-196.

Muâviye, Müslim b. Ukbe'yi on iki bin askerle Medîne'ye göndermiş, Zilhicce 63/29-30 Ağustos 683 tarihinde meydana gelen Harre savaşında isyancıların büyük bir kısmı öldürülmüştür. Bu olay, Peygamber şehri olması ve sahâbe çocuklarının çokluğu sebebiyle Müslümanlar tarafından Kербela'dan sonra ikinci büyük facia olarak görülmüştür.⁸⁶

Medîne'deki isyanı kanlı bir şekilde bastıran Şâm ordusu, Mekke'de halifeliğini ilan edip biat alan Abdullah b. Zübeyr'i ortadan kaldırmak için Mekke'yi de kuşatmıştır. Meydan savaşını göze alamayan Abdullah b. Zübeyr, savunma hattını Ka'be'nin içine kurmuştu. Bir müddet sonra Yezîd b. Muâviye'nin ölüm haberini alan Şâm ordusu, kuşatmayı kaldırıp geri dönmüş, bu hadiseler de Emevîler'e olan nefreti artırdığı gibi Müslümanların gözünde kara bir leke olarak kalmıştır.⁸⁷

Yezîd b. Muâviye'nin yerine geçen oğlu Muâviye b. Yezîd'in (64/683-684) az bir zaman sonra vefat etmesinin ardından⁸⁸ Ümeyyeoğulları arasında anlaşmazlıklar çıkmış, bunun üzerine Ürdün dışındaki tüm bölgeler halifeliğini ilan eden Abdullah b. Zübeyr'e bağlanmıştır. Sonunda Ürdün'e sıkışıp kalan Ümeyyeoğulları, 64 Zilkade /684 Haziran/ Temmuz ayında Câbiye'de toplanarak Emevîler'in âlim, saygın ve tecrübeli büyüğü Mervân b. Hakem'i halife olarak, Hâlid b. Yezîd b. Muâviye ve Amr b. Saîd el-Eşdak'ı ondan sonra sırayla veliaht olarak seçmişlerdir.⁸⁹ Böylelikle birliklerini sağlayıp toparlanma imkanı bulmuşlardır.

Hz. Osman'ın katibi, Medîne valisi ve Medîne'nin önde gelen âlimlerinden biri olan Mervân b. Hakem (64-65/684-685), halife seçilir seçilmez ordu toplayıp Şâm bölgesini tekrar ele geçirmiş, ardından Mısır'ı yeniden Emevî hâkimiyetine almayı başarmıştır. Verdiği sözün aksine yerine oğulları Abdülmelik ve Abdülazîz'i veliaht atayarak Ramazan 65/Nisan 685 tarihinde vefat etmiştir.⁹⁰

Babasından sadece Mısır ve Suriye'yi devralan Abdülmelik, devletin eski topraklarını geri kazanmak ve Müslümanları tek yönetim altında toplamak için birçok problemle uğraşmıştır. Abdullah b. Zübeyr, Muhtar es-Sekafî ve Hâricîler'le savaşmak zorunda kalmış, 71/691 yılında Emevî-Zübeyrîler arasında yapılan ve sonucu belirleyen

⁸⁶ Fesevî, *el-Ma'rife*, III, 325-326; Taberî, *Târîh*, V, 478-496; Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, s. 263-264; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, V, 335; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 48.

⁸⁷ Taberî, *Târîh*, V, 496-499.

⁸⁸ İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 22; Taberî, *Târîh*, V, 501.

⁸⁹ Taberî, *Târîh*, V, 530-535; Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, s. 266-267.

⁹⁰ Taberî, *Târîh*, V, 535-545; Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, s. 266-267; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, VI, 37.

Deyrülçâselik savaşı, Emevîler lehine sonuçlanmıştır. Böylece Mısır ve Suriye'den sonra doğu vilayetleri de Emevî hâkimiyetine girmiş, geriye sadece Abdullah b. Zübeyr'e bağlı olan Hicâz ve Yemen bölgesi kalmıştır. Abdülmelik b. Mervân'ın Hicâz'ı egemenliğine almak için gönderdiği Haccâc b. Yûsuf'un yedi ay süren saldırıları sonucu 16 Cemaziyevvel 73/1 Ekim 692 tarihinde Abdullah b. Zübeyr öldürülmüş, bununla birlikte Müslümanlar tekrar tek yönetim altında toplanmıştır.⁹¹

Abdülmelik b. Mervân, otoriteyi güçlendirmek ve fetihleri yeniden başlatmak için doğu eyaletlerini otoriter Irak valisi Haccâc b. Yûsuf'a bağlamıştı. Valinin doğuya fetihler için gönderdiği Abdurrahmân b. Muhammed b. el-Eş'as, valinin baskılarına kızıp halifeye yaptığı biatını bozmuş, ardından kendisine katılan askerlerle birlikte geri dönerek Irak'ı ele geçirmiştir. Uzun bir müddet sonra Emevî ordularıyla yaptığı savaşları kaybetmesinin neticesinde ölmesiyle birlikte doğu vilayetlerindeki karışıklıklar da sona ermiş ve bölge tekrar Emevîler'in hâkimiyetine girmiştir.⁹² İç otoriteyi sağlayan Abdülmelik b. Mervân, kargaşa dönemlerinde elden çıkan yerlerin bazılarını Bizans'la savaşıp tekrar ele geçirmiştir.⁹³

Bağımsızlık ve kurumsallaşmayı çok önemseyen Abdülmelik b. Mervân, önceden Farsça, Yunanca veya Kıptice yazılan divanları Arapçalaştırmış, standart İslâm dinarını basarak dışarıya bağımlılığı bitirdiği gibi para birliğini ve istikrarını da sağlamıştır.⁹⁴ İmar ve güvenlik çalışmalarına özel bir ilgi duyan Abdülmelik b. Mervân'ın en büyük mimari eseri, günümüze kadar gelmiş olan Kubbetü's-Sahre camiidir.⁹⁵ Onun zamanında Hâlid b. Yezîd önderliğinde yabancı dillerdeki bazı tıp ve kimya kitapları Arapça'ya çevrilmiştir.⁹⁶

Halife Abdülmelik, babası gibi yerine iki oğlu Velîd ve Süleyman'ı veliaht tayin etmek isteyince, daha önce ikinci veliaht tayin edilmiş bulunan kardeşi Abdülazîz buna

⁹¹ Taberî, *Târih*, VI, 151-176, 187-193.

⁹² Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, s. 316-324.; Taberî, *Târih*, VI, 334-383; Makdisî, *el-Bed' ve't-Târih*, VI, 35-36.

⁹³ Halife b. Hayyât, *Târih*, s. 288, 291-292.

⁹⁴ Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, s. 316; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 192-193, 294; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, (thk. İbrâhîm Ramadân), Beyrut 1978, s. 300-301; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 338.

⁹⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fi Târihi'l-A'yân*, (thk. İbrâhîm ez-Zeybek), Dımaşk 2013, IX, 39-43; Ebû'l-Yümn el-Uleymî, *et-Târihü'l-Mu'teber*, II, 418; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 41-44. Geniş bir değerlendirme için bk. Erkoçoğlu, a.g.e., s. 443-458.

⁹⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 338, 497. Ayrıca bk. Erkoçoğlu, a.g.e., s. 463-464.

şiddetle karşı çıkmış, ancak yaklaşık altı ay sonra vefatının ardından Abdülmelik hedefine ulaşmıştır.⁹⁷

Velîd b. Abdülmelik (86-96/705-715), babasından birliği sağlanmış, iç ve dış sorunları büyük oranda çözülmüş bir devlet devralmıştı. Bundan dolayı büyük çaplı imar ve inşâ işlerine girişerek, muhtaçların ihtiyaçlarını karşılayarak ve ulemâyâ yardım ederek iç barışı güçlendirme ve toplumsal desteği artırmaya yönelmiştir. İhtiyaç sahiplerine ihsanlarda bulunmuş, cüzzamlılara bağışlar yaparak onları dilenmekten kurtarmış, her kötürüm/yatalağa bir hizmetçi, her köre bir rehber tahsis edip maaş bağlamıştır. Dışarıda ise İslâm tarihindeki en büyük fetih hareketini başlatmış, yönetimi sırasında Endülüs, Kaşgâr, Sind ve Hind gibi yerlerde büyük fetihler yapılmıştır.⁹⁸ Onun devrinde eğitimi geliştirmek maksadıyla birçok kütüphane kurulmuş, yetimler ve fakir çocuklar devlet himayesine alınıp eğitim öğretim ihtiyaçları karşılanmıştır. Müzmin hastalara hizmetçiler, körlere rehberler verilmiş, fakihlere, güçsüzlere ve fakirlere rızık tayin edilmiş, dilenme yasaklanmıştır.⁹⁹

Velîd b. Abdülmelik döneminde gerçekleştirilen fetihlerin etkisiyle iktisadî hayat canlanıp refah artmış, ekonomik, sosyal ve kültürel faaliyetler canlanmıştır. Dinî mimari alanında Şâm Ümeyye camii, Mescid-i Nebevî, Mescid-i Aksâ başta gelmek üzere çok sayıda cami yaptırmış veya genişletmiş ve geriye önemli mimarî eserler bırakmıştır.¹⁰⁰ Yine onun devrinde sulama işleri ve tarım faaliyetlerine de önem verilmiş, çorak arazilerin ve bataklıkların büyük bir kısmı ıslah edilerek tarıma elverişli hale getirilmiştir. Ülkede yollar ve özellikle hac yolları onarılmış, yeni yollar açılmış, köprüler yaptırılmıştır. Hacıların su ihtiyaçlarını karşılamak üzere kuyular açılmış, sarnıçlar inşa edilmiştir.¹⁰¹

Velîd b. Abdülmelik döneminde Kuzey Afrika'nın ardından Endülüs'ü fetheden Mûsâ b. Nusayr ve Târik b. Ziyâd, halefi Süleyman b. Abdülmelik tarafından görevden uzaklaştırılmışlardır.¹⁰² (86/705) yılında Irak valisi Haccâc b. Yûsuf'ın Horasan

⁹⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 367; Safedî, *Kitâbu'l-Vâfi bi'l-Vefeyât*, (thk. Ahmed Arnaûd, Türkî Mustafâ), Beyrut, 2000, XVIII, 345; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XLIII, 512-513; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, IX, 357.

⁹⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 268-269; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 70; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 609.

⁹⁹ Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 168.

¹⁰⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 268-269; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 70; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 609; Demîrî, *Hayâtü'l-Hayvânî'l-Kübrâ*, I, 99-100.

¹⁰¹ Taberî, *Târih*, VI, 437; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 15; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI, 315-316.

¹⁰² Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 228; Taberî, *Târih*, VI, 468-481.

valiliğine atadığı meşhur komutan Kuteybe b. Müslim, doğuda büyük fetihler gerçekleştirip Çin sınırına dayanmıştı. Ancak yeni halife Süleyman b. Abdülmelik, veliahtlıktan azledilmesini destekleyen Kuteybe b. Müslim'i kendisi için tehlikeli gördüğünden önce azlemiş, sonra halifeye karşı isyan edince bir kısım askerler tarafından öldürülmüştür.¹⁰³ Büyük Hindistan fetihleri, aynı şekilde Haccâc b. Yûsuf'un gönderdiği yeğeni Muhammed b. Kâsım es-Sekafi tarafından gerçekleştirilmişti. Ancak o da yeni halife Süleyman b. Abdülmelik tarafından aynı nedenden dolayı azledilmiştir.¹⁰⁴

Velîd b. Abdülmelik de önceki iki halife gibi kardeşi Süleyman'ı veliahtlıktan azledip oğlu Abdülazîz'e biat almaya karar vermişti. Haccâc, Kuteybe ve ileri gelen kimselerin çoğu, isteyerek veya istemeyerek destek verirken kardeşi Süleyman ve Ömer b. Abdülazîz'in karşı çıkması ve vefatı sebebiyle kararını uygulama imkanı bulamamıştır.¹⁰⁵

Velîd b. Abdülmelik devrinde Haccâc b. Yûsuf, aralarındaki düşmanlık sebebiyle daha önce Horasan valisi olan Yemen asıllı Yezîd b. Mühelleb'i görevinden aldırıp ağır işkenceler yapmıştı. Süleyman b. Abdülmelik'e sığınan Yezîd b. Mühelleb, ona Yemenlilerin desteğini sağlayıp Abdülazîz b. Velîd'in veliaht atanmasını engellemiş, Süleyman b. Abdülmelik halife olduğunda onu Irak genel valiliğine atayınca Haccâc b. Yûsuf ailesinden intikamını almıştır. Süleyman b. Abdülmelik, kardeşinin çekilme baskısı, Haccâc b. Yûsuf ve ekibinin halifeyi desteklemesi ve Yezîd b. Mühelleb'in kışkırtmaları sonucu önceki bürokratlara düşman kesilmiş, kardeşinin Târik b. Ziyâd ve Mûsâ b. Nusayr gibi meşhur vali ve komutanlarını görevden almıştır. Haccâc b. Yûsuf'un vali ve komutanları da azledildikten sonra çıkan isyanlarda öldürülmüşlerdir.¹⁰⁶

Süleyman b. Abdülmelik'in ve atadığı valilerinin Yemenî/Kelbî/Güneyli Arapları desteklemeleri, Kaysî/Mudarî/Kuzeyli Arapları devletten uzaklaştırıp baskı ve işkence yapmaları sonucunda kabile asabiyeti canlanmış, kabilelerin Kaysî-Mudarî

¹⁰³ Taberî, *Târih*, VI, 424-437, 442-448, 454-464, 506-523; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II, 427-438; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 18-19.

¹⁰⁴ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 420-427; Taberî, *Târih*, VI, 442, 484, 496-499.

¹⁰⁵ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 606; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 52; İbn Asâkir, *Târihu Dımaşk*, XXXVI, 370; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 70-71; Zehebî, *A'lâmü'n-Nübelâ*, V, 148; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, III, 117; Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 172.

¹⁰⁶ Taberî, *Târih*, VI, 506-530; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 43, 72, 81-85; Bu konuda bk. Üçok, Bahriye, *İslâm Tarihi Emevîler-Abbâsîler*, Ankara 1968, s. 61; Apak, Adem, *Erken Dönem İslâm Tarihinde Asabiyet*, İstanbul 2016, s. 249-251.

şeklinde iki muhalif blok haline gelmesiyle birlikte kabile çatışmaları başlamış, bundan dolayı sonraki halifeler ve devlet görevlileri de bir bloğa yaslanıp onun desteğini almak zorunda kalmışlardır.¹⁰⁷

Süleyman b. Abdülmelik dönemi fetihleriyle ilgili olarak doğu genel valisi Yezîd b. Mühelleb, Kuteybe'nin öldürülmesiyle ortaya çıkan karışıklıkları yatıştırdıktan sonra kalabalık bir orduyla Dihistan, Taberistan ve Cürcân'ı ele geçirmiş,¹⁰⁸ Süleyman b. Abdülmelik'in yaptırdığı en önemli fetih hareketi olan İstanbul muhasarası ise hezimetle sonuçlanmıştır.¹⁰⁹

Ömer b. Abdülazîz'i müsteşarı yapıp yanından ayırmayan Süleyman b. Abdülmelik, selefleri gibi oğlu Eyyûb'u veliyaht tayin etmek istese de sonradan vazgeçmiş, yetişkin ve hırslı kardeşleri varken Ömer b. Abdülazîz'i halife tayin ederek onun için ferman yazıp biat almıştır.¹¹⁰

IV. ÖMER B. ABDÜLAZİZ'İN HAYATI VE ŞAHSİYETİ

A. HALİFELİĞİ ÖNCESİ HAYATI

Ömer b. Abdülazîz, Emevîler'in sekizinci, Mervânî kolun ise dördüncü halifesi olup Emevî halifeleri içinde tartışmasız en fazla takdir edilen devlet başkanıdır. Lakabı Ebû Hafs el-Kuraşî el-Emevî, nesebi ise Ömer b. Abdülazîz b. Mervân b. Hakem b. Ebî'l-Âs b. Ümeyye b. Abdîşems b. Abdimenâf b. Kusayy b. Kilâb'dır.¹¹¹

Kaynaklar, Ömer b. Abdülazîz'in doğduğu yıl hakkında farklı tarihler vermektedir. Doğum tarihi olarak Hicrî 59,¹¹² 60,¹¹³ 61,¹¹⁴ 62,¹¹⁵ 63,¹¹⁶ 64¹¹⁷ gibi yıllar

¹⁰⁷ Apak, *Asabiyet*, s. 251.

¹⁰⁸ Taberî, *Târîh*, VI, 532-546; Makdisî, *el-Bed' ve't-Târîh*, VI, 42-43. Ayrıca bk. Odabaşı, Fatma, "Yezîd b. Mühelleb", *DİA*, İstanbul 2013, XLIII, 522-523.

¹⁰⁹ Taberî, *Târîh*, VI, 530-531; Makdisî, *el-Bed' ve't-Târîh*, VI, 43-44; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 86-87.

¹¹⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 329; Taberî, *Târîh*, VI, 550; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 59; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 32; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 96; Bâ Mahreme, *Kılâdetü'n-Nahr*, II, 8.

¹¹¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 324; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 127; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 9; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 114; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 115.

¹¹² Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 321; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 133; Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, IX, 93-94; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 677.

¹¹³ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 115.

¹¹⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 235, 322; Taberî, *Târîh*, VI, 427; İbn Hibbân, *Meşâhirü 'Ulemâ'il-Emsâr ve A'lâmu Fukahâ'il-Aktâr*, (thk. Merzûk Ali İbrâhîm), Mansûra 1411/1991, s. 283; İbn Hazm, *Resâil*, II, 143; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 131, 133; İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikât*, (nşr. Muhammed Abdülmuinân), Haydarâbâd Dekan 1973, V, 151; İbn Abdilber, *el-İstiâb fî Ma'rifeti'l-Ashab*, (thk. Ali Muhammed el-Bicâvî), Beyrut 1992, II, 435; Nevevî, *Tehzîbü'l-Esmâ*, II, 19; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXI, 436; Zehebî, *A'lâmü'n-Nübelâ*, V, 115; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 115, 116; Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, II, 117; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 677; Demîrî, *Hayâtü'l-Hayvânî'l-Kübrâ*, I, 102;

zikretmişlerdir. Aynı şekilde doğum yeri için de farklı yerler verilmekte, onun Mısır¹¹⁸, Şâm¹¹⁹ veya Medîne'de¹²⁰ doğduğu belirtilmektedir. Moğultay b. Kılıç (ö. 762/1361), Mısır, Verâü Übülle, Medîne, Ürdün gibi farklı doğum yeri rivayetleri olduğunu belirttikten sonra Medîne'de doğup oradan Mısır'a intikal ettiği görüşünü tercih etmiştir.¹²¹ Medîne'de yaşayan Mervân b. Hakem'in ailesinin, Harre Savaşı'ndan (Zilhicce 63/Ağustos 683) sonra Yezîd'in davetiyle Dimaşk'a gittiği ve Ömer b. Abdülazîz'in 87/705-706 yılında 25 yaşındayken¹²² Medîne'ye vali olduğu dikkate alındığında Mısır ve Şâm'da doğma ihtimalinin bulunmadığı, dolayısıyla Medîne'de 62/681-682 yılında doğduğu ifade edilebilir.

Ömer b. Abdülazîz'in anne tarafından dedesi, Hz. Peygamber'in (sav) vefatından iki yıl önce doğan ve (70/689-690) yılında vefat eden Âsım b. Ömer b. Hattâb'dır.¹²³ Ninesi ise Ümmü Umâra bint Süfyân b. Abdullah b. Rebîa b. Hâris b. Hubeyb b. Hâris b. Mâlik b. Hutayt b. Ceşm b. Sakîf'dir. Dedesi ve ninesinin Hafsa bint Âsım ve Ömer b. Abdülazîz'in annesi olacak olan Ümmü Âsım adında iki kızları vardı.¹²⁴ Ömer b. Abdülazîz'in annesi, hemen tüm kaynakların ittifakıyla Benî Adî b. Ka'b'dan Ümmü Âsım bint Âsım b. Ömer b. Hattâb b. Nüfeyl'dir.¹²⁵ Annesinin adı, kaynaklarda Hafsa,¹²⁶ Leylâ,¹²⁷ Atebe¹²⁸ veya Ervâ¹²⁹ olarak geçmektedir. Ömer b. Abdülazîz'e

Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 171; Ebû'l-Yümn el-Uleymî, *et-Târihu'l-Mu'teber*, I, 322; Bâ Mahreme, *Kılâdetü'n-Nahr*, II, 7.

¹¹⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 325; Taberî, *Târih*, VI, 427; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 405.

¹¹⁶ Nevevî, *Tehzîbü'l-Esmâ*, II, 19; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXI, 436; Zehebî, *A'lâmü'n-Nübelâ*, V, 115; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 677; Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 171. Şu kaynaklar, aynı tarihi yanlışlıkla Hz. Peygamber'in (sav) zevcesi Meymûne'nin (ö. 51/671) vefat ettiği yıl olarak vermişlerdir. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 324; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XLV, 128, 129; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 9.

¹¹⁷ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 74.

¹¹⁸ Halife b. Hayyât, *Târih*, s. 322; Nevevî, *Tehzîbü'l-Esmâ*, II, 19; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, 298; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 677; Demîrî, *Hayâtü'l-Hayvânî'l-Kübrâ*, I, 102; Ebû'l-Yümn el-Uleymî, *et-Târihu'l-Mu'teber*, I, 322; Bâ Mahreme, *Kılâdetü'n-Nahr*, II, 7; Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 171. Ayrıca bk. Hasan İbrahim, Hasan, *Siyâsî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, (trc. İsmail Yiğit ve Sadreddin Gümüş), İstanbul 1985, I, 412; Fâûr, a.g.e., s. 13.

¹¹⁹ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 74.

¹²⁰ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 24; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, III, 115.

¹²¹ Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, IX, 94-95.

¹²² Taberî, *Târih*, VI, 427; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 325.

¹²³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 365.

¹²⁴ İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 27; Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, IX, 94-95.

¹²⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 324; Belâzürî, *Ensâbü'l-Esrâf*, VIII, 125; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 73; İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, I-II, (thk. es-Seyyid Azîz Bey vd.), Beyrut 1417/1996, II, 565-566; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XLV, 126-127; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 9; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 31; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 114; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, III, 115.

¹²⁶ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXI, 433; Bâ Mahreme, *Kılâdetü'n-Nahr*, II, 7.

yazılmış bir şiirde Leylâ'nın oğlu denilmesi, isminin Leylâ olma ihtimalini güçlendirmektedir.¹³⁰

Hız. Ömer'in oğlu Âsım'ın eşi ve Ümmü Âsım'ın annesi olan ve süte su katmayı reddeden kız hakkında kaynaklarda farklı rivayetler vardır. Meşhur rivayete göre Hız. Ömer, halifeyken hizmetçisi Eslem'le birlikte halkın durumunu görmek için Medîne sokaklarında dolaşıyordu. Gece yarısı yorulduklarında bir duvara yaslanıp dinlenmeye başladılar. Bu sırada bir kadının kızına süte su katmasını söylediğini duyunca konuşmayı dikkatle dinlemeye koyuldular. Kızı annesine halifenin süte su karıştırılmasını yasakladığını söyledi. Annesi ise ne Ömer'in ne de tellalının göremeyeceği bir yerde olduğunu hatırlatıp sözlerini tekrarlayınca kızı Allah'ın gördüğünü belirterek annesine tekrar karşı çıktı. Bu sözleri duyan Hız. Ömer, hizmetçisi Eslem'e onları araştırıp kendisine bildirmesini emretti. Kızın evli olmadığını öğrenen Hız. Ömer, onu Âsım'la evlendirdi. Bu evlilikten bir kız çocuğu dünyaya geldi. Bu kız, daha sonra Ömer b. Abdülazîz'in annesi oldu.¹³¹

Yukarıdaki rivayetler kadının adını vermezken *Kitâbü Sîreti Ömer*, Meryem bint Amr b. Abdullah b. İmrân b. Mahzûm olduğunu nakletmekte ve sütüne su katan arkadaşıyla birlikte pazarda süt satarken Hız. Ömer'le konuşmasından bahsetmektedir.¹³² Aynı bahiste Hız. Ömer'in pazarda su katılmış süt satan bir kadını sorgularken kızının annesini yalanladığını ifade eden başka bir rivayet daha vardır.¹³³ Hız. Ömer'in Minâ'da önce su, sonra süt talebine yok cevabı veren, ancak kızının annesini yalanlayıp süt dolu kırbayı gösterdiğini belirten bir başka rivayetin de olduğunu ilave edelim.¹³⁴ Bu rivayetler, muhtevasında bir kısım farklılıklar içerseler de Ömer b. Abdülazîz'in

¹²⁷ İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II, 565-566; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXX, 60, 249; Nevevî, *Tehzîbü'l-Esmâ*, II, 18; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXI, 433; İbn Fadlullâh el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, XXIV, 413; Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, IX, 95; Ebû'l-Yümn el-Uleymî, *et-Târîhü'l-Mu'teber*, I, 319. Ayrıca bk. Muhammed Hâmîd, Muhammed, *Sîretü ve Menâkıbu Ömer b. Abdülazîz*, y.y., t.y., s. 6; Adlâvî, a.g.e., s. 2.

¹²⁸ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXV, 261.

¹²⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VI, 239, 268, IX, 259, XV, 43.

¹³⁰ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 76-77.

¹³¹ Âcurrî, *Ahbâru Ömer b. Abdülazîz*, s. 47-49; Teymî, *Siyeru's-Selefi's-Sâlihîn*, s. 84, 852-853; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXX, 253; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 10; Bâ Mahreme, *Kılâdetü'n-Nahr*, II, 7. Başka bir rivayete göre farklı olarak Hız. Ömer, oğluna "Evladım! Git ve onunla evlen. Zira Arapları yönetecek bir süvariye dünyaya getirmeye ne kadar da uygun bir kız" demiştir. İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 23-24; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXX, 254.

¹³² *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 73-74.

¹³³ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXX, 251-252; Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, X, 91.

¹³⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXX, 253-254.

ninesinin haramdan sakınan, gizli ve açıkta Allah'tan korkan salih bir kadın olduğu noktasında birleşmektedir.

Abdülazîz b. Mervân evlenmeye niyetlendiğinde vekiline salih bir ailenin kızıyla evlenmek istediğini söyleyip temiz mallarından 400 dinar hazırlamasını emretmiş, daha sonra da Ömer b. Abdülazîz'in annesiyle evlenmiştir.¹³⁵ Emevîler de Abdülazîz b. Mervân'ın bu evliliğini destekleyip teşvik etmişlerdir.¹³⁶ Abdülazîz b. Mervân, Ümmü Âsım'ın ölümünden sonra onun kız kardeşi Hafsa bint Âsım'la¹³⁷ evlenmiştir.¹³⁸

Ömer b. Abdülazîz'in Ebû'l-Esbağ lakaplı babası Abdülazîz b. Mervân b. Hakem b. Ebî'l-Âs Medîne'de doğup büyüdü. Onun babası, Hz. Osman'ın katibi ve sonra Medîne valisi olan Mervân b. Hakem, annesi ise Benî Kelb kabilesinden Leylâ bint Zebbân b. Esbağ b. Amr el-Kelbî'dir.¹³⁹ Mervân b. Hakem, halife seçildikten sonra (65/684) yılı Ekim ayı ortalarında Mısır'ı ele geçirincede yanında bulunan oğlu Abdülazîz'i buraya vali tayin etti. Ondan sonra halife olan Abdülmelik de babasının tavsiyesine binaen kardeşi Abdülazîz'i yerinde bıraktı. Böylece Abdülazîz, ölümüne kadar yirmi yılı aşkın bir süre Mısır valiliği yaptı.¹⁴⁰

Halife Abdülmelik, yerine iki oğlu Velîd ve Süleyman'ı veliaht tayin etmeye karar verince babası tarafından daha önce ikinci veliaht tayin edilmiş bulunan Abdülazîz buna şiddetle karşı çıktı ve bu yüzden iki kardeş arasında kriz çıktı. Bu hadiseden yaklaşık altı ay sonra Abdülazîz b. Mervân 85/704-705 yılında Hulvân'da vefat edince veliahtlık problemi kendiliğinde çözülmüş oldu.¹⁴¹ Abdülazîz b. Mervân, sayılamayacak

¹³⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 325; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 32; İbnü'l-Cevzî, *Sifetü's-Safve*, (thk. Ahmed b. Ali), Kâhire 2000, I, 364; Nevevî, *Tehzîbü'l-Esmâ*, II, 19. Aynı bilgileri veren başka bir rivayette ise farklı olarak kahyasına 4000 dinar hazırlamasını emrettiği belirtilmiştir. İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 9.

¹³⁶ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 50.

¹³⁷ Bu Hafsa'nın kız kardeşi değil başka biri olduğu da söylenmiştir. Bk. İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXX, 251-252.

¹³⁸ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 125; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXX, 251-252.

¹³⁹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-A'yân*, (thk. İbrâhîm ez-Zeybek), Dımaşk 2013, IX, 356.

¹⁴⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 363; Yiğit, İsmail, "Abdülazîz b. Mervân", *DİA*, İstanbul 1988, I, 192.

¹⁴¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 367; Safedî, *Kitâbu'l-Vâfi bi'l-Vefeyât*, (thk. Ahmed Arnaûd, Türkî Mustafâ), Beyrut, 2000, XVIII, 345; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLIII, 512-513; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, IX, 357. Başka bir rivayete göre ise kardeşi Abdülazîz b. Mervân, oğlu Velîd için biat alma isteğini kabul etmekten uzak durunca Abdülmelik b. Mervân, ona beddua etmiş, "Allah'ım, o benimle olan akrabalık bağını kopardı. Sen de onu kopar" demiş ve bunun sonucu olarak o sene vefat etmiştir. Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, IX, 357; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 368.

kadar mal, eşya ve hayvanı miras olarak bıraktı. Bundan dolayı çocukları kalan miras sayesinde varlıklı kişiler oldular.¹⁴²

İmar, ıslah ve yardım faaliyetleriyle şöhret bulan Abdülazîz b. Mervân, Mısır'da evler, köşkler ve camiler inşa ettirdi. Kendisi cömert, yardım sever ve ileri görüşlü bir devlet adamıydı. İnsanlara çok bağışta bulunur, fakirlere her gün yemek dağıttırır. Bundan dolayı Mısır halkı tarafından çok sevilip övülürdü. Ömer b. Abdülazîz de babasının ahlakından etkilenmiş ve pek çok iyi hasletlere sahip bir kişi haline gelmiştir.¹⁴³

Kaynaklarda Ömer b. Abdülazîz'in doğup çocukluk yıllarını geçirdiği yer konusunda Mısır, Medîne ve Şâm¹⁴⁴ gibi farklı mekanlar zikredilse de Medîne'de doğduğu ve çocukluğunu orada geçirdiği, daha sonra Mısır'a gittiği daha isabetli görünmektedir. Mısır'da çocukluk çağını tamamlayınca babasının izniyle ilim öğrenmek için Medîne'ye gitti.¹⁴⁵ Babası, Medîne ulemâsından Sâlih b. Keysân'a mektup yazarak onu emanet etti.¹⁴⁶ Daha sonra hac görevinin ardından Medîne'ye uğradığında oğlunun durumunu sorması üzerine Sâlih b. Keysân, ondan daha fazla kalbinde Allah korkusu taşıyan başka birini görmediği karşılığını verdi.¹⁴⁷

Medîne'ye yerleşen Ömer b. Abdülazîz, orada Enes b. Mâlik, dayısı Abdullah b. Ömer gibi birçok sahâbeyle görüşmüş, ilim meclislerini takip ederek, ders halkalarına katılarak ve devrin âlimleriyle birlikte olarak ilmini artırmaya çalışmıştır. Özellikle Saîd b. Müseyyeb ve Ubeydullâh b. Abdullah b. Utbe'den¹⁴⁸ ilim öğrenmiştir. Nitekim bir gün Ubeydullâh b. Abdullah'ın Bedir ehlinin affedildiğini hatırlatması üzerine Hz.

¹⁴² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 366.

¹⁴³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 366. Ayrıca bk. Yiğit, "Abdülazîz b. Mervân", *DİA*, I, 192; Hasan İbrahim, a.g.e., I, 412.

¹⁴⁴ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 74-75.

¹⁴⁵ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 127; İbn Fadlullâh el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, XXIV, 414.

¹⁴⁶ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 568-569; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 136; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 13-14; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 116; Zehebî, *A'lâmü'n-Nübelâ*, V, 116; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 678. Sâlih b. Keysân için bk. Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, VI, 341-342.

¹⁴⁷ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 135; Mizzî, *Tehzibu'l-Kemâl*, XXI, 437; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 678.

¹⁴⁸ Ömer b. Abdülazîz, Ubeydullâh b. Abdullah b. Utbe'den elde ettiği ilmin başkalarından öğrendiği ilimden daha çok olduğunu söyleyerek asıl hocasının o olduğunu belirtmiştir. (Ebû Zür'a ed-Dimaşkî, *Târîh*, (thk. Şükrullah b. Ni'metullah el-Kücânî), Dimaşk 1982, I, 523) Aynı şekilde halife olduğunda ilmine çok değer verdiği Ubeydullâh b. Abdullah b. Utbe yanında bulunsaydı halifelik görevinin kendisine daha kolay geleceğini (Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 343; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 17; İbnü'l-Bâgandî, *Müsnedü Emîru'l-Mü'minin Ömer b. Abdülazîz*, (nşr. Muhammed Avvâme), Dimaşk/Beyrut 1987, Neşredenin girişi, s. 9) onun görüşünün dışına çıkmayacağını açıklamıştır. (İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 13; Rib'î, *Târîhu Mevlidi'l-Ulemâ ve Vefeyâtihim*, (thk. Abdullah Ahmed Süleyman el-Hamîd), Riyâd 1410/1989, I, 243). Ubeydullâh b. Abdullah b. Utbe'nin hayatı için bk. Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, IX, 33-39.

Ali'yi eleştirmekten vazgeçip hayırdan başka bir şeyle anmaz olmuştur.¹⁴⁹ İslâmi ilimleri öğrenirken Arap diline ve şiire de özel ilgi göstermeye başladı. Arapça'nın ve şiirin inceliklerini belleyip çok sayıda şiir ezberlemiştir.¹⁵⁰

Ömer b. Abdülazîz, Medîne'de eğitimi ve valiliği sırasında gösterişli ve lüks bir hayat yaşamış, yemesine, içmesine, kıyafetlerine, kokularına ve kişisel bakımına çok harcama yapması ve gururlu bir şekilde yürümesi¹⁵¹ nedeniyle bazılarının eleştirilerine maruz kalmıştır.¹⁵²

Ömer b. Abdülazîz'in babası 85/704-705 yılında vefat edince amcası Abdülmelik b. Mervân, onu yanına Şâm'a getirterek kendi çocuklarının arasına kattı, sevgi gösterip kendine yakınlaştırarak onu kendi çocuklarıyla bir tuttu. Daha sonra onu kendi kızı Fâtıma ile evlendirip damat edindi.¹⁵³ Ömer b. Abdülazîz'e çok değer veren Abdülmelik b. Mervân, yönetim alanında tecrübe kazanması için onu Hunâsıra'ya emir atadı.¹⁵⁴ Vefatından sonra oğlu Velîd b. Abdülmelik de babasının vasiyetine uyarak Ömer b. Abdülazîz'i Medîne valiliğine atadı. Buradaki görevinden azlettiğinde de ona danışmanlık ve ihtiyaç sahiplerinin ihtiyaçlarını karşılama görevi verdi.¹⁵⁵ Velîd b. Abdülmelik'in kardeşi Süleyman b. Abdülmelik de onu Hunâsıra emirliğine tayin ederken aynı zamanda kendine müsteşar olarak seçti.¹⁵⁶ Süleyman b. Abdülmelik'in vefatı yaklaştığında ise kendi oğullarına, yetenekli ve istekli kardeşlerine rağmen yerine Ömer b. Abdülazîz'i halife olarak tayin etti.

B. HALİFE SEÇİLMESİ

Süleyman b. Abdülmelik, Mercidâbık'ta kıldırıldığı cuma namazının akabinde titremeye başladığında ölümüne sebep olan hummâ hastalığına yakalandığı anlaşıldı.

¹⁴⁹ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 568; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 136; Zehebî, *A'lâmü'n-Nübelâ*, V, 116; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 679. Ayrıca bk. Sahrâr, a.g.e., s. 25.

¹⁵⁰ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 14.

¹⁵¹ Zübeyr b. Bekkâr, *el-Ahbârü'l-muvaffakiyyât*, (thk. Sâmî Mekkî el-Ânî), Bağdad 1996, s. 181; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 138; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 117; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 680.

¹⁵² Zübeyr b. Bekkâr, *el-Ahbârü'l-muvaffakiyyât*, s. 181; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 138; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 680.

¹⁵³ Zübeyr b. Bekkâr, *el-Ahbârü'l-muvaffakiyyât*, s. 181; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 75; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 137.

¹⁵⁴ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 279; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, VI, 312. Ayrıca bk. Şâkir, Mahmûd, *et-Târîhu'l-İslâmî 4 el-Ahdü'l-Ümevî*, Beyrut/Dimaşk/Ammân: 2000, s. 218.

¹⁵⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLIII, 334.

¹⁵⁶ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 301-302; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb*, (thk. Süheyl Zekkâr), Dâru'l-Fikr, y.y., t.y., X, 4388-4389; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, VI, 312.

Hastalık, daha sonra ailesi ve arkadaşları arasında da yayıldı.¹⁵⁷ Durumu ağırlaşınca henüz küçük olan oğlu Eyyûb'u veliaht tayin ettiği mektubunu yazdı. Bunun üzerine en yakın danışmanlarından Recâ b. Hayve, halifenin kendisinden sonra yerine salih bir kimseyi bırakmasının kabir azabından koruyacağını hatırlattı. Buna karşılık Süleyman b. Abdülmelik, o konuda daha kesin karar vermediğini ifade etti,¹⁵⁸ ancak oğlu Eyyûb kendisi hayattayken ölünce amcaoğlu Ömer b. Abdülazîz'i veliaht atadı.¹⁵⁹ Birçok kaynağa göre bir veya iki gün geçtikten sonra Süleyman b. Abdülmelik, oğlu Eyyûb'u veliaht tayin ettiği mektubu yırttı. Sonra Recâ b. Hayve'yi çağırarak oğlu Dâvûd hakkındaki görüşünü sordu. Recâ b. Hayve, onun Kostantiniyye'de uzakta bulunduğunu, üstelik hayatta olup olmadığını bilmediklerini hatırlatınca Süleyman b. Abdülmelik, muhatabına Ömer b. Abdülazîz hakkındaki görüşünü sordu. Recâ b. Hayve'nin faziletli ve hayırlı bir Müslüman olduğunu söylemesi üzerine onu tasdik etti. Ömer b. Abdülazîz'le birlikte Abdülmelik'in çocuklarından birisini veliaht tayin etmezse aile içinde karışıklık çıkarıp onun yönetmesine izin vermeyebileceklerini açıklayarak Yezîd b. Abdülmelik'i Ömer b. Abdülazîz'den sonra veliaht tayin edeceğini bildirdi. Yezîd b. Abdülmelik, o esnada hac emirliği görevini ifa etmesi sebebiyle başkentte değildi.¹⁶⁰

Halifeliği istemediğini bildiren rivayetlere göre Ömer b. Abdülazîz, Recâ b. Hayve'nin yanına gelip Süleyman b. Abdülmelik'in kendisine iyilikte bulunduğunu, bundan dolayı kendisini veliaht atamasından korktuğunu, öyleyse affını isteyeceğini hatırlattı. Ancak Recâ b. Hayve, tek bir harf bile söyleyemeyeceğini belirtince Ömer b. Abdülazîz kızarak yanından uzaklaştı.¹⁶¹

Diğer taraftan kaynaklarda yukarıda zikredilen rivayetlerin yanında Ömer b. Abdülazîz'in de halife olmayı arzuladığını ve bu konuda girişimde bulunduğunu, Recâ b. Hayve, Abdülmelik b. Ertât gibi bazı nüfuzlu kişilerin teşvik ve tavsiyesiyle veliaht tayin edildiğini ifade eden anlatımlar da vardır. Nitekim onun halifeliği istediğine işaret eden bir rivayete göre Ömer b. Abdülazîz, Recâ b. Hayve'yi çağırıp halifeliğe en uygun

¹⁵⁷ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 58; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 649.

¹⁵⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 329; Taberî, *Târîh*, VI, 550; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 59; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 32; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 96; Bâ Mahreme, *Kılâdetü'n-Nahr*, II, 8.

¹⁵⁹ İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-Ferîd*, V, 173; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 631-634.

¹⁶⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 329-330; Taberî, *Târîh*, VI, 550; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 59-60; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 32; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 96; Bâ Mahreme, *Kılâdetü'n-Nahr*, II, 8.

¹⁶¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 330; Taberî, *Târîh*, VI, 55; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 60-61; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 32; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 96; Bâ Mahreme, *Kılâdetü'n-Nahr*, II, 8.

kişinin kendisi olduğunu söyleyerek halife eğer kendisiyle istişare ederse şahsını ona tavsiye etmesini istedi. Bu söz üzerine Recâ b. Hayve, kendisini halifelik konusunda fazla hırs gösterdiği için uyarınca yaptığından utandı.¹⁶² Aynı şekilde Ömer b. Abdülazîz'in nefsinin çok arzulu olduğunu, hangi makam ve konuma özlem duyup ulaşırsa mutlaka daha üstününü istediğini, halifeliğe özlem duyunca hilafet makamına ulaştığını, artık cenneti özlemeye başladığını söylediği çeşitli kaynaklarda geçmektedir.¹⁶³ Aynı bağlamda rüyasında tüm halifelerle birlikte Ömer b. Abdülazîz'in de sorguya çekildiğini ve bir müddet sonra zincirlerin çözülüp Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in yanına oturtulduğunu gören Recâ b. Hayve'nin rüyasını anlatmasına karşılık Ömer b. Abdülazîz'in dünya şerefi olan halifelikle imtihan edilirse onunla âhiret şerefini arayacağını ifade etmesi, onun âhiret için halifeliği istediğine başka bir işaret sayılabilir.¹⁶⁴

Biz, halifeliği istemediğini aktaran bilgilere rağmen hilafeti daha çok mal, makam, itibar, güç ve nüfuz elde etme aracı olarak değil, aksine devleti sünnet çizgisine çekmek ve mükafatını âhirette elde etmek için gönlünde arzuladığını anlatan rivayetleri tercih ediyoruz. Zira halife olduktan sonraki kişisel fedakârlıkları, zâhid tavırları ve farklı idarî uygulamaları buna işaret etmektedir.

Rivayetlere göre Ömer b. Abdülazîz'in halife olmasını isteyenlerden Abdülmelik b. Ertât, Recâ b. Hayve ile görüşüp ona Ömer b. Abdülazîz'i tavsiye etti. Recâ b. Hayve'nin tavsiyesi üzerine halife de oğlundan vazgeçip Ömer b. Abdülazîz'i veliaht tayin etti.¹⁶⁵ Bu bahiste başka bir rivayete göre Recâ b. Hayve, halifenin sorusuna karşılık Ömer b. Abdülazîz'i önerdi.¹⁶⁶ Süleyman b. Abdülmelik'in Abdülmelik'in ahdini ne yapacağını sormasına karşılık Recâ b. Hayve, onları Ömer b. Abdülazîz'den

¹⁶² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 332-333; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 63; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, III, 119.

¹⁶³ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 59; İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, Beyrut 1997, I, 334; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 331-332; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XLV, 208-209; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, II, 301; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 657.

¹⁶⁴ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 124.

¹⁶⁵ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 119; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 167-168. Daha sonra Ömer b. Abdülazîz'in huzuruna giren Abdülmelik b. Ertât, halifenin yaptığına kızmasına karşılık Allah'ın ona yardım edeceğini ifade etmiştir. Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 179-180. Olayın ayrıntısı için bk. *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 119-120.

¹⁶⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 332-333; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 63; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, III, 119.

sonra veliaht yapmasını teklif etti. Bu öneriyi uygun bulan Süleyman b. Abdülmelik, kâğıt getirilmesini emredip vasiyetini yazdı.¹⁶⁷

Süleyman b. Abdülmelik, kararını verdikten sonra şu metni yazdırdı: "Bismillâhirrahmânirrahîm. Bu, Allah'ın kulu ve mü'minlerin emiri Süleyman tarafından Ömer b. Abdülazîz için yazılmış bir fermanıdır. Ben seni kendimden sonra hilafete atadım. Onun ardından Yezîd b. Abdülmelik'i tayin ettim. Onu dinleyip itaat ediniz. Allah'tan korkunuz ve ihtilaf etmeyiniz, yoksa tamahkârlar size gözlerini dikerler." Ardından mektubu mühürleyip Recâ b. Hayve'ye teslim etti.¹⁶⁸ Halifenin talebi üzerine yanına gelen hanedan mensupları, teker teker ona biat ettiler. Biatın ardından Recâ b. Hayve, mühürlü mektubu alıp götürdü.¹⁶⁹ Daha sonra halifenin vefatını bir müddet gizleyen Recâ b. Hayve, hanedan üyelerini Dâbık mescidinde yeniden toplayıp teker teker ikinci kez biat ettirdi. Böylece işi sağlama bağladıktan sonra halifenin öldüğünü açıkladı. Hanedan mensupları halifenin yanına girip naaşını gördükten sonra halifenin mektubunu onlara okudu. Ömer b. Abdülazîz'in ismini okuduğunda halifenin kardeşi Hişâm b. Abdülmelik, tayine karşı çıkararak ona biat etmeyeceğini bildirdi. Ancak insanların tepkisi ve Recâ b. Hayve'nin boynunu vurdurma tehdidinin akabinde ayaklarını sürükleyerek gelip biat etti.¹⁷⁰ Orada olmayan Abdülazîz b. Velîd b. Abdülmelik dışında Benî Ümeyye'den hazır bulunanların tamamı Ömer b. Abdülazîz'e biat etti. Aile içinde sadece Hişâm'ın ve Saîd'in ayrılıp gittiği, ancak onların da iki gün sonra biat ettiği belirtilmiştir.¹⁷¹

Bazı rivayetlere göre halife olarak adı okunduğunda minbere çıkıp görüşü alınmadan ve talebi olmadan veliaht tayin edildiğini açıklamış, orada bulunanlara kendisinden başka birini halife seçmelerini bildirmiştir. Ancak camideki insanların ısrarla razı olduklarını söylemesi üzerine Allah'a hamd edip biat almış, onun bu tavrı seçimle halife olduğuna yorumlanmıştır.¹⁷² Ne var ki devlet adamlarına yazdığı biata

¹⁶⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 332-333; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 119.

¹⁶⁸ Taberî, *Târîh*, VI, 550-551; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 330; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 96; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 60.

¹⁶⁹ Taberî, *Târîh*, VI, 550-551; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 330; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 96; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 60.

¹⁷⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 331; Taberî, *Târîh*, VI, 552; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 61-63; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 33; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 97.

¹⁷¹ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, (thk. Abdülemîr Mühennâ), Beyrut 2010, II, 226; Mes'ûdî, *Mürüccü'z-Zeheb ve Me'âdinu'l-Cevher*, (nşr. Kemâl Hasan Mer'î), Beyrut 2005, III, 151.

¹⁷² Fesevî, *el-Ma'rîfe*, I, 617-618; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 299; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 65-66, 67-69; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 33; Demîrî, *Hayâtü'l-Hayvânî'l-Kübrâ*, I, 104. Ayrıca bk. Humeydî, a.g.e., s. 16-17; Fâûr, a.g.e., s. 38; Eminoglu, a.g.e., s. 92; Mevdûdî, a.g.e., s. 256;

davet mektuplarında halife tayin edildiğini bildirip itaate davet etmesi, halife seçildiğinden haberi olmadan halifelikliğini ilan eden Abdülazîz b. Velîd'le ve Hâricîler'le karşılıklı konuşmalarında tayinle halife olduğunu açıklaması, aslında seçildiğini değil atandığını göstermektedir.¹⁷³ Bu şekilde Ömer b. Abdülazîz, cuma günü Dâbık'ta 99 yılı Safer ayının bitimine 10 gün kala,¹⁷⁴ veya 10'unda¹⁷⁵ (Eylül-Ekim 717) halife seçildi.

Lewis, felaketle sonuçlanan İstanbul kuşatmasının rejimin dayanağı orduyu ve donanmayı yok etmesinin ve ortaya çıkan ekonomik sıkıntıların, birliği tehdit edecek derecede mevâlînin muhalefetini artırdığını iddia etmiştir. Bundan dolayı Süleyman b. Abdülmelik'in Ömer b. Abdülazîz'i veliaht atadığını, zira Emevî şehzadeleri arasında en layık olanı ve devleti tek başına kurtaracak ve kırınlıkları giderecek tek adayın yalnız Ömer b. Abdülazîz olduğunu belirtmiştir. Ömer b. Abdülazîz'in de cizyeyi kaldırma, maaş bağlama, orduya katma, ganimetten paylarını verme ve çok sayıda mevâlîyi görevlendirme gibi tedbirlerle mevâlînin gönlünü alıp birliği muhafaza etmeye yoğunlaşarak beklentileri karşıladığına dikkat çekmiştir.¹⁷⁶ Lewis'in bu yorumu, ilginç olduğu kadar şartlara uygun düşen bir yorum olsa da gözden geçirilen ana kaynaklarda buna dair açık işaretlere ve yorumlara rastlanılmamaktadır.

Emevîler'in genel olarak ilmini, zâhidliğini ve dindarlığını takdir ettikleri Ömer b. Abdülazîz, ciddi bir muhalefetle karşılaşmadan, üstelik bazı hanedan üyelerinin desteğiyle halife seçilmiş, sadece halife olmayı bekleyen Hişâm b. Abdülmelik başta karşı çıksa da akabinde biat etmiştir.¹⁷⁷ Süleyman b. Abdülmelik dışında Ömer b. Abdülazîz'in halife olmasını isteyen ve olacağını bekleyen hanedan üyelerinden biri, Hâlid b. Yezîd b. Muâviye,¹⁷⁸ diğeri Abdülazîz b. Velîd'dir.¹⁷⁹ Mesleme b. Saîd b. Âs¹⁸⁰

Faruk, a.g.e., s. 379; Handoko – Kayadibi, *The Implementation of Good Governance in the Era of Caliphate Omar Ibn Abd al-Aziz*, 140.

¹⁷³ Mâverdi (450/1058), Hz. Peygamber'in (sav) Mûte savaşında üç kişiyi sırayla komutan atamasını ve Ömer b. Abdülazîz dâhil devrin ulemasının eleştirmeyip kabullenmesini delil göstererek Süleyman b. Abdülmelik'in Ömer b. Abdülazîz'i ve ondan sonra Yezîd b. Abdülmelik'i veliaht atamasının caiz olduğunu belirtmiştir. Mâverdi, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 36.

¹⁷⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 395; Taberî, *Târîh*, VI, 565; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 150; İbn Mende, *el-Müstahrec*, III, 154.

¹⁷⁵ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 226; Taberî, *Târîh*, VI, 550; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 59; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 59; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 121.

¹⁷⁶ Lewis, *Tarihte Araplar*, s. 105-106.

¹⁷⁷ Zettersteen, K. V. "Omar b. Abdal'Aziz", *İA*, IX, 462-463; Brockelmann, a.g.e., s. 83; Wellhausen, a.g.e., s. 125. Süleyman b. Abdülmelik'in Ömer b. Abdülazîz'i veliaht atama kararının Abdülmelik'in oğulları arasında özellikle Hişâm b. Abdülmelik'te derin bir hoşnutsuzluk meydana getirdiği de ifade edilmiştir. Borrut, Antome, "'Umar b. 'Abd al- 'Aziz", *The Princeton Encyclopedia of Islamic Political Thought*, 579

¹⁷⁸ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 571, 578; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 74-75.

ve Mesleme b. Abdülmelik¹⁸¹ ise Ömer b. Abdülazîz'in halifelîğe layık vasıflara sahip olduğunu düşünen hanedan üyeleridir. Abdülmelik b. Mervân'ın, Velîd b. Abdülmelik'in ve Süleyman b. Abdülmelik'in ona değer verip görevlendirdiği, sonraki halifelerden Yezîd b. Abdülmelik'in, Hişâm b. Abdülmelik'in ve Yezîd b. Velîd'in Ömer b. Abdülazîz'e saygı duyduğu bunlara ilave edilince hanedanın onun hakkındaki olumlu kanaati daha iyi anlaşılır. Benzer şekilde devrin ulemâsının da içinde olduğu birçok insan, Süleyman b. Abdülmelik'in oğlunu bırakıp Ömer b. Abdülazîz'i veliaht tayin edeceğini ümit etmişler, umutlarının gerçekleşmesine de sevinmişlerdir.¹⁸² Rivayetlere göre gençliğinde Ömer b. Abdülazîz'in ileride halife olacağını ümid edip veya sezip dillendirenler çoktur. Buna göre Hz. Ömer ve Abdullah b. Ömer,¹⁸³ yüzü yaralandığında kardeşi Esbağ b. Abdülazîz ve babası Abdülazîz b. Mervân,¹⁸⁴ Hızır,¹⁸⁵ rüyalarıyla Recâ b. Hayve¹⁸⁶ ve bir Yahudi,¹⁸⁷ hatta Haccâc b. Yûsuf¹⁸⁸ daha önce Ömer b. Abdülazîz'i müjdeleyip halife olacağını bildirmiştir.

C. VEFATI

Ömer b. Abdülazîz, Hicrî 101 senesinin Receb ayı hilali görüldüğü zaman (Ocak 720) ilk defa hastalığından şikâyet etmeye başladı. Şikâyetleri 20 gün kadar devam etti.¹⁸⁹ Hastalığı sırasında Ömer b. Abdülazîz'e Medîne'ye gelip Allah Resûlü'nün (sav), Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in yanındaki dördüncü yere defnedilmesi tavsiye

¹⁷⁹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 218.

¹⁸⁰ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LVIII, 22-23.

¹⁸¹ İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, VII, 203-204.

¹⁸² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 338; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLIX, 187; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 300; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 97-98.

¹⁸³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 324, 325; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 24; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, I, 362; Taberî, *Târîh*, VI, 566; Makdisî, *el-Bed' ve't-Târîh*, VI, 45; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 11; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 113; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 118; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 686; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 686; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 171.

¹⁸⁴ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 24-25; Makdisî, *el-Bed' ve't-Târîh*, VI, 46; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, I, 362; İbn Fadlullâh el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, XXIV, 413. Amâra, yüzünün yaralanmasıyla alakalı bilgileri efsane olarak nitelendirmiştir. Amâra, a.g.e., s. 151-152.

¹⁸⁵ Fesevî, *el-Ma'rîfe*, I, 577; Acurrî, *Ahbâru Ömer b. Abdülazîz*, s. 51-52, 53; Teymî, *Siyeru's-Selefi's-Sâlihîn*, s. 848; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 156; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 119; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 687.

¹⁸⁶ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 123-124.

¹⁸⁷ Fesevî, *el-Ma'rîfe*, I, 605; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 343; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 249, 250; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 316-317; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 129.

¹⁸⁸ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 122.

¹⁸⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 392; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 253; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 316, 323; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 69.

edilince bundan haya ettiğini belirterek reddetti.¹⁹⁰ Aynı öneriyi getiren Mesleme b. Abdülmelik'e benzer bir cevap verdikten sonra hizmetçisini Deyru Sem'ân'a göndererek zimmîlerden kabir yerini satın aldı.¹⁹¹ Kaynaklarda kabir yerini 40,¹⁹² 30,¹⁹³ 20,¹⁹⁴ 10,¹⁹⁵ 6¹⁹⁶ veya 2¹⁹⁷ dinara, gömleğini vermek şartıyla 40 dirheme¹⁹⁸ kaynakların ittifakıyla bir zimmîden veya Hristiyandan satın aldığı belirtilmiştir.

Kaynaklarda Ömer b. Abdülazîz'in tedavi olmayı kabul ettiğine dair bilgi yer almazken getirilen doktorların tedavi önerilerini reddettiğini, öyle ki şifasının kulak memesinde olduğunu bilse bile asla elini kaldırmayacağını söylediğini ortaya koyan çok sayıda rivayet vardır.¹⁹⁹ Ancak sebeplere sarılmayı gerektiren tevekkül ilkesine ters olarak yorumlanan²⁰⁰ bu tutumu, tedbiri terk eden tam mütevekkil derviş tavrı olup örnek bir davranış değil, ancak kişisel bir tercih olarak görülmelidir.

Ömer b. Abdülazîz'in tedaviyi kabul etmemesi kardeşi Sehl, oğlu Abdülmelik ve kâtibi Müzâhim'in vefatına duyduğu üzüntüye bağlanmış, ölümü arzuladığından dolayı Abdullah b. Ebî Zekeriyâ'dan ölmesi için dua etmesini istemesi²⁰¹ de gerekçe olarak gösterilmiştir.²⁰² Bunlara ilave olarak son yıllarında yoğun bir şekilde yaşadığı hesap endişesi, Cehennem kaygısı, kendini ibadete, tefekküre ve zühde vermesi, âhîret hallerini hatırladığında gözyaşlarını tutamaması, idareciliğin ağır sorumluluğunu hissetmesi, bu sorumluluğu taşımaktan ve insanları ıslah etmekten umudunu keserek kendisini onlardan, onları da kendisinden kurtarması için dua etmesi,²⁰³ Sehl,

¹⁹⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 391; Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 608; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 323, 324; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 183.

¹⁹¹ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 213-214.

¹⁹² İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-Ferid*, V, 186.

¹⁹³ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 253; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 323.

¹⁹⁴ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 99.

¹⁹⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 392; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 99; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 323;

¹⁹⁶ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 610; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 323.

¹⁹⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 392; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 259; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 323.

¹⁹⁸ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 170.

¹⁹⁹ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 102; Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 605; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 215; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXVI, 256; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 316-317; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 69-70; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 113; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, X, 4456.

²⁰⁰ Adlâvî, a.g.e., s. 26.

²⁰¹ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 99; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, II, 137; İbn Mende, *el-Müstahrec*, III, 167.

²⁰² Avcı, Casim, *İslâm Bizans İlişkileri*, İstanbul 2003, s. 84; Cibrîl, a.g.e., s. 189.

²⁰³ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 99. Ayrıca bk. Cibrîl, a.g.e., s. 189.

Abdûlmelik ve Müzâhim'i hatırlayıp Allah'tan kendisini de yanına almasını²⁰⁴ istemesi dikkate alınır, tedaviyi neden reddettiği, ölümü neden ve ne kadar çok istediği daha iyi anlaşılabilir.

Kaynaklarda Ömer b. Abdülazîz'in ölüm nedeni olarak hastalanması, çok endişelenip korkması,²⁰⁵ vereme yakalanması²⁰⁶ veya zehirlenmesi²⁰⁷ gösterilmektedir.

Bazı rivayetler, Ömer b. Abdülazîz'in kendisine zehir içirildiğini anladığını, ancak kesin şifasını bilse bile kullanmayacağını²⁰⁸ söyleyerek tedaviyi reddettiğini vurgulamaktadır. Bazıları ise Ömer b. Abdülazîz'in bir gulamını çağırıp kendisine neden zehir içirdiğini sorması üzerine hizmetçisinin kendisine vaad edilen bin dinar ve azat edilme sözünden dolayı yaptığını açıkladığından, ona verilen paraları getirtip beytûlmâle koydurduğundan ve sonra ona öldürülmemesi için hiç kimsenin göremeyeceği bir yere gitmesini tavsiye ettiğinden bahsetmektedir.²⁰⁹

İbn Abdürabbih (v. 328/940) ise onu Yezîd b. Abdûlmelik'in bir hizmetçiyle zehirlediğini, zehri başparmağının tırnağının arasına koyan hizmetçinin Ömer b. Abdülazîz su istediğinde parmağını suya daldırıp verdiğini belirtmiştir.²¹⁰

Bir kısım müellifler ise kendilerine katı davrandığından ve gasbettikleri malların çoğunu ellerinden aldığından dolayı Benî Ümeyye'nin Ömer b. Abdülazîz'den bıkip usandıklarını, sonunda korunma tedbirini ihmal eden halifeyi zehirleyerek öldürdüklerini ifade etmektedirler.²¹¹ Benzer şekilde Ömer b. Abdülazîz'in hastalığı sırasında yetki kendine kalsaydı Meymûn b. Mihrân'ı veya Kâsım b. Muhammed'i

²⁰⁴ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 100-101.

²⁰⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 392; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 215; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 316. Fâtıma bint Abdûlmelik, eşinin ölüm sebebi sorulduğunda aşırı korku olduğunu bildirmiştir. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 392.

²⁰⁶ İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XLV, 274; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 715.

²⁰⁷ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 102; Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 605; Ya'kûbî, *Târih*, II, 235; Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İsrâf*, (thk. Abdullah İsmâil Sâvî), Kâhire t.y, s. 276; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XLV, 250; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 316-317; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 104; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, III, 129; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 715. Ayrıca bk. Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ, *Hilâfet ve Saltanat*, (trc. Ali Genceli), İstanbul 1986, s. 261.

²⁰⁸ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 605; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, LXVI, 256; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 316-317; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 69-70; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, X, 4456.

²⁰⁹ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 102; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XLV, 250, LVII, 19; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 70; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, III, 129; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 715 (İbn Kesîr, asıl olarak "Ömer'in vefat nedeni süll/verem hastalığı idi" dedikten sonra bu bilgiyi de aktarmıştır.); Demîrî, *Hayâtü'l-Hayvânî'l-Kübrâ*, I, 105; Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 184. Ayrıca bk. Faruk, a.g.e., s. 379.

²¹⁰ İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, V, 185-186.

²¹¹ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, III, 129; Demîrî, *Hayâtü'l-Hayvânî'l-Kübrâ*, I, 105; Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 183; Ebû'l-Yümn el-Uleymî, *et-Târihu'l-Mu'teber*, I, 322.

veliaht olarak görevlendireceğini açıklaması üzerine Ümeyyeoğulları'nın hilafetin ellerinden çıkmasından korktukları için onu zehirledikleri de zikredilmektedir.²¹² Başka bir rivayete göre Ömer b. Abdülazîz, Hâricîler'in Yezîd b. Abdülmelik'i kötüleyip veliahtlıktan azletmesi talebini kabul ederek bunun için onlardan iki gün mühlet istedi. Bunun üzerine Mervânoğulları, sahip oldukları imkanları halifenin ellerinden almasından, Yezîd b. Abdülmelik'i azletmesinden ve hilafetin ellerinden çıkmasından korktular ve hizmetçisi vasıtasıyla halifeye zehir içirdiler. Bundan dolayı iki Hâricî temsilcinin yanından ayrılmasının üzerinden sadece üç gün geçince Ömer b. Abdülazîz öldü.²¹³ Bu rivayet, hastalığının yirmi gün devam ettiğini ifade eden rivayetlere ters düşmektedir. Hâricîler'in Yezîd b. Abdülmelik'i veliahtlıktan azletme talebini ve Ömer b. Abdülazîz'in bunu kabul edip azletmek için üç gün süre istemesini içermeyen rivayetler de vardır. Ayrıca Ömer b. Abdülazîz, iki Hâricîyle diyalogunda hem kendisinin hem de Yezîd b. Abdülmelik'in başkası tarafından veliaht tayin edildiğini söylerken onların talebi üzerine azletmek için süre istemesi çelişki oluşturmaktadır. Söz edilen tavır, Ömer b. Abdülazîz'in Yezîd b. Abdülmelik'e halife seçildiğinde ve hastalığı sırasında yazdığı ve veliahtlığını saygın bir dille hatırlattığı mektuplarına, veliaht atama hakkının olmadığı inancına ve önceki halifelere karşı bilinen tavrına ters düşüyor. Bu sebeplerden dolayı bu rivayetler, müfrit Emevî muhaliflerinin sonradan ilave ettiği ifadeler gibi görünüyor. Aynı şekilde yukarıdaki rivayetlerde zehirletmekle suçlanan Yezîd b. Abdülmelik'in onu sevip takdir ettiği, onunla ciddi bir anlaşmazlığa düşmediği ve hilafetinin ilk zamanlarında Ömer b. Abdülazîz'i kendine örnek edindiğini ilan ettiği de bilinmektedir.²¹⁴ Yine "Hanedan Mensupları" konusunda ayrıntılı bir

²¹² Ya'kübî, *Târîh*, II, 235; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 69.

²¹³ Taberî, *Târîh*, VI, 555-556; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem ve Teâkibü'l-Himem*, (thk. Ebû'l-Kâsım İmâmî), Tahran 2000, II, 461-463; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 104; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 665.

²¹⁴ Aşağıdaki bilgiler, Ömer b. Abdülazîz'in Hâricîler'in veliahtıyla ilgili iddialarını kabul ettiğini ve onun zehirlenerek öldürüldüğü iddiasını çürütmektedir. Nitekim Ömer b. Abdülazîz, halife olarak atandığında devlet görevlilerine yazdığı mektuplarda Süleyman b. Abdülmelik'in kendisini halef, Yezîd b. Abdülmelik'i ise veliaht atadığını bildirmiş, dolayısıyla kendisini ve onu atamasını meşrû görüp insanlardan biat almalarını emretmiştir. (İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, VII, 205; Taberî, *Târîh*, VI, 567.) Ömer b. Abdülazîz, halifeliği ve hastalığı sırasında iddiaların aksine Yezîd b. Abdülmelik'e yazdığı mektuplarda veliaht olduğunu bildirmiş, veliahtlığına ve şahsiyetine saygılı bir dil kullanmış, herhangi bir eleştiri yöneltmezken bazı tavsiyelerde bulunmuş, halifeliği sırasında onunla ciddi bir anlaşmazlık da yaşamamıştır. (Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 312; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 318-319.) Yezîd b. Abdülmelik'in halifeliği sırasında şikâyet üzerine Ömer b. Abdülazîz'e ait bir sandık, sonra içindeki sepet açılınca bir aba/cübbe, bir kısa don ve kaba bir çul cübbe olduğunu gördüklerinde Yezîd b. Abdülmelik ve yanındakiler ağlamış ve halife "Allah sana rahmet etsin kardeşim. Senin gizlin de temizmiş, açığın da temizmiş" demiştir. Çıkıp giderken

şekilde anlatıldığı gibi Abdülmelik b. Mervân, Velîd b. Abdülmelik, Süleyman b. Abdülmelik, Mesleme b. Abdülmelik, Abdülazîz b. Velîd, Hişâm b. Abdülmelik gibi hanedan mensupları da bazı konularda karşı çıksalar da ona hürmet ettiklerini ve birçok uygulamasını devam ettirdiklerini belirtmişlerdir. Bunun yanında kardeşleri, çocukları ve sevenlerinin bir şikâyetinden söz edilmemektedir. Tüm bunların yanında Ömer b. Abdülazîz, veliahtlık biatı için verdiği yemini sonucu ne olursa olsun bozmayı meşrû görmeyen, bundan dolayı veliaht atama hakkının olmadığına inanan ve bunu birçok vesileyle açıklayan bir halifedir. Dolayısıyla Ömer b. Abdülazîz'in veliahdını değiştirip halifeliği başkalarına verme girişiminde bulunmadığı, hilafeti ettiği biat gereği Yezîd b. Abdülmelik'e teslim edeceğini Emevîler'in bildiği, dolayısıyla kendisini zehirlemeye ihtiyaç duymadıkları sonucunu çıkarmak mümkündür. Netice olarak Abdüşşâfi Muhammed Abdüllatîf'in aşağıda aktardığımız değerlendirmesine katıldığımızı ve bitkin düşen bedeninin hastalanması sonucunda öldüğününü ifade edebiliriz.

Abdüşşâfi Muhammed Abdüllatîf'e göre Ömer b. Abdülazîz, ağır sorumluluk korkusu içinde durup dinlenmeden gece gündüz devlet işleriyle meşgul olması, bu arada yeme, içme ve dinlenme gibi bedeni ihtiyaçlarını ihmal etmesi sonucunda bedeni yorgun düştüğünden hastalanıp vefat etmiştir. Bazı tarihçilerin dile getirdiği zehirlenerek öldürüldüğü iddiası ise Benî Ümeyye düşmanlarının uydurduğu delilsiz bir iddiadır.²¹⁵ Adnan Demircan ise zehirlenerek öldürülmesi iddiasını imkansız olmamakla birlikte temellendirilmesi zor bir iddia olarak yorumlamıştır.²¹⁶

Rivayetlere göre Ömer b. Abdülazîz, öldüğünde pamuktan yapılmış beş kat kefenle kefenlenmesini,²¹⁷ birinin gömlek, diğerinin sarık olmasını,²¹⁸ Peygamber'in (sav) bir saçını ve bir tırnağını kefenine koymalarını,²¹⁹ ayrıca kabrinin üzerine tuğlalarla bina yapılmamasını vasiyet etmiştir.²²⁰

Ömer b. Abdülazîz, hastalığı sırasında ısrarlı taleplere rağmen çoluk çocuğunu kimseye vasiyet etmemiş, onları sadece Allah'a emanet ettiğini belirtmiştir.

“Allah'tan beni bağışlamasını istiyorum. Ben sadece bana söyleneni söyledim” ifadelerini kullanmıştır. *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 220-221; Benzer bir hikâye için bk. Âcurrî, *Ahbâru Ömer b. Abdülazîz*, s. 70.

²¹⁵ Abdüllatîf, Abdüşşâfi Muhammed, *el-Âlemü'l-İslâmî fi'l-Asri'l-Ümevî*, (H. 41-132/M. 750-661), Kâhire 2008, s. 162-163.

²¹⁶ Demircan, *Ömer b. Abdülazîz*, s. 112

²¹⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 393.

²¹⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 394.

²¹⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 394; Nevevî, *Tehzîbü'l-Esmâ*, II, 24; Ebû'l-Yümn el-Uleymî, *et-Târihü'l-Mu'teber*, I, 322.

²²⁰ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 322.

Çocuklarıyla vedalaşmak için görüştüğünde onları mirastan mahrum ve fakir bıraktığını belirterek üzölmüş, kendisinin cennete gidebilmesi için onlara mal bırakmadığını, buna mukabil onlara insanların içinde bir hürmet ve nam bıraktığını açıklamıştır.²²¹ Ömer b. Abdölazîz, Meymûn b. Mihrân'a mal, mülk ve eşyalarını elinden çıkarması hakkında malından sorgulanmayacağı için bağışlamayı çocuklarına miras bırakmaktan daha hayırlı gördüğü için öyle davrandığını açıklamıştır.²²² Hz. Peygamber'in (sav) mirasta vasiyeti sınırlamasına ve çocuklara miras bırakıp varlıklı olmalarını teşvik etmesine rağmen Ömer b. Abdölazîz'in böyle bir tavır sergilemesi, dünyevî hazları terk edip öteye yönelen zâhid kişiliğiyle ilgilidir, mirasının kötüye kullanılmasına dair derin hesap korkusunun ve infaktan elde edeceği sevap umudunun sonucudur. Kendisinin cennet veya cehenneme gitmesini evlatlarının fakir veya zengin olmasına bağlaması ve büyük miras bırakmamasını cennete gitmesinin gerekçesi olarak göstermesi ilginç bir durumdur.

Rivayetlerin çoğu, Ömer b. Abdölazîz'in yirmi gün devam eden hastalığının ardından vefat ettiğini belirtmiş,²²³ ancak vefatı için kaynaklarda farklı tarihler kaydedilmiştir. Buna göre kimi eserlerde Hicrî 101 yılı Receb ayında,²²⁴ 5'inde,²²⁵ 6'sında Deyru Sem'ân'da,²²⁶ 20'sinde,²²⁷ 24'ünde,²²⁸ 26'sında Deyru Sem'ân'da,²²⁹ sona ermesine 5 gün kala Deyru Sem'ân'da,²³⁰ bitmesine 5 gün kala Hunâsıra'da²³¹

²²¹ Son zamanları ve vasiyetinin ayrıntıları için bk. Müberred, *el-Kâmil fi'l-Luğa*, I,190; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdölazîz*, s. 109; Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 585; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 137; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 333-334; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdölazîz*, s. 320-321; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 70-71; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 252; İbn Fadlullâh el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, XXIV, 420.

²²² Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 198.

²²³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 395; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 128, 132; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 113. İbn Abdürabbih (ö. 328/940), hastalığının dokuz gün sürdüğünü söylemiştir. İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-Ferîd*, V, 186.

²²⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 130, 131; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 113.

²²⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 264; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdölazîz*, s. 327; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 720

²²⁶ İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütüh*, VII, 213-214.

²²⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 395; Taberî, *Târîh*, VI, 565; Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İşraf*, s. 276; Teymî, *Siyeru's-Selefi's-Sâlihîn*, s. 846; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 71; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdölazîz*, s. 327; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 131; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 720.

²²⁸ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 235; İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-Ferîd*, V, 179.

²²⁹ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdölazîz*, s. 328.

²³⁰ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 321; Taberî, *Târîh*, VI, 565; İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-Ferîd*, V, 186; Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, III, 150. "Cuma günü"; İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II, 566; İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikât*, II, 318-319; Rib'î, *Târîhu Mevlidi'l-Ulemâ*, I, 240; İbn Hazm, *Cevâmiu's-Sîre*, s. 362; İbn Hazm, *Resâil*, II, 143; Azîmî, *Târîhu Haleb*, (thk. İbrâhim Zağrûr), Dimaşk: y.y., 1984, s. 99; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 128, 131; İbnü'l-Umrânî, *el-İnbâ fi Târîhi'l-Hulefâ*, (thk. Kâsım es-Sâmerrâî), Kâhire: Dâru'l-Âfâki'l-Arabiyye, 2001, s. 51; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III,

vefat ettiği zikredilmiş, bir kısım kaynaklarda ise 102 yılında,²³² 102 yılı Cemâziyelevvel ayında²³³ Deyru Sem'ân'da²³⁴ öldüğü belirtilmiştir. 102/721 yılında vefat ettiğini nakleden rivayet şaz olduğundan bir kenara bırakılırsa 101 Recep /720 Ocak/Şubat ayında vefatı konusunda kaynakların görüşbirliği içinde oldukları belirtilmelidir.

Bazı eserler, Hunâsıra'da²³⁵ hastalanıp öldüğünü belirtse de ²³⁶ çoğunluğu Deyru Sem'ân'da ölüp orada defnedildiğini ifade etmektedir. Deyru Sem'ân'da defnedildiği ve kabrinin orada olduğu konusunda ise herhangi bir ihtilaf bulunmamaktadır.

Ömer b. Abdülazîz'in yaşına dair kaynaklardaki bilgiler de farklılıklar göstermektedir. Onun yaşı için 33,²³⁷ 35 ve birkaç ay,²³⁸ 36,²³⁹ 37,²⁴⁰ 39,²⁴¹ 39 küsür,²⁴² 39 yıl ve birkaç ay,²⁴³ 39 yıl ve 5 ay,²⁴⁴ 39 yıl ve 6 ay,²⁴⁵ 40,²⁴⁶ 40 yıl ve birkaç ay,²⁴⁷

131; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 720; Ebû'l-Yümn el-Uleymî, *et-Târîhü'l-Mu'teber*, I, 322; Bâ Mahreme, *Kılâdetü'n-Nahr*, II, 10.

²³¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 395; Taberî, *Târîh*, VI, 565; Nevevî, *Tehzîbü'l-Esmâ*, II, 19; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ fi Sınâ'ati'l-İnşâ*, I-XV, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y., III, 267.

²³² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 720.

²³³ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 128, 131.

²³⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 395; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, I, 363; Makdisî, *el-Bed' ve't-Târîh*, VI, 47; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 132; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 113.

²³⁵ Hunâsıra, Kınnesrîn'e bağlı bir beldedir. Ömer b. Abdülazîz, orada hastalanıp Hims'a bağlı Deyru Sem'ân'da ölmüştür. Hunâsıra ile Deyru Sem'ân arasında otuz veya kırk mil vardır ve Deyru Sem'ân Kınnesrîn sınırındadır. Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 170.

²³⁶ Ya'kübî, *Târîh*, II, 233-234; Taberî, *Târîh*, VI, 564; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 395; Taberî, *Târîh*, VI, 565; Nevevî, *Tehzîbü'l-Esmâ*, II, 19; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, III, 267.

²³⁷ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXIV, 434.

²³⁸ *Kitâbü Sireti Ömer b. Abdülazîz*, s. 209.

²³⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 131.

²⁴⁰ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 131.

²⁴¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 396; İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 28; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 126; Ya'kübî, *Târîh*, II, 235; İbn A'sem el-Küfî, *Kitâbü'l-Fütüh*, VII, 213; Mes'ûdî, *Mürüccü'z-Zeheb*, III, 150; Makdisî, *el-Bed' ve't-Târîh*, VI, 47; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II, 465; Teymî, *Siyeru's-Selefi's-Sâlihîn*, s. 846; Azîmî, *Târîhu Haleb*, s. 99; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 129.

²⁴² Taberî, *Târîh*, VI, 565; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 131, 132; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 71.

²⁴³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 395, 396; Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, *Târîh*, (thk. Şükrullah b. Ni'metullah el-Kücânî), Dımaşk 1982, I, 195; Taberî, *Târîh*, VI, 565; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 128; İbnü'l-Cevzî, *Sireti Ömer b. Abdülazîz*, s. 327-328; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 113; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 720.

²⁴⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 396; İbnü'l-Cevzî, *Sireti Ömer b. Abdülazîz*, s. 327.

²⁴⁵ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 321; İbn Hibbân, *Meşâhîrü 'Ulemâi'l-Emsâr*, s. 283; İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 151; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 129,130; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 131; Bâ Mahreme, *Kılâdetü'n-Nahr*, II, 10.

²⁴⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 396; Taberî, *Târîh*, VI, 565; Mes'ûdî, *Mürüccü'z-Zeheb*, III, 150; İbnü'l-Cevzî, *Sireti Ömer b. Abdülazîz*, s. 327; İbn Hazm, *Cevâmiu's-Sîre*, s. 362; İbn Hazm, *Resâil*, II, 143. İbn Hazm (ö. 456/1064), kırk yaşında öldüğü rivayetinin daha doğru olduğunu söylüyor.

²⁴⁷ Taberî, *Târîh*, VI, 566; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 113.

41,²⁴⁸ 45²⁴⁹ gibi rakamlar verilmiştir. Hicrî 62 (681-682) yılında doğduğu, Hicrî 87 (706) yılında 25 yaşındayken Medîne valisi olarak atandığı ve Hicrî 101 (720) yılında vefat ettiği göz önüne alındığında ömrünün 39 küsur yıl olduğu ifade edilebilir.

Halifelik müddetine dair aktarılan bilgiler de farklılıklar içermektedir. Hilafet müddeti için 27 ay, 28 ay ve birkaç gün,²⁵⁰ 29 ay,²⁵¹ 30 ay,²⁵² 30 ay ve 2 gün,²⁵³ 30 ay ve 10 gün,²⁵⁴ 2 yıl 5 ay,²⁵⁵ 2 yıl 5 ay 15 gün,²⁵⁶ 2 yıl 5 ay 4 gün,²⁵⁷ 2 yıl 5 ay 5 gün,²⁵⁸ 2 yıl 5 ay 23 gün²⁵⁹ gibi farklı sayılar verilmiştir.²⁶⁰ Verilen bilgiler incelendiğinde 29 ay ve birkaç gün halifelik yaptığı sonucunu çıkarmak mümkündür. Vefat ettiğinde Deyru Sem'ân'da kendi parasıyla satın aldığı kabre defnedilmiştir.²⁶¹

²⁴⁸ Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 150; İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 318-319.

²⁴⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 720; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 328.

²⁵⁰ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 103-104.

²⁵¹ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 209; İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 151; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XLV, 130; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, III, 116.

²⁵² Ebû Zür'a ed-Dimaşkî, *Târih*, I, 194; İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 28; Belâzürî, *Ensâbü'l-Esrâf*, VIII, 126; Ya'kübî, *Târih*, II, 234; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XLV, 129.

²⁵³ İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, VII, 213.

²⁵⁴ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 209.

²⁵⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 395; Taberî, *Târih*, VI, 565; İbn Miskevayh, *Tecâribü'l-Ümem*, II, 465; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 71; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 113.

²⁵⁶ Teymî, *Siyeru's-Selefi's-Sâlihîn*, s. 846; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XLV, 133.

²⁵⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 395; Taberî, *Târih*, VI, 565; Rib'i, *Târihu Mevlidi'l-Ulemâ*, I, 240; İbnü'l-Umrânî, *el-İnbâ*, s. 51; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 327, 328; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 720.

²⁵⁸ Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 150, 1196; Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İsrâf*, s. 276; İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II, 566; İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 318-319; İbn Hazm, *Cevâmiu's-Sîre*, s. 362; İbn Hazm, *Resâil*, II, 143.

²⁵⁹ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 328.

²⁶⁰ Menbicî (ö. 4. asır) ise diğer kaynakların aksine 1 yıl ve 4 ay halifelik yaptığını ifade etmiştir. Ağâbiyûs, *Târihu'l-Menbicî*, (thk. Abdüsselâm Tedmürî), Trablus Lübnan 1986, s. 85.

²⁶¹ Deyru Sem'ân'daki kabri, bedevilerden ve kentlilerden birçok insanın ziyaret ettiği bir yer haline gelmiştir. Abbâsî devletinin ilk zamanlarında diğer Ümeyyeoğulları'nın kabirleri açılıp dağıtılırken onun kabri kazılıp deşilmemiştir. (Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 150. Ayrıca bk. Hitti, *İslâm Tarihi*, II, 351, 440; Sariçam, İbrahim, *İslâm Öncesinden Abbâsîlere Kadar Emevî-Hâşimî İlişkileri*, Ankara 2015, s. 391; Yurdaydın, Hüseyin G., *İslâm Tarihi Dersleri*, Ankara 1971, s. 65-66. Abbâsîler'in, Emevîler'in, özellikle Ömer b. Abdülazîz'in kabrine yaptıkları muamele için bk. İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, VII, 338-9; Makrizî, *en-Nizâ ve't-Tehâsum fîmâ beyne Benî Ümeyye ve Benî Hâşim*, (thk. Hüseyin Münis), Kahire 1988, s. 98.) Deyru Sem'ân'da Ömer b. Abdülazîz'in kabrini ziyaret eden İbn Battûta (ö. 770/1368-69), sahâbelere özellikle adı Ömer olan herkese düşmanlık besleyen aşırı Râfizi/Şiîler'in beldesinde bulunduğu Hz. Ali'ye hürmet ettiği halde Ömer b. Abdülazîz'in kabrinin ne de bakıcısının bulunmadığını ve bakımsız olduğunu belirtmiştir. (İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, (trc. A. Sait Aykut), İstanbul 2004, I, 103). 2020 yılı içinde Suriye'de Beşşar Esed rejimine bağlı Nusayrî askerler ve İran destekli şîî terörist gruplar, İslâm halifelerinden Ömer b. Abdülazîz'in mezarını önce yakmışlar, bir zaman sonra da mezarını kazarak içini boşalttıklarından dolayı naaşının kalıntılarının akıbeti bilinmemektedir. Bu haber, Şiîler'deki sahâbe ve sünî karşıtlığının, özellikle Ömer adına karşı nefretlerinin günümüzde de devam ettiğini göstermektedir. Kaynak: <https://www.yenisafak.com/dunya/halife-omerin-turbesini-yaktilar-3523778>; Kaynak: <https://www.yenisafak.com/dunya/halife-omerin-turbesini-yaktilar-3523778>

Kaynaklarda cenaze namazını amcaoğlu Mesleme b. Abdülmelik'in,²⁶² Yezîd b. Abdülmelik'in,²⁶³ oğlu Abdülazîz b. Ömer b. Abdülazîz'in²⁶⁴ veya Recâ b. Hayve'nin²⁶⁵ kıldırıldığı ifade edilmektedir.

Ömer b. Abdülazîz, borçları ödendikten sonra 14 dinar²⁶⁶ veya 10 dinar²⁶⁷ ve 600 dinarlık bir gelir²⁶⁸ miras bırakmış ve çocukları arasında paylaştırılmıştır.

Ömer b. Abdülazîz'in vefat ettiğini duyan çok sayıda insan ve âlim, ona hayır dua etmiş, Ferezdak, Küseyyir, Cerîr, Muhârib, İbn Âişe gibi çok sayıda şair de mersiye yazıp onu övmüştür.²⁶⁹

D. ŞAHSİYETİ

Ömer b. Abdülazîz, orta boylu, esmer tenli,²⁷⁰ nahif bedenli, güzel ince yüzlü, yakışıklı, güzel sakallı, çökük gözlü, saçına kına süren, alnında yara izi olan, saçlarına ak düşmüş, heybetli bir insandı.²⁷¹ Medîne'de vali iken²⁷² ve halife olduğunda Ömer b. Abdülazîz'i gören bir muhafızın söylediğine göre teninin rengi güzel ve parlak olup üzerinde de güzel elbiseler ve giysiler vardı. Halife iken gördüğünde ise teni yanıp

²⁶² Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 126; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 235; İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 318-319; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 328; İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II, 566; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 264; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 720.

²⁶³ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 321; İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-Ferîd*, V, 179, 187; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 328; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 131; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 720.

²⁶⁴ İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II, 566; İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 318-319; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 720;

²⁶⁵ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 126.

²⁶⁶ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 337; İbn Receb, *Mecmûu Resâilü İbn Receb el-Hanbelî*, (thk. Ebû Mus'ab Tal'at b. Fuâd), el-Fârûku'l-Hadîse, y.y., 2003/2004, II, 766.

²⁶⁷ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 338; Demîrî, *Hayâtü'l-Hayvânî'l-Kübrâ*, I, 371.

²⁶⁸ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 334; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 337; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, X, 4711; As-Sallâbi, *The Rightly-Guided Caliph and Great Reviver 'Umar b. 'Abd al-'Azîz*, 721-722.

²⁶⁹ Ardından yazılan mersiyeler için bk. Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 610-611; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 199; Taberî, *Târîh*, VI, 571; Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, III, 160; Âcurrî, *Ahbâru Ömer b. Abdülazîz*, s. 54; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 262-264; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 332-336; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 114; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 718-720. Ayrıca bk. As-Sallâbi, *The Rightly-Guided Caliph and Great Reviver 'Umar b. 'Abd al-'Azîz*, s. 723-728.

²⁷⁰ Beyaz tenli olduğu da zikredilmiştir. Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşraf*, s. 276; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 133, 265; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXI, 437; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 116; Demîrî, *Hayâtü'l-Hayvânî'l-Kübrâ*, I, 106. Ancak halifeliliği döneminde ahlakî ve fiziki bir değişim geçirdiğinden esmerleştiği söylenebilir.

²⁷¹ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 235; Teymî, *Siyeru's-Selefi's-Sâlihîn*, s. 846; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 133; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 173; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXI, 437; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 720; Demîrî, *Hayâtü'l-Hayvânî'l-Kübrâ*, I, 106; Ebû'l-Yümn el-Uleymî, *et-Târîhü'l-Mu'teber*, I, 320.

²⁷² İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 71.

esmerleşmiş, derisi kemiklerine yapışmış, öyle ki derisi ile kemiği arasında et kalmamıştı.²⁷³

Ömer b. Abdülazîz, İslâm'ın âdâbına, şiarlarına ve mukaddeslerine hürmet konusunda hassasiyet gösteren bir Müslümandı. Buna işaret eden bir rivayete göre birinin toprağa Bismillâhirrahmânirrahîm yazdığını görünce edebe uygun olmadığını söyleyerek ondan sakındırdı.²⁷⁴ Dua adabına çok önem veren ve dua etmeyi çok seven Ömer b. Abdülazîz, elindeki taşlarla oynayarak Allah'tan kendisini iri gözlü hurilerle evlendirmesini isteyen bir adama rastlayınca kötü dua eden kötü bir damat adayı olduğunu hatırlattıktan sonra taşları bırakıp Allah'a ihlasla dua etmesi uyarısında bulundu.²⁷⁵ Aynı şekilde küçük taşlarla zikir çeken, yüze ulaşınca bir taşı ayıran bir adama rastlayınca ona taşları atıp ihlasla dua etmesini tavsiye etti.²⁷⁶ Ömer b. Abdülazîz, edep ve haya sahibi olup edepsiz ve kaba davranışlardan hoşlanmaz, kendisi de bu tür ifadeleri kulanmaktan uzak dururdu. Edebinden dolayı çirkin ve kötü bir şeyi adıyla söylemez, aksine bulabildiği daha güzel bir şeye benzeterek kinayeli/imalı şekilde ifade ederdi. Koltuk altında büyük bir çıban çıkınca sorduklarında koltuk altımda demeyip “Kolumun içinde” karşılığını vermiştir.²⁷⁷

Ömer b. Abdülazîz, kendini Müslümanlardan biri gibi görüp mütevazî davranırdı. Kendini üstün görmediği gibi eş ve çocuklarını da diğer Müslümanlardan farklı ve imtiyazlı görmezdi.²⁷⁸ Muhafızların yanına gittiğinde onlara ayağa kalkmamalarını emrederek onlara selam vermenin kendi görevi olduğunu hatırlatırdı.²⁷⁹ Aynı şekilde halife olunca insanların önünde ayağa kalkmasından hoşlanmazdı.²⁸⁰

Şahsına karşı hata yapanları, hakaret edenleri ve zarar verenleri uhrevî hesaptan korktuğundan genellikle affetmeyi tercih ederdi.²⁸¹ Kendisine söven bazı kişileri yakaladıklarını bildiren valilerine bir Peygambere sövenden başkasının

²⁷³ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 332; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 71, 174.

²⁷⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 383.

²⁷⁵ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 287-288; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 79.

²⁷⁶ Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, III, 188.

²⁷⁷ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 78.

²⁷⁸ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 208; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 207; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 699

²⁷⁹ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 40.

²⁸⁰ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 39.

²⁸¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 360; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 311; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 207-208;

öldürülemeyeceğini hatırlattı, onları öldürseydiler kısas uygulayacağını bildirdi ve onlara sövmelerini veya serbest bırakmalarını emretti.²⁸²

Ömer b. Abdülazîz, övgüden de hoşlanmaz ve övenlere de ilgi göstermezdi. Halife olduğunda yanına gelen Bilâl b. Ebî Bürde'nin övmesine karşılık nefsinin ve günahlarını kendisinin daha iyi bildiğini, bundan dolayı onun övgüsünden daha fazla Allah'ın affetmesine ihtiyacı bulunduğunu ifade etti.²⁸³ Aynı şekilde bir topluluk, onu methedince övmeyi bırakıp dualarıyla kendisine yardım etmelerini talep etti.²⁸⁴ Takvası yüzüne karşı övülünce utanıp nefsi hakkında kendisinin bildikleri bilinseydi yüzüne bakılmayacağı karşılığını verdi.²⁸⁵ Başka bir rivayette bir adam Ömer b. Abdülazîz'e Allah'ın yeryüzündeki halifesi diye hitap edince kendisine ismiyle veya lakabıyla veya mü'minlerin emiri ünvanıyla hitap etmesini talep etti.²⁸⁶

Ömer b. Abdülazîz, alçakgönüllü olmakla birlikte doğru ve İslâm'a uygun gördüğü şeyleri uygulama konusunda kararlı ve azimli bir insandı. Aldığı kararlarda hanedan üyelerinin, kendi ailesinin ve diğer insanların tepkilerinden çekinmez, sadece Allah'ın hesabından korktuğunu söyleyerek doğru bildiğinden şaşmazdı. Bu kararlı tavır özellikle çok tepki görmesine sebep olan mallarının çoğunu ailesine damışmadan bağışlamasında, önceki halifelerin baskılarına rağmen bazı görüşlerini değiştirmemesinde, hanedan üyelerinin atıyyelerini kesmesinde, ellerindeki mezâlim mülklerini sahiplerine iadede, Fedek'i Hz. Ali'nin evlatlarına vermesinde, Hz. Ali'yi tahkir ve mevâlîden cizye alınması gibi bazı uygulamaları kaldırmasında açık bir şekilde görülmektedir.²⁸⁷

Öğüt vermeyi görevi olarak gören Ömer b. Abdülazîz, çok sayıda kişiye çeşitli vesilelerle ve farklı şekillerde nasihat etmiş, birçok insandan özellikle devrinin zâhid ve

²⁸² Örnekleri için bk. Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 158; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 360; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 207.

²⁸³ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 137-138; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 329. Başka bir rivayette onu güzel bir şekilde ödüllendirdiği belirtilmiş olsa da doğrusu katı zâhidliğine uyan önceki tavrı olmalıdır. (İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 113.) Muhtemelen sevmediğinden dolayı Hâlid b. Abdullah el-Kasrî, yanına gelip aynı şiiri okuyunca sözlerini beğenmemiştir. İbn Abdürabbih, *el-'Ikdü'l-Ferîd*, II, 12; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, III, 179.

²⁸⁴ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 138.

²⁸⁵ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 206.

²⁸⁶ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 51-52.

²⁸⁷ Kararlılığına örnekler için bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 364; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 134-139; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 59-60, 108, 130-133; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXX, 257; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 138-139 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 686. Ayrıca bk. Sarıbyık, Mustafa, "İbn Abdülhakem'e Göre Ömer b. Abdülazîz'in Yönetim Anlayışı ve Yöneticilerle Münasebetleri", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Yıl. 17, Sayı. 33 / Bahar (2019/1), s. 139.

âlimlerinden kendisine nasihat etmelerini istemiştir. Sâlim es-Sindî (es-Süddî), Tâvûs, Meymûn b. Mihrân, Mekhûl, İbn Kılâbe, Sâlim b. Abdullah, Muhammed b. Ka'b el-Kurazî, Recâ b. Hayve, Abdülmelik b. Ertât, Ziyâd b. Ebî Ziyâd el-Medenî, Hasan-ı Basrî, Sâlim b. Abdullah b. Ömer, Sâbık el-Berberî, İbrâhim b. Ebî Able, Riyâh b. Ubeyde el-Kindî, Amr b. Kays, Avn b. Abdullah b. Utbe, Muhammed b. ez-Zübeyr el-Hanzalî, Abdullah b. Ebî Zekeriyâyâ, mektupla veya yüzyüze danışıp nasihat istediği kişilerden bazılarıdır. Adı geçen şahısların halifenin isteği üzerine yaptıkları nasihatler birçok eserde kaydedilmiştir.²⁸⁸ Aynı bağlamda hakka uymayan bir sözünü veya davranışını gördüklerinde kendisine nasihat edip uyarmaları için Muhammed b. Kays, Amr b. Muhâcir, Müzâhim, Meymûn b. Mihrân ve iki adamı görevlendirmiştir.

Daha önce refah ve bolluk içinde yaşayan ve kalabalık ziyafetler vermeyi seven Ömer b. Abdülazîz, halife olduktan sonra zâhid yaşamını tercih ederek mal ve değerli eşyalarının çoğunu satıp parasını ihtiyaç sahiplerine bağışlamıştır. Kendi ailesini azla geçinmeye ve kanaatkarlığa zorlarken yanına gelen muhtaçlara hem beytûlmâlden yardım etmiş hem de kendi parasından vermiştir.²⁸⁹ Bundan dolayı Ömer b. Abdülazîz, en faziletli cihadın kişinin heva ve hevesleriyle cihadı olduğunu ifade etmiştir.²⁹⁰ Aynı şekilde Adî b. Ertât'a yazdığı mektubunda dünyanın Allah dostlarının düşmanı, gam ve kederi; Allah düşmanlarının ise onur ve izzeti olduğunu vurgulamıştır.²⁹¹ Ona göre dünya, göz alıcı ve cezbedici parlak görüntüleriyle öncekileri aldattığı gibi ona gönül bağlayan sonrakileri de aldatır, güvenene de ihanet eder. Bundan koruyacak tek çare ise takva sahibi olmaktır.²⁹² Özellikle halife olduktan sonra dünyevi hazları ve ihtişam görüntülerini terk edip zühd ve ibadete yönelen Ömer b. Abdülazîz, bundan dolayı hilafet bineklerine binmiyor, halife çadırlarında kalmıyor, halifeye has sergi ve şiltelere oturmuyor, halifelere özgü yataklarda yatmıyor, özel hilafet giysileri ve kokularını kullanmıyor, artık hanımı ve cariyelerle de ilgilenmiyordu.²⁹³ Halifeliğinden önce kıyafetlerine ve kokularına çok önem veren ve onlar için büyük masraflar yapan Ömer b. Abdülazîz, özellikle halife olduktan sonra lüks yaşamını terk etti. Önceden ipek

²⁸⁸ Ayrıntılar için bk. Yönetim Tarzı/İstişareye Önem Vermesi.

²⁸⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 387; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 278.

²⁹⁰ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 131.

²⁹¹ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 258.

²⁹² İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 243.

²⁹³ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 38-39.

elbiseyi sert karşılarken artık keten veya yün kıyafetleri yumuşak buluyordu.²⁹⁴ Ömer b. Abdülazîz, özellikle halifeliğinin ardından zengin ve soylu sofralarını terk ederek derviş gibi yaşamaya, belirlediği sıradan yiyecekleri yemeye, çoğu zaman çok basit yiyeceklerle yetinmeye başladı, ekmek kırıntılarıyla zeytinyağı ve tuzla kaynatılmış sarımsak gibi sıradan yemekler yiyordu.²⁹⁵ Hizmetçi kölesi Ebû Ümeyye bile her gün mercimek yemekten bıktığını söylüyordu.²⁹⁶ Halife olduktan sonra tüm mal ve mülklerini elinden çıkardı. Tüm köle ve cariyelerini serbest bıraktı. Sahip olduğu her aleti, değerli kıyafetlerini, kokularını, döşek ve yaygılarını satıp bedeli olan kırk üç bin dinarı Allah yoluna harcadı.²⁹⁷ Bundan dolayı bazı âlim ve zâhidler, dünya ayağına geldiği halde onu terk eden Ömer b. Abdülazîz'in, devrinin en büyük zâhidi olduğunu söylemişlerdir.²⁹⁸ Derviş gibi yaşamaya başlayan Ömer b. Abdülazîz'in bazen eski lüks ve müreffeh yaşamını nadiren özlediğini anlatan ve eşi Fâtıma bint Abdülmelik'in ona tepkisini aktaran ilginç rivayetler de vardır.²⁹⁹

Ömer b. Abdülazîz, kalbine yerleşmiş Allah korkusu sebebiyle ölümü ve kabir hayatını anlatırken hem kendisi ağlar, hem de insanları ağlatırdı.³⁰⁰ Gece namazı kılarken uzun uzun dua eder, kıyamet hallerini hatırlayınca gözyaşlarına boğulur, bazen bayılıp düşerdi.³⁰¹ Cennet ehlinin durumlarını düşündüğünde ağlar, bazen çığlık atıp kendinden geçerdi.³⁰² Kabirlere bakınca kendinden geçinceye kadar gözyaşı dökerdi.³⁰³ Ölümü hatırlayınca kuşun silkelmesi gibi titrer ve gözyaşları sakalından akıncaya kadar ağlardı.³⁰⁴ Ömer b. Abdülazîz, sohbet için her gece fakihleri toplardı. Aralarında ölümü, kıyameti ve âhireti müzakere ederler, sonra da önlerinde bir cenaze varmış gibi

²⁹⁴ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 569; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XVIII, 263; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 179

²⁹⁵ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 180.

²⁹⁶ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 181; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 259.

²⁹⁷ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 125.

²⁹⁸ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 208, 209; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 184; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 126.

²⁹⁹ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 47-48; Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 589; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXX, 32; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, L, 22; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 179-180, 227; Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 589.

³⁰⁰ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 116-117.

³⁰¹ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 223-224; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 72.

³⁰² İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 213-214; İbn Receb, *Mecmûu Resâil*, IV, 132.

³⁰³ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 269; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 215; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 704.

³⁰⁴ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 215.

ağlarlardı.³⁰⁵ Bu nedenle Velîd b. Ebî's-Sâib, “Ömer b. Abdülazîz’den daha fazla, Allah korkusu yüzüne yansıyan birini görmedim” demiş,³⁰⁶ Mezyed b. Havşeb de takvasının derinliğini tasvir için “Hasan-ı Basrî ile Ömer b. Abdülazîz kadar çok korkan başka bir kişi görmedim. Sanki Cehennem sadece bu ikisi için yaratılmıştı” ifadelerini kullanmıştır.³⁰⁷

Ömer b. Abdülazîz, namazları ta’dil-i erkana dikkat ederek vaktinde kılmaya özen gösterir,³⁰⁸ Rukû’ ve secdeyi tam yapar, kıyâm ve kuûdu ise hafif tutardı.³⁰⁹ Ayrıca pazartesi ve perşembe günleri,³¹⁰ Aşr (Zilhicce’nin ilk on günü), Âşûrâ ve Arefe günleri³¹¹ oruç tutardı.

Ömer b. Abdülazîz, entari, gömlek, izar (belden aşağı giyilen giysi), şalvar, rida (üste giyilen dış giysi), cübbe, hırka, aba, kaban ve kalın kürk giyiyordu. Kalansuva / külâh, taylesan, sarık, ayakkabı ve gümüş yüzük kullanıyordu. Halifeliğinden önce giydiği ipek yün veya pamuk karışımı³¹² çok kaliteli elbiseleri, kullandığı hoş ve değerli kokuları, yatak ve döşekleri sattırıp bunların bedelini infak etti. Sonra genellikle yün ve keten, bazen pamuk basit elbiseleri ve eşyaları kullanmaya başladı. Üzerinde yamalı bir elbise olduğu halde insanlara hutbe okuyordu.³¹³ Dolayısıyla başka elbisesi olmadığını ifade eden rivayetlerin³¹⁴ gerçeği yansıtmadığı ve överken abartma geleneğinin bir ürünü olduğu açıktır. Ömer b. Abdülazîz, hilafetinden önce bin dinara alınan elbiseyi giydiğinde beğenmeyip kaba karşılarken hilafeti sırasında on dirheme alınan gömleği yumuşak bulurdu. Halife iken elbiselerinin tümü kaba ve ucuz olduğu halde ölecek kişi

³⁰⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 239; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 215; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 706.

³⁰⁶ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 260; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 236; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 224;

³⁰⁷ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 386; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 236; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 226

³⁰⁸ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 359; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 211.

³⁰⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 143; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 34-35; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 172

³¹⁰ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 327; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 211.

³¹¹ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 211.

³¹² Haririn (saf ipek) erkeklere haram olduğu malumdur, hazza/ipekli kumaşa (حَزْر) gelince Ömer b. Abdülazîz, onu giymekte bir sakınca görmemiş, âlimlerin çoğu da onu caiz görmüştür. İbn Şukayr, a.g.e., II, 179.

³¹³ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 390; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 297; Teymî, *Siyeru's-Selefi's-Sâlihîn*, s. 851; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 173, 182.

³¹⁴ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 341-342; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 48; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 195; Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 600; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 182.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 116; Ebû'l-Yümn el-Uleymî, *et-Târîhü'l-Mu'teber*, I, 321.

için onların da çok olduğunu söylerdi.³¹⁵ Halifeliği döneminde pahalı ve lüks kıyafetleri terk eden Ömer b. Abdülazîz'in üzerindeki elbiselere farklı kişiler tarafından 12,³¹⁶ 60³¹⁷ ve 80 dirhem³¹⁸ değer biçilmiştir.

Halifelik öncesinde mükellef sofralar kurduran Ömer b. Abdülazîz, halife olduktan sonraki zâhid yaşamı gereği birçok şeyi terk ettiği gibi çok çeşitli ve lezzetli yemekleri de bırakmış, sadece bazı basit yiyeceklerle yetinmiştir. Öğle yemeği su, tuz ve zeytinyağı dökülmüş ekmek kırıntıları, akşam yemeği ise mercimek tiridi ve yarılmış soğan idi. Misafirlerine de kendi yediği yemeklerden sunardı.³¹⁹ Rivayetlere göre yağ ve tuz ile haşlanmış sarımsak,³²⁰ haşlanmış sebzeler ve somun,³²¹ nohut ve mercimek,³²² mercimek ve soğan³²³ yedi. Balı,³²⁴ hurmayı,³²⁵ üzüm³²⁶ ve elmayı³²⁷ sevip yediği, bir rivayette et kızartması³²⁸ yaptırdığı ancak emirlik mutfağında kızartıldığını öğrenince yemediği çok sayıda eserde geçmektedir. Ömer b. Abdülazîz, hilafete geçince dünya hazlarını terk ettiği gibi yemek çeşitlerini de bıraktı ve kendine hizmet edilmesini de yasakladı.³²⁹ Kendi hizmetini kendisi yapar ve bundan sevap umardı.³³⁰

Ömer b. Abdülazîz, güçlü bir hitabet, edebi zevk ve geniş dinî birikime sahip bir halifedir. Gençliğinde Arap dilinin kurallarını ve belâğatını öğrenerek güzel konuşma ve

³¹⁵ Mes'ûdî, *Mürücû'z-Zeheb*, III, 153; İbnü'l-Umrânî, *el-İnbâ*, s. 51.

³¹⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 390; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 323; Demîrî, *Hayâtü'l-Hayvânî'l-Kübrâ*, I, 105.

³¹⁷ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 174, 180.

³¹⁸ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 211; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 175.

³¹⁹ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 139.

³²⁰ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 315; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXII, 174.

³²¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 358.

³²² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 358.

³²³ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 121.

³²⁴ Âcurrî, *Ahbâru Ömer b. Abdülazîz*, s. 54; Teymî, *Siyeru's-Selefi's-Sâlihîn*, s. 853; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 188, 189.

³²⁵ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 138; Âcurrî, *Ahbâru Ömer b. Abdülazîz*, s. 84-85; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 277; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 252-253.

³²⁶ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 149-150; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 191-194; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 259; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 214; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 183; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 126; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 699-700; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 175.

³²⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 367; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 138; Kuşeyrî, *Târîhu'r-Rakka ve men Nezelehâ min Aşhâbi Resûlillâh ve't-Tâbi'in ve'l-Fukahâ' ve'l-Muhaddişîn*, (thk. İbrâhîm Sâlih), Dâru'l-Beşâir, ys 1998, 103; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 294; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 220; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 189-190; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 127; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 701.

³²⁸ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 166; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 129; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 291; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 215; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 191-192; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 700.

³²⁹ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 43.

³³⁰ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 589; Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, *Târîh*, I, 572; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 179.

yazma yeteneğini geliştirmiş, bunun yanında şiirin kaidelerini ve inceliklerini belleyip birçok şiir ezberlemişti. Daha sonra konuşmalarında, hutbelerinde ve mektuplarında fasih Arapça'yı kullanmış, akıcı ve veciz bir üslup takip etmiştir. Üslup ve dil açısından lafızla ilgili süsleme sanatlarından *seci*³³¹ ve *iktibâs*,³³² mana ile ilgili süsleme sanatlarından ise *tıbak*³³³ ve *müra'atü'n-nazir*³³⁴ sanatlarını daha fazla kullanmıştır.³³⁵ Ayrıca kâtiplerin Arapça yazım kurallarına uyması konusunda çok hassas davranmış, yazım hatası yapan dikkatsiz görevlinin mektubunu iade etmiş, bazen görevden uzaklaştırmıştır.³³⁶ Edebi konuşmaları severek dinlerken uzamasını temenni etmiş³³⁷ ve beliğ anlatımın helal sihir olduğunu açıklamıştır.³³⁸ Bunların yanında Kureys'in içinde Arapça'yı en fasih ve güzel konuşanların, Ömer b. Abdülazîz, Süleyman b. Abdülmelik ve Nâfi' b. Cübeyr olduğu da ifade edilmiştir.³³⁹

Ömer b. Abdülazîz, Kur'ân'ı küçük yaşta ezberleyip hafız olmuş, sonra Medîne âlimlerinden İslâmî ilimleri öğrenirken tefsir, hadis, fıkıh ve kelam ilimlerine özel bir ilgi göstermiş, fıkıh, hadis ve kelam ilminde otorite haline gelmişti. Özellikle geniş fikhî birikimi ve istidlal yeteneği, diğer fakihler tarafından müctehid imam olarak görülmesine ve fetvalarının kabulüne sebep olmuştur. Buna ilaveten hadislerin yanında âyetlerin anlamını ve tefsirini de iyi bilir ve yeri geldiğinde âyetleri delil olarak okuyup açıklardı.³⁴⁰ Kur'ân okurken rastladığı her tehditte Allah'a yalvarır, rastladığı her rahmet âyetinde de dua ederdi.³⁴¹

Birçok sahâbe ve tabiîn âliminden hadis rivayet etmiş, çok sayıda kişi de kendisinden rivayette bulunmuştur.³⁴² Devrin ulemâsının değerlendirmesine göre Ömer

³³¹ İki ya da daha fazla ibarenin fasıla sonlarının aynı olmasıdır. *Seci* bir harfte meydana gelebileceği gibi, birden fazla harfte, bir kelime veya birden fazla kelimedede de meydana gelebilir.

³³² Şiir yahut nesirde bir âyetin veya hadisin tamamını veya bir kısmını âyet veya hadis olduğu belirtilmeden alıp kullanmaktır.

³³³ Birbirine karşıt iki kelimenin aynı yerde birlikte kullanılması sanatıdır.

³³⁴ Mana açısından birbiriyle ilgili bulunan kelimeleri aynı yerde kullanma sanatıdır.

³³⁵ Işık, İbrahim, *Ömer b. Abdülazîz'in Hutbelerinin Arap Dili ve Edebiyatındaki Yeri*, s. 123.

³³⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 358; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 154; Nevevî, *Tehzîbü'l-Esmâ*, II, 22.

³³⁷ Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn* I, 156.

³³⁸ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 276.

³³⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXI, 405.

³⁴⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 357; Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 614; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 212.

³⁴¹ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 324; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 211.

³⁴² Rivayet ettiği hadisler için bk. İbnü'l-Bâgandî, *Müsnedü Ömer b. Abdülazîz*, s. 39-234. Ayrıca bk. Macit, a.g.e., s. 133-138. Hadis rivayetinde hocaları ve talebeleri için bk. Macit, a.g.e., s. 42-65.

b. Abdülazîz, âlimlerin öğretmeni gibiydi, ulemâ ondan hep bir şeyler öğrenirdi.³⁴³ Devrinin önde gelen âlim ve salihlerindendi.³⁴⁴ Âlimler, onun yanında öğrenci gibiydi.³⁴⁵ İmam Ahmed b. Hanbel tabîilerden Ömer b. Abdülazîz dışında başka bir kimsenin sözünü hüccet/delil saymazdı.³⁴⁶

Ulemâ tarafından dört halifenin ve Ömer b. Abdülazîz'in itikadî, fikhî, siyasî ve idarî uygulamaları, Muaviye'nin ise bazı uygulamaları delil olarak kabul edilmiştir.³⁴⁷ Beşinci râşid halife, müceddid ve Mehdî olduğuna dair çok sayıda değerlendirme olduğunu da³⁴⁸ bunlara ilave edersek ulemânın Ömer b. Abdülazîz'in idareciliğinin yanında ilmi yönünü de ne kadar takdir ettiğini daha iyi anlayabiliriz.

Müslüman âlimler, yazarlar ve halk, şahsiyetini, yaşayışını ve uygulamalarını çok beğendiğinden dolayı Ömer b. Abdülazîz'i beşinci râşid halife ve Mehdî kabul etmekle yetinmemiş, ayrıca onunla ilgili abartılı menkıbevî olaylar aktarmışlardır. Nitekim kabristanda toprağın ölümlere ne yaptığını ona anlattığını,³⁴⁹ yolda ölü bir yılanı görüp gömünce gaipten cinlerin Hz. Peygamber'in (sav) ona kimsenin olmadığı bir yerde öleceğini, ancak onu o gün yeryüzü halkının en hayırlısının defneceğini söylediğini aktardığını,³⁵⁰ Hızır'ın adil halife olacağını müjdelediğini,³⁵¹ halifeliği sırasında kurtların koyunlarla birlikte yaşadığını ve öldüğünde koyunlara saldırdığını,³⁵²

³⁴³ Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, *Târîh*, I, 520, 340; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 149; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 35.

³⁴⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 148, 149; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 35.

³⁴⁵ Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, *Târîh*, I, 520, 340; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 149; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 35.

³⁴⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 677.

³⁴⁷ Gecit, Mehmet Salih, *İslâm Kelâmında Siyâset ve İmâmet Tartışmaları*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk ÜSBE, 2012, s. 169; İbnü'l-Bâgandî, *Müsnedü Ömer b. Abdülazîz*, s. 11-12.

³⁴⁸ Örnek olarak bk. Âcurrî, *Ahbâru Ömer b. Abdülazîz*, s. 66; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 171; İbnü'l-Bâgandî, *Müsnedü Ömer b. Abdülazîz*, s. 5-8.

³⁴⁹ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 257-258.

³⁵⁰ Âcurrî, *Ahbâru Ömer b. Abdülazîz*, s. 67; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 341; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 145-146; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 39; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 261. Bu rivayet uydurma olarak değerlendirilmiştir. Seyyid Abdülhalîm, a.g.e., s. 389-390.

³⁵¹ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 32; Âcurrî, *Ahbâru Ömer b. Abdülazîz*, s. 51-53; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 254; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LX, 103; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 54-55; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 117; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXI, 440; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, II, 263. Kazancı, halife olacağını önceden bilseydi tayin edildiğini öğrendiğinde itiraz edip görevi bırakmaması gerektiğini belirterek bu bilgiyi uydurma saymıştır. Kazancı, a.g.e., s. 467-468.

³⁵² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 376; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 221; Âcurrî, *Ahbâru Ömer b. Abdülazîz*, s. 50; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 255-256; Teymî, *Siyeru's-Selefi's-Sâlihîn*, s. 848; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 223; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 87-88. Kazancı, Hz. Peygamber (sav) ve dört halife döneminde yaşanmamasını delil göstererek kurt kuzu hikâyelerinin uydurma olduğunu söyledikten sonra Ömer b. Abdülazîz'i övmek için icraatlarının yeterli olduğunu kaydetmiştir. (Kazancı, a.g.e., s. 460-462; Amâra, a.g.e., s. 154.) Bu durum, tasavvuf açısından insanların aynı dünyada yaşayan kurt ve koyun karakterli olduğu, kurt karakterli kişilerin koyun

cinlerin ve gaipten bir sesin halife olduğunu veya öldüğünü bildirdiğini,³⁵³ köpeğin vefatını haber verdiğini,³⁵⁴ Ömer b. Abdülazîz'in cehennemden kurtuluş beratinin gökten düştüğünü ve insanlar tarafından okunduğunu, halife ve Mehdî olduğuna karar verildiğini,³⁵⁵ yerin ve semanın Ömer'in ölümüne kırk gün boyunca ağlayacağını Tevrat'ta yer aldığını,³⁵⁶ ilahî emir üzerine tüm şehitlerin hatta Peygamberlerin Ömer b. Abdülazîz'in cenazesine katıldığını³⁵⁷ bildiren çok sayıda menkıbevî rivayet birçok kaynakta yer almıştır. Aynı şekilde Ömer b. Abdülazîz'in Hz. Peygamber'in (sav) yanında râşid halifeler içinde, özellikle Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in yanında oturduğunu ve onlarla birlikte hesabın ardından cennete götürüldüğünü anlatan ve onu üçüncü râşid halife olarak gösteren kendi rüyaları da rivayet edilmiştir. Bu rüyalara göre Hz. Peygamber (sav) halife olacağını müjdelemiş,³⁵⁸ rüyasında Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'ı örnek almasını emretmiş,³⁵⁹ dört halifeye birlikte hesabı görüldükten sonra cennete gönderilmiş,³⁶⁰ rüyasında Hz. Osman ve Hz. Ali'nin bağışlandığını³⁶¹ ve Hz. Ali ile Muâviye'nin affedildiğini³⁶² görmüştür. Bunların dışında kaynaklarda Ömer b. Abdülazîz'in adil halife olacağını, ilk iki halifeye birlikte Hz. Peygamber'in (sav) yakın dostu ve üçüncü râşid halife olduğunu, adaletiyle hesaptan kurtulup ilk iki halifeye birlikte cennete gönderileceğini, olağandışı ilahî yazıların ve fermanların cehennemden kurtulduğunu yazdığını ifade eden başkalarına ait çok sayıda rüya ve olay da

kişilikli insanları yememesinin ancak Ömer b. Abdülazîz gibi âdil kral/velî-yöneticinin yönetiminde gerçekleşebileceği ve adaletin koyunu kurttan korumanın adı olduğu şeklinde yorumlanmıştır. (Taş, Enes, Musakhanov, Orkhan, "İslâm Siyaset Düşüncesine Sûfî Gözüyle Bakmak: Hilyetü'l-Evliyâ'da Halife Ömer b. Abdülazîz", s. 252.) Uydurma olarak değerlendirilmiştir. Seyyid Abdülhalim, a.g.e., s. 389-390.

³⁵³ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 36, 103; Âcurrî, *Ahbâru Ömer b. Abdülazîz*, s. 53

³⁵⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 259

³⁵⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 395; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 218-219; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 56, 328. İslâmî ilkelere ters olup uydurma görüntüsü verdiği belirtilmiş, (Yüksel, "Ömer b. Abdülazîz", s. 32-33.) uydurma olarak değerlendirilmiştir. Seyyid Abdülhalim, a.g.e., s. 392.

³⁵⁶ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 260; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 57, 329. Kazancı, bu rivayeti Yahudi kurgusu olarak kabul etmiştir. Kazancı, a.g.e., s. 470.

³⁵⁷ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 102-103; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, II, 140; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 216-218; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 257-258.

³⁵⁸ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 156; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 286.

³⁵⁹ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 338; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 175.

³⁶⁰ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 299-301; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 246-247; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 283; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 43-45; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 708-709.

³⁶¹ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 338; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 246-247; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 708-709.

³⁶² İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, IV, 1254; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, I, 304.

aktarılmıştır. Söz konusu rivayetlerin, gerçekliği tartışmaya açık olsa da Müslümanların ona karşı duydukları derin sevgi ve takdir duygularının göstergesi olduğu kesindir.

Netice olarak hâcibi Müzâhim'in ailesinin muhtaç durumda olduğunu bildirmesi üzerine Ömer b. Abdülazîz, onların dünyasına karşılık âhiretini mahvedemeyeceğini hatırlatıp şöyle demiştir: “Benim çok arzu sahibi bir nefsim vardır. Medîne’de diğer çocuklarla birlikte bir çocukken sen, beni gördün. Sonra ruhum ilme, Arap dilinine, peşinden de şiire arzu duydu. Akabinde onlardan ihtiyacım olanları ve arzuladıklarımı elde ettim. Sonra nefsim iktidara özlem duydu, peşinden Medîne’ye vali olarak atandım. Sonra iktidardayken bu nefsim, giyinmeye, yaşamaya ve güzel kokuya özlem duydu. Öyle ki ne benim ailemde ne de başkalarında benim gibi olan birini gördüm. Sonra nefsim adaletle iş yapmayı ve âhireti özledi. Bu nedenle nefsimin arzularının âhiretteki durumuma uygun olduğunu zannediyorum. Bundan dolayı onların dünyasına karşılık âhiretimi mahvedecek değilim.”³⁶³

Ömer b. Abdülazîz, çocukluğunu ve gençliğini son derece lüks ve refah içinde geçirmiştir. Nitekim rivayetlere göre babası Abdülazîz b. Mervân onu tahsil için Medîne’ye bin dinar³⁶⁴ ve hizmetçilerle³⁶⁵ birlikte göndermiş, asalet anlayışı gereği Kureyş’in yaşlılarıyla oturup babasının göndermeye devam ettiği paraları onlara dağıtmış, ayrıca babasının Abdülmelik b. Mervân’a bildirmesi üzerine halife, Ömer b. Abdülazîz’e her ay 1000 dinar verilmesini emretmiştir.³⁶⁶ Ömer b. Abdülazîz’in Medîne valiliği öncesinde ve sırasında Emevîler içinde bile benzeri görülmeyen gösterişli ve lüks bir hayat yaşadığını, yemesine, içmesine, kıyafetlerine, kokularına ve kişisel bakımına çok harcama yaptığını, asil atlara sahip olduğunu ve asiller gibi saçlarını uzatıp izârını aşağı salarak gururlu bir şekilde yürüdüğünü anlatan çok sayıda rivayet vardır.³⁶⁷ Ancak bu hayat tarzından Medîne valiliğinin son yılında cezalandırdığı Hubeyb’in ölümünden sonra uzaklaşmaya başlamıştır.³⁶⁸ Aynı şekilde daha sonra Recâ b. Hayve’nin halife olacağı müjdesini içeren rüyasını anlatması üzerine Ömer b.

³⁶³ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 331-332; İbnü’l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 81-82; İbn Receb, *Mecmûu Resâil*, II, 502.

³⁶⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 679.

³⁶⁵ Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, VIII, 207.

³⁶⁶ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 24-25.

³⁶⁷ Ebû Yûsuf, *Kitâbü’l-Harâc*, s. 27; İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 325, 328; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 26-27; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 325; İbnü’l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 41; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 138; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 680; Zübeyr b. Bekkâr, *el-Ahbâru’l-Muvaffakıyyât*, 181; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, III, 117.

³⁶⁸ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 325, 328; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 325; İbnü’l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 41.

Abdülazîz, içinde elbiseleri bulunan otuz sandığı getirtip elbiselerin fazlalık kısımlarının kesilmesini emretmiş, sonra kendini tamamen tevbe, zühd ve ibadete vermiş, böylece Şam halkının en fazla hürmet ettiği kimselerden biri haline gelmiştir.³⁶⁹ Halife iken yazdığı mektuplarında daha önce tattığı zenginlik, bol rızık ve müreffeh yaşamı halifeliğin ağır sorumluluğundan ve kötü akibetinden çekindiği için tamamen terk ettiğini hatırlatmıştır.³⁷⁰ Ömer b. Abdülazîz'in sıradışı duygusal bir karaktere sahip olduğu, bundan dolayı olağandışı tepkiler gösterdiği rivayet edilmiştir. Nitekim 23 yaşında olduğu halde kendisine babalık yapan amcası Abdülmelik'in vefatına duyduğu derin üzüntüden dolayı refah içinde yaşarken hayattan kopup elbisesinin altına yetmiş gün süreyle kıl elbiseler giyip uzleti âdet edinmiş, hürmet ettiği âlim Kâsım b. Muhammed b. Ebî Bekr seleflerin zorluk ve musibetleri güzel sabırla karşılamayı tavsiye ettiğini hatırlatması üzerine sekiz yüz dinar tutan süslü ve değerli Yemen elbiseleri giyerek müreffeh yaşamına geri dönmüştür.³⁷¹ Müreffeh hayat yaşadığı gençlik ve valilik dönemlerinde sıradışı duygusal bir tavır ve duygusallığından söz edilmezken halifeliği sırasında buna dair çok sayıda olay nakledilmiştir. Nitekim halife olduğunda sıradışı duygusallığıyla ağır Allah korkusu ve derin hesap endişesi birleşince çok sayıda rivayette birçok defa özel ibadetlerinde³⁷² ölümü, kabir hayatını,³⁷³ cennet ve cehennem ehlinin durumlarını³⁷⁴ hatırlatan konuşmalarında³⁷⁵ ve namazlarında³⁷⁶ kendisi ağlarken insanları da ağlatmış, birçok defa çığlık atıp kendinden geçmiştir. Aynı şekilde talebi üzerine kendisine yapılan nasihatleri³⁷⁷ ve yanına gelen birçok yoksul ve mağdurun şikâyetlerini dinlerken³⁷⁸ gözyaşlarına hakim olamamış, bazen bayılmıştır. Benzer şekilde Ebû Sellâm'ın aktardığı havuz hadisinin sonunda oraya ilk ulaşacak

³⁶⁹ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 84-85. İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-Ferîd*, II, 336; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 123; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 301-302; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, X, 4388-4389.

³⁷⁰ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 187-188.

³⁷¹ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 138; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 45; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 680

³⁷² Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 571; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 222; Âcurrî, *Ahbâru Ömer b. Abdülazîz*, 85; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 358; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 128; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 235; Ebû Nu'aym, *Hilye*, V, 260.

³⁷³ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 116-117; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 269; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 215; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 704.

³⁷⁴ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 213-214; İbn Receb, *Mecmûu Resâil*, IV, 132.

³⁷⁵ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 116-117.

³⁷⁶ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 47; İbn Receb, *Mecmûu Resâil*, IV, 200.

³⁷⁷ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 163, 213, 216; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, VII, 3063.

³⁷⁸ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 289; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 70, 92-93, 167-168; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 201; İbn Receb, *Mecmûu Resâil*, II, 505-506; Demîrî, *Hayâtü'l-Hayvânî'l-Kübrâ*, I, 105.

kimselerin, surların kapıları kendilerine açılmayan, saç başı dağınık ve güzel kadınlarla evlenemeyen fakir muhacirler olacağını duyunca Ömer b. Abdülazîz, “Kesinlikle surların kapıları bana açıldı, hoş kadınlarla da evlendim. Saçım başım dağınık hale gelmedikçe başımı yağlamayacağım ve iyice kirlenmedikçe üstümdeki elbiselerimi yıkamayacağım” diyerek farklı bir karar almıştır.³⁷⁹ Yukarıda aktarılan bilgilerden Ömer b. Abdülazîz’in, önceki halifelerin aksine çok duygusal, çok merhametli, çok etkilenip ağlayan, realist değil idealist, gönlünden geçen ve güzel gördüğü bazı şeyleri yapmada itidal sınırını geçip aşırılığa kaçan ve örneği olmayan farklı uygulamalara yönelen bir karaktere sahip olduğu ve bunun halifelik dönemindeki bazı sıradışı icraatlarını doğrudan etkilediği sonucu çıkarılabilir. Derin duygusallığının, sıradışı merhametinin ve hesap endişesinin etkisi açıkça görülen olağandışı icraatları arasında, ilgili bölümlerde ayrıntısıyla aktarıldığı üzere önce hiçbir Emevîde görülmeyen müreffeh bir hayat sürerken halife olduktan sonra mal ve mülklerini bağışlayıp katı zühd hayatı yaşaması ve ailesine de yaşatması, babasının hediye ettiği bir mücevheri hazineye iade etmemesi halinde eşi Fâtıma bint Abdülmelik’e boşanmayı şart koşması, ağır sorumluluk hissiyle eşleriyle ailevî ilişkiyi terk etmesi, kendisinin cennete gidebilmesi için çoluk çocuğunu fakir bıraktığını açıklaması, israf ve lüksten sakındığı için tüm değerli eşyalarını sattırıp hazineye kaydettirdiği sarayı, gelen yoksulların bile beğenmediği bir eve çevirmesi, güvenlik tedbirlerini kaldırması, haraç ve cizye dışındaki vergileri iptal etmesi, maaşları genelleştirip sosyal yardımları çok artırması, fetihleri durdurmakla yetinmeyip fethedilen bazı yerleri tahliye etme kararı alması, abidevî camilere ilgi duymaması ve camilerdeki süslemeleri namazda huşuya engel olduğunu söyleyerek sökmeye çalışması zikredilebilir.³⁸⁰

³⁷⁹ İbnü'l-Cevzî, Sîretü Ömer b. Abdülazîz, 33, 178; İbn Asâkir, Târîhu Dımaşk, XXVI, 250, XLV, 216; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII, 700-701, XIX, 432.

³⁸⁰ Dûrî'ye göre Ömer b. Abdülazîz devleti malî krizden çıkarmak ve Arap-Mevâlî çatışmasını engelleyip devleti kurtarmak için malî bir sistem ve pratik bir politika oluşturan siyasî bir dehaydı. Ancak Şuûbiler, önceki halifelerin önemli icraatlarını basit nedenlere dayandırarak değersizleştirmeye çalıştıkları gibi onu da hayalî görüşler, boş ütopyalar ve teorik prensipler peşinde koşan şaşırılmış hayalci bir halife olarak tasvir etmişlerdir. (Dûrî, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, s. 44-45.) Hamdî Şâhîn'e göre ise Abbâsî devri müellifleri, Ömer b. Abdülazîz'i abartılı bir şekilde yüceltmeye çalışmışlar, zühdünü ve takvasını pekiştiren rivayetler sahih olsa bile ailevî ilişkiyi kesmesi ve ailesinin bir fakihe şikâyette bulunması gibi ona fayda değil zarar verecek zühd ve takva örneklerini ona nispet etmişlerdir. Şâhîn, a.g.e., s. 50-51.

BİRİNCİ BÖLÜM

ÖMER B. ABDÜLAZİZ'İN İDARİ SİYASETİ

I. HALİFELİK ÖNCESİ İDARİ GÖREVLERİ

Ömer b. Abdülazîz, gençliğinde Abdülmelik b. Mervân tarafından Hunâsıra emirliğine, sonra Velîd b. Abdülmelik ve Süleyman b. Abdülmelik tarafından Hicâz valiliğine atanmış, ayrıca bu dönemde hac emirliği görevini de üstlenmiştir. Kendisi aynı zamanda Süleyman b. Abdülmelik'in başdanışmanı olmuştur.

A. VALİLİĞİ

1. Hunâsıra Valiliği

Abdülmelik b. Mervân, Ömer b. Abdülazîz'i babası Abdülazîz'in vefatından sonra koruyup kollamış, ardından kızı Fâtıma ile evlendirmiş, 85/704-705 yılında da kendisini Hunâsıra'ya emir olarak atamıştır.³⁸¹ Ayrıca Abdülmelik b. Mervân, vefatı yaklaştığında çocuklarına Ömer b. Abdülazîz'in faziletini, dinine bağlılığını ve akli dehasını hatırlattıktan sonra onu danışman tayin etmelerini vasiyet etmiş, buna mukabil Ömer b. Abdülazîz'e de Velîd ve Süleyman'a iyi davranmasını, hata yaparlarsa hatalarını düzeltmesini tavsiye etmiştir.³⁸² Aynı şekilde Süleyman b. Abdülmelik de halife seçildiğinde Ömer b. Abdülazîz'i Hunâsıra emirliğine tekrar tayin etmiştir.³⁸³ Ömer b. Abdülazîz'in babası Hicrî 85 (704-705) yılında vefat ettiğine ve Hicrî 86 (705) yılının sonunda veya 87 (705-706) yılında 25 yaşında Medîne valisi olduğuna göre Abdülmelik b. Mervân döneminde 22 ile 25 yaşları arasında Hunâsıra emirliği yapmış olmalıdır.

³⁸¹ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 279; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, VI, 312. Bu konuda ayrıca bk. Mâcide, Faysal Zekeriyâ, *Ömer b. Abdülazîz ve Siyâsetihü fî Reddi'l-Mezâlim*, Mekke 1987, s. 69; Seyyid Abdülhalîm, a.g.e., s. 75; Seyyidü'l-Ehl, a.g.e., s. 34; Adlâvî, a.g.e., s. 6; Eş-Şebremî, a.g.e., s. 23. Hunâsıra, Haleb vilayetinin Hims valiliğine bağlı, kible tarafında doğuda, Kinnesrîn'e yakın eski bir beldedir. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, VI, 312.

³⁸² İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, II, 66-68.

³⁸³ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 301-302; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, X, 4388-4389; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, VI, 312. Mütenebbî, bir şiirinde bunu dile getirmiştir. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, VI, 312. Ayrıca bk. Takkûş, Muhammed Süheyl, *Târîhu'd-Devleti'l-Ümeviyye*, Beyrut 2010, s. 135. Muhammed Hâmid, a.g.e., s. 53; Şâkir, a.g.e., s. 218; Ümmü Selma, a.g.e., s. 103.

Kaynaklarda Hunâsıra emirliğine ilişkin tespit edebildiğimiz tek rivayete göre Şâm'a gelen Ebû Hâzim el-Hunâsırî, Ömer b. Abdülazîz'e önceden Hunâsıra'da Abdülmelik b. Mervân'ın emîri olduğunu söyledikten sonra o zaman elbiselerinin pahalı ve temiz, yüzünün parlak, yemeğinin bol ve lezzetli, muhafızlarının seçkin ve bineklerinin soylu olduğunu zikrederek müreffeh yaşamını hatırlatmış, ancak halife olduktan sonra kendisinin tanıyamayacağı kadar çok değişmiş olduğunu belirtmiştir.³⁸⁴

2. Hicâz Valiliği

Abdülmelik b. Mervân'ın 14 Şevvâl 86/8 Ekim 705 tarihinde vefat etmesi üzerine oğlu Velîd b. Abdülmelik³⁸⁵ halife olmuştur. Yeni halife öncelikle Saîd b. Müseyyeb'e ve Ehl-i beyt mensuplarına kötü davranan Hişâm b. İsmâîl'i Medîne valiliğinden azlederek yerine Ömer b. Abdülazîz'i Hicâz valisi olarak tayin etmiştir. Medîne'ye gitme konusunda ağır davranan Ömer b. Abdülazîz, Velîd b. Abdülmelik'ten önceki valilerin uygulamalarını kendisine dayatmayacağına dair söz aldıktan sonra yola çıkmıştır.³⁸⁶

Ömer b. Abdülazîz'in Medîne'ye vali atanma tarihi olarak kaynaklarda 86/705³⁸⁷ ve 87/705-706³⁸⁸ yılları verilmiştir. Velîd b. Abdülmelik'in Şevvâl 86/Ekim 705 tarihinde halife olduğu ve 86/705 yılında Ömer b. Abdülazîz'in veya Hişâm b. İsmâîl'in hac yaptırdığı³⁸⁹ esas alındığında onun 87/705-706 yılında Medîne valisi yapıldığı neticesine ulaşılır. Bu iddiayı destekleyen başka bir rivayete göre Velîd b. Abdülmelik, yaklaşık dört yıl valilik yapmış olan Hişâm b. İsmâîl'i Hicrî 87 yılı Rebûlevvel ayının yedinci gününde (Şubat/Mart 706) Medîne valiliğinden alınca yerine Ömer b.

³⁸⁴ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 279.

³⁸⁵ Velîd b. Abdülmelik, Abdülazîz'in kızı Ümmü'l-Benîn'le evliydi. Ümmü'l-Benîn, Mervân b. Velîd, Abdülazîz b. Velîd, Anbese b. Velîd ve Muhammed b. Velîd'i dünyaya getirmişti. Dolayısıyla Velîd b. Abdülmelik, Ömer b. Abdülazîz'in hem eniştesi hem de amcaoğlu idi. Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 127-128.

³⁸⁶ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 594; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 150; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 42. Wellhausen, Ömer b. Abdülazîz'i geçmişin kötü hatıralarını silip Medînelilerle Emevîler'i barıştırmak maksadıyla tayin ettiğini, onun sayesinde de amacına ulaştığını belirtmiştir. Wellhausen, a.g.e., s. 126.

³⁸⁷ Azîmî, *Târîhu Haleb*, s. 195; İbn Mende, *el-Müstahrec*, III, 120; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 140; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 117; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 680.

³⁸⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 325; Taberî, *Târîh*, VI, 427; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 41; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 278, 311; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 9; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI, 314; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 405.

³⁸⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 311-312; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI, 314.

Abdülazîz'i atamış, Ömer b. Abdülazîz de Rebûlevvel ayında³⁹⁰ 25 yaşındayken³⁹¹ Medîne'ye gelip Mekke, Medîne ve Tâif emîri³⁹² olarak göreve başlamıştır.

Ömer b. Abdülazîz, göreve başlamasının ardından ilk iş olarak Medîne'nin on fakihini; Urve b. Zübeyr, Ubeydullâh b. Abdullâh b. Utbe, Ebû Bekr b. Abdurrahmân b. Hâris, Ebû Bekr b. Süleymân b. Ebû Hasme, Süleymân b. Yesâr, Kâsım b. Muhammed, Sâlim b. Abdullâh b. Ömer, Abdullâh b. Abdullâh b. Amr, Abdullâh b. Âmir b. Rebîa ve Hârice b. Zeyd b. Sâbit'i çağırmıştır. Kararlarını onlara danışmadan kesinleştirmeyeceğini bildirdikten sonra bir görevlinin haddini aştığını veya zulmettiğini duyanların ve görenlerin mutlaka kendisine haber vermesini istemiştir.³⁹³ Böylece halkın saygı duyduğu âlimleri idareye ve kararlara ortak ederek ve onlardan insanların talep ve şikâyetlerini kendisine ulaştırarak danışma heyeti oluşturarak istişareye dayalı bir idare tarzını takip edeceğini göstermiş, sonraki bazı icraatlarında da bu yolu izlemiştir.³⁹⁴

Ömer b. Abdülazîz, valiliği sırasında Abdurrahmân b. Yezîd b. Hârice'yi kadı atamış,³⁹⁵ bir müddet sonra 87/706 yılında onu azledince yerine Ebû Bekr b. Muhammed b. Hazm'ı tayin etmiştir.³⁹⁶ Medîne'nin önde gelen fakihlerinden Ubeydullâh b. Abdullâh b. Utbe b. Mes'ûd da müftülük görevini üstlenmiştir.³⁹⁷ Asıl adı Ya'kûb b. Ebû Seleme olan Mâcişûn, Ömer b. Abdülazîz'in Medîne emirliği esnasında yakın dostu ve hâcibi iken³⁹⁸ valilik kâtipliği görevine İsmâîl b. Ebî Hakîm'i

³⁹⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 325; Taberî, *Târîh*, VI, 427; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 278 (25 yaşında iken); Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI, 314; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 9; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 405.

³⁹¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 325; Taberî, *Târîh*, VI, 427; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 278; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 41; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II, 917; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 405.

³⁹² Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 594; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 150; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 42; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 27; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 680. Ayrıca bk. Ümmü Selma, a.g.e., s. 104-105.

³⁹³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 328; Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, (thk. Abdülmümin Âmir), Kâhire 1960, s. 326; Taberî, *Târîh*, VI, 427-428; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 141; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 41; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 278; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 9; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI, 314; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXI, 439; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 405, 681.

³⁹⁴ Zettersteen, "Omar b. Abdal'Azîz", *IA*, IX, 462; Hatalmış, Ali, "Emevî Halifelerinden Kaynaklı Ayrışmalara Karşı Ömer B. Abdülazîz'in İslâm Toplumunu Yeniden İnşası", *Mukaddime*, 2017, 8(2), s. 340; *Doğuştan Günümüze İslâm Tarihi*, II, 402. Danışma meclisi üyesi on fakihın hayatı hakkında bk. Onuk Demirci, "Ömer b. Abdülazîz'in Danışma Meclisi", 725-734.

³⁹⁵ Azîmî, *Târîhu Haleb*, s. 195; Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 312.

³⁹⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 325; Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 312; Taberî, *Târîh*, VI, 433; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 41; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI, 314.

³⁹⁷ Sallâbî, a.g.e., s. 161-162.

³⁹⁸ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 597; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXXIV, 157; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 91; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, VI, 376; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 341.

görevlendirmiştir.³⁹⁹ Güvenilir fakih ve muhaddis olan mevâlîden Ebû Eyyûb Süleyman b. Yesâr'ı da Medîne çarşı sorumluluğuna atamıştır.⁴⁰⁰ Ayrıca Mescid-i Nebvî'ye iki dinar maaşla bir vaiz⁴⁰¹ ve müezzinler⁴⁰² görevlendirmiştir.

Velîd b. Abdülmelik'in emri üzerine Ömer b. Abdülazîz'in, Medînelilere, özellikle Saîd b. Müseyyeb'e, Ali b. Hüseyin'e ve yakınlarına kötü muamele yapan önceki vali Hişâm b. İsmail'i tutuklayıp cezalandırması, Medînelileri, bilhassa mağdurları memnun etmiştir.⁴⁰³ Ömer b. Abdülazîz, bu olayın ardından Medînelilere özellikle Saîd b. Müseyyeb ve Ehl-i beyt mensuplarına karşı müsamahakâr ve yardımsever bir siyaset takip etmiştir. Nitekim Fâtıma bint Ali b. Ebî Tâlib, valiliği sırasında kendisiyle özel görüşen Ömer b. Abdülazîz'in yeryüzünde kendisi için Ehl-i beyt'ten daha sevimli bir ailenin bulunmadığını, onları kendi ev halkından daha çok sevdiğini söylediğini aktarmış, onu çok kere minnet ve rahmetle anmıştır.⁴⁰⁴ Aynı şekilde Velîd b. Abdülmelik, Zeyd b. Hasan b. Ali'ye mektup yazıp Süleyman b. Abdülmelik'ten biatını çekerek oğlu Abdülazîz'e biat etmesini isteyince talebini kabul ettiğini bildiren bir cevap yazmış, halife de Medîne valisi Ömer b. Abdülazîz'in tavsiyesiyle Allah Rasulü'nün (sav) sadukâtını⁴⁰⁵ ona vermiştir. Halife olduğunda o mektubu bulup okuyan Süleyman b. Abdülmelik'in cezalandırılması emrini ise Ömer b. Abdülazîz engellemiştir.⁴⁰⁶ Velîd b. Abdülmelik'in, hem bu tavrından hem de Ömer b. Abdülazîz'i vali atamasından Medînelilerin, bilhassa Ehl-i beyt'in gönlünü almayı hedeflediği anlaşılmaktadır.

Halifeliliği döneminde imar inşa faaliyetlerine çok önem veren Velîd b. Abdülmelik, 88/706-707 yılında Ömer b. Abdülazîz'e Mescid-i Nebvî'yi yıkıp peygamber hanımlarının odalarını mescide katarak genişletmesi talimatını göndermiş,

³⁹⁹ İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-Ferîd*, IV, 247, V, 179; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, VIII, 389; Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, II, 161.

⁴⁰⁰ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 57. Ayrıca bk. Koyuncu, *Ömer b. Abdülazîz*, s. 17.

⁴⁰¹ Hişâm b. Abdülmelik halife olduğunda o vaize her yıl altı dinar ödemiştir. İbn Şebbe, *Kitâbu Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvere*, (thk. Fehîm Muhammed Şeltût), (nşr. Es-Seyyid Habîb Mahmûd Ahmed), Cidde: y.y., 1399, I, 15-16; İbnü'l-Bâgandî, *Müsnedü Ömer b. Abdülazîz*, s. 18.

⁴⁰² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 328.

⁴⁰³ Taberî, *Târîh*, VI, 428, 432; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 279; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 9; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 405-406. Abdülmelik b. Mervân tarafından Medîne'ye vali atanan Hişâm b. İsmâil Hicrî 88 (706-707) yılında Şâm'da ölmüştür. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 416.

⁴⁰⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 327, 376.

⁴⁰⁵ Medîne Yahudilerinden olup ihtida ettikten sonra Uhut savaşına katılan ve şehit düşmeden önce mallarını Allah Rasulü'ne (sav) vasiyet eden Muhayrik'in bıraktığı Hıms bahçeleridir.

⁴⁰⁶ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 104-105; Ebû'l-Arab, *el-Mihan*, 392-393; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XIX, 380; ; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 47

bunun üzerine Ömer b. Abdülazîz Mescid-i Nebevî'yi genişletmiştir.⁴⁰⁷ Halife, ayrıca hac yollarının tamir edilmesini, içme suyu için ilave kuyular kazılmasını ve Medîne'de bir çeşme yapılmasını emretmiş, bunun üzerine Ömer b. Abdülazîz halifenin emirlerini yerine getirmiştir.⁴⁰⁸ 91 Zilhicce/710 Eylül ayında hac emirliği yapan Velîd b. Abdülmelik, Medîne'ye yaklaşınca Medîne valisi Ömer b. Abdülazîz ve Kureyşli yirmi kişi tarafından Süveydâ'da karşılanmıştır. Medîne'ye geldiklerinde çeşmeyi ve haznesini görüp memnun olan halife, yapının bakımını yapacak kayyumlar tayin edilmesini emretmiş, bunun üzerine vali tarafından bir kayyum görevlendirilmiştir.⁴⁰⁹

Ömer b. Abdülazîz, Medîne emiriyken halkın ve ulemânın taleplerini halifelere ulaştırıp kabul etmelerini de sağlamıştır. Muâviye b. Ebî Süfyân, halifeliği sırasında Hz. Peygamber'in (sav) minberini ve hutbe verirken elinde tuttuğu asâsını Şâm'a götürmeye niyetlenmişti. Ancak bazı sahâbîler bunun doğru olmayacağını söyleyince kararından vazgeçip insanlardan özür dilemiştir. Daha sonra Abdülmelik b. Mervân ve Velîd b. Abdülmelik de aynı şeyi yapmak istemiş, Saîd b. Müseyyeb'in yönlendirmesiyle Ömer b. Abdülazîz, Velîd b. Abdülmelik'le konuşarak onu bundan vazgeçirmiştir. Ömer b. Abdülazîz'in önceki talepleri hatırlatması üzerine Süleyman b. Abdülmelik, sabık halifelerin taleplerinin hatırlatılmasından hoşlanmadığını belirttikten sonra bunun yanlış olduğunu açıklamıştır.⁴¹⁰

Ömer b. Abdülazîz, valiliği sırasında da ilme ve âlimlere değer vermiş, istişare heyetini onlardan oluşturduğu gibi onlardan ilim öğrenmeye de devam etmiştir. Nitekim Hz. Aişe'nin hadislerini Amra bint Abdurrahmân'dan (ö. 106/724) daha iyi bilen kimsenin kalmadığını ifade edip Amra'ya sorarak Hz. Aişe'nin hadislerini öğrenmeye çalışmıştır.⁴¹¹ Medîne'nin fakihleriyle birlikte hayatta olan sahâbîlere, özellikle Enes b. Mâlik'e⁴¹² ve tâbiînden Saîd b. Müseyyeb'e⁴¹³ farklı konularda çok sayıda soru sormuştur. Başka valilerin yanına gelmeyen Said b. Müseyyeb, Ömer b. Abdülazîz'in

⁴⁰⁷ Taberî, *Târîh*, VI, 435; Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik*, I, 409-410; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 283-284; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 13-14; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI, 314. Ayrıntısı için bk. Bayındırlık Hizmetleri.

⁴⁰⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 415.

⁴⁰⁹ Taberî, *Târîh*, VI, 437; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 15; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI, 315-316; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 300-301.

⁴¹⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, VII, 154; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 214.

⁴¹¹ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 14.

⁴¹² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 325-326; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, I, 238, 239. Ayrıca bk. Ağrakça, *Ömer İbn Abdülazîz*, s. 71.

⁴¹³ Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, *Târîh*, I, 518; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 141; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXI, 438.

davetine icabet ederken Ömer b. Abdülazîz de geniş bilgisine hürmet edip ona çeşitli konulara dair sorularına verdiği cevapları dinlemiştir.⁴¹⁴

Ömer b. Abdülazîz, Medîne'nin on fakihini görevlilerin zulmünü, insanların talep ve şikâyetlerini kendisine iletmekle yükümlü tuttuğu gibi şahsi talep ve şikâyetlere de bakmış, haddini aşan görevlileri de cezalandırmıştır. Nitekim Rebeze'ye yönetici atadığı Ebû Ali Râşid'in dövdüğü Ba'ser'in şikâyeti üzerine Ebû Ali Râşid'i getirtip kısas uygulamıştır.⁴¹⁵ Aynı şekilde şikâyet üzerine valiliği sırasında yetimlerle ilgilenip mallarını koruma altına almıştır.⁴¹⁶ Sosyal hizmetler kapsamında yoksullara özel ilgi gösterip ihtiyaçlarını karşılamış,⁴¹⁷ Medîne'de yaşanan kıtlıkta 15 deve kestirip köleler dâhil herkesi davet etmiş, ayrıca işlerin bereketli olması için çok sayıda köle azat edilmesini tavsiye etmiştir.⁴¹⁸ Benzer şekilde Medîne'de düzenlediği at yarışına kendisi de katılarak halkın sevdiği bir geleneği desteklemiştir.⁴¹⁹

Şehir halkının ve ileri gelenlerinin valileri değerlendirmesi önemli olduğundan Ömer b. Abdülazîz'e ilişkin bazı değerlendirmeleri buraya almamız faydalı olacaktır. Ömer b. Abdülazîz, ilme ve istişareye önem vermesi, adil uygulamaları, muhaliflere karşı hoşgörülü ve korumacı tavrı sebebiyle ulemânın, Emevî muhaliflerinin ve halkın genelinin takdirini kazanmıştır. Nitekim arkasında namaz kılan Enes b. Mâlik, ondan başka namazı Allah Rasûlü'nün (sav) namazına daha çok benzeyen bir imam görmediğini ve böyle bir imamın arkasında namaz kılmadığını açıklamıştır.⁴²⁰ Yine Ahvas b. Muhammed el-Ensârî, yazdığı şiirde onun valiliğinde masum emin olurken suçlunun korktuğunu ve sözlerini yerine getirdiğini söyleyerek onu övmüştür.⁴²¹ Aynı şekilde Velîd b. Abdülmelik, Urve b. Zübeyr b. Avvâm'a Medîne valisi Ömer b. Abdülazîz'i sorunca onu övmekten çekinip onun sâlih bir kişi olduğunu, kendisinin de sâlih kişileri sevdiğini söyleyerek takdirini bildirmiştir.⁴²²

⁴¹⁴ Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, *Târîh*, I, 518; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 141; Mizzî, *Tehzibu'l-Kemâl*, XXI, 438.

⁴¹⁵ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 141.

⁴¹⁶ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 142; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 117.

⁴¹⁷ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 42.

⁴¹⁸ Hatalmış, *Kölelik ve Cariyelik*, s. 303.

⁴¹⁹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 179; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXVIII, 198.

⁴²⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 326; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 33; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 117-118; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 682.

⁴²¹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 128.

⁴²² Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 568; Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, *Târîh*, I, 572; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 150

Ömer b. Abdülazîz, valiliği esnasında muhalifler dâhil insanların genel memnuniyetini kazanmış olsa da halifenin emri üzerine Hubeyb b. Abdullah b. Zübeyr'i cezalandırması, lüks yaşamı ve kibirli yürüyüşü eleştirilmiştir. 93/711-712 yılında Ömer b. Abdülazîz, Velîd b. Abdülmelik'in emriyle Emevîler'i kötileyen hadis rivayeti veya konuşmaları nedeniyle⁴²³ Hubeyb b. Abdullah b. Zübeyr'e⁴²⁴ elli kamçı vurdurduktan sonra soğuk kış gününde başından aşağıya bir kırba soğuk su döktürmüş, ardından Mescid'in kapısında bekletmiştir. Daha sonra pişman olan Ömer b. Abdülazîz, onu hapisten çıkarıp ailesinin yanına göndermiştir. Ancak Hubeyb b. Abdullah b. Zübeyr'in ertesi gün ölmesi⁴²⁵ üzerine Ömer b. Abdülazîz, yaptığından çok pişman olmuş, kaynaklara göre bu olay onun korku içinde onun adını sayıklayarak eski müreffeh hayatını terk edip hiçbir şeye sevinmez hale gelmesine, nihayetinde tevbe, ibadet ve zühde yönelmesine sebep olmuştur.⁴²⁶ Diğer yandan pişmanlığından dolayı valilik görevinden istifa ettiği de nakledilmiştir.⁴²⁷ Bu acı olay, Ömer b. Abdülazîz'le birlikte Medînelileri de etkilemiş, hilafeti sırasında Medînelilere atâ dağıttığında insanlar, bunu Hubeyb'in diyeti olarak yorumlamışlardır.⁴²⁸

Ömer b. Abdülazîz'in, valiliği döneminde eleştirildiği konulardan biri de pahalı kokular kullanması, saçlarını uzatıp izârını aşağı salarak kibirli bir şekilde yürütmesi ve

⁴²³ İbnü'l-Cevzî'ye göre Hubeyb b. Abdullah b. Zübeyr, Hz. Peygamber'in (sav) "Ebû'l-Âs'ın oğulları (Mervânîler) 30 kişiye ulaşırsa Allah'ın kullarını ırgat, Allah'ın mallarını da ganimet yaparlar" dediğini rivayet etmişti. Bunu öğrenen Velîd b. Abdülmelik, Ömer b. Abdülazîz'e haber gönderip onu darbetmesini emretmiş, o da darb ettirince ölmüştür. (İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 43.) Sibt İbnü'l-Cevzî'ye göre ise Emevîler'in mesâlibini ve ayıplarını açıktan anlatması, onların itibarlarını zedelemesi ve Velîd b. Abdülmelik'in onun halife olmasına ilişkin içinde sakladığı korku sebebiyle bu cezayı uygulamıştır. Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, IX, 474.

⁴²⁴ Mus'ab b. Zübeyr, Hubeyb'in âlimlerle görüşüp kitaplar okuyan bir zâhid olduğunu, onu tanıyan insanların Hubeyb'in birçok ilim öğrendiğini ama ilm-i nücûma benzediğini söylediklerini belirtmiştir. (İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 43; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 310; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, IX, 474.) Hubeyb b. Abdullah b. Zübeyr, namazını uzun kılar, uzun bir zaman sessiz durur, insanlarla az konuşurdu. İnsanların garipsediği ve farklı yorumladıkları kendi kendine konuşma âdeti vardı. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 310; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 43-44; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, IX, 474.

⁴²⁵ Taberî, *Târih*, VI, 482; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 42; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 444. Başka bir kayıta bu olay 92 senesinde olmuş, Hubeyb b. Abdullah b. Zübeyr de aynı gün vefat etmiştir İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 52; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI, 321.

⁴²⁶ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 42, 44-45; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 310-311; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 444. Ayrıca bk. Mevdûdi, a.g.e., s. 255; Muhammed Hâmid, a.g.e., s. 57.

⁴²⁷ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 42, 44-45; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 310-311; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 444.

⁴²⁸ İbn Abdilber, *el-İstiâb*, III, 905; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 310-311; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 45.

Emevîler içinde bile benzeri olmayan müreffeh bir hayat yaşamasıdır.⁴²⁹ Ancak bu hayat tarzından cezalandırıldığı Hubeyb'in ölümünden sonra uzaklaşmaya başladığı görülmektedir.⁴³⁰

Ömer b. Abdülazîz'in valilik görevinden alınma zamanıyla ilgili olarak kaynaklarda 92 yılı Şa'bân ayı⁴³¹ ve 94 yılı Şa'bân ayı⁴³² gibi farklı tarihler verilmiş olsa da doğrusu 93 yılı Şa'bân ayı (Mayıs-Haziran 712)⁴³³ olmalıdır. Zira 92 yılı hac emirliğini Ömer b. Abdülazîz'in yaptığında görüş birliği vardır, 94 yılına ilişkin rivayet ise şazdır. Ömer b. Abdülazîz, 93/712 yılında Medîne'den ayrılırken yerine Ebû Bekr b. Muhammed b. Amr b. Hazm el-Ensârî'yi vekil bırakmış, yeni vali Osmân b. Hayyân da Medîne'ye 93/712 yılı Şevvâl ayının bitimine iki gün kala gelmiştir.⁴³⁴ Ömer b. Abdülazîz'in Hicrî 86 (705) yılından 93 (711-712) yılına kadar⁴³⁵ veya 7 yıl 5 ay⁴³⁶ Medîne'de valilik yaptığı aktarılmıştır. Ancak Rebûlevvel 87/Mart 706 ve Şa'bân 93 /Mayıs-Haziran 712 tarihleri arasında Hicâz valisi olduğuna göre altı yıl ve birkaç ay valilik yapmış olmalıdır.

Hicretin 92 (711) veya 93 (712) yılında Hubeyb'in ölümünün ardından pişman olup görevinden istifa ettiğini belirten rivayetleri tarihçiler pek dikkate almamış, muhtemelen bu rivayeti kendisini aklamak için yapılmış bir eklenti olarak değerlendirmişlerdir.⁴³⁷ İnceleyebildiğimiz tarih kaynaklarının hemen tamamı, görevden alınma nedeni olarak Ömer b. Abdülazîz'in halifeye yazdığı şikâyet mektubu ve Haccâc b. Yûsuf'un halifeye gönderdiği cevabı olduğunu belirtmişlerdir. Buna göre 92 veya 93 yılında Ömer b. Abdülazîz, Velîd b. Abdülmelik'e Haccâc b. Yûsuf'un haksız ve suçsuz yere Irak halkına zulmettiğini şikâyet etmiştir. Bunu öğrenen Haccâc, halifeye yazdığı cevabında isyancı ve ayrılıkçı bazı kimselerin Irak'tan kaçıp Mekke ve Medîne'ye

⁴²⁹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, (thk. Tâhâ Abdurraûf Sa'd, Sa'd Hasan Muhammed), el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, y.y., t.y, s. 27; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 325, 328; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 26-27; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 325; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 41.

⁴³⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 325, 328; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 325; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 41.

⁴³¹ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 140; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 51-52.

⁴³² İbn Mende, *el-Müstahrec*, III, 135; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II, 1041.

⁴³³ Taberî, *Târîh*, VI, 482; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 278, 311; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 51-52;

⁴³⁴ Taberî, *Târîh*, VI, 482; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 445.

⁴³⁵ Ebû Zûr'a ed-Dimaşkî, *Târîh*, I, 519; İbn Mende, *el-Müstahrec*, III, 120; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 139; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 117; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 680; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 172.

⁴³⁶ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, I, 359.

⁴³⁷ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 42, 44-45; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 310-311; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 444.

sığındıklarını bildirerek onları himaye etmenin devlet için acizlik ve zaâfiyet oluşturacağı uyarısında bulunmuştur. Bu zaâfiyetin ortadan kaldırılması için Hâlid b. Abdullah ile Osmân b. Hayyân'ı vali atamasını tavsiye etmiştir. Bunun üzerine Velîd b. Abdülmelik, Ömer b. Abdülazîz'i görevinden alırken Hâlid b. Abdullah'ı Mekke'ye, Osmân b. Hayyân'ı da Medîne'ye vali tayin etmiştir.⁴³⁸

İbn Kesîr (ö. 774/1372)'de yer alan bir rivayet, 93/712 yılında azledilme sebebini daha iyi açıklamaktadır. Daha önce Ömer b. Abdülazîz'in Haccâc b. Yûsuf'un Iraklılara zulüm ve baskısını şikâyet etmesi üzerine Haccâc b. Yûsuf, Velîd b. Abdülmelik'e yazdığı mektubunda "Ömer b. Abdülazîz, Medîne valiliğini yapamayacak kadar zayıftır. Üstelik Irak halkından kötü ve ayrılıkçı bir topluluk, Medîne ve Mekke'ye sığınmış bulunmaktadır. Bu da yönetimi zayıflatır" uyarısında bulunmuş, ardından Mekke ve Medîne'ye otoriter vali tayin etmesini hatırlatarak Osmân b. Hayyân ve Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'yi önermiştir. Bunun üzerine halife, Ömer b. Abdülazîz'i Hicâz valiliğinden alarak onları atamıştır.⁴³⁹ Ancak halife, dindarlığını, merhametini ve yumuşak huyluluğunu iyi bildiği ve başka bir tavır beklemediği Ömer b. Abdülazîz'i azletmekle birlikte eleştirmemiş, aksine onu takdir etmeye devam etmiş,⁴⁴⁰ ona danışmanlık ve ziyaretçilerin ihtiyaçlarını karşılama görevini vermiştir.

Ali Aksu, Ömer b. Abdülazîz'in azledilme nedeni olarak Haccâc b. Yûsuf'un zulümlerini şikâyet etmesi, Velîd b. Abdülmelik'in oğlunun veliahtlığına karşı çıkması ve Haccâc b. Yûsuf'un muhaliflerini Hicâz bölgesinde koruması olduğuna işaret etmiştir. Ayrıca bir vali disiplinli davranırken diğer valinin müsamahakâr muamele etmesinin istikrara zarar vereceğini, özellikle Iraklıların bulunduğu yerlerde istikrarsızlığa yol açacağını ve Iraklıların onun hoşgörüsünü istismar ettiklerini vurgulamıştır.⁴⁴¹ Hasan İbrâhîm ise Velîd b. Abdülmelik'in oğluna biat isteğini ısrarla reddettiği için görevden aldığını belirtmiştir.⁴⁴²

Hicretin 93. yılında Mekke valisi olan Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin ve Medîne valisi olan Osmân b. Hayyân'ın Ömer b. Abdülazîz devrinde korunup kollanan Iraklı sığınmacıları ve bazı Hâricîler'i zorla çıkarmaları, barınma sağlayanları tehdit etmeleri

⁴³⁸ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 129; Taberî, *Târih*, VI, 481-482; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 311 (Hicrî 93); İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 51-52. Ayrıca bk. Onuk Demirci, "Ömer b. Abdülazîz'in Danışma Meclisi", 724.

⁴³⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 445.

⁴⁴⁰ Wellhausen, a.g.e., s. 126.

⁴⁴¹ Aksu, Ali, *Haccâc b. Yûsuf Tartışmalarının Odağındaki Emevî Valisi*, İstanbul 2020, s. 162, 164.

⁴⁴² Hasan İbrahim, a.g.e., I, 413.

ve bazı aranan kişileri tutuklamaları,⁴⁴³ bunun yanında halifeye yazdığı şikâyet mektubu, Ömer b. Abdülazîz'in onları koruduğu bilgisini ve yukarıda açıklanan azledilme nedenini doğrulamaktadır. Bazı rivayetlerde⁴⁴⁴ bu kişilerin arasında sadece zulümden kaçanların değil, isyanlara ve savaşlara karışanların, özellikle isyancı liderlerin bulunduğu bildirilmektedir. Dolayısıyla devlet bazı suçluları ararken, bir valinin tutuklayıp gönderdiği yerde başka bir valinin onları görmezden gelmesi, özellikle koruması, tabii olarak zaafiyete ve suçların cezasız kalıp artmasına yol açacak, istikrarı bozacaktır. Öyle anlaşılıyor ki Haccâc b. Yûsuf'un yerinde uyarılarıyla birlikte halifenin nezdinde bir prensi azlettirebilecek konuma ve etkiye sahip olması, Ömer b. Abdülazîz'in azledilmesinde birinci derecede rol oynamıştır. Bunun yanında Velîd b. Abdülmelik'in Hicazlılarla devleti barıştırmak amacıyla atadığı Ömer b. Abdülazîz'in

⁴⁴³ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI, 321; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 51-52. Ayrıca bk. Takkûş, a.g.e., s. 136; Tokgöz, a.g.e., s. 61.

⁴⁴⁴ Haccâc b. Yûsuf, Abdurrahmân b. Muhammed b. el-Eş'as'ı Rutbil'le savaşmak üzere gönderirken Saîd b. Cübeyr'i de ordu harcamaları başkanlığına atamıştı. Daha sonra Haccâc b. Yûsuf'la aralarında çıkan bir sorundan dolayı Abdurrahmân b. Muhammed b. el-Eş'as, halifeyi tanımadığını ilan edip savaş açmış, Saîd b. Cübeyr de ona katılmıştı. 81-83/700-702 yılları arasında Haccâc b. Yûsuf, bir dizi ağır savaşın sonucunda Abdurrahmân b. Muhammed b. el-Eş'as ve arkadaşlarını ele geçirdiğinde isyanın ikinci adamı Saîd b. Cübeyr İsfahân'a kaçmış, Haccâc b. Yûsuf'un takibi devam ederken Mekke'ye sığınıp orada ikamet etmeye başlamış, Hâlid b. Abdullah el-Kasrî Mekke emiri olunca kaçması tavsiye edilen Saîd b. Cübeyr, artık kaçmaktan utandığını ve kaderinden kaçamayacağını söylemiştir. Medîne'ye vali atanan Osmân b. Hayyân, isyancı komutan Abdurrahmân b. Muhammed b. el-Eş'as'ın yakın destekçilerini Medîne'de araştırmaya ve yakaladığı isyancıları zincire vurulmuş bir şekilde Haccâc b. Yûsuf'a göndermeye başlamış, yeni Mekke valisi Hâlid b. Abdullah da isyancıları Mekke'de saklanan Saîd b. Cübeyr, Atâ b. Ebî Rebâh, Mücâhid b. Cebr, Amr b. Dînâr ve Talk b. Habîb'i yakalamış, sonra Atâ b. Ebî Rebâh ve Amr b. Dînâr'ı Mekkeli olduklarından affederken diğer üçünü Haccâc b. Yûsuf'a göndermiş, Talk b. Habîb Irak'a varmadan yolda ölürken Mücâhid b. Cebr Haccâc b. Yûsuf vefat edinceye kadar hapiste kalmış, Saîd b. Cübeyr ise Haccâc b. Yûsuf'un karşısına çıkarılmıştır. Haccâc b. Yûsuf, ona Kûfe'ye geldiğinde onu baş imam yaptığını, sonra kadı tayin ettiğini, Arapların karşı çıkması üzerine Ebû Bürde'yi kadı tayin edip ona danışmadan hiçbir hükmü kesinleştirmemesini söylediğini, kendisine ihtiyaç sahiplerine dağıtması için yüz bin verdiğini ve ordu harcamaları başkanlığına atadığını hatırlatınca Saîd b. Cübeyr tümüne evet diyerek cevap vermiş, ardından kendisine karşı isyan etmesinin sebebini sorduğunda Saîd b. Cübeyr, Abdurrahmân b. Muhammed b. el-Eş'as'a yaptığı biat olduğunu açıklamış, buna çok sinirlenen Haccâc b. Yûsuf, ondan Mekke'de Abdülazîz b. Mervân için biat aldığını, Kûfe'ye vali olarak geldiğinde ondan tekrar biat aldığını ve boynunda bulunan iki biatı bozarken Abdurrahmân b. Muhammed b. el-Eş'as'a yaptığı biata sadık kaldığını hatırlatmış, akabinde muhafızına emretmesi üzerine boynu vurulmuştur. (İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 463-464; Çakırtaş, Mehmet, *Emevîler Dönemi Şiddet Hareketleri*, Ankara ÜSBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2007, s. 280-281.) Yukarıdaki ifadelerinden sonra Saîd b. Cübeyr'in özür dilediği, yalvarıp yakardığı ve küçük kızları hatırına kendisine acımasını istediği, ancak Haccâc b. Yûsuf'un kararından dönmediği aktarılmıştır. (Makdisî, *el-Bed' ve't-Târîh*, VI, 38-39.) Başka bir rivayete göre Haccâc b. Yûsuf, Saîd b. Cübeyr yanına getirildiğinde onu gönderen Mekke valisi Hâlid b. Abdullah'a lanet ettikten sonra onun yerini hatta kaldığı evi bile bildiği halde bir şey yapmadığını söylemiş, sonra kendisine karşı neden isyan ettiğini sormasına karşılık Saîd b. Cübeyr, bazen doğru bazen yanlış yapan bir Müslüman olduğunu söyleyince Haccâc b. Yûsuf, bundan hoşlanıp yüzü aydınlanmış, isyanının nedenini tekrar sorunca Abdurrahmân b. Muhammed b. el-Eş'as'a yaptığı biatin sorumluluğu olduğu cevabı üzerine Haccâc b. Yûsuf öfkelenerek 94/712-713 yılında boynunu vurdurmuştur. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 465. Tafsilatı için bk. Aksu, a.g.e., s. 163-165.

müsamahakâr ve merhametli tavrının sosyal barış amacını gerçekleştirdiğini ve artık valinin yumuşaklığının Iraklılar tarafından istismar edilmesinin zaafa sebep olacağını görmesinin de ikinci derecede etkili olduğu kaydedilmelidir.

Velîd b. Abdülmelik'ten sonra halife olan Süleyman b. Abdülmelik'in, Ömer b. Abdülazîz'i yeniden Medîne'ye vali atadığını bildiren rivayetler vardır. Mezkur rivayetlere göre Süleyman b. Abdülmelik, Medîne'ye vali atadığı Ömer b. Abdülazîz'in hal ve tavırlarını öğrenmek maksadıyla Recâ b. Hayve'yi göndermiş, güzel haberler getirmesi üzerine sevinmiştir.⁴⁴⁵ Başka bir rivayete göre Recâ b. Hayve'nin halife olacağı müjdesini içeren rüyasını anlatması üzerine Ömer b. Abdülazîz, içinde elbiseleri bulunan otuz sandığı getirtip elbiselerin fazlalık kısımlarının kesilmesini emretmiş, sonra kendini tamamen dua ve ibadete vermiştir. Daha sonra oradan Şam'a dönerek zühd ve ibadetlerine devam eden Ömer b. Abdülazîz, Şam halkının en fazla hürmet ettiği kimselerden biri haline gelmiştir.⁴⁴⁶ Bazı kaynaklarda zikredilen bu ikinci Medîne valiliği, muhtemelen 97/716 yılında beraber yaptıkları hac dönüşünde kısa süreli bir görevlendirme olmalıdır.

B. HAC EMİRLİĞİ

Hac emiri, hac kabilelerinin güvenliğini sağlamak, hacıların ihtiyaçlarını giderip sorunlarını çözmek, haccın sünnete uygun şekilde yapılmasını sağlamak ve hac cezalarını belirleyip uygulamak gibi önemli görevleri üstlenen kişidir. Hac emiri olmak veya atamak, halifelerin önemli görevlerinden biri kabul edilmiştir. Zira Hz. Peygamber (sav) ve halifeler, hacca geldiklerinde hac emirliğini kendileri yapmış, gelmedikleri zamanlarda ise yerlerine bir vekil tayin etmişlerdir. Hacca gelemeyen Emevî halifeleri ise genellikle hanedan üyelerinden veya Hicâz valilerinden birini hac emirliği görevine

⁴⁴⁵ Ömer b. Abdülazîz'in yanında bir müddet kalıp durumunu inceleyen Recâ b. Hayve, bir müddet sonra rüyasında Allah Rasulü'nün (sav) yanında Ömer b. Abdülazîz'in diğer halifelerle birlikte sorgulandıktan sonra Hz. Ebû Bekir'le Hz. Ömer'ın yanına oturtulduğunu gördüğünü söyleyerek onu halifelikle müjdelemiştir. Buna çok şaşırın Ömer b. Abdülazîz, dostluğuna, takvasına ve doğru sözlülüğüne güvenmeseydi hilafet işinden hiçbir şeyi asla üstlenmeyeceğini kendisine bildirdikten sonra "Bu ümmetin idaresiyle imtihan edilecek olmam benim için ne kadar uygun olur. Allah'a yemin olsun ki onunla imtihan edilirim o dünya şerefidir ve ben onunla âhîret şerefini arayacağım. Zira âhîret şerefi ondan daha hayırlıdır" demiştir. İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 123-124; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 79-84.

⁴⁴⁶ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 84-85. İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-Ferîd*, II, 336; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 123; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 301-302; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, X, 4388-4389.

atamışlardır. Nitekim bu görevi 86/705 yılında Medîne valisi Ömer b. Abdülazîz⁴⁴⁷ veya Hişâm b. İsmâîl,⁴⁴⁸ 87/706 yılında Ömer b. Abdülazîz,⁴⁴⁹ 88/707 yılında Ömer b. Abdülazîz veya Ömer b. Velîd b. Abdülmelik,⁴⁵⁰ 89/708⁴⁵¹ ve 90/709⁴⁵² yıllarında Ömer b. Abdülazîz, 91/710 yılında halife Velîd b. Abdülmelik,⁴⁵³ 92/711 yılında Ömer b. Abdülazîz,⁴⁵⁴ 93/712 yılında Abdülazîz b. Velîd b. Abdülmelik⁴⁵⁵ veya Ömer b. Abdülazîz⁴⁵⁶ ifa etmiştir.

Ömer b. Abdülazîz, hac emirliği görevini sünnete uygun bir şekilde yerine getirmek için Enes b. Mâlik'e Hz. Peygamber'in (sav) haccını sorup umre ve hac ahkâmı hakkında bilgi almıştır.⁴⁵⁷ Aynı şekilde hac emiri olarak hacıların yiyecek, içecek ve barınma ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmıştır. Nitekim 88/707 yılında Kureyş'ten bir toplulukla Zülhuleyfe'de ihrama girdikten sonra yolda Kureyş'ten birkaç kişiyle karşılaşmışlar. Ömer b. Abdülazîz'e yağmur yağmadığı için Mekke'de suyun azaldığından söz etmeleri üzerine birlikte yaptıkları uzun duanın bereketiyle bol yağmur yağmış, yağmurun neticesinde hacılar su ihtiyaçlarını karşılarken o yıl Mekke'de bol ürün de yetişmiştir.⁴⁵⁸ Hacıların barınma ihtiyaçlarını karşılamak için Velîd b. Abdülmelik'in Mekke'de satın alıp kendisinin yaptırdığı bir konağı hacılara ve

⁴⁴⁷ Azîmî, *Târîhu Haleb*, s. 195.

⁴⁴⁸ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 311-312; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI, 314.

⁴⁴⁹ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 301, 311-312; İbn Mende, *el-Müstahrec*, III, 121; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 140; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 10; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI, 314; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 409.

⁴⁵⁰ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 311-312; Taberî, *Târîh*, VI, 437-438; Azîmî, *Târîhu Haleb*, s. 195; İbn Mende, *el-Müstahrec*, III, 122; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 139; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 288; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 15; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI, 316.

⁴⁵¹ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 302, 311-312; Taberî, *Târîh*, VI, 441; Azîmî, *Târîhu Haleb*, s. 196; İbn Mende, *el-Müstahrec*, III, 124; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 139, 140; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 289; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 22; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI, 316; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 420, 680.

⁴⁵² Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 303, 311-312; İbn Mende, *el-Müstahrec*, III, 125; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 296; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 27; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI, 319; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 680; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI, 319.

⁴⁵³ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 311-312; İbn Mende, *el-Müstahrec*, III, 128; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 139; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 33; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI, 319, 320; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 434, 680.

⁴⁵⁴ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 311-312; İbn Mende, *el-Müstahrec*, III, 130; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 139, 140; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 45; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI, 320; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 437, 680.

⁴⁵⁵ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 311-312; Taberî, *Târîh*, VI, 482; İbn Mende, *el-Müstahrec*, III, 132; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 311; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI, 321; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 445.

⁴⁵⁶ Azîmî, *Târîhu Haleb*, s. 197; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 139; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 309.

⁴⁵⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 325-326; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, I, 238, 239.

⁴⁵⁸ Taberî, *Târîh*, VI, 437-438; Azîmî, *Târîhu Haleb*, s. 195; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 288; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 15; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI, 316; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 415.

umrecilere vakfederek vakfiyesini Ka'be'nin deposuna koymuş, Ka'be'nin hâciblerini de (Ka'be'nin bakıcıları) konağın işlerini yürütmekle görevlendirmiştir.⁴⁵⁹ Hac ibadetlerinin sünnete uygun bir şekilde eda edilmesine özen gösteren Ömer b. Abdülazîz, Hacer-i Esved'i selamladığında elini yüzüne ve sakalına sürmüş,⁴⁶⁰ Makam-ı İbrâhîm'in arkasında huşu içinde nafîle namaz kılmıştır.⁴⁶¹ Benzer şekilde hac emiri olarak hac esnasında etkileyici dualar yapmış, hacılar söz konusu duaları beğenirken⁴⁶² onun insanlar tarafından sevildiğini de belirtmişlerdir.⁴⁶³ Aynı şekilde hac emiri olarak harem kuralları gereği bir ağacı kesen adamı tazminatla cezalandırmıştır.⁴⁶⁴

Ömer b. Abdülazîz, hac emirliği esnasında haccın sünnete uygun şekilde yapılması, hacıların güvenlik, barınma, yeme ve içme ihtiyaçlarının karşılanması konularında titizlik göstermiş, hacılar da hem kendisini hem de görevini takdir ettiklerini açıklamışlardır.

C. HALİFE MÜSTEŞARLIĞI

Ömer b. Abdülazîz, Velîd b. Abdülmelik ve Süleyman b. Abdülmelik'e danışman olarak idarî konularda önerilerde bulunmuştur. Ömer b. Abdülazîz'in şahsiyetine, ilmine ve görüşlerine değer veren iki halife, onun bazı önerilerini uygularken bazılarını da kabul etmemişler, özellikle çok farklı bakışı nedeniyle Hâricîler'in öldürülmesi konusunda anlayamamışlardır. Nitekim Ömer b. Abdülazîz,

⁴⁵⁹ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, III, 254.

⁴⁶⁰ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, I, 106.

⁴⁶¹ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, I, 465.

⁴⁶² Ömer b. Abdülazîz, Ka'be'ye girdiğinde hacıların çok beğendiği şu duayı yaptı: "Allahım! Sen evine girenlere eman va'd ettin. Sen konuk olunan en hayırlı ev sahibisin. Allahım! Bana vereceğin emanla dünyada rızık sıkıntısından ve cennetten önceki her büyük korkudan beni kurtar ve sonunda beni rahmetinle cennete ulaştır ey merhametlilerin en merhametlisi!" Arafat'ta vakfe yaptığında şöyle derdi: "Allahım! Sen evini ziyaret etmeye davet ettin. Hac ibadetlerine katılanlara menfaat sözü verdin. Ben de sana geldim. Allahım! Bana sağlayacağın fayda, hem dünyada hem de âhirette iyilik ve ihsan vermen ve beni ateş azabından koruman olsun." (İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 97-98.) Ömer b. Abdülazîz, Arafat'ta vakfe yaparken hacıların çok sevdiği şu duayı okurdu: "Allahım! Muhammed ümmetinin iyisinin iyiliğini artır, kötülük yapanını da tevbeye döndür. Allahım! Onların yüklerini/günahlarını rahmetinle azalt. Allahım! Islah olmasında Muhammed (s.a.v) ümmetinin yararı bulunan kimseyi ıslah et. Allah'ım! Ölümünde Muhammed (s.a.v) ümmetinin faydası bulunan kimseyi de öldür." İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 140.

⁴⁶³ Sehl b. Ebî Sâlih, Arefe sabahı babasıyla birlikte hac emiri olan Ömer b. Abdülazîz'e bakıyordu. Babasına sevgisinin kalplere yerleştiğine işaret ederek Allah'ın Ömer b. Abdülazîz'i sevdiğini söylemesi üzerine babası, Allah Rasulü'nün (sav) şöyle dediğini aktardı: "Allah, bir kulu sevdiği zaman Cebrail'e "Allah, filanı sevdi, siz de onu sevin" diye emreder. Bu olunca yeryüzündekilerin kalbinde o kimseye karşı bir kabul ve bir sevgi uyanır. Allah bir kula buğz ettiği zaman Cebrail'e "Allah filanı sevmedi, siz de onu sevmeyin!" diye emreder. Bu olunca da yeryüzündekilerde o kimseye karşı bir kin ve nefret uyanır." İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 145.

⁴⁶⁴ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, III, 351.

Velîd b. Abdülmelik'e Allah katında şirkten sonra kan dökmekten daha büyük bir günah olmadığını, ancak sorumlu ve sorguya çekilecek olan halife iken valilerin birilerini öldürdükten sonra suçunu mektupla bildirdiklerini hatırlatmış, ardından suçunu mektupla bildirip cezayı onaylayıncaya kadar kimseyi öldürmemelerini valilerine emretmesini tavsiye etmiştir. Bunun üzerine ona teşekkür eden Velîd b. Abdülmelik, tüm bölge valilerine bunu emretmiştir. Mektubun sadece kendine yazıldığını zannedip tedirgin olan Haccâc b. Yûsuf, Bekr b. Vâil kabilesinden Harûrî olan bir bedevîye Muâviye, Yezîd, Abdülmelik ve Velîd hakkında ne düşündüğünü sorunca bedevî hepsini kötölemiş, sövüp sayarak onları zorba ve azgın zalimler olmakla suçlamıştır. Onu halifeye gönderen Haccâc b. Yûsuf, daha önce öldürmekte olduklarından birini gönderdiğini ve halifenin vereceği hükmü beklediğini bildirmiştir. Yanına getirilen Hâricînin aynı sözleri tekrarlaması üzerine Velîd b. Abdülmelik, Hâlid b. Reyyân'a onun boynunu vurdurmuştur.⁴⁶⁵ Ardından Ömer b. Abdülazîz'i çağırıp doğru mu yoksa yanlış mı yaptığını sormuş, onu hapsetmesinin veya affetmesinin daha doğru olacağı cevabı üzerine Velîd b. Abdülmelik sinirlerek yerinden kalkıp gitmiştir.⁴⁶⁶ Başka rivayetlere göre halifelerin saygınlığını zedelediği için ibret olacak şekilde cezalandırma⁴⁶⁷ veya kendi sözleriyle ona hakaret etme hakkının olduğunu hatırlatmış, bununla birlikte takvaya daha uygun olduğundan affetmesini tavsiye etmiştir.⁴⁶⁸

Ömer b. Abdülazîz'in Velîd b. Abdülmelik'le anlaşamadığı başka bir konu veliahtlık meselesidir. Halife, Ömer b. Abdülazîz'den Süleyman b. Abdülmelik'e yaptığı biatı geri çekip oğlu Abdülazîz'e biat etmesini istemiştir. Ancak Ömer b. Abdülazîz aynı sözleşme/akit içinde ikisine birlikte biat ettiğini, Süleyman b.

⁴⁶⁵ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 119-121.

⁴⁶⁶ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 119-121.

⁴⁶⁷ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 29-30; Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 603; Ebû'l-Arab, *el-Mihan*, 360; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 152; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 51; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 684.

⁴⁶⁸ Benzer bir kayda göre yanında Ömer b. Abdülazîz ve aile fertlerinden birkaç kişi varken Velîd b. Abdülmelik'e Hâricîler'den bir adam getirilmiş, Velîd b. Abdülmelik'in sorusuna karşılık Hâricî babası Abdülmelik b. Mervân'a hakaret ve lanet edince buna çok öfkelenip Ömer b. Abdülazîz'e hükmünü sormuş, ancak üçüncüsünde cevap veren Ömer b. Abdülazîz, "Babana sövdüğü gibi sen de ona söv. Ancak affedersen affetmek, takvaya daha yakın/uygundur. "Her kim de sabreder ve bağışlarsa, işte bu elbette azmedilecek işlerdendir. (Şûrâ, 43)" cevabını vermiş, buna kızan halife sinirle ayağa kalkıp gitmiştir. Bunun üzerine Ömer b. Abdülazîz, Hâlid b. Reyyân'a elini kılıcının kabzasına attığını hatırlatıp emretseydi emrini yerine getirip getirmeyeceğini sormuş, evet cevabına karşılık olsaydı kendisi için hayır, ikisi içinse şer olacağını bildirmiştir. *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 98-100.

Abdölmelik'i çıkarırken kendisini bırakamayacağını bildirip teklifini reddedince⁴⁶⁹ onun bir eve kapatılmasını emretmiştir.⁴⁷⁰

Ömer b. Abdölazîz'in "Velîd Şam'da, Haccâc Irak'ta, Osmân b. Hayyân Hicâz'da, Kurre b. Şerîk de Mısır'da valilik yapıyor. Vallahi yeryüzü zulümle doldu"⁴⁷¹ dediği ve Velîd b. Abdölmelik'i de zalim olmakla suçladığı rivayet edilmiştir. Başka kaynaklar, Ömer b. Abdölazîz'in beddua ettiği bu zalim valilere Yemen valisi Muhammed b. Yûsuf'u,⁴⁷² Mağrib valisi Yezîd b. Ebû Müslim'i (ö. 102/720-121)⁴⁷³ ve Mekke valisi Hâlid b. Abdullah'ı⁴⁷⁴ da ilave etmişlerdir. Yezîd b. Ebû Müslim'in (ö. 102/720-721) Yezîd b. Abdölmelik tarafından 101/719-720 yılında İfrîkiyye valisi olarak atandığı ve Ömer b. Abdölazîz'e valilik, danışmanlık ve başka görevler veren eniştesi Velîd b. Abdölmelik'le güçlü ilişkileri dikkate alındığında Yezîd b. Ebû Müslim'in ve Velîd b. Abdölmelik'in adını telaffuz etmemiş olması gerekirdi. Dolayısıyla bunun ya tamamen veya yeni isimler ilave edilmiş kısmen uydurma bir rivayet olması kuvvetle muhtemeldir. Abdüşşâfi Muhammed Abdüllatîf de benzer bir değerlendirme yapmış, yeni bulunup çözülen Kurre b. Şerîk dönemine ait papirüslerin onun zalim ve fâsık değil adaleti uygulamaya çalışan bir vali olduğunu gösterdiğini kaydettikten sonra bunun Ömer b. Abdölazîz adına uydurulmuş bir söz olduğunu belirtmiştir.⁴⁷⁵

Velîd b. Abdölmelik'in vefatının ardından halife olan Süleyman b. Abdölmelik, rivayete göre idare hususunda yeterli bilgisinin olmadığını söyleyip amcaoğlu Ömer b. Abdölazîz'i kendine müsteşar ve vezir tayin etmiş, ardından ondan halkın yararına gördüğü şeyleri kendisine tavsiye etmesini istemiştir.⁴⁷⁶ Kaynakların verdiği bilgilere göre Ömer b. Abdölazîz, müsteşar olarak Süleyman b. Abdölmelik'in birçok kararını etkilemiştir. Nitekim Süleyman b. Abdölmelik'in Haccâc b. Yûsuf'un atadığı görevlileri

⁴⁶⁹ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 606; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdölazîz*, s. 52; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXXVI, 370; Zehebî, *A'lâmü'n-Nübelâ*, V, 148; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 117; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 172.

⁴⁷⁰ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdölazîz*, s. 285-286; Zehebî, *A'lâmü'n-Nübelâ*, V, 148; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 117; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 172.

⁴⁷¹ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 309. Ayrıca bk. Ağırakça, *Kıyamlar*, s. 260-261.

⁴⁷² İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdölazîz*, s. 146; Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 609; Müberred, *el-Kâmil fi'l-Luğa*, II, 82; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLIX, 308; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdölazîz*, s. 47.

⁴⁷³ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdölazîz*, s. 146.

⁴⁷⁴ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI, 332.

⁴⁷⁵ Abdüllatîf, a.g.e., s. 476-477.

⁴⁷⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 121; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 169. Ayrıca bk. Takkûş, a.g.e., s. 136.

azletmesi, Irak'taki mahkûmları salıvermesi, son vakitlerine geciktirilerek kılınan namazların ilk vakitlerinde kılınmasını sağlaması,⁴⁷⁷ esirleri serbest bırakması, Irak halkına bağışlarda bulunması ve Kostantîniyye'ye ordu göndermesi,⁴⁷⁸ Ömer b. Abdülazîz'in tavsiyesiyle gerçekleşmiştir. Aynı şekilde Süleyman b. Abdülmelik, yanına gelip görev isteyen Yezîd b. Ebû Müslim'i araştırdıktan ve hıyanet etmediğini tespit ettikten sonra kâtibi olarak atamaya niyetlenmiş, ancak Ömer b. Abdülazîz'in onun Haccâc b. Yûsuf'un görevlilerinden olduğunu söyleyip karşı çıkması üzerine kararından vazgeçmiştir.⁴⁷⁹ Benzer şekilde Ömer b. Abdülazîz, Süleyman b. Abdülmelik'in ağır bir şekilde cezalandıracağını söylediği bir adam hakkında sinirliyken acele karar vermeyip affetmesini tavsiye edince onun tavsiyesine uyarak adamı bağışlamıştır.⁴⁸⁰ Yine bir gece ordugâhta türkü çalınıp eğlenildiğini duyan Süleyman b. Abdülmelik, bunu yapanların testislerinin burulmasını emretmiş, ancak Ömer b. Abdülazîz'in onun müslle sayılıp helal olmayacağını bildirmesi üzerine askerleri serbest bırakmış⁴⁸¹ veya başka bir rivayete göre Ömer b. Abdülazîz'in önerisiyle sürgün etmiştir.⁴⁸² Benzer şekilde 97/716 yılında hac sırasında Ömer b. Abdülazîz'in zalim görevlilerle ilgili şikâyetleri dinlemesini tavsiye etmesi üzerine Süleyman b. Abdülmelik şikâyetlere bakarak haksızlıkları gidermiştir.⁴⁸³

Süleyman b. Abdülmelik, gelmekte acele etmemesini bildirdiği Mûsâ b. Nusayr'ın gelip Velîd b. Abdülmelik'le görüşmesi ve tüm hediyeleri ona takdim etmesi, belki veliahtlıktan alınmasını desteklemesi üzerine kızıp ona eziyet edeceğine dair yemin etmiştir. Halife olduğunda da Mûsâ b. Nusayr'ı azarlayarak ondan yüklü

⁴⁷⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 641-642; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 169; Gazzî, *Nehrü'z-Zeheb*, I, 293. Ayrıca bk. Abdüllatîf, a.g.e., s. 158.

⁴⁷⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 641-642. Ancak Ömer b. Abdülazîz'in halife olduğunda orduyu geri çağırıp tüm fetih seferlerini durdurduğu "Fetih Anlayışı" başlığı altında tafsilatıyla aktarılmıştır.

⁴⁷⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXV, 392; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, VI, 310; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 183; Demîrî, *Hayâtü'l-Hayvânî'l-Kübrâ*, I, 101. Sonra onu Dimaşk camiinin merdivenlerinde insanların gözü önünde ayakta beklettiği belirtilmiştir. İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXV, 392.

⁴⁸⁰ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 78.

⁴⁸¹ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XVI, 166; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 49; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, VII, 3088; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 646.

⁴⁸² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 646.

⁴⁸³ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, II, 272; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 53. Halife iken yanına bir gelen bir adamın Allah ve ezanlar hakkı için bir şey istediğini söylemesi üzerine Süleyman b. Abdülmelik "Allah'ı biliyoruz, ezan nedir?" deyince adam, "فَأَذِّنْ مُؤَذِّنٌ بَيْنَهُمْ أَنْ لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ" (*O zaman aralarında bir duyurucu (muezzin), "Allah'ın lâneti zalimleredir" diye seslenir*) A'râf, 7/44. âyetini okumuş, adamın falan arazisini valisinin zorla aldığını şikâyet etmesine karşılık halife Rabbinin âyetlerini duyunca lanetinden korkan ve kendisine verdiği bol nimetleri hatırlayan Süleyman b. Abdülmelik, tahtından inip yere bir örtü sererek yanağını yere koymuş, arazisinin iade emri yazılınca kadar yanağını yerden kaldırmamıştır. Demîrî, *Hayâtü'l-Hayvânî'l-Kübrâ*, I, 101.

miktarda para talep etmiş, vermeyi kabul etmemesi üzerine de onu sıcak bir günde yolu üzerinde bekletmiştir. Mûsâ b. Nusayr'ın bayılıp düşmesi üzerine danışmanı Ömer b. Abdülazîz, yeminini yerine getirdiğini söyledikten sonra Mûsâ b. Nusayr'ın rahatsızlığını ve hizmetlerini hatırlatarak affetmesini sağlamaya çalışmıştır. Ancak birkaç gün sonra Yezîd b. Mühelleb'in konuşması üzerine⁴⁸⁴ veya cezasını ödemesi üzerine onu affetmiştir.⁴⁸⁵

Süleyman b. Abdülmelik'in danışmanı ve yardımcısı Ömer b. Abdülazîz'e çok değer verdiğini aktaran başka rivayetler de vardır. Buna göre bir gün Süleyman b. Abdülmelik'in yalan söylemekle suçlaması üzerine Ömer b. Abdülazîz, küçüklüğünden beri yalan söylemediğini ve onun meclisinin dışında geniş bir dünyanın olduğunu hatırlatıp ayrılmış, Mısır'a gitmek için hazırlık yapmaya başlamıştır. Sonra halife, halasını aracı olarak gönderip Ömer b. Abdülazîz'in gönlünü alarak arayı düzeltirken ona verdiği değeri de açıkça ifade etmiş,⁴⁸⁶ aynı şekilde daha sonra kendisini anlayacak kimse bulamadığını söyleyerek ondan yanından hiç ayrılmamasını istemiştir.⁴⁸⁷

Süleyman b. Abdülmelik'in her konuda Ömer b. Abdülazîz'e danışıp önerisini yerine getirdiğini bildiren rivayetler⁴⁸⁸ varsa da bunlar gerçeklerle uyuşmamaktadır. Zira veziri Ömer b. Abdülazîz'in muhalefetine rağmen Süleyman b. Abdülmelik'in bazı farklı kararlar alıp uyguladığı sabittir. Nitekim Ömer b. Abdülazîz, önceki halife gibi Süleyman b. Abdülmelik'i de Harûrîler'i (Hâricîler) öldürmekten sakındırmış, tevbe etmeleri için onları hapse atmasını veya misillemeye bulunup serbest bırakmasını önermiş, ancak kabul ettirememiştir. Nitekim bir gün yanına getirilen bir Harûrî ağır hakaretler edince Süleyman b. Abdülmelik, Ömer b. Abdülazîz'in görüşünü bildirmesini istemiş, ancak Ömer b. Abdülazîz'in kendisine ve babasına sövdüğü gibi ona ve babasına sövmesini önermesine şaşırarak halife, Harûrînin boynunun vurulmasını emretmiştir.⁴⁸⁹ Aynı şekilde Ömer b. Abdülazîz, Hâricîler'in öldürülmesine karşı çıktığı gibi farklı siyasî davranışların cezalandırılmasını da doğru bulmayarak mağdurları korumaya çalışmıştır. Nitekim Velîd b. Abdülmelik, Zeyd b. Hasan b. Ali'ye mektup yazıp Süleyman b. Abdülmelik'ten biatını çekmesini ve oğlu Abdülazîz b. Velîd'e biat

⁴⁸⁴ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 228-229.

⁴⁸⁵ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, II, 98-99, 106-109.

⁴⁸⁶ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 28; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 686.

⁴⁸⁷ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 106; Fesevî, *el-Ma'rîfe*, I, 598-599.

⁴⁸⁸ Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, *Târîh*, I, 193-194; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXI, 441.

⁴⁸⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XVI, 28; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 49, 50-51. Benzer bir olay için bk. İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 116.

etmesini istemiş, ondan çekinen Zeyd b. Hasan da isteğini kabul ettiğini bildirmiştir. Halife seçilince Zeyd b. Hasan'ın mektubunu okuyup teyid ettiren Süleyman b. Abdülmelik, valisine ona 100 kırbaç vurmasını, aba giydirmesini ve yalınayak yürütmesini emretmiştir. Ancak Süleyman b. Abdülmelik rahatsızlanınca Ömer b. Abdülazîz, elçiyi ve mektubu bekletmiş, vefatından sonra da mektubu yırtmıştır.⁴⁹⁰

Görüldüğü gibi Ömer b. Abdülazîz, müsteşarlığı sırasında Velîd b. Abdülmelik üzerinde sınırlı etkiye sahipken tavsiyeleriyle Süleyman b. Abdülmelik'in bazı kararlarını değiştirmeyi, birçok önerisini de ona uygulatmayı başarmıştır. Bunun dışında Ömer b. Abdülazîz, müsteşarlığı sırasında derin zühd anlayışına, ağır sorumluluk ve hesap korkusuna sahip biri olarak başka bazı olaylara sıradan siyasetçi ve müsteşardan ziyade, derin hesap endişesi taşıyan bir zâhid gibi yaklaşmıştır. Nitekim güç, iktidar, nüfuz, şatafat ve itibara hiç değer vermediğinden Süleyman b. Abdülmelik'le aralarında geçen bu tür konuşmalarda sürekli ahiretteki hasımları, zor hesabı, ilahî gazabı ve cehennemi hatırlattığını aktaran çok sayıda rivayet vardır.⁴⁹¹

Ömer b. Abdülazîz, kendisine değer verip birçok önerisini uygulamaya koyan Süleyman b. Abdülmelik'e hürmetkâr davranmış, vefatından sonra da onu minnet ve şükranla anmıştır.⁴⁹² Ancak rivayetlere göre Süleyman b. Abdülmelik'in azatlısı Fevvâr'a onun halife olmadan önceki mallarını araştırıp belirlemesini emretmiş, önceki mallarını oğlu Dâvûd'a verirken halife olduktan sonra sahip olduklarını ise⁴⁹³ 24.000⁴⁹⁴ veya 100.000⁴⁹⁵ dinara satıp beytûlmâle koymuştur. Ne var ki Ömer b. Abdülazîz, başka bir halifeye, görevden aldığı veya suçladığı başka hiçbir görevliye bu şekilde davranmamış, hatta Hz. Ömer'in serveti artmış valilerin mallarının yarısını alıp beytûlmâle koyduğunu hatırlatan ve öyle yapmasını tavsiye eden valisine çok sert bir

⁴⁹⁰ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 104-105; Fesevî, *el-Ma'rife ve't-Târîh*, I, 554; Ebû'l-Arab, *el-Mihan*, 392-393; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XIX, 380. Ayrıca bk. Erbay, Enes Ensar, *Kerbela Vakasından Sonra Hz. Ali Evlâdının Emevî Halifeleriyle İlişkileri (680-720)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya: Sakarya ÜSBE, 2018, s. 90-91.

⁴⁹¹ Ayrıntısı için bak Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 605; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 30, 134; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 129; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, II, 120; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 153; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 78; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 272, 288; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 52, 53, 235; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 644, 685-686.

⁴⁹² Tafsilatı için bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 330, 370; Taberî, *Târîh*, VI, 567; İbn A'sem el-Küfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, VII, 205; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 312; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 60-61.

⁴⁹³ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLVIII, 458.

⁴⁹⁴ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, II, 132.

⁴⁹⁵ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 55-56.

mektup yazarak valisini mal müsaderesinden şiddetle sakındırmıştır.⁴⁹⁶ Bundan dolayı Süleyman b. Abdülmelik'le ilgili rivayetin ihtiyatla karşılanması gerektiği kanaatindeyiz.

II. YÖNETİM TARZI

Ömer b. Abdülazîz, özellikle birçok çağdaş eserde devlet yönetimi konusunda seleflerinden çok farklı, hatta onlara hiç benzemeyen, reformcu veya devrimci devlet adamı olarak sunulmaktadır. Bundan dolayı Ömer b. Abdülazîz'in devlet yönetimindeki icraatlarını, sebep ve sonuçlarını tespit etmek, diğer halifelere benzerlik ve farklılıklarını ortaya koyarak sisteme karşı tavrını belirlemek önem arz etmektedir. Bundan dolayı aşağıda sırasıyla Emevî siyaset tarzını değiştirmesi, hilafet ve saltanata bakışı, istişareye önem vermesi, Kur'ân, sünnet ve selefle bağlılığı ve yüksek sorumluluk anlayışı incelenerek idare tarzı belirlenmeye çalışılacaktır.

A. EMEVİ SİYASET TARZINI DEĞİŞTİRMESİ

Emevîler döneminde hilafetin saltanata dönüşmesiyle birlikte halifeler sultan haline gelirken yeni saray hayatı, saltanat gelenekleri, merasim ve teşrifat kuralları da oluşmuştur. Dolayısıyla halifelerin eşyası, kıyafetleri, asâları, kılıçları ve atları her şeyleriyle farklı ve özel olup güç ve otoritenin simgesi olarak kabul edilmiştir. Zâhidliği tercih edip dünyevi hazları ve ihtişam araçlarını terk eden Ömer b. Abdülazîz, kendi ifadesiyle hilafetle sadece âhîret şerefi kazanmak için farklı bir siyasetçi profili ortaya koymayı tercih etmiş,⁴⁹⁷ dolayısıyla söz konusu geleneklerin çoğunu tamamen, bazılarını ise kısmen kaldırmıştır. Mukaddes emanetler ve istişare geleneğini, sünnet ve selefle bağlılık ve sorumluluk anlayışını ise güçlendirmiştir. Ömer b. Abdülazîz'in iptal ettiği hususların, genel olarak ulemâ ve halk tarafından beğenildiği, bazı devlet adamları ve hanedan mensupları tarafından ise şaşkınlıkla karşılandığı tahmin edilebilir.

1. Saltanat Gelenekleri

Ömer b. Abdülazîz, özellikle halife seçildikten sonra lüksün, debdebe ve gösterişin her türünden uzaklaşmış, bundan dolayı şaşalı saltanat geleneklerini iptal etmiştir. Nitekim Süleyman b. Abdülmelik'in defninden dönüşte soylu ve süslü hilafet

⁴⁹⁶ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 157. Başka örnekler ve değerlendirmeler için bk. Yönetim Esasları/Teftiş.

⁴⁹⁷ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 124.

atları getirildiğinde Ömer b. Abdülazîz, kendi boz katırına binmeyi tercih etmiş,⁴⁹⁸ daha sonra atların tümünü sattırıp parasını beytûlmâle koydurmuştur.⁴⁹⁹ Bu esnada sâhibü'ş-şurta (polis âmiri) teamül gereği önünde mızrakla yürümeye başlayınca kendisinin sadece Müslümanlardan biri olduğunu söyleyerek bu teamülü de kaldırmıştır.⁵⁰⁰ Sonra kölelerin ihtiyaçlarını bildirmek için gelen köle görevlisinden sayılarını öğrendikten sonra kölelerin her âmâyâ bir rehber, her iki kötürüme ve her beş yetime bir hizmetçi olarak görevlendirilmelerini emretmiştir.⁵⁰¹ Yine ilk seçildikleri zaman halifeler için kurulan gösterişli çadırları gördüğünde onların beytûlmâle konulmasını bildirerek o âdeti de ilga etmiştir.⁵⁰² Benzer şekilde kendisine hilâfet konağına gidileceği söylenince Ömer b. Abdülazîz, orada Süleyman b. Abdülmelik'in çoluk-çocuğunun kaldığını söyleyip kendi evinde kalmaya devam etmiştir.⁵⁰³ Bu arada evine getirilen halifelere has minderlerin,⁵⁰⁴ özel perdelerin, özel giysilerin satılmasını ve paralarının hazineye konulmasını emretmiştir.⁵⁰⁵ Aynı şekilde Süleyman b. Abdülmelik'in çocuklarının saray geleneği olarak ölen halifenin kullandığı eşyaların çocuklarına, kullanılmamış olanların ise sonraki halifeye bırakılması teamülünü hatırlatmaları üzerine Ömer b. Abdülazîz, tümünün beytûlmâle ait olduğunu bildirerek bunları oraya kaydettirmiştir.⁵⁰⁶ Yine devletin sahip olduğu cariyeler kendisine arz edildiğinde Ömer b. Abdülazîz, her birinin hikâyesini dinledikten sonra onların ailelerine iade edilmelerini emretmiş,⁵⁰⁷ kendi cariyelerini de azat ederek saltanat hazlarından yüz çevirmiştir.⁵⁰⁸

⁴⁹⁸ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 62. Ayrıca bk. Hatalmış, "Ömer B. Abdülazîz'in İslâm Toplumunu Yeniden İnşası", s. 342. Başka rivayetlerde takva gereği ve düşme endişesinden dolayı bu tavrı takındığını belirtmiştir. İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 64.

⁴⁹⁹ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 38; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 183; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 218; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 117. Ayrıca bk. Hatalmış, "Ömer B. Abdülazîz'in İslâm Toplumunu Yeniden İnşası", s. 342; Ümmü Selma, a.g.e., s. 166.

⁵⁰⁰ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 65; Demîrî, *Hayâtü'l-Hayvâni'l-Kübrâ*, I, 104.

⁵⁰¹ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 183; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 218.

⁵⁰² İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 38-39.

⁵⁰³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 332; Taberî, *Târîh*, VI, 552-553; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 62; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 97.

⁵⁰⁴ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 38-39.

⁵⁰⁵ Âcurrî, *Ahbâru Ömer b. Abdülazîz*, s. 57; Teymî, *Siyeru's-Selefi's-Sâlihîn*, s. 855-856; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz* s.125.

⁵⁰⁶ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 38-39. Ayrıca bk. Seyyidü'l-Ehl, a.g.e., s. 96.

⁵⁰⁷ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 38-39.

⁵⁰⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 384-385; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 125; Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 584; Âcurrî, *Ahbâru Ömer b. Abdülazîz*, s. 55; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 259; Teymî, *Siyeru's-Selefi's-Sâlihîn*, s. 853-854; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 168, LXXIII, 12; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 70; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 42.

Ömer b. Abdülazîz, başta özel hilafet kıyafetlerine ipek ipliklerle işlemler yapılmamasını emretmişken⁵⁰⁹ sonra bu teamülden de vazgeçip sıradan ucuz, kaba ve kalitesiz elbiseler giymiştir.⁵¹⁰

Ömer b. Abdülazîz, yüzük geleneğine uyarak Hakem b. Ömer er-Ruaynî'ye bir dirhem vezninde gümüşten kare şeklinde bir mühür döktürmüş, üzerine de “Küllü'l-Beriyye Ömer”,⁵¹¹ “Lâ ilâhe illallâhü vahdehü lâ şerîke leh” veya “Amentü billâh” ya da “el-Vefâü azizün” gibi farklı ifadeler nakşettirdiği rivayet edilmiştir.⁵¹²

Ömer b. Abdülazîz, hutbe geleneğine uyararak yanında asâ ile hutbe okumuş,⁵¹³ namaza başlarken de onu yan tarafına koymuştur.⁵¹⁴ Halifelerin özel kılıç bulundurma teamülüne uymayan Ömer b. Abdülazîz, kılıcı önce gümüş ile süslü iken sonra onu çıkartıp demirden bir süs yaptırmış,⁵¹⁵ hutbe okurken üzerinde hiç kılıç bulundurmamıştır.⁵¹⁶

Ömer b. Abdülazîz'in râşid halifelere uyararak daha önceki Emevî halifelerinin aldığı şahsi güvenlik tedbirlerini almayı gereksiz gördüğü anlaşılmaktadır. Nitekim farklı insanlar, farklı zamanlarda Ömer b. Abdülazîz'e zehirlenerek öldürülmemesi için yemek görevine güvenilir birini atamasını, suikasta karşı namaz kılarak bir muhafız bulundurmasını ve muhafızlarla gezmesini tavsiye etmişler, onu ikna etmek için seleflerinin de öyle yaptığını vurgulamışlardır. Fakat Ömer b. Abdülazîz, her defasında onların nerede olduğunu sorduktan sonra "Allahım! Kıyamet günü dışında başka bir gündün korktuğumu biliyorsan benim korkumu giderme" diyerek tavsiye edilen tedbirleri almayı reddetmiştir.⁵¹⁷

Tedbir almamaktan dolayı yaşanan önceki acı tecrübeler ve devlet adamlarına yapılması her zaman muhtemel olan suikastlar sonucunda ortaya çıkan siyasî, ekonomik

⁵⁰⁹ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 175.

⁵¹⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 390; Kuşeyrî, *Târihu'r-Rakka*, s. 29-30; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 297, 332; Teymî, *Siyeru's-Selefi's-Sâlihîn*, s. 851; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XIX, 249; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 173, 182.

⁵¹¹ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 125-126.

⁵¹² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 694.

⁵¹³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 353.

⁵¹⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 354.

⁵¹⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 348; Nevevî, *Tehzîbü'l-Esmâ*, II, 22. Ayrıca bk. Mâcide, a.g.e., s. 205.

⁵¹⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 391.

⁵¹⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 386; Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 611; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XLV, 249; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 226; Nevevî, *Tehzîbü'l-Esmâ*, II, 23; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, III, 129; Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 180. Nitekim Kazancı, Hz. Peygamber (sav) ve üç halife şehit edildiği halde râşid halifelerden örnekler vererek Ömer b. Abdülazîz'in bu tavrını doğru ve İslâmî bir tavır olarak yorumlamıştır. Kazancı, a.g.e., s. 240-241.

ve toplumsal karışıklıklar dikkate alındığında Ömer b. Abdülazîz'in bu tavrı, siyasî bir kişi olarak riskli, dolayısıyla yüceltilmemesi gereken kişisel bir tercih olarak değerlendirilebilir, siyaseten yapılması gerekenin ise tedbirli davranmak olduğu söylenebilir. Aynı şekilde Ömer b. Abdülazîz'in diğer davranışları, farklı ve büyük fedakârlıklar içeren kişisel ve zâhidane bir tercih olarak yorumlanmalıdır. Bunların çağdaş eserlerin çoğunda devlet adamları için ideal ve örnek davranışlar olarak sunulması, özellikle aksine davrananları kınama aracı yapılması, birçok çelişkiyi beraberinde getirir. Öncelikle başka Müslümanlara helâl olanı yöneticiye haram sayma tenakuzuna düşürür. Söz konusu tercihler, İslâm'ın mubah kıldığı şeyler olmasına, diğer Müslümanların farklı yaşamasına ve kimi siyaseten faydalı, hatta zorunlu hale gelmesine rağmen Müslüman devlet başkanlarının sıradan eski elbiseler giymesini, saraylarda değil döküntü evlerde yaşamasını, mercimek ve soğana talim etmesini, sıradan binekler (eski arabalar) kullanmasını, işlerini kendisinin yapmasını, güvenlik tedbirleri almamasını, muhafız, kapıcı ve özel kalem müdürleri bulundurmamasını, koruma ve istihbaratçılarla gezmemesini, resmî tören, teamül ve teşrifatı terk etmesini, valilerinden az maaş almasını, mallarını devlete bağışlamasını ve ailesini zühd hayatına zorlamasını idealleştirmek, tarihte donup kalmış anakronik bir tavır olur.

2. Mukaddes Emanetler

Hız. Peygamber'den (sav) geriye kalan saç-sakal, kıyafet, eşya, araç - gereç ve mektup gibi şeylere mukaddes emanetler adı verilmiştir. Onlara sahip olan sahâbîler ve sonrakiler onları özenle korumuş, diğerleri ise elde etmek için çabalamıştır. O kişilerden biri olan Muâviye b. Ebî Süfyân, Hız. Peygamber'in (sav) hırkasını 20.000 dinara satın almış ve mukaddes emanetler geleneğini başlatmıştır. Yine Muâviye b. Ebî Süfyân, Abdülmelik b. Mervân ve Velîd b. Abdülmelik, Mescid-i Nebevî'deki Hız. Peygamber'in (sav) minberini ve asâsını başkent Şâm'a taşımak istemişler, ancak Medîne ulemâsının tepkisi üzerine vazgeçmişlerdir.⁵¹⁸

Ömer b. Abdülazîz, Hız. Peygamber'e (sav) duyduğu derin sevgi sebebiyle onun sünnetlerini öğrenip sıkı bir şekilde uygulamasının yanında ondan kalan eşyalara ve hatıralarına da çok değer vermiştir. Valiliği sırasında Hız. Peygamber'in (sav) namaz kıldığı yerlerde teberrüken namaz kılmayı ve gezdiği yerleri hayvanına binip dolaşmayı

⁵¹⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, VII, 154; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 214.

âdet edinen Ömer b. Abdülazîz, Hz. Peygamber'in (sav) içinde namaz kıldığı Medîne camilerini nakışlı kesme taşlarla bina ettirmiştir.⁵¹⁹

Mukaddes emanetlere büyük önem atfeden ve onları toplamaya özen gösteren Ömer b. Abdülazîz'in halvete çekildiği odasında Hz. Peygamber'e (sav) ait bir divan, bir asâ, bir kâse, bir tabak, içi lifle dolu bir yastık, kadife bir örtü ve bir rida/aba vardı. Kureyş'ten birileri yanına geldiği zaman o eşyaları göstererek Hz. Peygamber'in (sav), gördükleri şeyleri miras bırakarak dünyadan ayrıldığını söylerdi.⁵²⁰ Başka bir rivayette Hz. Peygamber'e (sav) ait kordonla sarılmış bir yatak, su içtiği bir kâse, içine bir şey koyduğu başı kırılmış bir testi/küp, lifle doldurulmuş deri bir yastık, cirmakânî kadifesine benzeyen boz renkli bir kadife/keçe vardı, keçede Allah Rasulü'nün (sav) başının kirinden izler bulunuyordu. Ömer b. Abdülazîz, bu eşyaları ziyarete gelen Kureyşlilere gösterirken yukarıda geçen sözlerini tekrarları.⁵²¹ Aynı şekilde Ömer b. Abdülazîz, Sehl b. Sa'd'dan Allah Rasulü'nün (sav) su içtiği bir bardağı isteyip hediye olarak almış⁵²² ve Allah Rasûlü'nden (sav) kalma bir kadifeyi ise Müzenî'den temin etmiştir.⁵²³ Kimin temin ettiği belirtilmeyen diğer emanetlere gelince bir kısmı muhtemelen selefleri tarafından toplanmış olmalıdır.

3. Haremeyn Hizmetleri

İslâm'ın doğduğu, Hz. Peygamber'in (sav) ve sahâbîlerin yaşadığı Mekke ve Medîne'yi içine alan Haremeyn, önemini her zaman korumuş ve devlet başkanlarının özel hizmetlerini kendine çekmiş bir bölgedir. Halifeler, hac yollarının ıslahı ve güvenliğinin sağlanması, hacılar için kuyuların ve sarnıçların açılması, dinlenme ve ikamet yerlerinin inşa edilmesi ve yiyecek ihtiyaçlarının karşılanması için büyük harcamalarda bulunmuşlardır.

Ömer b. Abdülazîz, Medîne'de vali olduğu dönemde halife Velîd b. Abdülmelik'in emriyle Mescid-i Nebevî'yi yeniden inşa etmiş, yanına bir çeşme yaptırmış, ayrıca Mescid-i Nebevî'ye maaşlı bir vaiz,⁵²⁴ müezzinler⁵²⁵ ve bekçiler⁵²⁶

⁵¹⁹ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, s. 94-95; İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, I, 74. Ayrıca bk. Macit, a.g.e., s. 139.

⁵²⁰ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 327.

⁵²¹ Teymî, *Siyeru's-Selefi's-Sâlihîn*, s. 85, 851.

⁵²² Nevevî, *Tehzîbü'l-Esmâ*, II, 17; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXI, 434.

⁵²³ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXVIII, 100.

⁵²⁴ Hişâm b. Abdülmelik halife olduğunda o vaize her yıl altı dinar ödemiştir. İbn Şebbe, *Kitâbu Târîhi'l-Medîneti'l-Münevvere*, (thk. Fehîm Muhammed Şeltût), (nşr. Es-Seyyid Habîb Mahmûd Ahmed), Cidde: y.y., 1399, I, 15-16; İbnü'l-Bâgandî, *Müsnedü Ömer b. Abdülazîz*, s. 18.

görevlendirmiş, su temini için kuyular kazdırmış ve hac yollarını düzeltmiştir. Yine Hz. Peygamber'in (sav) içinde namaz kıldığı camileri nakışlı kesme taşlarla yeniden bina ettirmiş,⁵²⁷ halifeliği sırasında da Medîne'de Allah Rasulü'nün (sav) dayıları olan Benî Adî b. Neccâr'ın yıkılan camiini tuğladan orta büyüklükte inşa ettirmiştir.⁵²⁸

Ömer b. Abdülazîz, halife olduktan sonra seleflerinin devam ettirdiği Haremeyn hizmetleri geleneğinin bir kısmını iptal etmiş, diğer kısmını ise devam ettirmiştir. Nitekim selefleri, öşür ve zekât mallarından Mescid-i Nebevî'yi cuma günleri tütsüleyip Ramazan ayında da koku sürmüşler,⁵²⁹ Ömer b. Abdülazîz ise halife olunca yoksulların sütunlardan daha muhtaç olduğunu belirterek tütsülemenin bırakılıp sütunlardaki tütsü ve koku izlerinin temizlenmesini emretmiştir.⁵³⁰ Ancak ilk rivayette öşür ve zekât mallarından harcandığı belirtilirken sonraki rivayette zekât ve öşür parası olduğu için değil, fakirlerin ona sütunlardan daha fazla ihtiyacı bulunduğu için iptal edildiği belirtilmektedir.

Ömer b. Abdülazîz, halife olduktan sonra Harem bölgesine hizmet kapsamında da geçmiş halifelerden farklı davranmış, gereksiz ve israf olarak gördüğünden Ka'be'ye değerli hediye gönderme ve örtü giydirme âdetini iptal etmiştir. Nitekim Ka'be bakıcılarının (Hacebe), kendisinden önceki halifelerin yaptığı gibi Ka'be için bir örtü tahsis etmesini istemelerine karşılık muhtaçların Ka'be'den daha layık ve hak sahibi olduğunu bildirerek taleplerini reddetmiştir.⁵³¹ Benzer şekilde Ka'be'nin anahtarlarını muhafaza eden Şeybe b. Osmân, Ömer b. Abdülazîz'e seleflerinin Beytülharâm'a süs eşyaları, altın ve gümüş taahhüt etmeyi âdet edindiklerini ve onu yapmaya kendisinin daha layık olduğunu hatırlatmış, ancak Ömer b. Abdülazîz bunu kabul etmediği gibi Beytülharâm'ın kalan hazinelerinden faydalanmalarını bildirmiştir.⁵³²

⁵²⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 328.

⁵²⁶ İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, I, 36. Ayrıca bk. Küçükaşçı-Bozkurt, "Mescid-i Nebevî", *DİA*, XXIX, 281-290.

⁵²⁷ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, s. 94-95; İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, I, 74.

⁵²⁸ İbn Zencüye, *el-Emvâl*, II, 577-578; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 145-146; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 101-102, 308-309; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 101-102.

⁵²⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 386.

⁵³⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 386; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 197; İbn Zencüye, *el-Emvâl*, II, 579. Ancak İbn Zebâle, Ömer b. Abdülazîz'in Mescid-i Nebevî'nin sütunlarının temizlenip sadece kible tarafının kokulanmasını emrettiğini bir cümleyle aktarmıştır. İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, s. 78.

⁵³¹ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 306; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 94.

⁵³² Tafsilatı için bk. *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 195-196.

Önceki Emevî halifeleri hacı ve umrecilerin barınak sıkıntısını gidermek maksadıyla alınmış olan Mekke'deki kiralama yasağını önemsemeyen Ömer b. Abdülazîz, Mekke'de kira ücreti almanın helal olmadığı gerekçesiyle⁵³³ 100/718-719 senesinde evler dâhil hiçbir mekan ve eşyanın kiraya verilmemesini emretmiş,⁵³⁴ ancak gizlice ev kiralanmasını engelleyemediği belirtilmiştir.⁵³⁵ Aynı hususta hacılara barınak sağlamak için Mekke'de Velîd b. Abdülmelik'ten kendisine kalan bir konağı hacılara ve umrecilere vakfetmiş, Ka'be'nin hâciblerini de (Ka'be'nin bakıcıları) konağın işlerini yürütmekle görevlendirmiştir.⁵³⁶

Hacıların barınak sorununu çözmeye çalışan Ömer b. Abdülazîz, onların mal, can ve yol güvenliğiyle de ilgilenmiştir. Bu maksatla Yemen valisi Muhammed b. Urve es-Sa'dî'ye yüz bin dinar ayırmasını, zayıfı koruyup güçlendirecek, fakirle ilgilenip yeme, içme ve binek ihtiyacını karşılayacak, dindar, asil, hayırlı ve güvenilir kişileri Mekke yollarının ağzlarında konuşlandırmasını ve o parayı onlara vermesini emretmiş, vali de denileni yerine getirmiştir.⁵³⁷ Aynı şekilde Mekke valisi Abdülazîz b. Abdullah b. Hâlid b. Üseyd'e yazdığı mektubunda Hz. Ömer'in Mekke halkına Muharrem ayının hilali gecesinde dağ geçitlerinde sabaha kadar ateş yakarak Allah'ın evini ziyarete gelenleri korumalarını emrettiğini bildirdikten sonra mektubunu aldığı anda aynı şeyi yapmasını emretmiş, vali de halifenin emrini uygulamıştır.⁵³⁸

Medîne valisi Ebû Bekir Muhammed b. Amr b. Hazm'a hac emirliği görevini verip Harem sınırlarını belirleyen taşları yenilemesi talimatını göndermiş,⁵³⁹ ayrıca valilerine atâ divanına kayıtlı olmayan gençlerden haccetmek isteyenlere genç yaşta haccetmeleri için 100 dinar vermelerini bildirmiştir.⁵⁴⁰

Ömer b. Abdülazîz, dünyevî hazları terk edip âhirete odaklanan zâhid kişiliğinin etkisiyle camilerdeki fayansları, renkli taşları, altın ve gümüş süslemeleri israf olarak değerlendirip sökmeye çalışmış, Haremeyn'in kokulanıp tütsülenmesini ve örtü giydirilmesini de aynı nedenle iptal etmiş, derin merhamet ve büyük hesap endişesiyle

⁵³³ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 84.

⁵³⁴ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 84; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 356; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, I, 206. Ayrıca bk. Kister, a.g.e., s. 38.

⁵³⁵ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, III, 222.

⁵³⁶ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, III, 254.

⁵³⁷ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 61-62; Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, I, 413; Belâzürî, *Ensâbü'l-Esrâf*, VIII, 199.

⁵³⁸ Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, III, 89.

⁵³⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 356.

⁵⁴⁰ İbn Zencûye, *el-Emvâl*, I, 170-171; Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 57; Taberî, *Târîh*, VI, 569; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 115.

bedellerini fakirlere dağıtmayı tercih etmiştir. Ömer b. Abdülazîz'in camilerin tezyinatına, kokulanıp tütsülenmesine ve Ka'be'ye örtü giydirilmesine karşı tavrını acil ihtiyaçları karşılama ve kişisel tercih kapsamının dışına çıkararak ideal bir tavır olarak yorumlamak, takdir edilen surre alayları, cami mimarisi ve hizmetleriyle tenakuz oluşturur.

4. At Yarışları

At yarışları, Müslümanların başlangıçtan itibaren benimseyip devam ettirdiği önemli geleneklerinden biridir. Bazı âyetlerde at yetiştirmekten söz edilmesinin⁵⁴¹ yanında Resûlullah'ın at, deve ve ok yarışlarını teşvik ettiği, bazı müsabakalara katıldığı, hatta kazananları ödüllendirdiği hakkında çok sayıda rivayet vardır.⁵⁴² Emevî halifelerinin teşvik edip düzenlediği ödüllü at yarışları, halk ve idareciler tarafından beğenilerek zaman içinde yaygın bir gelenek haline gelmiştir.

Ömer b. Abdülazîz, Medîne'de emirken kendisinin de katıldığı at yarışı düzenlemesine rağmen⁵⁴³ halife olduktan sonra at yarışına dair görüşü değişmiş, israf ve eğlence olarak gördüğünden at yarışlarını iptal etmiştir. Nitekim Süleyman b. Abdülmelik, düzenlediği geniş kapsamlı at yarışını icra edemeden vefat edince yerine geçen Ömer b. Abdülazîz, istemediği halde insanların ısrarları neticesinde yarışmayı yapmayı kabul etmiş,⁵⁴⁴ ancak daha sonra hiç at yarışı yaptırmamıştır.⁵⁴⁵ Ayrıca at yarışı için izin isteyenlere at sahiplerinin küçük çocuklarını iyi beslenmiş büyük başlı atlara bindirerek saldıklarını, kiminin düşüp ölürken kiminin kolunun kırıldığını zikrettikten sonra atlarını koşturmaya ihtiyaç duyduklarında kendilerinin koşturmasını tavsiye etmiş, ardından Irak b. Mâlik'in at yarışını lehv/eğlence olarak gördüğünü söylemesi üzerine lehv için Allah'ın malını harcadığına hayıflanıp ödülü iptal ederken at yarışlarını da yasaklamıştır.⁵⁴⁶ Ömer b. Abdülazîz, at yarışlarını yaralanma ve ölümlere sebep olduğunu ve eğlence amacı taşıdığını açıklayarak iptal etmiş, fetihleri durdurduğu gibi at yarışlarının cihada hazırlık, süvari eğitimi, devlet-millet buluşması ve toplumsal eğlence vasfını dikkate almamıştır. Bu kararı almasında eğlence ve hazlardan uzak

⁵⁴¹ Enfâl, 8/60; Sâd, 38/31-33.

⁵⁴² Günay, Hacı Mehmet, "Musabaka", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 63-65.

⁵⁴³ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 179; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXVIII, 198.

⁵⁴⁴ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 618; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 68-69.

⁵⁴⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 384; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 169.

⁵⁴⁶ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXXIV, 97-98.

duran zâhid kişiliğinin, derin merhamet ve büyük hesap endişesinin etkili olduğu anlaşılmaktadır.

5. Hediyeleri Rüşvet Kabul Etmesi

Emevî halifeleri, ziyarete gelen devlet adamlarından ve halktan değerli hediyeler, özellikle Nevrûz ve Mihricân hediyelerini almayı gelenek hale getirmişlerdi. Ancak Ömer b. Abdülazîz, kendisine verilen hediyeleri rüşvet olarak gördüğünden kabul etmemiş, ettiğinde ise bedelini beytûlmâle ödemiştir. Ayrıca vilayet görevlilerine gönderdiği talimatlarda da hediye almayı yasaklamış, hanedan üyelerinin ve devlet görevlilerinin kendisine gönderdiği hediyelere de aynı muameleyi yapmıştır. Ancak yabancı devlet adamlarının yolladığı hediyelere ilişkin tavrına dair bilgi yoksa da benzer şekilde davrandığı tahmin edilebilir.

Bir kilisede ikram edilen elmaları yemeyi reddetmesi üzerine Furât b. Müslim'in Allah Resûlü (sav), Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in hediye kabul ettiğini hatırlatmasına karşılık Ömer b. Abdülazîz, bunun onlar için hediye, fakat sonraki görevliler için rüşvet olduğunu ifade etmiş,⁵⁴⁷ yine kendisine hediye edilen meyveleri almayı da aynı gerekçelerle kabul etmemiş,⁵⁴⁸ kabul ettiği iki sepet taze hurmanın bedelini ise beytûlmâle ödemiştir.⁵⁴⁹

Ömer b. Abdülazîz, kişilerin hediyelerini rüşvet sayıp reddetmekle yetinmemiş, Emevî halifelerinin gelenek haline getirdiği Nevrûz ve Mihricân hediyelerini de tamamen iptal etmiş,⁵⁵⁰ valilerinin hediyelerini ise beytûlmâle koydurmuştur. Nitekim Yemen valisi Urve b. Muhammed es-Sa'dî'nin gönderdiği, içinde anber ve bolca misk olan hediyeleri hazineye kaydettirmiştir.⁵⁵¹ Ayrıca devlet görevlilerine de hediye almayı yasaklamış, aldıkları hediyeleri iade etmelerini, kabul edilmemesi durumunda bedelini kamuya ödemelerini emretmiştir.⁵⁵² Bununla birlikte Ömer b. Abdülazîz'in Sehl b.

⁵⁴⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 367; Kuşeyrî, *Târihu'r-Rakka*, s. 103; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 189-190.

⁵⁴⁸ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 138; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 294; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XLV, 220; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, III, 127; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 701. Benzer bir rivayet için bk. İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 138; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 294; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XLV, 220; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, III, 127; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 701.

⁵⁴⁹ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 187.

⁵⁵⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 365; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 206-208.

⁵⁵¹ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 326. Benzer özet bir rivayet için bk. İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 193.

⁵⁵² Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 186.

Sa'd'dan Allah Rasulü'nün (sav) su içtiği bir bardağı isteyip hediye olarak aldığı,⁵⁵³ Allah Rasûlü'nden (sav) kalma bir kadifeyi Müzeni'den temin ettiği⁵⁵⁴ ve Süleyman el-Attâr'ın menekşe yağı hediyesini kabul ettiği⁵⁵⁵ de belirtilmektedir.

Hediyeleşme Hz. Peygamber'in (sav)n teşvik ettiği bir davranış olduğu halde Ömer b. Abdülazîz'in halife olarak onu rüşvet sayıp kesinlikle uzak durması ve devlet adamlarına da hediye almalarını yasaklaması, hediyelerin haksız işlemlere aracı yapılmasını engellemeye dönük bir adımdır, şüphelilerle birlikte helallerin bir kısmından da uzak durmada itidali aşan, çok ihtiyatlı ve zâhid kişiliğiyle ilgilidir. Dolayısıyla bu tavrı kişisel bir tercih olmaktan çıkarıp kötü işlemlere alet edilmeyen hediyeleri gayri meşrû gösterme aracı yapmamak gerekir.

6. Dualarla İlgili Düzenlemeleri

Ömer b. Abdülazîz, genel dualarda ve hutbelerde daha önce halifeler ve valiler zikredilerek yapılan kişilere özgü duaları ve rahmet dileklerini iyi karşılamamış, adı veya görevi zikredilerek yapılacak özel duaları yasaklamış, hayır duaların tüm mü'minleri kapsayacak şekilde genel yapılmasını emretmiştir.

Ömer b. Abdülazîz, kendisi için kesinlikle hususi dua edilmemesini bildirdikten sonra duaların tüm inananlar için yapılmasını, kendisi onlardan ise o duaya dâhil olacağını hatırlatmıştır.⁵⁵⁶ Aynı şekilde gönderdiği bir mektubunda bazı vâizlerin halifelerine ve emirlerine rahmet dileyip dua ettiklerini öğrendiğine değindikten sonra onlara tüm mü'minlere rahmet dileyip dua etmelerini emretmiştir. Cezîre emirine gönderdiği benzer bir mektubunda farklı olarak kussâsın (vâizler) salâtlarını özellikle Hz. Peygamber'e (sav) yapmalarını emretmiş, tüm Müslümanlar için yapacakları dualarda isim veya makam zikredilmesini yasaklamıştır.⁵⁵⁷ Benzer şekilde komutanlara yazdığı bir mektubunda başkasına salat ü selam ve özel dua yasağının gerekçesi olarak Allah'ın "*Şüphesiz Allah ve melekleri Peygamber'e salât ediyorlar. Ey iman edenler! Siz de ona salât edin, selâm edin.*"⁵⁵⁸ âyetiyle Hz. Peygamber'e (sav) salat etmeyi emrettiğini ve elçisi Muhammed (sav)'e "Hem kendinin, hem de inanmış erkek ve

⁵⁵³ Nevevî, *Tehzîbü'l-Esmâ*, II, 17; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXI, 434.

⁵⁵⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXVIII, 100.

⁵⁵⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XVIII, 264.

⁵⁵⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 368.

⁵⁵⁷ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 273. Ayrıca bk. Yahyâ, Yahyâ b. İbrâhîm, *el-Hilâfetü'r-Râşide ve'd-Devletü'l-Ümeviyye min Fethi'l-Bârî*, Mekke 1415, s. 705; Humeydî, a.g.e., s. 106.

⁵⁵⁸ Ahzâb, 56.

kadınların günahlarının bağışlanmasını dile!”⁵⁵⁹ diyerek genel duayı emrettiğini açıklamış, ardından yukarıdaki uyarılarını tekrarlamıştır.⁵⁶⁰ Ne var ki burada özel dualara karşı çıkan Ömer b. Abdülazîz’in hutbelerinde ilk dört halifenin isimlerini zikredip onlara hayır dua ettiğini ifade etmekte fayda vardır.

Ömer b. Abdülazîz, sefî olan halifelere sadece yukarıda anlatılan bazı hususlarda muhalefet etmemiş, başka bazı uygulamalarında da kısmen veya tamamen farklı davranmıştır. Kendisinin farklı icraatları arasında ilgili bölümlerde ayrıntısıyla ortaya konulduğu üzere daha önce hiçbir Emevîde görülmeyen müreffeh bir hayat sürmesi, halife olduktan sonra tam aksine mal ve mülklerini bağışlayıp katı zühd hayatı yaşaması ve ailesine de yaşatması, eşi Fâtıma bint Abdülmelik’e bir mücevherini hazineye bağışlamaması halinde boşanmayı şart koşması, ağır sorumluluk hissiyle eşleriyle ailevî ilişkiyi terk etmesi, kendisinin cennete gidebilmesi için çoluk çocuğunu fakir bıraktığını açıklaması, israf ve lüksten sakındığı için tüm değerli eşyalarını sattırıp hazineye kaydettiği sarayı harabe bir eve çevirmesi, beytümâlî boşaltacak kadar sosyal yardımları genişletmesi, mevâlî dâhil tüm Müslümanlara maaş bağlaması, haraç ve cizye dışındaki vergileri iptal etmesi, 100/718-719 yılından itibaren haraç topraklarının satışını yasaklaması ve alanlardan haraçla birlikte zekât istemesi, kamu mallarını amacı dışında kullanılmaktan özenle koruması, Hz. Ali’yi tahkir geleneğini kaldırması, Hz. Peygamber’in (sav) payını, ona ait sadukâtı ve zevî’l-kurbâ sehmini tamamıyla Ehl-i beyt mensuplarına vermesi, Hâricî ve Kaderîler’le tartışıp görüşlerini çürütmesi, Hâricîler’i öldürmeyip hapsedmesi, yolsuzluk suçlamalarında zanlılara mallarını müsadere cezası verilmesini, baskı ve işkenceyle onları konuşurma yöntemini şiddetle reddetmesi, fetihleri durdurup fethedilen bazı yerleri tahliye etmesi, hanedan üyelerinin tahsisat ve erzaklarını kesmesi, hanedan mensuplarına ait mezâlîmi basit işaretlere bakarak iade etmesi, muhakeme sürecinde önceki halifelerin verdiği kayıtları dikkate almaması, atamalarda Kur’ân ehlini öncelemesi, Araplarla mevâlîyi eşitlemesi, cariyeleri azat ederken devletin kölelerini mağdur insanlara hizmetçi olarak dağıtması, şair ve müzisyenlere yardımları azaltması veya kesmesi, gayri müslimleri küçük düşürücü bazı yasaklar getirip resmî görevlerden uzaklaştırması, yeni kiliseleri yıkması, rahiplere cizye koymasısı, İslâm’ı yayma ve öğretme faaliyetleri, yabancı krallara İslâm’a

⁵⁵⁹ Muhammed, 19.

⁵⁶⁰ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 80-81.

davet mektupları yazması, abidevî camilere ve tezyinat işlerine namazda huşuya engel olduğunu söyleyerek karşı çıkması zikredilebilir.

B. HİLAFET, SALTANAT VE İTAAT ANLAYIŞI

Birçok eserde Ömer b. Abdülazîz'in Emevîler'in saltanat ve veliahtlık geleneğini gayri meşrû bulduğu, bundan dolayı halifeler dâhil tüm hanedanı karşısına alıp saltanatı hilafete çevirmeye çalıştığı ifade edilmektedir. Bu konuyu açıklığa kavuşturabilmek için Ömer b. Abdülazîz'in önceki halifelere, saltanata ve veliahtlığa bakışını, halifeliğe dönme isteğini ve devlet başkanına itaat-isyan anlayışını tespit etmek gerekir.

Hilafet müessesesi, Şia, Hâricîler, Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet tarafından farklı şekillerde değerlendirilmiş önemli ve tartışmalı bir kurumdur.⁵⁶¹ Hâricîler, büyük günah işleyenlerin dinden çıktığına inandıkları için Hz. Ali ve Muâviye dâhil Cemel ve Sıffîn savaşlarına katılanları kâfir saymışlardır. Ayrıca ırkı ve kabilesine bakılmaksızın her Müslümanın ancak hür ve adil seçimlerle halife olabileceğine inandıklarından seçimle gelmemiş Emevî halifeleriyle sonraki halifeleri zalim halifeler olarak görüp meşrû kabul etmemişlerdir.⁵⁶² Hâricîler, Kur'ân ve sünnetten uzaklaşıp saptıklarını ve zulmettiklerini iddia ederek son altı yılında Hz. Osman, tahkimden sonra Hz. Ali ve sonraki Emevî halifelerini tekfir ettikleri gibi kendilerine katılmayan tüm Müslümanları da kâfir görüp öldürme haklarının olduğuna inanmışlardır. Aynı şekilde tüm Emevî halifelerini tekfir edip onlara karşı isyan etmeyi farz kabul ederken sadece Ömer b. Abdülazîz hakkında susmuşlardır. Mu'tezile ve Zeydiye de Emevî halifeleri hakkında aynı düşünceye sahip olsa da bu inançlarını uygulamada Hâricîler kadar katı ve sert davranmamışlardır.⁵⁶³ Mu'tezilîler de Emevîler'e fâsık ve yoldan çıkmış zalimler olarak bakarken bazıları ileri gidip onları kâfir olmakla itham etmiştir.⁵⁶⁴ İmamiye Şiası, halifeliğin ilahî tayin, nebevî

⁵⁶¹ Hilafetin tarihi seyri ve mezheplerin hilafete ilişkin görüşleri için bk. Dûrî, Abdülazîz, *İslâm Kurumları Tarihi*, (trc. Kasım Koç), İstanbul 2019, s. 32-101.

⁵⁶² Öz, Mustafa, *Ana Hatlarıyla Mezhepler Tarihi*, İstanbul 2014, 75-77; Cibrîl, a.g.e., s. 406.

⁵⁶³ Fığlalı, Ethem Ruhi, *Günümüzde İslâm Mezhepleri*, İzmir 2008, 171-172; Fığlalı, Ethem Ruhi, *İbadiyenin Doğuşu*, Ankara 1983, 116; Onat Hasan - Ateş Orhan, "Hâricîlik", *İslâm Mezhepleri Tarihi*, ed. Hasan Onat-Sönmez Kutlu, Ankara 2013, s. 66

⁵⁶⁴ Mutezile'ye göre halifelik hakkını ehlinden gasp ettiği için Muâviye bâğî (isyançı) ve fâsık olurken ona biat edilen birlik yılı ise ayrılık, zulüm, baskı, zorbalık ve tahakküm yılı, imametın Kısraçı krallığa ve hilafetin zorla elde edilen bir makama dönüştüğü yıl olmuştur. Onlar Emevîler'e karşı isyanı meşrû görürler, zira Emevîler'e fâsıklar ve halifelerde bulunması şart olan adalet yoksunları olarak bakarlar. Câhız da haklarında fâsık hükmü vermekle yetinmeyip kâfir olduklarına, daha da ileri gidip onları tekfir etmeyenlerin de küfrüne hükmetmiş, zâhid halife Ömer b. Abdülazîz bile olsa hiçbirine hüsnü zan beslememiş, Ömer b. Abdülazîz'i bile "körler arasında tek gözlü" olarak tasvir etmiştir. Aynı nitelendirmeyi aşırı Şiî yazar İbn Ebî'l-Hadîd de yapmıştır. Şâhîn, a.g.e., s. 43-44, 76.

ilan ve vasiyetle Hz. Ali ve evlatlarına ait bir hak olduğunu iman esası haline getirmiş ve buna inanmayanları mü'min saymamıştır. Dolayısıyla Hz. Ali dışındaki diğer tüm halifeler, Ehl-i beyt'in hakkını gasp ettikleri, ilahî ve nebevî tayini reddettikleri için meşrû olmak bir kenara mü'min vasfını bile kazanamazlar, sadece Müslüman olabilirler. Bundan dolayı sahâbenin büyük çoğunluğu hakkında çirkin ifadeler kullanırlar. Tekfir ve isyan konusunda Hâricîler gibi düşünceler de Hâricîler kadar katı ve acımasız değillerdir.⁵⁶⁵ İmâmî Şiîler, Hz. Ali'nin nasla halife tayinine inandıklarından dolayı hiçbir halifeyi meşrû görmemiş, Ehl-i beyt mensuplarının yanında Mikdâd b. Esved, Ebû Zer el-Gıfârî ve Selmân el-Fârisî dışında nasla tayine ısrarla karşı çıkan diğer sahâbîlere ve halifelere ağır hakaretlerde bulunmuşlar, gâsıp, fâcir, fâsık, bazıları daha da ileri gidip münafık, mürted ve kâfir ithamlarını yöneltmişlerdir.⁵⁶⁶

Sünnî fakihler, kuvvet kullanarak hilafeti ele geçirmeyi ve saltanatı meşrû bir usul olarak görmeseler de zaruretten dolayı meşrû kabul etmişlerdir. Muâviye ve Yezîd b. Muâviye'ye biat eden sahâbîleri buna örnek göstererek fitneye sebep olmamak için imametın bazı şartlarını taşımayan sultanlara itaatın gerekli olduğunu söylemişlerdir.⁵⁶⁷ Genel olarak Ehl-i Sünnet, şartları eksik de olsa sonraki halifeleri gayri meşrû görmemiş, bundan dolayı imama karşı isyanı meşrû kabul etmemiş, fitneye sebep olmamak için hata etseler de halifeye itaatın tüm Müslümanlara zorunlu olduğunu ifade etmişlerdir.⁵⁶⁸ Bu kısa bilgilerden sonra Ömer b. Abdülazîz'in hilafet ve saltanat

Halife olma yöntemi tartışılmalı olmakla birlikte Mu'tezile, sünnet ve selefi takip ettiği için Ömer b. Abdülazîz'i meşrû halife olarak kabul eder. Gecit, a.g.e., s. 153, 154. Sünnî, Şiî ve Hâricîler tarafından uygulamaları benimsenen ve ittifak edilen tek halifedir. Zira Şiîler ilk üç halifeyi, Hâricîler ise ilk iki halife dışındakileri meşrû kabul etmemiştir. Hatalmış, "Ömer B. Abdülazîz'in İslâm Toplumunu Yeniden İnşası", s. 333.

⁵⁶⁵ Ayrıntılı değerlendirme için bk. Dürî, *İslâm Kurumları Tarihi*, s. 93-100; Gümüšoğlu, Hasan, *İslâm Akîde Sisteminde İmâmet*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Selçuk ÜSBE, Konya 1997, s. 80-92, 247-250; Gecit, a.g.e., s. 190-216.

⁵⁶⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Arı, Mehmet Salih, *İmâmîyye Şîası Kaynaklarına Göre İlk Üç Halife*, (Doktora Tezi), İstanbul: Marmara ÜSBE, 2002; Efendioğlu, Mehmet, *Sahâbeye Yöneltilen Tenkitler*, İstanbul 2017, s. 147-417; Cibrîl, a.g.e., s. 406.

⁵⁶⁷ Gümüšoğlu, a.g.e., s. 178; Ağırakça, Ahmet, *İslâm Tarihinde Tartışmalı Konular*, Akdem yay, İstanbul 2015, s. 261, 267. Ağırakça'ya göre babadan oğula geçen saltanat, İslâmî hükümlere göre tamamen geçersiz olup batıldır. Ömer b. Abdülazîz'in halifeliği ise babasından devralmadığından ve görevi iade edince ikinci defa Müslümanların onayı ve biatı ile gerçekleştiğinden gerçek bir hilafettir. (Ağırakça, *Ömer İbn Abdülazîz*, s. 79, 84.) Hilafet ve saltanatı farklı değerlendiren Ağırakça, Emevî, Abbâsî ve Osmanlı sultanlarının saltanatı esas alıp istişare ve şûrâyı terk ettiğini ve bazı yanlışlar yaptıklarını belirttikten sonra Emevîler'den Ömer b. Abdülazîz'in, Yezîd b. Velîd'in, Abbâsîler'den Mühtedî ve ez-Zâhir Biemrillâh'ın, Osmanlılardan ise II. Abdülhamîd'in hilafeti yeniden ihya etmeye çalıştığına vurgu yapmıştır. Ağırakça, *Tartışmalı Konular*, s. 273, 276, 281.

⁵⁶⁸ Fığlalı, *İbadiyenin Doğuşu*, s. 116.

hakkındaki düşüncesini tespit edebilmek için başta önceki halifelere ve icraatlarına bakışının ele alınması uygun olacaktır.

Ömer b. Abdülazîz, esas alacağı kaynakları sayarken Kur'ân ve sünnetten sonra ilk iki halifenin uygulamalarını din gibi bağlayıcı kanun olarak kabul etmiş, başka halife ve âlimlerin verdiği hükümleri bağlayıcı görmemiştir. Bu anlamda “Allah Rasûlü (sav) ve iki arkadaşı neyi koyduysa o, bizim benimseyeceğimiz hüküm ve kanundur. Onlardan başkalarının koyduklarını ise ircâ ederiz (geriye bırakırız)” demiştir.⁵⁶⁹ Ömer b. Abdülazîz, Hz. Osman'ın şehit edilmesi, Hz. Ali-Muâviye çekişmesi, Cemel ve Sıffin savaşları konusunda tarafsız kalarak hiçbir topluluğa katılmayan bazı sahâbîlerin tavrını benimsemiş ve ilk iki halifeyi üstün tutması dışında diğerleri arasında hiçbir ayırım yapmamıştır.⁵⁷⁰

Ömer b. Abdülazîz, Hz. Osman, Hz. Ali ve Muâviye'ye saygılı davranmakla birlikte Hz. Peygamber'in (sav) ashabının ihtilafı karşısında kızıl develerin dahi kendisini sevindirmeyeceğini açıklamış,⁵⁷¹ yanında farklı zamanlarda Hz. Peygamber'in (sav) ashâbının ihtilafından ve savaşlarından söz edilince sahâbeye hürmetinden dolayı Allah'ın ellerini akan kandan uzak tuttuğunu, bundan dolayı dilini o kana bulaştırmayı çirkin gördüğünü hatırlatmıştır.⁵⁷² Bununla birlikte bunların hatırlatılmasından çok rahatsız olsa da aynı olaya bir fakih olarak bakıp Allah Rasulü'nün (sav) ashabı ihtilafa düşmemiş olsalardı bunun kendisini sevindirmeyeceğini, zira anlaşmazlıklara düşmemiş olsalardı ruhsatın da olmayacağına işaret ederek teselli edici farklı bir sonuç çıkarmıştır.⁵⁷³

Gençliğinde Hz. Ali'yi tenkit eden Ömer b. Abdülazîz, hocası Ubeydullâh b. Abdullah'ın Allah'ın Bedir ehlerinden razı olduğunu hatırlatmasından sonra Hz. Ali'yi hayırla anmaya başlamış,⁵⁷⁴ daha sonra yanında en zâhid kişilerin adları zikredilince dünyada insanların en zâhidinin Hz. Ali olduğunu söyleyerek onu övmüştür.⁵⁷⁵ Aynı

⁵⁶⁹ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 298; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XI, 385; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 248; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 180. Ayrıca bk. Cibrîl, a.g.e., s. 408.

⁵⁷⁰ Ömer b. Abdülazîz'in sahâbeye karşı tutumu için bk. Cibrîl, a.g.e., s. 401-427.

⁵⁷¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 371.

⁵⁷² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 372, 382; Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, III, 89, 198; Belâzürî, *Ensâbü'l-Esrâf*, VIII, 176; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 195; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, I, 306; Nevevî, *Tehzîbü'l-Esmâ*, II, 23; Demîrî, *Hayâtü'l-Hayvânî'l-Kübrâ*, I, 349.

⁵⁷³ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 275.

⁵⁷⁴ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 568; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 136; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 98; Zehebî, *A'lâmü'n-Nübelâ*, V, 116; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 679.

⁵⁷⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLI, 489; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 274; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II, 361; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 109.

şekilde Hz. Osman ve Hz. Ali için istiğfar etmeyi Allah'ın bağışlamamasını dileyerek ikisine de saygısını ifade etmiştir.⁵⁷⁶ Yine hutbelerde Hz. Ali'yi tahkir etme âdetini kaldırdığı gibi onu tahkire devam eden Adî b. Ertât'ı ağır bir şekilde azarlayıp azletmekle tehdit etmiştir.⁵⁷⁷

Ömer b. Abdülazîz, Hz. Osman'a dil uzatan (şetm) bir adam getirilince ona yirmi kırbaç,⁵⁷⁸ Muâviye'ye küfreden bir adama da üç kırbaç⁵⁷⁹ vurdurmuştur. Ancak bir adamın Yezîd b. Muâviye'yi sadece mü'minlerin emiri olarak anmasına kızarak darb edilmesini emrettiği ve ona yirmi kırbaç vurdurduğu rivayet edilmiş,⁵⁸⁰ aynı konuda İbn Hacer bununla birlikte Yezîd b. Muâviye'yi rahmetle andığını ifade eden başka bir rivayet de aktarmıştır.⁵⁸¹ Ne var ki Yezîd b. Muâviye'ye mü'minlerin emiri diyen kişiyi kırbaçlattığını aktaran haber, Ömer b. Abdülazîz'in fitneler ve halifeler konusunda taraf olmayı sakıncalı gören ve Abdullah b. Zübeyr gibi muhaliflere bile saygılı davranan dengeci politikasıyla uyuşmayan uydurma bir haber gibi görünmektedir. Zira Ömer b. Abdülazîz, önceki iki halifeye sadece sürekli söven Hâricîler'e bile sövmelerini, affetmelerini veya halifelerin saygınlığını zedeledikleri için tevbe edinceye kadar hapse atmalarını tavsiye etmiştir.⁵⁸² Aynı şekilde Ömer b. Abdülazîz, yüzüne karşı kendisine hakaret edenleri affettiği gibi valilerine de Peygamber'e (sav) sövenden başkasının

⁵⁷⁶ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 159-160. Meymûn b. Mihrân, kendi ifadesiyle Hz. Ali'yi Hz. Osman'a üstün tutuyordu. Ömer b. Abdülazîz, ona "Hangisi sana daha fazla sevimli gelir? Kana koşan adam mı mala koşan adam mı?" deyince bu düşüncesinden vazgeçmiştir. Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, *Târîh*, I, 340; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 327. Ancak Ömer b. Abdülazîz'in halifelere saygılı davranışına aykırı düşen bu ifadenin, Ömer b. Abdülazîz'i kötü göstermeyi amaçlayan fanatik Emevî düşmanı Şiiler tarafından uydurulmuş bir söz olması kuvvetle muhtemeldir.

⁵⁷⁷ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 158-159.

⁵⁷⁸ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 176.

⁵⁷⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 374; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 197; İbn Abdilber, *el-İstiâb*, III, 1422; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, VII, 231, LIX, 211; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 177. Bu kaynaklar, Ömer b. Abdülazîz'in, halifelîği zamanında Muâviye'ye küfreden bir adama üç kırbaç vurdurması dışında hiç kimseye darb cezası vermediğini aktarmışlardır. Ancak bunun aksine darb cezası verdiğini anlatan birçok olay ve rivayet vardır. Ömer b. Abdülazîz'in valilerine yazdığı mektuplarda muhtemelen Muâviye'nin nesebine ilhak etmesini kabullenmediği için Ziyâd b. Ebîh'i zikrederken sadece Basra yöneticisi Ziyâd şeklinde yazıp nesebini belirtmediği nakledilmiştir. İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XIX, 178. Ancak bununla ilgili başka bir bilgiye incelediğimiz kaynaklarda rastlamadığımızı belirtelim.

⁵⁸⁰ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II, 731; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 158.

⁵⁸¹ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, (thk. Abdulfettâh Ebû Gudde), Beyrût 2002, VIII, 505.

⁵⁸² Tafsilatı için bk. İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 29-30, 119-121; Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 603; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XVI, 28, XLV, 152; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 49, 51; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 684.

öldürülemeyeceğini hatırlatmış, kendisine sövdüğünden dolayı tutukladıkları kişilere sövmelerini veya onları serbest bırakmalarını emretmiştir.⁵⁸³

Râşid halifelere karşı takındığı bu saygılı tavrını Emevî halifelerine ve Hüseyin b. Ali,⁵⁸⁴ Abdullah b. Zübeyr gibi önde gelen bazı muhaliflere de göstermiştir. Nitekim Abdullah b. Zübeyr'i halifenin yanında her zaman rahmetle ve hürmetle anan Ebû Kılâbe'yi yakın arkadaş ve danışmanlarından biri yapmış, onlardan bahsedildiğinde veya sorusuna cevap verildiğinde eleştiride bulunmamış, sadece tepki göstermeden dinlemekle yetinmiştir.⁵⁸⁵ Ayrıca Abdullah b. Zübeyr'in öldürülmesinden sonra Süfyân b. Âsım b. Abdülazîz b. Mervân'a verilen bir arazisini Ömer b. Abdülazîz, ondan alıp Abdullah b. Zübeyr'in çocuklarına iade etmiştir.⁵⁸⁶

Râşid halifeler döneminde yönetim sistemi Medîne'deki sahâbîlerin seçimine ve biatına dayanan hilafet iken Muâviye b. Ebî Süfyân, yoğun tepkilere rağmen ümmetin iç siyasî kargaşayı tekrar yaşamaması ve iktidarın hanedanda kalması için oğlu Yezîd'i veliaht tayin etmiş, dolayısıyla hilafet nizamını ümmete değil bir aileye ait, şûrâ ve seçime değil verasete dayanan saltanat sistemine çevirmiştir.⁵⁸⁷ Dolayısıyla Ömer b. Abdülazîz'in saltanata ve veliahtlığa bakışını tespit etmek önem arz etmektedir. Ancak bunu yaparken Hâricîler'in, kaynak kitapların dönemlerinde yazıldığı Abbâsîler'in, Mu'tezilîler'in ve Şîîler'in ortak Emevî düşmanlığında birleştiğini ve dolayısıyla Emevîler'i kötülemek amacıyla bazı bilgiyi tahrif ettiklerini akıldan çıkarmamak gerekir.

Velîd b. Abdülmelik, Ömer b. Abdülazîz'den Süleyman b. Abdülmelik'e yaptığı biatı geri çekmesini ve oğlu Abdülazîz'e biat etmesini istemiş, ancak Ömer b. Abdülazîz aynı sözleşme/akit içinde ikisine birlikte biat ettiğini, Süleyman b. Abdülmelik'i

⁵⁸³ Olaylar ve mektupların tafsilatı için bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 360, 365; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 190-191; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 146-147; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 148, 158, 365; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 338; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 207; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 208.

⁵⁸⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 222.

⁵⁸⁵ Ömer b. Abdülazîz, hac sırasında İbn Ebî Müleyke'nin Abdullah b. Zübeyr hayranlığını hatırlattıktan sonra onu anlatmasını istemiş, o da muhasara sırasında mancınık taşlarına aldırmandan nasıl huşu ile namaz kıldığını aktarınca "La ilâhe illallah! Güzel anlattın" demiştir. Tafsilatı için bk. İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 190-191; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXVIII, 171-173.

⁵⁸⁶ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXI, 345-346.

⁵⁸⁷ Muâviye'nin siyaseti ve oğlunu veliaht atmasına dair yorumlar için bk. Gümüsoğlu, a.g.e., s. 122-128.

çıkartırken kendisini bırakamayacağını ifade ederek teklifini reddetmiştir.⁵⁸⁸ Daha sonra Süleyman b. Abdülmelik'e, onun vefatı sırasında iki veliahdının adını yazdığı mektubuna da diğer Emevîler'le birlikte iki defa biat etmiş, ayrıca halife olduğunda gönderdiği mektuplarda halife tayin edildiğini belirtip valilerinden biat almalarını istemiştir. Dolayısıyla buradan veliahtlığı ve biatın bağlayıcılığını meşrû gördüğü sonucu çıkarılabilir. Aynı tavrını daha sonra sürdürmesi de bu neticeyi doğrulamaktadır. Benzer şekilde Süleyman b. Abdülmelik tarafından mektupla atanıp biat alınan Ömer b. Abdülazîz, halifeliği sırasında kendisi için caiz olduğuna kani olsaydı halifeliği bırakıp ailesiyle birlikte olacağını belirtmiş, ancak Allah'a karşı sorumluluğundan dolayı bunun caiz olmamasından korktuğunu ve bu nedenle görevine devam ettiğini açıklamıştır.⁵⁸⁹ Diğer taraftan Ömer b. Abdülazîz, halife olarak atandığında vali ve komutanlara gönderdiği mektuplarda Süleyman b. Abdülmelik'in kendisini halef, Yezîd b. Abdülmelik'i ise veliaht atadığını bildirmiş, dolayısıyla kendisini ve onu atamasını meşrû görüp insanlardan biat almalarını emretmiştir.⁵⁹⁰ Yine kendisiyle tartışan Hâricîler'in halifeliği nasıl elde ettiğini sormaları üzerine halifeliği zorla almadığını, selefinin tayiniyle hilafeti üstlendiğini bildirmiştir. Ayrıca diğer Emevîler'i ve halifeleri bazı hatalarından dolayı lanetleme ve onların yaptıklarından teberrî etme teklifini de reddetmiş, aksine onların ibadetlerini yerine getiren mü'min ve meşrû halifeler olduklarına işaret etmiştir.⁵⁹¹ Dolayısıyla Emevî halifelerinin ve tayinle halife olmasının meşrû, bu nedenle isyanın ise gayri meşrû olduğuna vurgu yapmıştır. Benzer şekilde halifeliği ve son hastalığı sırasında bazı iddiaların aksine Yezîd b. Abdülmelik'e gönderdiği mektuplarda veliaht olduğunu hatırlatırken veliahtlığına ve şahsiyetine saygılı bir dil kullanmış, ardından bazı tavsiyelerde bulunmuş⁵⁹² olması da saltanat ve veliahtlığı meşrû gördüğünü göstermektedir. Sadece Allah'ın yeryüzündeki halifesi

⁵⁸⁸ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 606; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 52; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXVI, 370; Zehebî, *A'lâmü'n-Nübelâ*, V, 148; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 117; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 172.

⁵⁸⁹ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 314; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 225.

⁵⁹⁰ İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, VII, 205; Taberî, *Târîh*, VI, 567.

⁵⁹¹ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 112-115; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, II, 135-136; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 216; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 233-234; Mes'ûdî, *Mürücu'z-Zeheb*, III, 157-158; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 309-310; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 95; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 102-104.

⁵⁹² Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 312; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 318-319.

nidasını reddetmiş, kendisine Ömer adıyla veya Ebû Hafs künyesiyle veya mü'minlerin Emiri lakabıyla seslenilmesini istemiştir.⁵⁹³

Bazı çağdaş çalışmalarda Ömer b. Abdülazîz'in hilafetin veliahtlık yoluyla gerçekleşmeyeceğini, halifenin şûrâ ile seçilmesi gerektiğini söylediği ve bu nedenle hilafeti Yezîd b. Abdülmelik'e bırakmak istemediği, ancak gücünün yetmediği⁵⁹⁴ veya söz ve biatına sadık kalmayı tercih ettiği⁵⁹⁵ zikredilmiştir. Ne var ki Ömer b. Abdülazîz, daha önce yaptığı biata sadık kalmış, Velîd b. Abdülmelik'in ısrarına rağmen Süleyman b. Abdülmelik'le ona birlikte yaptığı biatı bozmaya yanaşmamıştır. Ayrıca önceki Emevî halifelerini meşrû kabul etmesi, üç halifeye biat edip verdikleri görevleri yapması, Süleyman b. Abdülmelik'in atama emrini meşrû kabul edip mektuptaki isme iki defa biat etmesi, Dâbık Camii'ndeki insanları yeterli görerek biat alması, bu arada şûrâ istememesi ve Süleyman b. Abdülmelik'in kendisini tayin ettiğini bildirerek herkesin itaat ve biat etmesi için eyaletlere mektuplar yazması, biatına bağlı kalmasıyla birlikte değerlendirildiğinde bundan tayinle atanmayı ve saltanatı gayri meşrû görmediği sonucu çıkarılabilir.

Ömer b. Abdülazîz'in Emevî saltanatını meşrû görmeyip hilafete çevirmeye çalıştığı kanaati, önceki paragrafta ifade edildiği gibi özellikle çağdaş eserlerde çok kabul görmüş yaygın bir kanaattir. Şimdi bu kanaatin realiteyle ne kadar örtüştüğünü tespit edebilmek için veliaht atama hakkı ve yetkisi olsaydı veliaht atayacağı kişilerin isimlerinin verildiği rivayetleri inceleyelim.

Hastalığı sırasında veliaht ataması tavsiye edilen Ömer b. Abdülazîz, ölümüyle onları uyardığını hatırlatıp kendisinin kabrine ne götüreceğine bakmalarını tavsiye etmiştir.⁵⁹⁶ Bu sözlerinden ve hastalığı sırasında Yezîd b. Abdülmelik'e yazdığı mektuplarından veliaht tayiniyle ilgilenmediği anlaşılmaktadır. Aynı şekilde Ömer b. Abdülazîz, ölen oğlu Abdülmelik'i övmeyi sürdürmesi ve Mesleme b. Abdülmelik'in veliaht mı yapacağını sorması üzerine halifelğe layık vasıflara sahip olsa da hayır

⁵⁹³ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 51-52.

⁵⁹⁴ Eminoğlu, a.g.e., s. 176; Duman, a.g.e., s. 79; Özdemir, Hatice, a.g.e., s. 61; Tokgöz, a.g.e., s. 69; Güner, a.g.e., s. 60; Atçeken, İsmail Hakkı, "Emevîlerin Siyasî Tarihi", 45; Azimli, *Mehmet, Halîfeliğe Giriş (Başlangıçtan IX. Asra Kadar)*, Konya 2005, s. 147.

⁵⁹⁵ Adlâvî, a.g.e., s. 26-27. Yûsuf el-İş, Ömer b. Abdülazîz'in bazı tarihçilerin iddia ettiği gibi hilafeti başkalarına vermeyi aklından bile geçirmediğini, isteseydi veliahtlıktan azledebileceği Yezîd b. Abdülmelik'i görevinde bıraktığını söylemiştir. el-İş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 275-276.

⁵⁹⁶ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 256; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 322.

cevabını vermiştir.⁵⁹⁷ Benzer şekilde Ömer b. Abdülazîz'in vefatı sırasında "İş bana kalsaydı Meymûn b. Mihrân'ı veya Kâsım b. Muhammed'i görevlendirirdim" dediğini, bunun üzerine aile üyelerinin idarenin ellerinden çıkmasından korktukları için onu zehirlediklerini ifade eden bir rivayet nakledilmiştir.⁵⁹⁸ Bu rivayet, en başında Ömer b. Abdülazîz'in halife seçme hakkının olmadığı ve önceki biatına bağlı kalacağı itirafını içerdiği halde sadece bir temenninin zehirlenmesine yol açtığını bildiren çelişkili bir rivayettir. Aynı bağlamda başka bir defasında veliaht atamak kendisine bırakılmış olsaydı A'meş veya U'aymiş Benî Temîm (Kâsım b. Muhammed)⁵⁹⁹ veya Sâhibü'l-A'vas'ı (İsmâîl b. Amr b. Saîd b. Âs) görevlendireceğini ifade etmiştir.⁶⁰⁰ Burada ise daha önce yaptığı biatına bağlı kalmasının gereğine inandığından veliaht tayin hakkının ve yetkisinin olmadığını ifade ettikten sonra halifelğe layık gördüğü iki zâhidin adını verdiği görülmektedir. Ömer b. Abdülazîz'in halifelğe layık gördüğü nakledilen bir başka kişi, kız kardeşi Ümmü'l-Benîn'in oğlu Muhammed b. Velîd b. Abdülmelik b. Mervân'dır.⁶⁰¹ Aynı şekilde Abbâsî devletinin ilk halifesi Ebû'l-Abbâs'ın babası Muhammed b. Ali b. Abbâs b. Abdülmuttalib el-Hâşimî'yi de halifelğe layık bir insan olarak gördüğü bildirilmiştir. Buna göre ziyarete gelen Muhammed b. Ali, yanından çıkarken halifelğe dair bir hakkı olsaydı onu Muhammed b. Ali'ye emanet edeceğini belirtmiştir.⁶⁰² Ancak birçok eserde zikredilmesi gerekirken tek kaynaktan geçen bu rivayetin, Abbâsîler'i meşrûlaştırmaya dönük uydurma bir bilgi olma ihtimali yüksektir.

Rivayetlere göre Kâsım b. Muhammed,⁶⁰³ İsmâîl b. Amr b. Saîd b. Âs,⁶⁰⁴ Meymûn b. Mihrân, oğlu Abdülmelik, Muhammed b. Velîd b. Abdülmelik b. Mervân⁶⁰⁵

⁵⁹⁷ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 267; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXVII, 44; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 104, 303.

⁵⁹⁸ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 235.

⁵⁹⁹ İbn Haldûn, fitne çıkmasından ve Benî Ümeyye'den korktuğundan dolayı bunu yapamadığını belirtmiş, (İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn Kitâbü'l-İber ve Dîvânü'l-mübtede' ve'l-Haber*, (nşr. Halil Şehhâte ve Süheyl Zekkâr), Beyrut 1981, I, 257.) Amâra da aynı görüşü savunmuştur. Amâra, a.g.e., s. 95-96

⁶⁰⁰ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, IX, 32-34, IX, 32-34, XLIX, 178; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 300, 319; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 138.

⁶⁰¹ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LVI, 198.

⁶⁰² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 495.

⁶⁰³ Kâsım b. Muhammed, o zamanlarda Süleyman b. Abdülmelik'in Ömer b. Abdülazîz'i halef seçeceğini umduklarını söylemiştir. Daha sonra Ömer b. Abdülazîz'in veliahtlıkla ilgili sözleri kendisine aktarıldığında ise ona hayır dua ettikten sonra "Kâsım, aileceğinin ihtiyacını giderme konusunda zayıf kalıyor, Muhammed ümmetinin işinin üstesinden nasıl gelecek ki?" karşılığını vermiştir. İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLIX, 187; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 300.

⁶⁰⁴ Ebû Muhammed İsmâîl b. Amr el-Eşdak el-A'vas, babası Şâm'ı ele geçirip isyan ettiğinde onun yanındaydı. Sonra Abdülmelik b. Mervân, onu kardeşleriyle birlikte Hicâz'a gönderince büyük fazilet sahibi bir insan olup A'vas'ta Medîne'nin on kûsür mil doğusunda ikamet etmiş, Emevîler'in

ve Muhammed b. Ali b. Abbâs b. Abdülmuttalib el-Hâşimî, Ömer b. Abdülazîz'in yetkisi olsaydı halifelîğe layık görüp atayacağını belirttiği kişilerdir. Ömer b. Abdülazîz'in hilafete layık bulduğu bu kişilerin çoğunun devlet tecrübesine sahip olmayan zâhid kişiler olması ve geçmiş idarî tecrübelerine rağmen sebep olacağı tehlikeleri önemsemeden hilafete layık kişilerin adını anması dikkat çekici olduğu gibi şüphe de uyandırmaktadır.

Ömer b. Abdülazîz'in halife seçimiyle ilgili bir hakkının olmadığını açıkladığı bu bilgilerden sonra halifelîği layık gördüğü birine vermekle veya şûrâya teslim etmekle tehdit ettiğini anlatan bilgileri aktarıp değerlendirmek gerekmektedir.

Mervânoğulları'nın önceki halifelere nispetle kendilerine çok az para verdiğini söyleyip onu ayıplamaları üzerine Ömer b. Abdülazîz, bir daha o konuyu gündeme getirirlerse Medîne'ye gidip hilafeti şûrâya çevirmekle tehdit etmiş ve halifelîğin asıl sahibinin el-U'aymiş (Kâsım b. Muhammed b. Ebû Bekir) olduğunu açıklamıştır.⁶⁰⁶ Benzer şekilde hanedan mensuplarının mallarını almasına karşı çıkmaları üzerine onlara uygulamalarına karışmamalarını hatırlattığı, muhalefete devam ederlerse Mekke'ye gidip halifelîği insanların en layık olanına vereceğini açıkladığı nakledilmiştir.⁶⁰⁷ Başka bir rivayete göre bazı Emevîler'in mallarının beytülmâle iade edilmesini emretmesi ve onların baskıları üzerine Ömer b. Abdülazîz, yukarıdaki tehdidi yapmış, ancak akabinde aralarında elli sene kalacak olsa bile istediği adaleti, ancak dünyevi hazlarla insanların kalplerini ısıdırarak uygulayabileceğini ifade etmiştir.⁶⁰⁸ Aynı olayda tımarların tapu kayıtlarını yaktığını gören Mesleme b. Saîd "Allah, bizi senden kurtarsın" deyince onun kendisine biat ettiğine işaret ederek hac mevsiminde hilafeti Müslümanlara bırakabileceğini, onların da kendilerine birini seçebileceğini bildirmiştir. Bunu duyan Mesleme b. Saîd, bu üzücü durumun gerçeği söylemesine mani olmayacağını açıklayıp "Allah'a yemin olsun ki senden vazgeçip başka birini hilafete layık görmezler" karşılığını vermiştir.⁶⁰⁹

iktidarından uzak durarak münzevi bir hayat yaşamıştır. Ömer b. Abdülazîz, ayrıca onu halifelîğe layık biri olarak gördüğünü açıklamıştır. İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, IX, 29, 32-34; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 300, 319.

⁶⁰⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LVI, 198.

⁶⁰⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 338. Ayrıca bk. Azimli, a.g.e., s. 147.

⁶⁰⁷ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 181.

⁶⁰⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 695.

⁶⁰⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LVIII, 22-23.

Daha önce Ömer b. Abdülazîz'in halife seçme hakkı olmadığını ve bundan dolayı yaptığı biata bağlı kalacağını vurguladığını tespit etmiştik. Ömer b. Abdülazîz'in yeminini bozup halifeliği başkasına verme tehdidi yapmış olduğu düşünülse bile başka rivayetler, Benî Ümeyye'nin mezâlimi iade, özel tahsisatı ve erzak yardımını kesmesi konusunda ona baskı yapmaktan vazgeçip tahammül ettiklerini, sert muhalef yaparak zorluk çıkarmadıklarını, dolayısıyla tehdidin gerçekleşmediğini vurgulamaktadır.⁶¹⁰ Aynı şekilde oğlu Abdülmelik kendi düşüncesi olarak hilafeti ehline iade etmesini talep edince Ömer b. Abdülazîz, ne zaman ellerinden almak istese çok kan dökecek şekilde karşı durmalarından çekindiğini belirtmiş, gördüğü bid'ati yok etmesinin ve bulunduğu sünneti ihya etmesinin daha hayırlı olduğunu açıklamıştır.⁶¹¹

Ömer b. Abdülazîz, yukarıda geçtiği üzere Hâricîler'in hilafet-saltanat anlayışını reddettiği gibi bazı Ehl-i beyt mensuplarının anlayışına da karşı çıkmıştır. Nitekim bazı Ehl-i beyt mensuplarının Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'i tahkir ettiğini öğrenince sahâbeye dil uzatılmasını yasaklamıştır.⁶¹² Aynı şekilde Ebû't-Tufeyl Âmir b. Vâsile,⁶¹³ Ömer b. Abdülazîz'e atâsını neden vermediğini sorunca onun kılıcını cilalayıp parlatmış, dişlerini bileyip keskinleştirmiş, okuna temreni takmış ve yayını torbasına koymuş kâim imamın ortaya çıkmasını beklediğini hatırlatmış, ardından ortaya çıkınca atâsını onun vereceğine işaret etmiş, ancak Allah'ın bunun hesabını ondan soracağı sözüne karşılık hesaptan çekinip ona atâsını vermiştir.⁶¹⁴ Sadece Şîî tarihçi Ya'kûbî'de yer alan bu rivayetin, Ebû't-Tufeyl'in isyanlara katılmasına ve o dönemde Irak bölgesinde var olan aşırı inanç sahiplerine Ömer b. Abdülazîz'in gösterdiği tepki olarak

⁶¹⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 338; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 281; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 135.

⁶¹¹ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 282-283; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 299-300; İbn Receb, *Mecmûu Resâil*, II, 491; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 180. Benzer bir rivayet için bk. *Kitâbu Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 170-171; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 282-283; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 299-300; İbn Receb, *Mecmûu Resâil*, II, 491; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 180.

⁶¹² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 378. Ayrıca bk. Erbay, a.g.e., s. 84-85; er-Rumeyh, Târik b. Abdullah b. Muhammed, *Mevâkıfû Vülâtu Benî Ümeyye mine'l-İtticâhâti'l-İlmîyye ve'l-Fikriyye fî'l-Asri'l-Ümevî*, Mekke 1436/2014, s. 264-265..

⁶¹³ Ebû't-Tufeyl Âmir b. Vâsile, 3/625 yılında doğmuş, Vedâ haccı sırasında Hz. Peygamber'i (sav) görmüştür. Daha sonra Hz. Ali'ye sıkı bağlılığıyla tanınan Ebû't-Tufeyl, onun yaptığı savaşlarda yanında yer almıştır. Hz. Hüseyin'in intikamını almak için Emevîler'e karşı açılan savaşlarda Gâliyye, Keysâniyye, Haşebiyye, rec'at ve bedâ gibi aşırı fikir sahiplerinin desteklediği Muhtâr es-Sekafi (ö. 67/687) ile ve Emevîler'e karşı isyan eden İbnü'l-Eş'as'la da birlikte hareket etmiştir. 110/728 yılında son sahâbî olarak vefat etmiştir. Tafsilatı için bk. Koçkuzu, Ali Osman, "Ebû't-Tufeyl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1994, 10/346; Yiğit, İsmail, "Muhtâr es-Sekafi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları, 2020, 31/54-55; Öz, Mustafa, "Haşebiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1997, 16/402-403.

⁶¹⁴ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 234.

yorumlanması daha isabetli olur. Benzer şekilde ric'ata inanan bir Haşebî⁶¹⁵ olan Küseyyir'i seven Hâşimîler'in bozguncu, ona kızanın salih bir Müslüman olduğunu ifade etmiştir.⁶¹⁶ Sonuç olarak Ömer b. Abdülazîz'in bakışının daha sonra sistemleştirilen Ehl-i Sünnet'in bu konudaki görüşleriyle örtüştüğünü söylemek mümkündür.

Ömer b. Abdülazîz'in, yukarıda aktarılan rivayetlerde kargaşa çıkmasından, kendine karşı ayaklanmalarından ve kan dökülmesinden sakındığı için hilafeti başkasına verme niyetinden vazgeçtiğini, daha hayırlı olduğunu söylediği sünnetleri canlandırıp bid'atları ortadan kaldırmaya devam etmeyi tercih ettiğini görüyoruz. Netice olarak katı Emevî düşmanlığı yapan ravi ve tarihçilerin rivayetleri çarpıtmasını bir kenara bıraksak bile Ömer b. Abdülazîz, hilafeti ve şûrâ ile seçilmeyi üstün görse de saltanatı ve veliaht tayinini gayri meşrû olarak değerlendirmemiş, halifelğe veliahdından daha layık/faziletli insanların olduğunu ifade etmesine rağmen veliahdının halife olmasını meşrû karşılamış, dolayısıyla onu azletmek için herhangi bir girişimde bulunmamıştır. Ayrıca veliaht atama hakkı olmadığına inanan ve yaptığı biat yeminini bozmayı meşrû görmeyen Ömer b. Abdülazîz'in halifeliği başkasına vermekle tehdit etmesi, yukarıda anlatılan tavrına aykırı düştüğünden uzak bir ihtimal olarak değerlendirilmelidir. Bunların yanında kargaşa çıkmasını, dolayısıyla kendisi nedeniyle kan dökülmesini sebebi ne olursa olsun asla kabullenmediğini açıkça ifade ettiği söylenirse böyle riskli ve sorumluluk gerektiren hiçbir adım atmayacağı daha açık hale gelir. Ancak çok tehlikeli bir şey olduğunu bilerek veya unutarak bile olsa sadece hanedan dışında halifelğe layık kişilerin adını vermesi ve hilafeti onlardan birine teslim etmekle tehdit etmesi, her açıdan garip olduğu kadar şüphe de çekmektedir.

Ömer b. Abdülazîz, halifeye itaat geleneği hakkında da kendinden önceki Emevî halifelerinden kısmen farklı bir tavır ortaya koymuştur. Nitekim ilk hutbesinde ma'siyet emredilmedikçe yöneticiye itaat etmenin her Müslümana vacip/şart olduğunu ve Yaratan'a isyan konusunda yaratılmış itaat edilemeyeceğini bildirmiştir.⁶¹⁷ Başka rivayetlerde Yaratıcı'ya isyan olan yerde yaratılana itaat edilemeyeceği ifadelerinden sonra "İyi bilin ki siz, yöneticinin zulmünden kaçana asi adını veriyorsunuz. İyi bilin ki

⁶¹⁵ Haşebî, Hz. Hüseyin'in intikamını almak için isyan eden Muhtâr es-Sekafi'nin ordusundaki bir grup mevâlîye verilen addır. Öz, Mustafa, "Haşebîyye", *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 402-403.

⁶¹⁶ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, L, 110; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 144.

⁶¹⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 337; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 233; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 172

bu ikisinden isyan edilmeye daha evla olan, zalim yöneticidir” dediği aktarılmıştır.⁶¹⁸ Aynı şekilde Ömer b. Abdülazîz’in, gönderdiği bir mektubunda “Ey insanlar, Allah’tan korkun. Alah’a itaat edene itaat edin. Alah’a isyan edene itaat etmeyin” dediği belirtilmiştir.⁶¹⁹ Benzer şekilde bir adam Ömer b. Abdülazîz’e Allah’ın yeryüzündeki halifesi ifadesini kullanınca bunu kabul etmeyip kendisine ismiyle veya lakabıyla ya da mü’minlerin emiri ünvanıyla hitap etmesini talep etmiştir.⁶²⁰

Hâricîler’in halifeliği nasıl elde ettiğini sorması üzerine Ömer b. Abdülazîz, halifeliği zorla elde etmediğini, önceki halifenin tayiniyle hilafeti üstlendiğini ve onlardan başka itiraz edenin de olmadığını açıkladıktan sonra haktan saptığı zaman kendisine itaat etme görevlerinin bulunmadığını ifade etmiştir.⁶²¹ Dolayısıyla tayinle halife olması nedeniyle isyanın meşrû olmadığına işaret etmiş, hakka aykırı davranırsa itaat etmeyebileceklerini bildirmiştir. Ardından Hâricîler’in, hanedanının yaptıklarını mezâlim olarak adlandırdığını hatırlatıp onlara lanet, tekfir ve teberri etmesini istemelerini doğru görmemiştir. Günahları olsa da onların dinden çıkmadığını, aksine namaz kılıp oruç tutan Müslümanlar olduklarını vurgulamıştır. Önceki Emevî halifelerinin farklı icraatlarını reddetmesi talebine karşı çıkmış, bunun için Arap mürtedlerin çocuklarına ve mallarına el koyan Hz. Ebû Bekir ve onları fidye ile serbest bırakan Hz. Ömer’i örnek gösterip farklı hüküm ve uygulamadan dolayı Ömer’in Ebû Bekir’den teberri etmediğini, ikisini örnek edinen Hâricîler’in de onlardan teberri etmediğini açıklamıştır.⁶²² Dolayısıyla farklı hüküm ve uygulamaların da isyanın gerekçesi olamayacağını onlara bildirmiştir. Ayrıca Ömer b. Abdülazîz, isyan eden Hâricîler’e gönderdiği mektupta halifenin günahları sebebiyle mi dinden çıkıp kan döktüklerini sorduktan sonra Hz. Ebû Bekir’in ve Hz. Ömer’in günahlarının halkı dinlerinden çıkarmadığını, bundan dolayı o ikisine bağlı babalarının Müslümanlardan ayrılıp isyan etmediklerini örnek göstermiştir. Mektubunun sonunda davet ettiği haktan yüz çeviren çok sevdiği ilk çocukları bile olsalar Allah’ın rızasını ve âhîret sevabını

⁶¹⁸ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 42; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 325; İbnü’l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 240

⁶¹⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 202.

⁶²⁰ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 51-52.

⁶²¹ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 112-115; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve’s-Siyâse*, II, 135-136; Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşraf*, VIII, 216; Ya’kûbî, *Târîh*, II, 233-234; Mes’ûdî, *Mürûcü’z-Zeheb*, III, 157-158; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 309-310; İbnü’l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 95; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 102-104.

⁶²² Taberî, *Târîh*, VI, 555-556; İbn Miskeveyh, *Tecâribü’l-Ümem*, II, 461-463; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 53-54; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 665; Bâ Mahreme, *Kulâdetü’n-Nahr*, II, 9-10.

umarak kanlarını akıtacağı uyarısında bulunmuş,⁶²³ isyanlarına gerekçe gösterdikleri hiçbir şeyin doğru olmadığını bildirmiş, ayrıca onları isyancılara dair hüküm gereği öldürmekle tehdit etmiştir.

Ömer b. Abdülazîz, hacca gelenlere yazdığı mektubunda hiçbir mazluma zulmedilmesine izin vermeyeceğini ve her mazlumun mutemedi/vekili olduğunu vurgulamış, valilerinden herhangi birisi haktan sapıp kitap ve sünnete göre davranmazsa ona itaat etmelerinin gerekmediğini, ayıplanmış biri olarak hakka dönünceye kadar onun işini onlara havale edeceğini bildirmiştir.⁶²⁴

Ömer b. Abdülazîz, “Allah'a ve Resulü'ne savaş açanların ve yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya çalışanların cezası; ancak öldürülmeleri yahut asılmaları veya ellerinin ve ayaklarının çaprazlama kesilmesi yahut o yerden sürülmeleridir. Bu cezalar onlar için dünyadaki bir rezilliktir. Âhirette de onlara büyük bir azap vardır”⁶²⁵ âyetinde belirtilen hükümlerden birini uygulama konusunda halifenin muhayyer olduğunu bildirmiştir.⁶²⁶ Ne Kur'an'ın ne de sünnetin hükme bağlayıp kesinleştirmedikleri meseleler hakkında hüküm yetkisinin halifeye ait olduğunu, diğerlerinin görevinin ise bu durumu halifeye bildirmek ve onun hükmüne itaat etmek olduğunu açıklamıştır.⁶²⁷

Halifeye karşı isyan eden Hâricîler'in tevbe edinceye kadar hapsedilmesini, halifenin kader yorumuna karşı çıkıp kaderi reddeden Kaderîler'in ise hapsedilip kendilerinden tevbe etmelerinin istenmesini, tevbe etmezlerse sürülmelerini veya boyunlarının vurulmasını emrettiğini de bu bilgilere ilave etmek gerekir.

Netice olarak Ömer b. Abdülazîz, ilahî talimatlara ters bir şey emredilmedikçe idareciye itaatın Müslümanlara farz olduğunu, İslâm'a aykırı emir ve uygulamalara ise itaat edilmemesi gerektiğini açıklamıştır. Ancak halifelerin tayinle seçilmesinin, günah ve yanlışlarının onları dinden çıkarmadığı gibi isyana da gerekçe yapılamayacağını bildirmiş, hak, kitap ve sünnetten sapan valilerine itaat etmemelerini halkına duyurmuştur. Ancak hangi durumlarda isyanın caiz olduğuna değinmemiş, sadece “İyi bilin ki siz, yöneticinin zulmünden kaçana asi adını veriyorsunuz. İyi bilin ki bu ikisinden isyan edilmeye daha evla olan, zalim yöneticidir” dediği aktarılmış olsa da

⁶²³ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 75; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 310; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 95-96.

⁶²⁴ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 292-293; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 90; İbn Receb, *Mecmûu Resâil*, II, 501

⁶²⁵ Mâide, 5/33.

⁶²⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 344.

⁶²⁷ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 72.

Ömer b. Abdülazîz'in halifelere karşı genel tavrı ve Hâricîler'in tüm gerekçelerini çürütüp onları öldürmekle tehdit etmesi dikkate alındığında itaat etmemeyi caiz görse de isyan etmeyi meşrû kabul etmediği ifade edilmelidir.

C. İSTİŞAREYE ÖNEM VERMESİ

Emevî halifeleri ve valileri, ileri gelenler ve ulemâdan oluşan bir danışma meclisi oluştururlar, önemli kararlar alırken onlarla istişare ederlerdi.⁶²⁸ Ömer b. Abdülazîz'in halifelerin içinde ulemâ ile en fazla istişare eden halife olduğu söylenebilir.

Ömer b. Abdülazîz, halife seçildikten sonraki ilk hutbesinde kendine arkadaşlık ve yardım edecek olanların, beş şarta göre davranmalarını, yoksa kendisine yaklaşmalarını bildirmiştir: İhtiyacını kendisine ulaştıramayanların ihtiyaçlarını bize ulaştırın. Hak ve iyilik hususunda kendi çabasıyla yardımcı olsun. Hayır ve adalet konusunda bizim ulaşamadığımız güzel şeyleri bize göstereyin. Yanımızda halkın gıybetini yapmasın. Kendini ilgilendirmeyen meselelere karışmasın.⁶²⁹

Ömer b. Abdülazîz'in yardımcıları, kardeşi Sehl, oğlu Abdülmelik, mevlası Müzâhim, Meymûn b. Mihrân⁶³⁰ ve Recâ b. Hayve⁶³¹ idi. En hâs dostları ve danışmanları ise Meymûn b. Mihrân, Recâ b. Hayve, Riyâh b. Ubeyde el-Kindî, Amr b.

⁶²⁸ Temir, Hakan, *Emevîlerde Valilik Kurumu*, Kahramanmaraş, 2019, s. 124.

⁶²⁹ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 39; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 127; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 231.

⁶³⁰ Meymûn b. Mihrân, Hicrî 40 (660/661) yılında dünyaya gelip 117 (735/736) yılında da ölmüştür. Lakabı Ebü Eyyûb olup Benî Nadr (Nasr) b. Muâviye'nin mükâteb kölesiyken bedelini ödeyip özgürlüğüne kavuşmuştur. Kumaş ticaretiyle birlikte ilimle çok meşgul olmuş, özellikle Saîd b. Müseyyeb'e ilimlerin inceliklerini sorup öğrenmiş, sika bir ravi olarak birçok kişiden hadis rivayet etmiştir. Ömer b. Abdülazîz, onu Cezîre haraç görevine atamıştır. (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 184.) Ömer b. Abdülazîz, Meymûn b. Mihrân'a mevâlisinin kimler olduğunu sorunca babasının Benî Nadr (Nasr) b. Muâviye'nin kölesi, annesinin ise Ezd'in mevlası olduğunu söylemesi üzerine Ömer b. Abdülazîz, mevâlisinin annesinin mevâlisi olduğunu ifade etmiştir. (Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, *Târîh*, I, 340; Kuşeyrî, *Târîhu'r-Rakka*, s. 30.) Ömer b. Abdülazîz, Meymûn b. Mihrân'a bakınca "Bu ve dengi kişiler giderlerse onlardan sonra insanlar güçsüz/yeteneksiz kalırlar" diyerek onu övmüştür. Kuşeyrî, *Târîhu'r-Rakka*, s. 45. Meymûn b. Mihrân için bk. Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 178; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXI, 336-353; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 327.

⁶³¹ Recâ b. Hayve, Ürdünlü âbidlerden olup tedbir ve vakar sahibi, bilgin ve sevilen biriydi. Halifeler, onun faziletini bilip kabul edip onu vezir, müsteşar, valilerinin ve çocuklarının başına sorumlu muallim olarak atamışlardır. Süleyman b. Abdülmelik'in yanında hiç kimsenin sahip olmadığı üstün bir itibarı ve konumu vardı. Süleyman b. Abdülmelik, ona güvenir ve onun yanında sakinleşip huzur bulurdu. Ömer b. Abdülazîz de bu faziletlerini bildiğinden ona değer verirdi. İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 123-124; Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz, s. 79-84.

Kays, Avn b. Abdullah b. Utbe, Abdülmelik b. Ertât ve Muhammed b. ez-Zübeyr el-Hanzalî idi.⁶³²

Ömer b. Abdülazîz, yardımcılarını konusunda birçok defa sırtını kardeşi Sehl, oğlu Abdülmelik ve mevlası Müzâhim'le güçlendiren Allah'a hamd etmiştir.⁶³³ Üçü kısa aralıklarla ölünce çok üzölmüş, namaz kıldıktan sonra onları hatırlayıp şöyle demiştir: "Allahım! Sen onların bana yardımını ve desteğini bilirsin, ama onları yanına aldın. Ancak bu, benim sadece sevgimi ve senin katındakilere özlemimi artırdı."⁶³⁴ Taziye sırasında oğlu ve kardeşinin övölmesi üzerine Müzâhim'i hatırlattıktan sonra onun hem dünya hem de ahiret işlerinde iyi bir vezir/yardımcı olduğunu söyleyerek övmüştür.⁶³⁵

Ömer b. Abdülazîz, Meymûn b. Mihrân'a yönetiminde kendilerine güvenebileceği yardımcılarını olsaydı iyi olacağından söz ettiğinde Meymûn b. Mihrân, gönlünü bununla meşgul etmemesini ve halifenin çarşıya benzediğini söyledikten sonra "Sendeki malın sağlıklı ve sağlam olduğunu insanlar bilirse sana ancak sağlıklı ve sağlam olanlar gelir" diyerek onu rahatlatmıştır.⁶³⁶ Yine Meymûn b. Mihrân, bir gün kalın kalemle uzun bir şekilde ve ayrı sayfalara yazdığı mektuplarını görüp bunun israf olacağını hatırlattığında halife, valilerine tam sayfalara yazmamaları ve sözü uzatmamaları emrini göndermiş, kendisi de mektuplarını kısaltmıştır.⁶³⁷

Ömer b. Abdülazîz, geceleri âlim ve zâhidlerle bir araya gelip sohbet ederdi. Bu sohbetlerden birinde Recâ b. Hayve ve Meymûn b. Mihrân, farklı zamanlarda ona gündüz insanların işleriyle uğraştığını, gece ise kendileriyle birlikte olduğunu söyleyince "Er kişilerin buluşması, dostlarına aşu etkisi yapar. İstişare ve müzakere etmek, rahmet ve bereket kapısıdır. Bu ikisi varken hiçbir görüş doğrudan sapmaz ve hiçbir karar, karışıp zorlaşmaz" karşılığını vermiştir.⁶³⁸ Ömer b. Abdülazîz, meclisten

⁶³² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 383; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 170; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 123-124; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 79-84; İbn Asâkir, *Târihu Dımaşk*, XVIII, 263.

⁶³³ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 50-51.

⁶³⁴ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 305.

⁶³⁵ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 105.

⁶³⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 382; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 178; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 89.

⁶³⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 387; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 88.

⁶³⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 362; Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 619; Ya'kûbî, *Târih*, II, 232; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 340; İbn Asâkir, *Târihu Dımaşk*, XLV, 227; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 78-79, 277; Şahin, Şeyma Feyza, "Ömer b. Abdülazîz'in Hukuk Anlayışı", *Genç Hukukçular Hukuk Okumaları Birikimler V*, İstanbul: Hukuk Vakfı yay, 2016, s. 531.

kalkmak veya yalnız kalmak istediğinde “Dilediğiniz zaman” demesiyle birlikte sohbet arkadaşları dağılırdı.⁶³⁹

Ömer b. Abdülazîz’in, Medîne valiliği sırasında on âlimden oluşan bir danışma heyeti oluşturduğu, kararlarını onlarla birlikte aldığı ve kendilerine ayrıca başka sorumluluklar da verdiği valiliği başlığı altında anlatılmıştı. Halifelik döneminde ise yanındaki yardımcıları ve danışmanları dışında çok sayıda âlim ve zâhiden nasihat ve görüş istemiş, bu maksatla bazılarını yanına çağırıp dinlemiş, yanına gelemeyenlerin ise uzun nasihat mektuplarından faydalanmıştır. Ömer b. Abdülazîz’in isteği üzerine ona yapılan kimi oldukça uzun nasihatlerin metinleri çok sayıda kaynakta yer almıştır. Bu mektuplarda dinî ve ahlakî tavsiyelerin yanında genel idarî tavsiyeler de bulunmaktadır.

Ömer b. Abdülazîz’in mektupla veya yüzyüze danışıp nasihat istediği kişilerden⁶⁴⁰ bazıları şunlardır: Azatlısı Müzâhim, kardeşi Sehl b. Abdülazîz, oğlu Abdülmelik, Ebû Hâzim el-A’rec, Sâlim es-Sindî (es-Süddî), Tâvûs, Meymûn b. Mihrân, Mekhûl, İbn Kılâbe, Sâlim b. Abdullah, Muhammed b. Ka’b el-Kurazî, Recâ b. Hayve, Abdülmelik b. Ertât, Süfyân b. Urfuta el-Hüzelî, Ebû Hâzim, Mutarrif b. Abdullah b. Eş-Şihhîr, Yezîd er-Rakâşî, Hâlid b. Safvân b. el-Ehtem, Ziyâd b. Ebî Ziyâd el-Medenî, Hasan-ı Basrî, Sâlim b. Abdullah b. Ömer, Sâbık el-Berberî, İbrâhim b. Ebî Able, Riyâh b. Ubeyde el-Kindî, Amr b. Kays, Avn b. Abdullah b. Utbe, Muhammed b. ez-Zübeyr el-Hanzalî, Abdullah b. Ebî Zekeriyâ. Netice olarak devrinin büyük bir âlimi ve zâhidi olarak Ömer b. Abdülazîz’in, Emevî halifeleri içinde âlim ve zâhidlere en fazla danışan ve onlarla en güçlü ilişki kuran halife olduğu söylenebilir. Burada isteği üzerine kendisine yapılan söz konusu nasihatlerden idareye dair olanlara birkaç örnek vermek faydalı olacaktır.

Ziyaretine gelen Hâlid b. Safvân, Ömer b. Abdülazîz’in nasihat talebi üzerine Allah’ın, hiç kimsenin ondan üstte olmasına rıza göstermediğini hatırlatıp kendinden daha çok şükreden birinin olmasına rıza göstermemesini tavsiye edince bundan öyle etkilenmiş ki gözyaşları içinde ömrünün sonuna kadar tüm gücüyle buna layık olmaya

⁶³⁹ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 372-373; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 48; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 170; İbnü’l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 76.

⁶⁴⁰ Nasihat istemesi ve mektupları için bk. İbnü’l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 142-148. Ayrıca bk. Seyyid Abdülhalîm, a.g.e., s. 121-144; Handoko – Kayadibi, *The Implementation of Good Governance in the Era of Caliphate Omar Ibn Abd al-Aziz*, 141.

çalışacağını bildirmiştir.⁶⁴¹ Aynı şekilde Kâsım b. Muhaymira, Ömer b. Abdülazîz'e tavsiye olarak Allah Rasülü'nden (sav) yönetici olup da Müslümanlardan uzak duran kişiden Allah'ın uzak duracağını ifade eden bir hadisini nakledince uzunca bir süre başını öne eğip susmuş, ancak bir müddet sonra insanların yanına çıkabilmiştir.⁶⁴² Benzer şekilde Muhammed b. Ka'b el-Kurazî, Ömer b. Abdülazîz'in yanına geldiğinde halife nasihat isteyince Allah'ın kimseyi onun üstüne çıkarmadığını ve bundan dolayı O'na en itaatkar kul olması gerektiğini hatırlatmış, bunun için Müslümanların küçüklerine baba, büyüklerine evlat, akranlarına ise kardeş olmasını, insanları suçları kadar ve bedenlerinin gücü ölçüsünde cezalandırmasını, öfkesinden dolayı tek bir kırbaç vurmamasını tavsiye etmiş, aksini yaparsa haddi aşır zulmetmiş olacağını ve Allah'ın katında haddi aşarlardan sayılacağını bildirmiştir.⁶⁴³ Başka bir defasında uhrevî ve ahlakî tavsiyelerinin ardından mal biriktirmeye yönelmemesini, kapısını açık tutup mazluma yardım etmesini ve mezâlimi sahiplerine iade etmesini tavsiye etmiştir.⁶⁴⁴ Aynı şekilde din ve akıl sahiplerini yardımcı edinmesini, hayırda ileri, hakta sabırlı, kendine kendisi için yardım edecek ve sıkıntısını giderecek kişilerle arkadaşlık etmesini ve bir iş yaptırdığında yapana iyilikte bulunmasını hatırlatmıştır.⁶⁴⁵ Ayrıca Ömer b. Abdülazîz, Muhammed b. Ka'b el-Kurazî'den âbid ve âlim kölesi Sâlim'i kendisine satmasını istemiş, ancak halifenin talebini kabul etmeyen sahibi onu ziyarete göndermiştir. Ziyaretine gelen Sâlim es-Sindî (es-Süddî), halifeliğiyle ilgili soru üzerine insanlar için sevindirdiğini, ama kendisi için üzüldüğünü açıklamış, halifenin helak olmaktan korktuğunu söylemesine karşılık korkmamasının tehlike, korkmasının hayırlı olduğunu belirtmiş, işlerini ayarlayıp tedbirli davranmasını ve kendini korumasını

⁶⁴¹ Ömer b. Abdülazîz öyle ağladı ki bayıldı, sonra kendine geldi. Ardından "Ey Hâlid, Allah, hiç kimsenin benden üstte olmasına rıza göstermedi mi? Allah'a yemin olsun ki O'ndan öyle korkacağım, öyle sakınacağım ki, öyle ümit edeceğim ki, O'nu öyle seveceğim ki, O'na öyle şükredeceğim ve öyle hamd edeceğim ki, bunların tümü gücümün son sınırında olacak. Adalet ve insaf için, dünyanın yok olmaya mahkûm nimetlerine karşı zühde ve âhiretin devamlı olan kalıcı nimetlerine yönelmek için Allah'ın karşısına çıkıncaya kadar çabalayacağım. Böylece ben de belki kurtulanlarla birlikte kurtulur, kazananlarla birlikte kazanırım." Ardından kendinden geçinceye kadar ağladı. Hâlid b. Safvân, onu kendinden geçmiş halde bırakıp oradan ayrıldı. İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 163; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, VII, 3063.

⁶⁴² Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 316; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 159.

⁶⁴³ Âcurrî, *Ahbâru Ömer b. Abdülazîz*, s. 65; Benzeri bir rivayet için bk. İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 156.

⁶⁴⁴ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 157-158.

⁶⁴⁵ Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 203; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 17.

tavsiye etmiştir.⁶⁴⁶ Aynı şekilde hilafete geçince Sâlim b. Abdullah'ı, Muhammed b. Ka'b el-Kurazî'yi ve Recâ b. Hayve'yi çağırıp nasihat istemiştir. Sâlim b. Abdullah, Allah'ın azabından kurtulmayı istiyorsa ölünceye kadar dünyadan uzak durmasını, Muhammed b. Ka'b el-Kurazî Müslümanların yaşlılarını baba, orta yaşlılarını kardeş, küçüklerini de evlat saymasını, babasına hürmet etmesini, kardeşine ikramda bulunmasını, çocuğuna da şefkat göstermesini tavsiye etmiştir. Recâ b. Hayve ise Allah'ın azabından kurtulmayı istiyorsa kendisi için istediği şeyi halk için de istemesini, kendisi için kötü olanı onlar için de kötü görmesini nasihat etmiştir.⁶⁴⁷ Ömer b. Abdülazîz, istişare yapmak için bazı âlimleri özel olarak yanına çağırdığı gibi grup olarak da davet etmiştir. Nitekim Irak'ın fakihlerine mektup yazıp yanına gelmelerini istemiş, ancak Hasan-ı Basrî karnındaki bir yaradan dolayı gelemeyip mektup yazmıştır.⁶⁴⁸

Ömer b. Abdülazîz, yüzyüze görüşüp danışmadığı birçok âlime mektup yazıp yeni görevi için tavsiyelerde bulunmalarını istemiştir. Nitekim rivayetlere göre Hasan-ı Basrî'ye dört defa mektup yazıp nasihat istemiş, Hasan-ı Basrî ise ona dinî ve idarî öğütler içeren yedi cevap göndermiştir.⁶⁴⁹ Hasan-ı Basrî'nin bir mektubuna göre adil imam, yoldan çıkanları yola getiren, haksızlıklara engel olan, bozulanları düzelten, zayıflara güç veren, mazlumların hakkını koruyan ve yardım isteyenlere el uzatan bir kimsedir. Develerine şefkatle davranan, onları en güzel otlaklarda güden, tehlikeli yerlerden uzak tutan, yırtıcı hayvanlara karşı himaye eden, sıcağın ve soğüğün şiddetinden onları koruyan bir çoban gibidir. Çocuklarını küçükken besleyen, büyüdükleri vakit eğiten, hayatta iken çalışıp kazanarak, öldükten sonra onlara mal bırakarak onları korumaya çalışan duygulu bir baba gibidir. Çocuklarının sağlığıyla sevinen, acılarıyla ızdırap duyan, ince ruhlu, şefkatli bir anne gibidir. Netice olarak adil halife, ümmetin malını ve canını korumalı ve âhiretteki ağır hesabı hatırlayarak hareket etmelidir.⁶⁵⁰ Başka bir mektubunda Müslümanlardan akranına kardeş, büyüğe evlat, küçüğe baba olmasını, onlardan her birini suçları sebebiyle bedeninin gücü ölçüsünde

⁶⁴⁶ Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, III, 86; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 141, 180; Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zehab*, III, 152; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 329; İbn Asâkir, *Târîhu Dimâşk*, XX, 78; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 165.

⁶⁴⁷ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 140; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 16-17; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 691.

⁶⁴⁸ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 146.

⁶⁴⁹ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 142-147.

⁶⁵⁰ İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-Ferîd*, I,33-35; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, X, 289-290.

cezalandırmasını ve öfkesinden dolayı tek bir kırbaç vurmamasını tavsiye etmiş, aksini yaparsa ateşe gireceğini bildirmiştir.⁶⁵¹ Aynı hususta Tâvûs, yazdığı cevabında Allah'ın bir kitap indirip helalleri onda helal yaptığını, haramları onda haram kıldığını, onda meseller (örnekler, kıssalar) anlattığını ve onun bir kısmını muhkem, diğer kısmını müteşabih yaptığını açıkladıktan sonra Allah'ın helallerini helal bilmesini, haramlarını haram saymasını, Allah'ın mesellerini tefekkür etmesini ve kitabının muhkemleriyle amel edip müteşabihlerine inanmasını tavsiye etmiştir.⁶⁵² Başka bir mektubunda işlerinin tamamen hayır olmasını istiyorsa hayır ehli olanları görevlendirmesini tavsiye edince Ömer b. Abdülazîz, bunun öğüt olarak yeteceğini belirtmiştir.⁶⁵³ Benzer şekilde Sâlim b. Abdullah b. Ömer, gönderdiği cevabında seleflerinin dirilttiği zulmü öldürmesini, öldürdükleri hakkı da canlandırmasını, Irak halkına güvenmemekle birlikte onlardan uzak durmamasını, Iraklılar din hakkında çok aşırıya kaçtıklarından dolayı onları ahmak ve zalim valilerin yönettiğini, bu valilerin malları taksim edip kan dökerek hem kendilerini, hem başkalarını helak ettiklerini, aslında onların birbirlerini ifsat ve helak ettiklerini bildirmiştir. Irak'a valilerinden kimi gönderirse onu mallara el koymaktan, kan dökmekten ve Müslümanlara karşı alış veriş tekeli oluşturmaktan şiddetle sakındırmasını, haksız yere kan akıtmamasını, mala el koymamasını, açıklarını kapatacak kadar feyden onlara vermesini ve önceki valilerin/ummâlin yaptığı gibi onlara kendilerinden âmil tayin etmesini ve zulmettiğini öğrendiği bir valiyi hemen azletmesini tavsiye etmiştir. Hz. Ömer'in uygulama ve kararlarını gönderdiğini hatırlattıktan sonra onun yaptıklarını kendi zamanında uygularsa Allah katında daha üstün olacağını umduğunu bildirmiştir.⁶⁵⁴

D. KUR'ÂN, SÜNNET VE SELEFE BAĞLILIĞI

Ömer b. Abdülazîz, esas alacağı kaynakları sayarken Kur'ân ve sünnetten sonra ilk iki halifenin uygulamalarını din gibi bağlayıcı kanun olarak kabul etmiş, başka halife ve âlimlerin verdiği hükümleri bağlayıcı olarak görmemiştir. Bu anlamda “Allah Rasûlü

⁶⁵¹ Âcurrî, *Ahbâru Ömer b. Abdülazîz*, s. 79.

⁶⁵² İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 148.

⁶⁵³ Mes'ûdî, *Mürûcü 'z-Zeheb*, III, 152; İbn Hallikân, *Vefeyâtü 'l-A'yân*, II, 509.

⁶⁵⁴ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 116-118; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 149-151; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 284-286.

(sav) ve iki arkadaşı neyi koyduysa o, bizim benimseyeceğimiz hüküm ve kanundur. Onlardan başkalarının koyduklarını ise ircâ ederiz (geriye atarız)” demiştir.⁶⁵⁵

Ömer b. Abdülazîz, Sâlim b. Abdullah b. Ömer b. Hattâb’a Hz. Ömer’in izinden gideceğini hatırlattıktan sonra onun anlaşmalılar (Zimmîler) ve Müslümanlar hakkındaki uygulamalarını yazıp göndermesini talep etmiştir. Hz. Ömer’in icraatlarını gönderen Sâlim b. Abdullah, kendi zamanında ve kendi yardımcılılarıyla Hz. Ömer’in icraatlarını uygularsa onun gibi veya ondan daha üstün olacağını bildirmiştir.⁶⁵⁶

Ömer b. Abdülazîz, duyduğu hadisleri mümkünse ravisinin ağzından dinlemiş, zor ise mektupla ravisinden teyid alarak ona göre hüküm vermiştir. Nitekim Ebû Selâm el-Habeşî’yi posta ile yanına getirtip havuz hadisini kendisinden dinlemiştir.⁶⁵⁷ Aynı şekilde Allah Rasulü’nün (sav) kadınların hamama girmesini men ettiği Ömer b. Abdülazîz’e iletilince ravisi Muhammed b. Sâbit’e teyit ettirdikten sonra kadınların hamama girmesini yasaklamıştır.⁶⁵⁸ Hz. Peygamber (sav) müsleyi yasakladığı için müsleden, baş ve sakalı çekmek ve tıraş etmekten sakındırılmış,⁶⁵⁹ muhafızların sünnete uyarak ayağa kalkmamalarını ve kendisinden önce selam vermemelerini emretmiştir. Aynı şekilde hilafeti sırasında hakkı ve adaleti hâkim kılmanın ve zulmü engellemenin yanında canına bile mal olsa gördüğü her bid’atı kaldırmayı ve unutulmuş her sünneti canlandırmayı da amaç edinmiş⁶⁶⁰ ve bunun kendisini hayatta tutan tek hedefi olduğunu belirtmiştir.⁶⁶¹

Selef ulemâsını daha hayırlı ve daha bilgili gördüğünü açıklayarak onların yolunu takip etmelerini, şaz olmayan görüşlerini benimseyip uymalarını tavsiye

⁶⁵⁵ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 298; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XI, 385; İbnü’l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 248; Suyûtî, *Târîhu’l-Hulefâ*, s. 180.

⁶⁵⁶ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 384; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 107-108; Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşraf*, VIII, 169; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 116-118; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 284-286; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 175; İbnü’l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 149-151; Suyûtî, *Târîhu’l-Hulefâ*, s. 173.

⁶⁵⁷ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXVI, 250, XLV, 216; İbnü’l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 178; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 700-701, XIX, 432. Allah Rasulü’nden (sav) rivayet ettiği bazı hadisler için bk. İbnü’l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 18-34.

⁶⁵⁸ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LI, 189-190.

⁶⁵⁹ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 370; İbn Kuteybe, *Uyünü’l-Ahbâr*, I, 141; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 3.

⁶⁶⁰ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 337; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 199.

⁶⁶¹ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 337; Fesevî, *el-Ma’rife*, I, 574; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 41-42; İbnü’l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 89, 97, 247.

etmiş,⁶⁶² bid'atları yok etmeyi ve sünnetleri ihya etmeyi temel hedefleri haline getirerek toplumu ve devleti islah etmeye çalışmıştır.

Adalet ve hak ilkelerini çok önemserken imar işlerine zorunlu olmadıkça tahsisat ayırmayan Ömer b. Abdülazîz, harap durumdaki şehrini imar edeceği parayı kendisine tahsis etmesini talep eden bir valisine “Bu mektubumu okuduğunda orayı adaletle tahkim et, sağlaştır, yollarını zulümden temizle. Zira bunlar, orayı tamir ve imar edecektir” talimatını göndermiştir.⁶⁶³

Ömer b. Abdülazîz, zulme ve haksızlığa şiddetle karşı çıkıp mazlumların doğrudan yanına gelmesini ilan etmiş, mazluma hakkını iade ettikten sonra yol masraflarını karşılamış, ayrıca fazladan yiyecek parası da vermiştir.⁶⁶⁴ Benzer şekilde hacca gelenlere yazdığı mektubunda kimseye zulmedilmesine izin vermeyeceğini ve her mazlumun mutemedi/vekili olduğunu bildirmiş, valilerinden herhangi birisi haktan sapıp kitap ve sünnete göre davranmazsa ona itaat etmelerinin gerekmediğini, ayıplanmış biri olarak hakka dönünceye kadar onun işini onlara havale edeceğini açıklamıştır.⁶⁶⁵

Ömer b. Abdülazîz, Meymûn b. Mihrân'ı haraç toplama işine görevlendirdikten sonra “Sana hakka uymayan bir mektubum gelirse onu duvara çarp” demiş,⁶⁶⁶ aynı şekilde Kınnesrîn'e vali tayin ettiği Hilâl b. Abdula'lâ'ya hakka uygun düşen bir emri gelirse onu uygulamasını, hakka aykırı gördüğü emrini değerlendirmesi için kendisine bildirmesini emretmiştir.⁶⁶⁷ Ayrıca valilerine seleflerinin güçlerinin haksızlığa, düşmanlığa ve zulme yettiği kadar adaletli olmaya, ihsanda bulunmaya ve durumu düzeltmeye çalışmalarını emretmiştir.⁶⁶⁸

Ömer b. Abdülazîz, Kur'ân ve sünneti öğretmeyi ve uygulamayı en önemli ve asli görevi olarak görmüş, ilk iki halifenin icraatlarını da bunlara ilave ederek onlara uygun birçok başka talimat yayınlamıştır. Nitekim sefeye bağlılığına örnek olarak geniş

⁶⁶² Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 270.

⁶⁶³ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 130; İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-Ferîd*, I, 30; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 304; Teymî, *Siyeru's-Selefi's-Sâlihîn*, s. 847; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 202; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 110; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, VI, 35; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 174.

⁶⁶⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 337; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 41-42; Fesevî, *el-Ma'rîfe*, I, 574; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 89, 247.

⁶⁶⁵ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 292-293; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 90; İbn Receb, *Mecmûu Resâil*, II, 501.

⁶⁶⁶ Âcurrî, *Ahbâru Ömer b. Abdülazîz*, s. 77; Teymî, *Siyeru's-Selefi's-Sâlihîn*, s. 858; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 200.

⁶⁶⁷ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXXIV, 97-98.

⁶⁶⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 373; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 106.

kapsamlı sosyal yardımlarla beytülmalı boş tutması, tasarruf hassasiyeti, korunma tedbirleri almaması, saltanat geleneklerine karşı çıkması, zâhid yaşam tarzı, ulemâ ile yoğun istişaresi, dindar insanları görevlendirmeye özen göstermesi, devlet görevlilerine ticareti yasaklaması, sonradan konulan vergileri iptal etmesi, Müslüman olanlardan cizyeyi kaldırması, şairlere hazine yardımını azaltması veya kesmesi, zimmîlere bazı yasak ve sınırlamalar getirmesi ve bayındırlık hizmetlerine tahsisatı azaltması zikredilebilir.

E. YÜKSEK SORUMLULUK ANLAYIŞI

Ömer b. Abdülazîz, kendisine yüklenen hilafet görevinden dolayı “Görevim bana öyle dağınık ve zor geldi ki annemin beni doğurmamış olmasını istedim” demiş,⁶⁶⁹ yöneticilik yapanların yanlış yapıp günahlara bulaşma ihtimallerinin yüksek olduğunu dile getirmiştir.⁶⁷⁰ Aynı şekilde Ömer b. Abdülazîz, halifeliğin ağır sorumluluğundan dolayı “Allah’a yemin olsun ki, bu yönetim işinde sizi kendi halinize bırakıp da ailemle birlikte olmak, Allah’la aramdaki bağa uygun düşecek/caiz olsa hiç durmaz yapardım”⁶⁷¹ demiştir.

Ömer b. Abdülazîz, Süleyman b. Ebû Kerîme'ye gönderdiği mektupta kullardan en fazla Allah’ı yüceltip korkması gereken kişinin, kendisi gibi halifelikle imtihan olunan kişi olduğunu, zira Allah’a asi olduğu zaman herkesten daha şiddetli hesapla karşı karşıya kalacağını bildirmiş, bu nedenle içinde bulunduğu hale tahammül edemediğine ve Allah’ın merhameti olmazsa bulunduğu makamın helak yeri olmasından korkmaya başladığına vurgu yapmıştır. Ardından Allah yolunda cihada çıkmak istediğini öğrendiğini belirttikten sonra Allah’ın kendisine şehadeti nasip etmesi için dua etmesi ricasında bulunmuş,⁶⁷² onun hayır ve icabet/kabul makamında bulunduğunu hatırlatarak kendisi için Allah'a dua etmesini talep etmiştir.⁶⁷³ Benzer şekilde bir mektubunda hilafette büyük bir sorumluluk bulunduğundan ve ağır sorgulama olacağından dolayı halifelikten korkmaya başladığını ve Allah'a itaattan başka hiçbir kurtuluş imkanının olmadığını açıklamıştır.⁶⁷⁴

⁶⁶⁹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 180.

⁶⁷⁰ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 334.

⁶⁷¹ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 314.

⁶⁷² İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 383.

⁶⁷³ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 174.

⁶⁷⁴ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 81-82.

Bir gün ağladığını görüp nedenini soran eşi Fâtıma bint Abdülmelik'e verdiği şu cevap, sorumluluk bilincinin ne kadar derin olduğunu açık bir şekilde göstermektedir: "Ümmet-i Muhammed'in işlerini üzerime aldım. Yeryüzünün her tarafındaki aç, hastayı, yoksulu, gaziyi, mazlumu, esir garibi, yaşlıyı, çocuğu çok olanı, malı az olanı ve benzerlerini düşündüm. Anladım ki, Allah kıyamet gününde beni bunlardan sorguya çekecek ve bunlardan önce Resûlullah bana hasım olacak. İşte bu husumet anında benim hüccetimin olmamasından (kendimi müdafaa edemeyeceğimden) korktum, kendime acıyıp ağladım."⁶⁷⁵ Başka bir gün ağlamasının nedeni sorulunca "Ağladığımdan dolayı beni kınıyor musunuz? Fırat'ın kıyısında bir kuzu helak olsa o, Ömer'den sorulacaktır" karşılığını vermiştir.⁶⁷⁶

Halifeliği dünyevi değil uhrevî amaçları için kabul eden Ömer b. Abdülazîz, hatalı şeyler yapıp âhiretini mahvetmeme hassasiyetinden dolayı güvendiği bazı kişileri nasihatçılar ve uyarıcılar olarak atamıştır. Nitekim başmuhafızı yaptığı Amr b. Muhâcir'e haktan saptığını görürse yakasına yapışıp kendisini sarsarak uyarmasını emretmiştir.⁶⁷⁷ Aynı şekilde Mevlası Müzâhim'e yöneticilerin, halkın üzerine gözcüler görevlendirdiklerini, kendisinin ise onu kendine gözcü tayin ettiğini belirttikten sonra kendisine yakıştıramadığı bir davranış görür veya bir söz duyarsa o zaman kendisine nasihat edip sakındırmasını talep etmiştir.⁶⁷⁸ Aynı bağlamda Ömer b. Abdülazîz, Meymûn b. Mihrân'ı haraç toplama işine görevlendirdikten sonra hakka uymayan bir mektubunu alırsa onu duvara çarpmasını emretmiştir.⁶⁷⁹ Benzer şekilde iki faziletli adam bulup başkanlık kurulunda hakka uymayan bir şeyini gördüklerinde kendisine Allah'ı hatırlatmakla görevlendirmiştir.⁶⁸⁰ Yine bir dava hakkında hüküm verirken Meymûn b. Mihrân, ona hüküm verme usulüne uymadığını ama orada insanların önünde kendisini kınamayı hoşgörmediğini söylemesi üzerine çekinmeden uyarmasını bildirmiştir.⁶⁸¹

⁶⁷⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 119. Ayrıca bk. Üçok, a.g.e., s. 63; Mevdûdi, a.g.e., s. 259.

⁶⁷⁶ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 226.

⁶⁷⁷ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 291; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 200; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 202-203; İbn Receb, *Mecmûu Resâil*, II, 501. Ayrıca bk. Humeydî, a.g.e., s. 23.

⁶⁷⁸ İbn Kuteybe, *Uyünü'l-Ahbâr*, II, 23; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II, 1169. Ayrıca bk. Seyyid Abdülhalîm, a.g.e., s. 121.

⁶⁷⁹ Âcurrî, *Ahbâru Ömer b. Abdülazîz*, s. 77; Teymî, *Siyeru's-Selefi's-Sâlihîn*, s. 858; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 200.

⁶⁸⁰ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 203. Ayrıca bk. Humeydî, a.g.e., s. 23; Seyyid Abdülhalîm, a.g.e., s. 121.

⁶⁸¹ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 200.

Ömer b. Abdülazîz, Kur'ân, sünnet ve selefte uyararak hakkı ve adaleti hâkim kılmayı, zulmü engellemeyi, bid'atları yok etmeyi ve sünnetleri ihya etmeyi amaç edinmiştir. Bunu gerçekleştirmek için iyiliği emretme ve kötülükten sakındırmayı da asıl görevi olarak görmüş,⁶⁸² kendisine uyarıcılar tayin ettiği ve hemen her konuşmasında ve mektubunda insanlara nasihat edip sakındırdığı gibi başkalarını da buna teşvik etmiştir. Nitekim Ömer b. Abdülazîz, kardeşine nasihat edip tavsiyelerde bulunan kişinin en güzel ziyareti yapmış ve üzerindeki hakkını eda etmiş olacağını hatırlatmış ve başkalarının nasihatlerini kabul etmeye davet etmiştir.⁶⁸³ Kişinin kardeşine nasihatte bulunmaması halinde insanların birbirlerine güvenip hayra kayıtsız kalacaklarını, bu durumda iyiliği emredip kötülüğü yasaklamanın ortadan kalkacağını ve öğüt verenlerin azalacağını hatırlatmıştır.⁶⁸⁴

Allah'ın bir kişinin ameli sebebiyle topluluğa azap etmeyeceğine işaret eden Ömer b. Abdülazîz, ancak günahlar açıkça işlenmeye başlandığı zaman salih kişiler ondan sakındırmazsa toplu cezayı hak edeceklerini vurgulamıştır.⁶⁸⁵ Allah'ın, haramları açıktan işleyenleri azaba uğratmamışsa onlara korku, zillet ve intikam cezalarını musallat edeceğini, zira O'nun bazen fâcirden fâcir eliyle, zalimden de zalim eliyle intikamını aldığını ve sonunda iki topluluğun da yaptıkları işler sebebiyle Cehennem'e gideceğini ifade etmiştir.⁶⁸⁶ Bu nedenle Müslümanların gördükleri kötülükleri mutlaka engellemelerini, güçleri yetmediği durumlarda yöneticilere ve halifeye bildirmelerini ve bunun cihad gibi üstün bir vazife olduğunu açıklamıştır.⁶⁸⁷ Netice olarak Ömer b. Abdülazîz'in iyiliği emretme ve kötülükten sakındırmayı halife olarak aslî vazifesi gördüğü ve bu anlamda nasihat istemek veya nasihat etmek için hemen her uygun fırsatı değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca yöneticiliğin ağır vebalinin farkında olan Ömer b. Abdülazîz, kötülüklerin ortadan kaldırılması ve iyiliklerin yayılması için öneri getirenlere mükafat vermeyi vadedmiştir. Nitekim hacca gelenlere yazdığı mektubunda hususi veya umumî bir sorunu düzeltecek bir tavsiye için kim gelirse düşündüğü önlem

⁶⁸² Handoko – Kayadibi, *The Implementation of Good Governance in the Era of Caliphate Omar Ibn Abd al-Aziz*, 140.

⁶⁸³ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 242.

⁶⁸⁴ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 248.

⁶⁸⁵ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 20; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 372; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 250.

⁶⁸⁶ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 142-143.

⁶⁸⁷ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 144.

ve katlandığı meşakkat oranında ona 100 dinarla 300 dinar arasında bağışta bulunacağını duyurmuştur.⁶⁸⁸

Bir gün eşi Fâtıma bint Abdümelik, ona acıyıp gece gündüz durmadan çalıştığını söyleyince ümmetin her ferдинin durumundan sorgulanacağını, Muhammed (s.a.v.)'in de kendisine hasım olacağını hatırlayarak korkmaya başlayıp gözyaşlarını tutamadığını açıklamıştır.⁶⁸⁹ Aynı şekilde hep işle meşgul olan Ömer b. Abdülazîz'e ata binerek veya başka bir şekilde dinlenmesi önerilince o günün işini bitiremeyeceğini ileri sürüp karşı çıkmış, ertesi gün yapabileceği hatırlatılınca ise bir günün işinin kendisine yettiğini ifade etmiştir.⁶⁹⁰ Bu ifadelerden Ömer b. Abdülazîz'in ağır sorumluluk ve uhrevî hesap endişesiyle sürekli işiyle ilgilenip yorulduğu, ibadet, dua ve az bir uykuyla dinlendiği, atla gezintiye veya ava çıkma, ziyafet ve eğlenceler düzenleme, ailesiyle vakit geçirmek gibi bir rahatlama türüne hoş bakmadığı anlaşılıyor.

Her yöneticinin kendine özgü sorunları çözmeye, hataları düzeltme ve yanlış yapanları uyarma yöntemi vardır. Ömer b. Abdülazîz ise halifeliğin ağır sorumluluğunu taşıdığı bilincinde olduğundan ıslahatında baskı, şiddet ve radikal metodu değil, nasihatı, uymayı, yumuşaklığı, zamana yaymayı ve ıslahatında kötü sonuçlara yol açmamayı prensip edinmiştir. Yöneticiliği sırasında hiddet anında mutedil davranmayı, güçlü iken affetmeyi ve idareciyken merhametli olmayı kendine ilke edinmiş, başkalarına merhametli davrananlara kıyamet gününde Allah'ın mutlaka merhametli davranacağını bildirerek buna başkalarını da teşvik etmiştir.⁶⁹¹ Kendisine hakaret eden veya sövenlere ve suçlulara karşı bu esaslara uygun davrandığını gösteren çok sayıda olay aktarılmıştır.⁶⁹²

Mazlum ve muhtaçların durumundan hesaba çekileceğini aklından çıkarmayan Ömer b. Abdülazîz, rast geldiği yolculara, şikâyeteye veya ziyarete gelenlere, özellikle posta görevlilerine sorular sorarak devlet memurlarının davranışları ve halkın durumunu öğrenmeye çalışmıştır. Ayrıca mağdur kişilerin doğrudan kendine başvurmasını veya

⁶⁸⁸ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 121-122; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 292-293; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 90; İbn Receb (ö. 795/1393), 200 dinarla 300 arasında ödüllendireceğini bildirdiğini kaydetmiştir. İbn Receb, *Mecmûu Resâil*, II, 501.

⁶⁸⁹ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 150-151; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 197-198; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 222-223.

⁶⁹⁰ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 198; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 225.

⁶⁹¹ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 243; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 206.

⁶⁹² Örnekler için bk. Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 606; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 136; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 307; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXIII, 345; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 110-111. Ayrıca bk. Koyuncu, Mevlüt, "Ömer b. Abdülazîz'in İslâm'ı Yayma Politikası", *Doç. Dr. Mahmut Pehlivan Armağanı*, Sakarya Üniversitesi, Sakarya 2000, s. 169.

şikâyetlerini mektup yazıp posta ile göndermelerini ilan etmiştir. Bunların neticesinde iyi haberler alırsa Allah'a hamd etmiş, kötü haberleri ise müfettiş göndererek inceletmiş veya mektup yazmak suretiyle memurun düzeltmesini sağlamıştır. Ayrıca şikâyet için gelenlerin işini gördükten sonra yaptıkları yol masraflarını öğrenip cebinden veya beytûlmâlden karşılamıştır.⁶⁹³

Ömer b. Abdülazîz, uzak bölgelerin birinden gelen posta görevlisini gece yarısında yatağından kalkıp kabul ederek ona Müslümanların, zimmîlerin, fakirlerin ve görevlilerin durumunu ve fiyatları sormuştur.⁶⁹⁴ Aynı şekilde yanına gelen Medînelilere görevlileri ve fakirleri sormuş, yardım ettiği fakirlerin durumunun düzeldiğini öğrenince sevinmiştir.⁶⁹⁵ Benzer şekilde Kûfeli bir heyetten memleketleri, valileri ve kadıları hakkında bilgi almıştır.⁶⁹⁶ Yine yakın arkadaşlarından olup Irak'a giden Riyâh b. Ubeyde'den halkının durumunu ve âmillerin davranışlarını soruşturmasını istemiş, döndüğünde idarecilerin güzel davranışlarından ve halkın memnun olduğundan bahsedince Allah'a hamd etmiştir.⁶⁹⁷

Ömer b. Abdülazîz, çoğu zaman bineğine binerek yolcuları karşılayıp şehirleri hakkındaki haberleri soruşturmuştur. Nitekim karşılaştıkları Medîneli bir yolcu, halifenin sorusuna karşılık "Medîne'den oradaki zalimi makhur (mağlup), mazlumu mansûr (yardım edilmiş), zengini mevîr (bol), yoksulu mecbûr (iyileşmiş) halde bırakarak ayrıldım" deyince Ömer b. Abdülazîz, "Tüm bölgelerin bu halde olması, bana güneşin üzerime doğmasından daha sevimli gelir" demiştir.⁶⁹⁸

Ömer b. Abdülazîz, yanına gelen mağdur ve muhtaçların ihtiyaçlarını da karşılamıştır. Nitekim Azerbaycanlı bir adam, Ömer b. Abdülazîz'in yanına gelip kendisi gibi Allah'ın karşısında duracağını hatırlatmış, bunun üzerine Ömer b. Abdülazîz sarsıla sarsıla ağlarken valinin kendisinden alıp beytûlmâle koyduğu 12.000 dirhemini hemen iade edilmesini emretmiştir.⁶⁹⁹ Aynı şekilde bir adam gelip önünde durarak "Ey mü'minlerin emiri! İhtiyaçlarım beni zora soktu. Yoksulluğum sona

⁶⁹³ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 129-130; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 280; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 131-133; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXVIII, 186.

⁶⁹⁴ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 137-138.

⁶⁹⁵ Fesevî, *el-Ma'rîfe*, I, 581; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXIX, 352; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 94.

⁶⁹⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 360. Ayrıca bk. Yahyâ, a.g.e., s. 697.

⁶⁹⁷ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 132. Ayrıca bk. Mâcid b. Muhammed, a.g.e., s. 94; Amâra, a.g.e., s. 66.

⁶⁹⁸ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 115-116.

⁶⁹⁹ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 92-93, 167-168; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 201; İbn Receb, *Mecmûu Resâil*, II, 505-506.

dayandı. Allah önündeki bu durumumdan seni hesaba çekecektir” demiş, bunun üzerine Ömer b. Abdülazîz, gözyaşları içinde aile fertlerinin beş kişi olduğunu öğrenip ona ve aile fertlerine 10 dinar tahsis edeceğini, ona kendi malından 200, Allah'ın malından 300, toplam 500 dinar verilmesini emredeceğini ve maaşı çıkana kadar onlarla yetinmesini bildirmiştir.⁷⁰⁰ Aynı şekilde soğuk bir günde Irak'tan bir oğluyla birlikte eşeğin üzerinde gelip Ömer b. Abdülazîz'in hâcibi olmayan evine giren bir kadın, içinde sadece bir hasır ve bir döşek bulunan harap bir evle karşılaşınca şaşırmıştır. Bir zaman sonra gelen Ömer b. Abdülazîz'in ihtiyaçlarını sorması üzerine kadın, kocasının ölürken kendisine sekiz kız bıraktığını söyleyip tümüne maaş tahsis etmesini talep etmiş, ancak halife birini kaydedebileceğini bildirmiştir. Sonra yedi kızının ismini sorduğunda “Allah'a hamd olsun” dediği için yedisine de maaş bağlayan Ömer b. Abdülazîz, kalemi elinden bırakıp “Allah'a yemin olsun ki sen hamdı layık olana (Allah'a) yönelttiğin sürece siz bin tane bile olsaydınız onları kaydederdim. Bu yedi kıza söyle, şu sekizinciye yardımcı olsunlar” demiş, ardından ödeme talimatı gönderdiği Kûfe valisi Abdülhamîd, kadının bir yıllık parasını hesaplatıp ödemiştir.⁷⁰¹

Ömer b. Abdülazîz zamanında kıtlık ve aşırı bir pahalılık ortaya çıkmıştı. Gelen bir bedevî heyetinin sözcüsü, büyük bir sıkıntıdan dolayı yanına geldiklerini, rahatlarının beytûlmâlde bulunduğunu, hazineki malların sahibinin ya Allah ya kulları ya da halife olabileceğini söylemiş, ardından “O mallar Allah'a aitse O'nun bunlara ihtiyacı yoktur. Eğer kullara aitse o zaman onlara ver. Şayet sana aitse o zaman bize tasadduk et. Zira Allah, sadaka verenleri mükâfatlandıracaktır” demiş, bunun üzerine gözleri yaşlarla dolan Ömer b. Abdülazîz, bedevînin sözlerini doğruladıktan sonra ihtiyaçlarını karşılamıştır. Ardından bedevî dönüp gitmeye niyetlenince Ömer b. Abdülazîz, ondan kulların ihtiyaçlarını kendine ulaştırdığı gibi kendisinin ihtiyaçlarını da Allah'a ulaştırmasını talep etmiş, bedevînin “Allahım! Ömer b. Abdülazîz'e senin kullarına yaptığının aynısını yap” demesinin akabinde büyük bir bulut ortaya çıkıp çok yağmur yağmıştır.⁷⁰²

Ömer b. Abdülazîz'in vilayetlerdeki postasına insanlardan biri bir mektup verdiğinde mutlaka ona ulaştırılırdı. Posta Mısır'dan çıkarken Zî Esbah'ın mevlası

⁷⁰⁰ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 289; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 70.

⁷⁰¹ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 191-194.

⁷⁰² Demîrî, *Hayâtü'l-Hayvâni'l-Kübrâ*, I, 105. Sonunda şu abartılı menkıbevî ifadeler vardır: “Öyle çok yağdı ki büyük bir dolu bir çömleğin üzerine düşüp kırdı. Çömleğin içinden üzerine şu ifadeler yazılmış bir kağıt çıktı: “Bu, Allah'tan Ömer b. Abdülazîz'in ateşten beratıdır.”

Fertûne (Fersûbe) es-Sevdâ' duvarının alçak olduğunu ve üzerinden atlanıp tavuklarının çalındığını şikâyet ettiği bir mektubu postaya vermişti. Mektubu okuyan Ömer b. Abdülazîz, ona cevabında haraç ve namaz sorumlusu Eyyûb b. Şurahbil'e duvarını inşa etmesini emrettiğini bildirmiş, Eyyûb b. Şurahbil'e de bizzat kendisinin yanına gitmesini emretmiştir. Cîze'de (veya Cezîre'de) Fertûne es-Sevdâ'yı bulan Eyyûb b. Şurahbil, siyah ve yoksul bir kadın olduğunu görmüş, ona bilgi verdikten sonra duvarını korunaklı hale getirmiştir.⁷⁰³

Yukarıda aktarılan bilgilere göre Ömer b. Abdülazîz, halifeliği en ağır görev olarak gördüğünden imkanlarını bir kenara bırakıp kendisini büyük sorumluluklarını yerine getirmeye ve mahşerdeki büyük hesabından kurtarmaya adanmıştır. Hakkı ve adaleti hâkim kılmayı, zulmü engellemeyi, bid'atları yok etmeyi ve sünnetleri ihya etmeyi, iyiliği emretme ve kötülükten sakındırmayı asıl görevi olarak görmüş, bunun için tatil yapmadan yoğun bir şekilde çalışmış, hemen her konuşmasında ve mektubunda insanlara nasihat edip sakındırdığı gibi başkalarını da buna teşvik etmiştir. Büyük sorumluluklarını hata etmeden yerine getirebilmek için güvendiği bazı kişileri nasihatçılar ve uyarıcılar olarak atamıştır. Halkın muhtaç ve mağdur kesimlerinin durumundan sorgulanacağını şuurunda olduğundan onların ihtiyaçlarını karşılamaya ve mağduriyetlerini gidermeye özel bir önem vermiş, bu maksatla onların kendisine ulaşmasını sağlayacak tedbirler alırken valilerine de araştırıp kendisine bildirmelerini emretmiştir. Öte yandan devlet görevlilerinin yaptığı her hatanın vebalinden kendisini sorumlu tutan bir halife olarak salih kişileri atamaya ve onları doğruya yönlendirmeye özen göstermiş, yanı sıra ısrar edenleri ise görevden almakta tereddüt etmemiştir. Aynı nedenlerle devlet mallarını korumak için lüks ve israftan uzak durmuş, keyfi harcamaları iptal ederek sadece hak sahipleri için kullanılmasını sağlamaya çalışmıştır. Ömer b. Abdülazîz'in birçok sıradışı icraatında söz konusu ağır sorumluluk bilincinin etkilerini açık bir şekilde görmek mümkündür.

⁷⁰³ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 62-63; Köse, Murtaza, "Sosyal Siyaset Kavramı ve Ömer b. Abdülazîz'in Sosyal Siyaseti", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:34, Erzurum 2010, s. 90; Sarıbıyık, a.g.m., s. 145.

III. İDARİ TEŞKİLAT VE GÖREVLİLERİ

Ömer b. Abdülazîz devrinde idare, daha önce olduğu gibi merkez ve taşra idaresinden oluşmaktaydı. Merkezi idare halifenin atadığı bürokratlar, taşra idaresi ise eyalet valileri ve genellikle onların atadığı görevliler tarafından yürütülüyordu.

A. MERKEZİ İDARE

1. Hizmetçi, Mühürdâr, Hâcib, Yardımcı ve Danışmanlar

Ömer b. Abdülazîz'in yakın hizmetçileri arasında Mansûr Ebû Ümeyye el-Hıssî⁷⁰⁴ ve Anber el-Esved'in⁷⁰⁵ adı geçmektedir. Allah Rasûlü'nün (sav) eşi Hz. Meymûne'nin azatlısı Müslim b. Ziyâd ise, atlarının baş sorumlusu (sâhibü'l-hayl) idi.⁷⁰⁶ Ömer b. Abdülazîz, Süleyman b. Abdülmelik'in mühürdârı olan azatlı Nuaym b. Ebî Selâme'yi azletmeyip yerinde bırakmıştır.⁷⁰⁷ Ömer b. Abdülazîz, haraç ve ordu divan başkanlığına Sâlih b. Cübeyr el-Ğuddânî'yi,⁷⁰⁸ Sadukât (Zekât) divan başkanlığına Abdullah b. Abdurrahmân b. Utbe b. İyâs'ı⁷⁰⁹ görevlendirmiştir.

Hâcib, halifenin özel kâtipliğini yapan, huzuruna girişleri düzenleyen ve onun özel sırlarına sahip önemli bir görevlidir. Ömer b. Abdülazîz'in hâcipleri olarak azatlısı Hubeyş'in,⁷¹⁰ azatlısı Müzâhim'in,⁷¹¹ azatlısı Hüsey'nin,⁷¹² azatlısı Ebû Ubeyde el-Esved'in,⁷¹³ Amr b. Muhâcir'in⁷¹⁴ ve Vaddâh'ın⁷¹⁵ isimleri zikredilmektedir. Ancak Ömer b. Abdülazîz'in, kendisini ziyarete gelen Hz. Bilâl'in oğlunun Allah Rasûlü'nden (sav) Müslümanların bir işini üstlenip de onlara görünmeyen kişiyi kıyamet günü Allah'ın görmeyeceğini ifade eden bir hadis nakletmesinden sonra hâcibine evine

⁷⁰⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LX, 359.

⁷⁰⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLVII, 26.

⁷⁰⁶ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LVIII, 98.

⁷⁰⁷ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 325; İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-Ferîd*, V, 179; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXII, 171-173. Ayrıca bk. Hatalmış, *Kölelik ve Cariyelik*, s. 79.

⁷⁰⁸ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 325; İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-Ferîd*, V, 179; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 248. Zehebî (748/1347), sonraki halife Yezîd b. Abdülmelik'in onu harâc ve resâil divan başkanlığına atadığını, sonra azledip yerine Üsâme b. Zeyd'i görevlendirdiğini belirtmiş, (Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 248.) bununla birlikte Dımaşk'ta Benî Ümeyye emirlerinin kâtibî olan Esved b. Kubey's b. Ma'dikerb'in, Ömer b. Abdülazîz zamanında haraç zimamı/başkanı olduğu da rivayet edilmiştir. İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, IX, 71.

⁷⁰⁹ Mâcide, a.g.e., s. 296.

⁷¹⁰ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 325; İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 259; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XII, 92; Ebû'l-Yümn el-Uleymî, *et-Târîhü'l-Mu'teber*, I, 323.

⁷¹¹ Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İsrâf*, s. 276; Ebû'l-Yümn el-Uleymî, *et-Târîhü'l-Mu'teber*, I, 323.

⁷¹² Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İsrâf*, s. 276; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, VI, 2804, XIV, 354.

⁷¹³ İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-Ferîd*, V, 179.

⁷¹⁴ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 292.

⁷¹⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, VI, 312.

gitmesini emrettiği, daha sonra kapısında hiçbir hâcib görevlendirmedeği belirtilmiş,⁷¹⁶ bu bilgi birçok çağdaş eserde⁷¹⁷ de tekrarlanmıştır. Ancak özellikle hâcibi Müzâhim'in ziyaretçilere giriş izni verdiğini bildiren çok sayıda olayın kaynaklarda nakledilmesi,⁷¹⁸ mezkur iddiayı zayıflatırken esasında hâcibinin bulunduğu bilgisini güçlendirmekte, her isteyen Ömer b. Abdülazîz'in yanına giremediğini göstermektedir.

Ömer b. Abdülazîz'in danışmanları, kardeşi Sehl, oğlu Abdülmelik, mevlası Müzâhim, Meymûn b. Mihrân, Recâ b. Hayve olup en yakın dostları ise Meymûn b. Mihrân, Recâ b. Hayve, Riyâh b. Ubeyde el-Kindî, Amr b. Kays, Avn b. Abdullah b. Utbe, Abdülmelik b. Ertât ve Muhammed b. ez-Zübeyr el-Hanzalî idi.⁷¹⁹ Ayrıca Ömer b. Abdülazîz, "İstişareye Önem Vermesi" başlığı altında detaylı olarak ele alındığı üzere halifelik görevinin ağırlığının bilincinde olduğundan görüştüğü hemen her zâhid ve âlimden nasihat istemiş, görüşme imkanı bulamadığı çok sayıda âlim ve zâhide mektup yazarak kendisine öğüt vermelerini talep etmiştir.

2. Kâtipler

Kaynaklarda Ümmü'l-Hakem bint Ebî Süfyân'ın azatlısı Leys b. Ebî Rukayya,⁷²⁰ Zübeyr'in mevlası olan İsmâil b. Ebî Hakîm,⁷²¹ Furât b. Müslim,⁷²² Ya'mer (Nuaym) b. Abdullah,⁷²³ Müzâhim,⁷²⁴ Ebû z-Zinâd,⁷²⁵ Sâlih b. Cübeyr es-Saydânî el-

⁷¹⁶ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, VI, 90.

⁷¹⁷ bk. Ağrakça, *Ömer İbn Abdülazîz*, s. 165; eş-Şeyh, a.g.e., s. 337.

⁷¹⁸ Bk. Fesevî, *el-Ma'rife ve't-Târih*, I, 615; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 136-137, 196-202; İbn Abdî Rabbih, *el-Ikdu'l-Ferîd*, I, 336-340; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 45-48.

⁷¹⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 383; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 170; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 123-124; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 79-84; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XVIII, 263.

⁷²⁰ Halife b. Hayyât, *Târih*, s. 325; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 45; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 170; İbn Abdürabbih, *el-'Ikdü'l-Ferîd*, IV, 247, V, 179; Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, s. 276; Azîmî, *Târihu Haleb*, s. 131; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, L, 340. Süleyman b. Abdülmelik'e de katiplik yapmıştır. Hatalmış, *Kölelik ve Cariyelik*, s. 85.

⁷²¹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 170; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, VIII, 389; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, IV, 1841; İsmâil b. Ebî Hakîm, Hunâsıra, Şâm ve Dâbık'ta onun yanındaydı, onu esirleri kurtarmak için Kostantîniyye'ye de göndermiştir. (İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, IV, 1841.) Medîne'de katibi ve Kostantîniyye'ye esirleri kurtarmak için gönderdiği elçi idi. (Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, II, 161.) İsmâil b. Ebî Hakîm, Medîne valisiyken kâtibiydi. İbn Abdürabbih, *el-'Ikdü'l-Ferîd*, IV, 247, V, 179; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, VIII, 389.

⁷²² Kâtibin adı, (İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 194)'de Furât b. Mesleme, (İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 367-368)'de Furât b. Müslim olarak verilmiştir.

⁷²³ Âcurrî, *Ahbâru Ömer b. Abdülazîz*, s. 84; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, LXII, 185.

⁷²⁴ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 146, 204; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 114; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 212; Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, III, 157.

⁷²⁵ İbn Abdürabbih, *el-'Ikdü'l-Ferîd*, II, 325.

Filistîni,⁷²⁶ Abdurrahmân es-Sîdî Ebû Ümeyye,⁷²⁷ özel kâtibi Recâ b. Hayve,⁷²⁸ Abdullah b. Nuaym b. Hemmâm el-Kaynî el-Ürdünî,⁷²⁹ Heysem b. Adî,⁷³⁰ Ömer b. Abdülazîz'in kâtipleri arasında zikredilmektedir. Haraç divanı kâtibi ise Süleyman b. Sa'd el-Husnî'dir.⁷³¹ Eyaletlerdeki kâtipler, eyalet görevlileri içinde zikredileceğinden burada tekrarlanmayacaktır.

Ömer b. Abdülazîz, kâtibin salih bir kişi olmasına ve çözüm önerilerini söylemekten çekinmemesine önem vermiştir. Nitekim Sâlih b. Cübeyr es-Saydânî el-Filistîni'yi görevlendirdiğini ve adı gibi salih bir kişi olduğunu gördüğünü söyleyerek onu övmüştür.⁷³² Bir gün onun söylediği bir şeye kızan Ömer b. Abdülazîz, bir müddet sonra kendinde gördüğü kızgınlığın idarî tavsiyeleri söylemekten alıkoymamasını rica ederek onun tavsiyelerine önem verdiğini vurgulamıştır.⁷³³

Ömer b. Abdülazîz, kamu mallarını kişisel ihtiyaçları için kullanmaktan şiddetle uzak durmuş, başta ailesi ve görevliler olmak üzere herkesi de bundan sakındırmıştır. Nitekim Ömer b. Abdülazîz, her cuma günü yazdıklarını arz eden kâtibi Furât b. Müslim'den bir arz sırasında küçük bir kağıt alıp şahsî ihtiyacı için kullanmış, ancak ertesi gün kâtibine kağıdını iade etmiştir.⁷³⁴

Ömer b. Abdülazîz, daha önce zarurete binaen çalıştırılan gayri müslimlerin dinî gerekçelerle memurluk ve idarecilik görevlerinden azledilip Müslümanların atanmasını emretmiş, görevlendirilecek şahsın babasının başka dinden olmasını bile sakıncalı bulmuştur. Ayrıca memurun Müslüman olmasını yeterli görmediği, edepli, salih ve haddini bilen biri olmasını da şart koştuğu anlaşılmaktadır. Nitekim bir gün ona kendisi Müslüman, babası ise başka bir dinden bir kâtip getirdiklerinde neden Muhâcirlerin çocuklarından bir kâtip getirmediklerini sorup serzenişte bulununca kâtip, babasının kafir olmasının Rasûlullah'a (sav) zarar vermediği karşılığını vermiş, bu kıyaslamaya

⁷²⁶ Sâlih b. Cübeyr es-Saydânî el-Filistîni, Ömer b. Abdülazîz'in haraç ve cündden sorumlu kâtibiydi. Yezîd b. Abdülmelik'e de kâtiplik yapmış, (İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXIII, 317; Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, VI, 321.) Ömer b. Abdülazîz onu esirleri kurtarmak için elçi olarak da göndermiştir. Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, 322.

⁷²⁷ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXXVI, 117.

⁷²⁸ İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-Ferîd*, IV, 247; Ebû'l-Yümn el-Uleymî, *et-Târîhü'l-Mu'teber*, I, 323.

⁷²⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 448.

⁷³⁰ Ümmü Selma, a.g.e., s. 51.

⁷³¹ İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-Ferîd*, IV, 247.

⁷³² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 248.

⁷³³ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXIII, 323.

⁷³⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 367-368; Kuşeyrî, *Târîhu'r-Rakka*, s. 104; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLVIII, 245; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 194. Ayrıca bk. Ümmü Selma, a.g.e., s. 51.

öfkelenen Ömer b. Abdülazîz, onu görevlendirmekten vazgeçmiştir.⁷³⁵ Aynı şekilde Şam'da güvenilir kâtiplerden birinin babası Maniheist olmaktan zanlı olan bir adamı istihdam ettiğini öğrenip sebebini sorması üzerine kâtip, benzer bir kıyaslama yapmış, buna kızan Ömer b. Abdülazîz, ona sert sözler söyleyip görevden almıştır.⁷³⁶

Halifenin halka zulmettiğinden dolayı kâtibini görevden alıp sürgün etmesini valisine emrettiğini görüyoruz. Nitekim Ömer b. Abdülazîz, Adî b. Ertât'a yazdığı mektubunda daha önce kâtibinden sakındırmasına rağmen kâtibinin halka zulmetmesine ve haklarını kısıtlamasına engel olmayarak kendisini aldattığını hatırlatmış, ardından "O alçağı" görevinden alıp şehirden sürmesini emretmiştir.⁷³⁷

Ömer b. Abdülazîz'in, rivayetlere göre kâtiplerin Arapça yazım kurallarına uymasında çok hassas davrandığı, dikkatsiz görevlinin mektubunu iade ettiği, hatta görevden uzaklaştırdığı rivayet edilmektedir. Nitekim Bismillâhirrahmânirrahîm'i yazarken be harfinden sonra gelen sin harfini yazmadığı için bir kâtibini azletmiş,⁷³⁸ aynı şekilde bir valisi Ömer b. Abdülazîz'e yazdığı mektubunda sin harfini noktalarak (altına nokta konurdu) onu açık hale getirmeyi unuttunca mektubu geri göndermiş,⁷³⁹ benzer şekilde valilerine besmeleyi yazarken الرحمن kelimesini uzatmalarını emreden bir talimat göndermiştir.⁷⁴⁰

Ömer b. Abdülazîz, kâtiplerin kıyafet, saç ve sakallarına dikkat etmelerini istemiş, özen göstermeyenleri paylamıştır. Nitekim bir gün erken vakitte saç ve sakalları dağınık halde yanına gelen kâtipleri İsmâîl b. Ebî Hakîm ve Müzâhim'e taramalarını hatırlatıp görgüsüzler diyerek kendilerini kınamıştır.⁷⁴¹

Daha önce selefın kısa ve küçük yazışma usulü takip edilirken Velîd b. Abdülmelik, sayfaları güzelleştirip yazıları büyütmüş ve yazışmaları edebî hale getirmiş, Süleyman b. Abdülmelik de onu takip etmiştir. Ancak Ömer b. Abdülazîz ve Yezîd b. Abdülmelik selefın usulüne dönmüşlerdir.⁷⁴²

⁷³⁵ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 283-284; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 76.

⁷³⁶ Ömer b. Abdülazîz, cevabına öyle kızdı ki "Ah!" dedi, yere çizgi çizdi, sonra başını kaldırıp "Onun dilini mi keseyim? Elini ve ayağını mı keseyim? Boynunu mu vurayım? Sen onu Hz. Peygamber'e (sav) denk mi tuttun?" dedi. Sonra hayatta olduğu sürece kendisine yöneticilik yapamayacağını bildirip görevden azletti. İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 222.

⁷³⁷ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 193.

⁷³⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 358; Nevevî, *Tehzîbü'l-Esmâ*, II, 22.

⁷³⁹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 154.

⁷⁴⁰ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, VI, 213.

⁷⁴¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 389; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 170.

⁷⁴² İkisinden sonra Muhammed b. Mervân'a kadar Velîd b. Abdülmelik'in koyduğu yöntem takip edilmiştir. Edebiyat ve belağatıyla meşhur Abdülhamîd b. Yahyâ, son Emevî halifesi Muhammed b.

Ömer b. Abdülazîz'in, çoğu zaman mektuplarını kendi eliyle yazdığı⁷⁴³ ifade edilmekle birlikte kâtiplerinin çokluğu ve başka rivayetler bunu doğrulamamakta, bazen kendisi yazsa da genellikle kâtiplerine yazdırdığı anlaşılmaktadır. Yine kâtibi İsmâîl b. Ebî Hakîm'den halife için bir karıştan fazla bir şey yazmadığı nakledilmiştir.⁷⁴⁴ Ancak Ömer b. Abdülazîz'in birkaç sayfa tutan çok sayıda mektubunun kaynaklarda yer alması, bunun aksine işaret etmekte, ayrıca uzun mektupları devlet görevlilerine ve halka nasihat etmek için fırsat olarak gördüğünü göstermektedir.

3. Muhafızlar ve Şurta Görevlileri

Rivayetlere göre Ömer b. Abdülazîz'in 300 muhafızı bulunuyordu.⁷⁴⁵ İlk zamanlarda korumalarının âmiri olan İbn Ebî İyâş el-Elhânî'yi bir müddet sonra azletmiş,⁷⁴⁶ Abdülmelik, Velîd ve Süleyman'ın başmuhafızı ve celladı olan Hâlid b. Reyyân'ı da görevden alıp ⁷⁴⁷ ikisinin yerine Ensâr'ın azatlısı Amr b. Muhâcir'i başmuhafız olarak görevlendirmiştir.⁷⁴⁸

Ömer b. Abdülazîz, insanlara karşı makamına ve gücüne güvenerek kibirli davranan ve her emri sorgulamadan uygulamaya hazır görevlilerden nefret ederken Kur'ân okuyup namaz kılan samimi dindar insanları, özellikle Ensâr ve Muhâcir çocuklarını tercih etmiştir. Bundan dolayı Hâlid b. Reyyân'ı uzaktan gördüğünde yanındaki insanlara onun halifelerin yanında ne kadar mütekebbir davrandığını ve her emri sorgulamadan uyguladığını hatırlattıktan sonra ona kılıcını bırakıp nefsiyle ilgilenmesini ve ailesinin yanına dönmesini emretmiş, affedilme ısrarlarını da kabul etmemiştir.⁷⁴⁹ Ardından Amr b. Muhâcir'e kendisini başmuhafız seçtiğini bildirdikten

Mervân'a uzun ve abartılarla dolu bir mektup yazmış, daha sonra bu yöntem gelenek haline gelmiştir. İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-Ferîd*, IV, 241; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, X, 135; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, VI, 378. Ayrıca bk. Ümmü Selma, a.g.e., s. 50.

⁷⁴³ İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-Ferîd*, IV, 247.

⁷⁴⁴ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 142.

⁷⁴⁵ İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XLV, 220; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 118-119; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, III, 127; Zehebî, *A'lâmü'n-Nübelâ*, V, 136; Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 177.

⁷⁴⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, s. 324; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, LXVIII, 40; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, X, 4706. Başmuhafızın Ebü'l-Abbâs el-Hilâlî olduğu da söylenmiştir. İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-Ferîd*, V, 179.

⁷⁴⁷ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 601-603; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 279-280; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XVI, 29; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 50-51; Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 180.

⁷⁴⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 389; Halîfe b. Hayyât, *Târih*, s. 324; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 139; İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-Ferîd*, V, 179; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, LXVIII, 40, 66; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, X, 4706.

⁷⁴⁹ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 30; Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 601-604; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 279-280; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XVI, 28-30, XLVI, 405; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 50-51; Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 180; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 50-51.

sonra Ensârdan olduğunu öğrenmesi üzerine Allah'a hamd etmiştir.⁷⁵⁰ Kılıcı ona teslim ederken akrabası olduğundan değil, çok Kur'ân-ı Kerîm okuduğunu ve kimsenin göremeyeceğini zannettiği yerde namazını güzel bir şekilde kıldığını gördüğünden dolayı başmuhafızı olarak atadığını açıklamıştır.⁷⁵¹

Ömer b. Abdülazîz, halife seçildiğinde muhafızlarını toplayıp onlara ihtiyacı olmadığını açıkladıktan sonra koruyucu olarak kaderin ve engelleyici olarak ecelin kendisine yeteceğini ifade etmiş,⁷⁵² ardından isteyenlerin ailelerinin yanına gidebileceğini, görevinde kalacak olanlara ise on dinar maaş vereceğini bildirmiştir.⁷⁵³ Başmuhafızı Amr b. Muhâcir'e ise yirmi dinar maaş vermiştir.⁷⁵⁴ Ancak muhafızların ayrıldığına dair bir bilgiye rastlayamadığımızdan ve aşağıda anlatılacak bazı görevleri yerine getirdikleri bilindiğinden dolayı muhafızların göreve devam ettikleri anlaşılmaktadır.

Ömer b. Abdülazîz, muhafızlarının yanına gittiğinde geleneğe değil sünnete uyarak ayağa kalkmamalarını ve kendisinden önce selam vermemelerini emretmiş, gerekçesini de selam verme sorumluluğunun tek kişi olduğundan kendisine düşmesiyle açıklamıştır.⁷⁵⁵

İnsanlar, Ömer b. Abdülazîz'e zehirlenerek öldürülmemesi için yemek görevine güvenilir birini atamasını, süükasta karşı namaz kılarken bir muhafız görevlendirmesini, muhafızlarla gezmesini ve tâûndan uzak durmasını tavsiye etmişler, onu ikna etmek için de seleflerinin öyle yaptığını hatırlatmışlardır. Ama Ömer b. Abdülazîz, şimdi onların nerede olduğunu sorduktan sonra her defasında "Allahım! Kıyamet günü dışında başka bir günden korktuğumu biliyorsan benim korkumu giderme" diyerek tekliflerini

Bunun öyle bir etkisi olmuş ki insanların, Hâlid b. Reyyân'ın sağ mı ölü mü olduğunu ve nerede yaşadığını merak ettiği ve aralarında onun namının yok olması gibi adı namı tamamen unutilan başka hiçbir asil kişiyi görmediklerini konuştukları belirtilmiştir. İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 30; Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 604; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XVI, 29; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 50-51.

⁷⁵⁰ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLVI, 405.

⁷⁵¹ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 601-603; Ebû Zür'a ed-Dimaşkî, *Târîh*, I, 324; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 279-280; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XVI, 29; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 50-51; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 180.

⁷⁵² İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 219; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 118-119; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 127.

⁷⁵³ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 220; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 118-119; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 127; Zehebî, *A'lâmü'n-Nübelâ*, V, 136; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 177.

⁷⁵⁴ Ebû Zür'a ed-Dimaşkî, *Târîh*, I, 324; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLVI, 405.

⁷⁵⁵ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 40.

reddetmiştir.⁷⁵⁶ Ömer b. Abdülazîz'in namaz sırasında muhafız görevlendirmedeği ve diğere tavsiyeleri dikkate almadığı doğru olmakla birlikte genellikle yanında birkaç muhafız bulundurduğu bilinmektedir. Bu korunmama tavrı, kişisel bir tercihi olup râşid halifelere bağıllığı ve tedbirlere ilgi göstermeyen tam tevekkül sahibi zâhid kişiliğiyle ilgili olmalıdır.⁷⁵⁷ Râşid halifelerden üçünün namaz kılariken şehit edildiği, halkın çok değer verdiği yöneticilerin bile yerli ve yabancı düşmanların saldırısına uğrama riskinin her zaman var olduğu ve devlet başkanlarının öldürülmesinin kötü sonuçları iyi bilindiği halde bize göre zayıf da olsa zehirlenerek öldürüldüğü rivayetini de unutarak Ömer b. Abdülazîz'in korunma tedbiri almamasını kişisel bir tercih olmaktan çıkarıp çeşitli gerekçelerle yüceltenler, kanaatimizce sadece tedbirsizliği övmüş olurlar.

Ömer b. Abdülazîz, muhafızlarına koruma dışında başka görevler de vermiştir. Nitekim muhtemelen dinî nedenlere dayandırdığı ilginç bir uygulamasına göre cuma namazını kıldığı zaman muhafızlarına mescidin kapılarında durup saçını ortadan ayırmamış, sadece bir tarafa taramış kişilerin saçlarını kırmakla görevlendirmiştir.⁷⁵⁸ Aynı şekilde muhafızlarını ellerinde kırbaçlar olduğu halde kestikleri hayvanların etleri Müslümanlara helal olan Hıristiyan kasapların başında bekletip Allah'ın adını zikrederek hayvanları kesmelerini sağlamıştır.⁷⁵⁹

Ömer b. Abdülazîz'in, belirlediği görev kurallarına aykırı davranan muhafızlarına çeşitli cezalar verdiği nakledilmiştir. Yine muhafızlarından Sinân el-Cühenî, yanında ziyaretçinin yerine konuşacak bir muhafız olmadan kimsenin yanına alınmamasını emrettiğini, ziyaretçi hakkında bir şey emrettiğinde bunu o muhafıza söylediğini, ayrıca her zimmînin yanında onun secde ederek selamlamasını engelleyecek iki muhafızın girmesini istediğini, zimmînin beden diliyle secde işareti/ıması yapmasına mani olamayan muhafızı görevden attığını bildirmiştir.⁷⁶⁰ Nitekim bir gün muhafız fark etmeden zimmî halifeyi secde eder gibi eğilerek selamlayınca sadece Allah'a secde edilebileceğini belirterek onu muhafızlığından

⁷⁵⁶ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 611; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 249; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 226; Nevevî, *Tehzîbü'l-Esmâ*, II, 23; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 129; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 180.

⁷⁵⁷ Kazancı, Hz. Peygamber (sav) ve üç halife şehit edildiği halde râşid halifelerden örnekler vererek Ömer b. Abdülazîz'in bu tavrını doğru ve İslâmî bir tavır olarak yorumlamıştır. Kazancı, a.g.e., s. 240-241.

⁷⁵⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 372.

⁷⁵⁹ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 178.

⁷⁶⁰ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 208.

uzaklaştırmıştır.⁷⁶¹ Aynı şekilde yanına giren iki ziyaretçiye refakat eden, ancak onlara biri tanıdığı olduğundan eşit davranmayan bir muhafızına ya görevden uzaklaştırma veya kendisine lakap takma seçeneklerini sunmuş, muhafızın kabulüne binaen ona Câîf lakabını verdikten sonra onu hep o lakabıyla çağırmıştır.⁷⁶² Benzer şekilde yanına gelip muhafızları içine almasını çok isteyen Hz. Osman ailesinin mevlası Gaylân ve Sâlih b. Süveyd'i muhafızlarına katmış, ancak uyarılarına rağmen kaderi reddeden konuşmalar yapmaya devam ettikleri için bir müddet sonra onları görevden almıştır.⁷⁶³ Yukarıda aktarılan bilgiler, Ömer b. Abdülazîz'in sultanlara karşı yapılan eğilerek selamlamaya ve kaderi inkara ne kadar kötü baktığını gösterdiği gibi yanında muhafız bulundurduğunu da teyid etmektedir.

Kaynakların Ömer b. Abdülazîz'in muhafızları içinde zikrettiği bazı kişilerin isimleri şu şekildedir: Sinân el-Cühenî,⁷⁶⁴ Bişr b. Abdullah b. Yesâr es-Sülemî el-Hımsî,⁷⁶⁵ İbrâhîm b. Yezîd b. en-Nasrî,⁷⁶⁶ Mâlik b. Dînâr Ebû Hâşim,⁷⁶⁷ Ebû Muhâsır,⁷⁶⁸ Ebû Gunye,⁷⁶⁹ Umâra b. Râşid et-Tâî,⁷⁷⁰ Ömer b. Hammâd,⁷⁷¹ Ebû Süfyân el-Kaynî,⁷⁷² Mus'ab b. Eyyûb,⁷⁷³ Mâlik b. Ziyâd Ebû Hâşim,⁷⁷⁴ Saîd b. İkrime el-Havlânî,⁷⁷⁵ Ebû Abdullah,⁷⁷⁶ Ziyâd b. Habîb (Hubeyb) el-Cühenî,⁷⁷⁷ İkrime ed-Dımaşkî⁷⁷⁸ ve Zeyd Ebû Abdullah.⁷⁷⁹

Daha önce basit düzeyde var olan emniyet (şurta) teşkilatı, râşid halifeler döneminde gelişmiş, Emevîler devrinde ise kurumsallaşmıştır. Rivayetlere göre namaz kılarken başında koruma bekleten ilk halife Muâviye'dir.⁷⁸⁰ Emevîler, güvenlik ve

⁷⁶¹ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XIX, 136-137; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, IX, 3911, 3912.

⁷⁶² İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXVIII, 185.

⁷⁶³ Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, *Târîh*, I, 371-372; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXIII, 334-335.

⁷⁶⁴ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 208.

⁷⁶⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, X, 237.

⁷⁶⁶ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, VII, 276.

⁷⁶⁷ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LVI, 443.

⁷⁶⁸ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXVII, 260, LXVIII, 100.

⁷⁶⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXVIII, 186.

⁷⁷⁰ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLIII, 314.

⁷⁷¹ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLIII, 569-570.

⁷⁷² İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXVI, 273-274.

⁷⁷³ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LVIII, 209-210.

⁷⁷⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LVI, 453.

⁷⁷⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXI, 236, 237.

⁷⁷⁶ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXVII, 223, LXVII, 39.

⁷⁷⁷ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XIX, 136-137.

⁷⁷⁸ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLI, 126.

⁷⁷⁹ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, IX, 3954-3955, X, 4505-4506; Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, XII, 194.

⁷⁸⁰ Rahmûnî, Muhammed Şerîf, *İslâm'da Polis Teşkilatı*, (trc. Abdülkerim Ünalın), Diyarbakır 2004, s. 16.

istikrarı sağlamaya önem verdiklerinden, şurta amiri bazen imamlık yapıp hutbe okumak gibi görevleri yerine getirmekte halifeye vekâlet ettiğinden dolayı şurta âmirliğine özellikle güç, iffet, doğruluk, güzel ahlak ve samimiyetiyle tanınan kişileri seçmişlerdir.⁷⁸¹

Ömer b. Abdülazîz'in şurta teşkilatı başkanının adı, kimi kaynaklarda Yezîd b. Bişr el-Kelbî,⁷⁸² kimilerinde ise Ravh b. Yezîd es-Seksekî,⁷⁸³ Abdullah b. Sa'd b. Abdullah el-Eylî,⁷⁸⁴ Dâbık ve Hunâsıra'da onun yanında bulunan Hâlid b. Yezîd,⁷⁸⁵ Ka'b b. Hâmid⁷⁸⁶ ve Amr b. Muhâcir⁷⁸⁷ olarak geçmektedir. Ka'b b. Hâmid sonradan azledilmiş ve Amr b. Muhâcir de şurta âmiri değil başmuhafızı olmuştur. Ravh b. Yezîd es-Seksekî ve Yezîd b. Beşîr el-Kettânî'nin, emniyet genel müdürü (Sâhibü'ş-Şurta) olduğu⁷⁸⁸ belirtilmekle birlikte birinin Dımaşk emniyet âmiri olma ihtimali vardır. Mezkur emniyet genel müdürünün emrinde 300 emniyet görevlisi çalışmaktaydı.⁷⁸⁹

Saltanat teamüllerini iptal eden Ömer b. Abdülazîz, Süleyman b. Abdülmelik'in defninden dönerken kendi katırına binince Sâhibü'ş-Şurta (polis âmiri) yanına gelip mızrakla önünde yürümeye başlamış, ancak halife kendisinin Müslümanlardan biri olduğunu söyleyerek önünde yürümesini engellemiştir.⁷⁹⁰ Ayrıca güvenliği sağlamanın yanında içki içme, hırsızlık, iftira gibi bazı yasakları takip ve cezalandırmalarda şurta âmirlerine birçok görev vermiştir.⁷⁹¹

⁷⁸¹ Rahmûnî, a.g.e., s. 24.

⁷⁸² Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 324; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXV, 133. İbn Abdürabbih (ö. 328/940), adını Yezîd b. Beşîr el-Kinânî olarak vermiştir. İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-Ferîd*, V, 179. Ayrıca bk. Ümmü Selma, a.g.e., s. 185.

⁷⁸³ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 235; Belâzürî, *Ensâbü'l-Esrâf*, VIII, 202. Ayrıca bk. Demircan, Adnân, *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi*, İstanbul 2015, s. 84.

⁷⁸⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XIX, 44.

⁷⁸⁵ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, VII, 3197.

⁷⁸⁶ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, L, 130-131. Ka'b b. Hâmid'in, Abdülmelik b. Mervân'ın şurta amiri veya iki oğlu Velîd b. Abdülmelik ve Süleyman b. Abdülmelik'in şurta amiri olduğu söylenmiştir. Ömer b. Abdülazîz, onu görevden almışken Yezîd b. Abdülmelik eski görevine iade etmiş, Hişâm b. Abdülmelik ise onu 13 yıl yerinde bıraktıktan sonra Cerrâh b. Abdullah el-Hikemî'nin öldürülmesinin akabinde İrmîniyye'ye vali olarak göndermiştir. İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, L, 130-131.

⁷⁸⁷ Esmâ bint Yezîd'in azatlısı ve Muhammed b. Muhâcir'in kardeşi Amr b. Muhâcir, Ömer b. Abdülazîz'in şurtasının başındaydı ve Hicrî 139 (756/757) yılında öldü. İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 219.

⁷⁸⁸ Rahmûnî, a.g.e., s. 209.

⁷⁸⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 220; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 118-119; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 127; Zehebî, *A'lâmü'n-Nübelâ*, V, 136; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 177.

⁷⁹⁰ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 65; Demîrî, *Hayâtü'l-Hayvânî'l-Kübrâ*, I, 104.

⁷⁹¹ Ayrıntıları için bk. İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 134-135; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 356; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 140-142; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXXVI, 475, LXIII, 317.

4. Posta Teşkilatı

Hız. Peygamber (sav) ve râşid halifeler devrinde haberleşme vasıtası olan berîd, Muâviye'yle birlikte istihbarat görevini de üstlenerek kurumsallaşmış, Abdülmelik b. Mervân devrinde ise mükemmel bir sisteme kavuşmuştur.⁷⁹²

Ömer b. Abdülazîz, bir valisine gönderdiği mektubunda berîdin (posta) Müslümanların kanadı olduğunu, sultanın emirlerinin onun vasıtasıyla ulaştırılıp uygulandığını, öğrenmek istedikleri şeylerin haberlerinin onun sayesinde hızla geldiğini açıklamış, berîd teşkilatının işini iyi edebilmesi için onu güzel bir şekilde koruyup gözetmesini, sorumlu kişilere bol erzak vermesini ve posta hayvanlarını iyi beslemesini emretmiştir.⁷⁹³ Aynı şekilde valilerine, ordu komutanlarına ve posta görevlilerine gönderdiği emirlerde posta hayvanlarının iyi beslenmesini, sulanmasını, ağır gem ve semer vurulmamasını, nodulla dürtülmemesini ve kırbacın bir ucuna demir nodul/mıdıl takılmamasını emretmiştir.⁷⁹⁴ Yine posta teşkilatının daha iyi çalışması için Muâviye, Abdülmelik b. Mervân ve Ömer b. Abdülazîz, ana yollar üzerinde posta menzilleri inşa ettirmişlerdir.⁷⁹⁵

Ömer b. Abdülazîz, yolculara, ziyaretçilere özellikle posta görevlilerine sorular sorup vilayetlerdeki devlet memurlarının davranışları ve halkın durumunu öğrenmeye çalışmıştır. Nitekim Ömer b. Abdülazîz, posta sorumlularına ayrıcalık tanıdığından uzak bölgelerin birinden gelen posta görevlisini gece yarısında yatağından kalkıp kabul etmiş, ona bölge halkının Müslümanlarını, zimmîlerini, fakirlerini ve fiyatları sorduktan sonra valinin tavırları ve mezâlîmi iadesine dair bilgi istemiştir.⁷⁹⁶

Ömer b. Abdülazîz'in postası, görevlilerin veya sıradan insanların mektuplarını mutlaka yerine iletir, halifeye yazılmış mektupları ise ona teslim eder, böylece halife halkın taleplerinden haberdar olup ihtiyaçlarını giderirdi.⁷⁹⁷ Posta geldiğinde insanlar görevliyi karşılayıp mektup sahiplerinin adını okumasını beklerlerdi.⁷⁹⁸ Ömer b.

⁷⁹² Berîd ve haberleşmeyle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Harekât, İbrahim, "Berîd", *DİA*, İstanbul, 1992, V, 498-501; Şimşir, Mehmet, *İlk Dönem İslâm Tarihinde Haberleşme (Râşid Halifeler Dönemi Sonuna Kadar)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya: Selçuk ÜSBE, 2011.

⁷⁹³ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 185.

⁷⁹⁴ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 203; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 177; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 141.

⁷⁹⁵ Erol, Ahmet, *Klasik İslâm Döneminde Ulaşım*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya: Selçuk ÜSBE, 2006, s. 31, 40; Ümmü Selma, a.g.e., s. 61.

⁷⁹⁶ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 137-138. Ayrıca bk. Ümmü Selma, a.g.e., s. 61.

⁷⁹⁷ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 62. Ayrıca bk. Ümmü Selma, a.g.e., s. 60.

⁷⁹⁸ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 63.

Abdülazîz, Şâm'dan Medîne'ye berîd/posta gönderirken Allah Rasûlü'ne (sav) selamını iletmesini talep ederdi.⁷⁹⁹

Ömer b. Abdülazîz, "Tasarruf Tedbirleri" başlığı altında detaylarıyla ele alındığı üzere devlet mallarını amacının dışında kullanmama ve kullandırmama hassasiyetinden dolayı halife için posta beygirleriyle meyve, bal gibi şeyler getirten yakınlarını ve gönderen yöneticileri sert bir şekilde uyarılmış, ayrıca taşıma ücretini beytûlmâle fazlasıyla ödetmiştir. Aynı şekilde bir mevlası bir adamı halifenin izni olmadan posta hayvanıyla taşıyınca adamı çağırıp ücretini beytûlmâle ödemedi kalkıp gidemeyeceğini bildirmiştir.⁸⁰⁰ Sadece görüşmek için yanına çağırdığı bazı kişileri istisna tutup posta hayvanlarıyla getirtmiştir.

Ömer b. Abdülazîz'in zulüm olarak gördüğünden postanın ihtiyaç anında mallara el koyma yetkisini iptal ettiği anlaşılıyor. Nitekim Rebî'a eş-Şi'vezî, berîd hayvanı Şam topraklarında kesilince suhra⁸⁰¹ alıp Hunâsıra'da bulunan halifenin yanına gelmiş, çiftçi Nabatîler'den suhra hayvanı alıp geldiğini öğrenen halife bunu gasp olarak değerlendirip ona kırk kamçı vurdurmuştur.⁸⁰²

B. TAŞRA İDARESİ

Ömer b. Abdülazîz devrinde devlet, bazen taksimat değişse de genel olarak Cezîre, Azerbaycan/Ermenistan, Horasan (*Semerkant, Sicistân*), İsfahân, Cüzcân, Sind, Kûfe, Basra (*Sind, Ummân, Bahreyn*), Şâm (*Ürdün, Filistîn, Humus/Hıms, Rakka, Kınnesrîn*), Medîne, Mekke, Tâif, Yemen, Mısır, Kuzey Afrika ve Endülüs eyaletlerinden oluşmaktaydı. Ömer b. Abdülazîz, Irak'ı Kûfe ve Basra, Kuzey Afrika'yı Endülüs ve Kuzey Afrika, Hicâz'ı Mekke, Medîne ve Tâif, Şâm eyaletini de Dımaşk, Ürdün, Filistîn, Humus/Hıms, Rakka ve Kınnesrîn vilayetlerine ayırıp valiler tayin etmiştir.

Ömer b. Abdülazîz, vilayetler içinde Irak'ı ve Horasan'ı farklı değerlendirmiş, Horasan'a çok önem verdiğini belirtirken sadece Irak halkına güvenmediğini açıklamıştır. Nitekim İshâk b. Talha b. Eş'as'ı Irak'a gönderirken Irak halkına hadis

⁷⁹⁹ İbnü'n-Neccâr, *ed-Dürretü's-Semîne*, s. 57.

⁸⁰⁰ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 203.

⁸⁰¹ Suhra, berîd kuralları gereği zorunlu ve ücretsiz olarak halktan alınıp kullanılan binek ya da eşya demektir.

⁸⁰² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 365; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXXII, 200. Ayrıca bk. İbn Şukayr, a.g.e., II, 562-563

rivayet edip ilim öğretmesini, ama onlardan bir şey öğrenmemesini tavsiye etmiş,⁸⁰³ sebebini sormasına karşılık Nabâtîler'le karıştıklarından onların hile ve aldatma alışkanlığının onlara da bulaştığı karşılığını vermiştir.⁸⁰⁴ Aynı şekilde görev verilmesi tavsiye edilen Iraklı Bilâl b. Ebî Bürde'nin Irak halkından olduğundan güvenilemeyeceğini söyleyip kâtibine onun durumunu araştırmasını emretmiş, vali yapılmasına karşılık rüşvet vermeyi kabul edince onu yanından kovmuştur.⁸⁰⁵ Benzer şekilde Haccâc b. Yûsuf'u zalim ve zorba olmakla suçlarsa da onu, güvenilirmez ve hain olarak tasvir ettiği⁸⁰⁶ Irak toplumunun yanlış eylemlerine uygun düşen bir bela-imtihan olarak da değerlendirmiş, tabiri caizse tencerenin yuvarlanıp kapağını bulduğunu ifade etmiştir.⁸⁰⁷ Aynı bağlamda Irak halkının kötü valiler ve kötü uygulamalar yüzünden belâ, şiddet ve zulme maruz kaldığını, bunu ancak dinin özü olan adalet ve ihsanın düzeltereğini bildirmiştir.⁸⁰⁸ Iraklılara güvenmemesine rağmen Ömer b. Abdülazîz, "Müslüman, iktidardan uzakta ve şeytanın yolunda kaldığı sürece hakkını ona vermekten daha çok dinine yardımcı olacak bir şey göremedim" diyerek atiyyelerini vermiştir.⁸⁰⁹

Eyalet valileri, eyaletlerinin sınırları içinde dinî, siyasî, idarî, adlî, askerî, sosyal ve ekonomik durumlarla, imar, iskân, toprakları ıslah ihtiyaçlarıyla ilgilenmek ve sorunları çözmekle görevliydi. Dinî vazife olarak zekât toplama, cihada çıkma, sosyal hizmet kurumlarını çalıştırma, İslâm'ı tebliğ etme, camiler inşa ve tamir etme, namazları kıldırma, hutbe okuyup cuma namazını kıldırma, önde gelen kişilerin cenaze namazlarını kıldırma gibi görevleri vardı.⁸¹⁰

Basra: Ömer b. Abdülazîz, Hicrî 99 (717/718) yılında Yezîd b. Mühelleb'i Irak valiliğinden azletmiş,⁸¹¹ Irak'ı iki idarî birime ayırdıktan sonra Basra'ya Adî b. Ertât el-

⁸⁰³ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXIII, 343. Ayrıca bk. Cibrîl, a.g.e., s. 730.

⁸⁰⁴ İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, s. 275.

⁸⁰⁵ Müberred, *el-Kâmil fi'l-Luğa*, II, 41; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, X, 510-511.

⁸⁰⁶ Ömer b. Abdülazîz, İshâk b. Talha b. Eş'as'ı Irak'a gönderirken "Irak halkına hadis rivayet edin, ama onlardan hadis rivayet etmeyin. Onlara öğretin, ancak onlardan bir şey öğrenmeyin." demiştir. İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXIII, 343. Sebebini sormasına karşılık Ömer b. Abdülazîz, "Çünkü Nabâtîler'le karıştıkları için onların hile ve kandırma alışkanlığı onlara da bulaştı" karşılığını vermiştir. İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, s. 275.

⁸⁰⁷ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 178; Âcurrî, *Ahbâru Ömer b. Abdülazîz*, s. 77; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXXVIII, 291; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 107-108.

⁸⁰⁸ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 147-148; Taberî, *Târîh*, VI, 569; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 115.

⁸⁰⁹ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 232.

⁸¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. Temir, a.g.e., s. 146-215.

⁸¹¹ Ömer b. Abdülazîz'in Irak valiliğinden azlettiği Yezîd b. Mühelleb yanına geldiğinde Süleyman b. Abdülmelik'e yazdığı mektupta Horasan'dan topladığını belirttiği paraları istemiş (Belâzürî'ye göre

Fezârî'yi vali olarak atayıp vefatına kadar da görevinde bırakmıştır.⁸¹² Adî b. Ertât hâcib olarak Süfyân b. Ferkad'ı,⁸¹³ emniyet müdürü olarak Vikâh lakaplı Yezîd b. Ömer el-Useydî'yi görevlendirmiştir.⁸¹⁴ Bahrân (Bahreyn) valisi, Salt b. Hureys iken daha sonra Basra valisi Adî b. Ertât, onu azlederek yerine Abdulkerîm b. Muğire'yi atamıştır.⁸¹⁵

Kûfe: Kûfe'ye Zührî'yi atamayı düşünen Ömer b. Abdülazîz, hoşlanmadığı bir tavrından dolayı bu kararından vazgeçmiştir.⁸¹⁶ Ardından Kûfe valiliğine Abdülhamîd b. Abdurrahmân b. Zeyd b. Hattâb'ı atamış,⁸¹⁷ Ebû z-Zinâd'ı da yanında kâtip olarak görevlendirmiştir.⁸¹⁸ Halifenin vefatına kadar valilik yapan⁸¹⁹ Abdülhamîd b. Abdurrahmân b. Zeyd b. el-Hattâb, sonraki halife Yezîd b. Abdülmelik'in döneminde de görevine devam etmiştir.⁸²⁰ Valinin şurta âmiri olarak atadığı Ka'kâ' b. Süveyd el-Minkarî,⁸²¹ daha sonra Yezîd b. Abdülmelik tarafından Sicistân valisi olarak

25.000.000 dirhemdir. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 329) Yezîd b. Mühelleb aslında toplamadığını, sadece şöhret kazanmak için yazdığını belirtse de Ömer b. Abdülazîz onu tutuklayıp Dehlek'e sürülmesini emretmişken kabilesinin kaçıracağını öğrenince tavsiyeye uyup hapse atmış, halifenin hastalandığını öğreninceye kadar da hapiste kalmıştır (Taberî, *Târîh*, VI, 556-558; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II, 464-465; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 105; İbn Haldûn, *Târîh*, III, 95.) Böyle durumlarda genellikle zanlının yemin etmesini talep eden Ömer b. Abdülazîz, mektuptaki ifadelerini kesin açık delil görüp hapsedmiş olmalıdır. Halife Yezîd b. Mühelleb'i tutuklarken Adî b. Ertât da Yezîd b. Mühelleb'in Basra'daki kardeşlerini hapsedmiştir (Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 166; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 235.) Daha sonra Ömer b. Abdülazîz'in hastalandığını öğrenen Yezîd b. Mühelleb, bir yolunu bulup hapisten kaçmış, peşinden gönderdiği adamlardan kaçıp kurtulmayı başarmıştır (Ya'kûbî, *Târîh*, II, 235.) Yezîd b. Mühelleb, kurtulduktan sonra Ömer b. Abdülazîz'e yazdığı mektupta hayatta kalacağını bilseydi hapisten kaçmayacağını, fakat Yezîd b. Abdülmelik'e güvenmediğinden kaçmak zorunda kaldığını bildirince Ömer b. Abdülazîz, eğer Yezîd b. Mühelleb ümmete kötülük yapmayı istiyorsa onları şerrinden uzak tutması ve onun tuzağını kendi boynuna geçirmesi için Allah'a dua etmiş (Taberî, *Târîh*, VI, 564; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 112-113.) Sonra Basra'yı ele geçiren ve yeni halifeyi tanımayan isyancı vali Yezîd b. Mühelleb, Yezîd b. Abdülmelik'in gönderdiği Mesleme b. Abdülmelik'in ordusuna yenilip öldürülmüştür. Aycan, İrfan, "Emevîler Dönemi İç Siyasî Gelişmeler (41-132/661-750)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXXIX, s. 168.

⁸¹² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 335; Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 322; *Kitâbü Sireti Ömer b. Abdülazîz*, s. 117; Taberî, *Târîh*, VI, 554; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II, 461; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXIV, 274; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 45-46.

⁸¹³ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 196.

⁸¹⁴ Rahmûnî, a.g.e., s. 7.

⁸¹⁵ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 322. Ayrıca bk. Halîl, a.g.e., s. 198.

⁸¹⁶ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 127, 184.

⁸¹⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 335; Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 322; *Kitâbü Sireti Ömer b. Abdülazîz*, s. 116; Taberî, *Târîh*, VI, 554 (99 yılında); İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II, 461; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXIV, 274; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 46; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 100; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 658

⁸¹⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 335; Taberî, *Târîh*, VI, 554; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II, 461; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 46; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 100; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 658.

⁸¹⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 335; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 46.

⁸²⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 69.

⁸²¹ Câhız, *Kitâbü'l-Buhalâ*, I, 322.

atanmıştır.⁸²² Ömer b. Abdülazîz, Kûfe'nin haraç başkanlığına önce Haccâc b. Yûsuf'un âmili Sâlih b. Abdurrahmân'ı,⁸²³ daha sonra Abdullah b. Zekvân'ı⁸²⁴ tayin etmiştir.

Musul: Musul valisi Saîd b. Abdülmelik'e⁸²⁵ mektup yazan Ömer b. Abdülazîz, valiliği kadı Yahyâ b. Yahyâ el-Gassânî'ye teslim ederek yanına gelmesini emretmiştir.⁸²⁶ Süleyman b. Abdülmelik'in Musul kadılığına atadığı Yahyâ b. Yahyâ el-Gassânî, Ömer b. Abdülazîz devri dâhil Şâm'da Hicrî 133 (750/751) yılında vefat edinceye kadar görevine devam etmiştir.⁸²⁷ Ömer b. Abdülazîz'in, Emevî halifeleriyle yakın ilişkileri olan Adî b. Adî b. Umeyre'yi önce Cezîre ve Musul'a vali atadığı, sonra azledip Ermîniyye'ye tayin ettiği ve halifenin vefatına kadar görevine devam ettiği rivayet edilmiştir.⁸²⁸ Öyle görünüyor ki Adî b. Adî b. Umeyre'nin Ermîniyye'ye tayininden sonra valilik görevi tekrar Yahyâ b. Yahyâ el-Gassânî'ye verilmiş olmalıdır.

Cezîre ve Azerbaycân: Ömer b. Abdülazîz'in Cezîre ve Azerbaycân valisi, başta Abdülazîz b. Hâtim b. Nu'mân el-Bâhilî idi.⁸²⁹ Hicrî 100 (718/719) senesinde onu Cezîre valiliğinden alıp yerine Ömer b. Hübeyre'yi⁸³⁰ görevlendirmiştir. Aynı yıl içinde Mesleme b. Abdülmelik'in, Irak'ta isyan eden Harûrîler'i öldürüp başlarını Ömer b. Abdülazîz'e getirmesi üzerine Ömer b. Abdülazîz tarafından azledildiği Cezîre valiliğine tekrar atandığı da ifade edilmiştir.⁸³¹ Azerbaycan valiliğine ise Ubeyde b. Abdurrahmân b. Hakîm b. Ümeyye'yi,⁸³² Cezîre'nin haraç başkanlığına da kaynakların ittifakıyla Meymûn b. Mihrân'ı⁸³³ atamıştır. Cezîre'ye bağlı Ruhâ (Urfa) âmili Alâ b.

⁸²² Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. I, 333; Ya'kûbî, *el-Büldân*, s. 110; Safedî, *e'l-Vâfi*, XI, 136.

⁸²³ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 118; Fesevî, *el-Ma'rîfe*, I, 606; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 136; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 307; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXIII, 345; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 110-111.

⁸²⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLIX, 98-99; Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, VII, 335.

⁸²⁵ Fâtıma bint Abdülmelik'in kardeşi Saîd b. Abdülmelik b. Mervân, zâhid bir kimse olduğundan kendisine Saîdü'l-Hayr denilirdi. Yırtıcı hayvanların bulunduğu bir bataklığa kanal kazıp mamur hale getirmiş, bu yeri ona Velîd b. Abdülmelik'in veya Ömer b. Abdülazîz'in iktâ olarak verdiği söylenmiştir. (Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 180.) Saîd b. Abdülmelik, kardeşi Hişâm b. Abdülmelik devrinde Hicrî 105 (723/724) ve 106 (724/725) yıllarında Rum topraklarına gaza yapmıştır. İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXI, 216.

⁸²⁶ Ebû Zür'a ed-Dimaşkî, *Târîh*, I, 339; Azîmî, *Târîhu Haleb*, s. 201; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXI, 216, XXIV, 274;

⁸²⁷ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXV, 53, 56; Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, XII, 386.

⁸²⁸ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XL, 137.

⁸²⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXVI, 268; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 151.

⁸³⁰ Taberî, *Târîh*, VI, 556; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 55; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 145; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 665. Ayrıca bk. Şâkir, a.g.e., s. 222; Ümmü Selma, a.g.e., s. 131.

⁸³¹ Azîmî, *Târîhu Haleb*, s. 200.

⁸³² İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXVIII, 165.

⁸³³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 370; Kuşeyrî, *Târîhu'r-Rakka*, s. 54, 56; Teymî, *Siyeru's-Selefi's-Sâlihîn*, s. 942; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXVI, 121, XLV, 257; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 116, 119.

Ebî Âişe⁸³⁴ iken Malatya âmili Ca'vene (Ceûne) b. el-Hâris idi, ancak daha sonra Ca'vene'yi azletmiştir.⁸³⁵

İrmîniyye: Ömer b. Abdülazîz, İrmîniyye'ye Abdülazîz b. Hâtim b. Nu'mân'ı,⁸³⁶ ondan sonra Adî b. Adî b. Umeyre'yi,⁸³⁷ daha sonra Hâris b. Amre et-Tâî'yi⁸³⁸ vali olarak atamıştır. Abdülazîz b. Hâtim'in ardından vali atadığı Adî b. Adî el-Kindî, su sıkıntısı çeken Bîlkân halkı için Nehrü Adî adıyla bilinen bir kanal kazdırıp su akıtmış,⁸³⁹ yaklaşık on ay valilik yaptıktan sonra azledilip yerine Hâris b. Amr et-Tâî atanmıştır.⁸⁴⁰

Sugûr: Fetihleri durduran Ömer b. Abdülazîz, Şâm'da Sürâka b. Abdurrahmân et-Temîmî'yi Sugûra (Sınır bölgeleri) vali tayin ettikten sonra Tartûs'u aşip ilerisine geçmemesini emretmiştir.⁸⁴¹

Horasan: Ömer b. Abdülazîz, Hicretin 99. yılı içinde Horasan'a Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî'yi vali tayin etmiş,⁸⁴² on yedi ay valilik yaptıktan sonra Hicretin 100. yılında azlettikten sonra yerine Abdurrahmân b. Nu'aym el-Kuşeyrî el-Gâmidî'yi vekil tayin ederek yanına gelmesini emretmiş, yılın sonunda Abdurrahmân b. Nuaym el-

⁸³⁴ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 267; Kuşeyrî, *Târihu'r-Rakka*, s. 26-27. Ömer b. Abdülazîz, Alâ b. Ebî Âişe'ye mektup yazıp Ruhâ halkına ahidlerinin olup olmadığını sormasını istemiş, Alâ b. Ebî Âişe'nin sorması üzerine papazlarının gösterdiği içinde şu ifadelerin yer aldığı anlaşma yazısını halifeye göndermiş, onu okuyan Ömer b. Abdülazîz, uygulamaya koymuştur: "Bu, İyâd b. Ganm ve beraberindeki Müslümanların Ruhâ halkı için yazdığı yazıdır. Üzerlerindeki hakkı öderlerse ben onlara kanları, malları, çoluk çocukları, kadınları, şehirleri ve değirmenleri hakkında eman verdim. Allah ve melekleri buna şahittir." İbn Zencûye, *el-Emvâl*, II, 474.

⁸³⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 185-186; Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc* ve Smâ'ati'l-kitâbe, Bağdat 1981, s. 317-318; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 334; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV, 32; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 108-109; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, I, 253-254.

⁸³⁶ Halife b. Hayyât, *Târih*, s. 323.

⁸³⁷ Halife b. Hayyât, *Târih*, s. 323; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 204. Adî b. Adî b. Umeyre'nin, Ömer b. Abdülazîz'in arkadaşı olup onun devrinde Cezîre kadılığı görevini yürüttüğü de söylenmiştir. (İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XL, 140, 143; Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, IX, 208.) Adî b. Adî b. Umeyre, zâhid, âbid ve fakih olup Hz. Ali'den ayrılarak er-Rakka'ya yerleşmiş, Süleyman b. Abdülmelik devrinde Cezîre, Ermîniyye ve Azerbaycan valiliği yapmış, Ömer b. Abdülazîz'in arkadaşı olup onun devrinde Cezîre kadılığı görevini yürütmüştür. Geniş bilgi için bk. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 204; Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 330; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XL, 140, 143.

⁸³⁸ İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XXIV, 274.

⁸³⁹ Benzer bir rivayet için bk. Halife b. Hayyât, *Târih*, s. 316; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XL, 144.

⁸⁴⁰ İbn A'sem el-Kûfi, *Kitâbü'l-Fütûh*, VII, 211-212.

⁸⁴¹ İbn A'sem el-Kûfi, *Kitâbü'l-Fütûh*, VII, 203-205; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XX, 153.

⁸⁴² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 335; Halife b. Hayyât, *Târih*, s. 322; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 411; İbn A'sem el-Kûfi, *Kitâbü'l-Fütûh*, VII, 211; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 46; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 100; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 658. Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî, Hicrî 96 (715) yılına kadar Haccâc b. Yûsuf'un Basra âmili iken Süleyman b. Abdülmelik devrinde Vâsıt valisi olmuştur. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 28.

Kuşeyrî'yi vali,⁸⁴³ Abdurrahmân b. Abdullah'ı ise haraç sorumlusu⁸⁴⁴ olarak tayin etmiş, daha sonra haraç sorumluluğuna Ukbe b. Zür'a et-Tâî'yi görevlendirmiştir.⁸⁴⁵ Ancak yumuşak tabiatlı bir vali olan Abdurrahmân b. Nu'aym el-Gâmîdî'nin valiliği sırasında Soğdlular, Türklerin yardımıyla isyan etmişler ve bu isyan sonra da devam etmiştir.⁸⁴⁶

Semerkant: Ömer b. Abdülazîz devrinde Semerkant valisi, Süleyman b. Ebî's-Sırrî idi.⁸⁴⁷ Halife, İslâm'ı tebliğ kadar Müslümanlara öğretmeye de önem verdiği için Semerkant valisi Süleyman b. Ebî's-Sırrî'ye yazdığı mektubunda valiliğindeki Müslüman olanları araştırıp onlardan haracı/cizyeyi kaldırmasını, onları bir şehirde toplayarak namazı, haram ve helalleri öğretecek birini yönetici atmasını emretmiş, o da âlim Dahhâk'ın dostu Cüveybî lakaplı Câbir b. Saîd Ebû'l-Kâsım el-Belhî'yi başlarına yönetici atmıştır.⁸⁴⁸

İsfahân: Ömer b. Abdülazîz, Hakîm b. Şüreyk el-Hüzelî el-Mısrî'yi İsfahân'a vali atamış,⁸⁴⁹ Yezîd b. Yezîd el-Evdî, İdrîs b. Yezîd el-Evdî ve Yezîd el-Evdî de Ömer b. Abdülazîz devrinde İsfahân'da yöneticilik yapmışlardır.⁸⁵⁰

Cüzcân: Ömer b. Abdülazîz'in Hicretin 99. yılında Cüzcân'a vali atadığı Cehm b. Bekr el-Cu'fi, orada kendi adıyla anılan bir köprü yaptırmış, bir yıl sonra yerine Zâide b. Hârice el-Cu'fi'yi, bir yıl sonra da onun yerine Hâris b. Abbâd et-Tâî'yi tayin etmiştir.⁸⁵¹

Sicistân: Cerrâh b. Abdullah Horasan ve Sicistân valiliğinden alındıktan sonra Sicistân, Abdurrahmân b. Nu'aym'ın idaresine geçmiştir. Daha sonra Yezîd b. Mühelleb

⁸⁴³ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 322; Ya'kûbî, *el-Büldân*, s. I, 109; Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 399; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 56-57. Yezîd b. Abdülmelik'in Horasan valisi, Abdurrahmân b. Nuaym el-Kuşeyrî idi. (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 69.) Abdurrahmân b. Nuaym el-Kuşeyrî, 16 ay Horasan valiliği yaptıktan sonra hastalanıp vefat etmiştir. Taberî, *Târîh*, VI, 570.

⁸⁴⁴ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 411; Taberî, *Târîh*, VI, 563; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, 465-467; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IIV, 109-110; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 667; İbn Haldûn, *Târîh*, III, 95-96.

⁸⁴⁵ Taberî, *Târîh*, VI, 568.

⁸⁴⁶ Barthold, V.V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1990, s. 204; Dadan, Ali, *İslâm Tarihi Kaynaklarında Türkler (Câhiliye Döneminden Emevîler'in Sonuna Kadar)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya: Necmettin Erbakan ÜSBE, 2013, s. 183; Aydınli, Osmân, *Fethinden Sâmânîlerin Yıkılışına Kadar Semerkant Tarihi*, (Doktora Tezi), İstanbul: Marmara ÜSBE, 2001, s. 219.

⁸⁴⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 407; Taberî, *Târîh*, VI, 567-568; Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 408-409; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 114-115. Ayrıca bk. Aydınli, a.g.e., s. 483.

⁸⁴⁸ Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, III, 259.

⁸⁴⁹ Mâcîde, a.g.e., s. 279.

⁸⁵⁰ Ebû Nuaym, *Târîhu İsbahân*, I-II, (thk. Seyyid Kisrevî Hasan), Beyrut 1990, II, 322.

⁸⁵¹ İbn Mende, *el-Müstahrec*, III, 158.

ayaklanma başlatınca kardeşi Müdrîk'i buraya göndermişse de Abdurrahmân b. Nuaym, Yezîd'in ölümüne kadar kendisini bölgeye sokmamıştır.⁸⁵² Ömer b. Abdülazîz, Sicistân valisi olan Serî b. Abdullah b. Âsım b. Mesma'ı görevinde bırakmış,⁸⁵³ muhtemelen daha sonra Abdullah b. Sahr el-Kuraşî'yi atamıştır.⁸⁵⁴

Hindistan: Basra valisi Adî b. Ertât, Seleme b. Şeybân b Seleme b. Alkame b. Şeybân'ı Bahreyn, Hızânetü'l-Bahr, Sind ve Hind valisi olarak atamış,⁸⁵⁵ daha sonra halife Sind sugûruna önce Abdulmelik b. Mesma' b. Malik b. Mesma'⁸⁵⁶ sonra Kuteybe b. Müslim'in kardeşi Amr b. Müslim el-Bâhilî'yi görevlendirmiş, Amr b. Müslim el-Bâhilî halifenin ölümüne kadar görevinde kalmıştır.⁸⁵⁷

Umân: Basra valisi Adî b. Ertât, Umân'a Sa'îd b. Mes'ûd el-Mâzinî'yi vali tayin etmiş, haksız yere bir adama yüz kırbaç vurduğundan dolayı onu cezalandırıp azleden⁸⁵⁸ Ömer b. Abdülazîz, onun yerine Amr b. Abdullah b. Ebî Talha el-Ensârî'yi⁸⁵⁹ görevlendirmiştir.⁸⁶⁰

Yemen: Ömer b. Abdülazîz, ölümüne kadar Urve b. Muhammed b. Atıyye es-Sa'dî'yi Yemen valiliği görevinde bırakmış,⁸⁶¹ Nâfi'i Yemen'in zekâtlarını toplayıp dağıtması için görevlendirirken⁸⁶² Vehb b. Münebbih'i Yemen beytülmâl başkanlığına⁸⁶³ ve Yemen kadılığına atamıştır.⁸⁶⁴ fakih ve güvenilir bir kişi olan Zeyd b. Abdullah b. Kusayt el-Leysî'yi Tihâme'deki Mârîn halkına zekât görevlisi olarak göndermiş,⁸⁶⁵ Yemâme'nin valiliğine ise Zürâre b. Abdurrahmân atanmıştır.⁸⁶⁶

⁸⁵² Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 322.

⁸⁵³ Ya'kûbî, *el-Büldân*, s. I, 109.

⁸⁵⁴ Mâcîde, a.g.e., s. 280.

⁸⁵⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXXVII, 170-172.

⁸⁵⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 322.

⁸⁵⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 322; Belâzürî, *Fütühu'l-Büldân*, s. 425; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 63-64, 109; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI, 309; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXXVII, 172.

⁸⁵⁸ Mes'ûd el-Mâzinî için bk. Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 132-133; İbn Fadlullâh el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, XXIV, 416-417.

⁸⁵⁹ Belâzürî (ö. 284/892), adını Âmir b. Abdullah b. Ebî Talha olarak vermiştir. (Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 131-132.) Evzâî, valileri içinde Ömer b. Abdülazîz'e en fazla benzeyenin Amr b. Abdullah b. Ebî Talha el-Ensârî olduğunu söylemiştir. Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, X, 203.

⁸⁶⁰ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 323.

⁸⁶¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 335; Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 323; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 117. Urve b. Muhammed b. Atıyye es-Sa'dî, Süleyman b. Abdülmelik, Ömer b. Abdülazîz ve Yezîd b. Abdülmelik devirlerinde Yemen valiliği yapmış hayırlı ve salih bir kişiydi. Hişâm b. Abdülmelik daha sonra Yemen'e Yûsuf b. Ömer es-Sekafî'yi atamıştır. İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XL, 291.

⁸⁶² Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, *Târîh*, I, 628; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXI, 434.

⁸⁶³ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 118.

⁸⁶⁴ Mâcîde, a.g.e., s. 273.

⁸⁶⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXV, 269.

Hicâz: Tâif valiliğine Muhammed b. Süveyd el-Fihri⁸⁶⁷ atanmıştı. Süleyman b. Abdülmelik'in Mekke valisi atadığı Emevî soyundan Abdülazîz b. Abdullah b. Hâlid b. Üseyd,⁸⁶⁸ Süleyman b. Abdülmelik'in Medîne kadısı iken vali yaptığı Ebû Bekir b. Muhammed b. Hazm da Ömer b. Abdülazîz döneminde de görevinde kalmıştır.⁸⁶⁹ Bu bilgilerin yanında Muhammed b. Kays b. Mahreme'nin,⁸⁷⁰ Abdülazîz b. Ertât'ın⁸⁷¹ ve Riyâh b. Hayyân'ın⁸⁷² Ömer b. Abdülazîz için Medîne'de valilik yaptığı da rivayet olarak aktarılmıştır. Kaynaklar, daha önce valilik yapan Muhammed b. Kays b. Mahreme'yle ve Osmân b. Hayyân ile karıştırmış olmalıdır. Zira çoğunun Ebû Bekir b. Muhammed b. Hazm'ın vali olduğunda ittifak etmesi ve Ömer b. Abdülazîz'in çok sayıdaki mektubunu sadece vali olarak ona yazmış olması, onun vali olduğunu göstermektedir.

Dımaşk: Kaynaklarda Ömer b. Abdülazîz'in Dımaşk valisi olarak Muhammed b. Süveyd el-Fihri,⁸⁷³ Osmân b. Sa'd el-Uzri,⁸⁷⁴ Abd b. el-Hashâs el-Uzri⁸⁷⁵ ve Dahhâk

⁸⁶⁶ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 323. Ayrıca bk. Mâcide, a.g.e., s. 273. İbn Asâkir, bir bedevînin develerine el koymakla suçladığı Yemâme valisini adını vermeden görevden aldığını kaydetmiştir. İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXVIII, 202.

⁸⁶⁷ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LIII, 156.

⁸⁶⁸ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 323; *Kitâbü Sireti Ömer b. Abdülazîz*, s. 118; Taberî, *Târîh*, VI, 554; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXXVI, 297; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 46, 69; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 100; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 658-659. Ayrıca bk. Halil, a.g.e., s. 198; Mâcide, a.g.e., s. 273; Ümmü Selma, a.g.e., s. 132. Kaynakların çoğu yukarıdaki konuda ittifak ederken Fâkihî (ö. 278/891-892), Osmân b. Abdullah b. Sürâka el-Adevî'nin daha önce ve Ömer b. Abdülazîz devrinde Mekke valisi olduğunu, daha sonra Abdullah b. Kays b. Mahreme b. Muttalib'in vali atandığını belirtmiştir. (Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, III, 136, 137.) Yine sadece Fâkihî (ö. 278/891-92)'de yer alan bir bilgiye göre Ömer b. Abdülazîz, Abdullah b. Kays b. Mahreme b. Muttalib'i Mekke'ye vali atamıştı. Ömer b. Abdülazîz'e yazdığı mektupta önce kendi ismini zikretmiş, bu kendisine hatırlatıldığında da onlardan üstün olduklarını belirtmiş, bunu öğrenen Ömer b. Abdülazîz ise onun ahmak bir ev halkından bir ahmak olduğu karşılığını vermiştir. (Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, III, 137.) Sonraki halife Yezid b. Abdülmelik ise Hicrî 103 (721-722) yılında Abdülazîz b. Abdullah b. Hâlid b. Üseyd'i azledip Abdurrahmân b. Dahhâk'ı atamış, Tâif'i de vilayetine ilave etmiştir. İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXXVI, 297; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, IV, 270-271.

⁸⁶⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 335; Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 323; *Kitâbü Sireti Ömer b. Abdülazîz*, s. 117; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 659. Ayrıca bk. Şâkir, a.g.e., s. 222. Velîd b. Abdülmelik, Ömer b. Abdülazîz'i Medîne valiliğinden azledince yerine Osmân b. Hayyân el-Mürri'yi atamıştı. Süleyman b. Abdülmelik Hicrî 96 yılı Ramazân ayının bitmesine yedi gün kala (715 Mayıs/Haziran) Osmân b. Hayyân el-Mürri'yi azledip yerine Ebû Bekir b. Muhammed b. Hazm'ı atamıştır. Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 590; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXXVIII, 341-342, LXVI, 45-46.

⁸⁷⁰ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 323; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXVI, 45-46.

⁸⁷¹ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, IV, 299-301.

⁸⁷² Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 590; İbnü'l-Cevzî, *Siretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 93. Riyâh b. Hayyân'ın Ömer b. Abdülazîz devrinde Ebû Bekir b. Muhammed b. Hazm'dan sonra Medîne valisi olduğu ve Ömer b. Abdülazîz'in gelen her berîdinin, ya bir sünneti ihya etmekle ya mal taksimiyle veya hayırlı bir emirle ilgili olduğunu bildirdiği aktarılmıştır. Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 590; İbnü'l-Cevzî, *Siretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 93.

⁸⁷³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 335; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, II, 273-274.

⁸⁷⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 353; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXXVIII, 360.

b. Abdurrahmân'ın⁸⁷⁶ adı verilmektedir. Muhammed b. Süveyd el-Fihri'yi azledip Taif valiliğine atayınca yerine Dahhâk b. Abdurrahmân'ı görevlendirmiştir.⁸⁷⁷ Ömer b. Abdülazîz'in Dımaşk divan başkanı Abdurrahmân et-Tavîl,⁸⁷⁸ Dımaşk haraç görevlisi daha önce Haccâc b. Yûsuf adına yöneticilik yapan Umeyr b. Hânî',⁸⁷⁹ Gûta haraç âmili Kâsım b. Ziyâd,⁸⁸⁰ Sînâ veya Lübnan valisi ise İbn Ma'dîkerb idi.⁸⁸¹ Ali b. Ebî Hamele Ebû Nasr el-Kuraşî, Dımaşk'ta darphane sorumlusuydu.⁸⁸²

Ürdün: Abdülmelik b. Mervân'ın Ürdün valisi olan Ubâde b. Nüsey el-Kindî, Ömer b. Abdülazîz devrinde de Ürdün'de valilik yapmıştır.⁸⁸³ Ürdün haraç sorumluluğuna ise İshâk b. Müslim atanmıştır.⁸⁸⁴

Filistîn: Ömer b. Abdülazîz, orduya eşlik etmesini bereket olarak görüp⁸⁸⁵ çok takdir ettiği Hânî' b. Külsûm'ü Filistîn'e vali atamak istediye de kabul ettirememiş,⁸⁸⁶ bunun üzerine Nadr b. Yüreyim b. Ebrehe b. Sabâh'ı Filistîn'e vali olarak göndermiş,⁸⁸⁷ Abdullah b. Avf el-Kinânî'yi ise Filistîn haraç divanı başkanlığına ve Remle âmilliğine atamıştır.⁸⁸⁸

Hims ve Rakka: Ömer b. Abdülazîz'in Humus/Hims valisi Yezîd b. Husayn es-Sekûnî,⁸⁸⁹ Rakka valisi ise Sâlim b. Vâbisa,⁸⁹⁰ el-Belkâ' valisi Hâris b. Amr et-Tâî⁸⁹¹ idi.

Kinnesrîn: Kinnesrîn valisi önce Hilâl b. Abdüla'lâ,⁸⁹² sonra Velîd b. Hişâm b. Velîd b. Ukbe,⁸⁹³ Kinnesrîn haraç âmili ise Furât b. Müslim idi.⁸⁹⁴

⁸⁷⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 323. Ayrıca bk. Halîl, a.g.e., s. 198; Ümmü Selma, a.g.e., s. 1185.

⁸⁷⁶ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 118; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, II, 285, XXIV, 270, 274; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 603.

⁸⁷⁷ Mâcide, a.g.e., s. 285.

⁸⁷⁸ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXXVI, 120.

⁸⁷⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLVI, 496.

⁸⁸⁰ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, II, 200.

⁸⁸¹ Fesevî, *el-Ma'rîfe*, I, 580; İbnü'l-Cevzî, *Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 188.

⁸⁸² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV, 154. Ali b. Ebî Hamele Ebû Nasr el-Kuraşî, Hişâm b. Abdülmelik devrinde Filistîn'in haraç kâtipliği görevini üstlenmiştir. İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLI, 448.

⁸⁸³ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 323; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXVI, 210, 213, XXIV, 274. Ayrıca bk. Harbi, a.g.e., s. 16.

⁸⁸⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, II, 199, VIII, 280.

⁸⁸⁵ Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, *Târîh*, II, 693.

⁸⁸⁶ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXXIII, 352.

⁸⁸⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 323; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXIV, 274. Ayrıca bk. Harbi, a.g.e., s. 16.

⁸⁸⁸ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXXI, 322, 323, 324. Ancak adı, (*Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 118)'da Avf b. Alî, (İbn Zencûye, *el-Emvâl*, I, 260)'da Abdullah b. Ebî Avf olarak geçmektedir.

⁸⁸⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 323; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXV, 157, XXIV, 274. Ayrıca bk. Ümmü Selma, a.g.e., s. 184.

⁸⁹⁰ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, IX, 3954-3955, X, 4505-4506; Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, XII, 194.

⁸⁹¹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 323; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XI, 457.

Mısır: Ömer b. Abdülazîz, Abdülmelik b. Rufâa'yı⁸⁹⁵ Mısır valiliğinde bir müddet bıraktıktan sonra azledip yerine Eyyûb b. Şurahbil b. Ebrehe b. es-Sabâh'ı tayin etmiştir.⁸⁹⁶ Bazı kaynaklarda vali olduğu söylenen Hayyân b. Şüreyh ise Mısır'ın haraç âmiliydi.⁸⁹⁷ Abdurrahmân b. Cünâde⁸⁹⁸ ve es-Salt b. Ebî Âsım, Hayyân b. Şüreyh'in kâtipleri idi.⁸⁹⁹ Ruzeyk (Züreyk) b. Hayyân, Şâm halkının meşhur kâtiplerinden biri olup Velîd b. Abdülmelik, Süleyman b. Abdülmelik ve Ömer b. Abdülazîz devirlerinde Mısır gümrük âmirliği görevini yürütmüştür.⁹⁰⁰ Ömer b. Abdülazîz devrinde Mısır emniyet âmiri olarak önce Hasan b. Yezîd er-Ru'aynî, ondan sonra Hâris b. Zâhir el-Asbahî görevlendirilmiştir.⁹⁰¹

İfrîkiyye: Ömer b. Abdülazîz, Muhammed b. Yezîd'i İfrîkiyye valiliğinden bir müddet sonra azledip yerine Mahzûmoğulları'nın azatlısı⁹⁰² İsmâîl b. Ubeydullâh'ı (Abdullah)⁹⁰³ özellikle halka dinlerini öğretmesi için⁹⁰⁴ vali olarak görevlendirmiş, Hicrî 100 (718/719) yılında görevine başlayan ve halifenin ölümüne kadar görevinde kalan İsmâîl b. Ubeydullâh, iyi bir valilik yaptığından onun zamanında Berberîler'in neredeyse tümü Müslüman olmuştur.⁹⁰⁵ Birçok eserde Berberîler'in Ömer b.

⁸⁹² İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXXIV, 97.

⁸⁹³ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 323; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXIII, 309, XXIV, 274.

⁸⁹⁴ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 140-142; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXIII, 317; İbn Abdîlhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 134-135. Adı, Furât b. Sâlim olarak kaydedilmiştir. *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 117.

⁸⁹⁵ Abdülmelik b. Rufâa, Kurra b. Şerîk'in valiliği döneminde Fustat emniyet müdürüydü. Onun vefatından sonra Velîd b. Abdülmelik tarafından Mısır'a vali olarak tayin edilmiş, Süleyman b. Abdülmelik de onu yerinde bırakmıştır. (Rahmûnî, a.g.e., s. 194.) Hişâm b. Abdülmelik devrinde önce kendisi, ardından kardeşi Velîd Mısır valisi olmuştur. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 93.

⁸⁹⁶ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 323; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXIV, 274; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 93; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 659; İbn Haldûn, *Târîh*, IV, 382. Ayrıca bk. Şâkir, a.g.e., s. 223.

⁸⁹⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 215; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 118. Ayrıca bk. Mâcide, a.g.e., s. 292.

⁸⁹⁸ İbn Zencûye, *el-Emvâl*, I, 178; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 215; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXVII, 9-10; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XIX, 310-311.

⁸⁹⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 215.

⁹⁰⁰ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 515; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, II, 933; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 140-141; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, VIII, 3648-3649. Ayrıca bk. Özkuyumcu, a.g.e., s. 88.

⁹⁰¹ Rahmûnî, a.g.e., s. 217.

⁹⁰² Ebû Zür'â ed-Dimaşkî, *Târîh*, I, 348.

⁹⁰³ İsmâîl b. Ubeydullâh b. Ebû'l-Muhâcir, Abdülmelik b. Mervân'ın çocuklarının müeddib ve muallimiydi. (İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, VIII, 429; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, IV, 1695; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 614. Ayrıca bk. er-Rumeyh, a.g.e., s. 120.) Hişâm b. Abdülmelik'in dayısı olup fakih, zâhid, sâlih ve güvenilir bir âlimdi. Ömer b. Abdülazîz, onu halka dinlerini öğretmesi için Afrika'ya vali olarak göndermiştir. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 614; Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, II, 192-193.

⁹⁰⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 614; Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, II, 192-193.

⁹⁰⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 335; Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 323; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, VIII, 440; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 81-82; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, IV, 1703; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 659.

Abdülazîz'in teşvikleri neticesinde tümünün Müslüman olduğu söylene de bunda abartı vardır. Zira Berberîler'in ihtidası fetihlerle birlikte başlamış, Ukbe b. Nâfi', Mûsâ b. Nusayr, Târik b. Ziyâd gibi valiler döneminde artarak devam etmiştir. Ömer b. Abdülazîz'in özel teşvikleri neticesinde ise daha önce İslâm'a girmemiş Berberîler'in neredeyse tamamı Müslüman olmuştur. İslâmlaşma sürecinin, imparatorluğun diğer topraklarında da aynı süreci takip ettiği, Ömer b. Abdülazîz devrinde ise zirveye çıktığı belirtilmelidir.⁹⁰⁶

Endülüs: Ömer b. Abdülazîz, Süleyman b. Abdülmelik'in atadığı Endülüs valisi Hurr b. Abdurrahmân es-Sekafi'yi bir müddet sonra Hicrî 100 (718/719) yılında azledince yerine Semh b. Mâlik el-Havlânî'yi⁹⁰⁷ Velîd b. Abdülmelik'in yanında onun dindar ve emin bir kişi olduğuna şahit olduğundan Endülüs valiliğine atamış,⁹⁰⁸ Hurr b. Abdurrahmân es-Sekafi'nin kardeşi ve Endülüs zekât sorumlusu olan Hâris b. Abdurrahmân es-Sekafi'yi de görevden almıştır.⁹⁰⁹

Ömer b. Abdülazîz'in ilim, ahlak, hilm ve yetenek sahibi olanları atamaya özen göstermekle birlikte kendinden önceki halifelerin valilerini/ummâli uzaklaştırıp yetenekli olanların en iyilerini atadığı ve onların da onun yolunu izledikleri⁹¹⁰ ve valilerinin hepsinin güvenilir kimseler oldukları⁹¹¹ iddiası, diğer halifeleri değersizleştirmeye, Ömer b. Abdülazîz'i ise övmeye yönelik gerçeği tam yansıtmayan abartılı ifadelerdir. Ömer b. Abdülazîz, yanına gelen şikâyetçilerin mağduriyetlerini gidermiş veya giderilmesi için valilerine mektuplar yazmıştır. Ancak burada şikâyetçi olunan ve Ömer b. Abdülazîz'in hatalarını düzelttiği görevlilerin çoğunun onun memurları olması dikkat çekici bir durumdur. Ağır eleştirdiği ve azlettiği görevliler de bunlara ilave edilirse diğer halifelerin aksine Ömer b. Abdülazîz'in görevlilerinin hepsinin salih, dindar, yetenekli ve dürüst olduğu savının gerçeği tam yansıtmadığı açığa çıkar. Benzer bir değerlendirme, Yezîd b. Abdülmelik'in Ömer b. Abdülazîz'in

⁹⁰⁶ Emevîler devrinde İslâm'ın yayılış süreci için bk. Abdüllatif, a.g.e., s. 317-386.

⁹⁰⁷ Hicrî 100 (718-719) yılında Endülüs'e Abdurrahmân b. El-Muaytî'yi vali olarak atadığı da söylenmiştir. Azîmî, *Târîhu Haleb*, s. 200.

⁹⁰⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 81-82, V, 74. Ayrıca bk. Şâkir, a.g.e., s. 224.

⁹⁰⁹ Şâkir, a.g.e., s. 224.

⁹¹⁰ Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, III, 151; Ebû'l-Yümm el-Uleymî, *et-Târîhü'l-Mu'teber*, I, 320. Ayrıca bk. Amâra, a.g.e., s. 61-62.

⁹¹¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 710. Ömer b. Abdülazîz, insanlara atadığı görevlilerden zulmeden olursa ona izin vermediğini ve onlara gönderdiği görevlilerin en hayırlılar olduğunu iddia etmediğini, sadece daha şerhlerden hayırlı olduklarını söylemiştir. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 337; Fesevî, *el-Ma'rîfe*, I, 574; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 41-42; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 89, 247.

tüm valilerini azlettiğini aktaran rivayetler için de geçerlidir.⁹¹² Zira Yezîd b. Abdülmelik'in devrinde Kûfe valisi yine Abdülhamîd b. Abdurrahmân b. Zeyd b. Hattâb,⁹¹³ Sicistân valisi daha önce Kûfe şurta âmiri olan Ka'kâ' b. Süveyd el-Minkarî,⁹¹⁴ Mekke valisi aynı şekilde Abdülazîz b. Abdullah b. Hâlid b. Üseyd,⁹¹⁵ Yemen valisi de Urve b. Muhammed idi.⁹¹⁶ Ömer b. Abdülazîz'in görev verdiği seleflerinin bürokratları ve onun atadıklarından daha sonra görevlendirilenler hakkında yukarıda verilen başka bilgiler de bu yorumu doğrulamaktadır.

Yukarıdaki bilgiler incelendiğinde Ömer b. Abdülazîz'in yaklaşık iki buçuk yıl süren görevi esnasında dikkat çekici bir şekilde çok sayıda yeni atama, yer değiştirme veya görevden alma işlemi yaptığı görülecektir. Zulmüyle ve tekebbürüyle meşhur görevlileri azledip yumuşak huyluları ataması, hatasını gördüğünde azletmekten çekinmemesi ve görevlilere halka hizmetkar olmaları emrini vermesi, tabii olarak ulemâ ve halkı memnun etmiştir.

C. HAC EMİRLERİ

Hac emirliğini Hicrî 86 (705) yılında Hişâm b. İsmâîl,⁹¹⁷ Hicrî 87 (706) yılında Ömer b. Abdülazîz,⁹¹⁸ Hicrî 88 (707) yılında Ömer b. Abdülazîz veya Ömer b. Velîd b. Abdülmelik⁹¹⁹ Hicrî 89 (708)⁹²⁰ ve 90 (709)⁹²¹ yılında Ömer b. Abdülazîz, Hicrî 91 (710) yılında Velîd b. Abdülmelik,⁹²² Hicrî 92 (711) yılında Ömer b. Abdülazîz,⁹²³ Hicrî

⁹¹² Ya'kûbî, *Târih*, II, 237.

⁹¹³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 69.

⁹¹⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, s. I, 333; Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, (nşr. Muhammed Emin Dannâvî), Beyrut 1422, s. 110; Safedî, *e'l-Vâfi*, XI, 136.

⁹¹⁵ İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XXXVI, 297; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, IV, 270-271.

⁹¹⁶ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 140-141.

⁹¹⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, s. 311-312; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI, 314. Ömer b. Abdülazîz'in ifa ettiği de nakledilmiştir. Azîmî, *Târihu Haleb*, s. 195.

⁹¹⁸ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, s. 301, 311-312; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XLV, 140; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 10; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI, 314; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 409.

⁹¹⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, s. 311-312; Taberî, *Târih*, VI, 437-438; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XLV, 139; Azîmî, *Târihu Haleb*, s. 195; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 288; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 15; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI, 316.

⁹²⁰ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, s. 302, 311-312; Taberî, *Târih*, VI, 441; Azîmî, *Târihu Haleb*, s. 196; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XLV, 139, 140; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 289; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 22; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI, 316; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 420, 680.

⁹²¹ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, s. 303, 311-312; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XLV, 139, 140; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 296; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 27; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI, 319; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 680.

⁹²² Halîfe b. Hayyât, *Târih*, s. 311-312; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XLV, 139; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 33; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI, 319, 320; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 434, 680.

93 (712) yılında Abdülazîz b. Velîd b. Abdülmelik⁹²⁴ veya Ömer b. Abdülazîz,⁹²⁵ Hicrî 94 (713) yılında Mesleme b. Abdülmelik,⁹²⁶ Hicrî 95 (714) yılında Bişr b. Velîd b. Abdülmelik,⁹²⁷ Hicrî 96 (715) yılında Medîne valisi Ebû Bekr b. Muhammed b. Amr b. Hazm,⁹²⁸ Hicrî 97 (716) yılında halife Süleyman b. Abdülmelik,⁹²⁹ Hicrî 98 (717) yılında Abdülazîz b. Abdullah b. Hâlid b. Üseyd,⁹³⁰ Hicrî 99 (718)⁹³¹ ve 100 (719)⁹³² yılında Medîne valisi Ebû Bekr b. Muhammed b. Amr b. Hazm, Hicrî 101 (720) yılında Yezîd b. Abdülmelik'in Medîne valisi Dahhâk b. Kays el-Fihri⁹³³ üstlenmiştir.

Ömer b. Abdülazîz, işlerle meşguliyetinden ötürü halifeliği zamanında umre ve hacc yapamamış, bu sebeple Medîne'ye berid/posta gönderirken “Benim için Rasûlullah (s.a.v.)’a selam söyle” diyerek uğurlamıştır.⁹³⁴

IV. YÖNETİM ESASLARI

Devlet başkanlarının karakterleri, eğilimleri, geçmişleri, yetenekleri, yönetim anlayışları, öncelikleri, döneminin dayattığı acil ihtiyaçlar, siyasî, sosyal, ekonomik ve kültürel şartlar farklı olduğundan doğal olarak planları ve uygulamaları da farklı olacaktır. Halife, otoritenin başı olarak devleti merkez ve taşradaki görevlileri vasıtasıyla idare eder. Dolayısıyla kendi planlarını uygulayacak bürokratları atama, yönlendirme, uyarma ve azletme konularında belirlediği ilkelere göre hareket etmesi tabiidir.

⁹²³ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 311-312; İbn Mende, *el-Müstahrec*, III, 130; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 139, 140; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 45; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI, 320; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 45; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 437, 680.

⁹²⁴ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 311-312; Taberî, *Târîh*, VI, 482; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 311; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI, 321; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 445.

⁹²⁵ Azîmî, *Târîhu Haleb*, s. 197; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 139; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 309.

⁹²⁶ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 311-312.

⁹²⁷ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 311-312.

⁹²⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 79.

⁹²⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 643.

⁹³⁰ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXVI, 297.

⁹³¹ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 320, 324; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 235; Taberî, *Târîh*, VI, 554; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 46; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 100.

⁹³² Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 324; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 235; Taberî, *Târîh*, VI, 563; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 57; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 109; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 669.

⁹³³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 68.

⁹³⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 669.

A. GÖREVLİ ATAMA ESASLARI

Ömer b. Abdülazîz'in görevli atama prensiplerinin başında, dürüst, ilim ve hayır ehli kişileri atamak gelirdi. Nitekim valilerine sadece Kur'ân ehlini görevlere atamalarını emretmiş, görevlendirdikleri Kur'ân ehlinen hainler çıktığını bildirmeleri üzerine⁹³⁵ Ömer b. Abdülazîz, "Kur'ân ehlinde hayır yoksa başkaları, hayırsız olmaya daha müsaittir" ifadelerini içeren bir mektup yazarak emrini tekrarlamıştır.⁹³⁶ Valilerine yazdığı bir başka mektubunda hakkın üstün gelebilmesi için şer ehlinden değil, hayır ehlinden faydalanmalarını emretmiş, aksi durumda bunun sorumluluğunun görevlendirene kalacağını hatırlatmıştır.⁹³⁷ Aynı şekilde Adî b. Ertât'a yazdığı bir mektubunda kendisini hayır alametleri, güzel görünüşü, fazilet ve takvası sebebiyle vali seçtiğini bildirdikten sonra bu vasıfları Allah'ın sayesinde elde ettiğini hatırlatıp şükretmesini tavsiye etmiştir.⁹³⁸

Atayacağı görevlilerin şefkat, merhamet, yumuşak huyluluk, ağırbaşlılık ve kolay ulaşılma gibi sıfatlara sahibi olması da Ömer b. Abdülazîz için önemliydi. Nitekim Abdurrahmân b. Nuaym'ın bu özelliklere sahip olduğunu Ebû Miclez'den öğrenince onu Horasan valiliğine atamış,⁹³⁹ benzer şekilde valilerinden memurlarını sevdiği için değil, temiz, ilim ve fazilet sahibi, dindar ve yumuşak huylu oldukları için seçmelerini bildirmiştir. Nitekim Abdülhamîd b. Abdullah b. Zeyd b. Hattâb'a yazdığı mektubunda birine sevdiği için görev vermemesini, öyle yaparsa kontrol ve azletme konusunda bu sevgisine yenik düşeceğini hatırlatmış, Müslümanların başına ancak ilim, iyilik ve tasarruf ehlini, temiz ve dürüst kişileri görevlendirmesini emretmiştir.⁹⁴⁰ Aynı şekilde Adî b. Ertât'a ümenâsını insanların orta hallilerinden seçmesini, katı, kaba ve fâsık olmamalarına dikkat etmesini bildirmiş,⁹⁴¹ valilerine güvenilir ve işiyle cenneti kazanmayı uman âmiller tayin etmelerini, buna uygun işler yaptıkları ve uhrevî cezasından korktukları sürece kendilerinden faydalanmalarını emretmiş,⁹⁴² Abdurrahmân b. Nuaym el-Kuşeyrî'ye de Müslümanlara iyilik yapıp

⁹³⁵ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 120.

⁹³⁶ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 120; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 710.

⁹³⁷ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 212.

⁹³⁸ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 183.

⁹³⁹ Taberî, *Târîh*, VI, 561; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, 465-467; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 106-107. Ayrıca bk. Temir, a.g.e., s. 75.

⁹⁴⁰ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 185.

⁹⁴¹ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 146.

⁹⁴² *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 154.

nasihat vermesiyle, onları koruyup gözetmesiyle ve emaneti korumasıyla tanınan kişileri görevlendirmesini bildirmiştir.⁹⁴³ Benzer şekilde Adî b. Ertât'a gönderdiği bir talimatta kabilelerin ve ordunun âriflerini (sorumlular) kendisinin ve kabilesinin güvendiği, emanet ve takva sahibi olanlardan seçmesini emretmiştir.⁹⁴⁴

Atadığı görevlilere talimatlar verip durumlarını takip eden Ömer b. Abdülazîz, idarecilerine de tayin ettikleri vekillerini zulümden sakındırmalarını ve kötü davrananı azletmelerini emretmiştir. Nitekim bölge valilerine yazdığı mektubunda kapı sorumlusuyla (hâcib), baş muhafızıyla ve nâibleriyle zulüm ve haksızlık yapmamaları konusunda anlaşıp sözleşmelerini, onların halini sürekli soruşturmalarını, kötülük yapanı daha hayırlı olan biriyle değiştirmelerini emretmiştir.⁹⁴⁵

Ömer b. Abdülazîz'in yönetimdeki başka bir ilkesi, görevler için salih ve yüksek sorumluluk duygusuna sahip insanları bulup görev teklif etmektir. Nitekim Ömer b. Abdülazîz, bir işe görevlendirmek istediği adamın reddetmesine karşılık ısrar etmiş, kendisine karşı gelmemesini söyleyince adam "Ey mü'minlerin emiri! Allah "Şüphesiz biz emaneti göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar onu yüklenmek istemediler" (Ahzâb, 72) buyurur. Dağlar, bu teklifi kabul etmemişti, karşı mı gelmiş oldular" deyince onu görevlendirmekten vazgeçmiştir.⁹⁴⁶ Aynı şekilde orduya eşlik etmesinden Allah katında sevap umduğu⁹⁴⁷ ve çok takdir ettiği Hâni' b. Külsûm'ü Filistin'e vali yapmak istediye de kabul ettirememiştir.⁹⁴⁸

İlim sahibi dindar kişilere görev vermeye özen gösteren Ömer b. Abdülazîz'in tayin edeceği kişilerin güvenilir ve dürüst olmasına da dikkat ettiği, güven duymadığı kişileri güven testinden geçirip temiz çıkmayanlara vazife verilmemesini emrettiği de rivayet edilmiştir. Nitekim Iraklı el-Eş'arî ailesinden Bilâl b. Ebî Bürde, bir rivayette kardeşi Abdullah b. Ebû Bürde ile birlikte⁹⁴⁹ Ömer b. Abdülazîz'in yanına gelmişti. Çok ibadet ettiğini görenlerin tavsiyesi üzerine Ömer b. Abdülazîz, kâtibine veya Alâ b.

⁹⁴³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 667.

⁹⁴⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 384.

⁹⁴⁵ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 73-75.

⁹⁴⁶ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 270, 312. Ayrıca bk. Humeydî, a.g.e., s. 63. Mâlikî, adının İbrâhîm b. Ebî Able Şemr b. Yakazân olduğunu ve kadılığa atamak istediğini, ancak yukarıdaki sözleri söyleyerek kabul etmediğini belirtmiştir. Mâlikî, *Riyâdu'n-Nüfus*, I, 399.

⁹⁴⁷ Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, *Târîh*, II, 693.

⁹⁴⁸ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXXIII, 352.

⁹⁴⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 383; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eş'râf*, VIII, 170; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXIX, 246.

Mugîre b. Bendâr'a Irak halkından olduğundan güvenilemeyeceğini söyleyip⁹⁵⁰ onun durumunu öğrenmesini emretmiş, kâtip onun Irak valisi olmasını sağlayabileceğini aksi halde başkasını tavsiye edeceğini hatırlatıp bunun karşılığında kendisine ne verebileceğini sorduğunda Bilâl b. Ebî Bürde, bin dirhem veya yirmi milyon dirhem tutan bir yıllık maaşını⁹⁵¹ veya kendisinin yüz bin, kardeşinin yüz binden fazla⁹⁵² vereceğine söz vermiş, ayrıca bu sözünü kâtibin talebi üzerine yazmıştır. Yazıyı gören Ömer b. Abdülazîz, onu Şam'dan kovmuş,⁹⁵³ ardından Abdülhamîd b. Abdurrahmân'a Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin çocuklarından birine, özellikle Allah'la aldatmaya çalışan Büleyl'e (Bilâlcik) hiçbir görev vermemesini emretmiştir.⁹⁵⁴

Ömer b. Abdülazîz'in atamalarda Hâricîlik, Kaderîlik, kötü işlere bulaşma, zulüm ve şiddet gibi kötü bir sabıkası olanlara görev vermeye şiddetle karşı çıktığı ve haberi olmadan valilerin atadığı sabıkalı kişileri ise azlettiği görülmektedir. Nitekim Cerrâh b. Abdullah'a gönderdiği bir emirde mü'minlerin emiriyle yakınlığı olmasına rağmen şer ehli olduğundan Abdullah b. el-Ehtem'i ve Müslümanları dövüp elini kanlarına bulaştırdığı için Umâra et-Tavîl'i mektubunu alır almaz görevden uzaklaştırmasını emretmiş, mektubunun sonunda tanımadığı Seyyâl b. Münzir hakkında bilgi istemiştir. Cerrâh b. Abdullah ona yazdığı cevabında görev verdiği Abdullah b. el-Ehtem'e düşmanlarının çekinerek hürmet ettiğini, görevlendirildiği halkın onu övdüğünü, bundan dolayı cezasının azledilmek olmadığını yazmıştır. Ardından Umâra et-Tavîl'in daha önce Harûrîliğe girmiş olsa da sonra dönüp en iyi şekilde tevbe etmiş bir adam olduğunu hatırlatmış, Seyyâl b. Münzir'e gelince onun için halifeye mazeret bildirmesi üzerine halife mazeretini kabul etmiştir.⁹⁵⁵ Bu ifadelerden Ömer b. Abdülazîz'in ikisini görevden alırken Seyyâl b. Münzir'i vazifesinde bıraktığı anlaşılıyor. Aynı şekilde muhafızları içine aldığı Gaylân ve Sâlih b. Süveyd'i uyarılarına rağmen kaderi reddeden konuşmalar yapmaya devam ettikleri için görevden almıştır.⁹⁵⁶ Yine Kûfe'nin valiliğine veya zekât âmilliğine görevlendirmek istediği İbn Şihâb ez-Zührî'nin daha önceki görevinde bir adamı darb ettirdiğini öğrenmesi üzerine

⁹⁵⁰ Müberred, *el-Kâmil fi'l-Luğa*, II, 41; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, X, 510-511.

⁹⁵¹ Müberred, *el-Kâmil fi'l-Luğa*, II, 41; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, X, 510-511.

⁹⁵² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 383; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 170; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXIX, 246.

⁹⁵³ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 72.

⁹⁵⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 383; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 72, 170; Müberred, *el-Kâmil fi'l-Luğa*, II, 41; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, X, 510-511, XXIX, 246.

⁹⁵⁵ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 116-117.

⁹⁵⁶ Ebû Zür'a ed-Dimaşkî, *Târîh*, I, 371-372; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXIII, 334-335.

onu atamaktan vazgeçip Abdülhamîd b. Abdurrahmân b. Zeyd b. Hattâb'ı görevlendirmiş,⁹⁵⁷ Ermenistan bölgesine vali olarak gönderdiği Abdülazîz b. Hâtim'in sevmediği bir durumunu öğrenince onu görevden alıp yerine Adî b. Adî el-Kindî'yi tayin etmiştir.⁹⁵⁸ Benzer şekilde Muhammed b. Müslim b. Ubeydullâh'ı Irak valiliğine atamak istemiş, ancak “Ömer benden öğreniyor” dediğini duyunca ondan çok şey öğrendiğini ikrar etmekle birlikte niyetinden vazgeçmiştir.⁹⁵⁹

Ömer b. Abdülazîz, hilafet öncesindeki hayatını tümünden değiştirdiği gibi çalışma arkadaşlarını da değiştirmiş, beğendiği yeni niteliklere sahip olmayan eski çalışanlarına vazife vermemiştir. Nitekim Medîne'de valiyken hâcibi ve yakın dostu olan Mâcişûn yanına geldiğinde ona “Biz seni ipek giymeyi terk ettiğimiz yerde bıraktık” diyerek görev vermemiştir.⁹⁶⁰

Haccâc b. Yûsuf'un idareciliğinden nefret eden Ömer b. Abdülazîz, onun atadığı âmillerin çoğunu yetenekli de olsalar görevlendirmeyi reddetmekle kalmamış, bazılarını sürgün ederek veya maaşını azaltarak cezalandırmıştır. Ayrıca insanlara tepeden bakan, gururlu ve kibirli kişilerden uzak durmuş, bu vasıfları taşıdığından Hâlid b. Reyyân ve Yezîd b. Mühelleb'i görevden almıştır.⁹⁶¹

“Gayri müslimler” başlığı altında tafsilatıyla ele alındığı gibi Allah'ın hor, güvenilmez ve Müslümanlara karşı kin besleyen, dolayısıyla onları aldatıp zarar verebilecek kişiler olarak vasıflandırdığını söyleyerek gayri müslimlere görev vermediği gibi tümünün azledilmesini ve yerlerine Müslümanların atanmasını emretmiştir.

Zimmîlere resmî vazife vermeyen Ömer b. Abdülazîz, resmî makamlara Müslümanları görevlendirirken hanedan, kabile, Arap veya mevâlî ayırımı yapmamış, genellikle aradığı sıfatlara sahip olanları tayin etmiş, görevden alırken de kökenine bakmamıştır. Ömer b. Abdülazîz, malî haklar ve görevlendirmelerde Müslüman Araplarla mevâlîyi eşit tutmuş, “Mevâlî İle İlişkileri” başlığı altında görüleceği üzere çok sayıda mevâlîye resmî vazife vermiştir.⁹⁶²

⁹⁵⁷ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 127.

⁹⁵⁸ İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, VII, 211-212.

⁹⁵⁹ Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, X, 355.

⁹⁶⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, VI, 376; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 341; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXXIV, 157.

⁹⁶¹ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 30; Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 601-604, 606-607, 609, 614, 618-619; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 329; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 279-280, 315; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XVI, 28-30, LXV, 393, XLVI, 405; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 50-51.

⁹⁶² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 366. Ayrıca bk. Demircan, *Arap-Mevâlî İlişkisi*, s. 103.

Ömer b. Abdülazîz'in Emevîler'den kimseye görev vermediği iddiası, gerçeği yansıtmayan bir iddiadır. Zira tesbitlerimize göre onun devrinde Emevîler'den Mesleme b. Abdülmelik ordu komutanı, Velîd b. Hişâm el-Muaytî Kınnesrîn valisi ve sâife komutanı, Abdülazîz b. Abdullah b. Hâlid b. Üseyd Mekke valisi olarak görevine devam etmiştir. Halife, Emevîler'den sadece daha önce Musul valisi olan Saîd b. Abdülmelik b. Mervân'ı ve kadı tayin ettiği bir dayısını daha sonra azletmiştir.⁹⁶³

Ömer b. Abdülazîz, İslâm'ı gayri müslimlere tebliğ ve Müslüman ümmete öğretmeyi birinci önceliği haline getirerek bu amaçla çok sayıda âlime resmî görev vermiştir.⁹⁶⁴

Ömer b. Abdülazîz yönetiminde kendilerine güvenebileceği yardımcıları bulmakta zorlandığından yakınınca Meymûn b. Mihrân, salih kişilere salih yardımcıların bahsedileceğini söyleyerek onu rahatlatmıştır.⁹⁶⁵ İyâs b. Muâviye b. Kurre, Ömer b. Abdülazîz'in durumunu güzel iş yapan, ama çalışacağı edevatı olmayan, yani yardımcı bulamayan sanatkâr bir adama benzeterek açıklamıştır.⁹⁶⁶

Ömer b. Abdülazîz'in idarî ve toplumsal ıslahat planı için öncelikle aradığı vasıfları taşımayan önceki görevlilerin bir kısmını hemen veya zaman içinde azlettiği, ardından özellikle âlimleri, sonra temiz, güzel ahlaklı, akıl ve hikmet sahibi kişileri görevlendirdiği⁹⁶⁷ ifade edilmiştir. Ancak Ömer b. Abdülazîz'in genel tavrı böyle olmakla birlikte aşağıda tafsilatıyla aktarıldığı üzere âmillerinden bir çoğunun şikâyete konu olup mezâlim mahkemesinde yargılandığı, bu nedenle bir kısmını sert bir şekilde uyarırken bazılarını yer değiştirme veya görevde alma işlemi yaptığı da unutulmamalıdır.

B. TALİMATLARI

Ömer b. Abdülazîz, ağır sorumluluk bilinciyle oldukça merkeziyetçi bir siyaset takip etmiş, birçok mektubunda valilerine ve diğer görevlilere dinî ve idarî öğütlerinin yanında çeşitli konularda da ayrıntılı talimatlar göndermiş, hem Allah hem de insanlarla

⁹⁶³ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 593; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 130; Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, *Târîh*, I, 339, 371-372; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXI, 216, XXIII, 334-335 XXIV, 274; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 105, 116-117.

⁹⁶⁴ Tafsilatı için bk. Âlimlerle İlişkisi ve İslâm'ı Yayma Faaliyetleri.

⁹⁶⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 382; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 178; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 89.

⁹⁶⁶ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 88.

⁹⁶⁷ el-Iş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 263; *Doğuştan Günümüze İslâm Tarihi*, II, 405.

güzel ilişkiler kurmalarını tavsiye ederek görevini yerine getirmeye ve ülkede uygulama birliğini sağlamaya çalışmıştır.

Ömer b. Abdülazîz, idarecilerine gönderdiği mektupta iktidar ve güçle imtihan olunanın başına çok sayıda kötülükler ve büyük musibetler geleceğini, bir gün uğramazsa diğer gün musibete uğrayacağını, iktidar ve güç sahibinden daha çok sapmaya maruz kalan ve kendini korumaya çalışan kimsenin olmadığını ve bundan ancak Allah'ın merhamet gösterip himaye ettiği kimselerin kurtulabileceğini bildirmiştir.⁹⁶⁸ Bu sebeple sorumluluklarını hakkıyla yerine getirebilmeleri için valilerine Allah'tan korkmalarını, emaneti eda etmelerini, Allah'ın emrettiklerine uymalarını, yasakladıklarından kaçınmalarını, bunlara aykırı düşen bir şeye ilgi göstermemelerini emretmiştir. Emrettiği ve sakındırdığı hususları tavır ve davranışlarında, amellerinde, Allah'a yakınlaştıracak şeylerde ve halkla ilişkilerinde ölçü edinmelerini tavsiye etmiştir. Allah'a itaat makamına ulaşmaktan başka hiçbir kurtuluş imkânının olmadığını vurguladıktan sonra Allah'tan umup korktukları şeyler dışında hiçbir şey ve gündün korkmamalarını hatırlatmıştır.⁹⁶⁹ Ömer b. Abdülazîz, asli vazifesi olarak gördüğünden valilerine yazdığı uzun mektupların çoğu yerinde onlara öğütler vermiş, Allah'ı, hesap ve azabı hatırlatarak ona göre vazifelerini yapmalarını tavsiye etmiştir. Nitekim Abdurrahmân b. Nuaym el-Kuşeyrî'ye yazdığı bir mektupta Allah'a güzel kulluk etmesini ve Allah için kullarına öğüt vermesini, Allah için yaptığı işlerde kimseden çekinmemesini tavsiye etmiştir.⁹⁷⁰

Ömer b. Abdülazîz, görevlilere dinin özü olan adalet ve ihsana göre davranmalarını,⁹⁷¹ ağır hesaptan kurtulabilmeleri için Allah'tan korkmalarını,⁹⁷² iyi ve samimi bir vali olmalarını öğütlemiş,⁹⁷³ ayrıca Allah'ın azabına ve öfkesine maruz kalmamaları için şüphe üzerine mala el koyma ve hıyanetle suçlama işlemi yapmamalarını emretmiştir.⁹⁷⁴ Benzer şekilde valilerine her bid'atı yok etmelerini, her bir sünneti diriltmelerini ve bunun için hiç bir eleştiriden çekinmemelerini tavsiye etmiştir.⁹⁷⁵ İnsanların görünür işlerde valilerine tabi olduğunu bildiğinden dolayı adil,

⁹⁶⁸ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 73-75.

⁹⁶⁹ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 81-82; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 194..

⁹⁷⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 667.

⁹⁷¹ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 286; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 114.

⁹⁷² İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 203; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 107.

⁹⁷³ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 183-184.

⁹⁷⁴ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 184.

⁹⁷⁵ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 156.

doğru ve hak olanı ortaya koymalarını, iyiliği açıkça emredip kötülükten açıkça sakındırmalarını talep etmiş, böyle davranırlarsa insanların salihlerinin buna güvenip hayırlarına hayır katacaklarını, diğerlerinin ise valinin görünen davranışlarını ve hallerini örnek alacaklarını hatırlatmıştır.⁹⁷⁶ Ayrıca amel ve ilmin birlikte bulunması gerektiğini ve bilgisi olmadan bir iş yapanın düzelittiğinden daha fazlasını bozacağını hatırlatarak valilerine hem ilim hem de amel sahibi olmalarını tavsiye etmiştir.⁹⁷⁷ Aynı şekilde vakti girince işlerini bırakıp namaza gitmelerini emreden⁹⁷⁸ Ömer b. Abdülazîz, namazı evlerinde ve camilerinde vaktinde, rükû' ve secdesini tam yaparak ve âyetleri tam okuyarak güzelce kılmalarını ve insanları zekâtlarını vermeye teşvik etmelerini hatırlatmış,⁹⁷⁹ namazı zayi edip vaktinde kılmayan kimsenin, İslâm'ın diğer hükümlerini daha fazla zayi edeceğini vurgulamıştır.⁹⁸⁰ Ömer b. Abdülazîz, görevlilerine idarî tavsiyeleriyle birlikte dinî ve ahlakî nasihatte de bulunmuş, salih ve örnek bir mü'min olmaları için nafile ibadetleri bile tavsiye etmiştir. Nitekim Basra valisi olan Adî b. Ertât'a Allah'ın rahmetini yoğun bir şekilde yağdırdığı sünnetten dört geceyi; Receb'in ilk gecesini, Şa'bân'ın yarı gecesini, Fıtr (Ramazan bayramı) gecesini ve Nahr (Kurban bayramı) gecesini ibadet ve dualarla geçirmesini tavsiye etmiştir.⁹⁸¹

Ömer b. Abdülazîz, valilerine insanların üzerindeki kudret ve nüfuzları halka zulmetmeye sevk ederse Allah'ın her şeyi tersine çevirebilecek sonsuz kudretini hatırlamalarını, yapılan zulüm mazlumlara değip geçerken Allah'ın zalime keseceği cezanın kalıcı olacağını ve mazlumun hakkını zalimden mutlaka alacağını hiç unutmamalarını bildirmiştir.⁹⁸² Aynı şekilde valilerine gönderdiği mektuplarda kıyameti yaklaştıran ve sabahı kıyamet olacak bir geceyi düşünmelerini, dünya için dünyada kalacakları kadar, âhiret için âhirette kalacakları kadar çalışmalarını,⁹⁸³ gaflete düştüklerinde azaba müstehak olup cehennemde uzun zaman uykusuz kalacaklarını

⁹⁷⁶ *Kitâbü Sireti Ömer b. Abdülazîz*, s. 182.

⁹⁷⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 362; Taberî, *Târih*, VI, 567.

⁹⁷⁸ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 130.

⁹⁷⁹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 154-155.

⁹⁸⁰ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 316; İbnü'l-Cevzî, *Siretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 122; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 710.

⁹⁸¹ İbnü'l-Cevzî, *Siretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 247.

⁹⁸² İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-Ferîd*, I, 39; İbnü'l-Cevzî, *Siretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 121, 123; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XLV, 202.

⁹⁸³ İbnü'l-Cevzî, *Siretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 123.

hatırlatmıştır. Mektubunu okuyup etkilenen bir valisi halifenin yanına geldiğinde Allah'a kavuşuncaya kadar asla valiliğe dönmeyeceğini bildirmiştir.⁹⁸⁴

Ömer b. Abdülazîz, valilerine yazdığı dinî ve uhrevî nasihatler içeren mektuplarından birinde şu ifadeler geçmektedir: “..Ben sana Allah'tan korkmanı tavsiye ederim. Sana ihsan ettiği nimetlerine ve sana bahsettiği cömertliklerine şükretmeye teşvik ederim. Zira O'na şükretmek, nimetlerini genişletir, nankörlük etmek de keser. Seni ne zaman saracağını bilmediğin ölümü çok hatırla, zira ondan kaçış da kurtuluş da yoktur. Kıyamet gününü ve şiddetini de çok hatırla. Zira bu, arzuladığın şeylerden uzaklaşıp terk etmene (zühd), uzaklaşıp terk ettiğin şeyleri de çok arzulamana sebep olur. Sonra sana verilen dünyalıklar konusunda korku üzere ol. Zira kim bunlardan sakınıp endişelenmezse gaflet anında yenilgi onu hemen yakalar. Dünyadaki işlerine çok bakıp emredilenlere göre değerlendir, sonra da onlarla kendini sınırla. Zira ömrüme yemin olsun ki bu bakış, seni dünyandan uzak tutacaktır. Cehalete üstün tutmadığın sürece ilme ulaşamazsın, batıla üstün tutmadığın sürece de hakka ulaşamazsın.”⁹⁸⁵

İslah, ihsan ve adalet ilkelerini ıslah programının temeli yapan Ömer b. Abdülazîz, harap durumdaki şehrini imar için tahsisat talep eden bir valisine “Bu mektubumu okuduğunda orayı adaletle tahkim et, yollarını zulümden temizle. Zira bunlar, orayı imar edecektir” cevabını yazmıştır.⁹⁸⁶ Aynı şekilde valilerine seleflerinin zulüm, günah işleme ve aşırıya gitme seviyesine adalet, ıslah ve ihsan (güzel davranış) ile çıkmaya güçleri yetiyorsa yapmalarını teşvik etmiştir.⁹⁸⁷

Ömer b. Abdülazîz, insanlarla ilişki bağlamında hiddet anında mutedil davranmayı, güçlü iken affetmeyi ve merhametli olmayı kendine prensip edinmiş, insanlara merhametli davrananlara kıyamet gününde Allah'ın mutlaka merhametli davranacağını bildirerek buna memurlarını da teşvik etmiştir.⁹⁸⁸ Nitekim valilerine gönderdiği bir mektubunda iktidarla sınananların, musibetlerle de sınanacağını bildirip iktidar sorumlularını bir araziye ıslah etme görevini üzerine alan ve ödülü sahibi verirse bağış olan bir köleye benzettikten sonra işlerinde kendilerini bu konuma indirmelerini,

⁹⁸⁴ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 120; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 710.

⁹⁸⁵ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 268; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 254-255.

⁹⁸⁶ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 130; İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-Ferîd*, I, 30; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 304; Teymî, *Siyeru's-Selefi's-Sâlihîn*, s. 847; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 202; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 110; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, VI, 35; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 174.

⁹⁸⁷ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 106; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 202. Benzer bir mektubu için bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 373.

⁹⁸⁸ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 243; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 206.

hoşlanmadıkları şeylere de sevdikleri şeylere de sabretmelerini, her gizli açık işte Allah'tan korkmalarını, sorumlu oldukları insanlara karşı iyi niyetli ve samimi nasihatçı olmalarını, onların ayıplarını tüm güçleriyle örtmelerini, çok sevdiğinde de çok kızdığında da onlara karşı kendilerine hâkim olmalarını ve buna aykırı işler yapmışlarsa kontrol edip düzeltmelerini tavsiye etmiştir.⁹⁸⁹ Abdülhamîd b. Abdurrahmân'a gönderdiği bir mektubunda idaresini üstlendiği kişilere karşı nasihatçı, şefkatli, sempatik ve sevgi dolu davranmasını, sevdiğinde de kızdığında da kendine hakim olmasını, elini ve dilini insanların mallarından, namuslarından ve derilerinden uzak tutmasını, insanların gizli işlerini gücü yettiğince gizlemesini ve daha önce bir sevgi veya öfkeyle bir iş yapmışsa rabbine istiğfar edip yaptığı işi gözden geçirmesini emretmiştir.⁹⁹⁰ Benzer şekilde Abdülhamîd b. Abdullah b. Zeyd b. Hattâb'a zayıflar, yoksullar ve ihtiyaç sahipleri hakkında Allah'tan korkmasını, hiçbir şekilde onlardan uzak durmamasını, onları kapısından eli boş ve azıksız döndürmemesini hatırlattıktan sonra şöyle demiştir: "Bundan dolayı küçük huzuru büyük huzur için terk et. Huzur, rahatlık ve rahat yaşam sevgisiyle bu kişilerden uzak durmanı Kıyamet günü sana sorduğunda Allah'ın ne yapacağını düşünüyorsun?"⁹⁹¹ Yine Ebû Bekir b. Muhammed b. Amr b. Hazm'a gönderdiği bir talimatta evinde oturmayıp insanların arasına çıkmasını, onların meclislerine ve misafir odalarına katılmasını, yanında insanlardan hiçbirini üstün tutmamasını ve kimseye halifenin akrabası olduğu için imtiyaz tanımamasını vurguladıktan sonra halifenin yakınlarıyla başkalarının eşit olduğunu, hatta onların kendileriyle tartışanlara baskı yapıp üstün geleceklerini düşündüğünü ifade etmiştir.⁹⁹²

Ömer b. Abdülazîz, valilerine gönderilen emirleri ve hayırlı işleri uygulamada ve haksızlığa uğrayanların hakkını (mezâlim) geri vermede acele etmelerini ve bunun için kendisine müracaat ederek zaman kaybetmemelerini emretmiştir.⁹⁹³ Nitekim Abdülhamîd b. Abdullah b. Zeyd b. Hattâb'a içinde insanların yararı ve faydası bulunan bir mektubu geldiğinde hızlı bir şekilde onu uygulamaya koymasını talimatını vermiş, bir gün bile geciktirse kendisine günah yazılacağına, hemen yerine getirirse de mükafat

⁹⁸⁹ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 78-79.

⁹⁹⁰ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 193-194.

⁹⁹¹ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 187-188.

⁹⁹² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 336-337; Nevevî, *Tehzîbü'l-Esmâ*, II, 20-21. Benzer bir rivayet için bk. İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 118.

⁹⁹³ Fesevî, *el-Ma'rîfe*, I, 593-594; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XL, 292 ; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 117; Nevevî, *Tehzîbü'l-Esmâ*, II, 23.

yazılacağına işaret ederek acele etmemekle muhtacın hakkını geciktirmiş ve onu sıkıntıya düşürmüş olabileceğini hatırlatmıştır.⁹⁹⁴

Ömer b. Abdülazîz, halife dâhil devlet görevlilerinin ticaretle meşgul olmaları durumunda tekelleşeceklerini, özen gösterecekleri bile başlarına sıkıntılı işlerin geleceğini söyleyerek görevlilerin ticaret yapmasını yasaklamıştır.⁹⁹⁵ Benzer şekilde kendisi hediyeleri rüşvet sayıp reddederken valilerine de hediye almayı ve vermeyi yasaklamış, gönderdikleri bazı hediyeleri ise beytûlmâle koydurmuştur. Nitekim Yemen valisi Urve b. Muhammed es-Sa'dî'nin gönderdiği, içinde anber ve bolca misk olan hediyeleri beytûlmâle kaydettirmiştir.⁹⁹⁶

Ömer b. Abdülazîz, görevlilerine yargılama ve cezalandırma usulü hakkında da talimatlar göndermiştir. Nitekim bir valisine yazdığı bir mektubunda ellerini Müslümanların kanından, midesini mallarından, dilini de ırz ve onurlarından uzak tutmasını emretmiş, öyle yaparsa ancak cezadan kurtulabileceğini hatırlatmıştır.⁹⁹⁷ Benzer şekilde Cerrâh b. Abdullah'a câhil bir davalı geldiğinde onda kötü bir edep olduğunu görse bile nazik davranmasını, doğruyu göstermesini ve hasmına haksızlık yapmadan onun hakkını almasını bildirmiş, bir kişi cezayı hak eden bir suç işlese içinde hissettiği öfke ile onu cezalandırmaması, ancak işlediği suç için ceza vermesi konusunda onu uyarmıştır.⁹⁹⁸ Yine Azerbaycan valisi Ubeyde b. Abdurrahmân es-Sülemî'ye yazdığı mektubunda onun ceza olarak başı ve sakalı tıraş ettiğini öğrendiğini açıkladıktan sonra Allah Rasulü (sav) müsleyi yasakladığı için⁹⁹⁹ müsleden, baş ve sakalı çekmek ve tıraş etmekten sakınmasını emretmiştir.¹⁰⁰⁰ Aynı konuda valilerine tek bir kırbaç bile olsa insanları günah ve suçları kadarıyla cezalandırmalarını bildirmiş, hiçbir cezayı Allah'ın hududu (had cezası) seviyesine çıkarmamalarını,¹⁰⁰¹ kimseyi namazına mani olacak şekilde bağlamamalarını ve kimsenin cezasını çoğaltmamalarını emretmiştir.¹⁰⁰²

⁹⁹⁴ *Kitâbü Sireti Ömer b. Abdülazîz*, s. 184-185.

⁹⁹⁵ İbn Abdilhakem, *Sireti Ömer b. Abdülazîz*, s. 87.

⁹⁹⁶ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 326. Benzer özet bir rivayet için bk. İbnü'l-Cevzî, *Sireti Ömer b. Abdülazîz*, s. 193. Ayrıca bk. Mâcid b. Muhammed, a.g.e., s. 87-88.

⁹⁹⁷ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 307; İbnü'l-Cevzî, *Sireti Ömer b. Abdülazîz*, s. 114.

⁹⁹⁸ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 194.

⁹⁹⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 3.

¹⁰⁰⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 370; İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-Ahbâr*, I, 141; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 3. Ayrıca bk. Amâra, a.g.e., s. 117.

¹⁰⁰¹ İbnü'l-Cevzî, *Sireti Ömer b. Abdülazîz*, s. 117.

¹⁰⁰² Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 593.

Kararlarının İslâm'a, hakka ve adalete uygunluğunu çok önemseyen Ömer b. Abdülazîz, bazı görevlilerinden emirlerini denetlemelerini ve uygun görmedikleri talimatlarını uygulamayı kendisine bildirmelerini talep etmiştir. Nitekim Meymûn b. Mihrân'ı haraç toplama işine görevlendirdikten sonra hakka uymayan bir mektubu gelirse onu duvara çarpmasını bildirmiştir.¹⁰⁰³ Kınnesrîn'e vali tayin ettiği Hilâl b. Abdula'lâ'ya hakka uygun düşen bir emir gelirse onu uygulamasını, hakka aykırı gördüğü emrini değerlendirmesi için kendisine bildirmesini, gözden geçirdikten sonra göndereceği emrine uymasını ve adil olan valinin isterse güzel, isterse kötü davranabileceğini belirterek ona gayri müslimlere güzel davranmasını tavsiye etmiştir.¹⁰⁰⁴ Ömer b. Abdülazîz, karar verip zorunlu tuttuğu, sonra hakikatin başka olduğunu gördüğü bir mektubu yırtmanın ve bir kararı iptal etmenin kendisi için çok kolay olduğunu söyleyerek yanlış kararlarını hemen değiştireceğini ifade etmiştir.¹⁰⁰⁵ Atadığı bazı görevlileri az bir zaman sonra azletmesi, cezalandırmaya niyetlendiği bazı kişileri affetmesi, vermeye azmettiği bazı malî yardımları iptal etmesi gibi uygulamaları, bu ilkeye bağlı kaldığını göstermektedir.

C. UYARI, TEFTİŞ, AZİL VE ÖDÜL ESASLARI

Ömer b. Abdülazîz, bazı konularda devlet görevlilerine kızıp tepki göstermiş, idarî ve toplumsal ıslahatlarında baskı ve şiddet uygulama taleplerine şiddetle karşı çıkmış, aksine adalet, yumuşaklık, affetme ve ihsanı esas almalarını emretmiştir. Nitekim insanları kılıçtan başka bir şeyin düzeltmeyeceğini bildiren Irak'ın haraç sorumlusu Sâlih b. Abdurrahmân'a¹⁰⁰⁶ ve Horasan valisi Cerrâh b. Abdullah el-Hıkemî'ye kızmış, adalet ve hakkın onları ıslah edeceğini söyleyerek bunları yaygınlaştırmalarını emretmiştir.¹⁰⁰⁷

Ömer b. Abdülazîz, devlet görevlilerinin veya başkalarının halka yaptığı malî baskı, hile ve zulümleri sert bir şekilde eleştirmiş, uyarı mektupları veya müfettişlerle sözü geçen haksızlıkları gidermeye çalışmıştır. "Malî Disiplin" konusunda ayrıntısıyla aktarıldığı gibi âmillerin zimmete para geçirme suçlamalarında mallara el koyma, baskı

¹⁰⁰³ Âcurrî, *Ahbâru Ömer b. Abdülazîz*, s. 77; Teymî, *Siyeru's-Selefi's-Sâlihîn*, s. 858; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XLV, 200.

¹⁰⁰⁴ İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, LXXIV, 97-98.

¹⁰⁰⁵ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 598; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 93.

¹⁰⁰⁶ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 606; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 136; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 307; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XXIII, 345; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 110-111.

¹⁰⁰⁷ İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, LXXII, 59; Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 181.

ve işkenceyle konuşurma isteklerini şiddetle reddetmiştir. Kendilerinin itiraf edip verdiklerinin alınmasını, haklarında açık delil olanları tutuklayıp yemin ettirerek bırakmalarını emretmiş, güçlü zannî delil olsa bile yemini yeterli görüp kapsamlı tahkikat yaptırmamayı tercih etmiştir. Daha ileri gitmeyi istememesinin nedenini “Onların hıyanetleriyle Allah’a kavuşmaları, benim onların kanlarıyla Allah’a kavuşmamdan bana daha sevimli gelir” diyerek açıklamıştır.¹⁰⁰⁸ Farklı valilerin bu tür taleplerini ve halifenin yukarıda belirtildiği gibi tepki gösterdiğini anlatan birçok rivayet vardır.¹⁰⁰⁹

Sıkı tasarruf tedbirlerine sıradışı bir özenle uyan Ömer b. Abdülazîz, görevlilerinin de uymasını sağlamak için onlara sert cevaplar yazmıştır. Nitekim Medîne valisi Ebû Bekr b. Muhammed b. Amr b. Hazm’ın mum ve kağıt gönderilmesini ve atânın şerefine (en üstününe) kendisini katması talebine¹⁰¹⁰ kızıp önceki halini övmüş,¹⁰¹¹ aynı şekilde Basra valisi Adî b. Ertât’ın vali konağının üstüne odalar yapmak istediğini bildirmesi üzerine ona kızıp konağın Ziyâd ailesine yettiğini hatırlatmış,¹⁰¹² benzer şekilde harap durumdaki şehrini imar için para talep eden bir valisine orayı adaletle tahkim edip yollarını zulümden temizleyerek imar etmesini bildirmiştir. Devlet mallarının amacı dışında kullanılmasına izin vermeyen Ömer b. Abdülazîz, eşinin talebi üzerine posta hayvanlarıyla bal gönderen vali İbn Ma’dî Kerb’e aynı şeyi tekrar yaparsa kendisi için çalışmayacağını ve yüzüne bakmayacağını bildirmiş, ayrıca balı da satıp bedelini hazineye kaydettirmiştir.¹⁰¹³

Halifeliliğin ağır vebalini hiç unutmayan Ömer b. Abdülazîz, çeşitli vilayetlerdeki devlet memurlarının davranışları hakkında yolculardan, yanına gelenlerden, posta görevlilerinden ve şikâyet mektuplarından bilgi toplamış, iyi haberler aldığıında Allah'la hamd ederken kötü durumları müfettiş veya mektuplarla düzeltmeye çalışmıştır. Nitekim bir valisine yazdığı mektuba şu tevkîi/paraf notunu düşmüştür: “Şikâyet

¹⁰⁰⁸ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 366.

¹⁰⁰⁹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 132; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, I, 166; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 61; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 57, 138; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 185-186; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 103-104. Abdülmelik b. Mervân, tahsildarları emekliliklerine doğru sorgulayıp zimmetlerine geçirdikleri malları almış ve beytülmalde koymuştur. Erkoçoğlu, a.g.e., s. 400.

¹⁰¹⁰ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 191-192.

¹⁰¹¹ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 388; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 61; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 191-192; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 308.

¹⁰¹² Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 149-150; İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, s. 231; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, I, 434.

¹⁰¹³ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 580; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 188.

edenlerin çoğaldı, teşekkür edenlerin azaldı. Ya adaleti uygularsın ya ayrılırsın.”¹⁰¹⁴ Aynı şekilde hutbelerde Hz. Ali’yi tahkir etme âdetini kaldırdıktan sonra onu tahkire devam eden Adî b. Ertât’ı ağır bir şekilde azarlayıp azletmekle tehdit etmiştir.¹⁰¹⁵ Benzer şekilde bir valisine yazdığı mektubunda bölgesinde bulunan Hristiyanların çoğunun sarık giymeye başladığını, bellerine kuşak sarmadıklarını, saçlarını uzatıp topuz yapmayı âdet edindiklerini öğrendiğini bildirdikten sonra bunları kesinlikle yasaklamasını emretmiş, ardından zimmîlerin bunları yapabilmesinin, ancak kendisinin zaafiyetine, aczine ve onlardan rüşvet aldığına bir işaret olduğunu hatırlatmıştır.¹⁰¹⁶ Ayrıca devlet görevlilerinin yapamayacağı tehdit sözleri söylemelerine,¹⁰¹⁷ resmî görevler sebebiyle namazı geciktirmelerine,¹⁰¹⁸ topladıkları zekâtları hak sahiplerine dağıtmayıp kendisine ne yapacaklarını sormalarına¹⁰¹⁹ da tepki gösterip uyarmıştır. Tafsilatı “Malî Disiplin” konusunda anlatıldığı gibi Adî b. Ertât, Vehb b. Münebbih gibi bazı görevlileri sert bir şekilde eleştirip müfettiş de göndermiştir.

Ömer b. Abdülazîz’in ağır hatalar yaptıkları halde görevde bıraktığı veya azlettiğine dair bilgi bulunmayan devlet görevlileri vardır. Nitekim bir adam yanına gelip 100.000 dinardan fazla eden bir arazisine el koyan Adî b. Ertât’ı şikâyet edince Ömer b. Abdülazîz, onun siyah sarığıyla kendisini kandırdığından, daha önce ona mektup yazarak açık delil getiren herkese hakkını teslim etmesini emrettiğinden, ancak onun emrine uymayıp onu halifenin yanına gelmek zorunda bırakarak sıkıntı çektirdiğinden söz etmiş, toprağının kendisine verilmesini emrettikten sonra yaptığı 60 dirhem masrafın hazineden ödenmesini bildirmiş, ayrıca kendi parasından 5 dirhem verip ailesinin yanına dönüncüye kadar onunla et yemesini tavsiye etmiştir.¹⁰²⁰ Akabinde Ömer b. Abdülazîz’in eleştirdiği vali Adî b. Ertât’a ne yaptığı belirtilmemiş olsa da görevinden azletmediği sabittir. Aynı şekilde Ömer b. Abdülazîz, Emevî ailesine mensup Velîd b. Hişâm el-Muaytî’yi Kınnesrîn cündüne vali olarak, Furât b. Müslim’i

¹⁰¹⁴ Mes’ûdî, *Mürüccü’z-Zeheb*, III, 153.

¹⁰¹⁵ Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, VIII, 158-159.

¹⁰¹⁶ Ebû Yûsuf, *Kitâbü’l-Harâc*, s. 140-141. Hz. Ömer ve Ebû Hanîfe, zimmîlerin Müslümanlardan ayrılabilmeleri için sarık takmalarının engellenmesi görüşündedir. İbn Şukayr, a.g.e., II, 328.

¹⁰¹⁷ Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, VIII, 185; Kuşeyrî, *Târîhu’r-Rakka*, s. 56-57; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXIV, 73; İbnü’l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 124.

¹⁰¹⁸ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 208-209; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, VII, 276-277; İbnü’l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 105-106.

¹⁰¹⁹ Fesevî, *el-Ma’rife*, I, 592; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 203; İbnü’l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 105.

¹⁰²⁰ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 129-130; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 131-133. Benzeri bir rivayet için bk. Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, VIII, 180-181.

ise haraç sorumlusu olarak atamıştı. Ancak aralarındaki anlaşmazlık büyüyünce Velîd b. Hişâm el-Muaytî, Furât b. Müslim'in namazı bıraktığına, Ramazan ayında mukim ve sağlıklı olduğu halde oruç tutmadığına, cenabetten dolayı gusül abdesti almadığına ve hayızlı iken eşiyle ilişkiye girdiğine şahitlik edecek Kınnesrîn'in yaşlılarından dört kişi ayarlamıştır. Yanına gelen bu kişilerin şahitlik etmesi üzerine Ömer b. Abdülazîz, söz konusu ithamların dürüst ve güvenilir Furât b. Müslim'in ayıplanabileceği hususlar olmadığını açıkladıktan sonra Sâhibü'ş-Şurta'ya (Polis âmiri) her birine 20 kırbaç vurup hapsetmesini ve Furât b. Müslim onlardan hakkını alıncaya veya affedinceye kadar onlardan kefiller istemesini emretmiştir. Daha sonra Ömer b. Abdülazîz'in daveti üzerine Velîd b. Hişâm el-Muaytî ile birlikte Nabatîler içeri girdiğinde Furât b. Müslim, Ömer b. Abdülazîz'in tahtının arkasına saklanmıştı. Halifenin onlara emirleri Furât b. Müslim için ne işler çevirdiklerini sorup onun dürüst ve mütevazî olduğunu söylemesine karşılık Velîd b. Hişâm el-Muaytî, onun iyi bir Müslüman olduğunu belirtip suçunu itiraf etmiş, bunun üzerine halife de ikisini barıştırıp görevlerine geri göndermiştir.¹⁰²¹ Yine Velîd b. Hişâm el-Muaytî, Ömer b. Abdülazîz'i kandırmak ve kendini sahip olmadığı vasıflarla süslenmiş göstermek için ona aylık masrafınının az olduğunu bildirip maaşını azaltmasını istemiş, halife de zanna göre davransaydı kesinlikle onu azledeceğini, ne var ki zahire göre davrandığını belirtip maaşını istediği miktara indirmiştir. Ayrıca veliahd olan Yezîd b. Abdülmelik'e gönderdiği mektupta durumu ayrıntısıyla anlattıktan sonra vefatının ardından maaşını kendinin değil de halifenin azalttığını söyleyip önceki maaşını talep ederse kabul etmemesini tavsiye etmiştir. Yezîd b. Abdülmelik tahta geçtiğinde Velîd b. Hişâm el-Muaytî, ona Ömer b. Abdülazîz'in hakkını azaltarak kendisine zulmettiğini şikâyet edince onu görevinden almakla yetinmemiş, valilik dönemlerinin tümünde kendine tayin edilen tüm maaşı ceza olarak kesmiş, ölünceye kadar da ona bir vazife verilmemiştir.¹⁰²² Emevî olan valinin Furât b. Müslim'e iftira atıp yalancı şahitler ayarladığını görmesine ve hakkındaki kanaati kötü olmasına rağmen ahlak ve edep konularında çok hassas davranan ve birçok görevliyi azleden Ömer b. Abdülazîz'in onu görevine iade etmesi ve hem vali hem de sâife komutanı olarak görevlendirmesi, dikkat çekici olduğu kadar genel tavrına da

¹⁰²¹ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 134-135; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 140-142; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXIII, 317.

¹⁰²² İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 134-135; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 142-144; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXIII, 317.

uymayan bir durumdur. Benzer şekilde Ömer b. Abdülazîz, Urve b. İyâz b. Adî'yi muhtemelen Medîne valiliği döneminde Mekke'ye vekil atamıştı. Merr'de bir adam gelip zulme uğradığını, Urve b. İyâz b. Adî'ye işaret ederek malını satışa çıkardığını, ona karşılık kendisine 6.000 dirhem verdiğini, ancak satmayı reddedince bir hasmının valiyi kendisine karşı kışkırtması üzerine valinin kendisini hapsedtiğini, malını 3.000 dirheme satıncaya kadar da kendisini hapisten çıkarmadığını, ona dava açarsa eşini boşama üzerine kendisinden yemin aldığını şikâyet etmiştir. Buna öfkelenen Ömer b. Abdülazîz, Urve b. İyâz b. Adî'nin alnındaki secde izinin kendisini aldattığını açıklayıp adama malını geri iade ettiğini ve boşanma yeminini bozmasının günah olmadığını bildirmiştir.¹⁰²³ Rivayette valinin akıbetine dair bilgi verilmese de azledilmiş olması muhtemeldir.

Ömer b. Abdülazîz, valilerine tayin ettikleri vekillerini zulümden sakındırmalarını ve kötü davrananları azletmelerini emrettiği gibi kendisi de zalim ve insanlara tepeden bakan memurları görevden uzaklaştırmış,¹⁰²⁴ Medîne valiliği sırasında da yöneticilerin halka zulmetmesine izin vermemiş, haddini aşan görevlileri cezalandırmıştır. Nitekim Rebeze'ye yönetici atadığı Ebû Ali Râşid'in dövdüğü Ba'ser gelip şiir okuyarak Râşid'i şikâyet edince Râşid'i yanına getiren Ömer b. Abdülazîz, ona kısas uygulayıp görevinden uzaklaştırmıştır. Aynı şekilde Adî b. Ertât'ın Umân'a vali atadığı Saîd b. Mes'ûd el-Mâzinî, oğlunun istediği bir dişi deve sebebiyle Ezd'den Huleyd b. Sa've denen bir adamı tutuklayıp yüz kırbaç vurdurunca Huleyd b. Sa've, halifenin yanına gelip şikâyette bulunmuş,¹⁰²⁵ bunun üzerine Ömer b. Abdülazîz, Adî b. Ertât'a Sa'd b. Mes'ûd'u Umân valisi olarak atamasının bir hata olduğunu bildirip¹⁰²⁶ görevden uzaklaştırmasını ve sıkıca bağlanmış olarak kendisine yollamasını emretmiştir. Adî b. Ertât, onu azledip halifeye gönderirken yerine Abdurrahmân b. Kays'ı vali olarak atamıştır. Ömer b. Abdülazîz, Ezdli Huleyd b. Sa've'ye eski vali Saîd b. Mes'ûd'a vurmasını emredince valinin oğlu Kumeyr b. Saîd veya Umeyr b. Saîd,¹⁰²⁷ onu babasının değil kendisinin dövdüğünü açıklayınca Ezdliye kendisini kırbaçladığı

¹⁰²³ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 119-120.

¹⁰²⁴ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 73-75.

¹⁰²⁵ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 132-133; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XVII, 29; İbn Fadlullâh el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, XXIV, 416-417.

¹⁰²⁶ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 132-133; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 290; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XX, 403-404; İbn Fadlullâh el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, XXIV, 416-417.

¹⁰²⁷ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLVI, 494.

gibi onu kırbaçlamasını emretmiş, adam da emri yerine getirmiştir.¹⁰²⁸ Benzer şekilde Ömer b. Abdülazîz'in yanına gelen bir bedevînin adını telaffuz etmeden Yemâme valisinin devaleri konusunda kendisine zulmettiğini şikâyet etmesi üzerine halife, valiyi azledip malının geri verilmesi için emir göndermiş, bedevî ise halifenin yanından çıkarken şu şiiri okumuştur:

Ey yurdunda zulme uğrayan
Ömer'in yanına gel ve ona seslen
O, Allah'ın kulları üzerinde Allah'ın halifesidir
Son dönüş yerine karşılık dünyayı tercih etmedi
Atalarından Fârûk'a benzemiş.¹⁰²⁹

Ömer b. Abdülazîz, Hâricîlik, kaderi inkar, zulüm ve şiddet gibi nitelikleri de azletme sebebi olarak görmüştür. Nitekim Cerrâh b. Abdullah'a şer ehli gördüğü Abdullah b. el-Ehtem'i, Hâricî ve şiddet geçmişi olan Umâra et-Tavîl'i görevden uzaklaştırmasını emretmiş,¹⁰³⁰ aynı şekilde muhafızlarından Gaylân ve Sâlih b. Süveyd'i ısrarla kaderi reddeden konuşmalar yapmaya devam ettiklerinden görevden almıştır.¹⁰³¹

Kâtiplerin Arapça yazım kurallarına uyması konusunda çok hassas davranmış, yazım hatası yapan dikkatsiz görevlinin mektubunu iade etmiş, bazen de görevden uzaklaştırmıştır.¹⁰³²

Ömer b. Abdülazîz'in, görevlendireceği kişinin babasının zimmî olmasını sakıncalı bulduğu, memurun Müslüman olmasını yeterli görmeyip edepli, salih ve haddini bilen biri olmasını da şart koştuğu anlaşılmaktadır. Nitekim âmilinin zındık olduğunu öğrendiğini kendisine bildirince vali Süleyman b. Sa'd, babasının kâfir olmasının Hz. Peygamber'e (sav) zarar vermediği gibi bunun da halifeye zararı olmayacağı karşılığını vermiş, bu sözlere çok öfkelenen Ömer b. Abdülazîz Hz. Peygamber'i (sav) örnek vermesine kızıp onu görevden almıştır.¹⁰³³ Aynı şekilde babası Hristiyan veya başka bir dine mensup olan Müslüman kâtipler getirildiğinde halife

¹⁰²⁸ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 132-133; İbn Fadlullâh el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, XXIV, 416-417.

¹⁰²⁹ İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, LXVIII, 202. Ömer b. Abdülazîz'in Yemâme valisi Zürrâre b. Abdurrahmân idi. Halife b. Hayyât, *Târih*, s. 323.

¹⁰³⁰ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 116-117.

¹⁰³¹ Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, *Târih*, I, 371-372; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XXIII, 334-335.

¹⁰³² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 358; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 154; Nevevî, *Tehzîbü'l-Esmâ*, II, 22.

¹⁰³³ İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XXII, 321; ; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, III, 55.

neden Muhâcirlerin çocuklarından kâtip getirmediklerini sorup serzenişte bulunmuş, kâtipler yukarıda zikredilen aynı cevapları verince onları azletmiştir.¹⁰³⁴

Ömer b. Abdülazîz, idare ettiği insanları küçümseyen görevlilere de sert davranmıştır. Nitekim Malatya valisi Ca'vene (Ceûne) b. el-Hâris'in sefer ganimeti koyunlarla halifenin yanına gönderdiği oğlu, şehitlere dair soruya "Bir adamcık, zavallı bir adam" dışında ölen olmadığı karşılığını verince halife, bu küçümseyici tavrına öfkelenip ikisini de görevden uzaklaştırmıştır.¹⁰³⁵

Kaynaklar, Cerrâh b. Abdullah'ı İslâm'a giren kimselerden cizye aldığı, mevâlîyi atâsız (maaşsız) gazaya yolladığı ve Arap milliyetçiliği yaptığı için azlettiğini belirtmektedirler.¹⁰³⁶ Bu nedenlere kolaylığı değil, zorluğu tercih eden biri olmasını ve fetihleri durdurma emrine rağmen orduyu gazaya göndermesini de ilave etmek gerekir.¹⁰³⁷ Ancak ihtida edenlerden cizye almadığına dair bilgiler daha sağlam görünmektedir. Zira Ömer b. Abdülazîz, Cerrâh b. Abdullah el-Hikemî'ye "Bak, senin kıblene dönüp namaz kılanlardan cizyeyi kaldır" şeklinde mektup yazmış, vali bu emri uygulayınca insanlar İslâm'a girmekte yarış etmişlerdir. Cerrâh'a insanların cizyeden kurtulmak için İslâm'a koştukları söylenip onları sünnetle imtihan etmesi tavsiye edilince bu durumu halifeye bildirdiğinde Ömer b. Abdülazîz, "Allah, Muhammed (sav)'i davetçi olarak gönderdi, sünnet edici olarak yollamadı" şeklinde cevap yazmıştır.¹⁰³⁸ Eşraftan birinin sünnet olmakla imtihan etmesi önerisine karşılık Cerrâh, Müslüman olup Müslümanlıkları güzelleşirse sünnete daha çabuk yöneceklerini ifade etmiş, bu şekilde onun eliyle 4.000 dolayında insan Müslüman olmuştur.¹⁰³⁹

Ömer b. Abdülazîz'in içki içme alışkanlığından dolayı görevden alıp hapsediği bir görevliyi halkın ısrarlı talebi üzerine görevine iade ettiği belirtilmiştir. Nitekim Müslümanların Deylem tarafındaki sığru/sınır karakolu olan Kazvîn'e 81/700-701 yılında cesur, korkusuz ve üstün savaş yeteneğine sahip bir süvari olan Muhammed b. Ebî Sebre el-Cu'fî geldiğinde Deylemlilerin şehre baskınından korkup nöbet tutan

¹⁰³⁴ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 283-284; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 222; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 76.

¹⁰³⁵ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 334; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, X, 4669.

¹⁰³⁶ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 227-228; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 411; Taberî, *Târîh*, VI, 558-560; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, 465-467; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 106-107; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 667.

¹⁰³⁷ Taberî, *Târîh*, VI, 558-560; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 106-107.

¹⁰³⁸ Taberî, *Târîh*, VI, 558-560; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, 465-467; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 106-107; İbn Haldûn, *Târîh*, III, 95.

¹⁰³⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 375; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXXII, 59. Ayrıca bk. Tokgöz, a.g.e., s. 35.

insanlara kapıları açtırmış, gerekli savunma hazırlıklarını yaptıktan sonra gece baskın düzenleyen Deylemlileri son ferdine kadar öldürmüşler. Bunun neticesinde halkın kahramanı ve Deylemlilerin korkulu rüyası haline gelen Muhammed b. Ebî Sebre de bu sugrun kahraman sınır muhafızı olmuştur. Ancak içki içme alışkanlığını öğrenen Ömer b. Abdülazîz, onu Kûfe'ye sürünce bunu fırsat bilen Deylemlilerin baskın yapıp Müslümanlara zarar vermesi ve şehirde kargaşa çıkması üzerine halk mektup yazarak komutanlarını başlarına geri göndermesini talep etmişler, halife de onun Kazvîn'e dönmesine izin vermiştir.¹⁰⁴⁰

Ömer b. Abdülazîz, yanına giren zimmînin eğilerek selamlamasını engellemekle görevli iken engellemeyen muhafızı sadece Allah'a secde edilebileceğini belirterek muhafızlıktan uzaklaştırmıştır.¹⁰⁴¹

Ömer b. Abdülazîz'in, azlettiği bazı devlet görevlilerine yukarıda aktarılan muameleden biraz farklı bir şekilde davrandığı görülmektedir. Nitekim Süleyman b. Abdülmelik'e gönderdiği mektupta Horasan'dan topladığı yüklü miktardaki vergiyi bildiren Yezîd b. Mühelleb'den teslim etmediği vergileri istemiş, meşhur olmak için yazdığını söyleyip inkâr etmesi üzerine mektuptaki ifadelerini açık delil sayarak onu hapsedmiş,¹⁰⁴² Adî b. Ertât da Yezîd b. Mühelleb'in Basra'daki kardeşlerini hapsedmiştir.¹⁰⁴³ Benzer şekilde cezalandırmalarda aşırıya kaçtığından, zalimlik ve zorbalık yaptığından dolayı Mısır haraç âmili Üsâme b. Yezîd et-Tenûhî'yi azledip Mısır'da ve Filistin'de birer yıl hapsedmiştir. Sonra ölüp yerine Yezid b. Abdülmelik geçince Üsâme b. Yezîd et-Tenûhî'yi yeniden Mısır'a görevlendirmiştir.¹⁰⁴⁴ Aynı şekilde Ömer b. Abdülazîz'in, Haccâc b. Yûsuf'un celladı Ebû Müslim'i, kâtibi ve halefi Yezîd b. Ebû Müslim'i uğursuz ve bereketsiz gördüğünden gazaya giden ordudan ayırıp geri göndererek¹⁰⁴⁵ ve maaşlarını azaltarak¹⁰⁴⁶ kimseye yapmadığı bir şekilde

¹⁰⁴⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 487-488.

¹⁰⁴¹ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XIX, 136-137; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, IX, 3911, 3912.

¹⁰⁴² Taberî, *Târîh*, VI, 556-558; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II, 464-465; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 105.

¹⁰⁴³ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 235; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 166.

¹⁰⁴⁴ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 37. Ayrıca bk. Kutb İbrâhîm, Muhammed, es-Siyâsetü'l-Mâliyye li Ömer b. Abdülazîz, el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, yy 1988, s. 199; Muhammed Hâmid, a.g.e., s. 76; Humeydî, a.g.e., s. 25-26; Sarıbiyık, a.g.m., s. 144.

¹⁰⁴⁵ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 606-607, 609, 614; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXV, 393; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, VI, 310-311

¹⁰⁴⁶ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 315; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXV, 393; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 108; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, X, 4622.

cezalandırdığını, yine Haccâc b. Yûsuf'un ailesi Benî Akîl'i Yemen'e sürgüne gönderdiğini¹⁰⁴⁷ görüyoruz.

Bazı devlet görevlilerini azlettiğini gördüğümüz Ömer b. Abdülazîz, kadı Hasan b. Ebî'l-Hasan'ın ve bir valisinin istifasını kabul ederken Meymûn b. Mihrân'ın istifasını nazikçe reddetmiştir. Nitekim Cezîre'ye yargı ve haraç sorumlusu olarak atadığı Meymûn b. Mihrân, işin zorluğunu ve yaşlılığını gerekçe göstererek görevden affını istemiş, ancak Ömer b. Abdülazîz görevi sıkıntıya düşürüyorsa kendisine zorluk çıkarmayacağını söylemekle birlikte insanlar ağır gelen bir görevi terk ederlerse ne dinin ne de dünyanın ayakta kalamayacağını açıklayarak istifasını kabul etmemiştir.¹⁰⁴⁸

Ömer b. Abdülazîz'in, idaresi sırasında cezanın yanında ödüllendirmeye de başvurduğu anlaşılmaktadır. Nitekim hacca gelenlere yazdığı mektubunda hususi veya umumî bir sorunu düzelterek bir tavsiye için kim gelirse düşündüğü önlem ve katlandığı meşakkat oranında ona 100 dinarla 300 dinar arasında bağışta bulunacağını duyurmuştur.¹⁰⁴⁹ Ancak önerileriyle bu ödülü kazananlardan bahsedilmemesinin nedeni, muhtemelen son zamanlarında ilan edilmiş olmasıdır. Aynı şekilde Dimaşk darphanesinde çalışan Ali b. Ebî Hamele, Ömer b. Abdülazîz'in yanına gelip konuşunca Ömer b. Abdülazîz, darrâbînin (para basanlar) aleyhinde söylenenlerin batıl olduğunu anlamış, ona bir hizmetçi verilmesini ve doksan olan maaşına on ilave edilmesini emretmiştir.¹⁰⁵⁰ Benzer şekilde Mısır valisi Eyyûb b. Şurahbîl, Humeyd b. Ziyâd el-Esbahî'yi Ömer b. Abdülazîz'e bir müjdeyle gönderdiğinde Humeyd b. Ziyâd'ın maaşına on dinar zam yapmış,¹⁰⁵¹ Irak valisi Abdülhamîd b. Abdurrahmân'a da 10.000 dirhem mükâfat vermiştir.¹⁰⁵² Ancak Rum diyarında sâifeden müjdeli bir haber getiren posta görevlisine maaşına zam yapma veya bir çocuğunu veya istediği birini maaşa

¹⁰⁴⁷ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 618-619; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 225-226; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XII, 187; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 109; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 546.

¹⁰⁴⁸ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 128; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 370; Kuşeyrî, *Târîhu'r-Rakka*, s. 5; Teymî, *Siyeru's-Selefi's-Sâlihîn*, s. 942; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXVI, 121; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 119.

¹⁰⁴⁹ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 121-122; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 292-293; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 90; İbn Receb (ö. 795/1393), 200 dinarla 300 arasında ödüllendireceğini kaydetmiştir. İbn Receb, *Mecmûu Resâil*, II, 501.

¹⁰⁵⁰ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLI, 452-453.

¹⁰⁵¹ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, IX, 29.

¹⁰⁵² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 383; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 174; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 119; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 270.

bağlamayı teklif etmiş, adamın hurma ile birlikte ikisini de istemesi üzerine açgözlülüğüne kızıp ödülü iptal etmiştir.¹⁰⁵³

Ömer b. Abdülazîz, kendisi 200 dinar maaş alırken¹⁰⁵⁴ valilerine 200, 300 dinar ve daha fazla maaş vermiş, ailesinin durumunu öğrenip maaşını artırmasını tavsiye edenlerin tavsiyesini ise kabul etmemiştir. Nitekim Ömer b. Abdülazîz'in ailesinin muhtaç durumda olduğunu öğrenen Abdullah b. Ebî Zekeriyâ, Ömer b. Abdülazîz'in yanına gelip âmillerine (vali, görevli) ayda 100 dinar, 200 dinar verdiğini hatırlattığında halife, Allah'ın kitabına ve Peygamberinin sünnetine göre iş yaparlarsa onlar için bunu az göreceğini, böyle yaparak geçimleri ve aileleriyle ilgili dertleri kalplerinden çıkarmayı amaçladığını açıklamış, ancak Abdullah b. Ebî Zekeriyâ'nın halifenin en azından aynı maaşı alıp ailesini rahatlatması önerisini kararlı bir şekilde reddetmiştir.¹⁰⁵⁵ Mesleme b. Abdülmelik, Allah'tan rahmet diledikten sonra Ömer b. Abdülazîz'in atâ şerefini (en üst maaş, atıyye) elde edemeden öldüğünü ve göçene kadar dünyada sıkıntı içinde yaşadığını ifade etmiştir.¹⁰⁵⁶ Atânın şerefine (en üstününe) kendisini katmasını talep eden Medîne valisi Ebû Bekr b. Muhammed b. Amr b. Hazm'ı ayıplayarak talebini reddetmiş,¹⁰⁵⁷ başmuhafızı Amr b. Muhâcir'e her ay 20 dinar,¹⁰⁵⁸ görevde kalmayı tercih eden muhafızlara ise 10 dinar maaş¹⁰⁵⁹ vermiştir.

¹⁰⁵³ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 198; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 195.

¹⁰⁵⁴ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 59-60. Günlük iki dirhem masraf yaptığını dikkate alarak maaşının 60 dirhem olduğunu söyleyenler de vardır. (Duman, a.g.e., s. 95; Temir, a.g.e., s. 203; Küçükbaltaçoğlu, a.g.e., s. 74.) Bununla birlikte Ömer b. Abdülazîz'in hiç maaş almadığı da söylenmiştir. Hâlid, a.g.e., s. 153-154; Yiğit, İsmail, "Ömer b. Abdülazîz", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV, 54; Oral, "Ömer b. Abdülazîz'in Siyâsî Faaliyetleri/ Omar b. Abd al-Aziz's Political Activities", 43.

¹⁰⁵⁵ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 582; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 221; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 193-194; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 701. Ayrıca bk. Şelebî, a.g.e., s. 308. Aynı olayı aktaran başka bir rivayet, âmillerinden (vali, görevli) bir adama ayda 300 dinar verdiğini ve böylece onları zenginleştirip hiyanetten korumak istediğini belirtmektedir. İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 44-45.

¹⁰⁵⁶ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 579.

¹⁰⁵⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 388; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 61; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 191-192; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 308.

¹⁰⁵⁸ Ebû Zür'a ed-Dimaşkî, *Târîh*, I, 324; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLVI, 405.

¹⁰⁵⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 220; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 118-119; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 127; Zehebî, *A'lâmü'n-Nübelâ*, V, 136; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 177.

İKİNCİ BÖLÜM

ÖMER B. ABDÜLAZİZ'İN ADALET SİSTEMİ

I. ADLİYE TEŞKİLATI VE GÖREVLİLERİ

Emevîler döneminde kadılar, genellikle buldukları şehirlerdeki fakihler arasından seçilir, çoğunlukla valiler tarafından tayin edilip azledilir, bazen de doğrudan halifenin tasarrufuyla göreve getirilir veya azledilirlerdi.¹⁰⁶⁰ Nitekim Ömer b. Abdülazîz de halifeliği döneminde bazı kadıları kendisi görevlendirmiştir. Basra kadılığına Hasan b. Ebî'l-Hasan el-Basrî'yi (Hasan-ı Basrî) atamış, ancak Hasan-ı Basrî daha sonra rahatsızlığından dolayı görevden affını talep edince Basra valisi Adî b. Ertât, yerine İyâs b. Muâviye ez-Zekiyye'yi kadı olarak tayin etmiştir.¹⁰⁶¹ Başka rivayetlere göre önce İyâs b. Muâviye b. Kurre el-Müzenî, sonra Hasan-ı Basrî atanmıştır.¹⁰⁶² Kûfe kadılığına Kâsım b. Abdurrahmân b. Abdullah b. Mes'ûd¹⁰⁶³ ve Âmir eş-Şa'bî görevlendirilmiş,¹⁰⁶⁴ Âmir eş-Şa'bî halifenin vefatına kadar görevine devam etmiştir.¹⁰⁶⁵ Süleyman b. Abdülmelik'in Musul kadılığına atadığı Yahyâ b. Yahyâ el-Gassânî, Ömer b. Abdülazîz devrinde yerinde kalıp Şâm'da 133/750-751 yılında vefat edinceye kadar görevini sürdürmüştür.¹⁰⁶⁶ Adî b. Adî b. Umeyre, Ömer b. Abdülazîz devrinde Cezîre kadılığı yapmış,¹⁰⁶⁷ daha sonra bu göreve gelen Meymûn b. Mihrân kadılıkla birlikte

¹⁰⁶⁰ Atar, Fahrettin, *İslâm Adliye Teşkilatı*, Ankara 1991, s. 109. Emevîler'de kadılık müessesesi ve kadılar hakkında bk. Özkan, Mustafa, *Emevîler Döneminde İktidar-Ulemâ İlişkisi*, Ankara 2015, s. 87-94.

¹⁰⁶¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 335; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, I, 363; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 46; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 100; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 658. Ayrıca bk. Mâcide, a.g.e., s. 276. Başka bir rivayete göre Hasan-ı Basrî'nin şikâyet edilmesi üzerine onun yerine atamıştır. Taberî, *Târîh*, VI, 554; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 100.

¹⁰⁶² Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 324; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 192.

¹⁰⁶³ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 324.

¹⁰⁶⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 335; Taberî, *Târîh*, VI, 554; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 46; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 100; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 658. Abdülmelik b. Mervân, Âmir eş-Şa'bî'yi daha önce Basra kadılığına atamıştır. İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-Ferîd*, I, 20.

¹⁰⁶⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 11.

¹⁰⁶⁶ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXV, 53, 56; Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, XII, 386.

¹⁰⁶⁷ Geniş bilgi için bk. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 204; Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 330; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XL, 140, 143.

haraç başkanlığı görevini de yürütmüştür.¹⁰⁶⁸ Ömer b. Abdülazîz'in Şâm kadısı Süleyman b. Habîb Ebû Sâbit¹⁰⁶⁹ ve Abdurrahmân b. el-Haşhâş el-Uzrî,¹⁰⁷⁰ Şâm kırsalının kadısı Velîd b. Abdurrahmân b. Nuceyh,¹⁰⁷¹ Ürdün kadısı Kays b. Hâris el-Mizhicî,¹⁰⁷² Filistin kadısı aynı zamanda öğretmenlik yapan Ubâde b. Sâmit,¹⁰⁷³ Hims kadısı kendisinin atadığı Hâris b. Yemcüd el-Eş'arî idi.¹⁰⁷⁴ Ömer b. Abdülazîz, Medîne valiliği döneminde önce Abdurrahmân b. Yezîd b. Hârice'yi kadı atarken¹⁰⁷⁵ 87/705-706 yılında onu azledip yerine Ebû Bekr b. Muhammed b. Hazm'ı tayin etmiştir.¹⁰⁷⁶ Ömer b. Abdülazîz, selefının Medîne kadılığına getirdiği Ebû Tıvâle Abdullah b. Abdurrahmân b. b. Muâviye'yi¹⁰⁷⁷ Medîne kadılığında bırakırken¹⁰⁷⁸ Vehb b. Münebbih'i Yemen beytül-mâl başkanlığıyla¹⁰⁷⁹ birlikte Yemen kadılığına atamıştır.¹⁰⁸⁰ Daha önce Mısır kadısı olan İyâz b. Ubeydullâh el-Ezdî'yi bir müddet sonra azledip yerine Abdullah b. Yezîd b. Huzâmîr'i atamıştır.¹⁰⁸¹ Zira Süleyman b. Abdülmelik'in yanına gelen Mısır heyeti Mağrib'in durumu hakkında ona bilgi verirken aralarında bulunan Ebnâ'dan¹⁰⁸² Abdullah b. Yezîd b. Huzâmîr hiç söz almamış, dışarı çıktıklarında Ömer b. Abdülazîz ona neden konuşmadığını sorunca yalan söylemekten korktuğunu açıklamıştı. Bunu not eden Ömer b. Abdülazîz, halife olduğunda Mısır valisine Abdullah b. Yezîd b. Huzâmîr'i kadılığa atamasını emretmiş, o da 100/718-719 yılından 105/723-724 senesine kadar kadılık yapmıştır.¹⁰⁸³ Ayrıca Ömer b. Abdülazîz, Mısır'ın fetva işlerini yürütüp kadıya yardımcı olmaları için Ca'fer b. Rebîa, Yezîd b.

¹⁰⁶⁸ Atar, a.g.e., s. 113.

¹⁰⁶⁹ Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, *Târîh*, I, 201; İbn Abdilber, *el-İstiâb*, I, 90; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXII, 207; Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, VI, 48. Süleyman b. Habîb (Hubeyb) el-Muhâribî, Abdülmelik, Velîd, Süleyman, Ömer b. Abdülazîz, Yezîd ve Hişâm dönemlerinde Dımaşk kadılığı yapmış, (İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-Ferîd*, I, 22.) otuz yıl kadılık yapan Süleyman b. Habîb, Yezîd b. Abdülmelik devrinde Zührî'yle birlikte yargıç olarak çalışmıştır. Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, *Târîh*, I, 202. Zührî hakkında uzun bir değerlendirme için bk. Özkan, a.g.e., s. 218-227.

¹⁰⁷⁰ Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, *Târîh*, I, 201; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXXIV, 336-337.

¹⁰⁷¹ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXIII, 153.

¹⁰⁷² İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLIX, 373.

¹⁰⁷³ Atar, a.g.e., s. 113.

¹⁰⁷⁴ Mâcîde, a.g.e., s. 284.

¹⁰⁷⁵ Azîmî, *Târîhu Haleb*, s. 195.

¹⁰⁷⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 325; Taberî, *Târîh*, VI, 433; İbnü'l-Cevzî, *Siretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 41; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI, 314.

¹⁰⁷⁷ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXVI, 45-46.

¹⁰⁷⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 335; Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 324; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXIX, 323-325.

¹⁰⁷⁹ *Kitâbü Sireti Ömer b. Abdülazîz*, s. 118.

¹⁰⁸⁰ Mâcîde, a.g.e., s. 273.

¹⁰⁸¹ Mâcîde, a.g.e., s. 291.

¹⁰⁸² Yemenli kadınlarla evlenip orada kalan Sâsânî yöneticilerinin çocuklarına ebnâ denir.

¹⁰⁸³ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XII, 357, XXXIII, 385; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, V, 2224.

Ebî Habîb ve Ubeydullâh b. Ebî Ca'fer'i görevlendirmiş,¹⁰⁸⁴ bu kişileri fetva vermekle görevlendirerek iftâ kurumunu resmî bir kurum haline getirmiştir.¹⁰⁸⁵ Ömer b. Abdülazîz, Kayravân kadılığına Abdullah b. Mugîre b. Ebî Bürde el-Kenânî'yi,¹⁰⁸⁶ Endülüs kadılığına Yahyâ b. Yezîd et-Tecîbî'yi görevlendirmiş, Yahyâ b. Yezîd et-Tecîbî, Hicrî 142/759-760 yılında vefatına kadar kadılık görevini sürdürmüştür.¹⁰⁸⁷ Abdullah b. Es'ad da Ömer b. Abdülazîz'in kadılarındandır.¹⁰⁸⁸

Ömer b. Abdülazîz, kadı atayacağı kişilerin bazı vasıflara sahip olmasını şart koşmuş, ayrıca güzel nitelikleri de tercih sebebi olarak görmüştür. Nitekim yanına gelen Kûfeli bir heyete memleketleri, valileri ve kadıları hakkında sorular sorduktan sonra iyi bir hâkimde bulunmasını zorunlu gördüğü vasıflar olarak iffetli/dürüst, yumuşak huylu (halim) ve sabırlı, hasma karşı adil, kendisinden öncekileri bilen bir âlim olmasını, ilim sahipleriyle istişare etmesini ve insanların kınamalarına aldırılmamasını saymıştır.¹⁰⁸⁹ Ömer b. Abdülazîz, bazı kadılarına gayri müslimlerin davalarına bakmalarını emretmiş, yazdığı mektuplarda yargılama usulünü açıkladıktan sonra Kur'ân ve sünnette hükmü bulunmayan konularda kendi görüşleriyle hüküm vermelerine izin vermiştir.¹⁰⁹⁰

Ömer b. Abdülazîz, yargı görevine iyi tanıdığı âlimleri atamak istemiş, ancak kimi kabul ederken bazıları da reddetmiştir. Nitekim Mekhûl'den kadılığa geçmesini talep edince kabul etmemiş, sebebini sorduğunda ise Allah Rasulü'nün (sav) insanlar arasında sadece soylu olanların hüküm verebileceğine dair sözünü aktarıp kendisinin mevâlîden olmasını gerekçe göstermiştir.¹⁰⁹¹ Aynı şekilde âlim ve fakih Ebû Kılâbe Abdullah b. Zeyd'den kadı olmasını isteyince o da kaçıp hastalandıktan sonra aynı yıl Şâm'da vefat etmiş,¹⁰⁹² başka bir rivayette Ebû Kılâbe'den Basra kadısı olması istenince Şâm'a kaçtığı, orada bir müddet kaldıktan sonra geri döndüğü, kendisine kadılığı üstlenip adil hüküm verseydi iki ecir kazanacağı söylenince kadılığın ağır

¹⁰⁸⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 659. Ayrıca bk. Koyuncu, *Ömer b. Abdülazîz*, s. 132.

¹⁰⁸⁵ Atar, a.g.e., s. 122.

¹⁰⁸⁶ Mâcîde, a.g.e., s. 293.

¹⁰⁸⁷ Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 1013.

¹⁰⁸⁸ Ebû'l-Yümn el-Uleymî, *et-Târîhu'l-Mu'teber*, I, 323.

¹⁰⁸⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 360; Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, II, 102; İbn Kuteybe, *Uyünü'l-Ahbâr*, I, 126; İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-Ferîd*, I, 78; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 201; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 275; Nevevî, *Tehzîbü'l-Esmâ*, II, 22. Ayrıca bk. Yahyâ, a.g.e., s. 698.

¹⁰⁹⁰ Atar, a.g.e., s. 84, 85, 229.

¹⁰⁹¹ İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-Ferîd*, I, 22.

¹⁰⁹² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 91-92.

sorumluluğunu ima ederek denize düşen bir yüzücünün uzun süre yüzemeyeceğini söylediği aktarılmıştır.¹⁰⁹³

Ömer b. Abdülazîz, daha önce ifade edildiği üzere yargıç atarken belli vasıflar aradığı gibi görevden alırken de adil yargılama ve cezalandırma usulüne ters düşen bir kısım kusur ve hataları esas almıştır. Görevden uzaklaştırdığı bir kadı yanına gelip kendisini neden azlettiğini sorunca iki hasım kendisine başvurduğunda onlardan fazla konuştuğundan dolayı görevden aldığı açıklanmış,¹⁰⁹⁴ kadı olarak atadığı Kureyşli dayılarından birinin, davalılar arasında iddia sahibi lehine iddiası kadar para cezası verdiğini öğrenince kendisini para cezası kesmesi için görevlendirmedini bildirip onun yerine başkasını atamıştır.¹⁰⁹⁵ Aynı konuda Mes'ûdî (ö. 346/957), başka kaynaklarda bulunmayan ve halifenin genel tavrına pek uymayan ilginç bir olay nakletmiştir. Buna göre Irak halkından bir adam, kendisine şarkı okuma ve söz söyleme ustası olarak tasvir edilen bir cariyeyi bulmak için Medîne'ye gelmiş, onun Medîne kadısının yanında olduğunu öğrenince gelip o cariyeden bir şarkı söylemesini istemiştir. Cariyesini seven, ancak güzel şarkı söylediğini bilmeyen kadı, şarkı icrasını çok beğenince kendinden geçip gülünç davranışlarda bulunmuş, bu nedenle halife tarafından görevden uzaklaştırılmıştır. Azlettiği kadının halifenin cariyeyi dinlediğinde aynı şekilde coşacağını söylediğini öğrenen Ömer b. Abdülazîz, onu ve cariyeyi yanına getirtmiş, cariyenin söylediği güzel şarkıdan etkilenip coşarak gözyaşları içinde o şarkıyı üç defa tekrarlamış, sonra kadıya hak verip işine geri dönmesini emretmiştir.¹⁰⁹⁶ Burada Medîne hâkiminin adının verilmemesi ve özellikle şarkıcıların şiddetle cezalandırılmasını emrettiği halifeliği sırasında gerçekleştiğinin ve dinlediğinde coşup şarkıyı üç defa tekrarladığının söylenmesi ve birçok edebi eserde yer alacak kadar ilgi çekici iken sadece Mes'ûdî (ö. 346/957) tarafından kaydedilmiş olması, adının eklendiği yaşanmış veya kurgulanmış bir hikâyeye izlenimini güçlendirmektedir. Genel tavrına aykırı olmasına rağmen yine de halifenin insanî duygularla yaptığı istisnai bir iyilik olma ihtimalini de gözardı etmemek gerekir.

¹⁰⁹³ İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, I, 20-21.

¹⁰⁹⁴ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 139.

¹⁰⁹⁵ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 130; Yüksel, Mücahit, "Siyasî Despotizmden Uzak Müsamahakâr Bir Emevî İdarecisi Profili: Ömer b. Abdülazîz", *Van İlahiyat Dergisi*, 8/12 (Haziran 2020): s. 35.

¹⁰⁹⁶ Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, III, 155-155.

II. ADALET ANLAYIŞI

Ömer b. Abdülazîz, her bölgeye ve büyük şehirlere kadı atamakla birlikte devrinin müctehid sayılan bir fakihî ve halife olarak hâkim ve idarecilere hüküm çıkarma, yargılama ve cezalandırma usulleri hakkında çok sayıda mektup yazarak rehberlik etmiş, zamanındaki hukukî sistemi, toplumun durumunu ve kendisinin hedeflerini gösteren birçok fikhî/adlî soruya cevaplar verip talimatlar göndermiş, ayrıca çok önem verdiği ahlakî ve uhrevî öğütler vermeyi de ihmal etmemiştir. Bundan dolayı dört halifeden, özellikle Hz. Ömer'den sonra Ömer b. Abdülazîz'in, yazdığı mektuplar ve gönderdiği emirlerle yargı, muhakeme ve ceza usulü konusuna önemli katkılarda bulunduğu belirtilmiştir.¹⁰⁹⁷

Ömer b. Abdülazîz, başta ülkenin tümünde tek bir kanun uygulamak istediye de sonra farklı şehirlerde sahabî fakihlerin farklı hükümler verdiğini ve bunları sahâbenin kabul edip halkın da uyguladığını söyleyerek bundan vazgeçmiştir.¹⁰⁹⁸ Aynı şey kendisine tavsiye edilince ihtilafa düşmemeleri için şehirlere oradaki fakihlerin görüş birliğine vardığı hükümlerle hükmetmeleri talimatını göndermiştir.¹⁰⁹⁹

Yargılama ve cezalandırma esasları hakkında Adî b. Ertât'a yazdığı bir mektuba göre insanlar arasında hüküm vermek, Allah'ın kitabındakilere ve Hz. Peygamber'den (sav) nakledilenlere, sonra râşid halifelerin verdiği hükümlere ve ilim sahibi kişilerin icthatlarına göre yapılır. Kitap ve sünnette bulunmayan ve fıkıh imamlarından hiç kimsenin onun hakkında bir şey bildirmediği bir olayın hükmü iffet ve marifet ehline sorulmalıdır. Zina had cezaları, sadece açık/kesin delillerle veya itirafı uygulanabilir, dolayısıyla şüpheli bir şekilde yakalananlara had cezası değil, ibretlik sopa/kırbaç cezası verilmelidir. Had cezaları, şüphelerle birlikte düştüğü için suçlamalara dayanarak uygulanamaz. Şüphe kesin delille, şahitlerle ve udüllerle (yalan söylemeyen güvenilir kişilerle) ortadan kaldırılırsa adalete sıkıca tutunulmuş olur.¹¹⁰⁰ Aynı şekilde Cerrâh b. Abdullah'a gönderdiği bir mektubunda Allah'tan hakkıyla korkmasını ve O'nun önünde durup bekleyişini hatırlamasını tavsiye ettikten sonra kendisine câhil bir davacı geldiğinde onda kötü bir edep olduğunu görse bile ona nazik davranmasını, doğruya yönlendirmesini ve hasmına haksızlık yapmadan hakkını almasını emretmiş, bir kişi

¹⁰⁹⁷ Atar, a.g.e., s. 25-26.

¹⁰⁹⁸ Ebû Zür'a ed-Dımaşkı, *Târîh*, I, 202.

¹⁰⁹⁹ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 224.

¹¹⁰⁰ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 155-156.

cezayı hak eden bir suç ve günah işlerse içinde hissettiği öfke ile onu cezalandırmaması, ancak işlediği suç için ceza vermesi konusunda onu uyarmıştır.¹¹⁰¹

Cezalar hakkında ise Ömer b. Abdülazîz, Allah'ın belirlediği hadlerin uygulanmasını namazı kılmak ve zekâtı vermek gibi gerekli gördüğünü,¹¹⁰² bununla birlikte hadler ve cezaların, sadece ergenlik yaşına ulaşan ve İslâm'da nelerin hakkı ve görevi olduğunu öğrenmiş kişilere uygulanacağını¹¹⁰³ bildirmiştir. Valinin affetmede hata etmesinin cezalandırmada haddi aşmasından daha hayırlı olduğunu hatırlatıp her şüphede had cezalarını kaldırmalarını,¹¹⁰⁴ valilerine tek bir kırbaç bile olsa insanları sadece günah ve suçları ölçüsünde cezalandırmalarını ve hiçbir cezayı Allah'ın hududu (had cezası) seviyesine çıkarmamalarını bildirmiştir.¹¹⁰⁵ Had olmadığı müddetçe herhangi bir suçun cezası için otuz değnekten fazla vurmamalarını emrederek tazir cezalarını otuz değnekle sınırlandırmıştır.¹¹⁰⁶ Aynı bağlamda Azerbaycan valisi Ubeyde b. Abdurrahmân es-Sülemî'ye yazdığı mektubunda onun ceza niyetiyle başı ve sakalı tıraş ettiğini öğrendiğini açıkladıktan sonra Hz. Peygamber (sav) müsleyi yasakladığı için¹¹⁰⁷ müsle, baş ve sakalı çekme ve tıraş etme cezasından sakınmasını emretmiştir.¹¹⁰⁸ Benzer şekilde bir mektubunda kimseyi namazına mani olacak şekilde bağlamamalarını ve kimsenin cezasını çoğaltmamalarını,¹¹⁰⁹ hiç kimseyi arkadaşlarının konumundan veya ona karşı öfkesinden dolayı ve suçundan fazlasıyla cezalandırmamalarını emretmiş,¹¹¹⁰ ayrıca kesip asma cezalarında acele etmeyip kendisine başvurmalarını şart koşturmuştur.¹¹¹¹ Kendisi de suçluyu öfkeliyken cezalandırmayıp üç gün hapsedmiş¹¹¹² veya cezalandırmaktan vazgeçmiş,¹¹¹³ kendine sövenlerin sövülmesini veya serbest bırakılmasını bildirmiş, ancak başka birine şetm

¹¹⁰¹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 194.

¹¹⁰² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 368; Şahin, a.g.m., s. 538.

¹¹⁰³ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 166.

¹¹⁰⁴ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 311; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 123.

¹¹⁰⁵ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 117.

¹¹⁰⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 357, 374; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 184.

¹¹⁰⁷ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 3.

¹¹⁰⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 370; İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-Ahbâr*, I, 141; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 3.

¹¹⁰⁹ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 593.

¹¹¹⁰ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 304.

¹¹¹¹ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 57; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, I, 170-171; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 147-148; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 232; Taberî, *Târîh*, VI, 569; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 115. Ayrıca bk. Mevdûdî, a.g.e., s. 259.

¹¹¹² İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-Ahbâr*, I, 405; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 206.

¹¹¹³ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 133; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 207.

eden (küfreden) ve aleyhine şahitlik edilen bir adamın kırbaçla cezalandırılmasına hükmetmiştir.¹¹¹⁴

Ömer b. Abdülazîz, Adî b. Ertât'a yazdığı mektubunda insanlar arasındaki davaları ve sorunları bir hak kalmayacak derecede hiç kimsenin bitiremeyeceğini ve bazı davaların hesap gününe ertelenmesinin kaçınılmaz olduğunu söyleyerek dünyada tüm suçluların bulunamayacağını ve adaletin tam sağlanamayacağını hatırlatmıştır.¹¹¹⁵ Adî b. Ertât'ın Basra'da Benî Abs ile Benî Kuşeyr arasında bir ölü bulunduğunu bildirmesi üzerine bunun kesin hüküm verilemeyecek olan davalardan biri olduğunu söyleyerek cevap vermiştir.¹¹¹⁶

Ömer b. Abdülazîz, bir mektubunda kapkaççılık yapana el kesme cezası verilmeyip uzun bir süre hapsedilmesi gerektiğini bildirmiş,¹¹¹⁷ bir cariye'nin boynundan gerdanlığını hızla alıp kaçan bir adam hakkında başka fakihler el kesme cezası verirken Adî b. Ertât'a ona celde cezası uygulayıp hapsedmesini emretmiş,¹¹¹⁸ hırsızlık yapanın düşman toprağında yapmış olsa bile elinin kesileceğine hükmetmiş,¹¹¹⁹ taksim edilmemiş ganimet mallarından hırsızlık yapmış olan bir adamın savaşanlardan olmadığını öğrenince elini kestirmiştir.¹¹²⁰

Had cezalarının uygulanmasını dinî bir görev olarak gören Ömer b. Abdülazîz, bazen suçluyu mazur görerek yardım etmiş, bazen de cezalandırmaktan vazgeçmiştir. Nitekim yanına getirilen bir hırsız, ihtiyacını ona şikâyet edince onu mazur görüp 10 dirhem verilmesini emretmiş,¹¹²¹ hırsızlık yapmış bir bedevî'nin elinin kesilmesine hükmettiğinde bedevî, mü'minlerin emirinden cezayı uygulamadan önce kendisini dinlemesini isteyerek affını talep eden bir şiir okumuş, halifenin bunun Allah'ın belirlediği had cezalarından biri olup terkedilmesinin günah olduğunu belirtmesine karşılık bedevî, onu Allah'a istiğfar edeceği günahlarından biri olarak kabul etmesini talep edince serbest bırakılmasını bildirmiş,¹¹²² benzer şekilde soğuk kış günlerinde olumsuz etkisini düşünerek kırbaç cezalarının iptal edilmesini emretmiştir.¹¹²³

¹¹¹⁴ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 167.

¹¹¹⁵ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 114-115.

¹¹¹⁶ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 163.

¹¹¹⁷ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 166.

¹¹¹⁸ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 158.

¹¹¹⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 347. Ayrıca bk. Atar, a.g.e., s. 233.

¹¹²⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 347.

¹¹²¹ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 97.

¹¹²² İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXVIII, 201.

¹¹²³ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 604.

Ömer b. Abdülazîz, had cezası olduğundan ister hür, isterse köle olsun iftira atan iftiracıya seksen sopa vurulmasını emretmiş,¹¹²⁴ dâr-ı harbde birine iftira eden bir adama da seksen sopa had cezası uygulamıştır.¹¹²⁵

Yaralama ve cinayet suçlarıyla ilgili olarak Benî Cüşem'in mevâlîsinden hata ile birini öldüren bir adamın diyeti sorulduğunda Ömer b. Abdülazîz, bir topluluğun mevlasının onlardan kabul edildiğini ve onun mirasına daha hak sahibi olduklarını söyleyerek diyeti Benî Cüşem'in ödemesine hükmetmiştir.¹¹²⁶ Aynı bağlamda Ömer b. Abdülazîz, faili belirsiz cinayetlerde iki âdil kişinin maktûlü falan kişinin öldürdüğüne dair şahitlik etmesi durumunda zanlının kısasen öldürülmesini istemiş, aksi takdirde kasâme yoluyla ona kısas uygulanmaması emrini vermiş,¹¹²⁷ insanlara yemin ettirdikten sonra cezayı diyete dönüştürüp öldürmeyi engellemiştir.¹¹²⁸ Yine Semerkant'ta bir adamı kılıçla yaralayan bir Harûrî hakkında Harûrînin vurmasından dolayı ölmüşse öldürmeleri için onu velilerine teslim etmesini, eğer vurulan kurtulup iyileştiyse onun için kısas uygulamasını ve tevbe edinceye veya ölünceye kadar Harûrîyi ailesine yakın bir hapisanede tutmasını valiye emretmiştir.¹¹²⁹

Ömer b. Abdülazîz, içki içmeyi diğer haramların işlenmesine ve toplumsal bozulmaya yol açtığından büyük bir musibet olarak değerlendirmiş, insanları bundan korumak için birçok tedbir almıştır. Bunun için çeşitli bölgelere mektuplar yazıp haram olan içkiler hakkında bilgilendirmesinin yanında helal içeceklerin nasıl hazırlanacağını da anlatmış, açıktan içenlere ağır ve ibretlik cezalar vermekle tehdit etmiş, gayri müslimlere de bazı sınırlamalar getirerek denetimleri sıklaştırıp ilave cezalar koymuştur.¹¹³⁰ Nitekim gönderdiği mektuplarda nebîzin helal,¹¹³¹ tılâ'ın haram,¹¹³² kaynatılarak yarısı gitmiş olan üzüm şirasının (el-Munassaf) haram¹¹³³ ve nakî'in¹¹³⁴

¹¹²⁴ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 166.

¹¹²⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 347.

¹¹²⁶ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 163.

¹¹²⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 355; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 150.

¹¹²⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 355.

¹¹²⁹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 136-137.

¹¹³⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 86, 88-91; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 148; İbnü'l-Cevzi, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 122.

¹¹³¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 365.

¹¹³² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 342. Kaynatılmak suretiyle tılâm üçte ikisi gidip üçte biri kalınca helal olacağını açıklamıştır. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, IV, 82.

¹¹³³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 356.

¹¹³⁴ Kuru üzüm ya da hurmayı suda ıslatmak suretiyle elde edilen ve içildiği zaman kişiyi sarhoş eden bir çeşit içkidir.

haram¹¹³⁵ olduğunu bölge halklarına bildirmiştir. Öte yandan içkiyi azaltma tedbirleri kapsamında içkilerin Irak'ta bir yerleşim yerinden diğerine taşınmamasını,¹¹³⁶ Vâsıt'taki sorumlu Muhammed b. Münteşir'e gemilerdeki her içki fıçısına su ve tuz döküp sirkeye dönüştürmesini,¹¹³⁷ Hunâsıra'da içki tulumlarının kesilip parçalanmasını, içki çömlüklerinin de kırılmasını emretmiş,¹¹³⁸ aynı maksatla zimmîlerin Müslüman şehirlerine içki sokmalarını yasaklamış,¹¹³⁹ dolayısıyla söz konusu cezalarla ve yasaklarla içki üretimi ve içimini azaltmayı hedeflemiştir.

Gizlice içki içenleri araştırmayı doğru görmeyen Ömer b. Abdülazîz, Hunâsıra'da alkollü içki kullananların bir evde toplandığını haber veren polis âmirine/sahib-i şurtaya bu işi evlerde gizlice yapanlara dokunmamasını söylerken¹¹⁴⁰ sarhoş olarak yakalananlara ve düşman topraklarında içki içtiğine dair şahitlik yapılan bir adama seksen sopa vurdurmuş,¹¹⁴¹ tutuklanan sarhoş, hırkasını diğerlerinden ayıramazsa ona aynı cezayı uygulamalarını emretmiş,¹¹⁴² aynı şekilde sarhoş yakalanmış bir adama had cezası uyguladıktan sonra eğer ikinci sefer yakalanırsa yine seksen sopa vurmakla ve tevbe edinceye kadar hapse atmakla tehdit etmiş, adamın tövbe ettiğini ifade etmesi üzerine de onu serbest bırakmıştır.¹¹⁴³

Ömer b. Abdülazîz, sahte mühür ve sahte para basanları da cezalandırmıştır. Nitekim hilafet mührünün taklidini yapmış bir adam getirilince onun hırsızlık yapmaya yeltendiğini, ama henüz hırsızlık yapmadığını açıklayarak el kesme cezası uygulamamış, bir daha yapmayacağına dair adama yemin ettirdikten sonra iki veya üç kırbaçla cezalandırıp serbest bırakmış,¹¹⁴⁴ başka bir rivayette ise mührünün taklidini yapan adamı 15 gün hapsedtikten sonra salıverdiği aktarılmıştır.¹¹⁴⁵ Benzer şekilde devletin parasından başka şekilde para darbeden (kalpazan) bir adamı cezalandırıp hapsederken para darbettiği kalıbı da ateşe atmıştır.¹¹⁴⁶

¹¹³⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 339.

¹¹³⁶ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 189.

¹¹³⁷ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 134; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, I, 282.

¹¹³⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 356.

¹¹³⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 356.

¹¹⁴⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 356; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XXXVI, 475.

¹¹⁴¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 347; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XII, 3. Ayrıca bk. Atar, a.g.e., s. 232.

¹¹⁴² Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 207.

¹¹⁴³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 356-357.

¹¹⁴⁴ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, VIII, 3831.

¹¹⁴⁵ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 311; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 89; İbn Receb, *Mecmûu Resâil*, II, 683

¹¹⁴⁶ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 451. Abdulmelik b. Mervân, Müslümanların parasından başka şekilde para basan bir kalpazanı yakaladığında kalpazanın elini kesmek istemiş, ancak sonra bundan vazgeçip

Ömer b. Abdülazîz, ölenin ardından batıl bir şekilde ağıt yakmayı ve müzikli eğlence düzenlemeyi yasaklamış ve yapanların cezalandırılmasını emretmiştir. Nitekim valilerine Hz. Peygamber (sav) ve râşid halifeler dönemindeki aksine kadınların musibetlerde açılıp saçılarak ağıt yakmalarını, açıkta eğlenip oynayarak şarkı söylemelerini yasaklayıp ibret olacak şekilde cezalandırmalarını,¹¹⁴⁷ başlarına bir musibet gelince “Biz şüphesiz (her şeyimizle) Allah’a aidiz ve şüphesiz O’na döneceğiz”¹¹⁴⁸ demelerini emretmiştir.¹¹⁴⁹

Ömer b. Abdülazîz, cinsel suçlar kapsamında Hunâsıra’da tek temizlik müddeti içinde bir cariyeye tecavüz etmiş birkaç adama ceza uyguladıktan sonra çocuğun nesebinin kime ait olduğunu tespit için de bir kâif çağırması,¹¹⁵⁰ bir hayvana tecavüz etmiş bir adamı ise haddin aşağısında olan bir miktarla cezalandırmış,¹¹⁵¹ yanına getirilen lûtî bir adama 19 celde vurdurmuş, ertesi gün âlimlerden şer’î hükmü sorup öğrenince cezayı toplam 80 celdeye tamamlatmıştır.¹¹⁵² Ömer b. Abdülazîz’in zina eden evlilere uygulanan recm cezasını had cezası olarak gördüğü anlaşılıyor. Nitekim Hassân b. Ferrûh Ezârika’nın görüşlerini anlatırken recm cezasını inkar ettiklerini söyleyince Allah ve elçisinin verdiği hükmü inkar ettiklerini belirtip Mâiz b. Mâlik hadisini aktarmıştır.¹¹⁵³

Ömer b. Abdülazîz, İslâm’ın örtünme emri gereği olarak erkeklerin hamama mutlaka izarla girmesini emredip kadınların tek başına hamama girmesini yasaklamış, emre uymayan hamam sahibini ve peştemalsiz hamama girenleri cezalandırmış,¹¹⁵⁴ ancak Allah Rasulü’nün (sav) kadınların hamama girmesini yasakladığını aktaran rivayeti öğrenince ravi Muhammed b. Sâbit’e doğrulattıktan sonra kadınların hamama girmesini men etmiştir.¹¹⁵⁵ Benzer şekilde valilerine gönderdiği talimatlarda Müslümanlardan hiç kimsenin hamama izarsız/peştemalsiz girmemesini, ne Yahudi ne Hıristiyan ne de Mecûsînin cuma günü cuma namazı kılınıncaya kadar hamama kesinlikle gelmemesini emrederek Müslümanların güsül abdesti alma imkânlarını

başka bir ceza vermiş, Medîne ulemâsı da onun bu şekilde hareket etmesini doğru bulup övmüşlerdir. Belâzürî, *Fütûhu’l-Büldân*, s. 451.

¹¹⁴⁷ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 381; Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, VIII, 192.

¹¹⁴⁸ Bakara, 156-157.

¹¹⁴⁹ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 93-94.

¹¹⁵⁰ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 357.

¹¹⁵¹ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 357.

¹¹⁵² İbnü’l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 98.

¹¹⁵³ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XII, 444.

¹¹⁵⁴ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 350.

¹¹⁵⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LI, 189-190.

çoğaltmış,¹¹⁵⁶ yine hamamlarla ilgili olarak üzerinde resim olan bir hamama rastlayınca silinip kazınmasını bildirip çizeni de cezalandıracağını bildirmiştir.¹¹⁵⁷

Ömer b. Abdülazîz'in, hayvanlarla ilgili sünnette yer alan hükümleri uygulamaya da özen gösterdiği anlaşılıyor. Valilerine, ordu komutanlarına ve posta görevlilerine gönderdiği emirlerde hayvanların iyi beslenmesini, sulanmasını, ağır gem ve semer vurulmamasını, nodulla dürtülmemesini, belirli bir miktardan fazla yük yüklenmemesini ve düzenli olarak dinlendirilmelerini emretmiştir. Nitekim bir kölesine katırını çok çalıştırıp yorgun düşürdüğünü hatırlattıktan sonra onu üç gün dinlendirmesini,¹¹⁵⁸ aynı şekilde Mısır'da bulunan Hayyân b. Şüreyh'e yazdığı mektubunda Mısır'da yük develeriyle 1.000 rıtlı taşıdığını öğrendiğini bildirdikten sonra bir deveyle 600 rıttan daha fazla yük taşınmamasını,¹¹⁵⁹ Ashâbü's-sikeke (posta görevlileri) gönderdiği bir talimatta hiçbir hayvana ağır dizgin takmamalarını ve nodulla mahmuzlamamalarını,¹¹⁶⁰ kırbacın bir ucuna demir nodul/mıdıl takılmamasını emretmiştir.¹¹⁶¹ Benzer şekilde uzak bölgelere gönderdiği emirlerde kurbanlık koyunun kesileceği yere sürüklenmesini, paçalarına bıçak vurulmasını, iliği kesilerek boğazlanmasını, boynunun kırılmasını ve etinin şişirilmesini de yasaklamıştır.¹¹⁶²

Ömer b. Abdülazîz, valiliği sırasında at yarışı yaptırdığı halde halifeliği döneminde at yarışlarını iptal etmiş, gerekçe olarak binicilerin yaralanmasını veya ölmelerini ve at yarışlarını oyun ve eğlence olarak değerlendirdiğini açıklamış,¹¹⁶³ at yarışları iptal etmesiyle birlikte uygun olmayan zaman ve yerlerde atların dörtlüye koşturulmasını da yasaklamıştır.¹¹⁶⁴

Yukarıda aktarılan bilgilere göre Ömer b. Abdülazîz'in yargılama ve cezalandırma usulüne önem verdiği ve ona değerli katkılar yaptığı öncelikle belirtilmelidir. Ayrıca zamanındaki toplumda işlenen hırsızlık, gasp, iftira, kalpazanlık, cinsel taciz gibi suçların bazılarında İslâm fıkhiinde bilinen cezaları uygularken bazılarında kendi içtihadına göre ceza verdiği, ancak devrinde en yaygın suç olduğu anlaşılan içki içme alışkanlığını azaltmak için gayri müslimlere getirdiği sınırlamalar dâhil birçok

¹¹⁵⁶ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 176.

¹¹⁵⁷ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 98.

¹¹⁵⁸ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 97; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 260, 273.

¹¹⁵⁹ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 181; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 141.

¹¹⁶⁰ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 177; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 141.

¹¹⁶¹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 203.

¹¹⁶² *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 166.

¹¹⁶³ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXXIV, 97-98.

¹¹⁶⁴ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 54.

tedbir aldığı, baş ve sakalı tıraş etme veya tüyleri çekme gibi idarî cezaları iptal ettiği, nebevî uyarıları dikkate alarak hayvanlara dair bir takım sınırlama ve yasaklar koyduğu görülmektedir.

III. MEZÂLİM MAHKEMELERİ

Mezâlim kavramı, hem şahsa hem mala yönelik haksızlıklar için kullanılsa da daha çok haksız yere el konulan para, mal ve mülkler için kullanılmaktadır. Mezâlim mahkemeleri, devlet görevlileri ve ileri gelenler hakkındaki mezâlim şikâyetlerine bakan ve halifenin veya vekilinin başkanlık ettiği özel mahkemeler olup uzun bir süreç içinde oluşmuş bir yargı kurumudur. Bu tür davalar, daha önce genel yargı kapsamında ele alınıp çözülmüyordu. Mezâlim davalarına her halife bakmış olsa da mezâlim için özel bir gün belirleyip o gün şikâyetlere bakan ilk halife, Abdülmelik b. Mervân'dır. Abdülmelik b. Mervân bu oturumlarda bir sorunla karşılaştığında kadısı Ebû İdrîs el-Evdî'nin verdiği hükümleri uygulamıştır. Daha sonra Abbâsî halifelerinden Mehdî (158 /775), Hâdî (169/785), Reşîd (170/786), Me'mûn (198/813) ve Mühtedî (255/869), mezâlim şikâyetlerine bizzat bakarken sonraki sultanlar mezâlim için Dâru'l-Adl denilen özel mekânlar inşa ettirip vekiller tayin etmişlerdir. Ömer b. Abdülazîz mezâlimi iadeyi öncelikli görevi gördüğünden her mağdurun kendisine başvurmasını ilan edip mezâlim davalarına kendisi bakmış,¹¹⁶⁵ evinde, yolda, cenazede, kısaca bulunduğu hemen her yerde şikâyetleri dinleyip gereğini yapmıştır.

Ömer b. Abdülazîz halifeliği döneminde sabah namazını kılınca insanların taleplerine baktığı yere oturur, "*Kâf. Şerefli Kur'an'a andolsun ki kâfirler, aralarından bir uyarıcının gelmesine şaşılar ve şöyle dediler: "Bu tuhaf bir şeydir!"*" (Kâf, 1-2) âyetlerini okuduktan sonra şikâyetleri dinleyip hükmünü verirdi.¹¹⁶⁶ Başka bir bilgiye göre "*Söylesene, biz onlara yıllar yılı nimetler vermiş olsak, sonra da tehdit edildikleri şey başlarına gelse, kendilerine verilmiş olan nimetler onlara bir fayda sağlar mı?*"¹¹⁶⁷ âyetlerini okur, sonra şikâyetleri dinlerdi.¹¹⁶⁸

¹¹⁶⁵ Mâverdî, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, Kâhire ty., s. 131-132; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, VI, 269-270. Ayrıca bk. Zeydân, a.g.e., I, 310; Hitti, *İslâm Tarihi*, II, 495.

¹¹⁶⁶ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XI, 37.

¹¹⁶⁷ Suarâ, 205-207.

¹¹⁶⁸ Bu esnada şu beyitleri de tekrarları: Geçici şeylere aldanıyor, boş şeylerle vakit geçiriyorsun / Rüyasında lezzetli şeylere aldanan kişi gibi / Ey aldanan! Gündüzlerin ihmal ve gafletle / Gecelerin uykuyla geçiyor, oysa ölüm bekliyor / İleride akıbetinden hoşlanmayacağın işler yapıyorsun / Oysa dünyada hayvanlar da bu şekilde yaşıyor. *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 178-179; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 319.

Ömer b. Abdülazîz, Meymûn b. Mihrân, Mekhûl ve İbn Kılâbe'yi çağırıp insanlardan haksız yere alınmış mallar (mezâlîm) hakkında görüşlerini sorduğunda Mekhûl'ün görüşünü beğenmezken Meymûn b. Mihrân oğlu Abdülmelik'i çağırmasını tavsiye etmiş, huzuruna çıkan oğlu Abdülmelik'e insanların haksız yere el konulmuş mallarını istemeye geldiklerini, o malların yerini kendilerinin de bildiğini hatırlattıktan sonra onlar hakkında ne düşündüğünü sorunca oğlu, onları geri vermesi gerektiğini, aksi halde gasp edenlere ortak olacağını hatırlatmıştır.¹¹⁶⁹ Ne var ki burada mezâlîmi bildiği söylenen Ömer b. Abdülazîz, nakledilen bilgilere göre önceden bir tahkikat yaptırmamış, kendi mülkleri ve eşinin eşyaları dışında sadece şikâyet edilen mezâlîmi iade etmiştir.

Ömer b. Abdülazîz, mezâlîmi iade konusundaki görüşünü uygulamasına neyin mani olduğunu soran oğlu Abdülmelik'e insanları yavaş yavaş zor olana alıştırdığını, planlarını birden ve toptan uyguladığında kılıç kullanmak zorunda kalmaktan korktuğuna, zira kılıç zoruyla gelecek bir hayırda da hayır olmayacağına dikkat çekmiştir.¹¹⁷⁰ Yine Abdülmelik'in hakkı uygulamasına Mervânoğulları engel oluyorsa korkmamasını hatırlatmasına karşılık halife, aslında haram olan şarabı Allah'ın tedricen üçüncü âyetle haram kıldığını hatırlatmış, ardından insanları bir defada hakka zorladığında onu reddetmelerinden ve fitne çıkmasından korktuğuna¹¹⁷¹ işaret etmiştir. Başka bir cevabında Allah'ın Kur'ân'ı bir defada toptan indirmek yerine mü'minlerin kalplerine yerleşsin diye parçalar şeklinde indirdiğini ve içinde bulunduğu hayırlı işler yapma imkanının ev halkından daha önemli olduğunu hatırlattıktan sonra tedricilik ilkesi gereği mezâlîmi teker teker iade ettiğini ve bunun sonrakiler için daha etkili olduğunu bildirmiştir.¹¹⁷² Benzer şekilde oğlu Abdülmelik, babası sabahleyin yatarken yanına gelip ihtiyaç sahipleri kapısında beklediği halde uyuduğundan dolayı kınayınca ona nefsinin bineği olduğunu, ona nazik davranmayıp bitkin düşürürse hedefine ulaşamayacağını, uyumaktan da adaletten de sevap kazanmayı umduğunu ve hızlı

¹¹⁶⁹ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 355; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXXVII, 47; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 126; İbn Receb, *Mecmûu Resâil*, II, 488.

¹¹⁷⁰ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 617; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 176-177; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 281; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 119.

¹¹⁷¹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 144; İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, I, 39, V, 185. Benzer bir rivayet için bk. Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 573-574; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 354; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 88.

¹¹⁷² Zübeyr b. Bekkâr, *el-Ahbârü'l-muvaffakiyyât*, s. 496-497; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 127.

gidişin genellikle hayra ulaştırmayacağını ifade etmiştir.¹¹⁷³ Benzer bir talebine ölüm gelinceye kadar güneşin üzerine doğduğu her günde bir hakkı ihya etmesinin ve bir bâtlı yok etmesinin daha hayırlı olduğunu¹¹⁷⁴ veya Allah'ın refik olup yumuşaklığı ve nezaketi sevdiğine, içkiyi bile ancak üçüncü âyetle haram kıldığına işaret ederek her gün bir mazlomeyi iade etmesinin, bir sünneti ihya etmesinin ve bir bid'ati yok etmesinin daha iyi olduğunu hatırlatmıştır.¹¹⁷⁵ Başka bir ifadesinde oğluna yenilikçi ve köktenci olduğunu söyledikten sonra kargaşa çıkmasından korktuğu için tedrici davrandığını bildirmiştir.¹¹⁷⁶

Sünnetleri ihya edip bid'atları ortadan kaldırmayı ve haksızlıkları gidermeyi öncelikli hedefleri arasına alan Ömer b. Abdülazîz, hata yapmaktan çekindiği için şikâyetlerde ve ıslahatında derin soruşturmamaya, baskı ve şiddet uygulamamaya ve kılıç kullanmamaya çok dikkat etmiştir. Bunu talep eden görevlilerini ağır bir şekilde kınayıp sakındırmış ve bu yöntemlerle yapılacak hayırlı işlerin hayırlı olmayacağını vurgulamıştır. Hayırlı olması için tüm ıslahatında adalet, ihsan, tedricilik, yumuşaklık, dünyevi şeylerle ısındırma, ikna etme, basit delillerle ve yeminle yetinme gibi yöntemleri kullanacağını belirtmiştir. Hızlı, sürpriz, toptan ve radikal karar ve uygulamaların karşı çıkılmasına veya kılıç kullanmaya sebep olacağına, bundan dolayı hayır getirmeyeceğine işaret etmiştir. Mezâlimi geri verme hakkında da aynı yöntemi takip etmiş, tahkikat sonucunda belirlediği mezâlimi toptan iade yerine şikâyetler geldikçe iade işlemi yapmıştır. Kesin belge olmasa bile en küçük/basit delili yeterli görerek mezâlimi hak sahiplerine iade etmiş, önceki idarecilerin zulmettiğini bildiğinden mazlumu belgelerini gösterip iddiasını ispatlamakla yükümlü tutmamıştır.¹¹⁷⁷ Elimizdeki bilgilere göre Ömer b. Abdülazîz, mezâlimi iadede en

¹¹⁷³ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 177, 197; İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-Ferîd*, VIII, 90; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 127.

¹¹⁷⁴ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 355; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 302; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 119; Hudarî Beg, Şeyh Muhammed, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, (thk. Şeyh Muhammed el-Osmânî), Beyrut 1986, s. 529.

¹¹⁷⁵ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 196.

¹¹⁷⁶ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 57.

¹¹⁷⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 336; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 111; Nevevî, *Tehzîbü'l-Esmâ*, II, 20. Ayrıca bk. İbn Şukayr, a.g.e., II, 558; Mâcîde, a.g.e., s. 219; Demircan, *Ömer b. Abdülazîz*, s. 87-88. Önceki yöneticilerin gasp etmesi nedeniyle bu iade yönteminin maslahat-ı mürsele gereği meşrû olduğu söylenmiştir. Abdüssamed, a.g.e., s. 106-107

küçük/basit delili yeterli görmesinin ve mazlumu iddiasını ispatlamakla yükümlü tutmamasının yanında ciddi bir tahkikat da yaptırmamıştır.¹¹⁷⁸

A. KENDİ MALLARINI İADESİ

Ömer b. Abdülazîz, kendi dönemine kadar el konulan mezâlimi iade işine önce kendi evinden başlayıp arazilerini beytül mâle bırakmış veya sahiplerine vermiş, eşyalarını satıp parasını infak etmiş, sonra hanedan üyelerine ve diğer insanlara aynı uygulamayı gerçekleştirmiştir.¹¹⁷⁹ Ömer b. Abdülazîz, Meymûn b. Mihrân'a mal, mülk ve eşyalarını elinden çıkarmasının nedeni hakkında infak ettiği malından sorgulanmayacağı için bağışlamayı miras bırakmaktan daha hayırlı gördüğünü açıklamıştır.¹¹⁸⁰ Benzer şekilde hac için para bulamayı üzüldüğü bir zaman mülklerinden 17.000 dinar para geldiğini haber veren Müzâhim'e onları beytül mâle koymasını emrettikten sonra helâl ise onlardan yeteri kadar faydalandıklarını, haram ise onlardan kurtulmuş olacağını bildirmiş, bunun Müzâhim'e ağır geldiğini görünce çok hırslı olan nefsinin hangi makam ve konuma özlem duyup ulaşsa mutlaka daha üstünü arzuladığını, hilafeti elde edince cenneti yani ölümü özlememeye başladığını açıklamıştır.¹¹⁸¹ Bu ifadelerinden mal ve mülklerini mezâlîm yani gasp edilmiş haram mal olarak gördüğünden değil, sadece biraz şüphelenmiş görünse de yukarıda da ifade ettiği gibi cennet özlemi ve hesabından kurtulmak için iade ettiği anlaşılmaktadır.

Ömer b. Abdülazîz, Hulvân'daki bir mülkünü şikâyet üzerine davacıya iade ederken diğer mal, mülk, eşya ve araçlarını kendi isteğiyle elden çıkarıp bağışlamıştır. Nitekim halife olduğu zaman sahip olduğu kölelerini, cariyelerini, elbiselerini, kokularını, döşek ve yaygılarını, araç ve gereçlerini, kendisine göre fazla olan her şeyi satıp 23.000 veya 43.000 dinar tutan parasını Allah için dağıtmış,¹¹⁸² ardından kendine ekmek yapıp yemek pişirecek ve elbiselerini yıkayacak bir cariye, ihtiyaçlarını görecek

¹¹⁷⁸ Mezâlîmi iadede tahkikat yaptırmamasının hazine için kayıp ve kötü sonuçları olduğu ifade edilmiştir. Zettersteen, "Omar b. Abdal'Azîz", *IA*, IX, 462.

¹¹⁷⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 335; İbnü'l-Cevzi, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 132; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 711. Ayrıca bk. Mâcîde, a.g.e., s. 218; Mevdûdi, a.g.e., s. 257.

¹¹⁸⁰ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 198.

¹¹⁸¹ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 59. Bazı müelliflere göre helalliği hakkında en küçük tereddüdü veya şüphesi olan her şeyi iade etmiştir. Sallâbî, a.g.e., s. 188, 191; Şahin, a.g.m., s. 535.

¹¹⁸² İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 129; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 182; Nevevî, *Tehzîbü'l-Esmâ*, II, 21; Bâ Mahreme, *Kılâdetü'n-Nahr*, II, 9. Ayrıca bk. Halîl, a.g.e., s. 43.

bir hizmetçi satın almıştır.¹¹⁸³ Velîd b. Abdülmelik'in hediye ettiği yüzüğün kaşını beytülmâle iade eden¹¹⁸⁴ Ömer b. Abdülazîz, sahip olduğu iktâ arazilerini de elinden çıkarmıştır. Nitekim Yemen'de Mükeydis (Mükeydis) ve Cebelü'l-Vers'i, Yemâme'deki iktâlarını hazineye devrederken sadece kendi maaşıyla su bulup çıkardığı Süveydâ'yı bırakmış,¹¹⁸⁵ Müslümanlarla birlikte aldığı maaşıyla ve kendi gayretiyle imar edip işlettiği ve başkalarının emeği bulunmadığı için Berâh (Süveydâ) arazisini mülkiyetinde bıraktığını açıklamıştır.¹¹⁸⁶ Başka bir rivayete göre sadece Fedek ve Süveydâ çiftliklerini elinde bırakmış, ancak Fedek çiftliğinin babasına nereden geldiğini öğrenince kaydını yırtıp onu Allah Rasulü'nün (sav) ve râşid halifelerin bıraktığı hal üzere bıraktığını bildirmiştir.¹¹⁸⁷ Aynı şekilde Sehle ve Basîta arazilerini de hazineye bıraktığı anlaşılmaktadır. Nitekim Ömer b. Abdülazîz, mevlası ve yardımcısı Müzâhim'e Emevî halifelerinin vermeye, kendisinin de almaya hakkı olmayan şeyleri iktâ olarak verdiklerini söyleyip onları sahiplerine iade etmeye karar verdiğini açıklamış, Müzâhim'in çocuklarını hatırlatmasına karşılık onları Allah'a emanet ettiğini söylemesine şaşırarak Müzâhim, oğlu Abdülmelik'in yanına gidip halifenin çocuklarına çok zararlı olacak bir iş yapmaya, geçim kaynakları olan Sehle¹¹⁸⁸ ve Basîta'yı¹¹⁸⁹ iade etmeye karar verdiğini bildirmiştir. Aceleyle yanına gelen Abdülmelik, üzülme bir kenara öğleyi veya akşamı beklemeden kararını hemen uygulamasını talep edince Ömer b. Abdülazîz, ellerini kaldırıp böyle salih evlat lütfeden Allah'a hamd ettikten sonra hemen mezâlîmi ve iktâları iade etmek için insanları toplamıştır.¹¹⁹⁰ Minbere çıkan halife, seleflerinin kendilerine atâyâ (bağışlar ve hediyeler) verdiklerini, ancak ne onların ne de kendilerinin buna hakkı olmadığını açıklayarak kendisi ve ev halkından başlayıp onları geri vereceğini ilan etmiş, ardından öğle namazına kadar Müzâhim sepetteki tapu kayıtlarını teker teker alıp okumaya, halife de yazıyı makasla kesmeye

¹¹⁸³ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 125.

¹¹⁸⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 335; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 132; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 711.

¹¹⁸⁵ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 570-571; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXVIII, 180; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 131-132. Ayrıca bk. Mâcîde, a.g.e., s. 206-207; Ümmü Selma, a.g.e., s. 180.

¹¹⁸⁶ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 46-47. Ayrıca bk. Şâkir, a.g.e., s. 220; Ümmü Selma, a.g.e., s. 180.

¹¹⁸⁷ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 58; Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 588; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 179; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 130.

¹¹⁸⁸ Yemâme'de olup çocuklarının geçim kaynağıydı. İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 180; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 129-130.

¹¹⁸⁹ Yemen'de olup çocuklarının büyük geçim kaynağıydı. Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 586-587.

¹¹⁹⁰ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 586-587; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 129-130; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 118

devam etmiştir.¹¹⁹¹ Bu ifadeler, Hz. Peygamber (sav) ve râşid halifelerin bazı kişilere iktâ arazileri verdiğini¹¹⁹² bilen Ömer b. Abdülazîz'in tımar toprağı bağışlanmasını meşrû bulmadığı şeklinde değil, kendisi için uygun karşılamadığı şeklinde yorumlanması daha isabetli olur. Ayrıca burada bu malların helal yollardan elde edilmediğini ifade etse de bir cevabında helâl ise onlardan yeteri kadar faydalandıklarını, haram ise onlardan kazandıklarının yeteceğini açıklamıştır.¹¹⁹³ Ayrıca haram olarak değerlendirseydi seleflerinin verdiği tüm tımar ve hediyeleri herkesten talep ederdi. Bunları geri istemediğine ve önceki açıklamalarına göre mal ve mülklerini mezâlim yani gasp edilmiş haram mal olarak gördüğünden değil, sadece biraz şüphelenmiş görünse de hesaptan kurtulma ve cennet özleminden dolayı iade ettiği anlaşılmaktadır.¹¹⁹⁴ Rivayete göre arazilerini beytül mâle bağışlayan Ömer b. Abdülazîz, Ba'lebek toprakları içinde Cerayn ve Medâ (مداء وحرین, بدأ وجزین مداء وجرین) arazilerini oşür arazisi olarak miras bırakmıştır. Bunlar, Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer Mansûr'un yeniden düzenlemesi neticesinde Ömer b. Abdülazîz'in varislerine verilmiştir.¹¹⁹⁵ Sadece Süveydâ arazisini miras bıraktığı bilgisi çok sayıda kaynakta geçerken yalnızca İbn Asâkir (ö. 571/1176)'de yer alan bu rivayet ihtiyatla karşılanmalıdır.

Kaynaklarda Ömer b. Abdülazîz'in gelir kaynakları, miktarları ve bıraktığı miras hakkında farklı bilgiler yer almıştır. Nitekim Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer Mansûr, Abdülazîz b. Ömer b. Abdülazîz'i çağırıp babasının hilafete geldiğinde ne kadar geliri olduğunu sorunca 40.000 dinar,¹¹⁹⁶ vefat ettiği zaman ise mallarını bağışladığından 400

¹¹⁹¹ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 615-617; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 354-356; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 126-129; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 300-301; İbn Receb, *Mecmûu Resâil*, II, 489-490. Ayrıca bk. Mâcîde, a.g.e., s. 206-207. Anbes b. Saîd b. el-Âs, Süleyman b. Abdülmelik'in verilmesini emrettiği 20.000 dirhemi alamayınca halife Ömer b. Abdülazîz'e sahibi olduğu Cebelü'l-Vers'in durumunu sormuş, bunun üzerine Ömer b. Abdülazîz'in, kendi mallarının dışında Abdülazîz'in oğullarının (kardeşlerinin) tımarlarına ait kayıtların tümünü kesip yok ettiği de aktarılmıştır. İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 55-56.

¹¹⁹² Ayrıntı bilgi için bk. Umerî, Ekrem Ziyâ, *Sahih Rivayetlere Göre Râşid Halifeler Dönemi*, (trc. Kasım Koç), Beka yay, istanbul 2018, s. 191-194.

¹¹⁹³ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 59.

¹¹⁹⁴ Ömer b. Abdülazîz'in son yıllarında yoğun bir şekilde yaşadığı hesap endişesi, idareciliğin ağır sorumluluğunu taşımaktan ve insanları ıslah etmekten umudunu keserek kendisini onlardan, onları da kendisinden kurtarması için Allah'a birkaç defa dua etmesi ve Abdullah b. Ebî Zekeriyâ'dan yemin alıp ölmek için dua ettirmesi, dünyadan vazgeçip ölümü ve cenneti özler hale geldiğini göstermektedir. Bk. İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 99, 100-101; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, II, 137; İbn Mende, *el-Müstahrec*, III, 167. Ayrıca bk. Cibrîl, a.g.e., s. 189.

¹¹⁹⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, II, 200.

¹¹⁹⁶ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 257; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 711.

dinar karşılığını vermiş,¹¹⁹⁷ halife olduğunda 50.000 dinar geliri olduğu, vefat ederken 200 dinar¹¹⁹⁸ veya 100 dinar¹¹⁹⁹ gelir bıraktığı da belirtilmiştir.

Ömer b. Abdülazîz, kendi eşya ve mülklerini bağışlamakla yetinmemiş, eşi Fâtıma bint Abdülmelik'ten de benzer bir şey talep etmiştir. Ancak farklı rivayetlerde değerli mücevherini, tüm takılarını, mallarının tümünü veya değerli taşlarla süslü elbisesini iade etmesini istediği belirtilmektedir. Buna göre Fâtıma bint Abdülmelik'in babasının verdiği benzeri görülmemiş bir mücevheri vardı. Ömer b. Abdülazîz'in eşinden ya o mücevherini beytül mâle geri vermesini ya da aynı evde kalmayı çirkin gördüğü için kendisinden ayrılma izni istemesine karşılık eşi, çok daha fazlasına sahip olsa bile onu tercih edeceğini açıklayıp mücevheri beytül mâle vermiş, Yezîd b. Abdülmelik halife olunca Fâtıma'ya mücevherini veya bedelini geri verme teklifinde bulunmuşsa da Fâtıma, kocası hayattayken gönül rızasıyla bırakmışken onun ölümünden sonra geri alamayacağını bildirmiş, yeni halife de onu ailesi ve çocukları arasında paylaşmıştır.¹²⁰⁰ Diğer bir rivayete göre ise takılarının içinde o mücevherin durumunu ve onu babasının nereden elde ettiğini onun bildiğini hatırlattıktan sonra,¹²⁰¹ başka bir anlatımda farklı olarak eşine babasının hediye ettiği takıların Allah'ın malından olduğunu zikrettikten sonra¹²⁰² iade veya ayrılma teklifini yapmıştır. Ancak burada iadesi talep edilen bir mücevher değil, takıların tümü olduğu belirtiliyor. Aynı şekilde Ömer b. Abdülazîz, eşine kendisiyle kalmayı istiyorsa sahip olduğu malları, takıları ve mücevherleri hazineye geri vermesini şart koşmuş, gerekçe olarak onların Müslümanlara ait olduğunu, hanımı ve mallarıyla birlikte bir evde bulunamayacağını bildirmesi üzerine eşi hepsini beytül mâle bırakmıştır. Yezîd b. Abdülmelik hilafete geçince Fâtıma'ya eşinin ona zulmettiğini bildiğini dile getirip mallarını iade etmek istemiş, ancak Fâtıma sağken ona itaat etmişken ölünce isyan etmeyeceğini söyleyerek

¹¹⁹⁷ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 257; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 312; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 711.

¹¹⁹⁸ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 258; İbn Asâkir, *Târihu Dımaşk*, XLV, 210; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 312; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, III, 126. Elinde bıraktığı Süveydâ'nın yıllık geliri 200 dinar idi. İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 46-47; Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 570-571; ; İbn Asâkir, *Târihu Dımaşk*, LXVIII, 180; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 131-132.

¹¹⁹⁹ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 605.

¹²⁰⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 381-382; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 181-182; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 283; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 127-128.

¹²⁰¹ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 58. Ayrıca bk. Mâcide, a.g.e., s. 213; Muhammed Hâmid, a.g.e., s. 68; Ümmü Selma, a.g.e., s. 181.

¹²⁰² *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 128.

önerisini kabul etmeyince bu malları ehl-i beyti arasında taksim etmiştir.¹²⁰³ Aynı bağlamda eşinin babası ona düğününde yüz bin dinar değerinde altın ipliklerden dokunmuş, inci ve yakutla süslenmiş bir elbise hediye etmişti. Ömer b. Abdülazîz, kendisini tercih ederse o elbiseyi beytümâlâ katacağını, elbiseyi tercih ederse ayrılacaklarını bildirmiş, eşinin o kıyafete ihtiyacı olmadığını ifade etmesi üzerine o değerli kıyafeti harcanacak en son eşya olarak beytümâlâ koyacağını, ihtiyaç olmazsa kalacağını ve sonraki halifenin belki onu kendisine iade edeceğini hatırlatıp eşinin onayını aldıktan sonra beytümâlâ göndermiştir.¹²⁰⁴ Bunlara ilave olarak Fatıma'nın çeyizini ve mallarını da beytümâlâ iade ettiği belirtilmiştir.¹²⁰⁵

Ömer b. Abdülazîz'in, eşinin beytümâlâ konulan eşyasını en sona bırakacağını ve sonra belki iade edileceğini söylerken sakınma uyarısı yapmaması, kesin haramlığından değil şüphelendiğinden dolayı böyle davrandığını göstermektedir. Kaynaklar, yukarıda görüldüğü gibi çok değerli bir mücevherinden veya mücevherler, takılar ve tüm mallarından veya inci ve yakutla süslenmiş bir elbisesinden veya çeyizi ve mallarından bahsetmişlerse de iadesi talep edilen şey, ilk rivayette zikredilen çok değerli mücevheri olmalıdır. Zira daha sonra Yezîd b. Abdülmelik, o değerli mücevheri kendisine iade etmek istemişse de kabul etmediği ve halifenin de onu aile fertlerine paylaştırdığı ilk dönem kaynaklarında yer almıştır. Ayrıca mal, eşya veya takıların iadesi konusunda diğer eşlerinden bahsedilmeyip sadece Fâtıma bint Abdülmelik'in adının zikredilmesi, onun herhalde halife kızı ve kız kardeşi olmasıyla alakalı olup diğer eşlerinin bir şeyini almadığını göstermektedir.

Kendi mülklerini isteyerek bağışlayan Ömer b. Abdülazîz'in sadece bir mülkünü şikâyet üzerine davacıya geri verdiği görülmektedir. Nitekim Mısır/Hulvân'dan gelen bir adam, babası Abdülazîz b. Mervân'ın valilik yaparken Abdülmelik b. Mervân'a haraç toprağı olan Hulvân'ı sâfiye olarak bildirdiğini, bu yüzden Abdülmelik b. Mervân'ın ona iktâ olarak verdiğini, daha sonra halifenin ve kardeşlerinin onu miras olarak aldıklarını hatırlattıktan sonra Allah'tan korkup babasının zulmettiği gibi zulmetmemesini hatırlatmış, buna karşılık halife bahsettiği kişinin babası olduğundan kendisiyle güzel bir şekilde tartışmasını hatırlattıktan sonra o araziye ortak olan kardeşlerinin ancak bir hakimin hükmüne razı olacaklarını ifade etmiştir. Birlikte kadıya

¹²⁰³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 98.

¹²⁰⁴ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, II, 132.

¹²⁰⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 711.

çıktıklarında hâkim, Hulvânlı lehine hükmetmiş, halifenin babasının oraya bir milyon dirhem harcadığını dile getirmesi üzerine kadı, o oranda gelirinden faydalandıklarına işaret etmiş, bunun üzerine halife kendi lehine hüküm verseydi kadıyı asla bir göreve atamayacağına vurgu yapmıştır.¹²⁰⁶ Bu ifadelerden Ömer b. Abdülazîz'in o araziye isteyerek vermeye niyetli olduğu, sadece kardeşlerini ikna etmek için kadıya başvurduğu anlaşılmaktadır.

Ömer b. Abdülazîz'in hemen tüm mal ve mülklerini, araç ve eşyalarını miras bırakmayıp elden çıkarması, kendisinin ifadesiyle âhirette onlardan sorguya çekilme korkusuyla, cennet özlemi ve genellikle hayırda itidal sınırında duramayan kişiliğiyle ilgilidir. Hiçbir râşid halifede görülmeyen bu sıradışı tavır, Hz. Peygamber'in (sav) vasiyet tavsiyesini aşan italden uzak, dolayısıyla çoluk çocuğunu zora düşüren, zâhidce ve şahsi bir tavır olarak yorumlanmalıdır. Birçok çağdaş çalışmada yapıldığı gibi bu davranışını şahsi bir tercih olarak değil de idarî bir örnek olarak sunmak, en azından ifrat ve tefriti teşvik etmek olur.

B. İADE EMİRLERİ

Ömer b. Abdülazîz, valilerine talimatlar gönderip mezâlimi araştırarak sahiplerine geri vermelerini emretmiş, bu konuda acele etmeyip kendisine soru soranları kınamıştır. Nitekim valilerine her hak sahibine hakkını vermelerini emretmiş,¹²⁰⁷ gönderdiği emirleri ve hayırlı işleri uygulamada ve haksızlığa uğrayanların hakkını (mezâlim) geri vermede hızlı davranmalarını ve bunun için kendisine müracaat ederek vakit kaybetmemelerini bildirmiş,¹²⁰⁸ kendisi de halifelige geldiği günden ölünceye kadar iletilen haksızlıkları/mezâlimi sahiplerine iade etmeye devam etmiştir.¹²⁰⁹ Aynı şekilde Irak'ta bulunan görevlilere bütün haksızlıkların (mezâlim) ortadan kaldırılıp herkese hakkının verilmesini bildirmiş, mezâlimi sahiplerine iade ederken Irak beytûlmâlindeki mallar tükenince halife, onlara Şam'dan mal göndermiştir.¹²¹⁰ Benzer şekilde Yemen valisi Urve b. Muhammed'e yazdığı cevabında daha önce zulmen alınan

¹²⁰⁶ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 127-128. Benzer bir rivayet için bk. Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 177.

¹²⁰⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 359; Mâcid, Abdülmün'im, *et-Târîhu's-Siyâsi li'd-Devleti'l-Arabiyye Asru'l-Hulefâi'l-Ümeviyyîn*, Mektebetü'l-Enclü'l-Mısıryye, y.y., y.t., s. 262.

¹²⁰⁸ Fesevî, *el-Ma'rîfe*, I, 593-594; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XL, 292 ; İbnü'l-Cevzî, *Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 117; Nevevî, *Tehzîbü'l-Esmâ*, II, 23.

¹²⁰⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 335.

¹²¹⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 336; İbn Abdilhakem, *Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 111; Nevevî, *Tehzîbü'l-Esmâ*, II, 20.

şeyleri (mezâlim) sahiplerine iade etmesini emrettiği halde mektupla sorular sormasına tepki göstererek hemen mazlumların hakkını (mezâlim) geri vermeye bakmasını ve kendisine başvurmamasını emretmiştir.¹²¹¹ Yine Medîne valisi Ebû Bekir b. Muhammed b. Amr b. Hazm'a ister Müslümana, ister zimmiye ait olsun seleflerinin yapmış olduğu bütün haksızlıkları araştırıp sahipleri iade etmesini, eğer haksızlığa uğramış olan kişiler vefat etmişlerse onların haklarını varislerine vermesini bildirmiş,¹²¹² bundan dolayı ona gelen her mektubun içinde ya bir hakkın sahibine verilmesi, ya bir sünnetin ihyası, ya bir bid'atin ortadan kaldırılması, ya hisse dağıtımı, ya birine beytül mâlden maaş bağlanması veya başka bir hayır bulunduğu rivayet edilmiştir.¹²¹³

Mezâlimi iadede acele eden Ömer b. Abdülazîz, görevlilere iade edilen mezâlimden önce geçmiş yılların zekâtını almalarını emretmiş, arkasından bu emrini iptal edip faydalanılmayan mallar olduğunu söyleyerek sadece o yılın zekâtını almalarını bildirmiştir.¹²¹⁴ Aynı şekilde Meymûn b. Mihrân'a bir valinin zulmen el koyduğu bir malın sahibine birinci mektubunda yirmi bin verip geçmiş yılların zekâtını almasını, ikinci mektubunda ise faydalanılmayan bir mal olduğunu söyleyerek yirmi bin verip sadece o yılın zekâtını almasını bildirmiştir.¹²¹⁵ Ancak mezâlimin iadesine dair bu emirler üzerine valilerin iade ettiği mezâlim hakkında başka bir bilgiye rastlanılmamıştır.

1. Başkalarının Mezâlimini İadesi

Ömer b. Abdülazîz, kendisinin ve eşinin bazı eşyalarını biri dışında dava konusu olmadan iade ettikten sonra yanına gelen şikâyetçilerin şikâyeti üzerine mağduriyetlerini gidermiş veya giderilmesi için valilerine talimatlar göndermiştir. Ancak burada şikâyetçi olunan ve halifenin hatalarını düzelttiği görevlilerin çoğunun onun memurları olması dikkat çekici bir durumdur. Ağır eleştirdiği ve azlettiği görevliler de bunlara ilave edilirse diğer halifelerin aksine Ömer b. Abdülazîz'in görevlilerinin hepsinin salih, dindar, yetenekli ve dürüst olduğu savının gerçeği tam yansıtmadığı açığa çıkar.

¹²¹¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 371; Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 593-594; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XL, 292 ; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 117; Nevevî, *Tehzîbü'l-Esmâ*, II, 23.

¹²¹² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 335-336; Nevevî, *Tehzîbü'l-Esmâ*, II, 20; Bâ Mahreme, *Kılâdetü'n-Nahr*, II, 9.

¹²¹³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 336.

¹²¹⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 336.

¹²¹⁵ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 528-529; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, III, 957.

Bir adamın Ömer b. Abdülazîz'e gelip Şam ahalisinden oluşan bir ordunun geçerken ekinlerini telef ettiğini şikâyet etmesi üzerine ona on bin dirhem vererek zararını telafi etmiştir.¹²¹⁶ Aynı şekilde atâ divanında görevli arîfin tartışma sonrasında ismini divandan sildiği Medâin'li kadının gelip şikâyetçi olması üzerine Ömer b. Abdülazîz, Kûfe valisi Abdülhamîd b. Abdurrahmân'a kendi el yazısıyla mektup yazarak kadının ismini divana tekrar kaydetmesini, ona bir hizmetçi tahsis etmesini, yol ücretini ve beş yüz dirhem vermesini emretmiş, kadın Kûfe'ye gelip mektubu verdiğinde vali, ölen halifenin el yazısını tanıyıp ağlamış, ardından mektupta yazılanları yerine getirmiştir.¹²¹⁷ Ancak bu hatayı işleyen görevli arîfe ne yapıldığına dair bir bilgiye yer verilmemiştir. Benzer şekilde bir bedevînin sıkıntısının son haddine vardığını, Yemâme valisinin develeri konusunda kendisine zulmettiğini ve Allah'ın bunu halifeden soracağını söylemesi üzerine Ömer b. Abdülazîz, valiyi azledip el koyduğu malının iadesi için valiye mektup yazılmasını emretmiş, akabinde bedevî onu öven bir şiir okuyarak yanından çıkmıştır.¹²¹⁸ Aynı bağlamda Azerbaycanlı bir adam, Ömer b. Abdülazîz'in yanına gelip kendisi gibi Allah'ın karşısında duracağını hatırlatmış, halife şikâyetinin ne olduğunu sorması üzerine adam, Azerbaycan valisinin haksız yere kendisinden 12.000 dirhem alıp beytûlmâle koyduğunu şikâyet etmiş, bunun üzerine valiye mektup yazıp malının iadesini sağlamıştır.¹²¹⁹ Ancak yukarıdaki iki rivayette valilerin adı verilmediği gibi haklarında hangi işlemin yapıldığı da zikredilmemiştir. Aynı konuda bir adam yanına gelip Basra valisi Adî b. Ertât'ın 100.000'den daha değerli bir arazisini haksız yere aldığını şikâyet edince Ömer b. Abdülazîz, valinin siyah sarığıyla kendisini kandırdığından ve daha önce ona mektup yazarak açık delil getiren herkese hakkını teslim etmesini emrettiğinden, ancak onun emrine uymadığından ve onu halifenin yanına gelmek zorunda bırakarak sıkıntı çektirdiğinden yakınmış, akabinde toprağının kendisine verilmesini emrettikten sonra yolculuğu sırasında yaptığı 60 dirhem masrafın istememesine rağmen beytûlmâlden ödenmesini emretmiş, ayrıca kendi parasından 5 dirhem daha verip yolda et yemesini

¹²¹⁶ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 325; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 97; Köse, a.g.m., s. 89.

¹²¹⁷ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 190. Benzer bir rivayet için bk. İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 43-44; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXX, 289.

¹²¹⁸ Ey yurdunda zulme uğrayan / Ömer'in yanına gel ve ona seslen / O, Allah'ın kulları üzerinde Allah'ın halifesidir / Son dönüş yerine karşılık dünyayı tercih etmedi / Atalarından Fârûk'a benzemiş. İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXVIII, 202.

¹²¹⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 201; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 92-93, 167-168; İbn Receb, *Mecmûu Resâil*, II, 505-506.

tavsiye etmiştir.¹²²⁰ Bu hatayı işleyen Adî b. Ertât'ı görevinden almadığı kesin olmakla birlikte başka bir ceza verdiğiine dair bilgiye rastlanılmamıştır. Yine bir adam, muhtemelen Ömer b. Abdülazîz'in Hicâz valiliği sırasında Mekke'ye vali atanan Urve b. İyâz b. Adî'nin kendisine zulmettiğini bildirip malını satışı çıkardığında Urve b. İyâz b. Adî'nin kendisine 6.000 dirhem teklif ettiğini, ancak satmayı reddedince bir hasmının kışkırtması sonucu valinin kendisini hapsedtiğini, malını 3.000 dirheme satıncaya kadar da kendisini hapisten çıkarmadığını, ona dava açarsa eşini boşama üzerine kendisinden yemin aldığı şikâyet etmiş, bunun üzerine halife valinin alnındaki secde işaretinin kendisini aldattığını söyledikten sonra malını ona iade edip yeminini bozmasının günah olmadığını ifade etmiştir.¹²²¹ Ancak şikâyet edilen bu görevliler hakkında Ömer b. Abdülazîz'in ne tür bir işlem yaptığına ilişkin bir bilgiye rastlanılmamıştır. Aynı şekilde Humus'ta bir çarşıda dolaşırken Aden Ebyen'den gelen bir adamın çiftliğine zorla el konulduğunu şikâyet etmesi üzerine Ömer b. Abdülazîz, Urve b. Muhammed'e mağdurun o konudaki kanıtlarını dinlemesini ve hakkı sabit olursa hakkını ona iade etmesini emretmiş, ayrıca ona yol masrafı olarak on bir dinar vermiştir.¹²²²

Ömer b. Abdülazîz, daha önceki devlet görevlilerinin mezâlimini de sahiplerine iade etmiş, ayrıca bağışta da bulunmuştur. Nitekim Haccâc b. Yûsuf zamanında Havârî b. Ziyâd'ın azatlısı İshâk b. Kays Ebû'n-Nasr'ın yanında düşük/bozuk bir fels bulununca Yezîd b. Ebû Müslim, onu tutukladıktan sonra dövüp hapse atmış, Havârî b. Ziyâd'ın aracılığı sonucu kendisinden bin dirhem alınıp serbest bırakılmıştı. Daha sonra İshâk Ebû'n-Nasr yanına gelip durumunu anlatınca Ömer b. Abdülazîz, Abdülhamîd b. Abdurrahmân'a mesele anlattığı gibiyse ona bin dirhem vermesini mektupla emretmiş, vali de ona bin dirhem ödeyip nafaka da vermiştir.¹²²³ Başka bir kaynağa göre bizzat Ömer b. Abdülazîz, ona bin dirhemi ödedikten sonra yol nafakası olarak elli dirhem daha vermiş, bir kızının olduğunu öğrenince onu da yüze (maaş) dâhil ettiğini bildirmiştir.¹²²⁴

2. Hanedanın Mezâlimini İadesi

¹²²⁰ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 129-130; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 131-133. Benzeri bir rivayet için bk. Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 180-181.

¹²²¹ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 119-120. Ayrıca bk. Kutb İbrâhîm, a.g.e., s. 212.

¹²²² Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 280.

¹²²³ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 190; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, VIII, 309.

¹²²⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, VIII, 273.

Haksızlıkla başkalarının mallarına el koymakla suçlananların en başında Emevî hanedanı fertlerinin geldiği görülmektedir. Ömer b. Abdülazîz, eşinin mücevheriyle birlikte kendi mal ve mülklerini hazineye bıraktıktan sonra hanedan mensuplarının mezâlimini iadeye başlamıştır. Bu süreç içinde daha önce Emevîler'in elindeki mezâlimi araştırıp belirlememiş, genellikle şikâyet konusu yapılanları şikâyetçilere iade etmiştir. Ancak davalar sırasında davacıdan delil göstermesini istememiş, detaylı bir tahkikat yaptırmamış, hanedan üyesi olan zanlının savunmasını ve delilini önemsememiş, sanki hanedan üyesi olmasını haksız olması için yeterli gibi görmüştür. Önceki halifelerin tapu kayıtlarını ve fermanlarını da dikkate almamış, şikâyet edilen vali ve hanedan mensubu ise önceki yöneticilerin çoğunun güç ve kudretleriyle insanları ezdiğini, taraftarlarının da onların gücüyle insanları ezdiğini gördüğünü¹²²⁵ söyleyerek davacının lehine davranmıştır. Bundan dolayı bu iade işlemine Emevîler'in tepki göstermesini tabii karşılamak gerekir. Bazı mezâlim şikâyetlerinde ise valilerine mektup yazıp tahkikat yapmalarını emretmiş, davacının dediği gibiyse iade edilmesini veya mağdurun iki adil şahit getirmesini bildirmiştir.

Ömer b. Abdülazîz, gasp etmekle suçlanan Emevîler'in elindeki bazı mezâlimi şikâyetçilere iade etmiştir. Nitekim bir bedevî topluluğu, bedevîlerin ihya ettiği, ama Velîd b. Abdülmelik'in el koyup aile fertlerinden bir kısmına verdiği bir arazi için Ömer b. Abdülazîz'e şikâyette bulunduğu halife, Allah Rasulü'nün (sav) yurdun Allah'ın yurdu, kulların da Allah'ın kulları olduğunu, ölü toprağı kim diriltirse o toprağın onun olacağına dair ifadesini naklettikten sonra onu bedevîlere iade etmiştir.¹²²⁶ Aynı şekilde Hıristiyan bir adam, Hişâm b. Abdülmelik'ten şikâyetçi olup arazisini geri isteyince Ömer b. Abdülazîz, hasmını azarlayan Hişâm b. Abdülmelik'i ceza ile tehdit ettikten sonra önceki halifelerin onaylarını gösterse de iktâsını adama iade etmiştir. Hişâm b. Abdülmelik, hilafete geçince o arazinin Hıristiyanın elinden alınması için izin istendiğinde Ömer b. Abdülazîz'in verdiği hükmü bozmamalarını bildirmiştir.¹²²⁷ Yine Hımslı yaşlı bir zimmî ayağa kalkıp Ömer b. Abdülazîz'den Allah'ın kitabı ile hüküm vermesini istemiş, halife şikâyetini sorunca Abbâs b. Velîd b. Abdülmelik'in arazisini gasbettiğini bildirmiş, orada oturmakta olan Abbâs onu kendisine Velîd b.

¹²²⁵ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 282; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 140-141.

¹²²⁶ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 274; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 125.

¹²²⁷ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 173. Tarlasının Cezîre'de Nâkûz denen yerde olduğunu söyleyen İbn Beyân adında Cezîre halkından bir dihkân olduğu belirtilmiştir. *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 133-134.

Abdülmelik'in iktâ' olarak verip bir ferman da yazdığını ifade etmiştir. Zimmînin sözlerini tekrarlaması üzerine Ömer b. Abdülazîz, Allah'ın kitabının Velîd b. Abdülmelik'in yazısından uyulmaya daha layık olduğunu belirterek bahsedilen araziye zimmîye iade etmiştir.¹²²⁸ Aynı bağlamda Ömer b. Abdülazîz, namaza çıktığında Yemen'den gelen bir adam, Velîd b. Abdülmelik'in bir arazisini gasp ettiğini şikâyet ettiğinde Müzâhim'in getirdiği savâfi defterinde Velîd b. Abdülmelik'in falanın arazisini sâfiye yaptığı kaydını görünce arazinin adama verilmesini ve yol masraflarının da karşılanmasını emretmiştir.¹²²⁹ Yine birkaç Hımslı Müslüman, Ömer b. Abdülazîz'in yanına gelip kendilerine ait olduğunu söyledikleri Hıms dükkânlarına Ravh b. Velîd'in el koyduğunu şikâyet ettiklerinde Ömer b. Abdülazîz, ona dükkânlara ilişkin açık delil onların lehine iken Velîd'in kayıt belgesinin faydası olmayacağını açıklayarak dükkânlarını iade etmesini emretmiştir. Ravh'ın dışarıda Hımslıları tehdit ettiğini öğrenen Ömer b. Abdülazîz, hemen baş muhafızı olan Ka'b b. Hâmid'i çağırıp Ravh'a dükkânlarını onlara teslim etmesini bildirmesini, bunu yapmazsa kendisine başını getirmesini emretmiş, Ka'b. b. Hâmid kılıcını çekmiş halde emri bildirmesi üzerine Ravh korkusundan dükkânlarını sahiplerine iade etmiştir.¹²³⁰ İsyân etmiş Hâricîler'i bile öldürmeye karşı çıkarken Ömer b. Abdülazîz'in mezâlim yüzünden Ravh'ın boynunu vurma emri vermiş olması, bir kaynakta yer alan bir bilgi olup uzak bir ihtimal olarak değerlendirilmelidir.

Her ne kadar Ömer b. Abdülazîz şikâyetler sebebiyle hanedanın bir kısım mallarını sahiplerine geri vermişse de onun ölümünden sonra hanedan mensupları bu mallardan bazılarını tekrar el koymuşlardır. Bunlardan ilki İbrâhîm b. Muhammed b. Talha'nın¹²³¹ mülküdür. Nitekim Hişâm b. Abdülmelik'e tavaf sırasında Ömer b. Abdülazîz'den önceki üç halife el koymuşken onun iade ettiğini, ancak Yezîd b. Abdülmelik'in tekrar geri aldığını bildirmiş, ancak Hişâm b. Abdülmelik iadeyi kabul etmemiştir.¹²³² İkincisi ise Abdullah b. Zübeyr'in mülküdür. Nitekim öldürülmesinden

¹²²⁸ Âcurrî, *Ahbâru Ömer b. Abdülazîz*, s. 57-60; Teymî, *Siyeru's-Selefi's-Sâlihîn*, s. 855-856; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 125-126; Demîrî, *Hayâtü'l-Hayvânî'l-Kübrâ*, I, 104. Ayrıca bk. Kutb İbrâhîm, a.g.e., s. 210.

¹²²⁹ Mâverdi, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, s. 135-136.

¹²³⁰ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 57-58.

¹²³¹ İbrâhîm b. Muhammed b. Talha b. Ubeydullâh et-Teymî, cömert ve asil biri olup Kureyş'in veya Hicâz'ın aslanı lakabıyla tanınırdı. Ehl-i beyt'ten olup Abdullah b. Hasan b. Hasan b. Ali'nin kardeşiydi. Abdullah b. Zübeyr onu Kûfe haraç başkanlığına atamıştı. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 46-48

¹²³² Taberî, *Târîh*, VII, 36; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, VII, 152.

sonra bir arazisi, Abdülazîz b. Mervân'a verilmiş, o da torunu Süfyân b. Âsım b. Abdülazîz b. Mervân'a hediye etmişti. Ömer b. Abdülazîz, halife olunca o malı ondan alıp Abdullah b. Zübeyr'in çocuklarına iade ederken kardeşinin oğlu ve damadı olduğunu, bundan dolayı onu suçlamadığını ve hakkı sahibine geri vererek onu günahattan kurtardığını hatırlatmıştır. Daha sonra Yezîd b. Abdülmelik onu Süfyân b. Âsım b. Abdülazîz b. Mervân'a iade ettikten sonra amcasının almışken kendisinin geri verdiğini hatırlatarak amcasından daha hayırlı olduğunu ifade etmiştir.¹²³³ Ömer b. Abdülazîz'in şikâyetçilere geri verdiği hanedana ait mezâlim mallarından yukarıda anlatıldığı gibi daha sonra geri alınan iki mülk olduğu anlaşılmaktadır.

Ömer b. Abdülazîz, Emevîler'le ilgili bazı davalarda valisine mektup yazıp davacı iki adil şahit getirirse veya durum davacının anlattığı gibiyse gasp edilen arazinin geri verilmesini emretmiştir. Nitekim Hadramût halkından bir adam, atalarından kendisine kalan araziye Velîd b. Abdülmelik'in ve Süleyman b. Abdülmelik'in el koyduğundan yakınmış, halifenin durumu kimin bildiğini sormasına karşılık adam, belde halkının tümünün bildiğini ifade etmiş, bunun üzerine valisine gönderdiği talimatta iki adil şahit gösterirse toprağının ona iade edilmesini emrettikten sonra harcadığı 32 veya 33 dinarı beytülmal'den getirtip eliyle adama teslim etmiştir.¹²³⁴ Benzer şekilde bir adam gelip halifenin ailesinden falanın malına el koyduğunu şikâyet edince Ömer b. Abdülazîz, valisine anlattıkları doğruysa kendisine müracaat etmeden malını geri vermesini bildirmiştir.¹²³⁵

Yukarıda aktarılanlardan farklı başka iade olayları da kaynaklarda zikredilmiştir. Rivayete göre Abdülazîz b. Mervân, himayesinde yetişip büyüyen yetim Rebî' b. Hârice'nin Fustât'taki evini on bin dirheme oğlu Esbağ için satın almıştı. Ancak Ömer b. Abdülazîz halife olunca velinin himayesindeki birinden bir şey satın almasının uygun olmadığını söyleyip evi Rebî' b. Hârice'ye iade etmiştir.¹²³⁶ Mesleme b. Abdülmelik, Nâûra'da Ömer b. Abdülazîz'in yanında Deyru İshâk halkıyla mahkemeye çıkmış, ancak onun aleyhine hüküm verilmiştir.¹²³⁷ Ömer b. Abdülazîz, halife seçildiğinde Süleyman b. Abdülmelik'in azatlısı Fevvâr'a onun halife olmadan önceki mallarını araştırıp belirlemesini emretmiş, önceki mallarını oğlu Dâvûd'a verirken halife olduktan

¹²³³ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXI, 345-346.

¹²³⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXVIII, 186.

¹²³⁵ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 59.

¹²³⁶ Mâcîde, a.g.e., s. 211.

¹²³⁷ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 91; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, VI, 2863.

sonra sahip olduklarını ise¹²³⁸ 24.000¹²³⁹ veya 100.000¹²⁴⁰ dinara satıp beytül mâle gelir kaydetmiştir. Ne var ki Ömer b. Abdülazîz, vefat etmiş başka bir halifeye, görevden aldığı veya suçladığı başka hiçbir görevliye bu şekilde davranmamış, hatta Hz. Ömer'in serveti artmış valilerin mallarının yarısını alıp beytül mâle koyduğunu hatırlatan ve öyle yapmasını tavsiye eden valisine çok sert bir mektup yazarak mal müsaderesinden şiddetle sakındırmıştır.¹²⁴¹

Yukarıda aktarılan bilgilerde görüldüğü gibi Ömer b. Abdülazîz, Emevîler'e ait olup dava konusu olan sayılı mülkü davacılara iade etmiş, hanedan fertleri de Ömer b. Abdülazîz'in alıp davacıya iade ettiği arazilerini daha sonra güçleri olduğu halde ikisi dışında geri almamışlar, hatta şikâyet konusu bile etmemişlerdir. Ancak Ömer b. Abdülazîz'in Benî Ümeyye'ye ait olmayan ve şikâyet üzerine iade ettiği başka üç mezâlim, sonraki halife tarafından geri alınmıştır. Nitekim halefi Yezîd b. Abdülmelik, Dımaşk'ta Ömer b. Abdülazîz tarafından Hristiyanlara verilen kiliseleri Bahdel ve İbn Müdlic el-Uzrî'nin de içinde olduğu Dımaşk'ın ileri gelenlerinin çocuklarına¹²⁴² ve Ömer b. Abdülazîz'in Hristiyanlara iade ettiği kiliseyi Benî Nasr kabilesine geri vermiş,¹²⁴³ Ömer b. Abdülazîz tarafından iade edilen İbrâhîm b. Muhammed b. Talha'nın Mekke'deki evini¹²⁴⁴ ve Ömer b. Abdülazîz'in kendine ait olup Ehl-i beyt'e bağışladığı Fedek'i ise geri almıştır.¹²⁴⁵

Şikâyetlerde genellikle davacı lehine hükmeden Ömer b. Abdülazîz, bir defasında davalı lehine hüküm vermiştir. Nitekim halife seçilince bir adam gelip büyük bir anber balığını Süleyman b. Abdülmelik'e 7.000 dirheme sattığını, ancak onun değerinin 18.000 dirhemden daha fazla olduğunu dile getirmiş, onu korkutup zorlamadıklarını öğrenen Ömer b. Abdülazîz, kendisinin de sıkı pazarlık yapmadan hiçbir şey satmak ve satın almak istemeyeceğini bildirerek bir hakkı olmadığını açıklamıştır.¹²⁴⁶

¹²³⁸ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLVIII, 458.

¹²³⁹ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve 's-Siyâse*, II, 132.

¹²⁴⁰ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 55-56.

¹²⁴¹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 157. Başka örnekler ve değerlendirmeler için bk. Yönetim Esasları/Teftiş.

¹²⁴² İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, II, 353.

¹²⁴³ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 201; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, I, 388; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 126; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, II, 354, XLI, 453.

¹²⁴⁴ Taberî, *Târîh*, VII, 36; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, VII, 152.

¹²⁴⁵ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 232; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV, 239.

¹²⁴⁶ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 131; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 98-99.

Başka bir rivayete göre Ömer b. Abdülazîz, valilere önce mezâlimi iade için, ardından alıkoymaları, sonra geri vermeleri, bazı mülk sahiplerinin yalancı şahitliğe başvurduklarını öğrenince tekrar el koymaları için mektup yazmış, en sonunda sahipleriyle ilgili kötü zannına rağmen yeniden iade etmelerini emretmiştir.¹²⁴⁷ Bu karar değişikliklerinde mezâlimi iade ederken ciddi bir tahkikat yaptırıp gasp durumunu kesinleştirmeden basit delilleri yeterli görerek hüküm vermesinin önemli bir etkisi olmalıdır.

Ömer b. Abdülazîz, şikâyetçileri dinleyip mağduriyetlerini gidermekle yetinmemiş, onlara yaptıkları yol masraflarını hesaplattırarak bazen cebinden, bazen beytülmâlden ödemiştir. Nitekim Ömer b. Abdülazîz, yol masrafı olarak Aden'den gelip arazisinin gasp edildiğinden yakınan bir adama on bir dinar,¹²⁴⁸ önceki iki halifenin gasp ettiği arazisini geri almak için gelen Hadramûtlu bir adama 32 veya 33 dinar,¹²⁴⁹ Adî b. Ertât'ın bir arazisine el koyduğundan yakınan bir adama 60 dihem,¹²⁵⁰ Haccâc b. Yûsuf'un yaptığı zulümden şikâyetçi olan İshâk Ebû'n-Nasr'a elli dirhem¹²⁵¹ ödemiştir.

Sonuç olarak Ömer b. Abdülazîz'in gasbedilen mal (mezâlim) türünden kendisinin ve aile fertlerinin elinde bir şey bırakmadığına ve tümünü iade ettiğine ilişkin bilgiler,¹²⁵² yukarıda görüldüğü gibi gerçeği yansıtmamaktadır. Zira eşinin mücevheriyle birlikte kendi mal ve mülklerinin neredeyse tümünü isteyerek iade eden Ömer b. Abdülazîz, daha önce Emevîler'in elinde bulunan mezâlim mallarını araştırma sonucunda belirleyip iadeye başlamamıştır. Aksine yukarıda görüldüğü üzere söz konusu mallardan şikâyet konusu yapılan sayılı araziye şikâyetçilere iade etmiştir. Öyle görünüyor ki bu iade kararları, kendi ailesini, Emevîler'i ve bazı devlet görevlilerini üzerken mağdurları, davacıları, ulemâyı ve halkı sevindirmiştir.

¹²⁴⁷ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 81. Ayrıca bk. Kutb İbrâhîm, a.g.e., s. 206.

¹²⁴⁸ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 280.

¹²⁴⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXVIII, 186.

¹²⁵⁰ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 129-130; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 131-133. Benzeri bir rivayet için bk. Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 180-181.

¹²⁵¹ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, VIII, 273.

¹²⁵² Âcurrî, *Ahbâru Ömer b. Abdülazîz*, s. 57-60; Teymî, *Siyeru's-Selefi's-Sâlihîn*, s. 855-856; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 125-126; Demîrî, *Hayâtü'l-Hayvâni'l-Kübrâ*, I, 104. Ayrıca bk. Muhammed Hâmid, a.g.e., s. 82.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÖMER B. ABDÜLAZİZ'İN EKONOMİ SİYASETİ

I. GELİRLERLE İLGİLİ YAKLAŞIMI

Emevîler'de genel olarak devletin gelir kalemleri, ganimet, fey, cizye, haraç, zekât, öşür, madenler, meks, çarşı/pazar vergileri, ev ücretleri, Nevruz ve Mihricân hediyeleri, kâğıt parası, nikah ücretleri, darrâbînin (para basanlar) ücretleri, gümüş eritme ücretleri, ev ücretleri, elçilerin ücretleri ve hediyeleri, bilirkişilerin ücretleri, âmillerin erzakı, sofrası, nöbet (günlük yemek), hazine arazisi üzerine inşa edilen meskenlerin kirası ve köprü geçiş ücretleri, savâfi ve iktâlardan oluşmaktaydı.¹²⁵³

Ömer b. Abdülazîz, gelirlerin muhafaza edildiği hazineyle ilgili olarak humus, zekât ve fey için ayrı beytül-mâl oluşturmuş¹²⁵⁴, beytül-mâldeki malların bekletilmeden ihtiyaç sahiplerine dağıtılmasında ısrar etmiştir. Nitekim Halife, atâlardan/asker maaşlarından sonra yanında fazla mal kaldığını bildiren Basra valisi Abdülhamîd b. Abdurrahmân'a kalan malı bitirinceye kadar sırasıyla borçlulara, evleneceklerle ve zimmîlere harcamasını emretmiştir.¹²⁵⁵ Dolayısıyla Ömer b. Abdülazîz, Hz. Ömer ve Hz. Ali'nin yolunu takip ederek malları beytül-mâlde stoklamak yerine geldikçe ihtiyaç sahiplerine dağıtmayı tercih etmiştir.¹²⁵⁶ Halife, merkezi beytül-mâl kendisi kontrol etmiş, vilayet beytül-mâllarını zaman zaman denetlemiş, gerekli gördüğü hususları beytül-mâl âmillerine mektuplarla bildirmiştir.¹²⁵⁷

A. VERGİ ISLAHI

Ömer b. Abdülazîz, ganimet, fey, cizye, haraç, zekât ve öşürü almaya devam ederken bunların dışındaki tüm vergileri zulüm ve gayri meşrû gördüğünden

¹²⁵³ Tafsilatı için bk. Dûrî, Abdülazîz, *İslâm Kurumları Tarihi*, s.138-159.

¹²⁵⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 387.

¹²⁵⁵ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 185. Ayrıca bk. el-Eşter, a.g.e., s. 87. Kûfe valisinin adı yanlışlıkla Zeyd b. Abdurrahmân b. Ömer b. Hattâb olarak verilmiştir. İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 63-64. Bir valisi dağıtma kararına karşılık kendisine mektup yazıp beytül-mâlde zarar verdiğini iddia edince beytül-mâldeki tüm malları dağıtmasını, sonra orayı gübre (atık) ile doldurmasını emretmiştir. Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 278; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 104.

¹²⁵⁶ Eminoğlu, a.g.e., s. 158; Ağırakça, *Ömer İbn Abdülazîz*, s. 142.

¹²⁵⁷ Örnekler için bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 370; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, I, 181; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 198; Yüksel, *Hıristiyanlar*, s. 146-147.

kaldırmıştır. Onun kaldırdığı gelirlerden biri, Nevrûz ve Mihricân hediyeleridir. Nitekim selefi Süleyman b. Abdülmelik kendisine sunulan Nevrûz ve Mihricân hediyelerini kabul ederken müsteşarı olarak Ömer b. Abdülazîz onları dağıtmasını tavsiye etmiş,¹²⁵⁸ daha sonra kendisi halife olduğu zaman Nevrûz ve Mihricân günlerinde kendisine bir şey getirilmesini yasaklamıştır.¹²⁵⁹ Halife, ayrıca valilerine yazdığı ve halka okumalarını emrettiği mektubunda haksızlık ve zulüm olarak gördüğünü belirtip Nevrûz ve Mihricân hediyelerini,¹²⁶⁰ darrâbînin (para basanlar) ücretlerini,¹²⁶¹ gümüş eritme ücretlerini, kâğıt parasını,¹²⁶² ev ücretlerini ve nikâh dirhemlerini-ücretlerini¹²⁶³ kaldırdığını bildirmiş,¹²⁶⁴ bunlara ilave olarak elçilerin/feyyûc ücretlerini,¹²⁶⁵ elçilerin hediyelerini, bilirkişilerin ücretlerini,¹²⁶⁶ âmillerin erzakını ve ağırılanmalarını, insanlardan alınan dinarların değiştirilmesini,¹²⁶⁷ parada iki vezin ve mahsüllerde iki ölçü arasındaki fazlalılığı,¹²⁶⁸ öşürün harman yerlerinde ve evlerde alınmasını ilga etmiştir.¹²⁶⁹

¹²⁵⁸ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 104.

¹²⁵⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 365.

¹²⁶⁰ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 206-208. Ayrıca bk. Dûrî, *Abdülazîz, Abbâsiler Tarihi*, (trc. Kasım Koç), İstanbul 2020, s. 23. Nevrûz, Fârisîlerin yılbaşı ve baharın ilk günü kabul ettikleri en önemli bayramlarıydı. Mihricân ise kışın başlangıcı olarak kabul ettikleri milli bir bayramdı. O günlerde halk, yöneticilerine hediye vermeyi âdet haline getirmişti. Hz. Peygamber'in (sav) ve Hz. Ali'nin bu hediyeleri kabul ettiği rivayet edilmiştir. Muâviye b. Ebî Süfyân, bunu yaygınlaştırmış, ondan sonra da devam etmiştir. Ancak Ömer b. Abdülazîz'in kaldırdığı bu hediyeler, ondan sonra yeniden alınmaya devam edilmiş, (Söylemez, Mehmet Mahfuz, *Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe*, Ankara 2015, s. 374-375.) Yezîd b. Abdülmelik tekrar almaya başlamıştır. Kara, *Mecûsiler*, s. 171.

¹²⁶¹ Dûrî'ye göre bu vergi değil, çalışanların ücreti ve odun bedelidir. Dûrî, *İslâm Kurumları Tarihi*, s. 144. Vergi tesbiti için yıllık olarak çıkan âmillerin ücreti olarak da yorumlanmıştır. Mâcîde, a.g.e., s. 242

¹²⁶² *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 206-208. Ayrıca bk. Dûrî, *Abbâsiler Tarihi*, s. 23. Dûrî'ye göre bu vergi değil, o zaman isteyen kişilerin aldığı pahalı olan parşömen bedelidir. Dûrî, *İslâm Kurumları Tarihi*, s. 144.

¹²⁶³ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 57. Ayrıca bk. Dûrî, *Abbâsiler Tarihi*, s. 22-23. Ebû Ubeyd (ö. 224/838), "Nikah dirhemlerini-ücretlerini" ise fahişelerden alınan haraç olarak açıklamıştır. Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 57. Ayrıca bk. Dûrî, *İslâm Kurumları Tarihi*, s. 144. Bunun daha önce vergi memurlarının bir kızla evlenenden bir dinar, dulla evlenenden yarım dinar olarak aldığı vergi olduğu da belirtilmiştir. Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 99. Ayrıca bk. Koyuncu, *Ömer b. Abdülazîz*, s. 64-65.

¹²⁶⁴ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 99; Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 57; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, I, 170-171; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 147-148; Taberî, *Târîh*, VI, 569; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 115; Arslantaş, "Gayr-ı Müslimler", s. 361.

¹²⁶⁵ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 147-148; Taberî, *Târîh*, VI, 569; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 115. Ayrıca bk. İbn Şukayr, a.g.e., II, 564. Ürünler olgunlaşırken denetleyip zarar verilmesini engelleyen vekillerin ücretleri çiftçiler tarafından ödeniyordu. Mâcîde, a.g.e., s. 242.

¹²⁶⁶ İbn Şukayr, a.g.e., II, 564. Altın ve gümüş para uzmanları olarak yorumlanmıştır. *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 207-208

¹²⁶⁷ Mektubunda bir dinarın yedi dirhemle, on beş dirhem on dirhemle değiştirildiğini öğrendiğini bildirmiştir. *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 206.

¹²⁶⁸ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 141; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 206-208.

¹²⁶⁹ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 207-208.

Ömer b. Abdülazîz'in iptal ettiği bir başka vergi, meks olarak bilinen gümrük vergisi olup meks, Hindistan ve Çin gibi yerlerden deniz yoluyla Basra'ya gelen gemilerden onda bir oranında alınan ticaret vergisidir.¹²⁷⁰ Hz. Ömer, Müslüman tacirlerden 1/40, zimmîlerden 1/20 ve harbîlerden 1/10 gümrük vergisi almıştır.¹²⁷¹ Ömer b. Abdülazîz, önce iç ve dış gümrük vergisi anlamına gelen meksi uygulamış, hatta Müslüman ve gayri müslim tacirlerden ne kadar ve nasıl alınacağını görevlilere gönderdiği mektuplarda ayrıntılı bir şekilde açıklamıştır. Nitekim Ömer b. Abdülazîz, Mısır gümrük âmiri Ruzeyk (Züreyk) b. Hayyân'a¹²⁷² kendisine uğrayan Müslümanların zahir (altın, gümüş, mal) mallarından, idare ettikleri ticaretlerinden, her kırk dinardan bir dinar almasını, yirmi dinara kadar ne kadar eksikse buna göre hesaplamasını, yirmi dinardan az ise bir şey almamasını emretmiş,¹²⁷³ yazdığı başka bir mektupta öşürleri/onda birleri almasını, aldığına dair beraat belgesi yazıp vermesini, ne o malından ne de kârından bir yıl boyunca zekât almamasını, ama başka bir malla gelirse almasını,¹²⁷⁴ tüccarın kârlarından bir yıl geçmeden hiçbir şey almamasını bildirmiştir.¹²⁷⁵ Aynı şekilde kendisine uğrayan zimmîlerin ticaret mallarından her yirmi dinardan bir dinar almasını, on dinara kadar buna göre hesap edip almasını, on dinardan eksikse bir şey almamasını ve gelecek yılın aynı zamanına kadar onlara alınmış verginin belgesini vermesini emretmiştir.¹²⁷⁶ Ancak daha sonra gümrük vergisini zulüm ve gayri meşrû görmeye başlayan Ömer b. Abdülazîz, valilere gönderdiği talimatnamede meksin Allah'ın "İnsanlara eşyalarını eksik tartıyla vermeyin; yeryüzünde bozgunculuk yaparak karışıklık çıkarmayın"¹²⁷⁷ diyerek yasakladığı eksik ölçüp tartarak verme olduğunu, ancak insanların ona başka bir isim (meks) verdiğini ifade edip¹²⁷⁸ meksin tamamen kaldırılmasını emretmiştir.¹²⁷⁹ Bu bağlamda halifeyken Mekke valisi Abdülazîz b.

¹²⁷⁰ Dûrî, *İslâm Kurumları Tarihi*, s. 180.

¹²⁷¹ Erkal, Mehmet, *İslâm'ın Erken Döneminde Vergi Hukuku Uygulamaları*, İstanbul 2009, s. 169.

¹²⁷² Züreyk b. Hayyân, Velîd b. Abdülmelik, Süleyman b. Abdülmelik ve Ömer b. Abdülazîz devirlerinde Mısır cevazından (gümrük) sorumluydu. Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 140-141.

¹²⁷³ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 150; Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 515; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, II, 933.

¹²⁷⁴ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 646-647.

¹²⁷⁵ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 509.

¹²⁷⁶ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 150; Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 641, 643; İbn Kayyim, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, I, 342.

¹²⁷⁷ Hûd, 11/85.

¹²⁷⁸ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 632; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 373; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 87; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXV, 374.

¹²⁷⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 339; Ebû'l-Yümn el-Uleymî, *et-Târîhü'l-Mu'teber*, I, 320. Ayrıca bk. İbn Şukayr, a.g.e., II, 560; Muhammed Hâmid, a.g.e., s. 83.

Abdullah b. Hâlid b. Üseyd'e¹²⁸⁰ ve Kûfe valisi Adî b. Ertât'a Allah'ın yasakladığı bahs (eksik ölçüp tartma) olarak gördüğü meksi ilga etmesini emretmiştir.¹²⁸¹ Aynı şekilde Mısır haraç âmili Hayyân b. Şüreyh'e gönderdiği talimatta Mısır yolunda bir binada gelip gidenden vergi alan aşşâr / gümrük vergi tahsildarının bulunduğunu öğrendiğini bildirdikten sonra emrini aldığı anda onu yıkıp denize savurmasını emretmiş, sebep olarak onu Allah'ın Şuayb (as)'ın kavmini azarladığı eksik ölçüp tartmanın yeni bir şekli olarak gördüğünü bildirmiş,¹²⁸² Filistin valisi Abdullah b. Avf el-Kâri'ye gönderdiği ve meksten nefretini yansıtan talimatında yanındakilerle birlikte Refah'taki¹²⁸³ meks (gümrük) denen yeri, başka bir rivayette o necis binayı¹²⁸⁴ yıkmasını, sonra onu denize taşıyıp savurmasını emretmiştir.¹²⁸⁵ Aynı bağlamda Menbic köprüsü üzerinde görevli olan Eyyûb isimli bir adam, Süleyman b. Abdülmelik'e mallardan aldığı bir miktar vergiyi getirdiğinde Ömer b. Abdülazîz, hem adamı hem de malı kötülemiş, daha sonra halife olduğunda insanların köprü ve geçitlerden vergi vermeden serbestçe geçmelerine izin vermiş,¹²⁸⁶ ayrıca idarecilere köprü ve geçit önlerinde geçişlerden bir ücret alma hakkı verilirse, kötü idarecilerin emredildiklerinin dışına taşabileceklerine dikkat çektikten sonra bunu engellemek için her şehre ahalisinden zekât almak üzere bir adam görevlendirip köprü ve geçitleri serbest bırakmıştır.¹²⁸⁷ Aktarılan bilgilerden anlaşıldığına göre daha sonra meksi bahs (eksik ölçüp tartarak verme) olarak yorumlayıp Müslüman/gayri müslim ayrımı yapmadan meksin tamamen kaldırılmasını emrettiği anlaşılmaktadır.

Ömer b. Abdülazîz'in iç gümrük ve dış gümrük vergilerinden hangisini kaldırdığına dair farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Nitekim Ömer b. Abdülazîz'in harbî tacirlerden dış ticaret vergisini almaya devam ettiği ifade edilirken¹²⁸⁸ iç ve dış

¹²⁸⁰ İbn Zencûye, *el-Emvâl*, II, 1194-1195.

¹²⁸¹ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 632; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 373; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXV, 374. Ayrıca bk. Mâcid b. Muhammed, a.g.e., s. 80-81; el-Eşter, a.g.e., s. 90.

¹²⁸² *Kitâbü Sireti Ömer b. Abdülazîz*, s. 181.

¹²⁸³ Ebû Ubeyd, Refah'ın Mısır ile Remle arasında olduğunu kaydetmiştir. Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 634

¹²⁸⁴ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 608; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXIX, 326.

¹²⁸⁵ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 633; Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 607-608; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 306; İbnü'l-Cevzî, *Siretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 113; İbn Receb, *Mecmûu Resâil*, II, 503.

¹²⁸⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 368.

¹²⁸⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 368. Ayrıca bk. Amâra, a.g.e., s. 112.

¹²⁸⁸ Özkuyumcu, Nadir, *Fethinden Emevîlerin sonuna kadar Mısır ve Kuzey Afrika*, (Doktora Tezi) İstanbul: Marmara ÜSBE, 1993, s. 120-121; Koyuncu, *Ömer b. Abdülazîz*, s. 55; Arslantaş, "Gayr-ı Müslimler", s. 359. Küçükbaltaoğlu, Ömer b. Abdülazîz'in, Hz. Peygamber ve râşid halifeler dönemlerinde olmadığı için bazı vergileri kaldırdığı gibi ilk defa Emevîler tarafından alınmaya başlanan iç gümrük vergilerini de kaldırdığı görüşündedir. Küçükbaltaoğlu, a.g.e., s. 65.

tüm gümrük vergilerini kaldırdığı, ardından kara ve deniz yollarını serbest bırakıp serbest ticareti başlattığı da belirtilmiştir.¹²⁸⁹ Ömer b. Abdülazîz, deniz yolunun kara yolu gibi olduğuna, zira Allah'ın "Allah, içinde gemilerin, emriyle akıp gitmesi, O'nun lütfunu aramanız ve şükretmeniz için denizi sizin hizmetinize verendir"¹²⁹⁰ dediğine işaret ettikten sonra denizde isteyen ticaret yapmasına izin verdiğini bildirmiş, ardından kara ve denizin tamamen Allah'a ait olup onları kullarının hizmetine sunduğunu ve kulların da oralarda O'nun lütfunu aramalarına engel olunmaması gerektiğini açıklamıştır.¹²⁹¹ Diğer taraftan valilerine yolladığı bir mektubunda insanların mallarıyla karada ve denizde engellenmeden ve alıkonulmadan dolaşmalarının, Allah'ın kitabında indirdiği hükümlere itaat ve ibadet kapsamında yer aldığına vurgu yapmıştır.¹²⁹² Yukarıda aktarılan bilgiler, Ömer b. Abdülazîz'in iç ve dış tüm gümrük vergilerini hilafetinin başında aldığına, ancak daha sonra tümünü iptal edip serbest ticareti başlattığına işaret etmektedir.

Ömer b. Abdülazîz'in mektuplarından bazı valilerin meksi tamamen yasaklamadan önce gümrüklerde içkiden öşür / onda bir vergisi aldığı, ancak daha sonra halifenin domuz, içki gibi İslâm'a göre haram olan şeylerden ticaret vergisi alınmasını yasakladığı anlaşılmaktadır. Nitekim Basra valisi Adî b. Ertât'a gönderdiği bir mektubunda içkiden öşür alıp beytül mâle koyduğunu öğrendiğini yazıp hazineye sadece temiz olan malları koymasını emretmiştir.¹²⁹³ Aynı şekilde Kûfe valisi Abdülhamîd b. Abdurrahmân'a gönderdiği emirde beytül mâlede şaraplardan alınan yedi bin dirhemden bahsettiğini hatırlattıktan sonra böyle habis/necis şeylere ihtiyacı olmadığını vurgulayıp sahiplerini bulursa onlara geri vermesi talimatını vermiştir.¹²⁹⁴ Aynı hususta Kûfe haraç başkanı Sâlih b. Abdurrahmân'a yanındaki beytül mâlede bulunan malların tasnifli listesini yazıp kendisine göndermesini emretmiş, gönderilen listeye bakınca şarap/içki onda biri olarak dört bin dirhem bulunduğunu gören Ömer b. Abdülazîz, hiçbir Müslümanın şarap/içki satın alıp satamayacağını, dolayısıyla onun onda birini de veremeyeceğini bildirerek dört bin dirhemi sahibine beytül mâlden ödemesini emretmiş,

¹²⁸⁹ Eminoğlu, a.g.e., s. 150-151; Ağırakça, *Ömer İbn Abdülazîz*, s. 136; Harbi, a.g.e., s. 28; Sallâbi, a.g.e., s. 236.

¹²⁹⁰ Câsiye, 12.

¹²⁹¹ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 86-87. Ayrıca bk. Ümmü Selma, a.g.e., s. 148.

¹²⁹² İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 82-83.

¹²⁹³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 370; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, I, 181; Yüksel, *Hıristiyanlar*, s. 146-147.

¹²⁹⁴ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 198.

valinin parayı iade ettiği ilgili şahıs daha önce böyle bir şey duymadığını söyleyerek Allah'a tevbe ettiğini açıklamıştır.¹²⁹⁵

Ömer b. Abdülazîz'in iptal ettiği vergilerden biri de çarşı - pazar vergisidir. Hz. Ömer'in çarşı - pazarlardan kira alınmaması emri, Muâviye'nin Irak valisi Ziyâd b. Ebîh'in Kûfe'de inşa ettirdiği kapalı çarşıdan kira tahsil etmeye başlamasıyla birlikte iptal edilmişti.¹²⁹⁶ Bunu öğrenen Ömer b. Abdülazîz valilerine ortak mekân kabul ettiği çarşılardan kira tahsil etmemelerine yönelik emirler göndermiştir.¹²⁹⁷

Daha önce Kûfe'de hazine arazisi üzerine inşa edilen meskenlerden alınan kirayı iptal eden¹²⁹⁸ Ömer b. Abdülazîz, Basra'da kubâleyi (toplanacak vergiyi birinin peşin ödeyip sonra toplaması), tahminî vergi hesaplamayı¹²⁹⁹ ve zulüm aracı yapılmasından endişelendiği için insanların üzerindeki ücretsiz zorunlu çalışma/angarya görevini de ilga etmiştir.¹³⁰⁰

Hız. Peygamber (sav) ve râşid halifelerin belirlediği vergileri meşrû, sonra ihdas edilen vergileri ise ihtiyaç olsa bile gayri meşrû görme anlayışının Ömer b. Abdülazîz devrinde çok etkin bir anlayış olduğu, bundan dolayı vergilerin ilga edilmesinin sevinçle karşılandığı anlaşılmaktadır. Netice olarak mezkur vergilerin ve harçların iptaliyle maliyenin gelirleri epey azalırken bir kısmını devletin üstlenmesi sebebiyle de giderlerinin arttığını söylemek mümkündür. Devlet başkanının vergi, harç ve rüsum belirleme, değiştirme ve ilga etme hakkı olmakla birlikte örneğin çarşı vergisi almamayı kişisel veya dönemsel bir tercih değil, değişmez bir doğru gibi sunmak ve bunu daha sonra inşa edilen büyük kapalı çarşılarından kira veya giriş ücreti alanları suçlama vasıtası yapmak tarihî çelişkilere yol açar, meşrûiyet sorununu ortaya çıkarır.

¹²⁹⁵ İbn Zencûye, *el-Emvâl*, I, 181. Ancak aynı mektuba yer veren Ebû Ubeyd (ö. 224/838), valinin Adî b. Ertât olduğunu belirtmiştir. Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 64.

¹²⁹⁶ Söylemez, *Kûfe*, s. 52.

¹²⁹⁷ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, s. 184; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, I, 256. Abdümelik b. Mervân, Hz. Peygamber (sav) ve râşid halifeler zamanında alınmadığı halde pazar vergisi almıştır. Erkoçoğlu, a.g.e., s. 401. Kister, çarşı pazar vergisini ilk koyanın Muâviye olduğunu kaydettikten sonra Hz. Peygamber (sav) çarşı vergisi koymadığından dolayı Ömer b. Abdülazîz'in bu vergiyi kaldırdığını ifade etmiştir. Kister, a.g.e., s. 244. Eminoğlu, İslâmî hükümlerin zekât ve öşür dışında başka bir vergi getirmediğini söyleyerek kaldırılan vergilerin meşrû olmadığından kaldırıldığını belirtmiştir. Eminoğlu, a.g.e., s. 154.

¹²⁹⁸ Söylemez, *Kûfe*, s. 101.

¹²⁹⁹ Muhammed Hâmid, a.g.e., s. 122.

¹³⁰⁰ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 88; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 365; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXXII, 200. Ayrıca bk. İbn Şukayr, a.g.e., II, 562-563; Halîl, a.g.e., s. 86; Sallâbî, a.g.e., s. 203; Ümmü Selma, a.g.e., s. 148.

B. SAVÂFÎ VE İKTÂ

Savâfî, yönetimin tasarrufuna bırakılmış hazineye ait araziler olup halife tarafından iktâ/tımar veya zirai ortaklık olarak başkalarına verilebilir. Hz. Ömer katâi'i (tımarlar) öşür toprağı olarak uygun gördüğü kişilere vermiş, Ömer b. Abdülazîz de aynı şekilde davranmıştır.¹³⁰¹

Ziraatın ve arazilerin ekilmesinin öneminin farkında olan Ömer b. Abdülazîz, yazdığı bir mektubunda yanlarında bulunan sâfiye arazileri araştırıp yarıcılığa göre ziraat yapılmasına izin vermelerini, ekilmezse üçte bire, yine de ekilmezse onda bire kadar vermelerini, yine hiçkimse ekmezse bağışlamalarını, yine ekilmezse oraya beytülmâlden harcama yapıp ıslah etmelerini ve hiçbir araziye zorla almamalarını emretmiştir.¹³⁰² Bu rivayetten Ömer b. Abdülazîz'in savâfîyi hibe etme veya tımar olarak vermeyi değil, hazineyi düşünerek yarıcılık ve ziraat ortaklığı yöntemini tercih ettiği anlaşılmaktadır.¹³⁰³ Diğer taraftan halife, haraç topraklarını terkeden zimmîlerin arazilerinin sâfiye yapılmasına şiddetle karşı çıkıp o kişilerin ikna edilerek topraklarına döndürülmelerini emretmiştir.¹³⁰⁴

Kaynaklarda Ömer b. Abdülazîz'in halife olunca Emevîler'in ellerinde bulunan iktâları aldığı¹³⁰⁵ genel ifadesi yer almaktadır. Ancak onun halife olunca Hz. Osman, Muâviye, Abdülmelik, Velîd ve Süleyman'ın verdiği iktâları ne sâfiyeye ne de haraca çevirmediği, aksine onaylayıp sahiplerinin öşür ödemesine izin verdiği bilinmektedir.¹³⁰⁶ Aynı şekilde 100/718-719 yılından itibaren haraç topraklarının satış ve alışı yasaklayıp onlardan haraç alma kararı verirken daha önceki satışları ve iktâları onayladığı da belirtilmektedir.¹³⁰⁷ Ömer b. Abdülazîz'in iade ettiği şahsî iktâları, şikâyet üzerine geri aldığı veya sahiplerine iade ettiği diğer iktâlar veya mezâlimler, sayılı olup "Mezâlim Mahkemeleri" başlığı altında incelenmiştir. Ömer b. Abdülazîz'in, önceki

¹³⁰¹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 69-70.

¹³⁰² Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 59. Ayrıca bk. Yahyâ, a.g.e., s. 704.

¹³⁰³ Fevzî, Fârûk Ömer, *el-Hilâfetü'l-Ümeviyye*, Ammân: Dâru's-Şurûk, 2009, s. 114; Dürî, *İslâm Kurumları Tarihi*, s. 149; Âbidîn, a.g.e., s. 86. Ancak Ömer b. Abdülazîz'in birisine iktâ verdiği dair bir bilgiye rastlanılamamıştır. Sadece Fâtıma bint Abdülmelik'in kardeşi ve zâhid bir kimse olduğundan kendisine Saîdü'l-Hayr denilen Saîd b. Abdülmelik b. Mervân, yırtıcı hayvanların bulunduğu bir bataklığa kanal kazıp mamur hale getirmiş, bu yeri ona Velîd b. Abdülmelik'in veya Ömer b. Abdülazîz'in iktâ olarak verdiği söylenmiştir. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 180.

¹³⁰⁴ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 152-153.

¹³⁰⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 364; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 134-139; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 130-133; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXX, 257; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 138-139.

¹³⁰⁶ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 232; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, II, 207.

¹³⁰⁷ Demircan, *Arap-Mevâlî İlişkisi*, s. 96-97; Erkal, a.g.e., s. 213.

dönemlerde verilen iktâları onayladığına dair başka bilgiler de vardır. Nitekim Hz. Peygamber (sav), Müccâatü'l-Yemâme Arama ve Hubel'de Ğavra ve Avâne'yi, Hz. Ebû Bekir Hıdrama'yı, Hz. Ömer Rubâ ve Hacr'ı, Hz. Osman başka bir yeri iktâ olarak vermişti. Daha sonra Hilâl b. Serrâc b. Müccâa, Ömer b. Abdülazîz'in yanına Hz. Peygamber'in (sav) yazısıyla birlikte geldiğinde halife, o yazıyı öpüp alına koyduktan sonra onu bir gece misafir edip iktâlarını onaylamıştır.¹³⁰⁸ Benzer şekilde Rasûlüllah (s.a.s)'in iktâ olarak Hz. Bilâl'e verdiği bir yeri çocukları Ömer b. Abdülazîz'e sattıktan sonra orada bir veya iki maden kaynağı bulununca Hz. Bilâl'in çocukları, ona Hz. Peygamber'in (s.a.s) yazısını getirip arazilerini geri istemişler, halife de kahyasına ürün ve masrafları onlarla paylaşmasını, geri kalanı da onlara iade etmesini söylemiştir.¹³⁰⁹

Ömer b. Abdülazîz, devletin sahibi olduğu korulukların tüm Müslümanlara açık ve halifenin de bu konuda hiçbir ayrıcalığı olmadığını ilan etmiş, ancak zekât hayvanlarının konulduğu koruluklar, korunmaları için zorunlu ise girişin yasaklanmasında hayır gördüğünü bildirdikten¹³¹⁰ bir müddet sonra kararını değiştirip koruluklarda insanların hayvanlarını olatmasına izin verilmesine dair valilerine talimat göndermiştir.¹³¹¹ Benzer şekilde Ömer b. Abdülazîz, mektubunda kamu mülkü olan madenler konusunu araştırdığını hatırlattıktan sonra madenlerin faydasının kişisel, zararının ise genel olduğunu gördüğünden dolayı insanların oralarda çalışmaktan menedilmesini, ancak oralara ve koruluk yapılan arazilere insanların girmesine izin verilmesini bildirmiştir.¹³¹²

Ömer b. Abdülazîz'in sâfiye arazilerini zirai ortaklığa verilmesini emrettiği ve iktâ dağıttığı ifade edilmekle birlikte verdiği savâfinin ve iktâların miktarları ve getirisi hakkında herhangi bir bilgiye rastlanılmadığından maliyeye katkısı bilinmemekte, az olduğu tahmin edilmektedir.

C. CİZYE

Cizye, İslâm devletinin hakimiyeti altında yaşayan gayri müslimlerden güvenliklerini sağlama karşılığında alınan vergidir. Ömer b. Abdülazîz, "*Kendilerine kitap verilenlerden Allah'a ve âhiret gününe iman etmeyen, Allah'ın ve Resûlünün*

¹³⁰⁸ İbn Zencûye, *el-Emvâl*, II, 620-621. Mektup için bk. İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXXIV, 95.

¹³⁰⁹ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 423; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, II, 742; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 23.

¹³¹⁰ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 86.

¹³¹¹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 164. Ayrıca bk. Mâcide, a.g.e., s. 225; Âbidîn, a.g.e., s. 86.

¹³¹² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 371.

haram kıldığını haram saymayan ve hak din İslâm'ı din edinmeyen kimselerle, küçülerek (boyun eğerek) kendi elleriyle cizyeyi verinceye kadar savaşın" (Tevbe, 9/29) âyetindeki cizye ifadesini toprağa değil, ancak başlara konan cizye olarak yorumlamış, topraktan alınan haracı buna dâhil etmemiş,¹³¹³ valilerine gönderdiği emirlerde Allah'ın cizyeyi İslâm'ı bırakıp başka sapkınlık ve helake yönelenlere zorunlu kıldığını ifade etmiş,¹³¹⁴ öte yandan cizye ödeyenlerin cizyesini toprağından veren toprak sahibi, kazancından ödeyen sanatkâr ve malından veren tüccar şeklinde üç gruptan oluştuğunu ve onların aynı kurala tabi olduğunu açıklamıştır.¹³¹⁵

Hz. Ömer, cizye koyduğu altı yüz bin zimmîyi sınıflara ayırarak üst sınıfa 48, orta sınıfa 24, alt sınıfa 12 dirhem cizye belirlemiş, bu mali sistem sonraki dönemlerde de devam ettirilmiştir.¹³¹⁶ Emevîler devrinde cizyenin 2-4 dinar arasında alındığı, dolayısıyla Hz. Ömer'in belirlediği 4 dinarı geçmediği belirtilmiştir.¹³¹⁷ Ömer b. Abdülazîz de cizyeyi bölgelerin malî gücüne göre belirlemiş, zimmîleri üst, orta ve alt sınıflara ayırmış, Şâm bölgesindeki zimmîlerden daha fazla, Yemenli zimmîlerden daha az cizye almıştır.¹³¹⁸

Zimmîlerden ölen ve kaçanlarının cizyesi hakkında kaynaklarda birbirine zıt bilgilerle karşılaşmaktadır. Nitekim Mısır beytûlmâl sorumlusu Hayyân b. Şüreyh'in sorusuna karşılık yanında bulunan Irak b. Mâlik'in Mısırlıların sulhla değil savaşla köle konumunda ele geçirildiklerini söylemesi üzerine Ömer b. Abdülazîz, Hayyân b. Şüreyh'e Kıptîler'den ölenlerin cizyesini yaşayanlara yüklemesini emretmiştir.¹³¹⁹ Ancak Ebû Ubeyd (ö. 224/838), Ömer b. Abdülazîz'in "Ölene de kaçana da cizye yoktur" dediğini aktardıktan sonra bu sözünü, ölenin cizyesinin borç kabul edilerek varislerinden alınamayacağı, cizyeden korkup ailesinden kaçanın cizyesinin ailesinden

¹³¹³ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 108; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, I, 252.

¹³¹⁴ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 56; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, I, 169-170; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 204.

¹³¹⁵ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 87. Ayrıca bk. Ümmü Selma, a.g.e., s. 139.

¹³¹⁶ İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, s. 391. Râşid halifeler dönemindeki cizye uygulamasının tafsilatı için bk. Umerî, *Râşid Halifeler Dönemi*, s. 147-158.

¹³¹⁷ Erkal, a.g.e., s. 247.

¹³¹⁸ Ümmü Selma, a.g.e., s. 139.

¹³¹⁹ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 61; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, I, 178; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XXXVII, 9-10; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XIX, 310-311. Ömer b. Abdülazîz, Hayyân b. Şüreyh'e gönderdiği mektubunda Mısır'ın akid ve antlaşma yapılmadan savaşla fethedildiğini haber vermiş, (Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 186; Halife b. Hayyât, *Târih*, s. 143.) ayrıca Mağrib'de üç şehir hariç hiç bir yerin sulh yoluyla fethedilmediğini, sulh yoluyla alınanların İskenderiye, Kefratîs ve Sultays olduğunu açıklamış, bundan dolayı bu yerlerin halkından birisi Müslüman olursa malını kendisine bırakmalarını emretmiştir. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 219; Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 341.

tahsil edilemeyeceği, zira onların buna garanti vermediği şeklinde yorumlamıştır.¹³²⁰ Halifenin ilk talimatı, varisi olmadan ölen zimmînin arazisi köy halkına kaldığı gibi cizyesinin de müşterek cizye belirlenmiş köy sakinlerine kalacağı şeklinde yorumlanmıştır.¹³²¹ Ancak cizye, kişi başına alındığından dolayı öldüğünde düşürülmesi gereken bir vergidir. Dolayısıyla cizye ve haraç kaynaklarda birçok yerde birbirinin yerine kullanıldığından bu ifadenin toprak haracı olarak anlaşılması daha doğru olur.¹³²² Bununla birlikte haraç ve cizyeden oluşan müşterek tek vergi ödenen yerlerde Müslüman olanların veya ölenlerin payı şikâyet olmadığı sürece kalanlara yüklenmekte olduğu da unutulmamalıdır.

Çağdaş eserlerde Emevîler, beytülmalin boşalmaması için İslâm'ı yaymaya çalışmamakla, mühtedîlerden cizyeyi düşürmemekle ve ihtidalarını zorlaştırmak için namaz kılmak, bazı sureleri ezberlemek ve sünnet olmak gibi şartlar getirmekle suçlanmakta, Ömer b. Abdülazîz'in ise Müslüman olanlardan cizyeyi hiçbir şart koşmadan kaldırdığı ifade edilmektedir.¹³²³ Ömer b. Abdülazîz, ihtida edenlerden cizye alınmasını zulüm ve gayri islâmî gördüğünden dolayı acilen yasaklamış, ayrıca bununla ilgili yöneticilerine talimatlar da göndermiştir. Nitekim Horasan valisi Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî'ye yazdığı mektubunda cizye ehlini İslâm'a davet etmesini bildirdikten sonra eğer Müslüman olurlarsa onların Müslümanlıklarını kabul etmesini, onlardan cizyeyi kaldırmasını, görevler ve haklar bakımından Müslümanlarla aynı durumda olacaklarını duyurmasını emretmiş, eşraftan birinin sünnet olmakla imtihan etmesi önerisine karşılık Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî, Müslüman olup Müslümanlıkları güzelleşirse sünnete daha çabuk yöneceklerini hatırlatmış, bu şekilde onun eliyle 4.000 dolayında insan Müslüman olmuştur.¹³²⁴ Ömer b. Abdülazîz'in namaz şartını koştüğünü belirten bir rivayete göre Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî, Ömer b. Abdülazîz'in ihtida edip namaz kılanlardan cizyeyi kaldırması emrini uygulayınca insanlar İslâm'a girmekte yarış etmiş, cizyeden kurtulmak için İslâm'a girdikleri söylenip onları sünnetle imtihan etmesi tavsiye edildiğini valinin bildirmesine karşılık

¹³²⁰ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 61; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, I, 179; İbn Kayyim, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, I, 181.

¹³²¹ Küçükbaltaoğlu, a.g.e., s. 51.

¹³²² Akyürek, Yûnus, "Emevîlerde Haccâc b. Yûsuf Döneminden İtibaren Mevâlidin Cizye Alınması ve Arka Planı", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, Haziran / June 2019, 23 (1), s. 339.

¹³²³ Örnek için bk. Ağırakça, *Ömer İbn Abdülazîz*, s. 132-133; Akkoyunlu, a.g.e., s. 89-94; Halil, a.g.e., s. 102-199; Zeydân, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, II, 336.

¹³²⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 375; İbn Asâkir, *Târihu Dimâşk*, LXXII, 59.

halife, Allah'ın Muhammed (sav)'i sünnetçi değil davetçi olarak gönderdiği cevabını yazmıştır.¹³²⁵ Ömer b. Abdülazîz'in İslâm'a girenlerden cizyenin düşürülmesine ilişkin bazı şartlar koştüğünü ifade eden başka birçok rivayet vardır. Nitekim valilerine mektup yazıp "Kim bizim gibi şahadet getirir, kiblemize döner ve sünnet olursa ondan cizye almayın" diyerek namaz kılmaları ve sünnet olmaları şartını getirmiş,¹³²⁶ aynı şekilde Adî b. Ertât'ın bazı kişilerin cizyeden korktukları için İslâm'a sığındıklarını bildirmesine karşılık Ömer b. Abdülazîz, cevabında Allah'ın Muhammed (sav)'i davetçi olarak gönderdiğinden, onu tahsildar olarak yollamadığından ve Müslümanlara katılanın onların hak ve sorumluluklarının aynısına sahip olacağından bahsettikten sonra birkaç sure ezberleme ve sünnet olma şartını getirip zimmet ehlinde açıkça Müslüman olduğunu söyleyen, sünnet olan ve Kur'ân'dan birkaç sure okuyanlardan cizyeyi kaldırmasını emretmiştir.¹³²⁷ Aynı konu hakkında valilerine gönderdiği emirde Allah'ın inananları İslâm sayesinde eziklik ve zilletten kurtarıp yükselttiğine değindikten sonra mühtedîlerden cizyenin kaldırılması için daha fazla şart getirerek kim Müslüman olduğunu iddia edip Allah'tan başka ilah olmadığına ve Muhammed'in (sav) elçisi olduğuna şahitlik ediyorsa, Allah'a, meleklerine ve Peygamberlerine inanıyorsa, Nasrânî ise İsa (as)'ın Allah'ın kulu, kelimesi ve Peygamberi olduğuna, Yahudi ise Üzeyr'in Allah'ın kulu olduğuna iman ediyorsa, namazların sayısına ve vakitlerine dikkat ediyorsa, Kur'ân'dan Fâtiha suresini ve daha fazlasını okuyabiliyorsa, güzelce abdest alıyorsa ve sünnet olmuşsa ondan cizyeyi kaldırmasını bildirmiştir.¹³²⁸ Şahadetin yanında namaz kılma şartını dile getiren başka bir rivayete göre Ömer b. Abdülazîz, Hayyân b. Şüreyh'e kim Allah'tan başka ilah olmadığına ve Muhammed'in O'nun kulu ve elçisi olduğuna şahadet ederse ondan cizyeyi kaldırmasını mektupla bildirmiş, ancak Mısır haraç âmili Hayyân b. Şüreyh'in bunu yaparsa insanların hepsinin topluca İslâm'a

¹³²⁵ Taberî, *Târîh*, VI, 558-560; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, 465-467; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 106-107. Ayrıca bk. Barthold, a.g.e., s. 204.

¹³²⁶ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 60; İbn Kayyim, Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed el-Cevziyye (Ö. 751/1350), *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, (thk. Yûsuf b. Ahmed el-Bekrî – Şâkir b. Tefîk el-Ârûrî), Demmâm/Suudi Arabistan: Ramâdî li'n-Neşr 1997, I, 179. Ayrıca bk. Demircan, *Ömer b. Abdülazîz*, s. 49; Küçükbaltaçoğlu, a.g.e., s. 45; Akyürek, "Mevâliden Cizye Alınması", s. 344; Ümmü Selma, a.g.e., s. 139; Fethullâh, a.g.e., s. 76. Ebû Ubeyd (ö. 224/838), bazı Emevî yöneticilerinin Müslüman olan mevâliden cizye almak için onları İslâm'a girdiğinde borcu düşmeyen köleye benzettiklerini ve bu nedenle bazı âlimlerin onlara karşı isyana cevaz verdiğini kaydetmiştir. Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 60.

¹³²⁷ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 146. Ayrıca bk. Akyürek, "Mevâliden Cizye Alınması", s. 344; Demircan, *Ömer b. Abdülazîz*, s. 50.

¹³²⁸ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 163.

gireceğini hatırlatmasına cevap olarak Allah'tan başka ilah olmadığına ve Muhammed'in O'nun kulu ve elçisi olduğuna şahadet eden ve namazı güzelce kılandan cizyeyi almamasını yazmış, bir dirhem vergi toplanmasa da onların topluca İslâm'a girmiş olmasını isteyeceğini ve Allah'ın Muhammed (sav)'i tahsildar değil davetçi olarak gönderdiğini bildirmiştir.¹³²⁹ Daha sonra Hayyân b. Şüreyh'in zimmîler İslâm'a koşunca cizyenin kesildiğini bildirmesi üzerine ona Allah'ın Muhammed'i (sav) vergi toplayıcısı olarak değil davetçi olarak gönderdiğini söyleyerek ihtidalarla sevinirken gelirlerin azalmasını önemsememiştir.¹³³⁰ Yukarıda aktarılanlardan yaygın kanaatin aksine Ömer b. Abdülazîz'in Müslüman olduğunu söyleyen herkesten cizyeyi kaldırmadığı, namaz kılma, birkaç sure ezberleme, hatta sünnet olma şartını getirdiği anlaşılmaktadır.

Gayri müslimlerin İslâm'a girmesini hazineye zarar verme pahasına sürekli teşvik eden Ömer b. Abdülazîz, Mısır'da Müslüman olan zimmîlerin, İslâm'a girmelerine sebep olan kabilenin divanında divân-ı sulh bölümüne kaydedilmelerini ve atâ/yıllık maaş verilmesini emretmiş,¹³³¹ Müslüman olan zimmînin cizyesi terazinin kefesinde olsa bile veya cizye senesinden bir gün önce bile Müslüman olsa cizyesinin de alınmayacağını bildirmiştir.¹³³² Hatta söz konusu ihtidalarla o kadar sevinmiş ki mühtedîlerin önceden ödenmemiş cizye borçlarını da silmiştir. Nitekim Abdülhamîd b. Abdurrahmân'a yazdığı cevabında üzerlerinde büyük miktarlarda ödenmemiş cizye vergisi bulunduğu halde Müslüman olan Hîreli Yahudi, Hristiyan ve Mecûsîler'den ödenmemiş cizyeleri almak için izin istediğini hatırlattıktan sonra Allah'ın Hz. Peygamber'i (sav) vergi toplayıcısı olarak değil, İslâm'a davet edici olarak gönderdiğine vurgu yaptıktan sonra İslâm'a girenlerden cizyenin düştüğünü, sadece mallarından zekât alınacağını, bir Müslüman gibi varislerine miras bırakacaklarını, varisleri yoksa miraslarının beytülmâle kalacağını ve zararlarının devlet tarafından karşılanacağını bildirmiştir.¹³³³ Burada tekrarlanan Mecûsî ifadeleri, daha önce Mecûsîler'den de cizye alındığını göstermektedir.

İslâm'a girenlerden özellikle müşterek vergi (haraç ve cizye) alınan yerlerde cizyenin kaldırılmasının gelirleri ciddi oranda düşürdüğü açıktır. Söz konusu durum,

¹³²⁹ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 181.

¹³³⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 373.

¹³³¹ Özkuyumcu, a.g.e., s. 111, 129-130.

¹³³² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 349.

¹³³³ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 144-145.

ihtidaları artırıp gelirleri azalttığından dolayı maliye görevlilerini ve haraç yükü arttığından dolayı zimmîleri tedirgin ederken meşrû olmayan bir uygulamayı ortadan kaldırdığından mevâlî ve Arap Müslümanları memnun etmiştir.

Mühtedîlerden cizye alınması ve Ömer b. Abdülazîz'in bunu iptal etmesi çeşitli yorumlara konu olmuştur. Nitekim Dûrî'ye göre Emevîler'in en hatalı icraatı, Hz. Ömer'in nizamının yetersiz kalıp mâlî krize yol açması üzerine yeni Müslümanlardan cizye almak zorunda kalmalarıdır. Zira sürekli Müslüman olup cizyeden muaf olan zimmîlerin topraklarından öşür ödemeye başlaması, halifelerin izniyle Müslümanların haraç toprağı satın alması, öşrî tımarların yaygınlaştırılması ve kiralık tımarların kayıtlarının yakılması sonucu devletin elinden çıkıp öşrî şahsi araziye dönüşmesi nedeniyle gelirler iyice azalmış, bu malî zorluğu aşmak için Haccâc b. Yûsuf haraç toprağı satın almış Müslümanlardan haraç, köylerinde kalan mühtedîlerden cizye ve haraç almış, göç eden mühtedîleri ise köylerine göndermiş, ayrıca vergileri artırmak istediye de halife Abdülmelik b. Mervân izin vermemiştir.¹³³⁴ Yine Dûrî'ye göre Ömer b. Abdülazîz'in mühtedîlerden cizyeyi kaldırması, haraç ve cizyenin ayrı olduğu Irak'ta başarılı olurken kişi başına tek bir müşterek verginin (cizye ve haracın toplamı¹³³⁵) alındığı Horasan'da ise başarısız olmuştur. Zira müşterek verginin, toprağın alanına göre değil, fertlere göre alınması, toprak sahibi olan yerel yöneticilerin işine geliyordu. Mühtedîlerden cizye kaldırılınca haraç da kaldırılıyor, dolayısıyla müşterek vergi zimmîlere yüklenmiş oluyordu. Bundan dolayı Yezid b. Abdülmelik, bu düzenleme ve tedbirleri iptal etmiş, belki de selefinin sebep olduğu mâlî açığı kapatmak için vergileri artırmıştır.¹³³⁶ Yine ona göre Müslüman olanlardan cizyenin kaldırılması, asıl gelirin cizye olduğu Mısır'da maliye açısından başarısız olmuş, öyle ki hazine maaşları ve atâları ödeyemez duruma düşmüştür.¹³³⁷ Ömer b. Abdülazîz'in bahsedilen siyaseti,

¹³³⁴ Dûrî, *İslâm Kurumları Tarihi*, s. 146-148. Haccâc b. Yûsuf, İbnü'l-Eş'as isyanına katılan ve destek veren mevâlîyi divandan silip maaşlarını keserek onları köylere sürmüş, ziraatı geliştirmek maksadıyla kanallar açtırıp bataklıkları ıslah ederek ekilebilir hale getirmiş, üretimi artırmak için köylerden göçü yasaklamış, Hindistan'dan vahşi öküzler getirip dağıttığı gibi öküz kesmeyi de yasaklamıştır. (Erkoçoğlu, a.g.e., s. 404-405.) Haccâc b. Yûsuf zamanında haraç gelirleri azaldığından ve isyanlara destek verdiklerinden dolayı mevâlî köylerine gönderilmişken Ömer b. Abdülazîz (99-101/717-720), yerlerinde kalmalarını istese de buna zorlamamış, ziraatın devam etmesi için arazilerine geri dönmelerini teşvik etmiştir. Demircan, *Arap-Mevâlî İlişkisi*, s. 55.

¹³³⁵ Örneğin Eyle, Cerbâ, Ezruh, Necrân, Ulleys, Bânıkya, Rânehürmüz, Rey, Azerbaycan, Hulvân, Hîre gibi yerlerdeki halklarla müşterek vergi anlaşması yapılmıştır. Fayda, Mustafa, Hz. Ömer Zamanında Gayrı Müslimler, İstanbul 2006, s. 139, 143, 145, 151, 152, 186.

¹³³⁶ Dûrî, *İslâm Kurumları Tarihi*, s. 151, 153; Dûrî, Abdülazîz, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, 136-137.

¹³³⁷ Dûrî, Abdülazîz, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, 136.

vefatından sonra terk edilse de Horasan'da vali Nasr b. Seyyâr tarafından uygulanmış, ancak geç kaldığından başarılı olamamıştır.¹³³⁸ Cahen, Ömer b. Abdülazîz'in mühtedîlerden cizyeyi kaldırmasının ve haraç arazilerinin satışını yasaklamasının bundan kaynaklanan dinden dönmeleri azalttığına ve zimmîlere göç etmek zorunda kalmadan büyük topluluklar halinde Müslüman olabilme imkânı verdiğiine işaret etmiştir.¹³³⁹

Mühtedîlerden cizye alınması uygulaması, 96/715 yılından sonra başlatılırken son Horasan valisi Nasr b. Seyyâr tarafından 120/738 yılında kaldırılmıştır. Bu icraatın bölgesel olup bazı Horasân valileri tarafından uygulandığı ve dolayısıyla da Emevîler'in devlet politikasını yansıtmadığı anlaşılmaktadır. Şiîler'in, Hâricîler'in ve otuz iki yıl boyunca Abbâsî ihtilalcilerinin bu yanlış uygulama üzerinden Emevî aleyhtarı bir propaganda yapmamaları da bunu göstermektedir. Aynı şekilde Emevîler'in Kuzey Afrikalı mühtedî Berberîler'den de cizye aldığı ifadesi de gerçeği yansıtmamaktadır. Zira Kuzey Afrika'da 122-123/740 senesinde başlatılan büyük Berberî isyanının nedenleri arasında haraç ve cizye ile ilgili herhangi bir şikâyet zikredilmemiştir.¹³⁴⁰

Ömer b. Abdülazîz, Kıbrıs, Eyle ve Negrân halkının ve Berberîler'in cizye miktarlarını azaltmıştır. Nitekim Kıbrıs halkı, Muâviye ile yaptıkları andlaşmaya göre yedi bin dinar cizye öderken isyan çıkarmaları üzerine Abdülmelik b. Mervân bin dinar

¹³³⁸ Nitekim Irak'ta Ömer Bin Hübeyre, hurma ve meyve ağaçlarının vergisini fazlaştıırıp küçük çiftçilere ağır yük yüklemiş, Ömer b. Abdülazîz'in kaldırdığı angarya çalışmayı, Nevrûz ve Mihricân'da alınan hediyeleri tekrar zorunlu tutmuş, bundan dolayı çoğu vergilerden kaçıp kurtulmak için tarlalarını terk etmek zorunda kalmıştır. (Dûrî, *İslâm Kurumları Tarihi*, s. 149.) Yezîd b. Abdülmelik, mühtedîlerin çocuklarını sünnet ettirmemelerini ve Kur'ân öğrenmemelerini gerekçe göstererek cizyeden kurtulmak için Müslüman olduklarını ifade ederek Ömer b. Abdülazîz'in kaldırdığı vergileri geri getirmiştir. (Atçeken, İsmail Hakkı, "Ömer b. Abdülazîz Dönemi Sonrası Emevî İdarecilerinin Mevâlî Politikaları", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 13 / 13 (Şubat 2002), s. 72.) İslâm'a davet üzerine insanlar kitleler halinde Müslüman olup cizyeyi kesince vali Eşres b. Abdullah'ın (109-111/727-730) tekrar cizye almak istediği yedi bin Müslüman, Semerkand'tan birkaç fersah mesafede toplanarak hükümete karşı isyan ederken Soğd ve Buhârâ halkı da İslâm'ı terk etmiş, sonraki vali Nasr b. Seyyâr'ın Müslüman olanlardan cizye alınmayacağını ilan ettirmesi üzerine bir hafta içinde cizye veren 30 bin Müslüman kendisine müracat ederek İslâm'a dönüp devlete itaat ettiklerini arz etmişlerdir. (Zeydân, a.g.e., II, 329; Atçeken, "Emevî İdarecilerinin Mevâlî Politikaları", s. 75-76.) Dûrî'ye göre Ömer b. Abdülazîz'in malî sistemi sonunda galip gelmiştir. Zira Horasan valisi Nasr b. Seyyâr (738-748), Ömer b. Abdülazîz'in Irak'taki siyasetini izleyerek baş vergisi cizye ile haracı ayırmış, cizye ödeyen otuz bin Müslümandan kaldırdığı cizyeyi cizye ödemeyen seksen bin müşriğe yüklemiş, ayrıca Horasan topraklarını vergi bölgelerine ayırıp sahibi kim olursa olsun her bir bölgeye topraktan alınacak belirli ve sabit bir haraç koymuştur. Ancak bu düzenleme, geç kaldığından dolayı dihanlara öyle güçlü mâlî bir darbe olmuş ki tüm imtiyazlarını kaybettirdiğinden hızla Abbâsî davetine katılmalarına yol açmıştır. Dûrî, *İslâm Kurumları Tarihi*, s. 154; Dûrî, Abdülazîz, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, 137-138. Ayrıca bk. Erkal, a.g.e., s. 239-240.

¹³³⁹ Cahen, Claude, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, (trc. T. Andaç ve N. Uğurlu), İstanbul 2008, s. 73.

¹³⁴⁰ Akyürek, "Mevâliden Cizye Alınması", s. 335, 342, 349.

artırmış, Ömer b. Abdülazîz ilaveyi iptal ederken Hişâm b. Abdülmelik ise almış, nihayet Ebû Cafer el-Mansûr Muâviye'nin andlaşmasına dönmüştür.¹³⁴¹ Aynı şekilde daha önce Rasûlüllah (s.a.s), Rumların saldıracağı haberi üzerine Tebûk'e gelip Eyle halkıyla toplam üç yüz dinar cizye üzerinde barış yapmış, bundan dolayı Ömer b. Abdülazîz Eyle halkından Hz. Peygamber'in (sav) belirlediği üçyüz dinardan başka bir şey almamıştır.¹³⁴² Benzer şekilde Allah Rasûlü (sav), Ezruh halkıyla her Receb'de yüz dinar, Cerbâ halkıyla cizye üzerine, Maknâ halkıyla da meyvelerin dörtte birine karşılık barış anlaşması yapmıştır.¹³⁴³ Ömer b. Abdülazîz'in, bu insanlardan da Hz. Peygamber'in (sav) belirlediği cizyeyi aldığı anlaşılmaktadır. Halife, cizye alırken zimmî nüfusun artmasını ve bazı karışıklıklar çıkarmalarını dikkate almamış, öte yandan Müslüman olanlardan dolayı sayılarının azaldığını bildiren Nocrânlı Hristiyanların cizyesini ise sayım sonrası onda bire düşürmüştür. Nitekim Hristiyan Nocrân heyeti, Hz. Peygamber'in (sav) yanına geldiğinde her biri kırk dirhem değerinde 2.000 elbise vermeleri şartıyla anlaşma yapmışlar, Hz. Osman onların cizyesi olan iki bin elbiseden iki yüzünü,¹³⁴⁴ daha sonra Muâviye veya Yezîd b. Muâviye, Nocrânlıların azaldıklarını bildirmeleri üzerine iki yüz elbise daha eksiltmiş, ancak Haccâc b. Yûsuf isyanlara destek verdikleri gerekçesiyle tekrar 1800 elbise talep etmiştir. Ancak onların şikâyetini dinleyen Ömer b. Abdülazîz, sayım yaptırıp cizyelerini 200 elbiseye indirirken Velîd b. Yezîd in halifeliğinde 1800 elbiseye çıkarılmış, Abbâsî halifesi Ebû'l-Abbâs devrinde tekrar 200 elbiseye indirilmiştir.¹³⁴⁵

Belâzürî, Amr b. Âs'ın Berka halkından Luvâte köyündeki Berberîler'le yapılan andlaşmaya cizyelerini ödemek için çocuklarını ve kadınlarını satma şartını yazdırdığını, ancak el-Leys'in onlar köle bile olsalar çocuk ve kadınlarını bunun için satmalarının helal olmadığını söylediğini belirttikten sonra Ömer b. Abdülazîz'in, Luvâteli kadınlar hakkında satıldıklarından söz etmeksizin talimat gönderdiğini, yanında Luvâteli bir kadın bulunanların onu ya babasından evlenmek için istemelerini veya

¹³⁴¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 155-156. Ayrıca bk. Atçeken, *Hişâm b. Abdülmelik*, s. 207; Arslantaş, "Gayr-ı Müslimler", s. 355; Apak, *İslâm Tarihi 3*, s. 204. Kıbrıslıların bir isyan çıkartması üzerine Abdülmelik b. Mervân'ın ne yapılması gerektiği konusunda devrinin âlimlerine danışmasının ve kararının ayrıntıları için bk. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 155-156.

¹³⁴² Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 67; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 148.

¹³⁴³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 148.

¹³⁴⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 158-159.

¹³⁴⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 74-75; Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 273-274; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 158-159; Zettersteen, "Omar b. Abdal'Azîz", *IA*, IX, 464.

ailesine göndermelerini ilan ettiğini bildirmiştir.¹³⁴⁶ Ömer b. Abdülazîz'in aynı emrini aktaran kaynaklar, ayrıca Luvâte köyünün, kendileriyle andlaşma yapılmış olan bir Berberî köyü olduğunu belirtmiştir.¹³⁴⁷ Böyle bir şart özellikle râşid halifeler tarafından kabul edilmeyeceğine göre bunun başka bir nedeni olmalıdır. Yukarıdaki bilgilere dayanılarak Ömer b. Abdülazîz'in bu emri cizye için satılan kadınlar adına çıkarttığı ve bu uygulamayı iptal ettiği söylenmiştir.¹³⁴⁸ Ancak bazı kaynaklarda Hz. Osman'ın ahid yapıp cizye aldığı¹³⁴⁹ Berberîler oldukları, ama sonra ahidlerini bozarak ayaklanınca esir alındıkları aktarılmıştır.¹³⁵⁰ Yûsuf el-Iş da Berberîler'in Müslüman olup şikâyet etmesi üzerine daha önce köleleştirilmiş Berberî kadınlardan evlenmemiş veya efendilerinin evlenmek istemediği cariyelerin ailelerine gönderilmesini emrettiğini ifade etmiştir.¹³⁵¹ Ancak durumu daha iyi açıklayıcı başka bir bilgiye göre Berkâ halkıyla 13.000 dinar toplu cizye üzerine sulh yapılmış, halkın isteği üzerine cizye için çocuklarını satabilecekleri maddesi yazılmıştır. Aynı şekilde böyle bir alışkanlığı olan Nûbe halkıyla cizye karşılığında her yıl 300 baş vermeleri şartıyla anlaşma yapılmıştır. Bu insanlar çocuklarını isteyerek satmış olsalar da Ömer b. Abdülazîz, bunu kabul etmeyip Luvâteli ailelerinden istemelerini veya geri göndermelerini emretmiştir.¹³⁵²

Ömer b. Abdülazîz, suçsuz yere hür kişinin köleleştirilmesini veya başkasının suçu veya satılması sebebiyle birinin köle ve cariye edinilmesini meşrû görmemiş, bundan dolayı kendine hediye edilen cariyeyi ailesine göndermiş ve yukarıda zikredilen emrini yayınlamıştır.¹³⁵³ Babasının isyanı sonucunda esir edilip eşi Fâtıma tarafından Ömer b. Abdülazîz'e hediye edilen ve hikâyesini öğrenince halifenin bir rivayete göre ailesinin yanına gönderdiği cariyenin ifadesini¹³⁵⁴ de göz önüne aldığımızda uhrevî sorumluluktan çok çekinen Ömer b. Abdülazîz'in, kendi iradeleriyle cizye için kızlarını vermelerini meşrû karşılamadığı, Berberîler'in yaptığını ahdi bozma olarak görmediği, ilk ahdi veya özellikle sonradan Müslüman olmalarını dikkate alarak bu emri tümü için yayınladığı anlaşılmaktadır.

¹³⁴⁶ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 222-223.

¹³⁴⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 222-223; Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 342.

¹³⁴⁸ Özkuyumcu, a.g.e., s. 111-112.

¹³⁴⁹ Erkal, a.g.e., s. 236.

¹³⁵⁰ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 239; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, II, 440. Ayrıca bk. Ağırakça, *Ömer İbn Abdülazîz*, s. 207.

¹³⁵¹ el-Iş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 264.

¹³⁵² Fayda, a.g.e., s. 181-182.

¹³⁵³ İbn Şukayr, a.g.e., I, 583-584.

¹³⁵⁴ Fesevî, *el-Ma'rîfe*, I, 601; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 260-261; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 195; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 116, 184-186; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 697.

Netice olarak Ömer b. Abdülazîz, zimmîleri her vesileyle İslâm'a çağırırken ihtida edenlerin birikmiş cizye borçlarını silmiş, onlardan cizye alınmasını zulüm ve gayri islâmî gördüğünden namaz kılmak, bazı sureleri ezberlemek ve sünnet olmak gibi şartlar koşarak iptal etmiş, onları maaş ve yardımlarda Araplarla eşit hale getirerek çok sayıda zimmînin Müslüman olmasına vesile olmuş, bunun sonucunda cizye gelirleri gözle görülür derecede azalmıştır. Horasân bölgesine has olup 96/715 yılında başlatılan mühtedîlerden cizye alması uygulamasını Ömer b. Abdülazîz kaldırırken son uygulamayı Horasan valisi Nasr b. Seyyâr 120/738 yılında iptal etmiştir. Öte yandan halife, Kıbrıs, Eyle ve Necrân zimmîlerinin cizye miktarlarını azaltmış, Lüvâteli Berberîler'in cizye karşılığında kız çocuklarını vermeleri âdetini meşrû görmediğinden ilga ettikten sonra ya ailelerine gönderilmelerini veya ailelerinin izniyle evlenilmesini emretmiştir.¹³⁵⁵

D. HARAÇ

Haraç, fethedilen ülkelerdeki gayri müslimlerin arazilerinden alınan toprak vergisi demektir. Ömer b. Abdülazîz haraç toprağı sahibi olmayı ve haraç ödemeyi zillet göstergesi olarak değerlendirmiştir. Nitekim Irak b. Mâlik,¹³⁵⁶ halifeden Sevâd'da Belkâ'da haracıyla birlikte bir yer isteyince Müslümanın haraç ödemesini hakirlik olarak gördüğünden dolayı değersizliği ve küçük düşürücülüğüyle birlikte alacaksa almasını bildirmiştir.¹³⁵⁷ Bu ifadelerden Ömer b. Abdülazîz'in Müslümanın haraç ödemesini küçük düşürücü bir şey olarak gördüğü, haraç topraklarını Müslümanların satın almasını engellemek için bu anlayıştan faydalanıp satın alanlardan hem haraç hem de zekât alma kararı verdiği anlaşılmaktadır.

Ömer b. Abdülazîz, haraç memurlarına adaletli hareket etmelerini ve zimmîlere şefkatli davranmalarını emretmiştir. Nitekim Cezîre'ye yargı ve haraç sorumlusu olarak atadığı Meymûn b. Mihrân'a haraç vergisini hakka uygun şekilde helalinden tahsil edebildiğini tahsil etmesini ve Müslümanlar için sadece temiz ve helal olanı toplamasını, hak ile hükmetmesini ve karışık görünen meselelerde kendisine

¹³⁵⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 222-223; Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 342.

¹³⁵⁶ Ömer b. Abdülazîz, onun hakkında "İnsanların arasında Irak b. Mâlik'ten daha çok namaz kılan birini bilmiyorum" demiştir. İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XL, 171.

¹³⁵⁷ İbn Zencûye, *el-Emvâl*, I, 251; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XL, 173.

danışmasını hatırlatmıştır.¹³⁵⁸ Aynı şekilde Ömer b. Abdülazîz'in, haraç miktarının toprağın verim durumuna göre belirlenmesini, verimsiz toprakların iyileştirilmesini ve haraç mükelleflerine güzel davranılmasını emrettiğini görüyoruz. Nitekim Abdülhamîd b. Abdurrahmân'a yazdığı mektubunda zimmîlerin arazilerini iyileştirmesini, ne harap yeri mamur olana, ne de mamur olanı harap yere yüklememesini, harap yerden kaldıracabileceğini alıp mamur olması için onu ıslah etmesini, mamur olandan da toprak sahiplerine şefkatli davranarak ve teskin ederek sadece vazîfetü'l-harâc/haraç vazifesi almasını ve haraç için töresi/örfü olmayan yedi vezinli parayı almamasını emretmiştir.¹³⁵⁹

Ömer b. Abdülazîz'in haraç gelirlerini zekât gibi toplandığı yerlerde harcadığı anlaşılıyor. Nitekim Horasan haraç sorumlusu atadığı Ukbe b. Zür'a et-Tâî'ye gönderdiği talimatta haracı zulmetmeden toplamasını emredip atiyeleri (maaşları) için toplanan haraç yeterli gelmezse kendisine mal göndermeyi vadetmiş,¹³⁶⁰ Ukbe b. Zür'a et-Tâî'nin haraçlarının atiyelerinden fazla olduğunu iletmesi üzerine halife fazlasını ihtiyaç sahiplerine dağıtmasını bildirmiştir.¹³⁶¹

Ömer b. Abdülazîz, haraç miktarlarını belirlerken ne ödeyecek olan zimmîlere, ne de toprağın asıl sahibi olan Müslümanlara haksızlık yapılmamasına dikkat etmiştir. Nitekim Ehvâz'ın haracının halka ağır geldiğini bildirip halifenin görüşünü soran Adî b. Ertât'ın mektubuna yazdığı cevapta bunun bilmediği bir konu olduğu için bakıp araştırmasını, ağırısa yurtlarına zarar vererek ve mallarını bitirerek zulmetmemesini, eğer haraçları hafifse Müslümanların haklarını zimmet ehlinde bırakarak Müslümanlara haksızlık yapmamasını bildirmiş, ayrıca Müslümanların yurtlarını tahrip edip mallarını ve haraçlarını bitiren kimseden daha fazla onlara zulmeden kimsenin olamayacağını hatırlatmıştır.¹³⁶² Benzer şekilde Ömer b. Abdülazîz'in bir valisine Fırât halkından haraç ehline altın yüzük takabilecekleri, tayâlise giyebilecekleri ve birzevne (iyi cins at)

¹³⁵⁸ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 128; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 370; Kuşeyrî, *Târihu'r-Rakka*, s. 5, 54; Teymî, *Siyeru's-Selefi's-Sâlihîn*, s. 942; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XXXVI, 121; İbnü'l-Cevzi, *Siretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 119. Râşid halifeler dönemindeki haraç uygulamasının tafsilatı için bk. Umerî, *Râşid Halifeler Dönemi*, s. 158-162.

¹³⁵⁹ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 57; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, I, 170-171; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 147-148; Taberî, *Târih*, VI, 569; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 115. Ayrıca bk. Erkal, a.g.e., s. 219.

¹³⁶⁰ Taberî, *Târih*, VI, 568.

¹³⁶¹ Taberî, *Târih*, VI, 568-569. Ayrıca bk. Aydınlı, a.g.e., s. 484.

¹³⁶² *Kitâbü Sireti Ömer b. Abdülazîz*, s. 183.

binebilecekleri kadarını bırakıp fazlasını almasını¹³⁶³ bildirerek haraçlarını ihtiyaç fazlasından almasını emrettiği görülmektedir.

Sevâd'ın uzunluğu, Hz. Ömer'in ölçtürmesine göre yüz yirmi beş fersah, genişliği seksen fersah idi.¹³⁶⁴ Hz. Ömer, cizye yükümlüsü yaptığı altı yüz bin zimmîyi sınıflara ayırıp üst sınıfa 48, orta sınıfa 24, alt sınıfa 12 dirhem cizye belirlemiş,¹³⁶⁵ haraç olarak önce bir cerîbe (1366 m2) bir dirhem ve bir kafız (26 kg buğday) yiyecek koymuş, ancak sonra arazinin ürününe göre haraç miktarlarını tekrar belirlemiştir.¹³⁶⁶ Elimizde ayrıntılı bilgiler yoksa da Ömer b. Abdülazîz'in Hz. Ömer'in son uygulamasını devam ettirdiği söylenebilir.

Kaynaklar, Ömer b. Abdülazîz'den önceki ve sonraki dönemlere ait yıllık toplanan haraç miktarlarına ilişkin farklı bilgiler kaydetmişlerdir. Söz konusu rivayetlere göre Sevâd'dan haraç olarak Hz. Ömer (ö. 23/644) 128.000.000 dirhem,¹³⁶⁷ 120.000.000 dirhem,¹³⁶⁸ 100.000.000 dirhem,¹³⁶⁹ 110.000.000 dirhem,¹³⁷⁰ 25.000.000 dirhem,¹³⁷¹ 118.000 dirhem,¹³⁷² 100.000 dirhem¹³⁷³ veya 128.000 dirhem¹³⁷⁴ toplamıştır. Irak valilerinden Ziyâd b. Ebîh'in (ö. 53/673) 125.000.000 dirhem,¹³⁷⁵ Ubeydullâh b. Ziyâd'ın (ö. 67/686) 135.000.000 dirhem¹³⁷⁶ veya 145.000.000 dirhem,¹³⁷⁷ Haccâc b. Yûsuf'un (ö. 95/714) ise 188.000.000 dirhem,¹³⁷⁸ 118.000.000 dirhem,¹³⁷⁹ 40.000.000

¹³⁶³ İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-Ahbâr*, I, 116.

¹³⁶⁴ İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, s. 391; İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leiden ve Beyrut 1889, s. 13; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV, 10.

¹³⁶⁵ İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, s. 391.

¹³⁶⁶ Tafsilatı için bk. Umerî, *Râşid Halifeler Dönemi*, s. 158-162.

¹³⁶⁷ İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, s. 391; İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 13-14; Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, yy 1992, I, 425; İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefîse*, 124; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV, 10; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, 274. Ayrıca bk. Umerî, *Râşid Halifeler Dönemi*, s. 156.

¹³⁶⁸ Mâverdî, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, s. 261. Ayrıca bk. Umerî, *Râşid Halifeler Dönemi*, s. 156; Zeydân, a.g.e., I, 292.

¹³⁶⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 266; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, V, 2044; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 546. Ayrıca bk. Umerî, *Râşid Halifeler Dönemi*, s. 156.

¹³⁷⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 266; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XII, 185-186; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, V, 2044; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 546.

¹³⁷¹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 175.

¹³⁷² Söylemez, *Küfe*, s. 308-309.

¹³⁷³ Söylemez, *Küfe*, s. 308-309.

¹³⁷⁴ Söylemez, *Küfe*, s. 308-309.

¹³⁷⁵ İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, s. 391; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, 274.

¹³⁷⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, 274; Mâverdî, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, s. 261. Ayrıca bk. Zeydân, a.g.e., I, 292.

¹³⁷⁷ İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, s. 391.

¹³⁷⁸ Zeydân, a.g.e., I, 292.

dirhem,¹³⁸⁰ 18.000.000 dirhem,¹³⁸¹ 60.000¹³⁸² veya 18.000 dirhem¹³⁸³ haraç elde ettiği rivayet edilmiştir. Ayrıca Haccâc b. Yûsuf'un, imar için çiftçilere iki milyon dirhem bağışladığı ve öküz kesiminden dolayı halkın ziraatın bitme noktasına geldiğini şikâyet etmesi üzerine ekim dikimin fazlaşması için öküz kesimini yasakladığı da bildirilmiştir.¹³⁸⁴

Kaynaklar, Ömer b. Abdülazîz devrine ait sadece Irak gelirlerinden bahsetmiş, diğer vilayetlerin haraç gelirlerinden söz etmemişlerdir. Nitekim Ömer b. Abdülazîz'in kendi ifadelerine göre Haccâc b. Yûsuf, kan döktüğünden dini, zulmünden dolayı da gelirleri koruyamamıştır. Zira haraç bol iken Irak'a geldiği halde zulümleri neticesinde haraç miktarı 25.000.000¹³⁸⁵ veya 40.000.000¹³⁸⁶ dirheme düşmüştür. Ayrıca Ömer b. Abdülazîz, kendisinin 80.000.000 topladığını, ertesi yıla hayatta kalırsa Hz. Ömer'e ödenen 110.000.000'un kendisine ödeneceğini umduğunu ifade etmiştir.¹³⁸⁷ Ancak kaynaklarda Irak haraç geliri olarak Ömer b. Abdülazîz'in (ö. 101/720), 124.000.000,¹³⁸⁸ 120.000.000¹³⁸⁹ 100.000.000,¹³⁹⁰ 80.000.000¹³⁹¹ 140.000 dirhem¹³⁹² veya 124.000¹³⁹³ topladığı, daha sonra Irak valisi olan Ömer b. Hübeyre'nin (ö. 110/728) ise ordunun ve ustaların erzakı dışında 100.000.000 dirhem¹³⁹⁴ haraç geliri elde ettiği belirtilmiştir. Zikredilen rakamlar otoritenin kayb olduğu veya verimi değişen

¹³⁷⁹ İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, s. 391; Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik*, I, 425; İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefise*, 124; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV, 10; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, 274; Mâverdî, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, s. 261.

¹³⁸⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 266; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XII, 185-186; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, V, 2044; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 546.

¹³⁸¹ İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, s. 391; İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 13-14; Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik*, I, 425; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, 274.

¹³⁸² Söylemez, *Kûfe*, s. 308-309.

¹³⁸³ Söylemez, *Kûfe*, s. 308-309.

¹³⁸⁴ İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, s. 391; Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik*, I, 425; İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefise*, 124; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV, 10; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, 274.

¹³⁸⁵ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 175.

¹³⁸⁶ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 266; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, V, 2044; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 546.

¹³⁸⁷ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XII, 185-186; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, V, 2044; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 546.

¹³⁸⁸ İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, s. 391; İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 13-14; Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik*, I, 425; İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefise*, 124; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV, 10; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, 274.

¹³⁸⁹ Mâverdî, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, s. 261.

¹³⁹⁰ Zeydân, a.g.e., I, 292.

¹³⁹¹ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XII, 185-186; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, V, 2044; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 546.

¹³⁹² Söylemez, *Kûfe*, s. 308-309.

¹³⁹³ Söylemez, *Kûfe*, s. 308-309.

¹³⁹⁴ İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, s. 391; Mâverdî, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, s. 262. Ayrıca bk. Zeydân, a.g.e., I, 292.

farklı yıllara ait kabul edilse, rakamların ve dinarla dirhemine birbirine karıştırıldığı düşünülse bile aralarında büyük farklılıklar vardır, bundan dolayı kesin bilgiler olarak değerlendirilmemelidir. Ayrıca birçok yerde alınan müşterek vergiden dolayı haraç gelirlerinin içinde cizye gelirlerinin de olduğu unutulmamalıdır. Yukarıdaki rakamlar incelendiğinde Ömer b. Abdülazîz'in topladığı Sevâd haraç ve cizye gelirinin çok artmadığı, en yüksek rakamlar dikkate alınsa bile Haccâc b. Yûsuf'la sonraki vali Ömer b. Hübeyre'nin topladığı miktardan çok yüksek olmadığı görülecektir. Ancak kaydedilen rakamların birbirinden çok farklı olması, onların üzerine hüküm bina etmeye mani olmaktadır.

Ömer b. Abdülazîz devrinde Mısır haraç miktarına ilişkin bir bilgiye rastlanılmazken genel olarak Emevîler zamanında ihtidaların devam etmesi ve valilerin ziraata ilgisizliği sonucu sürekli azaldığı ve Süleyman b. Abdülmelik'in 12.000.000 dinar, Hişâm b. Abdülmelik'in ise 4.000.000 dinar tahsil ettiği ifade edilmektedir.¹³⁹⁵

Fethedilen topraklardaki malî sistemi belirleyen ve zamanla bazı değişiklikler yapan Hz. Ömer, haraç topraklarının satılmasını yasaklamış olsa da zaman içinde çıkan sorunlar sebebiyle sistem zorlanmaya başlamış, bir kısım haraç toprağı, satış, miras, hibe, sahiplerinin Müslüman olması, vefatlar sonucunda sahipsiz kalması ve ekilip haraç ödenmemesi gibi çeşitli sebeplerle Müslümanların mülkiyetine geçmiş veya öşür toprağı haline dönüşmüştür.¹³⁹⁶

Önceki Emevî halifelerinin haraç toprağının el değiştirmesi sorununa oldukça pratik bir çare buldukları aktarılmıştır. Buna göre Abdülmelik, Velid ve Süleyman, ekim dikim yapan zimmîlerin haraç ödeyememesi veya ölmeleri durumunda zimmîleri desteklemek için bedelini beytülmâle vermeleri şartıyla haraç topraklarını satmalarına izin verip satın alan Müslümanlardan haracı kaldırıp öşür kabul etmişler, ayrıca onlara satma, miras bırakma gibi tasarruf hakkı da tanımışlardır.¹³⁹⁷ Ömer b. Abdülazîz ise bu problemi haraç arazilerinin satışını 100/718-719 yılından itibaren yasaklayıp sahiplerinden Müslüman olsalar bile zekâtla birlikte haraç olarak çözmeye çalışmıştır. Halife olduğunda seleflerinin zimmîlerin topraklarını satmasını yasakladıklarını öğrenince satın alınmış olanları kabul ettiğini, ancak o günden itibaren (100/718-719) satılmasını yasakladığını ilan etmiş, ardından haraç toprakları faydalanıp haraçlarını

¹³⁹⁵ Atçeken, *Hişâm b. Abdülmelik*, s. 207.

¹³⁹⁶ Dûrî, *Abbâsiler Tarihi*, s. 22-23; Wellhausen, a.g.e., s. 137.

¹³⁹⁷ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, II, 207.

ödemeleri karşılığında zimmîlere verilmiş Müslümanların mülkü olduğundan onları zimmîlerin satmaya hakları bulunmadığını, o günden itibaren kim satın alırsa satanı da satın alanı da cezalandıracağını, toprağın Nabatîye geri verileceğini, bedelinin Müslümandan alınıp beytül mâle konacağını, Nabatînin aldığı paranın da beytül mâle konacağını duyurmuştur.¹³⁹⁸ Ayrıca 100/718-719 yılından itibaren haraç topraklarının satış ve alışını yasaklarken daha önceki satışları ve iktâları onaylayıp sahiplerinin öşür ödemesine izin vermiş,¹³⁹⁹ daha önce satın alınan haraç arazilerini miras, mehir ve borç ödeme gibi karışık işlere konu olduklarından haraç değil öşür toprağı olarak kabul etmiş, haleflerinden Yezîd b. Abdülmelik ve Hişâm b. Abdülmelik de bu yasağı sürdürmüştür. Ancak insanlar zaman içinde birçok haraç arazisi satın almış, sonunda Abbâsî halifesi Mansûr, uzun bir tahkikat yaptırıp Müslümanların elindeki arazileri öşür arazisine çevirerek bu sorunu çözmüştür.¹⁴⁰⁰

Haraç toprağının satışını 100/718-719 yılından itibaren kesin bir şekilde yasaklayan Ömer b. Abdülazîz'in bu yasağı çığneyenlere engel olduğu aktarılmıştır. Nitekim Ürdün haracından sorumlu İshâk b. Müslim'in, zimmet ehline ait bir araziye bir Müslümanın elinde gördüğünü bildirmesine karşılık Ömer b. Abdülazîz, onun ilk Müslümanların sonrakiler için vakfettiği bir arazi olduğunu belirtip satışı engellemesi talimatını vermiş,¹⁴⁰¹ aynı şekilde Gûta âmili Kâsım b. Ziyâd¹⁴⁰² ve Ürdün haraç sorumlusu İshâk b. Müslim'in¹⁴⁰³ kendi bölgelerinde zimmet ehline ait bir araziye bir Müslümanın satın alıp öncekinden daha fazla öşür ödediklerini iletmesi üzerine halife, ilk Müslümanların sonrakiler için vakfettiği bir arazi olduğu için Müslümanların dışında kimsenin ona sahip olma hakkı bulunmadığını belirtip satışına engel olmalarını emretmiştir.

Ömer b. Abdülazîz, haraç gelirlerinin düşmemesi ve zirai üretimin devam etmesi için zimmîlerin topraklarından göç etmesine karşı olmasına rağmen göç edenlerin zorlanmamasını, ancak konuşarak, adil ve şefkatli davranarak dönmeye ikna

¹³⁹⁸ Daha sonra halife olan Hişâm b. Abdülmelik de Ömer b. Abdülazîz'in bu kararına uyarak zimmet ehlinin toprağını satmasını yasaklamış, satanları ve izin verenleri cezalandırmıştır. İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, II, 199.

¹³⁹⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, II, 199, 207. Ayrıca bk. Demircan, *Arap-Mevâlî İlişkisi*, s. 96-97; Erkal, a.g.e., s. 213; Hodgson Marshall G. S., *İslâm'ın Serüveni*, I, 337-338; Fevzî, a.g.e., s. 113; *Doğuştan Günümüze İslâm Tarihi*, II, 405; Dürî, *İslâm Kurumları Tarihi*, s. 148.

¹⁴⁰⁰ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, II, 207.

¹⁴⁰¹ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, II, 199.

¹⁴⁰² İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, II, 200.

¹⁴⁰³ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, II, 199. Ayrıca bk. Erkal, a.g.e., s. 213

edilmelerini istemiştir. Nitekim Abdülhamîd b. Abdurrahmân, haraç ehlinin haracı kesmek istediklerinde topraklarından başka bir yere göçtüklerini, göçü engellemek için göçenin arazisinin sâfiye sayılmasını emrettiğini bildirdiğinde Ömer b. Abdülazîz, zimmînin göç etmesine izin vermeyip toprağına el koyarsa kendisini azledeceğini, toprağına aldığında sahibinin toprağıyla ilişkisini keseceğini ve kendisinin onun günahını yüklenmiş olacağını, bir kişinin toprağına ancak gücünün üstünde yük yüklenmesi sebebiyle terk edeceğini hatırlatarak onu ve âmillerini zulmedip bozgunculuk yapan Haccâc b. Yûsuf ve âmilleri gibi iş yapmaktan sakındırmış, kendilerine adil ve şefkatli davranıldığında zimmîlerin arazilerine ve beldelerine geri dönebileceğini vurgulayarak toprak sahiplerinin yanında ve onlarla uyum içerisinde olmasını emretmiştir.¹⁴⁰⁴ Aynı şekilde Adî b. Ertât'a toprağına bırakıp göç etmiş her toprak sahibini araştırıp topraklarına davet etmesini ve onlara ulaşamazsa o toprağı üçte bire, dörtte bire, onda bire ulaşınca kadar Müslümanlara teklif etmesini emrederek ekim arazilerinin boş bırakılmamasını sağlamaya çalışmış,¹⁴⁰⁵ tarımı geliştirip haraç gelirini korumak için zimmîlerin Müslümanlara ait fey kabul ettiği haraç arazilerini¹⁴⁰⁶ ve zirai aletleri satmalarına izin vermemelerini ve zimmîlerin yerlerinde kalmasını sağlamalarını valilerine emretmiş, aksi halde ziraat yapamayacaklarını, dolayısıyla haraç veremeyeceklerini hatırlatmıştır.¹⁴⁰⁷

Hicrî 100 (718-719) yılından önce haracî iken öşrî toprağına dönüştürülen arazileri onaylayan Ömer b. Abdülazîz, o yıldan itibaren satın alınan haraç topraklarından haraçla birlikte gelirinden zekât da alacağını bildirmiştir. Nitekim Amr b. Meymûn, Ömer b. Abdülazîz'e sorduğunda toprağına haraç, hububata ise öşür düşeceğini söylediğini aktarmış, Filistin âmili Abdullah b. Ebî Avf'a gönderdiği emirde Müslümanlardan kimin cizye/haraç toprağı varsa ürünlerinden cizyesini/haracını, geriye kalanlardan zekâtını almasına hükmetmiş,¹⁴⁰⁸ elinde haraç toprağı olup kendisinden zekât istenen bir Müslüman hakkında halifeye soru sorulduğunda toprağına haraç, ürüne de zekât gerekeceği cevabını vererek doğru yapıldığını bildirmiş,¹⁴⁰⁹ bir zimmînin arazisini eken Müslümanın durumu sorulunca zimmîden haracını, Müslümandan da elde

¹⁴⁰⁴ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 152-153.

¹⁴⁰⁵ İbn Zencûye, *el-Emvâl*, II, 634.

¹⁴⁰⁶ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 122; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 366; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, I, 268.

¹⁴⁰⁷ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 122; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, I, 268.

¹⁴⁰⁸ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 114; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, I, 260.

¹⁴⁰⁹ Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 24, 160-161, 162; Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 114.

ettiği ürünlerin öşürünün alınmasını emretmiş,¹⁴¹⁰ haraç toprağı olup haracını ödeyen bir Müslümanın ürünlerden zekât verip vermeyeceğı sorulduğunda beş veske ulaşırsa zekât vermesi gerektiğini bildirmiştir.¹⁴¹¹ Benzer şekilde Sevâd'daki bazı haraç topraklarını öşüre çevirmesi talep edilen Ömer b. Abdülazîz, bunun kesinlikle yasaklandığını, açık olmayanın zimmînin toprağından zekât alınması olduğunu belirterek¹⁴¹² haraç toprağından zekât alma kararının kendi içtihadı olduğunu açıklamıştır.

Gayri müslimlerin topraklarını terk etmeleri veya Müslüman olmaları durumunda ellerinde bulunan haraç arazilerinin mülkiyeti sorunu ortaya çıkmıştır. Nitekim Ömer b. Abdülazîz, Sevâd halkıyla önceden anlaşma yapılmadığını, haraç vermeleri kabul edilince kendileriyle anlaşma yapılmış olduğunu hatırlatmış,¹⁴¹³ cizyeye karşılık anlaşma yapılan her kavimden Müslüman olanın toprağının diğerlerine kalacağını bildirmiştir.¹⁴¹⁴ Aynı bağlamda Sevâd halkının muhtarlarının haracın iptal edilip zekât konulmasını istemeleri üzerine orasının fey olarak Müslümanların mülkiyetine geçtiğini hatırlatarak o topraklarda ailesi veya evi olanlara haraç hukukunu uygulamalarını, ailesi veya evi olmayanların toprağına ise halkından muhtarlara vermelerini valilerine emretmiştir.¹⁴¹⁵ Aynı şekilde Ömer b. Abdülazîz, Adî b. Ertât'a yazdığı mektubunda zimmet ehlerinden Müslüman olanlardan cizyeyi kaldırmasını, onun cizye/haraç ödediğı arazisi varsa ve haracıyla birlikte onu alırsa buna daha hak sahibi olduğunu yazmış, ancak haracıyla birlikte almayı kabul etmezse arazisini almasını, diğer mallarına ise dokunmamasını emretmiştir.¹⁴¹⁶

Ömer b. Abdülazîz, savaşla değil anlaşmayla fetholunmuş yerlerde Müslüman olan toprak sahiplerinin veya kendi isteğıyle daha önce Müslüman olanların ise, topraklarına malik olup haraç değil zekât ödeyeceklerine hükmetmiştir.¹⁴¹⁷ Nitekim Mağrib'de üç şehir hariç hiç bir yerin sulh yoluyla fethedilmediğini, sulh yoluyla alınanların İskenderiye, Kefratîs ve Sultays olduğunu bildirerek mezkur yerlerin halkından Müslüman olanın malını kendisine bırakmalarını emretmiştir.¹⁴¹⁸ Aynı

¹⁴¹⁰ Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 162.

¹⁴¹¹ Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 161.

¹⁴¹² İbn Zencûye, *el-Emvâl*, I, 266.

¹⁴¹³ Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 46.

¹⁴¹⁴ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 204; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, I, 392. Ayrıca bk. Zeydân, a.g.e., I, 355.

¹⁴¹⁵ Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 58; Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 121; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, I, 267.

¹⁴¹⁶ İbn Zencûye, *el-Emvâl*, I, 175.

¹⁴¹⁷ İbn Şukayr, a.g.e., II, 391-393; Akyürek, "Mevâliden Cizye Alınması", s. 339.

¹⁴¹⁸ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 219; Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 341. Hz. Peygamber (sav), Bahreyn halkından Müslüman olan hakkında "Bu adam, canını ve malını korumuş olur, toprağı

şekilde valilerine gönderdiği bir mektubunda bazı âyetleri hatırlatarak onları gayri müslimleri İslâm'a çağırmaya teşvik etmiş, ardından cizye halkından Mecûsî, Yahudi veya Hıristiyan kim Müslüman olur, yaşadığı yurdu terk eder ve Müslümanların yurdunda onlara karışırsa artık Müslümanların hak ve görevlerinin onun da hak ve görevleri olacağını, Müslümanların onunla karışıp kaynaşmasının ve ona yardımcı olmalarının görevleri olduğunu açıklamıştır. Ancak onun toprağının ve yurdunun, Allah'ın feyi sayılıp Müslümanların geneline ait olduğunu, fetihten önce orada İslâm'a girmiş olsalardı onlara ait olacağını ifade etmiştir. Bundan dolayı muharib olanların savaşmadan önce İslâm'a çağrılmasını emretmiş, İslâm'a girerlerse hakları ve görevlerinin Müslümanlarınkiyle aynı olacağını, İslâm'a girdiklerinde sahip oldukları çoluk çocukları ve mallarının da onlara bırakılacağını bildirmiştir.¹⁴¹⁹

Haraç toprağını Müslümanların ortak malı olarak gören Ömer b. Abdülazîz, ziraatın ve haraç gelirinin devamı için zimmîlerin haraç arazilerini ve ziraî aletleri satmasını 100/718-719 yılından itibaren kesin bir şekilde yasaklarken aynı maksatla zorlamadan zimmîlerin geri dönmelerinin veya yerlerinde kalmalarının sağlanmasını emretmiştir. Haraç topraklarının mülkiyeti hakkında savaşla fetholunmuş yerlerde yaşayanlardan Müslüman olanın haraç toprağının diğerlerine kalacağına, anlaşmayla fetholunmuş yerlerde Müslüman olanların veya kendi isteğiyle daha önce Müslüman olanların ise, haraç topraklarına malik olup haraç değil zekât ödeyeceklerine hükmetmiştir. Haraç miktarı ve tahsil usulüne ilişkin olarak haraç miktarının toprağın verim durumuna göre belirlenmesine, ne ödeyecek olan zimmîlere ne de toprağın asıl sahibi olan Müslümanlara haksızlık yapılmamasına dikkat çekmiş, verimsiz toprakların iyileştirilmesini ve haraç mükelleflerine güzel davranılmasını bildirmiştir. Haraç gelirine gelince devrinde toplanan Sevâd haraç ve cizye gelirine ilişkin bilgilerle birlikte döneminin kısa olması dikkate alındığında haraç gelirinin çok artmadığı, en yüksek rakamlar dikkate alınsa bile Haccâc b. Yûsuf'la sonraki vali Ömer b. Hübeyre'nin topladığı miktardan çok yüksek olmadığı görülecektir.

Müslümanlar için fey olduğundan onu koruyamaz, zira onlar teslim olmadılar" demiştir. Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 47.

¹⁴¹⁹ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 83-84.

E. ZEKÂT

Ömer b. Abdülazîz, halife olduğu zaman öncelikle Hz. Peygamber (sav) ve Hz. Ömer'in zekât uygulamalarını öğrenip tatbik etmek için Medîne'ye adam gönderip Peygamberimiz (sav)'in ve Hz. Ömer'in zekât hakkındaki yazısını buldurmuş, Peygamberimizin yazısı Amr b. Hazm ailesinde, Hz. Ömer'in yazısı ise Ömer ailesinde bulduktan sonra Muhammed b. Abdurrahmân, deve, sığır, davar, altın, gümüş, hurma veya meyve, hububat ve üzüm gibi zekât miktarlarını içeren her iki yazının suretini çıkarıp halifeye göndermiştir.¹⁴²⁰ Ayrıca emri üzerine fakihler ve Zührî¹⁴²¹ zekât verilecek sekiz sınıfı açıklamalı bir şekilde yazıp ona vermişler,¹⁴²² o da zekâtın sünnete uygun bir şekilde toplanıp dağıtılması için bahsedilen yazıları zekât görevlilerine göndermiştir.¹⁴²³

Ömer b. Abdülazîz'in yazdığı mektuba göre Allah, zekâtı farz kılıp kimlere verileceğini şu âyette bildirmiştir: “*Sadakalar (zekâtlar), Allah'tan bir farz olarak ancak fakirler, düşkünler, zekât toplayan memurlar, kalpleri İslâm'a ısındırılacak olanlarla (özgürlüğüne kavuşturulacak) köleler, borçlular, Allah yolunda cihad edenler ve yolda kalmış yolcular içindir. Allah, hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.*”¹⁴²⁴ Yine ona göre ürünler, hayvanlar, altın ve gümüş para hakkında Allah Rasûlü'nün (sav) açıkladığı zekâtlar, Hz. Peygamber'in (sav) açıklayıp belirlediği gibi insanlardan zulüm ve zorbalık yapılmadan alınır. Zekâta hiçbir akraba kayırılmaz, hak sahiplerine de engel olunmaz. Sonra Müslümanlardan sevilen kişilere teslim edilir, onlar da zekâtları Allah'ın emrettiği yerlere verirler. Bundan dolayı imam, kendine yüklenen görevi onlara havale ederek bu sorumluluktan kurtulur.¹⁴²⁵ Müslümanlar zekâtlarını ödediklerinde kendilerine berâet (belge) yazılıp verilir.¹⁴²⁶

Ömer b. Abdülazîz, devrinin yetkin bir fakihi olarak başta zekât düşen mallar olmak üzere zekâatla ilgili bazı konularda fetvalar verip uygulamıştır. Nitekim Umân valisine iki yüz dirheme ulaşınca kadar miskten ve balıktan bir şey almamasını, iki

¹⁴²⁰ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 447-448; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, II, 800. Ayrıca bk. Erkal, a.g.e., s. 176; Ümmü Selma, a.g.e., s. 138; Fethullâh, a.g.e., s. 74.

¹⁴²¹ Ayrıntılı pay açıklamaları için bk. Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 690.

¹⁴²² Ayrıntılı pay açıklamaları için bk. Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 254.

¹⁴²³ Erkal, a.g.e., s. 61.

¹⁴²⁴ Tevbe, 60.

¹⁴²⁵ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 84-85.

¹⁴²⁶ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 87.

yüz dirheme ulaştığında zekât almasını emretmiş.¹⁴²⁷ rikze/gömüden humus alırken¹⁴²⁸ madenlerden humus (beşte bir) değil, zekât alınacağını yazmış,¹⁴²⁹ ancak daha sonra madenler konusunu araştırıp madenlerin faydasının kişisel, zararının ise genel olduğunu gördüğünden dolayı insanların oralarda çalışmaktan menedilmelerini, ardından oralara ve koruluk yapılan arazilere insanların girmesine izin verilmesini bildirmiştir.¹⁴³⁰ Ebû Ubeyd (ö. 224/838) ise hem bala zekât düştüğünü, hem de baldan ve atlardan zekât alınmamasını emrettiğini aktaran rivayetler nakletmiştir.¹⁴³¹ Nitekim Mekke ve Tâif'deki valilerine arı kovanlarından zekât almalarını emrederken¹⁴³² Yemen'e zekâtları toplamak için gönderdiği Nâfi'e baldan zekât almamasını yazmıştır. Hz. Peygamber'in (sav), baldan zekât almadığı, sadece arı kovanlarını koruma bedelini aldığı,¹⁴³³ dolayısıyla Ömer b. Abdülazîz'in korunmayan baldan zekât almadığı söylenerek bu çelişki giderilebilir. Aynı şekilde Ömer b. Abdülazîz, sâime atlardan zekât almazken¹⁴³⁴ sığır ve mandalardan almış,¹⁴³⁵ kırdan çalıştırılan develerden zekât alınmasını,¹⁴³⁶ çalıştırılan sığırlardan ise zekât alınmamasını bildirmiştir.¹⁴³⁷ Yine buğday, arpa ve baklagillerden,¹⁴³⁸ mercimek ve nohuttan¹⁴³⁹ zekât alırken üzerinden bir yıl geçmiş buluntu malların zekâtının ihtiyaç sahiplerine verilmesini emretmiştir.¹⁴⁴⁰ Ömer b. Abdülazîz'in bunların dışında başka mallardan da zekât aldığı anlaşılıyor. Nitekim atâları (yıllık maaş) sahiplerine dağıttığında,¹⁴⁴¹ birine işçilik ücretini verdiğiğinde, bir mezâlimi iade ettiğinde¹⁴⁴² de onlardan zekât almıştır. Nitekim önce Meymûn b. Mihrân'a el konulan yirmi bin dirhemi sahibine iade edip geçmiş yılların

¹⁴²⁷ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 434; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, II, 752-753. Ayrıca bk. Erkal, a.g.e., s. 163.

¹⁴²⁸ İbn Zencûye, *el-Emvâl*, II, 742.

¹⁴²⁹ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 424; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 346. Zekat aldığı mallar hakkında bk. Widiasari, Susi – Arie, Sulistyawan, "Umar bin Abdul Aziz Policy In Zakat and Poverty Alleviation as a Contextualization Of Zakat In Indonesia." *Jurnal Al-Hikmah* 9.1 (2021), 8-10.

¹⁴³⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 371.

¹⁴³¹ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 599-600.

¹⁴³² Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 65.

¹⁴³³ İbn Şukayr, a.g.e., I, 522-523.

¹⁴³⁴ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 565; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, IX, 383.

¹⁴³⁵ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 476.

¹⁴³⁶ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 465.

¹⁴³⁷ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 470.

¹⁴³⁸ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 570.

¹⁴³⁹ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 570.

¹⁴⁴⁰ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 151.

¹⁴⁴¹ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 529. Ayrıca bk. Erkal, a.g.e., s. 117. Dûrî, Muâviye'nin ilk defa maaşlardan zekât alan halife olduğunu belirtmiştir. Dûrî, *İslâm Kurumları Tarihi*, s. 146.

¹⁴⁴² Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 529; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 336.

zekâtını almasını bildirmişken ikinci mektubunda faydalanılmayan bir mal olduğunu söyleyerek sadece o yılın zekâtını kesmesi talimatını vermiştir.¹⁴⁴³

Ömer b. Abdülazîz, valilerine gönderdiği bir mektubunda Fıtır sadakasının/fitrenin yarım dirhem olduğunu açıkladıktan sonra hür veya köle, kadın veya erkek herkesin fıtır sadakası vermesini sağlamalarını istemiş, atâ sahibi olanların fıtır sadakasının ise kendi ve ailelerinin yerine atâlarından alınmasını, bu iş için güvenilir iki kişiyi görevlendirmelerini, görevlilerin toplananları alıp şehir ahalisinin yoksullarına dağıtmalarını, ancak çöl sakinlerine vermemelerini emretmiş,¹⁴⁴⁴ Ömer b. Abdülazîz'in atâ sahiplerinden sadaka-i fıtırı yarım dirhem olarak alması, sonraki yöneticiler tarafından da devam ettirilmiştir.¹⁴⁴⁵

Yukarıda zikredilen mallardan zekât alan Ömer b. Abdülazîz'in bazı mallardan daha önce alınan zekâtı kaldırdığı görülmektedir. Nitekim Muâviye, Müslümanların atlarından ve kölelerinden zekât alıp sahibini sorumlu tutarken Ömer b. Abdülazîz, halife olunca fıtır sadakası dışında at ve köleler için belirlenmiş her zekâtı iptal etmiştir.¹⁴⁴⁶ Aynı şekilde önceki validen daha az zekât toplayan bir valisine sebebini sorduğunda vali, daha önce attan bir dinar, hizmetçiden bir dinar, feddândan beş dirhem alındığını, ancak bunların hepsini halifenin kaldırdığını hatırlatması üzerine Ömer b. Abdülazîz, onları kendisinin değil, Allah'ın kaldırdığı karşılığını vermiştir.¹⁴⁴⁷ Benzer şekilde Haccâc b. Yûsuf'un kardeşi Muhammed b. Yûsuf, Yemen valisi iken Yemen halkının zekâtına ilave olarak haraç koymuştu.¹⁴⁴⁸ Bu yeni vergiyi iptal eden ¹⁴⁴⁹ Ömer b. Abdülazîz, Yemen halkı İslâm'ı öğrenince savaşız bir şekilde Müslüman olduğundan toprağını öşür toprağı sayarak konulan haraç vergisini kaldırmıştır.¹⁴⁵⁰ Yemen valisine gönderdiği mektupta insanlardan sadece akarsunun ve göğün suladığından öşür (1/10), kovalarla ve dolap develeriyle sulananlardan öşürün yarısını

¹⁴⁴³ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 528-529; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, III, 957.

¹⁴⁴⁴ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 152; İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-Ferîd*, V, 183; Belâzürî (ö. 284/892), fitre miktarının bir sâ' arpa veya hurma veya yarım sâ' buğday olduğunu belirtmiştir. bk. Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 152.

¹⁴⁴⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 372; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, III, 1267, 1268.

¹⁴⁴⁶ İbn Zencûye, *el-Emvâl*, III, 1027.

¹⁴⁴⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 366-367.

¹⁴⁴⁸ İbn Zencûye, *el-Emvâl*, I, 177; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 108; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 80, 140; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 232-233.

¹⁴⁴⁹ İbn Zencûye, *el-Emvâl*, I, 177; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 108; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 232-233.

¹⁴⁵⁰ İbn Şukayr, a.g.e., II, 400.

(1/20) almakla yetinmesini bildirmiş, ancak Yezîd b. Abdülmelik idareye geçince eski haline döndürülmesini emretmiştir.¹⁴⁵¹

Ömer b. Abdülazîz zekâtı hakkıyla alıp hak edenlere dağıtmaya çalışmış, zekât memurlarına da o işte çalışmaları oranında benzerlerine verdiği ücretin aynısını vermiştir.¹⁴⁵² Tahsil yöntemi olarak tahsildarlara malı üç kısma ayırmalarını, mal sahibine bir kısmını seçtirmelerini ve orta kısımdan zekât almalarını emretmiş,¹⁴⁵³ âmillerine insanların zekâtlarını sularının başında ve bahçelerinde almalarını tavsiye ederken¹⁴⁵⁴ zekâtını getirenden almalarını, getirmeyeni ise hesaba çekecek olanın Allah olduğunu hatırlatıp araştırmamalarını istemiştir.¹⁴⁵⁵

Ömer b. Abdülazîz, görüleceği üzere sorumluluktan ve uhrevî cezadan çok korkan takva sahibi bir halife olduğu için zekâtın sadece getirenden alınmasını, zekât veya para dağıtırken uyarılmasına rağmen zanlıları yargılamasında olduğu gibi araştırma yaptırmadan ve vebalini o kişiye havale ederek fakir olduğunu söyleyen veya el uzatan herkese verilmesini emretmiştir. Nitekim zekâtları toplamakla görevlendirilen Ebû Seyyâr, nerelere vereceğini sorunca Ömer b. Abdülazîz, kendisine elini uzatana vermesini ifade ettikten sonra varlıklıysa Allah'ın onu muhtaç yapacağını, muhtaç ise Allah'ın onu onunla zengin edeceğini hatırlatmış,¹⁴⁵⁶ aynı şekilde fakirler ve yoksullara para dağıtmasını emrettiği Adî b. Ertât'ın bazı insanların zengin oldukları söylendiği halde fakir olduklarını iddia ettiklerini bildirmesine karşılık Ömer b. Abdülazîz, fakir olduğunu söyleyen her kişiye vermesini emrettikten sonra onu hakkıyla alana Allah'ın bereketli kılacağını, hakkı olmadan alana ise bereketli kılmayacağını bildirmiştir.¹⁴⁵⁷

Râşid halifeler ve Emevîler devrinde halifeler, zekât mallarının başkente gönderilmesini istememiş, tahsil edildikleri yerlerde dağıtılmasını talep etmişlerdir.¹⁴⁵⁸ Ömer b. Abdülazîz ise valilerine başlarda zekâtın tümünü, sonra yarısını kendisine göndermelerini emretmiş, ertesi yıl zekâtın tümünü yerinde dağıtmalarını

¹⁴⁵¹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 140. Benzer bir bilgi için bk. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 80.

¹⁴⁵² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 366.

¹⁴⁵³ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 497; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, II, 874.

¹⁴⁵⁴ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 497. Ayrıca bk. Erkal, a.g.e., s. 188.

¹⁴⁵⁵ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 632; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 373; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, III, 889; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXV, 374.

¹⁴⁵⁶ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXVI, 282-283.

¹⁴⁵⁷ İbn Zencûye, *el-Emvâl*, III, 1129.

¹⁴⁵⁸ Erkal, a.g.e., s. 190.

bildirmiştir.¹⁴⁵⁹ Nitekim zekâtları yerinde dağıtma kararından önce Hasan b. Hür'ün, daha önce zekâtını kardeşlerine bölüştürdüğünü mektupla bildirmesi üzerine Ömer b. Abdülazîz, kardeşlerinin adını yazarak zekâtını kendisine göndermesini istemişken¹⁴⁶⁰ zekât mallarını yerinde dağıtma kararından sonra Rey'den Kûfe'ye yollanan zekâtları geri göndermiş,¹⁴⁶¹ Abdülazîz b. Abdullah b. Hâlid b. Üseyd'in Mekke halkının verdiği yedi bin dinar zekâtı halifeye göndermesi üzerine iade edip Mekke halkının fakirlerine dağıtmasını emretmiştir.¹⁴⁶² Aynı şekilde Adî b. Ertât'a yazdığı mektubunda Amr b. Abdullah'a Umân'da aldığı hurma ve hububatın öşürlerini, halkının fakirlerine ve çöl halkına dağıtmasını emrettiğini, ancak satıp parasını Adî b. Ertât'a gönderdiğini şikâyet etmiş, Adî b. Ertât'a o zekât parasını Amr b. Abdullah'a iade etmesini ve onun da parayı kendisine daha önce harcamasını emrettiği yerlere vermesini bildirmiştir.¹⁴⁶³ Yine Benî Tağlib'in zekâtlarını toplayıp fakirlerine dağıtmakla görevlendirdiği İbn Cuhdem (veya İbn Cuhzüm), kabileye geldiğinde mallarının zekâtını toplayıp tüm muhtaçlarına paylaşmış, başka bir yere giderken önceki kabilenin zekâtından hiçbir şey götürmemiştir.¹⁴⁶⁴

Ömer b. Abdülazîz'in hizmetçi, ev ve binek hayvanını temel zorunlu ihtiyaçlardan saydığı anlaşılıyor. Nitekim A'mâk'ta dağıtması için zekât malları gönderdiği Alâ b. Yahyâ et-Tağlibî'nin¹⁴⁶⁵ hizmetçisi, evi ve binek hayvanı olan bir adama zekât malından bir şey verip vermeyeceğini mektupla sorması üzerine başka malı yoksa ona vermesini emretmiştir.¹⁴⁶⁶ Ömer b. Abdülazîz insanları zengin ettiği için Afrika'nın zekâtlarını toplamaya gönderdiği Yahyâ b. Saîd'in topladığı zekâtları verecek fakir bulamadığı, bu nedenle onlarla esirler satın alıp azat ettiği rivayet edilmiştir.¹⁴⁶⁷

Zekâtı verilmesi emredilen yerlere dağıtmaya özen gösteren Ömer b. Abdülazîz'in, kalbi İslâm'a ısındırılmak istenen kişilere de (müellefe-i kulûb) zekâtan

¹⁴⁵⁹ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 708. Ayrıca bk. Demircan, *Ömer b. Abdülazîz*, s. 41; Küçükbaltaoğlu, a.g.e., s. 71.

¹⁴⁶⁰ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XIII, 57.

¹⁴⁶¹ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 708. Ayrıca bk. Söylemez, *Kûfe*, s. 322.

¹⁴⁶² İbn Zencûye, *el-Emvâl*, II, 1194-1195.

¹⁴⁶³ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 149.

¹⁴⁶⁴ İbn Zencûye, *el-Emvâl*, III, 1196; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXXIII, 230; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 106.

¹⁴⁶⁵ İbn Zencûye, *el-Emvâl*, III, 1199.

¹⁴⁶⁶ İbn Zencûye, *el-Emvâl*, III, 1200.

¹⁴⁶⁷ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 65. Ayrıca bk. Erkal, a.g.e., s. 98; Sarıbiyık, a.g.m., s. 142; Sahnâr, a.g.e., s. 149.

pay verdiği kaydedilmiştir. Nitekim Ömer b. Abdülazîz, Ya'mer b. Mes'ûd'a yanında müllefe-i kulûb payından bir miktar mal olduğunu, bunun için Allah'a yaptığı istihare sonucunda Mar'aş, Ra'bân¹⁴⁶⁸ ve Zellûl¹⁴⁶⁹ gibi yerlerde oturan sakâlibeye (الصقالبة) Sarı ırklar) ve yeni İslâm'a girenlere göndermeyi uygun gördüğünü açıklamış, ardından Ya'mer b. Mes'ûd ve muhafızlarından biriyle zekât malı gönderip onların arasında paylaştırmalarını emretmiştir.¹⁴⁷⁰ Aynı şekilde İslâm'a ısındırmak için Bitrîk'a (Patrik) bin dinar verdiği ve yüz bin dirhem vererek düşmandan birini kurtardığı da rivayet edilmiştir.¹⁴⁷¹ Ancak esirleri kurtarmak için tüm imkanları kullanan Ömer b. Abdülazîz'in şahsiyeti, değer yargıları, uygulamaları ve yukarıdaki örnekten başka bir örneğinin olmadığı göz önüne alındığında bin dinar gibi büyük bir parayı Patrik'e vermiş olması pek muhtemel görünmemektedir.

Sonuç olarak Ömer b. Abdülazîz, zekâtın sünnete uygun bir şekilde toplanıp dağıtılması için Hz. Peygamber (sav) ve Hz. Ömer'in zekât talimatlarını bulup istinsah ettirdikten sonra onları zekât görevlilerine göndermiş, zekât âmillerine zekâtı getirenden ve zorlamadan orta halli mallardan almalarını ve fakir olduğunu bildiren herkese dağıtmalarını bildirmiştir. Başlarda zekâtın tümünü, sonra yarısını kendisine göndermelerini, ertesi yıl zekâtın tümünü yerinde dağıtmalarını bildirmiştir. Bir fakih ve halife olarak zekâta konu çeşitli mallar hakkında fetvalar verip uygulamalar yaptığı gibi ev ve binek hayvanını temel zorunlu ihtiyaçlardan saymış, fitir sadakası dışında at ve köleler için belirlenmiş her zekâtı iptal etmiş, zekâttan elini açana verirken kalbi İslâm'a ısındırılmak istenen kişilere de (müellefe-i kulûb) pay vermiştir. Ömer b. Abdülazîz'in dindar ve zâhid kişiliği, kendine ilk halifeleri örnek alması, zekât, fitre ve öşür vermeyi teşvik etmesi, kapsamlı sosyal yardımları ve adil uygulamaları sebebiyle öşür, fitre, zekât gibi dinî temelli gelirlerin çok fazlaştığı belirtilmektedir. Devlete güvenin artmasına paralel olarak âmillere teslim edilen zekât miktarı artmış olsa da verilen zekât toplamı fazla değişmemiş olmalıdır. Zira memura verilen zekâtlar fazlalaşsa da ibadet olduğundan toplam zekât verenlerin sayısı çok artmamış olmalıdır. Ayrıca Ömer b.

¹⁴⁶⁸ Halep ile Sûmeysât arasında sugûrda Fırat yakınında bir şehirdir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, 51.

¹⁴⁶⁹ Mağrib'de Üzîlî'nin doğusunda bir şehirdir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, 146.

¹⁴⁷⁰ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXXIV, 200.

¹⁴⁷¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 344. Ayrıca bk. İbn Şukayr, a.g.e., I, 351; Humeydî, a.g.e., s. 100. eş-Şeyh Abdüssettâr, Patrik'e uyup görüşlerini benimseyen birçok insanı İslâm'a ısındırmak ümidiyle verdiğini söylemiştir. eş-Şeyh, a.g.e., s. 362. Zekâtı dağıttığı kesimler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Widiasari, Susi, and Arie Sulistyawan, "Umar bin Abdul Aziz Policy In Zakat and Poverty Alleviation as a Contextualization Of Zakat In Indonesia." *Jurnal Al-Hikmah* 9.1 (2021), 10-12.

Abdülazîz, zekâtı kontrol etmeden sadece verenden ve beyanı kadar almış, daha sonra zekâtları toplandığı yerlerde dağıttırıştır.

F. GANİMET

Ömer b. Abdülazîz, suğûr âmillerine mektup yazıp ganimetler konusunda genelin payından komutanlar için bir şey ayırmamalarını, paylaştiranların esirleri ve ganimetleri beş parçaya bölerek beş hisseye göre kura çekmelerini emretmiş, beşte dördünün savaşanlara ait olduğunu, Allah'a ait olan beşte birinin ise güzelce kaydedilip diğerlerinden ayrılmasını bildirmiştir.¹⁴⁷² Askerler arasından gönderilen elçi, postacı ve vekillere paylarının diğerleri gibi verilmesini,¹⁴⁷³ savaşanlar arasında on beş yaşında olana ganimetten pay ayırmalarını, daha küçük olanlara ayırmamalarını,¹⁴⁷⁴ savaşta sadece iki ata pay verilmesini emretmiş, daha fazla atı yedek hayvan¹⁴⁷⁵ kabul etmiş, ayrıca divan başkanlarına yazdığı mektubunda savaşa gönderilmeyen âmillerin ve süvarilerin u'tayâtından kesilmesini ve kendisi dâhil uzak yakın kimsenin bundan muaf tutulmamasını, bu kesintileri deniz savaşına gönderilenlere taksim etmelerini, artanı da ihtiyaç sahiplerine dağıtmalarını emretmiştir.¹⁴⁷⁶ Ganimetlerin paylaşımına dair emirleri hakkında bilgi bulunurken paylaşılan ganimetlere dair malumatın yer almaması, zamanında genel olarak fetihleri durdurmasının neticesinde kayda değer ganimet elde edilemediğine işaret olsa gerektir.

Humus ve fey konusunda Ömer b. Abdülazîz, humusların (ganimetin beşte biri) verileceği yerler hakkında insanların ihtilafa düşüklerini ve farklı görüşler ortaya koyduklarını ifade ettikten sonra kendi görüşünü açıklamıştır. Onun görüşüne göre humus, Allah'ın kitabındaki fey paylarıyla ilgili olup iki âyete de aykırı düşmez. Zira Hz. Ömer, fey konusunda tüm Müslümanların kabul ettiği bir hüküm verince insanlara devamlı maaş ve rızık tayin etmiştir. Feyde yetimin, yoksulun ve yolcunun hakkı olduğunu düşünmüş, bundan dolayı da Ömer b. Abdülazîz, humusun feye katılması ve Allah'ın belirleyip zorunlu kıldığı fey yerlerine verilmesi hükmüne varmıştır. Zira bu, iki âyetle; fey âyeti ve humus âyetiyle uyuşmaktadır Çünkü Allah şöyle buyuruyor: "*Allah'ın, (fethedilen) memleketlerin ahalisinden savaşılmaksızın peygamberine*

¹⁴⁷² Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 195.

¹⁴⁷³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 346.

¹⁴⁷⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 344.

¹⁴⁷⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 346.

¹⁴⁷⁶ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 176.

kazandırdığı mallar, Allah'a, peygambere, onun yakınlarına, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara aittir.”¹⁴⁷⁷ Allah, aynı şekilde humusu da farz kılmıştır. Bu nedenle Müslümanların mahrum bırakılmaması ve yalnız zenginler arasında dolaşan bir servet (ve güç)¹⁴⁷⁸ hâline gelmemesi için her ikisinin birleştirilip Müslümanlara fey haline getirilmesi gerekir.¹⁴⁷⁹ Ayrıca humusun fey ile aynı hükme tabi ve birçok âlimin de bu görüşte olduğunu vurgulamıştır.¹⁴⁸⁰ Halife olduktan sonra humusu beş yere verirken ihtiyaç sahiplerini tercih etmiş, ihtiyaç miktarı eşitse humusu yeteceği kadar yaymıştır.¹⁴⁸¹ Bu ifadelerden öyle anlaşılıyor ki Ömer b. Abdülazîz, râşid halifelerin humusdaki Allah ve elçisinin ve akrabalarının olan iki payı iptal edip yetimler, miskinler ve yolcuların paylarına katmasını doğru bulmaktadır. Bunun neticesi olarak Hz. Peygamber'in (sav) payını, ona ait sadukâtı ve zevî'l-kurbâ sehmini tamamıyla Ehl-i beyt mensuplarına vermesi,¹⁴⁸² dinî değil, duygusal saygısının yanında siyasî nedenlere dayanan ve muhaliflerin gönlünü almaya yönelik bir adım olarak değerlendirilebilir.

II. GİDERLERLE İLGİLİ YAKLAŞIMI

Ömer b. Abdülazîz devrindeki devlet, râşid halifeler devrindeki devletten hem çok büyük hem de daha fazla gideri olan bir devlettir. Önceki halifelerden farklı bir siyaset takip eden Ömer b. Abdülazîz'in harcama kalemleri arasında askerî harcamalar, saray ve hanedan üyelerinin tahsisatı, imar, onarım ve ıslah giderleri epey azalmış, posta teşkilatı, devletin araç gereçleri ve posta hayvanlarının masrafı pek değişmemiştir. Ancak esirlerin kurtarılma bedeli, asker ve memur maaşları, malî destekler, umumileştirilen atıyyeler / genel maaşlar, erzak destekleri ve sosyal yardımlar ise çok artmıştır. Ancak söz konusu azalan ve artan harcamalarla ilgili olarak parça parça küçük rakamlar dışında elimizde istatistiki somut bilgiler olmadığından hazineye etkisi hakkında kesin bir şey söyleyebilmek mümkün görünmemektedir. malî desteklerden en

¹⁴⁷⁷ Haşr, 7.

¹⁴⁷⁸ Haşr, 7.

¹⁴⁷⁹ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 85.

¹⁴⁸⁰ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 402, 403.

¹⁴⁸¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 343.

¹⁴⁸² Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 31. Hz. Peygamber'in (sav) vefatından sonra Hz. Peygamber'in (sav) sehmi/payı ve zevî'l-kurbâ sehmi konusunda insanlar, önce ihtilaf etseler de sonra silah ve at gibi savaş araçlarına sarf edilmesi üzerinde icma etmişler, Ebû Hanîfe ve çoğu fakih halifenin bu iki payı Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali gibi taksim etmesi gerektiği görüşüne varmışlar, râşid halifeler ise humusdaki Allah ve elçisinin ve akrabalarının olan iki payı iptal edip yetimler, miskinler ve yolcuların paylarına katmışlardır. Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 31.

fazla payı Ehl-i beyt mensupları, köleler, mahkûmlar, çocuklar, yetimler, yoksullar, borçlular, evlenecekler, yaşlı, engelli ve hastalar almıştır. Artan masrafları karşılamak için israftan uzak kanaatkarlığının da etkisiyle katı tasarruf politikasına yönelmiş, bazı harcamaları azaltmasının yanında ailesini ve devlet görevlilerini de kanaatkar ve tutumlu olmaya zorlamıştır.

A. ATİYYE, ERZAK VE SOSYAL YARDIM

Ömer b. Abdülazîz'in harcama kalemleri içinde en büyük payı tüm Müslümanlara vermeye başladığı yıllık maaşlar, erzak destekleri ve sosyal yardımların aldığı görülmektedir. Nitekim Araplarla Arap olmayan Müslümanları (mevâlî) yiyecek, giysi, yardım ve atâda eşitlemiş, azad edilmiş Müslüman kölenin maaşını yirmi beş dinar yaparken¹⁴⁸³ atâ şerefî (en yüksek maaş) olarak erkeklere ikişer bin dirhem verilmesini emretmiş,¹⁴⁸⁴ ayrıca Arap ve mevâlîye eşit bir şekilde maaşlarını on dirhem artırmıştır.¹⁴⁸⁵ Başka bir rivayete göre Şam halkının atâlarına on dinar zam yaparken Irak halkına yapmamış, Irak halkına atâlarını vermesinin gerekçesini iktidardan uzakta ve şeytanın yolunda kaldıkları sürece haklarını onlara vermektense daha faydalı bir şey bulamadığını söyleyerek açıklamıştır.¹⁴⁸⁶ Ancak Ömer b. Abdülazîz Irak halkına güvenmediğinden mesafeli dursa da Arap ve mevâlînin maaşına eşit bir şekilde on dirhem zam yaptığı yukarıda aktarılmıştı. Şîh tarihçi Ya'kûbî (ö. 292/905)'nin Irak halkına zam yapmadığı ifadesi, başka bir eserde rastlanmadığından ve halifenin genel politikasına ters düştüğünden Emevî muhaliflerinin uydurması olması kuvvetle muhtemeldir.

İsyanlar, bazı vilayetlerin silahlı muhaliflerin eline geçmesi, Hâricî ve Şîh ayaklanmaları, itaatın yok olması gibi durumlarda Emevîler, atâları dağıtmıyorlar, bazen de itaata zorlamak için ceza olarak atâları kesiyorlardı.¹⁴⁸⁷ Bu yüzden Ömer b. Abdülazîz'in ödenmemiş maaşları herkese olmasa da bazı âlimlere vermek istediği, ancak bazıları kabul ederken çoğunun reddettiği rivayet edilmiştir. Nitekim Ömer b.

¹⁴⁸³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 366. Ayrıca bk. Demircan, *Arap-Mevâlî İlişkisi*, s. 103. Savaşlara katılan mevâlîye ilk defa maaş veren Emevî halifesi Muaviye'dir. Ancak Muâviye, isyancılara karşı atıyyeyi bazen siyasî bir silah olarak kullanmış, valiler de bunu aynı sebeplerle bazen vermemişlerdir. (Demircan, *Arap-Mevâlî İlişkisi*, s. 102.) Hişâm b. Abdülmelik, hanedan üyelerinden sadece savaşa kendisi veya vekili vasıtasıyla katılanlara atâ vermiştir. Atçeken, *Hişâm b. Abdülmelik*, s. 202.

¹⁴⁸⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 340. Ayrıca bk. Ümmü Selma, a.g.e., s. 144.

¹⁴⁸⁵ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 331; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 107.

¹⁴⁸⁶ Ya'kûbî, *Târih*, II, 232.

¹⁴⁸⁷ Demircan, *Arap-Mevâlî İlişkisi*, s. 102.

Abdülazîz, halife olduğu zaman Hasan-ı Basrî ve İbn Sîrîn'e daha önce kendilerine verilmeyen atâları vermek istemiş, İbn Sîrîn bütün Basra ahalisine verilirse alacağını, aksi takdirde kabul etmeyeceğini bildirince halife, bunun için malın yetersiz olduğu karşılığını vermiş, ravinin ifadesine göre Hasan-ı Basrî kabul etmiştir.¹⁴⁸⁸ Aynı şekilde kesilen atâsının verilmesini bildirdiği fakih Hârice b. Zeyd, Medîne valisi Ebû Bekir b. Hazm'a dengi kişilere de verilmesi şartını koşunca halife aynı şekilde malın yetersiz olduğu cevabını yazmıştır.¹⁴⁸⁹

Birkaç ilim ehline geçmiş atâlarını ödeme teklifinde bulunduğunu gördüğümüz Ömer b. Abdülazîz'in, ilginç bir şekilde bazı muhalif ve isyancılara geçmiş tüm maaşlarını ödediği ifade edilmektedir. Nitekim Abdullah b. el-Alâ b. Zebr, Ömer b. Abdülazîz'in yanına gelip senelerce Hâricî isyancıların içinde olduğundan atâlarının verilmediğini hatırlatınca ona atâsını geçmiş atâlarıyla birlikte vermelerini emrettiği belirtilmiştir.¹⁴⁹⁰ Hasan-ı Basrî, İbn Sîrîn, Hârice b. Zeyd gibi âlimlere geçmiş maaşlarını ödeyemezken bir isyancıya ödenmemiş atâlarını vermesi dikkat çekici bir durumdur. Aynı şekilde Hz. Ali'nin dostlarından Ebû't-Tufeyl Âmir b. Vâsile, yanına gelip atâsını neden vermediğini sorunca Ömer b. Abdülazîz, kendisine ulaşan bilgilere göre onun kılıcını cilalayıp parlatmış, dişlerini bileyip keskinleştirmiş, okuna temreni takmış ve yayını torbasına koymuş "kâim imam"ın ortaya çıkmasını beklediğini ve ortaya çıkınca maaşını "kâim imam"dan almasını hatırlatıp talebini reddetmiş, ne var ki Allah'ın bunun hesabını ondan soracağı uyarısına karşılık halife, bu sözden çekinip atâlarını vermiştir.¹⁴⁹¹ İsyân için hazırlıklarını yaptığını ve atâsını vermeyeceğini söylediği halde uhrevî hesabın hatırlatılması üzerine atâsını vermesi, derin uhrevî hesap korkusunun kararlarını değiştirmesinde ne kadar etkili olduğunu gösterdiği gibi ayrıca Şia'daki kâim imam anlayışının o zamanlarda var olduğuna da işarettir.

Hz. Ömer'in savaşımların eş ve çocuklarına verdiği onar dinar maaş, sonraki yöneticiler tarafından devam ettirilince ölen kimsenin atâ almayan varislerine miras yoluyla intikal eden bir hak kabul edilmişti. Ömer b. Abdülazîz, Süleyman b. Habîb'e maaşın miras olmasını iptal edip tüm Müslümanlara maaş vereceğinden bahsetmiş, Süleyman b. Habîb'in sonraki yöneticilerin veraseti kaldırmasını kabul edip her

¹⁴⁸⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 342.

¹⁴⁸⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 342; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XV, 395.

¹⁴⁹⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 342. Ayrıca bk. Ümmü Selma, a.g.e., s. 143; Amâra, a.g.e., s. 44.

¹⁴⁹¹ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 234.

Müslümana maaş bağlamasını reddedeceğini hatırlatması üzerine vazgeçip eski durumunda bırakmıştır.¹⁴⁹² Aynı şekilde Ömer b. Abdülazîz, asker eşleri ve çocuklarının yanında divana kayıtlı mahkûmlara da maaş bağlamıştır. Nitekim Ebû Bekir b. Hazm'a divana kayıtlı tutukulara atâlarını vermesini, yakın zamanda kayıp olan kimselerin paylarını yakınlarına teslim etmesini, uzun zamandan beri kayıp olanların atâsını ise kendisi veya ölüm haberi gelinceye kadar ayırmasını veya hayatta olduğuna dair açık delil getiren vekiline vermesini,¹⁴⁹³ bir kimseye atâsını tahsis ettikten sonra ölürse atâsının varislerine verilmesini emretmiştir.¹⁴⁹⁴

Yukarıda aktardığımız ifadelerden Ömer b. Abdülazîz'in maaşı genelleştirmekten vazgeçip divana kayıtlı olanlara verdiği anlaşılırken başka kaynaklarda herkese maaş bağladığı bildirilmektedir. Buna göre halife, Araplarla mevâlîye eşit maaş bağladıktan sonra ayrıca eşit bir şekilde on dirhem artırmış,¹⁴⁹⁵ aynı şekilde Ebû Bekir b. Hazm'a tüccarlar hariç insanlara maaş tahsis etmesini emredip iki sene beş ay içinde Medînelilere üç atıyye dağıttırması,¹⁴⁹⁶ esnaf/tüccar dışındaki tüm Müslümanlara maaş bağlamış,¹⁴⁹⁷ Mısır'da Müslüman olan zimmîlere atâ/yıllık maaş verilmesini emretmiş,¹⁴⁹⁸ Hâşimîler'e üç atıyye ve bütün insanlara eşit olarak iki pay dağıttırmıştır.¹⁴⁹⁹ Dolayısıyla Ömer b. Abdülazîz'in daha sonra yukarıda zikredilen ilk kararına dönüp her Müslümana maaş tayin ettiğini söylemek mümkündür.

Ömer b. Abdülazîz, atâ şerefi (en yüksek maaş) olarak erkeklere ikişer bin (dirhem) verilmesini emretmiş,¹⁵⁰⁰ ancak kendisinin, çocuklarının ve Ensâr yaşlılarının atânın en yükseğini almadığı ve Medîne valisi Ebû Bekr b. Muhammed b. Amr b.

¹⁴⁹² Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 307, 331; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, II, 592-593; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 441, 443. Söylemez, Emevîler'in Hz. Ömer devrinde olduğu gibi savaşan askerlerin çoluk çocuk ve ailelerine yüzer dirhem maaş bağladıklarını ve bunun Ömer b. Abdülazîz'in hilafetinin sonuna kadar devam ettiğini söylemiştir. Söylemez, *Kûfe*, s. 253.

¹⁴⁹³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 342.

¹⁴⁹⁴ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 331; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, II, 592-593; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 441, 443.

¹⁴⁹⁵ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 331; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 366; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 107. Ayrıca bk. Demircan, *Arap-Mevâlî İlişkisi*, s. 103.

¹⁴⁹⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 341.

¹⁴⁹⁷ Yiğit, İsmail, "Ömer b. Abdülazîz", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV, 54; Çelik, a.g.m., s. 625; Ümmü Selma, a.g.e., s. 143. Özkuyumcu'ya göre Ömer b. Abdülazîz halife olduktan sonra ordu ile beraber bütün Müslümanlara atıyye bağlatıp atıyye miktarlarını da arttırmıştır. O, ayrıca borçlu Müslümanlar için de Mısır divanından 25 bin dinar tahsisat ayırmıştır. Sonraki dönemde ise bu maaşlar, Yezid b. Abdülmelik devrinde azaltılmış, sonra da sadece askerlere tahsis edilmiştir. Özkuyumcu, a.g.e., s. 128.

¹⁴⁹⁸ Özkuyumcu, a.g.e., s. 111, 129-130.

¹⁴⁹⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 339-340.

¹⁵⁰⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 340. Ayrıca bk. Ümmü Selma, a.g.e., s. 144.

Hazm'ın atâ şerefi talebini reddettiği belirtilirken bunu kimlere tahsis ettiğine dair bilgiye rastlanılmamıştır. Nitekim Mesleme b. Abdülmelik'in ifadesine göre Ömer b. Abdülazîz ve çocukları atâ (maaş, atıyye) şerefini elde edemediğinden sıkıntı içinde yaşamış,¹⁵⁰¹ Medîne valisi Ebû Bekr b. Muhammed b. Amr b. Hazm'ın Ensâr yaşlılarının¹⁵⁰² ve kendisinin¹⁵⁰³ atâlarını en yüksek seviyeye çıkarması talebini ayıplayarak kabul etmemiştir. Ancak atânın en yükseğiyle ilgili farklı bir rivayete göre Abbâsî halifesi Mehdî'nin yanına gelip Ömer b. Abdülazîz dâhil Emevî halifelerinin el koyduğu arazisini geri isteyen bir adamın, Ömer b. Abdülazîz'in Benî Ümeyye'nin pespayelerine atânın en yükseğini öderken Benî Hâşim'in yaşlılarına altmış dirhem atâ verdiğini şikâyet ettiği aktarılmıştır.¹⁵⁰⁴ Ancak atânın şerefini/en yükseğini Emevîler'e verdiği sözü, kızgınlığın sonucu olup gerçeği yansıtmamaktadır. Zira kendisinin ve çocuklarının atâlarını en yükseğinden almadığına yukarıda değinilmişti. Öte yandan "Hanedan Mensupları" başlığı altında açıklandığı üzere hanedan mensuplarının özel tahsisat ve erzak yardımlarını kestigi ve atâlarda onları diğer Müslümanlarla eşitlediği de sabittir.

Ömer b. Abdülazîz, on beş yaşının altındaki çocuklara da atâ olarak her yıl bir dinar vermiştir. Nitekim Ebû Bekir b. Hazm Muhammed b. Ömer'e çocuk iken bir dinar, ertesi yıl da bir dinar verdiğinden Dînâreyn diye isimlendirilmiş,¹⁵⁰⁵ halife olduğu zaman üç yaşında olan Heysen b. Vâkıd, onun yaptığı taksimattan üç dinar almış,¹⁵⁰⁶ Semerkant esirlerinden Ömer b. Abdülazîz'in satın alıp azat ettiği Müslim'in iki aylık çocuğuna Abdullah adını verip zürriyet (çocuk) maaşı bağlamış,¹⁵⁰⁷ valilerine on beş yaşına girenleri orduya katmalarını, altında olanlara ise zürriyet (çocuk) maaşı tayin etmelerini emretmiştir.¹⁵⁰⁸

¹⁵⁰¹ Fesevî, *el-Ma'rîfe*, I, 579.

¹⁵⁰² İbn Zencûye, *el-Emvâl*, II, 577-578; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 308-309; 101-102; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 101-102.

¹⁵⁰³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 388; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 61; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 191-192; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 308.

¹⁵⁰⁴ Taberî, *Târîh*, VIII, 177-178.

¹⁵⁰⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 341.

¹⁵⁰⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 341.

¹⁵⁰⁷ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LVIII, 153.

¹⁵⁰⁸ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 191; İbn Seyyidi'n-Nâs, *Uyûnü'l-Eser fi Fünuni'l-Megâzî ve's-Şemâil ve's-Siyer*, I-II, (nşr. İbrâhîm Muhammed Ramadân), Beyrut 1993, II, 12-13. Ayrıca bk. Yahyâ, a.g.e., s. 703. Atâ verilen erkeklerin çocukları Ömer b. Abdülazîz'e getirilince aralarında kura çektiği, kura isabet edeni yüzün içine kattığı, kura isabet etmeyeni ise kırkın içine kattığı aktarılmış, bunun süttan kesme rızkı olduğu söylenmiştir. (Taberî, *Târîh*, VI, 569-570.) Ebû Ubeyd (ö. 224/838), Muhammed'in çocuklar arasında kura çekmeyi fal oku çekmeye benzetip reddettiğini

Hız. Ömer döneminden itibaren kadın-erkek, hür-köle, herkese dâru'r-rızktan (erzak deposu) karınlarını doyurabilecek kadar işe yardım yapılmaktaydı. Hemen hemen her ay düzenli şekilde yapılan bu yardım Emevî valilerince bütün şehirlerde devam ettirildiği gibi Ömer b. Abdülazîz de Basra valisi Adıyy b. Ertât'a gönderdiği mektupta bu uygulamayı sürdürmesini istemiştir.¹⁵⁰⁹ Aynı şekilde Ömer b. Abdülazîz'in, atâların yanında halka ve görevlilere aynı yardım olarak erzak dağıttığını, ancak görevlilerden hiç kimseye hem özel, hem de genel bütçeden erzak verilmemesini, alanlar varsa geri alınmasını emrettiğini görüyoruz.¹⁵¹⁰ Nitekim Ömer b. Abdülazîz yiyecek yardımını (taâmü'l-câr) insanlara eşit olarak dağıttırması, muhtaç yiyeceğinin en fazlasını kişi başına dört buçuk irdeb (irdeb, 24 sâ, yani 181,245 kg.dır) olarak belirlemiştir.¹⁵¹¹ Hız. Ömer muhtaç yardımında insanlar arasında derecelendirme yaparken Ömer b. Abdülazîz eşit olarak dağıttırması, bir kişi daha önce yardım almışsa onu geri istemiştir.¹⁵¹²

Hız. Peygamber'in (sav) manevi hatırasına özel bir sevgi besleyen Ömer b. Abdülazîz, Allah Rasulü'nün (sav) hizmetçilerine, azatlı köle ve cariyelerine özel ilgi göstermiş, onları tanıyıp ihşanda bulunma maksadıyla Ebû Bekr b. Hazm'a onları tespit ettirmiş, onlardan biri olan Ruveyfi'nin (رُوَيْفِ) oğlu ve başkaları yanına gelince maaş bağlayıp tüm isteklerini yerine getirmiştir.¹⁵¹³ Aynı şekilde bir gün muhtaçların dilekçeleri içinde Hız. Peygamber'in (sav) azatlısının oğlu Ömer Den'in (عمر دن) yazısını okuyunca kendisinin de Hız. Peygamber'in (sav) azatlısı olduğunu söyleyerek ihtiyaçlarını sorup her dediğini yapmış, isteği üzerine yetimine maaş bağlamış, çok yaşlı annesine bir hizmetçi tahsis etmiş, nafaka olarak otuz dinar vermiş, yeterli olduğunu söylemesine karşılık Ömer b. Abdülazîz, yemin ederek kendisinden istediği hiçbir şeyi ondan esirgemeyeceğini vurgulamıştır.¹⁵¹⁴

Sahâbîlere, sahâbe çocuklarına, özellikle Ehl-i beyt mensuplarına, özetle Hız. Peygamber'in (sav) elinin veya gözünün değdiği insan ve eşyalara büyük hürmet göstermiş, onlara her zaman ayrıcalık tanıyarak istek ve ihtiyaçlarının tümünü Hız.

belirttikten sonra bunun süttten kesilmeyen çocuklarla ilgili olabileceğini açıklamıştır. Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 304-305.

¹⁵⁰⁹ Temir, a.g.e., s. 203.

¹⁵¹⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 368.

¹⁵¹¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 341.

¹⁵¹² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 341, 368.

¹⁵¹³ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, IV, 261, 264; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 260, 268-269. Ayrıca bk. Macit, a.g.e., s. 142.

¹⁵¹⁴ İbn Zencûye, *el-Emvâl*, II, 571-572; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 397-398.

Peygamber'e (sav) saygı olarak değerlendirip hemen karşılamıştır. Nitekim İsmâîl b. Abdullah b. Ebî Talha el-Ensârî, Ömer b. Abdülazîz'den bazı ihtiyaçlarını karşılamasını isteyince şehirlerine gitmelerini emrettiğini hatırlatıp çıkmasını işaret etmiş, ancak bu şekilde Muhammed'den (sav) uzaklaştırılmadıklarını söylemesinden çok etkilenen halife, onun ihtiyaçlarının tümünü karşılamıştır.¹⁵¹⁵ Yine yanına gelen Katâde b. Nu'mân'ın oğluna kim olduğunu sorması üzerine delikanlı, gözü çıkıp yanağına akan, Hz. Peygamber'in (sav) avucuyla en güzel şekilde yerine konan, daha önceki en güzel haline dönen kişinin oğlu olduğunu bildirince tüm taleplerini yerine getirmiştir.¹⁵¹⁶ Aynı şekilde yanına gelen Abdullah b. Zeyd b. Abdürabbih'in kızı, kendisini tanıttıktan sonra babasının Uhud günü şehit edildiğinden söz etmiş, bunun üzerine halife ne istediye ona vermiştir.¹⁵¹⁷

Netice olarak Ömer b. Abdülazîz'in maaşları genelleştirmesi ve yardımları çok genişletmesi, hazinenin imkanlarını zorladığından bazı beytül-mâl görevlileri ve hanedan üyelerini şaşkırtırken yoksul ve mağdur kesimleri çok memnun edip rahatlatmış ve ticaret erbabını sevindirmiş olmalıdır.

B. MALİYENİN GİDERLERİNİ AZALTMA TEDBİRLERİ

1. Tasarruf Tedbirleri ve Kamu Mallarını Koruma

Ömer b. Abdülazîz, kendisi israftan özenle uzak durduğu gibi insanları özellikle de görevlileri lüks harcama ve israftan sakındırmıştır. Tasarruf tedbirleri kapsamında devlet mallarını özel işleri için kullanmamış, amacının dışında kullanılmaması için sıradışı bir hassasiyet göstermiş, özellikle kâğıt ve mumun tasarruflu harcanmasını emretmiştir. Çok sayıda görgü şahidinin ifadelerine göre Ömer b. Abdülazîz, devlet işlerine ve milletin ihtiyaçlarına bakarken devletin mumunu kullanmış, kendi özel işleriyle ve özel ziyaretçileriyle ilgilenirken ise devletin mumunu söndürüp kendi

¹⁵¹⁵ Belâzürî, *Ensâbü'l-Esrâf*, VIII, 181.

¹⁵¹⁶ Katâde b. Nu'mân'ın gözü Uhud günü yaralanınca gözü elinde olduğu halde Hz. Peygamber'in (sav) yanına geldiğinde Allah Rasûlü (sav), "İstersen sabredip cenneti kazanırsın, istersen onu yerine koyup senin için Allah'a dua ederim" demiş, Katâde b. Nu'mân Cennetin kesinlikle güzel bir ödül ve büyük bir bağış olduğuna, ancak kadınlarının kör diyerek kendisini istemeyeceklerinden sakındığına değindikten sonra Allah Rasûlü'nden (sav) gözünü yerine iade etmesini ve kendisi için Allah'tan cenneti istemesini talep etmiş, Allah Rasûlü (sav) de öyle yapacağını söyleyip gözünü eliyle yerine koyduktan sonra ona cenneti vermesi için Allah'a dua etmiş, netice olarak o göz ölünceye kadar en iyi gören gözü olmuştur. İbn Asâkir, *Târihu Dımaşk*, LXX, 273; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 264-265; İbnü'l-Cevzî, *Sıfeti's-Safve*, I, 175; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V, 408, IX, 398.

¹⁵¹⁷ İbn Asâkir, *Târihu Dımaşk*, LXX, 273; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 264-265; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V, 408, IX, 398.

kandilini yakmıştır.¹⁵¹⁸ Benzer şekilde Müslümanların ihtiyacı için yazı yazmak istediğinde hazineye ait sayfalara yazarken, şahsi yazılarında ise kendine ait sayfaları kullanmış,¹⁵¹⁹ aynı bağlamda Mushaf'ını koymak için rahle satın almasını emrettiği Müzâhim'in depoda bir tahta bulup rahle yaptığını anlayınca değerini öğrenmesini emretmiş, Müzâhim'in ısrarla yarım dinar takdir ettiklerini ifade etmesine rağmen beytül mâle iki dinar koymasını bildirmiştir.¹⁵²⁰

Ömer b. Abdülazîz, tasarruf tedbirlerini sıkı bir şekilde takip ederken devlet görevlilerine de uymalarını emretmiş, bu bahiste ihmali bulunanları ciddi bir şekilde uyarmıştır. Nitekim Başkâtibi olan Meymûn b. Mihrân'ın uyarısıyla kalın kalemle uzun bir şekilde ve ayrı sayfalara mektup yazmayı bırakarak mektuplarını kısaltıp bir karış veya ona yakın hale getirmiş, ayrıca valilerine tam sayfalara yazmamalarını ve sözü uzatmamalarını emretmiştir.¹⁵²¹ Yine kâğıtların azaldığından yakınan bir valisine kâğıtların yetmesi için kalemini inceltip sözlerini azaltmasını,¹⁵²² aynı şekilde kâğıt ihtiyacını ileten Ebû Bekr b. Muhammed b. Amr b. Hazm'a kalemini inceltip satırları birbirine yaklaştırmasını ve birçok ihtiyacını bir sayfaya toplayıp yazmasını tavsiye etmiş, bu tavsiyesini beytül mâle zarar veren fazla söze Müslümanların ihtiyacı olmadığıyla gerekçelendirmiştir.¹⁵²³ Benzer şekilde yatsı ve sabah namazlarına giderken kullanılan mumlar için tahsisat isteyen Medîne valisi Ebû Bekr b. Muhammed b. Amr b. Hazm'a yağmurlu ve çamurlu karanlık kış gecelerinde lambasız bir şekilde evinden çıkıp giderken ve halkının kandilleri ihtiyacını giderirken kendisini görevlendirdiğini hatırlattıktan sonra o günkü Ebû Bekr b. Muhammed b. Amr b. Hazm'ın daha hayırlı olduğunu hatırlatmıştır.¹⁵²⁴

¹⁵¹⁸ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 137-138; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XLV, 217; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 98. Aynı şekilde Anbes b. Saîd b. Âs, bir köşede şamdanların ışığında çok sayıda kâtip çalışırken Ömer b. Abdülazîz'in bir kandilin ışığında yazı yazdığını görüp sebebini sorması üzerine Ömer b. Abdülazîz, onların devletin mumu, kandilin ise kendisine ait olduğunu ve kendi ihtiyacı olan bir mektup yazdığını hatırlatmıştır. *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 168.

¹⁵¹⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 367-368; Kuşeyrî, *Târihu'r-Rakka*, s. 104; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XLVIII, 217, 245; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 194.

¹⁵²⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 358; Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 614-615; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XLV, 219; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 212.

¹⁵²¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 387; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 88, 100.

¹⁵²² *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 177-178; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 119.

¹⁵²³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 388; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 61; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 191-192; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 308.

¹⁵²⁴ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 60-61; Âcurrî, *Ahbâru Ömer b. Abdülazîz*, s. 66. Benzeri bir rivayet için bk. İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 100-101, 102.

Ömer b. Abdülazîz, devlet mallarını koruma ve şahsı için faydalanmama hassasiyetinden dolayı daha önce insanlarla birlikte âmme yemeğinden yemezken Hasan-ı Basrî'nin¹⁵²⁵ veya ziyaretçilerin ısrarı üzerine¹⁵²⁶ her gün iki dirhem verip onlarla birlikte yemeye başlamış, ¹⁵²⁷ aynı hassasiyetle kendisinin abdest aldığı ve guslettiği suyun âmmeye ait mutfakta ısıtılmamasını emretmiş,¹⁵²⁸ emirlik kömüründe ısıtılmış bir su getirilince ondan abdest almayıp ısıtma bedelini mutfağa ödemiş,¹⁵²⁹ soğuk bir günde gusletmesi için getirilen sıcak suyu bedelini ödeyip kullanmış,¹⁵³⁰ aynı bağlamda et kızartması için gönderdiği hizmetçi emirlik mutfağının ateşinde kızarttığını söyleyince eti ona bağışlamıştır.¹⁵³¹ Bu konuda o kadar hassastı ki kamuya ait güzel kokular getirilip açıldığında faydalanmamak için burnunu kapatmıştır.¹⁵³²

Ömer b. Abdülazîz, devlet mallarını korumak için özellikle posta hizmetlerini şahsi ve ailevi ihtiyaçları için kullanmamış, aile fertlerinden faydalananları da sert bir şekilde uyarmıştır. Nitekim kahyasından istediği balın posta hayvanlarıyla getirildiğini öğrenen halife, balı çarşıya götürüp satmasını, anapasını alıp geriye kalanı posta hayvanlarının yemi için hazineye teslim etmesini emretmiş,¹⁵³³ aynı şekilde Ürdün'den posta hayvanlarıyla getirildiğini öğrendiği iki sepet hurmayı sattırıp bedelini posta hayvanlarının alafına katmış,¹⁵³⁴ eşi Fâtıma'nın isteği üzerine vali İbn Ma'dî Kerb'in postayla gönderdiği bala da aynı muameleyi yaptıktan sonra ayrıca valiye aynı şeyi tekrar yaparsa kendisi için çalışamayacağını ve yüzüne bakmayacağını mektupla bildirmiştir.¹⁵³⁵ Öte yandan Ömer b. Abdülazîz, kamu mallarını korumak için faydalanan başkalarını da uyarıp bedelini ödetmiştir. Bir mevlası, bir adamı halifenin

¹⁵²⁵ Âcurrî, *Ahbâru Ömer b. Abdülazîz*, s. 66.

¹⁵²⁶ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 191.

¹⁵²⁷ İbn Zencûye, *el-Emvâl*, II, 564. Emirlik yemeklerinden yemediğinden kendisine "Eğer sen elini geri çekersen, diğer insanlar da elini geri çekerler" denilince üç veya dört dirhem getirilmesini emredip yemek masrafına katarak onlarla beraber yemeye başlamıştır. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 360.

¹⁵²⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 374.

¹⁵²⁹ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 294; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 387; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 45; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 165; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 191.

¹⁵³⁰ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 45. Benzeri bir rivayet için bk. Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 579; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XLV, 214, 215; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 191.

¹⁵³¹ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 166; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 291; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 700.

¹⁵³² Daha fazla örnek için bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 359; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 45; Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 608; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 179; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 326; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XLV, 217; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 192-193.

¹⁵³³ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 164. Aynı hikayeyi eşi üzerinden anlatan bir rivayet için bk. Âcurrî, *Ahbâru Ömer b. Abdülazîz*, s. 54; Teymî, *Siyeru's-Selefi's-Sâlihîn*, s. 853; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 188, 189.

¹⁵³⁴ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 52.

¹⁵³⁵ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 580; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 188.

izni olmadan posta hayvanıyla taşıyınca adamı çağırıp ücretini hazineye ödemedi kalkıp gidemeyeceğini bildirmiştir.¹⁵³⁶

Kamu imkanlarından özenle uzak duran Ömer b. Abdülazîz, ailesini de uzak tutmak için özel gayret göstermiştir. Nitekim Ömer b. Abdülazîz, fey elmasını taksim ederken çocuklarından biri bir elma kapınca onu elinden alıp eziyet edince çocuk da gözyaşları içinde annesinin yanına dönmüş, ağlamasının sebebini öğrenen annesi de çarşıdan elma aldırıp çocuğuna yedirmiş, halife eve geldiğinde elma kokusunu duyunca fey elmalarından alıp almadıklarını sorması üzerine eşi hayır diyerek olayı anlatmış, bunun üzerine halife elmayı kalbinden söküp çıkarır gibi çocuğunun elinden aldığını, zira Müslümanların feyinden bir elma sebebiyle Allah'ın kendisini helak etmesinden korktuğunu ifade etmiş,¹⁵³⁷ akabinde eşinin getirdiği bir tabak elmayı zevkle yemiştir.¹⁵³⁸ Aynı şekilde açtığı aşevinin fakirlere, miskinlere ve yolda kalmışlara mahsus olduğunu duyurup aile fertlerini oradan kesinlikle yiyecek bir şey almaktan sakındırmış, aşeren bir eşinin getirttiği sütü de öfkeyle geri göndermiştir.¹⁵³⁹ Benzer şekilde kendisini evlendirip mehrini beytül mâlden vermesini isteyen evli bir oğlunu sert bir şekilde uyardıktan sonra yanında bulunan bakır kaplarına ve eşyalarına bakıp satmasını ve istediği şekilde parasını kullanmasını tavsiye etmiştir.¹⁵⁴⁰

Ömer b. Abdülazîz, tasarruf tedbirleri kapsamında kendisi israftan özenle uzak durduğu gibi insanları özellikle de görevlileri lüks harcama ve israftan sakındırmış, kendisi sıkı bir şekilde tasarruf tedbirlerine uyarken uymayanları sert bir şekilde uyarılmış, devlet mallarını özel işleri için kullanmazken amacının dışında kullanılmaması için de sıradışı bir hassasiyet göstermiştir. Aynı bağlamda tasarruf tedbirleri kapsamında öncelikle bağışları, saray ve ev masraflarını azaltmış, hanedan üyelerine ayrılan tahsisatı ve erzakı kesmiş, halifenin özel bineklerini ve sarayın lüks eşyalarını sattırıp parasını hazineye kaydettirmiş, devletin kölelerini muhtaçların hizmetine görevlendirmiş, devletin cariyelerini azat etmiş, camilerin israf saydığı tütsülenip kokulanmasını ve Ka'be'ye örtü giydirmeyi iptal etmiş, ödüllü yarışları kaldırmıştır. Askerî seferlerin

¹⁵³⁶ Ebû Yûsuf, *Kitâbü 'l-Harâc*, s. 203.

¹⁵³⁷ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 189.

¹⁵³⁸ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 189.

¹⁵³⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 368-369; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 218. Ayrıca bk. Çelik, Yılmaz, "Emevî Halifesi Ömer B. Abdülazîz'in Sosyal Hizmet Uygulamaları", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Güz 2019, Cilt:7, Sayı:14, 7: s. 634; Fethullâh, a.g.e., s. 99.

¹⁵⁴⁰ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 110.

çoğunu durdurarak askerî harcamaları azaltmış, büyük mimari masraflara girmediği gibi bir valisinin konağına odalar ilave etmesine bile izin vermemiştir.

2. Mâlî Disiplin

Mali disiplin, maliyenin gelir ve giderleri arasındaki dengeyi sağlamayı, gelir ve harcama işlemlerinin talimatlara uygun bir şekilde yapılmasını ifade etmektedir. Ömer b. Abdülazîz, bu bağlamda bazı haraç âmillerinin hesaplarını inceletmiş, devlet mallarının rayiç bedellerle kiralanmasını, kurallara uygun yerlere sarf edilmesini ve gelirlerin tahsilinin ve harcamaların malî kaidelere ve tasarruf tedbirlerine uygun bir şekilde yapılmasını sağlamaya özen göstermiştir. Nitekim Ömer b. Abdülazîz, Furât b. Müslim'i Kınnesrîn'in haraç görevine atayıp önceki haraç âmilinin hesaplarını incelemekle görevlendirmiş, Furât b. Müslim'in âmilin hesaplarını inceledikten sonra halifeye hesabı teslim etmesi üzerine Ömer b. Abdülazîz, âmilin hazineye koyduğu malları onun hesabına yazmasını, kendi idareciliğinden önce Süleyman b. Abdülmelik'in mektupları sebebiyle harcadıklarını onun adına yürürlüğe koyup onaylamasını, âmilin belde halkında kaldığını söylediği, haraç ehlinin ise âmilin kendilerinden topladığını iddia ettiği kalan mallara gelince haraç ehlini çağırıp onlardan açık delil istemesini, açık delil âmilin aleyhine olursa beytûlmâle ödemesi için ona para cezası kesmesini, haraç ehli kesin bir delil sunamazlarsa âmili camide namazdan sonra alıkoyup ne kendisinin ne de adına bir tahsildarın toplamadığına dair yemin ettirmesini, ardından onu serbest bırakmasını emretmiştir. Ancak Furât b. Müslim, bunu garipseyip adamın kurtulduğunu söyleyince halife açıklama istemiş, Furât b. Müslim'in halkın âmil aleyhine şahitlik etmeyeceğini halifenin de bilebileceğini hatırlatması üzerine halife, işlerin küçüğünde de büyüğünde de doğrunun bir olduğuna, Allah Rasulü'nün (sav) delil göstermeyi iddia sahibine, yemini ise zanlıya zorunlu kıldığına değindikten sonra emrini yerine getirmesini tekrarlamış, bundan dolayı zanlı âmilin kurtulamayacağına, ama kendisinin ve Furât'ın kurtulacağına dikkat çekmiştir¹⁵⁴¹ Aynı şekilde Furât b. Müslim, Kınnesrîn'de Temîmli şirret bir adamın elinde iktâ olarak verilen ve yıllık beş dinar vergi ödediği bir haraç arazisi olduğunu görüp durumu halifeye bildirince halife, arazinin açık artırmaya çıkarılmasını, son limitine çıktığında en fazla teklif edene verilmesini emretmiş, müzayedede fiyatı beş yüz dinara çıkan

¹⁵⁴¹ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 167-168.

araziyi halife Temîmli adama kiralamış, ancak bu Temîmlinin ona kinle dolmasına sebep olmuştur.¹⁵⁴² Ömer b. Abdülazîz, Adî b. Ertât'a yazdığı mektubunda Fâris'deki zekât memurlarının, meyvelerin miktarlarını tahminen belirlediklerinden, sonra meyvelere çarşıda satılanın üstünde bir kıymet biçtiklerinden, ardından bu kıymetlendirme üzerinden gümüş para olarak zekâtlarını topladıklarından, ayrıca Kürtlerden bir grubun yollarda gelip geçenlerden öşür/onda bir aldıklarından bahsettikten sonra böyle yapmalarını onun emrettiğini veya bu duruma razı olduğunu bilseydi kendisini denetlemeyip hoşlanmayacağı şeyler yapacağına dikkat çekmiş, ardından o konuyu incelemeleri ve insanlardan alınan bedelleri rayiç fiyata çevirmeleri için Bişr b. Safvân'ı ve Abdullah b. Aclân'ı gönderdiğini hatırlatıp onlara işlerinde engel çıkarmamasını, aksine o konuda onlara güzelce yardımcı olmasını emretmiştir.¹⁵⁴³ Aynı mektuptan bahseden başka bir rivayette farklı olarak denetleme için Bişr b. Safvân'ı, Abdullah b. Aclân'ı ve Hâlid b. Sâlim'i gönderdiği, onların bu konuyu araştıracakları, eğer insanların alınmış bir hakkı olduğunu tespit ederlerse kendilerinden alınan meyveleri onlara iade edecekleri ve yöre halkının kendilerine sattığı fiyattan zekât alacakları anlatıldıktan sonra Adî b. Ertât'a onların araştırmalarına engel olmamasını emretmiştir.¹⁵⁴⁴ Aynı bağlamda Yemen beytûlmâlinin başkanı Vehb b. Münebbih'in beytûlmâle ait bir dinar kaybettiğini bildirmesi üzerine Ömer b. Abdülazîz, yazdığı cevabında dindarlığını ve güvenilirliğini sorgulamadığını, sadece kaybetmesini ve ihmalkârlığını itham ettiğini hatırlattıktan sonra kendisinin Müslümanların mallarının bekçisi olduğunu ve onların en fakirinin ona yemin ettirme hakkının bulunduğunu bildirmiş,¹⁵⁴⁵ başka bir kaynağa göre farklı olarak Vehb b. Münebbih'in oğlunun on bin dinar aldığı haberi üzerine benzer eleştiriler yönelttikten sonra ona Muhammed b. Zübeyr'i yollayıp yemin ettirmesini istediğini bildirmiş, yemin ederse artık onu sadece Allah'ın hesaba çekeceğini hatırlatmıştır.¹⁵⁴⁶ Birçok eserde geçen mektubun ifadelerinin basit ve benzer olması, yemin konusunun bir dinar kaybetme olma ihtimalini güçlendirmektedir.

Farklı bir rivayete göre gösterişi seven Kinnesrîn valisi Velîd b. Hişâm el-Muaytî, Ömer b. Abdülazîz'i kandırmak ve kendini sahip olmadığı vasıflarla süslenmiş

¹⁵⁴² *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 140-142; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXIII, 317.

¹⁵⁴³ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 194-195; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XVI, 65.

¹⁵⁴⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 380-381.

¹⁵⁴⁵ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 65; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 104-105.

¹⁵⁴⁶ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 154.

göstermek için ona aylık masrafının az olduğunu bildirip maaşını azaltmasını istemiş, halife de zanna göre davransaydı kesinlikle onu azledeceğini, ne var ki zahire göre davrandığını belirtip maaşını istediği miktara indirmiştir. Ayrıca veliahd olan Yezîd b. Abdülmelik'e mektupla durumu ayrıntısıyla anlattıktan sonra vefatının ardından maaşını kendinin değil de halifenin azalttığını söyleyip önceki maaşını talep ederse kabul etmemesini tavsiye etmiştir. Yezîd b. Abdülmelik tahta geçtiğinde Velîd b. Hişâm el-Muaytî, ona Ömer b. Abdülazîz'in hakkını azaltarak kendisine zulmettiğini şikâyet edince onu görevinden almakla yetinmemiş, valilik dönemlerinin tümünde kendine tayin edilen tüm maaşı ceza olarak kesmiş, ölünceye kadar da ona bir vazife verilmemiştir.¹⁵⁴⁷

Ömer b. Abdülazîz, devlet görevlilerinin veya başkalarının halka yaptığı malî baskı ve zulümleri sert bir şekilde eleştirmiş, uyarı mektupları veya müfettişlerle sözü geçen haksızlıkları gidermeye çalışmıştır. Ancak konuşurmak maksadıyla yolsuzlukla suçlanan görevlilere baskı yapıp şiddet uygulamaya sert bir şekilde karşı çıkarken kapsamlı soruşturma yaptırmamayı tercih etmiştir. Nitekim Basra valisi Adî b. Ertât, Ömer b. Abdülazîz'e yazdığı mektubunda kendinden önceki âmillerden (görevliler) bazılarının kamu malından büyük servet elde ettiklerini ve onları ellerinden almak maksadıyla biraz eziyet çektirmek için izin istemiş, ancak Ömer b. Abdülazîz cevabında kendisinin izin vermesinin onu Allah'ın öfkesinden kurtaramayacak olduğu halde eziyet etmek için kendinden izin istemesine çok şaşırıldığını açıkladıktan sonra hakkında açık sapma delili olanı tutuklamasını, bir şey itiraf ederse itiraf ettiğini ondan tahsil etmesini, inkar ederse Müslümanların hiçbir malına hıyanet etmediklerine dair Allah adına yemin etmesini istemesini ve yemin ederse serbest bırakmasını emretmiş, cevabının sonunda gerekçe olarak “Onların hıyanetleriyle Allah'ın karşısına çıkmaları, kanlarıyla benim Allah'ın karşısına çıkmamdan bana daha sevimli gelir” açıklamasını yapmıştır.¹⁵⁴⁸ Aynı olaydan söz eden başka bir rivayette farklı olarak hakkında açık/kesin delil olandan açık/kesin delille sabit olduğu kadarını almasını emrettiği belirtilmiştir.¹⁵⁴⁹ Aynı şekilde

¹⁵⁴⁷ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 134-135; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 142-144; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXIII, 317.

¹⁵⁴⁸ Âcurrî, *Ahbâru Ömer b. Abdülazîz*, s. 78; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 275; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 103-104; İbn Receb, *Mecmûu Resâil*, II, 502; İbn Fadlullâh el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, XXIV, 420.

¹⁵⁴⁹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 132; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, I, 166; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 61; Belâzürî, *Ensâbü'l-Esrâf*, VIII, 138; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 103-104. İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1200), valinin Abdülhamîd b. Abdurrahmân olduğunu ifade etmiştir.

başka bir valisi, Ömer b. Abdülazîz'e Hz. Ömer'in valilerinin mallarını paylaştığını hatırlattıktan sonra devlet malına hıyanet eden âmilleri sıkıştırıp eziyet etme konusunda ondan izin istemiş, halife ise Hz. Ömer'in valilerinin mallarını paylaştığına dair bilmediği bir şeyi kendisine öğretmediğini vurgulamasının ardından âmillere baskı ve işkencenin, Haccâc b. Yûsuf'un, Yezîd b. Ebû Müslim'in ve Sâlih b. Abdurrahmân'ın camilerde ve dar hapisanelerde kötü yeyecek ve içeceklerle ve sert giysilerle yaptıkları kötü bir uygulama olduğunu ama sonuç alamadıklarını, aksi bir tutumun istenilenin daha hızlı elde edilmesini sağlayacağını hatırlatmıştır. Ardından baskı ve işkenceden şiddetle sakındırılmış, âmillerin sadece yetkilendirildikleri işlerde hesaba çekilmeleri gerektiğini vurgulayıp kimin üzerinde bir hak bulursa onu ondan alacağını, kimin de üzerinde bir hakta rastlayamazsa muhakemeyi âhirete bırakarak onları serbest bırakacağını ifade etmiştir.¹⁵⁵⁰ Aynı konuda izin isteyen Kûfe valisi Abdülhamîd b. Abdurrahmân b. Zeyd b. Hattâb'a yargılama konusunda dikkat çekici bir mektup yazmıştır: Mezkur mektuba göre dinini birinin Müslümanlara zulmü sebebiyle helak etmeyeceğinden, sadece dininin iyiliği için insanların iyiliğini istediğinden söz ettikten sonra onlar hakkındaki iddiaları kesin olarak bilmeden önerisini kabul edemeyeceğini, onların üzerinde bir hak, borç ve şahitler olsa bile bunun, onlara o konuda işkence etme sebebi olamayacağını, zira Allah'ın kitabında ve elçisinin sünnetinde onların lehine örnekler bulunduğunu ve borçtan dolayı Allah Rasulü'nün (sav) eziyet etmediğini zikretmiştir. Ardından onların üzerinde bir hak varsa kendinin değil Müslümanların hakkı olduğunu, ancak zanlılara bu şekilde davranılmasını Müslümanların zulüm olarak gördüğünü ve durum böyleyken işkence edilmesini talep etmekten Allah'a sığındığını bildirmiş, valiyi şiddetle uyardıktan sonra çalışıp çabalamış mazur bir kişi olarak Allah'ın huzurunda Müslümanlara ait bir milyon dinarın yok olmasını, onların bir milyon dinarını zulmederek almış olmaktan daha sevimli gördüğünü açıklamıştır. Sonra Allah haini öldürmeyi veya eziyet etmeyi dileyseydi hırsızlık, zina ve namuslu kadınlara iftirada olduğu gibi kitabında bunu emretmiş olacağına, ancak ne Allah, ne elçisi, ne de hak ehli seleflerinin böyle yapmadığına işaret ederek bundan dolayı demirle işkenceye Allah'ı karıştırmaktan veya bâğî sefîh Haccâc b. Yûsuf'un yaptığı gibi yapmaktan sakındırılmıştır. Ardından bir şüphe sebebiyle Allah'la mücadeleye gireni Allah'ın, yere çarpıp rezil edeceğini ve âhirette azap edeceğini vurgulamış, Allah Rasulü'nün (sav)

¹⁵⁵⁰ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 157.

işkenceyi güzel görmediğini, ancak ondan uzaklaştırmaya çalıştığını hatırlatarak açıkça görüneni almasını, gizli olan için yemin istemesini, zalimi suçlayıp zulmetmekten uzak durmasını ve dininin helak ve âhiretinin harap olmasına karşılık hakkı olmayan bir şeyi istediği için Allah'tan korkmasını tavsiye etmiştir.¹⁵⁵¹

Ömer b. Abdülazîz, aktarılan bilgilerden anlaşıldığı gibi devlet görevlilerinin süistimal ve zimmete para geçirme suçlamalarında zanlılara mallarını müsadere cezası verilmesini, baskı ve işkenceyle konuşurma yöntemini Haccâc b. Yûsuf'un zalimane uygulaması olarak gördüğünden şiddetle reddetmekle kalmamış, bunu teklif eden devlet adamlarını ağır bir şekilde paylamıştır. Genel olarak kendilerinin itiraf edip verdiklerinin alınmasını âmillere tavsiye etmiş, haklarında açık delil olanları tutuklayıp yemin ettirmelerini ve hıyanet etmediklerine dair yemin ederlerse bırakmalarını emretmiştir. Dolayısıyla sonuçta sadece itiraf edilen malları geri almayı emretmesinin ve delil olsa bile daha ileri gitmeyi istememesinin nedenini şu sözü açık bir şekilde gösteriyor: Ömer b. Abdülazîz'e görevlilerden hesap sorulması hususunda görüşü sorulunca "Onların hıyanetleriyle Allah'a kavuşmaları, benim onların kanlarıyla Allah'a kavuşmamdan bana daha sevimli gelir" cevabını vermiş, ayrıca bu ifadelerini gönderdiği mektuplarda da tekrarlamıştır.¹⁵⁵² Ömer b. Abdülazîz' in ağır sorumluluk hissiyle böyle bir usul izlemesini idealleştirmeden kişisel bir tercih olarak değerlendirmek gerekir. Zira güçlü zanni delil olması durumunda zulmetmeden derin bir araştırmaya konu edilmesi ve mal varlığının kaynaklarını belirlemek için kapsamlı bir soruşturma yapılması da, halkın ve devletin menfaati açısından doğru bir seçenek olabilir.

Malî denetim konusunda yukarıdakilerden farklı bir rivayete göre Ömer b. Abdülazîz, Süleyman b. Abdülmelik'in azatlısı Fevâr'a onun halife olmadan önceki mallarını araştırıp belirlemesini emretmiş, önceki mallarını oğlu Dâvûd'a verirken halife olduktan sonra sahip olduklarını ise¹⁵⁵³ 24.000¹⁵⁵⁴ veya 100.000¹⁵⁵⁵ dinara satıp beytûlmâle koymuştur. Ne var ki Ömer b. Abdülazîz, kendisine değer verip birçok

¹⁵⁵¹ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 185-186.

¹⁵⁵² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 366; Âcurrî, *Ahbârü Ömer b. Abdülazîz*, s. 78; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 275; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 103-104; İbn Fadlullâh el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, XXIV, 420; İbn Receb, *Mecmûu Resâil*, II, 502. Abdülmelik b. Mervân, tahsildarları emekliliklerine doğru sorgulamış, zimmetlerine geçirdikleri malları alıp beytûlmâle koymuştur. Erkoçoğlu, a.g.e., s.400.

¹⁵⁵³ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLVIII, 458.

¹⁵⁵⁴ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, II, 132.

¹⁵⁵⁵ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 55-56.

önerisini uygulamaya koyan Süleyman b. Abdülmelik'e hürmetkâr davranmış, vefatından sonra da onu minnet ve şükranla anmıştır.¹⁵⁵⁶ Ayrıca başka bir halifeye, görevden aldığı veya suçladığı başka hiçbir görevliye bu şekilde davranmamış, hatta Hz. Ömer'in serveti artmış valilerin mallarının yarısını alıp beytül mâle koyduğunu hatırlatan ve öyle yapmasını tavsiye eden valisine çok sert bir mektup yazarak mal müsaderesinden şiddetle sakındırmıştır.¹⁵⁵⁷ Bundan dolayı bu ifadelerin ihtiyatla karşılanması gerektiği kanaatindeyiz.

Devlet mallarını koruma hassasiyeti ve aldığı tasarruf tedbirleri yukarıda aktarılan Ömer b. Abdülazîz, kamu mallarının gasp edilmesini, hakkı olmayanların kullanmasını, gereksiz yerlere harcanıp ziyan edilmesini engelleme konusunda en başta kendisi duyarlı davranmış, sonra devlet görevlilerinden de aynı hassasiyeti göstermelerini talep etmiştir. Bunun için yöneticilerinin ve halkın durumunu posta görevlilerine, ziyaretçilere ve şikâyetçilere sorarak ve gelen şikâyet mektuplarını okuyarak öğrenmeye çalışmış, olumsuz haberler alırsa mektup yazıp düzeltilmesini istemiş veya bazen müfettiş gönderip araştırmasını talep etmiştir. Ancak mezâlimi iadede, idarî soruşturma ve yargılamada olduğu gibi malî denetimde de basit delillerle yetindiği ve müfettiş gönderse bile genellikle zanlıya yemin ettirmeyi yeterli bulduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca düzenli ve periyodik denetleme yaptırmadığı, çeşitlik şekillerde öğrendiği bazı durumları genellikle kapsamlı tahkikat yaptırmadan soruşturmayı tercih ettiği görülmektedir.

III. ZİRAAT VE TİCARET

Ömer b. Abdülazîz'in devrinde ekonominin temelini ziraat ve ticaret oluşturuyordu, özellikle ziraat hem halkın hem de devletin ana gelir kaynağıydı. Bundan dolayı malî durumu daha iyi anlamak için Ömer b. Abdülazîz'in ziraat ve ticaret siyasetinin incelenmesi önem arz etmektedir.

¹⁵⁵⁶ Tafsilatı için bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 330, 370; Taberî, *Târih*, VI, 567; İbn A'sem el-Kûfi, *Kitâbü'l-Fütûh*, VII, 205; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 312; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 60-61.

¹⁵⁵⁷ Belâzürî, *Ensâbü'l-Esrâf*, VIII, 157. Başka örnekler ve değerlendirmeler için bk. Yönetim Esasları/Teftiş.

A. ZİRAAT

Ömer b. Abdülazîz, devrinin ekonomisinin temelde ziraî üretime, ikinci derecede ticarete dayandığının farkında olduğundan özellikle zirai alanlara önem vermiş, tüm Müslümanların erzakını temine tahsis edildiği, halk için en büyük faydayı sağladığı ve en büyük gıda kaynağı olduğu için ziraat alanlarının asıl amacına döndürülmesini istemiş,¹⁵⁵⁸ bunun için bazı girişimlerde bulunmuştur.

Ömer b. Abdülazîz, ölü toprakların ihya edilmesini ziraatı geliştirmenin yollarından biri olarak görüp desteklemiş ve ihya edilen arazileri ıslah edenlere vermiştir. Nitekim Irak halkına yazdığı mektubunda bir arazinin üzerindeki suyu giderenin oraya sahip olacağını söyleyerek ıslah edilen ölü toprakların ıslah edenlere ait olduğunu bildirmiş,¹⁵⁵⁹ valilerine satın alınmış veya bir kısmı ihya edilmiş arazi olmadığı sürece ölü bir araziye kim bina yaparak veya sürerek ihya edecekse o araziye ihya etmelerine izin vermelerini emretmiş,¹⁵⁶⁰ bu bağlamda Kûfe'de daha önce hazine arazisi üzerine inşa edilen meskenlerden kira alınırken halife olduğunda muhtemelen ihya olarak değerlendirip kirayı iptal etmiştir.¹⁵⁶¹ Benzer şekilde bir adam bir toprağı alıp imar ve ıslah eder, sonra sahibi gelip onu isterse bunun kendisi için yapıldığını söyleyerek toprak sahibinin ıslah masraflarını veya ıslah edenin toprağın parasını ödemesine hüküm vermiştir.¹⁵⁶² Nitekim başkasının arsasına yapılan bir evin hükmünün sorulması üzerine halife, arsanın ve binanın değerinin belirlenmesini, ardından arsa sahibinin ya binayı satın almasını ya da arsanın bedelini kabul etmesini emretmiştir.¹⁵⁶³

Ziraata ve arazilerin ekilmesine önem verdiği görülen Ömer b. Abdülazîz, valilerine yazdığı bir mektubunda yanlarında bulunan sâfiye (hazine) arazilerini araştırıp yarıcılığa (%50) göre ziraat yapılmasını sağlamalarını, ekilmezse üçte bire, yine de ekilmezse onda bire kadar vermelerini, yine hiçkimse ekmezse bağışlamalarını, o da olmazsa oraya beytülmâlden harcama yapıp ıslah etmelerini emretmiştir.¹⁵⁶⁴

¹⁵⁵⁸ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 88.

¹⁵⁵⁹ Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 88; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, II, 634; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 147.

¹⁵⁶⁰ Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 88; Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 369; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, II, 652. Ayrıca bk. Âbidîn, a.g.e., s. 85.

¹⁵⁶¹ Söylemez, *Kûfe*, s. 101.

¹⁵⁶² Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 367; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, II, 646. Ayrıca bk. Âbidîn, a.g.e., 85.

¹⁵⁶³ Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 91.

¹⁵⁶⁴ Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 59. Ayrıca bk. el-Eşter, a.g.e., s. 88.

Ömer b. Abdülazîz, valilerine gönderdiği mektuplarda ziraatı geliştirip haraç gelirini korumak için haraç topraklarının satılmasını yasaklarken¹⁵⁶⁵ toprağını bırakıp göç etmiş her toprak sahibini bulup geri çağırılmalarını ve onlara ulaşamazlarsa o toprağı üçte bire, dörtte bire, onda bire ulaşmıncaya kadar Müslümanlara teklif etmelerini,¹⁵⁶⁶ aynı maksatla ziraat aletlerini satan zimmîlerin ziraat yapamayıp haraç veremeyeceklerini belirterek aletlerini satmalarına engel olmalarını bildirmiştir.¹⁵⁶⁷ Ayrıca aynı maksatla arazi sahibi olup da fakir olan kişilere bir veya iki yıl sonra ödemek şartıyla hazineden kredi verilmesini,¹⁵⁶⁸ Abdülhamîd b. Abdurrahmân'a haraç ehlinin arazilerini iyileştirmesini, harap yerden kaldırılabileceğini alıp mamur olması için onu ıslah etmesini emretmiştir.¹⁵⁶⁹

Ömer b. Abdülazîz, kaynaklarda geçen bilgilere göre Bilkân'da Nehrü Adî kanalını yaptırmış,¹⁵⁷⁰ Basra nehrine bir kanal açtırmış,¹⁵⁷¹ ıssız bir çölde yaşayan iki kişinin talebi üzerine Hirnik'ta (Hırink)¹⁵⁷² ve Azbe'de¹⁵⁷³ su kuyusu kazdırmıştır.

Ömer b. Abdülazîz, Emevî fertlerinin önceki halifeler gibi kendilerine ihsanda bulunmadığından yakınıp çiftliklerine dönme izni istemelerine sevinmiş ve topraklarına gidip ıslah ederek geçimlerini sağlamalarının kendisini yükten kurtaracağını ve mutlu edeceğini belirtmiştir.¹⁵⁷⁴

Ömer b. Abdülazîz, ziraatı geliştirmek amacıyla ölü toprakları ıslah edenlere vermiş, topraklarını terk eden zimmîlerin ikna edilerek arazilerine dönmelerini teşvik etmiş, öte yandan zimmîlerin ziraatı bırakmamaları için haraç topraklarını ve ziraî araç gereçlerini satmalarını da yasaklamıştır. Aynı amaçla savâfi ve terk edilmiş toprakları yarı yarıya, olmazsa onda bir ürün karşılığında kiralanmasını, kiralayan bulunmazsa ıslah edilmesini emretmiş, ayrıca döneminde iki su kanalı kazılmıştır. Söz konusu

¹⁵⁶⁵ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 122; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 366; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, I, 268.

¹⁵⁶⁶ İbn Zencûye, *el-Emvâl*, II, 634. Ayrıca bk. Söylemez, *Kûfe*, s. 267.

¹⁵⁶⁷ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 122; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, I, 268.

¹⁵⁶⁸ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 185; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 63-64. Ayrıca bk. Söylemez, *Kûfe*, s. 267.

¹⁵⁶⁹ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 57; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, I, 170-171; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 147-148; Taberî, *Târih*, VI, 569; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 115.

¹⁵⁷⁰ İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, VII, 211-212. Benzer bir rivayet için bk. Halife b. Hayyât, *Târih*, s. 316; İbn Asâkir, *Târihu Dımaşk*, XL, 144.

¹⁵⁷¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 358-359.

¹⁵⁷² İbn Zencûye, *el-Emvâl*, II, 656-657; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 150; İbn Asâkir, *Târihu Dımaşk*, IX, 115.

¹⁵⁷³ Müberred, *el-Kâmil fi'l-Luğa*, I, 129.

¹⁵⁷⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 363; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, II, 577; Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 614; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 140-141; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 265; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 139, 234.

tedbirlerle birlikte maden ve iktâların gelire etkisine ilişkin bir bilgiye sahip değilsek de döneminin kısalığından dolayı az olduğu tahmin edilmektedir.

B. TİCARET

Ömer b. Abdülazîz, ticareti geliştirmek için de bir kısım tedbirler almıştır. Bu tedbirlerden biri çarşı / pazar vergisini kaldırmasıdır. Daha önce ümmetin ortak malı olarak görüldüğünden ücret alınmayan çarşı pazarlardan selefleri kira almaya başlamış, ancak Ömer b. Abdülazîz çarşıları Müslümanların ortak mekanı sayıp kira alınmasını meşrû görmediğinden ücret alınmasını yasaklamış,¹⁵⁷⁵ valilerine de çarşı/pazar ücretini kaldırmalarını emretmiştir.¹⁵⁷⁶

Ömer b. Abdülazîz'in serbest ticareti kolaylaştırıp yaygınlaştırmak ve tüccarı rahatlatmak maksadıyla çarşı pazar vergisi dışında bazı vergileri ve sınırlandırmaları da kaldırdığı görülmektedir. Nitekim bu maksatla meksi (Gümrük Vergisi) tüccarın malını eksik ölçüp tartarak verme saydığını ifade ederek¹⁵⁷⁷ mекsin tüm topraklardan kaldırılmasını emrederken¹⁵⁷⁸ köprü ve geçitlerden geçiş ücretlerini de iptal etmiştir.¹⁵⁷⁹ Ömer b. Abdülazîz, deniz yolunun kara yolu gibi olduğuna, zira Allah'ın "Allah, içinde gemilerin emriyle akıp gitmesi, O'nun lütfunu aramanız ve şükretmeniz için denizi sizin hizmetinize verendir"¹⁵⁸⁰ dediğine işaret ettikten sonra denizde isteyenin ticaret yapmasına izin verdiğini bildirdikten sonra kara ve denizde Allah'ın lütfunu aradıklarını açıklayarak Allah'ın kullarıyla geçim vasıtaları arasına engel koymamaları gerektiğini valilerine bildirmiş,¹⁵⁸¹ ayrıca insanların mallarıyla karada ve denizde engellenmeden ve alıkonulmadan dolaşmasının, Allah'ın kitabında indirdiği hükümlere itaat ve ibadet kapsamında yer aldığını açıklamış,¹⁵⁸² bundan dolayı her tür gümrük vergisini kaldırıp kara ve deniz yollarını serbest bırakarak serbest ticareti başlatmış,¹⁵⁸³ ancak zimmîlerin içki içmesine izin verirken içki taşımayı ve ticaretini yapmayı yasaklamıştır.¹⁵⁸⁴ Benzer

¹⁵⁷⁵ Söylemez, *Kûfe*, s. 52.

¹⁵⁷⁶ İbn Zencûye, *el-Emvâl*, I, 256.

¹⁵⁷⁷ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 632; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 373; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 87; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXV, 374.

¹⁵⁷⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 339; Ebû'l-Yümn el-Uleymî, *et-Târîhü'l-Mu'teber*, I, 320.

¹⁵⁷⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 368.

¹⁵⁸⁰ Câsiye, 12.

¹⁵⁸¹ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 86-87. Ayrıca bk. Ümmü Selma, a.g.e., s. 148.

¹⁵⁸² İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 82-83.

¹⁵⁸³ Eminoğlu, a.g.e., s. 150-151; Ağırakça, *Ömer İbn Abdülazîz*, s. 136; Harbi, a.g.e., s. 28; Sallâbî, a.g.e., s. 236.

¹⁵⁸⁴ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 134.

şekilde Ebû'z-Zinâd, Irak'ta içinde balık olan bir gölü icara verip veremeyeceğini mektupla sorunca Ömer b. Abdülazîz, sudaki balığın satışı hakkında sakınca olmadığını belirtmiştir.¹⁵⁸⁵

Ömer b. Abdülazîz, yol, can ve mal güvenliği, ticaretin gelişmesi, hacıların ve seyyahların faydalanması için Semerkant valisi Süleyman b. Ebî's-Sırrî'ye Horasan'da hanlar yaptırmasını,¹⁵⁸⁶ inşa ettirdiği hanlara uğrayan Müslümanları bir gün bir gece ağırlayıp hayvanlarına bakmalarını, hasta ve zayıf olanları ise iki gün iki gece misafir etmelerini ve memleketinden ayrı düşmüş kişileri ihtiyaçlarını karşılayıp memleketlerine ulaştırmalarını emretmiş,¹⁵⁸⁷ aynı şekilde diğer valilerine gönderdiği mektuplarda da hanlar inşa edip ihtiyacı olanlara bir gün ve gece bakmalarını bildirmiş,¹⁵⁸⁸ fakat onun devrinde inşa edilmiş hanlar hakkında başka bir bilgiye rastlanılmamıştır.

Ömer b. Abdülazîz, üreticiyi korumak maksadıyla malların değerinde satılması için bazı tedbirler de almıştır. Nitekim Adî b. Ertât'a yazdığı mektubunda az anlayışlı, kaba ve kötü huylu bazı kişilerin yiyecekleri teslim almadan önce satın alıp sattıklarını öğrendiğinden bahsettikten sonra bunun hakkında hiçbir şüphe ve tereddüt bulunmayan riba/faiz olduğuna dikkat çekmiş, mektubunu alır almaz insanları şiddetli bir şekilde bundan men etmesini, en etkili olacak şekilde cezalandırmakla uyarmasını, yanında böyle bir mal bulunanların onu sahibine geri vermesini ve bu yasaktan sonra böyle yapanları ibret olacak şekilde cezalandırmasını emretmiştir.¹⁵⁸⁹ Aynı bağlamda hem üreticiyi hem de satıcıyı korumak için yazdığı bir mektubunda ölçü ve tartı aletleriyle yapılan ölçüm ve tartılarda eksiklikler görüldüğünü öğrendiğini ve yeryüzünün tüm ölçü ve tartı aletlerinin tüm dünyada aynı olması gerektiği düşüncesinde olduğunu bildirmiş,¹⁵⁹⁰ yine Mısır valisine halat çekerken gemicilere zarar verdiği için Nil kıyısına ağaç dikilmemesini emretmiştir.¹⁵⁹¹

¹⁵⁸⁵ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 100.

¹⁵⁸⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 339; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 411. Ayrıca bk. Hitti, *İslâm Tarihi*, II, 498; Abdüssamed, a.g.e., s. 96-97.

¹⁵⁸⁷ Taberî, *Târih*, VI, 567-568; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 114-115. Ayrıca bk. Erol, a.g.e., s. 33, 35; Fethullâh, a.g.e., s. 99.

¹⁵⁸⁸ İbn Asâkir, *Târihu Dımaşk*, XLV, 205.

¹⁵⁸⁹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 165.

¹⁵⁹⁰ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 87. Ömer b. Abdülazîz'in bu arzusu, ancak bu çağımızda gerçekleşmiştir. İbn Şukayr, a.g.e., I, 529; Eminoğlu, a.g.e., s. 151.

¹⁵⁹¹ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 63.

Ömer b. Abdülazîz, borçlunun borçlarını ödediği gibi müflis esnafa da yardım etmiştir. Nitekim valilerine gönderdiği mektuplarda israf ve savurganlık kapsamına girmeyen borçları ödemelerini,¹⁵⁹² iflas eden tacirlere destek olmalarını,¹⁵⁹³ gücünü aşan bir borçla ölen her kişinin borcunu Müslümanların beytümâlinden ödemelerini emretmiştir.¹⁵⁹⁴

Sâbit b. Sevbân önceki halifeler döneminde fiyatlar ucuzken onun devrinde neden yüksek olduğunu sorduğunda Ömer b. Abdülazîz, önceki idarecilerin zimmîleri güçlerinin üstünde yükümlü tuttuklarından, bundan dolayı zimmîlerin ellerindekileri satmaktan başka bir çare bulamadığından ve mallarının para etmediğinden söz ettikten sonra kendisinin sadece güçleri oranında yükümlü tuttuğunu ve adamın da malını istediği gibi sattığını ifade etmiş, Sâbit b. Sevbân'ın fiyat belirlemesi (narh) talebini ise kendinin değil, Allah'ın hakkı olduğunu ifade ederek kabul etmemiştir.¹⁵⁹⁵

Ömer b. Abdülazîz'in köprü geçiş ve çarşı/pazar ücretlerini kaldırması, tüm gümrük vergilerini iptal etmesi, kara ve deniz ticaretini serbest bırakması, atâları tüccar dışındaki tüm Müslümanları kapsayacak şekilde genelleştirmesi ve geniş kapsamlı sosyal yardımlarla muhtaç kesimi rahatlatması, elimizde güvenilir kayıtlı veriler olmasa da hazinenin gelirlerini azaltmış, ancak muhtaçların durumunu düzeltip ticari hareketliliği artırmış olmalıdır.

Kaynaklardaki bilgilere göre Ömer b. Abdülazîz, ticaretin ve vergilerin ana aracı olan paralarla ilgili bir değişiklik yapmamış, sadece yeni basılan sikkelerin üzerine adının yazılmasına karşı çıkmış, darphanede alınan para basma ücretini iptal etmiş¹⁵⁹⁶ ve selefleri gibi sahte para basan kalpazanları hapis cezasıyla cezalandırmıştır. Nitekim Abdülhamîd b. Abdurrahmân'ın üzerine "Emir vefalı ve adil olmayı emretti" yazdırarak bastırıldığı paraları gören Ömer b. Abdülazîz, onları kırıp parçalamalarını ve üzerlerine "Allah, vefalı ve adil olmayı emretti" yazmalarını bildirmiş,¹⁵⁹⁷ fukaranın lehine

¹⁵⁹² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 365; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, II, 565-566; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 185

¹⁵⁹³ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 199.

¹⁵⁹⁴ İbn Zencûye, *el-Emvâl*, II, 495; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 63.

¹⁵⁹⁵ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 145.

¹⁵⁹⁶ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 99; Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 57; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, I, 170-171; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 147-148; Taberî, *Târîh*, VI, 569; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 115.

¹⁵⁹⁷ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 342; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LVII, 140; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 98. Benzer bir bilgi için bk. Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 342; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 98.

Dımaşk'taki darbhane görevlisine¹⁵⁹⁸ ve beytülmâl başkanlarına¹⁵⁹⁹ Müslümanların fakirlerinden eksik (kırık, ezik) bir dinarla gelen olursa onun dinarını ölçüsü tam olan dinarla değiştirmelerini emretmiştir.

Ömer b. Abdülazîz, devletin parasından başka şekilde para darbedip yakalanan birisini cezalandırıp hapsetmiş, para darbettiği demirini de (kalıp) alıp ateşe atmıştır.¹⁶⁰⁰ Yanında bulunan sahte para yüzünden Haccâc'ın âmili Yezîd b. Ebû Müslim'in suçlama ve cezalandırmada haddini aşip bin dirhem karşılığında serbest bıraktığı İshâk b. Kays Ebû'n-Nasr'a parasını iade edip ihsanda da bulunmuştur.¹⁶⁰¹

Çağdaş Müslüman ve müsteşrik yazarlar, Ömer b. Abdülazîz'in malî uygulamalarına ve ekonomik ıslahatına yönelik farklı yorumlar yapmışlardır. Ancak başarılı olduğunu belirten değerlendirmeler yer veremeyeceğimiz kadar çok olduğundan burada daha ziyade farklı yorumlar aktarılıp değerlendirilecektir.

Çok sayıda kaynakta Ömer b. Abdülazîz'in iki buçuk yıl süren halifeliği sırasında düzenli, geniş kapsamlı ve büyük miktarlarda sosyal yardımlar yaparak fakir, yoksul ve bakıma muhtaç kimse bırakmadığı,¹⁶⁰² yardımlar sayesinde yoksulları zengin edip zekât verir hale getirdiği,¹⁶⁰³ zekât memurlarının topladıkları zekâtları verecek kişi bulamayınca köle alıp azat ettiği,¹⁶⁰⁴ insanların zekâtını vereceği kişiyi bulma derdine düştüğü,¹⁶⁰⁵ hatta zekât verebileceği birini bulamayıp malını geri götürdüğü¹⁶⁰⁶ belirtilmekte, söz konusu değerlendirmeler çok sayıda çağdaş eserde de tekrarlanmaktadır. Ömer b. Abdülazîz'in fakir, yetim, hasta ve bakıma muhtaçlar gibi kesimleri sosyal yardımlarıyla muhtaç olmaktan kurtarıp rahatlattığı ve ulemânın da içinde olduğu geniş halk kesimlerinin sevgisini kazandığı tüm kaynakların ittifak ettiği bir gerçektir. Ancak herkesi zengin ettiği ve zekât verilecek kimsenin bulunmadığı iddiası, realiteye ters, övme amaçlı abartı olarak değerlendirilmelidir. Nitekim benzer

¹⁵⁹⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 366; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 311.

¹⁵⁹⁹ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 110.

¹⁶⁰⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 451. Ayrıca bk. Söylemez, *Küfe*, s. 302. Abdulmelik b. Mervân, Müslümanların parasından başka şekilde para basan bir kalpazanı yakaladığında kalpazanın elini kesmek istemiş, ancak sonra bundan vazgeçip başka bir ceza vermiştir. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 451. Ayrıca bk. Söylemez, *Küfe*, s. 302.

¹⁶⁰¹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 190; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, VIII, 273, 309..

¹⁶⁰² İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 94; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXIX, 352, XLV, 195; Fesevî, *el-Ma'rîfe*, I, 581, 599.

¹⁶⁰³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 341-342.

¹⁶⁰⁴ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 65. Ayrıca bk. Erkal, a.g.e., s. 98.

¹⁶⁰⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 260.

¹⁶⁰⁶ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 110.

bir değerlendirme yapan Kazancı, haklı olarak Hz. Peygamber (sav) ve dört halifenin devirleri dâhil toplumdaki tüm insanların tarağın dışları gibi zengin olduğu bir malî düzenin hiç olmadığını, her toplumda mutlaka zengin, orta halli ve fakirlerin bulunacağını belirterek Ömer b. Abdülazîz'in döneminde insanlar zenginleştiğinden dolayı zekât verilecek kişi bulunamadığına dair bilgilerin abartı olduğunu açıklamış, ayrıca Ömer b. Abdülazîz'in yardım ettiği borçluların, evlenemeyenlerin, yoksulların, yetim ve öksüzlerin bulunmasının da buna işaret ettiğini hatırlatmıştır.¹⁶⁰⁷

Müstakil eserlerini ve tezlerini incelediğimiz çağdaş Müslüman müelliflerin çoğu, Ömer b. Abdülazîz'in malî politikalarını başarılı bulup halkı ve hazineyi zengin ettiğini savunmuştur.¹⁶⁰⁸ Onlardan biri olup başarı nedenlerini detaylı bir şekilde açıklayan Sallâbî, Ömer b. Abdülazîz'in üstün ve saygın şahsi özellikleri, ilmi, zahidliği, takvası, aşırı fedakarlığı, adaleti, râşid halifeler ve Peygamber (sav)'in devrine dönme çabası, halifenin samimiyet ve gayretini gören halkın destek olması, çevresinde ehil alimlerin olması gibi niteliklerinin onu idarede başarılı olmasını sağladığını ifade etmiş,¹⁶⁰⁹ Ömer b. Abdülazîz'in arazi üzerindeki ek vergileri ve ticaret vergilerini kaldırması, vergi tahsilinde katı uygulamaları iptal etmesi, yollarda hanlar yaptırması, tüccara atâ verilmesini yasaklaması, israf dışında borçları ödemesi, görevlilerin ticaretle uğraşmasını yasaklaması, ölçü birliğini sağlamaya çalışması ve karaborsayı yasaklaması nedeniyle ticaret ve devletin gelirlerinin arttığını, mirasçısı olmayan miraslar, iade edilen mezâlim, satılıp hazineye konan saray eşyaları ve hilafet binekleri, söktüğü altın ve gümüşler, akan zekât ve fitrelerin de hazineyi zenginleştirdiğini ifade etmiştir.¹⁶¹⁰

Araştırmacıların bir kısmı ise Ömer b. Abdülazîz'in aldığı malî tedbirlerin doğru olduğunu söylerken maliye açısından başka nedenlerle başarısızlığa uğradığını ileri sürmüşlerdir. Nitekim Yûsuf el-İş, Ömer b. Abdülazîz'in İslâm'ın maliye siyasetini uygulayarak istismarcıların istismarını önleyip kişilerin göç etmesine mani olmadığını, bunun sonuçları hazine için kötü olup gelirlerin azalmasına yol açmış olsa da beytümâl, mal toplayıp depolama yeri değil, halkın yaşam seviyesini yükseltmek için malları

¹⁶⁰⁷ Kazancı, a.g.e., s. 469-470.

¹⁶⁰⁸ Örnek olarak bk. Eminoğlu, a.g.e., s. 155-158; Ağırakça, Ömer İbn Abdülazîz, s. 104-141; Hâlid, a.g.e., s. 195-196; Halil, a.g.e., s. 184-185.

¹⁶⁰⁹ Sallâbî, Emevîler Dönemi 2, 515-516.

¹⁶¹⁰ Sallâbî, Emevîler Dönemi 2, 455-456; As-Sallâbî, *The Rightly-Guided Caliph and Great Reviver 'Umar b. 'Abd al-'Azîz*, 579-582.

dağıtma yeri olduğunu belirtmiş,¹⁶¹¹ onun siyasetinin, Emevî devletinin temellerini sarstığını ve muhaliflere gösterdiği hoşgörünün ayrılıkçı fikirlerin ve eylemlerin canlanmasına ve isyanlara yol açtığını söyleyen oryantalistleri eleştirirken kendi görüşünün aksini gösterdiğini açıklamıştır.¹⁶¹² Hodgson, Ömer b. Abdülazîz'in Hz. Ömer'ı örnek alarak adil görmediği bazı uygulamaları kaldırdığına, Berberî çocukların ödedikleri haracı ve İran'da alınan bazı yasadışı vergileri ilga edip daha önce toplanmış aşırı vergileri geri ödediğine, ayrıca servet biriktirmekten ve zulümden uzak duran etkili valiler atadığına dikkat çekmiş,¹⁶¹³ Kûfeli mevâliden savaşa katılanlara divana kaydetmeden ganimetten sınırlı bir pay verdiğini ve Haccâc b. Yûsuf'un uygulaması olan cizyeyi mühtedîlerden kaldırdığını açıklamış, ancak ayaklanmaların ve sınır yağmalarının olmaması ve savaş halinin bulunmaması nedeniyle hazine, halifenin cömert harcamalarına dayanabilirken halefleri tarafından gerektiği gibi sürdürülmediği için ıslahatının başarısızlıkla sonuçlandığını vurgulamıştır.¹⁶¹⁴ Brockelmann, çok sayıda Müslüman haraç toprağı satın alıp haraçtan muaf olduğunu ileri sürdüğünden, ihtida ve başka sebeplerle birçok gayri müslim topraklarını terk edip şehirlere yerleştiğinden dolayı Hz. Ömer'in koyduğu malî sistemin bozulduğundan, bunun üzerine Haccâc b. Yûsuf'un vergilerin ve ziraatın azalmaması için göçü yasaklayıp Müslümanların arazilerine haraç koyduğundan söz etmiş, ardından haraç toprağının ümmetin ortak malı olduğunu düşünen Ömer b. Abdülazîz'in, haraç toprağının Müslümanlara satılmasını kesin bir şekilde yasaklayıp mühtedîlerin haraç topraklarının köy ortak mülkiyetine geçmesini kararlaştırdığını belirtmiş, ancak kısa saltanat sürecinde bunları etkili bir şekilde uygulama imkanı bulamadığına, haleflerinin ise daha rahat olan Haccâc b. Yûsuf'un kurduğu sisteme geri döndüğüne, nitekim halefi Yezîd b. Abdülmelik'in kaldırılmış olan vergileri yeniden koyduğuna, bunun da halkın hoşuna gitmediğine vurgu yapmıştır.¹⁶¹⁵

Bazı yazarlar ise Ömer b. Abdülazîz'in malî icraatlarının hazineye zarar verip kötü sonuçlara sebep olduğunu iddia etmişlerdir. Nitekim Takkûş, Müslüman olanlardan cizyenin kaldırılmasının devletin gelirini azaltırken diğer gayri müslimlerin malî yükünü artırdığını, aynı şekilde İslâm'a giren çiftçilere göç izni verilmesinin tarımı

¹⁶¹¹ el-Iş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 273-274.

¹⁶¹² el-Iş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 275.

¹⁶¹³ Hodgson, a.g.e., I, 336.

¹⁶¹⁴ Hodgson, a.g.e., I, 337-339.

¹⁶¹⁵ Brockelmann, a.g.e., s. 83-85.

zayıflatıp yükü gayri müslimlerin üzerine bindirdiğini açıklamış, bundan dolayı Emevî halifelerinin önceki siyasete dönmesinin garip karşılanmaması gerektiğini belirtmiştir.¹⁶¹⁶ Yurdaydın, zühd ve takva ehli, adil ve bazı dinî vasıflara sahip insan olarak nitelenlendirdiği Ömer b. Abdülazîz'in iyi bir idareci olup olmadığının tartışılabileceğine ve malî konulara çok önem vermediğine dikkat çekmiştir.¹⁶¹⁷ Dûrî, Ömer b. Abdülazîz'in öncelikle Müslüman olanları cizyeden muaf tutup savaşan mevâlîye Araplar gibi maaş verdiğine¹⁶¹⁸ dolayısıyla İslâm'ın daha fazla yayıldığına dikkat çektikten sonra Ömer b. Abdülazîz'in mühtedîlerden cizyeyi kaldırmasının, haraç ve cizyenin ayrı olduğu Irak'ta başarılı olurken kişi başına tek bir müşterek verginin (cizye ve haracın toplamı¹⁶¹⁹) alındığı Horasan'da¹⁶²⁰ ve asıl gelirin cizye olduğu Mısır'da maliye açısından başarısız olduğunu, öyle ki hazinenin maaşları ve atâları ödeyemez duruma düştüğünü,¹⁶²¹ bu nedenle halefi Yezîd b. Abdülmelik'in selefinin sebep olduğu malî açığı kapatmak için onun siyasetini iptal edip vergileri artırdığını ileri sürmüştür.¹⁶²² Bauer, Ömer b. Abdülazîz'in kelle vergisini mühtedîlerden kaldırması üzerine fethedilen ülke halklarının cizye ödememek için topluca İslâm'a girmesi sonucunda vergi tabanının iflas ettiğini, Yezîd b. Abdülmelik'in iflası önlemek için vergileri tekrar koyması üzerine özellikle Horasan halkının ayaklanıp Çin'den yardım istediğini ileri sürmüştür.¹⁶²³ Mantran, Ömer b. Abdülazîz devrine yalnız Arapların orduya girip maaş, yardım ve ganimet aldığından, yalnız onlara toprak ve gelirlerinin tahsis edildiğinden bahsettikten sonra Ömer b. Abdülazîz'in reformları mevâlîyi hoşnut etmek, ekonomik ve sosyal eşitsizliği gidermek amacıyla yaptığını, ancak kötü uygulandığından fiilen başarısız olduğunu,¹⁶²⁴ malî reformlarının gelirlerin azalması, giderlerin fazlalaşması ve halkın çoğunluğunun hoşnutsuzluğu sonucunu doğurduğunu iddia etmiştir.¹⁶²⁵ Vloten'a göre de Ömer b. Abdülazîz, ihtida edenlerden

¹⁶¹⁶ Takkûş, a.g.e., s. 144.

¹⁶¹⁷ Yurdaydın, Hüseyin G., *İslâm Tarihi Dersleri*, Ankara 1971, s. 22-23.

¹⁶¹⁸ Taberî, *Târih*, VIII, 134, 139; Ya'kûbî, *Târih*, III, 45.

¹⁶¹⁹ Örneğin Eyle, Cerbâ, Ezruh, Necrân, Ulleys, Bânikya, Rânehürmüz, Rey, Azerbaycan, Hulvân, Hire gibi yerlerdeki halklarla müşterek vergi anlaşması yapılmıştır. Fayda, Mustafa, Hz. Ömer Zamanında Gayri Müslimler, İstanbul 2006, s. 139, 143, 145, 151, 152, 186.

¹⁶²⁰ Dûrî, *İslâm Kurumları Tarihi*, s. 151, 153; Dûrî, Abdülazîz, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, 136-137.

¹⁶²¹ Dûrî, Abdülazîz, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, 136.

¹⁶²² Dûrî, *Abbâsiler Tarihi*, s. 24.

¹⁶²³ Bauer Susan Wise, *Ortaçağ Dünyası*, (trc. Mehmet Morali), İstanbul 2018, s. 392.

¹⁶²⁴ Mantran, a.g.e., s. 116-117.

¹⁶²⁵ Mantran, a.g.e., s. 115. Ömer b. Abdülazîz'in yayınladığı maliye ve toprak ıslahatı kararına göre mevâlî, Müslümanlar gibi cizyeden muaf tutulacak, sadece öşür verecekti. Haraç toprağından kim ekerse eksin mutlaka haraç alınacaktı. Toprağı ekemeyen mühtedîler şehre göç edebilecekti.

cizyenin düşürülmesini emreden, dolayısıyla hazinenin büyük kaybını göze alan ilk halife idi. Horasan'da mühtedîlerden cizyenin kaldırılmasıyla birlikte ihtidaların artması ve Irak'ta genelleştirilen yeni atıyyeler (maaşlar) hazineyi kuruturken ondan sonra daha adaletsiz bir malî siyaset takip edilmesine sebep olmuş, yeni Müslümanlar ondan sonra sünnet olmakla ve Kur'ân ezberlemekle yükümlü tutulsalar da hazinenin iflası engellenememiş, bütçe açığı ağır vergilerle kapatılmaya çalışılmıştır.¹⁶²⁶ Yine Vloten, cizyenin kaldırılmasının başarısızlığında yöre beylerinin ve meliklerinin etkin olduğunu, hem Irak hem de Horasan'da büyük engellerle karşılaştığını ifade etmiş, bunun sebebini ise halkı ihtida eden o memleketleri işgal altında tutmanın nedeninin ortadan kalkacak olması olarak açıklamıştır.¹⁶²⁷ Ömer b. Abdülazîz'in mevâlîye Müslüman Arapların faydalandığı hakları verdiğini, cizyeyi İslâm'a giren mevâlîden kaldırdığını ve yıllık atıyyelere onları da ortak ettiğini, tüm bunları İslâm'ın yayılışına mani olan engelleri ortadan kaldırmak için yaptığını söylemiştir. Ona göre bu emirler, yönetimin gerçekleştiremeyeceği beklentiler uyandırmaktan öteye geçememiş, Irak'taki yeni atıyyeler ve Horasan'da mühtedîlerden cizyenin kaldırılması, hazineyi boşaltırken ondan sonra daha adaletsiz bir malî siyaset takip edilmesine yol açmıştır. Batılı yazarların onun icraatlarını olumsuz bir şekilde değerlendirdiğini belirten Vloten'a göre onun uygulamaları, farklı ırkları eşitlediği, hanedanın ve hazinenin çıkarına değilse de İslâm'ın yararına olduğu için katı bir şekilde mahkûm edilmemelidir.¹⁶²⁸ Yine ona göre halifenin hatası, dinî tutuculuğu ve zamanın ihtiyaçları tamamen başkasını gerekli kılarken ıslahatlarında Hz. Ömer'in uygulamalarını esas almasıydı. Devrin ihtiyaçları, farklı yerlerdeki Arap toplulukların devletin yardımına muhtaç olmadan başka işlerle uğraşmalarını, hudut birliklerine tımar toprakları verilmesini ve mevâlîye de yayılan yıllık atıyyelerin kaldırılmasını gerektirirken Ömer b. Abdülazîz bunların aksini yapmıştır. Hazinenin boşalmasına yol açan bu dağıtım, faydalı bir uygulama olan mühtedîlerden cizyenin kaldırılmasına da mani olmuş, bunun sonucunda mevâlînin

Hicrî 100 (718-719) yılından itibaren haraç topraklarının Müslümanlara satılması yasaklandı, sadece icar etmelerine izin verildi. Mevâlî orduya girdi, asker maaşları yükseltildi. Onun reformları, gelirlerin azalması, giderlerin fazlaşması ve halkın çoğunluğunun hoşnutsuzluğu sonucunu doğurdu. İslâmî malî sistem, ancak Hişâm b. Abdülmelik zamanında oluşturuldu. Haraç toprağa bağlanıp gelirinin onda biri alınır ve bu miktar artırılmazdı. Zimmiler cizye öder, Müslümanlar da İslâm'ın emrettiği şeyleri verirdi. Bu sistem, toprakların sayımı ile tamamlandı. Mantran, a.g.e., s. 115.

¹⁶²⁶ Vloten, a.g.e., s. 34, 38-39.

¹⁶²⁷ Vloten, a.g.e., s. 37.

¹⁶²⁸ Vloten, a.g.e., s. 38-39.

içinde uyanan kurtuluş ümitleri hiç sönmemiş, mevâlî fırka mücadelesine katılmış, sonraki isyanların ateşi olup Emevî ailesine de Haccâc b. Yûsuf'dan daha büyük bir darbe vurmuş, Haccâc b. Yûsuf'tan daha fazla şiddete başvurulmasına yol açmıştır.¹⁶²⁹ Hitti, Ömer b. Abdülazîz'in mevâlînin gönlünü almak için toprak vergisini mühtedîlerden kaldırdığını, Hicrî 100 (718-719) yılından itibaren haraç arazilerinin satılmasını yasaklayıp mühtedîlerin arazilerini gayri müslim cemaate bıraktığını, ancak bu iyi niyetli teşebbüsün başarılı olamadığını, zira gelirler azalırken maddî imkan ve imtiyazlardan faydalanmak için birçok İranlı ve Berberînin ihtida ederek şehirlere geldiğini, bu sebeple daha sonra Haccâc b. Yûsuf'un sistemine dönüldüğünü savunmuştur.¹⁶³⁰ Wellhausen da haraç topraklarının satışı engellenemediğinden Ömer b. Abdülazîz'in bu kararının başarılı olamayıp hazineye katkıda bulunamadığına, ondan sonra da aslı haraç toprağı olan tüm arazilerden haraç alınmaya başlandığına vurgu yapmıştır.¹⁶³¹

Ömer b. Abdülazîz'in maliye politikasını değerlendirebilmek ve yaptığı yeni düzenlemelerin sonuçlarını tespit edebilmek için önce gelir kaynaklarını ve miktarını belirlemek, ardından gider kalemlerini ve miktarlarını tespit edip gelirlerle mukayese etmek gerekmektedir. O döneme ait yeterli ve güvenilir malî istatistikler olmadığından oldukça zor bir iş olsa da eldeki bilgilerle dönemin malî bilançosunu tahmini olarak çıkartmaya çalışacağız.

Daha önce devletin gelir kaynakları, ganimet, fey, cizye, haraç, zekât, öşür, madenler, meks/onda bir gümrük vergisi, çarşı/pazar vergileri, ev ücretleri, Nevrûz ve Mihricân hediyeleri, kâğıt parası, nikah ücretleri, darrâbînin (para basanlar) ücretleri, gümüş eritme ücretleri, ev ücretleri, elçilerin ücretleri ve hediyeleri, cehâbizenin/kasâtirenin (bilirkişiler) ücretleri, âmillerin erzakı, sofrası, hazine arazisi üzerine inşa edilen meskenlerin kirası, nöbet (günlük yemek) ve köprü geçiş ücretleri, savâfi ve iktâlardan oluşuyordu.

Ömer b. Abdülazîz, ganimet, fey, cizye, haraç, zekât, öşür, madenler, savâfi ve iktâlar dışındaki tüm vergi ve rüsûmları gayri meşrû ve zulüm sayarak kaldırmış,

¹⁶²⁹ Vloten, a.g.e., s. 39, 48.

¹⁶³⁰ Hitti, *İslâm Tarihi*, II, 346.

¹⁶³¹ Wellhausen, a.g.e., s. 133. Erkal, Alfred von Kremer ve August Müller'in, Ömer b. Abdülazîz'in haraç toprağının satılmasını yasaklamasının ve mühtedîlerden cizyeyi kaldırmasının devletin gelirlerini düşürdüğünü ve devletin mukadder sonunu hazırladığını iddia ettiklerini aktardıktan sonra aksine gelirleri artırdığını ifade etmiştir. Erkal, a.g.e., s. 213.

dolayısıyla devletin gelir kaynakları, ganimet, madenler, savâfi ve iktâlar, durmadan azalan cizye ve haraç, zekât ve fitreye dayanır hale gelmiştir. Bunların arasında haraç geliri ana gelir kaynağına dönüşmüş ve asıl vergi yükü sürekli sayıları azalan zimmîlere yüklenmeye başlanmıştır.

Ömer b. Abdülazîz devrinde askerî faaliyetler genel olarak durdurulduğundan kayda değer bir ganimet ve fey gelirinden bahsedilmemektedir.

Hz. Ömer'in kendi devrinde devletin ihtiyaçlarını ve zimmîlere adaleti gözeten, ekseriyeti oluşturan zimmîlerin ödeyeceği cizye ve haraca dayanan malî sistemi, sürekli ihtidalarla cizyenin düşmesi ve haraç arazilerinin öşür arazisine dönüşmesi sonucunda kaçınılmaz olarak yetersiz hale gelmiş, devlet büyüyüp masrafları artarken haraç ve cizye gelirleri sürekli azalmaya devam etmiştir.¹⁶³² Hz. Ömer'in koydukları dışında vergi koymayı meşrû görmeyen bir anlayış hakim olduğu için onun malî nizamını yeni vergi ve araçlarla ıslah etme girişimleri de iyi karşılanmamıştır. Aynı nedenle Ömer b. Abdülazîz'in daha önce konulan birçok vergiyi ve Hz. Ömer'in koyduğu gümrük vergisini iptal ederek gelirleri azalttığı da bir vakıadır. Ayrıca Ömer b. Abdülazîz'in Müslüman olanlardan cizyeyi kaldırması ve teşvikleri sonucunda birçok insanın İslâm'a girmesi nedeniyle cizye gelirleri dikkat çekici bir şekilde azalmıştır. Cizye ve haraçtan oluşan müşterek tek verginin alındığı Horasan gibi yerlerde mühtedîlerden cizye kaldırılınca haraç da kaldırılıp zimmîlere yüklenmiş oluyordu. Bunun yanında Müslüman olanların ekmeği tercih ettikleri haraç topraklarının öşrî topraklara dönüşmesi, haraç topraklarının bir kısmını elde eden Müslümanların öşür ödemeleri ve toprakların terk edilmesi neticesinde haraç gelirlerinin de düştüğü açıktır.¹⁶³³ Ömer b. Abdülazîz'in ıslahatının başarılı olabilmesi için müşterek verginin cizye ve haraç şeklinde ayrılması ve ölçümler yapılarak her toprak parçasının durumuna göre ödeyeceği haracın belirlenmesi gerekiyordu. Ancak bu yapılamadığından hem hazine zarara uğramış, hem de zimmîlere daha fazla yük yüklenmiştir. Nitekim daha sonraları Horasan valisi olan Nasr b. Seyyâr (738-748), Ömer b. Abdülazîz'in siyasetini izleyerek cizye ile haracı ayırdıktan sonra Horasan'da her bir toprağa belirli ve sabit bir haraç belirlemiş, ancak geciken bu düzenleme büyük toprak sahibi dihkanelara büyük haraç vergisi yükleyip tüm imtiyazlarını kaybettirdiğinden dolayı onların hızla Abbâsî

¹⁶³² Dûrî, *İslâm Kurumları Tarihi*, s. 138-139.

¹⁶³³ Dûrî, *İslâm Kurumları Tarihi*, s. 151, 153.

ihtilaline katılmalarına yol açmıştır.¹⁶³⁴ Bunun nedeni daha önce fâtipler tarafından konulan müşterek vergidir. Zira adalet gereği olarak geç de olsa cizye ve haracın ayrılması ve haracın toprağa göre belirlenmesi, yeni Müslümanları sevindirirken artan haraç vergileri sebebiyle büyük toprak sahiplerini tedirgin etmiş, dolayısıyla muhaliflerin safına geçmelerine neden olmuştur.

Daha önce sayıları azaldığından ve daha fazla müşterek cizye yükü yüklendiğinden topraklarını terk eden zimmîler çoğalmış, ekilmeyen haraç arazileri fazlalaşmış, dolayısıyla haraç gelirleri de düştüğü için toprak sahipleri, daha önce zorla topraklarına geri gönderilmişti. Ömer b. Abdülazîz devrinde ikna edilerek köylerine dönmeleri sağlanmaya çalışıldıysa da ne kadar başarılı olduğuna dair bir bilgiye rastlanılmamıştır. Aynı şekilde Kıbrıs, Eyle, Necrân gibi yerlerdeki Hristiyanların müşterek (cizye ve haraç) vergilerinin azaltıldığı da buna ilave edilmelidir.

Gelirlerdeki bu düşüşü vurgulayan başka bilgiler de mevcuttur. Nitekim Ömer b. Abdülazîz, zimmîlerin İslâm'a çok girdiğini ve bu yüzden haracın azalmasından korktuğunu mektupla bildiren Adî b. Ertât'a¹⁶³⁵ ve zimmîler İslâm'a koşunca cizyenin kesildiğini yazan¹⁶³⁶ Hayyân b. Şüreyh'e bir dirhem vergi toplanmasa da onların topluca İslâm'a girmiş olmasını isteyeceğini, zira Allah'ın Muhammed (sav)'i tahsildar olarak değil, davetçi olarak gönderdiğini bildirerek¹⁶³⁷ maliye siyasetinde devletin maslahatından daha çok İslâm'ın yararını tercih etmiştir.¹⁶³⁸ Beytülmaldeki malın yetersiz olduğuna işaret eden başka bilgiler de vardır. Nitekim ödenmemiş geçmiş maaşlarını vermek için mektup yazdığı Hasan-ı Basrî, İbn Sîrîn¹⁶³⁹ ve Hârice b. Zeyd¹⁶⁴⁰ gibi bazı âlimler denklere de verirse kabul edeceklerini bildirince Ömer b. Abdülazîz, malın yetersiz olduğunu söyleyerek yapamayacağını iletmiştir.

Ömer b. Abdülazîz, hazinenin açığını kapatmak ve devletin masraflarını karşılamak için daha önce bir şekilde Müslümanların eline geçmiş ve öşrî araziye dönüşmüş haraç topraklarını onaylarken asıl gelir kaynağı olan haraç topraklarının satışını 100/718-719 yılından itibaren yasaklamış ve satın alanlardan hem haraç hem de

¹⁶³⁴ Dürî, *İslâm Kurumları Tarihi*, s. 154; Dürî, Abdülazîz, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, 137-138.

¹⁶³⁵ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 119-120; Ebü Nuaym, *Hilye*, V, 305.

¹⁶³⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 373.

¹⁶³⁷ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 181. Ayrıca bk. Hasan İbrahim, a.g.e., I, 415-416

¹⁶³⁸ Duman, a.g.e., s. 63.

¹⁶³⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 342.

¹⁶⁴⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 342; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XV, 395. Ayrıca bk. Ümmü Selma, a.g.e., s. 143.

zekât alacağını ilan etmiştir. Ayrıca topraklarını terk eden zimmîlerin ikna edilerek arazilerine dönmelerini teşvik etmiş, öte yandan zimmîlerin ziraatı bırakmamaları için ziraî araç gereçlerini satmalarını da yasaklamıştır. Aynı amaçla savâfi ve terk edilmiş toprakları yarı yarıya, olmazsa onda bir ürün karşılığında kiralanmasını, kiralaayan bulunmazsa ıslah edilmesini emretmiştir. Söz konusu tedbirlerle birlikte maden ve iktâların gelire etkisine ilişkin bir bilgiye sahip değilsek de döneminin kısalığından dolayı az olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶⁴¹ Aynı şekilde saray, hanedan üyeleri ve devlet kurumlarının masraflarında sıkı tasarruf tedbirleri alarak, keyfi harcamaları terk ederek, sıkı kontrollerle bürokratların zenginleşmesine mani olarak ve büyük askerî harcamalar yapmayarak bütçe açığını azaltmaya çalıştığı da belirtilmelidir.¹⁶⁴²

Ömer b. Abdülazîz'in dindar ve zâhid kişiliği, kendine ilk halifeleri örnek alması, zekât, fitre ve öşür vermeyi teşvik etmesi ve adil uygulamaları sebebiyle öşür, fitre, zekât gibi dinî temelli gelirlerin çok fazlaştığı belirtilmektedir. Devlete güvenin artmasına paralel olarak âmillere teslim edilen zekât miktarı artmış olsa da verilen zekât toplamı fazla değişmemiş olmalıdır. Zira memura verilen zekâtlar fazlalaşsa da ibadet olduğundan toplam zekât verenlerin sayısı çok artmamış olmalıdır. Ayrıca Ömer b. Abdülazîz, zekâtı kontrol etmeden sadece verenden ve beyanı kadar almış, daha sonra zekâtları toplandığı yerlerde dağıttırıştır.

Ömer b. Abdülazîz devrindeki devlet, râşid halifeler devrindeki devletten hem çok büyük hem de daha fazla gideri olan bir devlettir. Önceki halifelerden farklı bir siyaset takip eden Ömer b. Abdülazîz'in harcama kalemleri arasında askerî harcamalar, saray ve hanedan üyelerinin tahsisatı, imar, onarım ve ıslah giderleri epey azalmış, posta teşkilatı, devletin araç gereçleri ve hayvanlarının masrafı pek değişmemiştir. Ancak esirlerin kurtarılma bedeli, asker ve memur maaşları, malî destekler, umumileştirilen atiyyeler, erzak destekleri ve sosyal yardımlar ise çok artmıştır. Bu harcamalardan en fazla payı Ehl-i beyt mensupları, köleler, mahkûmlar, çocuklar, yetimler, yoksullar, borçlular, evlenecekler, yaşlı, engelli ve hastalar almıştır. Ancak söz konusu azalan ve artan harcamalarla ilgili olarak parça parça küçük rakamlar dışında elimizde istatistiki somut bilgiler olmadığından hazineye etkisi hakkında kesin bir şey söylenemese de olumsuz etkilediği muhakkaktır.

¹⁶⁴¹ Fevzî, a.g.e., s. 114.

¹⁶⁴² Apak, *İslâm Tarihi* 3, s. 206.

Ömer b. Abdülazîz'in devrinin kısalığı sebebiyle ziraati geliştirmek için aldığı bazı teşvik tedbirlerinin sonuçları görülemediği olmalıdır. Gümrük dâhil çok sayıda vergi ve harcı iptal etmesi, maaşları umumileştirmesi, yardımları çok artırması ve serbest ticareti başlatması, dolayısıyla muhtaç kesimi rahatlatması, elimizde güvenilir kayıtlı veriler olmasa da hazinenin gelirlerini azaltırken halkı memnun etmiş, muhtaçların durumunu düzeltmiş ve ticari hareketliliği artırmış olmalıdır.

Rivayete göre Ömer b. Abdülazîz, Haccâc b. Yûsuf'un dine ve dünyaya fayda getirmeyip Irak'ın haracını kırk milyon dirheme düşürdüğünü belirttikten sonra o yıl kendisine seksen milyon ödendiğini ve ertesi yıla hayatta kalırsa Hz. Ömer'e ödenen yüz on milyonun kendisine ödeneceğini umduğunu ifade etmiştir.¹⁶⁴³ Ömer b. Abdülazîz'in topladığı Sevâd haraç ve cizye gelirinin çok artmadığı, en yüksek rakamlar dikkate alınsa bile Haccâc b. Yûsuf'la sonraki vali Ömer b. Hübeyre'nin topladığı miktardan çok yüksek olmadığı, ayrıca rakamların esas kabul edilemeyecek kadar çok farklı olduğu daha önce ifade edilmişti. Ayrıca Ömer b. Abdülazîz'in geçmiş öşrî arazileri onadığı, Hicrî 100 (718-719) yılından itibaren haraç toprağının satışını yasakladığı ve Hicrî 101 (720) yılında vefat ettiği dikkate alındığında haraç gelirinin bariz bir şekilde arttığını söylemek zordur.

Netice olarak özellikle esirlerin kurtarılma bedeli, asker ve memur maaşları, malî destekler, umumileştirilen atıyyeler / genel maaşlar, erzak destekleri ve sosyal yardımlar çok artmış, dolayısıyla muhtaçların ve halkın yüzünü güldürürken hazine görevlilerini rahatsız etmiş ve hazineyi zora sokmuş olmalıdır. Zira harcamalar fazlaşırken gelirler azalmış, kaldırılan mezkur vergi ve harçların etkisiyle hazine, giderleri karşılamakta zorlanmıştır.

¹⁶⁴³ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XII, 185-186; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, V, 2044; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 546.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ÖMER B. ABDÜLAZÎZ'İN FARKLI TOPLUM KESİMLERİYLE İLİŞKİLERİ

I. ŞAİRLER

Şiir ve şair, hemen her toplumda destek ve itibar görürken Araplar için şiirin başka bir önemi daha vardır. Zira yazma kültürü olmayan Arapların örf, âdet, gelenek, inanç, değer yargıları, önemli olaylar, kısaca Arap kültürü ve tarihinin kayıt defteri ve taşıyıcısı şiirdir. Ayrıca o devirlerde şiir, her açıdan çok etkili basın yayın araçlarının, şair ise haberci ve yazarların yerini tutmaktaydı. Bundan dolayı Emevî halifeleri edebi çalışmaları desteklemişler, özellikle toplum üzerinde çok etkili olan şairleri özel toplantılarında ağırlayıp ödüllendirerek kendi taraflarına çekmeye, onlar vasıtasıyla kendi icraatlarını halka duyurmaya çalışmışlardır. Bazen çeşitli nedenlerle ayıpladıkları, yanlarından uzaklaştırdıkları veya cezalandırdıkları şairler de olmuştur. Ömer b. Abdülazîz ise olayları genelde geleneksel politikacı ve asker gibi değerlendirmedikten, zâhidlik tarafı çok ağır bastığından bu geleneği biraz değiştirerek sürdürmüştür.

İlk Emevî halifesi Muâviye, şiiri sever, şiirden anlar ve şairleri teşvik ederdi. Şairlerin topluma etkilerini bildiğinden onları çevresine toplayıp ağırlar ve onlara ihşanlarda bulunurdu.¹⁶⁴⁴ Abdülmelik b. Mervân¹⁶⁴⁵ ve Hişâm b. Abdülmelik¹⁶⁴⁶ de şiir ve şairlerle ilişkiler konusunda Muâviye'yi takip etmişlerdir. Ancak Hişâm b. Abdülmelik, kendisi aleyhine imalı bir şiir yazan Ferezdak'ı bir süre hapsedip bırakmış, acemleri öven İsmâîl b. Yesâr'ı da Hicâz'a sürmüş, Şia taraftarı olup isyan eden Zeyd b. Ali'nin ölümüne mersiye yazan şair Kümeyt b. Zeyd'i ise önce hapsedmiş, özür dileyip kendisi hakkında mersiye yazdıktan sonra affederek ödüllendirmiştir.¹⁶⁴⁷ Yezîd b. Muâviye ise çok sayıda tarihçi ve edebiyatçı tarafından takdir edilen bir şairdir. Ancak ona nispet edilen şiirleri inceleyen araştırmacılar, bir kısmının kendisine ait olmadığı

¹⁶⁴⁴ Aycan, *Muâviye b. Ebî Süfyan*, s. 55.

¹⁶⁴⁵ Erkoçoğlu, a.g.e., s. 429-435.

¹⁶⁴⁶ Atçeken, *Hişâm b. Abdülmelik*, s. 249-253.

¹⁶⁴⁷ Atçeken, *Hişâm b. Abdülmelik*, s. 251.

sonucuna varmışlardır. Güzel şiir yazan Yezîd b. Muâviye, meclislerinde şairlere ziyafet verip bol bol bağış yapmıştır.¹⁶⁴⁸ Muâviye, şair Abdurrahmân b. Hakem b. Ebî'l-Âs'a şiirlerinde kadınlara methiyeler düzmekten, hicivden ve edepsizlikten uzak durup eğitici şiirler yazmasını tavsiye etmiştir.¹⁶⁴⁹ Emevî halifelerinin ve emirlerinin çoğu, şiirle coşup şairleri mükâfatlandırmıştır. Emirlerden Mesleme b. Abdülmelik, malının üçte birini edebiyatçılara vasiyet ederek şiirin ehlini helak eden bir sanat olduğunu vurgulamıştır.¹⁶⁵⁰ Hatta halifelerden Yezîd b. Muâviye ve Velîd b. Yezîd, emirlerden Abdurrahmân b. Hakem gibi bazıları, şiirlerinin kalitesiyle meşhur olmuş devlet adamlarıdır. Emevîler'in şiire ilgisi, bunlarla sınırlı kalmamış, aksine şiirleri toplayıp tedvin etmeye de uzanmıştır. Zira Velîd b. Abdülmelik, meşhur ravi Hammâd'ı cahiliye şiirlerini bir divanda toplamakla görevlendirmiştir.¹⁶⁵¹

Ömer b. Abdülazîz'in Arap dilinin inceliklerini severek öğrendiğine, Arapça'yı kurallarına uygun ve güzel konuştuğuna, fasih ve edebi konuşmaları sevdiğine daha önce değinilmişti. Öte yandan mektuplarını yazdırırken karalama yapmadan kurallara uygun akıcı ve veciz bir üslup kullanır, kâtiplerin ve diğer görevlilerin mektuplarındaki dilbilgisi ve ifade hatalarını affetmezdi. Bunlara ilaveten kendi sözlerine göre gençliğinde Medîne'de İslâmî ilimleri öğrenirken Arap edebiyatına ve şiire özel ilgi duymuş¹⁶⁵² ve bu konuda yeterli bilgi ve zevk sahibi olmuştu. Daha sonraları şairlerle görüşüp okudukları şiirleri dinlemiş, farklı şairlere¹⁶⁵³ ait birçok şiir ezberlemiş, sohbetlerinde yeri geldikçe birçok defa bu şiirleri örnek olarak okumuş, temsil getirdiği bu şiirler¹⁶⁵⁴ ve kendisinin yazdığı ifade edilen az sayıdaki şiir¹⁶⁵⁵ kaynaklarda da yer almıştır.

Ömer b. Abdülazîz, halifeliği döneminde gazel (aşk) şairlerden uzaklaşırken zühde çağırان, ahlakî ve dinî şiirler söyleyen şairleri kendisine yakınlaştırmıştır. Nitekim bunlardan biri olan Sâbık el-Berberî (132/749), birçok defa yanına gelip Ömer

¹⁶⁴⁸ Tafsilatlı bilgi için bk. Kılıç, *Yezid b. Muaviye*, s. 378-385.

¹⁶⁴⁹ Şâhîn, a.g.e., s. 483.

¹⁶⁵⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 329.

¹⁶⁵¹ Emevîler'in şiire ve şaire ilgisinin ayrıntıları için bk. Şâhîn, a.g.e., s. 481-485.

¹⁶⁵² İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 14.

¹⁶⁵³ Abdullah b. Abdüla'lâ'nın şiirlerinden verdiği örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 261-264.

¹⁶⁵⁴ Temsil getirdiği şiirler için bk. Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 182; Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 588; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 319; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 240-246; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 261-271; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 706-708. Ayrıca bk. Fâûr, a.g.e., s. 159-172.

¹⁶⁵⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 241, 245; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 267-268. Ayrıca bk. eş-Şeyh, a.g.e., s. 93-96.

b. Abdülazîz'in nasihat isteğine karşılık şiir okumuş, ölümü, kabri, âhireti ve cehennemi hatırlatan nasihat şiirlerinden etkilenen Ömer b. Abdülazîz, bazen ağlamış, bazen de hıçkırıklara boğulup kendinden geçmiştir.¹⁶⁵⁶ Aynı şekilde Ömer b. Abdülazîz, Abdüla'lâ b. Ebî Amre (Amr)'ı Bizans kralını İslâm'a davet için elçi olarak göndermek isteyince oğlu Abdullah'ı kendisiyle birlikte göndermesini talep etmiş, ancak halife oğlu Abdullah'ı nefret ettiği şekilde yürürken gördüğünü ve onun şiir söylediğini belirtip reddetmesi üzerine Abdüla'lâ b. Ebî Amre, onun doğuştan engelli olduğunu ve sadece zühdi şiirler söylediğini bildirince oğlunu akşam yanına getirmesini rica etmiş, akşam oğlunun okuduğu ölümü ve âhireti hatırlatan uzun şiirin etkisiyle Ömer b. Abdülazîz'in gözleri yaşla dolmuştur.¹⁶⁵⁷

Kaynaklar, Ömer b. Abdülazîz'in nasihat şiirleri söyleyen şairlere kapısını sonuna kadar açtığından söz ederken onları ödüllendirdiğine değinmemekte, diğer şairlere ise bağışta bulunduğunu belirtmekte, bununla birlikte şairlere sadece doğruyu söylemelerini, İslâm inanç ve ahlakına aykırı ifadeler kullanmamalarını, zira sözlerinden sorgulanacaklarını hatırlattığından bahsetmektedir. Nitekim halife seçildiğinde ziyaretine gelen şairler kapısında günlerce izin beklerken izin alması için rica ettikleri Adî b. Ertât, şairlerin kapıda beklediklerini, onların sözlerinin etkili olduğunu hatırlatınca Ömer b. Abdülazîz, şairlerle bir işinin olmadığı cevabını vermiş, buna karşılık Adî b. Ertât, Allah Rasulü'ne (sav) medhiye okununca bağışta bulunduğunu hatırlattıktan sonra halifenin merakı üzerine Hz. Peygamber'in (sav) kendisini öven şair Abbâs b. Mirdâs es-Sülemî'ye bir elbise vererek hicvetmesini engellediğini anlatıp onun medhiyesini okumuştur. Sonra halife, sırayla kapıda bekleyen şairleri sormaya, adını söylediklerinde dine ve ahlaka ters gördüğü şiirlerini ezberinden okuyup yanına asla giremeyeceğini söylemeye başlamış, onlardan Abdullah b. Ebî Rebîa, Ferezdak (114/732), Ahtal (92/710-711), Ahvas, Cemîl b. Ma'mer (82/701) ve Cerîr b. Atiyye'ye (110/729) böyle davranmış, sadece Cerîr b. Atiyye'ye yanına girmesine izin verince ona Allah'tan korkmasını ve sadece hakkı söylemesini emretmiştir. Uzun bir şiir okumasının ardından ona hiçbir hakkının olmadığını bildirmiş, ancak Cerîr'in yolcu olduğunu belirtmesi üzerine halife olduğunda sahip

¹⁶⁵⁶ Farklı örnekler için bk. Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 318; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XX, 13; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 169-172; İbn Receb, *Mecmûu Resâil*, II, 507-510. Ayrıca bk. Sallâbî, a.g.e., s. 345.

¹⁶⁵⁷ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 263-264. Ayrıca bk. Humejdî, a.g.e., s. 120.

olduğu 300 dirhemden kalan 100 dirhemi ona vermiş, bunu kabul eden Cerîr onun elde ettiği en sevimli para olduğunu ifade edip dışarı çıktığında soranlara fakirlere verip şairlere vermeyen bir halifenin yanından çıktığını açıklamıştır.¹⁶⁵⁸ Aynı olaydan bahseden başka rivayete göre Cerîr, kendisine izin verilmemesi üzerine hâcibine şiirini el-Hamdülillâh ile başlattığını bildirince izin verilmiş, şiirini okumasının ardından Ömer b. Abdülazîz, beytümâlden hiçbir şey veremeyeceğini açıklayıp kılıcının süsünü takdim etmiştir.¹⁶⁵⁹ Daha sonra tek başına Ömer b. Abdülazîz'in ziyaretine gelen Cerîr b. Atiyye el-Hatfî, bir zaman beklediyse de izin alamamış, sonra yardım istediği âlim Avn b. Abdullah el-Mes'ûdî, halifeye Cerîr'in kapıda beklediğini bildirmiş, kimsenin girmesine engel olunmadığını söylemesine karşılık Cerîr'in şiir okumak için özel bir izin talep ettiğini hatırlatmıştır. İçeri alınan Cerîr, muhtaç, yetim ve öksüzlerin acınacak hallerini tasvir ettiği bir şiir okuyunca Ömer b. Abdülazîz, sakalı ıslanacak kadar ağlamış, peşinden zekâtların uç bölgelerdeki fakirlere dağıtılmasını emretmiştir. Ardından kendi için bir şeyler talep eden Cerîr'e sırasıyla kinayeli bir şekilde ilk Muhâcirlerin, Ensârın çocuklarından, fakirlerden ve yolculardan olup olmadığını sormuş, hayır cevabı almasına karşılık onun hiçbir hakkının olmadığını söyleyince Cerîr, kapıya yönelmiş, Avn b. Abdullah el-Mes'ûdî'nin Cerîr'in ihsana almış dilinden korkulan bir adam olduğunu hatırlatması üzerine halife, onu geri çağırıp kendi malından 20 dinarı ve dört elbiseyi onunla bölüşmüş, akabinde Cerîr dışarı çıktığında kapıda bekleyen insanlara fakirlere bağışlayan, ama şairlere bağışlamayan bir adamın yanından çıktığını söyleyip ona teşekkür etmiş, daha sonra da onu hiçbir kötülükle anmazken öldüğünde şu şiiri okumuştur:

Bugün Güneş tutulmuş ki doğmadı

*Gecenin yıldızları ile Ay sana ağlamakta.*¹⁶⁶⁰

Aynı olayı anlatan başka bir rivayette farklı olarak Ömer b. Abdülazîz'in hakkı olmadığı sözüne itiraz eden Cerîr, kendisi gibi Allah'ın yolculara hak tanıdığını

¹⁶⁵⁸ İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-Ferîd*, I, 336-340; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 196-202; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 35-38; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 45-48. Ayrıca bk. Sahrî, a.g.e., s. 66-70. Emevîler'den bazı dindar ve takva ehli halifeler, özellikle Ömer b. Abdülazîz, şairlerin devlet hazinesinden maaş almalarını caiz görmüyorlardı. O, kendisine maaş bağlanması konusunda ısrar eden bir şaire bir şey vermek zorunda kalırsa hazineden değil, kendi özel malından verirdi. Hz. Ömer, şairler bir tarafa Kur'ân hafızlarının bile kendi kendilerini geçindirecek bir geçim yolu bulmalarını, halk üzerine yük olmamalarını tavsiye ederdi. Zeydân, a.g.e., II, 325.

¹⁶⁵⁹ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 100-108.

¹⁶⁶⁰ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 134-136; İbn Fadlullâh el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, XXIV, 418-419.

hatırlatınca halife, atâsına ilave olarak kendi atâsından geriye kalan 4¹⁶⁶¹ veya 20¹⁶⁶² dinarı vermiştir. Başka bir kaynağa göre Cerîr, önceki halifelerin kendisine dört bin dirhem verdiklerinden bahsedince Ömer b. Abdülazîz, Muhâcirlerden, Ensârdan ve mücahitlerden olmadığını hatırlatarak bir şey veremeyeceğini bildirmiş, yolcu olduğunu hatırlatması üzerine halife yanında para olmadığından aile fertlerinden otuz dinar alıp ona vermiş, çıktığında kapıda bekleyenlere fakirlere bağışta bulunup şairlere vermeyen bir halifenin yanından çıktığını açıklamıştır.¹⁶⁶³

Ömer b. Abdülazîz'i tebriğe gelen Küseyyir, Ahvas ve Nusayb için kaldıkları dört ay içinde Mesleme b. Abdülmelik ve başkaları izin istemişse de verilmemiş, nihayet bir cuma günü Ömer b. Abdülazîz'in hutbesini dinleyip etkilenen Küseyyir, arkadaşlarına önceki Emevî halifeleri için söyledikleri şiirlerden başkasını okumalarını, zira onun dünyevî değil, uhrevî bir kişi olduğunu hatırlatmıştır. Dört ay sonra izin alıp yanına girdiklerinde Küseyyir, selam verip misafirliğin uzadığını, faydasının azaldığını ve Arap heyetlerinin halifenin haksızlık yaptığını konuştuğunu bildirmiştir. Bunun üzerine Ömer b. Abdülazîz, zekât verilecekler âyetini¹⁶⁶⁴ okuduktan sonra ona bunlardan biri içinde olup olmadığını sormuş, Küseyyir'in yurdundan ayrı kalmış bir yolcu ve arkadaşı olduğunu söylemesine karşılık Mesleme b. Abdülmelik'in konuğu olanı yurdundan ayrı düşmüş kişi olarak görmediği cevabını vermiş, Küseyyir'in¹⁶⁶⁵ şiir okumak için izin istemesi üzerine okumasını, ama hak olandan başka bir şey söylememesini şart koşmuş, o da şu şiiri okumuştur:

Yönetime geçince ne Ali'ye dil uzattın (şetm) ne masumu korkuttun

Mücrimin yolundan da gitmedin.

Söyledin, söylediklerini de yaptıklarınla doğruladın

Bundan dolayı her bir Müslüman senden razı oldu

Apaçık hakkı söyledin,

Elbette hidayet alâmetleri konuşmakla açığa çıkar

¹⁶⁶¹ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve 's-Siyâse*, II, 134.

¹⁶⁶² Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 327-329.

¹⁶⁶³ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 100-108.

¹⁶⁶⁴ Tevbe, 9/60.

¹⁶⁶⁵ Ömer b. Abdülazîz, halifeliği sırasında minberde Allah'a hamd ü sena, elçisine, Ebû Bekr'e, Hz. Ömer'e, Hz. Osman'a salat ü selam etti. Onların içinde Hz. Ali'yi de zikredip hayır duada bulundu ve hakkında güzel sözler söyledi. Sonra insanlar onun yanına girdi. (*Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 101-102) Onların içinde Küseyyir ve Cerîr b. el-Hatafâ da vardı. Küseyyir aktarılan şiirini (İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 382; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 101-102; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 231-232; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 98-99.) okuduktan sonra Ömer b. Abdülazîz, öyleyse kurtuluşa erdiği karşılığını verdi. Belâzürî, *Ensâbü'l-Esrâf*, VIII, 161; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 98-99.

Sonra halife, şiirini okuyan Ahvas'a aynı uyarıları yapmış, ancak Nusayb öne çıkıp şiir okuma izni istediye de ona izin vermeyip Dâbık'a gitmesini emretmiş, Küseyyir¹⁶⁶⁶ ve Ahvas'a üç yüz dirhem, Nusayb'a ise elli dirhem¹⁶⁶⁷ veya her birine yüz elli dirhem¹⁶⁶⁸ verilmesini bildirmiştir. Aynı şekilde Ömer b. Abdülazîz'in yanına girmek için izin isteyince verilmeyen Nusayb,¹⁶⁶⁹ şiirinin hamd ile başladığını söyleyince izin verilip şiirini okumuş, bunun üzerine halife ona kılıcının süslemelerini vermiş, kendisini şiirle öven Cerîr'e üç yüz dirhem, Dükeyn er-Râciz'e on beş deve verilmesini emretmiştir.¹⁶⁷⁰ Dükeyn er-Râciz, Ömer b. Abdülazîz'in yanına geldiğinde birkaç beyt yazıp namaza çıkarken okuyunca valilik dönemindeki bir sözünü hatırlayan Ömer b. Abdülazîz, üç yüz dirhem toplayıp atıyye olarak ona vermiş¹⁶⁷¹ veya halifenin yanına gelip Medîne'de valiye verdiğini bir sözü yerine getirmesini istemesi üzerine Ömer b. Abdülazîz, kendisinin çok arzulu bir nefsi olduğundan, önce emirliğe sonra halifelığe özlem duyduğundan, ikisine de ulaştıktan sonra cenneti arzulamaya başladığından söz ettikten sonra yanında bulunan bin dirhemi verip Allah'ın bereketlendirmesini dilemiş, duasının bereketiyle Dükeyn er-Râciz'in aldığı develer hızla çoğalmıştır.¹⁶⁷² Benzer şekilde mevâlîden zenci bir şair olan İbn Rebâh, Ömer b. Abdülazîz'in huzuruna çıkarak birkaç kızı olduğundan, ancak siyahlığının tamamını onlara miras bıraktığı için nasiplerinin kapandığından, kendisinin siyahlara vermek istemediğinden, beyazların ise almadığından bahsederek halini arz edince halife kızlarına maaş bağlamıştır.¹⁶⁷³

Yukarıda belirtildiği üzere Ömer b. Abdülazîz, şiire özel ilgi duyup çok sayıda şiir, hatta İslâm'a aykırı gördüğü şiirleri bile ezberlemiştir. Öğüt dışındaki şiirlere

¹⁶⁶⁶ Küseyyir, Yezîd b. Abdülmelik'in yanına gidip medhiye okuyunca ona yedi yüz dinar verdi. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 27-30.

¹⁶⁶⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 38-42.

¹⁶⁶⁸ İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-Ferîd*, I, 333-336; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 27-30.

¹⁶⁶⁹ Meşhur medhiye şairi Nusayb, yanına geldiğinde Ömer b. Abdülazîz, ona şiirinde kadınlara aşk ilan ettiğini söyleyerek paylamış, ancak Nusayb'ın bunu terk ettiğini söylemesi ve yanındakilerin de şahitlik etmesi üzerine halife ona ihsanda bulunmuştur. Ahmed Emîn, *Fecru'l-İslâm İslâm'ın Doğuşu*, (trc. Ahmed Serdaroğlu), Ankara 1976, s. 252.

¹⁶⁷⁰ İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-Ferîd*, VI, 143.

¹⁶⁷¹ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XVII, 307-308.

¹⁶⁷² İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-Ferîd*, I, 332-333; İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-Ahbâr*, I, 334.

¹⁶⁷³ Zeydân, a.g.e., II, 227. Ömer b. Abdülazîz'le ilgili şiir söyleyen başka şairler de vardır. Nitekim şair Uveyf el-Kavâfi onun katıldığı bir cenazede ona şu şiiri okumuştur: "Bana cevap ver Ey Ebû Hafs! Muhammed'le Havz'ın başında sevinçli bir şekilde karşılaştın ve o seni gördü /Sen öyle bir kişisin ki iki elin de faydalı. Senin solun başkasının sağından daha hayırlıdır." (Taberî, *Târîh*, VI, 566.) Aynı şekilde şair Ka'b b. Ma'dan Ömer b. Abdülazîz'i görevlileri hakkında şu şiiriyle uyarmıştır: "Şayet halkımı koruyor isen (bil ki) ülkenin farklı yerlerindeki valilerin kurtlardır. Başları kılıçla vurulmadıkça senin emrine tabi olmayacaklardır." Özdemir, Hatice, a.g.e., s. 48.

bağışta bulunsa da ilgi göstermemiş, dinî ve ahlakî öğüt şiirleri söyleyen şairleri zevkle dinleyip kendisine yakınlaştırmıştır. Ancak karakteri ve şairlerle konuşmaları dikkate alındığında halifeliği döneminde yukarıda belirtildiği kadar şairlere bağışta bulunması ihtiyatla karşılanmalıdır.

Ömer b. Abdülazîz'in halife iken şiir yazdığını belirten bir rivayete göre Amr adında Şurât'a (Hâricîler'in bir fırkası) mensup hâricî bir adam, ona mektupla hak yola davet ettiği bir şiir göndermiş, halife de ona şu şiirle cevap yazmıştır:

*Ey nasihatı doğru olan adam!
Güzellikler ve tevfik Allah'a aittir
Sultandan bir emir olursa onu kabul etmiyorsun
Oysa din ve İslâm bağları kopacak değildir
Bu okuduğumuz kitap Allah'ın kitabıdır
İçimizde vahyi tasdik eden, emredip yasaklayan.
Hidayetin peşinde olan kişi, akıllı âlim olduğu halde
Şeriata göre günaha dalarak hata yapabilir
Ey Amr! Mülk, bizi yaratan Allah'ın mülküdür
Ey Amr! Hüküm de Allah'a götürülmelidir*

Bunun üzerine adam Ömer b. Abdülazîz'in yanına gelip biat ederek ona karşı isyanlara katılmamıştır.¹⁶⁷⁴ Ancak Hâricîler'in inançlarında çok katı ve ikna edilmesi çok zor kişiler olmasına rağmen Hâricî şairin kısa bir şiirden etkilenecek inançlarını terk etmesi çok uzak bir ihtimaldir.

Ömer b. Abdülazîz'in bazı şiirleri eleştirdiği, bazı şairleri de İslâmi esaslara ve ahlaka aykırı davrandıkları için cezalandırdığı rivayet edilmiştir. Nitekim Ömer b. Abdülazîz, Ahvas b. Muhammed el-Ensârî'e ait

*Onun kalbinin derinliklerinde ve içinde kalacak
Sırların ortaya döküldüğü gün aşk sırrı*

şiiri okuyup ağlamış, ardından Allah'ın “Gizlenenlerin ortaya döküldüğü günde insan için ne bir güç ne de bir yardımcı vardır.” (Târık, 9-10) sözünden ne kadar gafil olduğunu söyleyip ayıplamıştır.¹⁶⁷⁵ Yine kendisiyle görüşen şairlerden biri ve ric'ata

¹⁶⁷⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 246; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 265-266.

¹⁶⁷⁵ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 201-202.

inanan bir Haşebî¹⁶⁷⁶ olan Küseyyir hakkında Benî Hâşim'in fertlerinin iyiliğini ve kötülüğünü Küseyyir sevgisiyle anladığını, onu sevenin bozguncu, ona kızanın salih biri olduğunu söyleyerek eleştirmiştir.¹⁶⁷⁷ Aynı şekilde muhtemelen Medîne valiliği döneminde hiciv şiirleri söyleyip çirkin ifadeler kullandığı için Ferezdak'ın Mescid-i Nebevî'den çıkarılmasını emretmiş, bu arada bir muhannes Ferezdak'a "Halamıza ne yapıldı?" diye sorunca "Onu muhterem İbn Abdülazîz sürdü" cevabını vermiştir.¹⁶⁷⁸ Benzer şekilde Ferezdak, Medîne'ye geldiğinde kendisini ağırlayıp ikramda bulunurken ondan uzak duran Medîneli bir kadınla birlikte olmaya çalışmış, bunu öğrenen Medîne valisi Ömer b. Abdülazîz onu Medîne'den sürmüştür.¹⁶⁷⁹ Aynı bağlamda Medîne emiriyken yanına gelen Cerîr'i bir eve yerleştirdikten sonra kendisine hizmet edecek bir cariyeye göndermiş, Cerîr de banyo yapması için su ve sabun getiren cariyeye uzak durmasını söyledikten sonra yıkanmış, ancak daha sonra yanına gelen Ferezdak'a aynı muameleyi yapınca cariyeyi taciz etmesi üzerine cariyeye Ömer b. Abdülazîz'in yanına giderek durumu bildirmiş, o da Ferezdak'a üç gün mühlet verip Medîne'den kovmuştur.¹⁶⁸⁰ Benzer şekilde Ferezdak, kurak geçen bir yılda Medîne'ye gelince halk, Medîne valisi Ömer b. Abdülazîz'e durumu bildirince vali, Ferezdak'a kimsenin şaire verecek bir şeyi olmadığını ve bundan dolayı kendisinin ona dört bin dirhem verilmesini emrettiğini bildirdikten sonra onları alıp kimseye bulaşmamasını rica etmiştir. Bu parayı alan Ferezdak'ın, Abdullah b. Amr b. Osmân'a bir medhiye okuyup cübbesi, sarığı ve şalının yanında on bin dirhemini de aldığını öğrenen Ömer b. Abdülazîz, defolup gitmesini, üç günlük mühletten sonra onu bulursa ağır ve ibretlik bir şekilde cezalandıracağını bildirmiş, bunun üzerine Ferezdak Medîne'den ayrılmıştır.¹⁶⁸¹ Yine rivayete göre Ömer b. Ebî Rebîa'nın şiirlerinden bazılarını duyunca onu yanına getirip sözlerinden dolayı azarlamış, hemen tevbesini açıklayıp eski alışkanlığını bıraktığını söylemesi üzerine sürgün kararından vazgeçmiştir.¹⁶⁸² İbn Asâkir'e göre ise babası Abdülazîz b. Mervân, halife eşleri de dâhil birçok kadını aşk şiirlerine konu edinen Ömer b. Ebî Rebîa'ya hakaretler edip kovmuş, Ömer b. Abdülazîz de Dehle'ye

¹⁶⁷⁶ Haşebî, Hz. Hüseyin'in intikamını almak için isyan eden Muhtâr es-Sekafi'nin ordusundaki bir grup mevâliye verilen addır. Öz, Mustafa, "Haşebîyye", *DİA*, XVI, 402-403.

¹⁶⁷⁷ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, L, 110; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 144.

¹⁶⁷⁸ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 200.

¹⁶⁷⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, VI, 90.

¹⁶⁸⁰ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXXIV, 66-67.

¹⁶⁸¹ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXXIV, 66-67.

¹⁶⁸² Şâhîn, a.g.e., s. 248.

sürmüştür.¹⁶⁸³ Aynı şekilde Velîd b. Abdülmelik veya Süleyman b. Abdülmelik, belirli kadınlara gazel yazıp rahatsız eden ahlaksız şair Ahvas'ı Dehlek'e sürgüne göndermiş,¹⁶⁸⁴ Ömer b. Abdülazîz halife iken şair Ahvas ona mektup yazınca aleyhine şahitlik eden Irâk el-Ğıfârî'ye onun mektubunu gösterip ne düşündüğünü sormuş, yerinin onun için daha hayırlı olduğu cevabı üzerine Ahvas'ı yerinde bırakmıştır.¹⁶⁸⁵ Başka bir rivayete göre mektup yazıp akrabalığını hatırlatması üzerine Ömer b. Abdülazîz, onun Dehlek'ten getirilmesini ve Yemen köylerinden birine yerleştirilmesini emretmiş¹⁶⁸⁶ veya Medîne'ye gelip halifenin dayısı olduğunu söylediğini öğrenince onu tekrar Dehlek'e sürmüş,¹⁶⁸⁷ Yezîd b. Abdülmelik ise Ahvas'ı getirtip yerine Irak el-Ğıfârî'yi göndermiştir.¹⁶⁸⁸

Velîd b. Abdülmelik'in yanına gittiğinde bağışlarını elde eden A'sâ Benî Tağlib lakaplı Hristiyan şair Rebîa, Ömer b. Abdülazîz'in yanına gelip ona medhiye okuduğunda ona bir şey vermemiş, üstelik beytûlmâlde şairlerin bir hakkının olmadığını, olsa bile Hristiyan olduğundan dolayı alamayacağını açıklamış, ona kızan A'sâ Benî Tağlib, Velîd b. Abdülmelik'i övüp sonrasını yeren bir şiir okuyarak ayrılmıştır.¹⁶⁸⁹

Ömer b. Abdülazîz'in vefatının ardından Sâbık el-Berberî, Ferezdak, Küseyyir, Ömer, Cerîr, Muhârib b. Disâr, İbn Âişe gibi çok sayıda şair, ona mersiye ve övgüler yazmışlardır.¹⁶⁹⁰

Arap edebiyatına ve şiirine gençliğinde önem veren ve daha sonra da ilgisini devam ettiren Ömer b. Abdülazîz, aktarılan bilgilerde görüldüğü gibi şairlere okudukları şiirler karşılığında ödüller vermiş, İslâmî inanç ve ahlaka ters yönlerini eleştirip nasihatte bulunmuş, bazılarını cezalandırıp sürmüş olsa da şiir ve şairlerle ilişkisini

¹⁶⁸³ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 90. Ayrıca bk. Sahnâr, a.g.e., s. 67. Ancak kesin olmamakla birlikte (ö. 93/711-12) tarihinde öldüğü genel kabulü benimsenirse Ömer b. Abdülazîz'in onu Dehlek'e sürdüğünü açıklayan bilginin doğru olmama ihtimali vardır.

¹⁶⁸⁴ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 187-188; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXXII, 209-210. Ayrıca bk. Zeydân, a.g.e., II, 645-646.

¹⁶⁸⁵ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 187-188; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXXII, 209-210. Benzer bir rivayet için bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 14.

¹⁶⁸⁶ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXXII, 209-210.

¹⁶⁸⁷ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXXII, 207.

¹⁶⁸⁸ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 187-188; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXXII, 209-210.

¹⁶⁸⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXXII, 191-192; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, VIII, 3619.

¹⁶⁹⁰ Geniş bilgi için bk. Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 610-611; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 142; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 160; Âcurrî, *Ahbâru Ömer b. Abdülazîz*, s. 54; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XX, 9-10, XLV, 262-264; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 332-336; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 114; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 718-720. Ayrıca bk. Fâûr, a.g.e., s. 172-183.

yaygın kanaatin aksine tamamen kesmemiş, öğütler içeren dinî ve zühdî şiirleri dinlemekten ve böyle şairleri ağırlamaktan zevk duymuştur. Dolayısıyla Ömer b. Abdülazîz'in şairleri reddedip mükafat vermediğini ve şiirle alakasını kestğini ifade eden genellemelerin gerçeği yansıtmayan peşin hükümler olduğu söylenmelidir. Öte yandan çok sayıda şair, hayatında ve vefatı üzerine onu öven şiirler yazmıştır. Diğer taraftan ilim adamlarını, yazarları, sanatçıları, şair ve edebiyatçıları teşvik sınırları içinde ödüllerle desteklemeyi günümüzde överken geçmişte sert eleştiri konusu yapmanın çelişki olduğu da belirtilmelidir.

II. MÜZİSYENLER

Muâviye,¹⁶⁹¹ Mervân b. Hakem, Abdülmelik b. Mervân, Velîd b. Abdülmelik, Süleyman b. Abdülmelik, Hişâm b. Abdülmelik ve II. Mervân, şarkıcıları dinleyip iltifat etmiş ve hediyeler vermişlerdir. Velîd ve Yezîd, şarkı söylemek için Şâm'a gelen Ma'bed'e ilgi gösterirken Abdülmelik b. Mervân dinlemekle birlikte şarkıları kötülemiş, ırzı lekelediğini, şerefi yok ettiğini ve kişide ahlak bırakmadığını belirtmiştir. Muâviye ve Abdülmelik Büdeyl'i dinlemiş, Süleyman b. Abdülmelik müzisyen Dalâl'e iltifat edip hediyeler vermiştir.¹⁶⁹² Yezîd b. Muâviye'nin şarkı ve şarkıcılara düşkünlüğü ise bilinen bir durumdur.¹⁶⁹³

Ömer b. Abdülazîz, halifeliği döneminde müzikten uzak durmuş, şarkıların saptırıcı ve yozlaştırıcı bir tehlike taşıdığına inandığından şarkı ve şarkıcılara hiç ilgi göstermemiştir. Nitekim çocuklarının müeddibi mevâlîden Sehl b. Sadaka'ya yazdığı mektupta eğitimleri için bazı tavsiyelerde bulunduktan sonra ilk öğretmesi gereken dersin, şeytan tarafından ortaya çıkarılan ve Rahmân'ın öfkelenmesi sonucunu doğuran müzik aletlerinden nefret ettirmek olduğunu vurgulamış, sika (güvenilir) ilim ehlinde öğrendiğine göre müzik klüplerine gitmenin, şarkı dinleme ve şarkı tutkunu olmanın suyun ot bitirmesi gibi kalpte nifak bitireceğini ve o yerlere gitmeyi bırakmak suretiyle ancak bu tehlikeden korunabileceklerini hatırlatmıştır.¹⁶⁹⁴ Aynı şekilde valilerine gönderdiği bir mektubunda şarkı ve türkü gibi batıl ve lehviyat işlerini yasaklamalarını, eğer bu işlerden vazgeçmezlerse aşırı gitmemek kaydıyla bu işleri yapanları ibret olacak

¹⁶⁹¹ Aycan, *Muâviye b. Ebî Süfyan*, s. 55.

¹⁶⁹² Erkoçoğlu, a.g.e., s. 436-441.

¹⁶⁹³ Ayrıntısı için bk. Kılıç, *Yezid b. Muaviye*, s. 377-378.

¹⁶⁹⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXXIII, 32; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 296-297.

şekilde cezalandırmalarını emretmiştir.¹⁶⁹⁵ Benzer şekilde Yezîd b. Ebî Habîb'in düğünde def ve ud çalıp oynama hakkındaki sorusuna ud çalanları engellemesini, def çalanlara ise izin vermesini emrettikten sonra nikâhla evlilik dışı ilişkiyi birbirinden ayıranın bu olduğunu bildirmiştir.¹⁶⁹⁶

Rivayete göre Süleyman b. Abdülmelik, şehvî duyguları kabarttığı için ordugâhta şarkı söyleyip eğlenenlerin testislerinin burulmasını emredince müsteşarı Ömer b. Abdülazîz bunun helal olmayacağını açıklamış, uyarı üzerine halife de onları serbest bırakmış¹⁶⁹⁷ veya Ömer b. Abdülazîz'in sürgün talebi üzerine onları sürgün etmiştir.¹⁶⁹⁸

Ömer b. Abdülazîz'in halifeliğinden önce güfte yazıp bestelediği ve şarkı söyleyip dinlediğini ifade eden rivayetler tartışma konusu olmuş, bazıları kabul ederken diğerleri reddetmiştir. Nitekim Medîne'de bazı insanların Ömer b. Abdülazîz'e nispet ettikleri aşağıdaki şarkı bestesini sevip beğenerek söyledikleri rivayet edilmiştir:

*Sanki huy ve ahlakları farklılaştığında insanları gördüm
Ve o huylardan dördünü seçtim.
Arkadaşının gıybetini yapan her kişiyi dikkatle dinleme
Araştırma dışında insanların ayıplarından uzak durursun
Bu ikisinden daha garibi
Yaratılmışların tüm ayıplarından kurtulduğunu iddia ediyorsun
Kötülük yapmaya çalışsaydın
Ve ihsanla ödüllendirilseydin her ikisini de redederdin.¹⁶⁹⁹*

Câhız (ö. 255/869), Ömer b. Abdülazîz'in halife olmasından önce besteli şarkı söylediğini ve sözlerini aktardıktan sonra kendisinin şarkı söylemekte sakınca görmediğini, eğer bu bilgi doğruysa güzel, uydurma ise çirkin bir şey olduğunu açıklamıştır.¹⁷⁰⁰ Buna ilaveten her halifenin haftalık içme programını verip içki tutkunu gibi gösterirken Ömer b. Abdülazîz'in halife olduğundan itibaren içki içmediğine ve şarkı söylemediğine dikkat çekmiştir.¹⁷⁰¹ Benzer şekilde Nüveyrî (ö. 733/1333), Ömer

¹⁶⁹⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 381; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 192.

¹⁶⁹⁶ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 111.

¹⁶⁹⁷ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XVI, 166; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 49; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, VII, 3088; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 646.

¹⁶⁹⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 646.

¹⁶⁹⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, s. XLV, 246; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 266.

¹⁷⁰⁰ Câhız, *Resâil*, II, 160.

¹⁷⁰¹ Câhız, *et-Tâc*, s. 151-152.

b. Abdülazîz'in sesinin çok güzel olduğunu vurguladıktan sonra ona nispet edilen bazı bestelerin bulunduğu, bazı yazarların bunu inkar ettiğine ve bunların muhtemelen halifeliğinden önce olduğuna değinmiş, ardından bestelerinin güftelerini (sözlerini) şairlerinin adını vererek kaydetmiştir.¹⁷⁰² Ayrıca meşhur şarkıcı İbn Süreyc'i şarkı söylerken rast gelip dinlediği zaman Ömer b. Abdülazîz'in sesini çok beğenip Kur'an için kullanmasını dilediği aktarılmıştır.¹⁷⁰³ Aynı bağlamda edebiyatçı ve tarihçi Ahmed Zekî Safvet, Ömer b. Abdülazîz'in gençliğinde şiir yazıp bestelediğini ve şarkı olarak söylediğini ifade eden rivayetleri inceledikten sonra bu bilgileri doğrulamış, delil göstermeden sadece şahsiyetine uymadığını söyleyerek bunların uydurma olduğunu iddia edenleri eleştirmiş, o dönemde birçok ileri gelen kişinin ve fakihin şiir ve şarkıyla ilgilendiğini ifade etmiştir.¹⁷⁰⁴ Bazı araştırmacılar ise Medîne'deki eğitimi ve valiliği sırasında da dindar olduğunu, şarkıcılara iyi gözle bakmayan bir şahsiyete sahip bulunduğunu, bazı şairleri sürdüğünü ve şiir söyleyip şarkı bestelediğini ve okuduğunu aktaran Câhız ve İsfahânî gibi yazarların güvenilir delil sunmadıklarını, sadece bazı şarkıcıların sözlerini aktardıklarını ileri sürerek bu rivayetlerin uydurma olduğu sonucuna varmışlardır.¹⁷⁰⁵

Bu nakillerden sonra Ömer b. Abdülazîz'in gençliğinde şarkı söyleyip beste yaptığı söylene de müsteşarlığı ve halifeliği döneminde müziği, şarkıları ve şarkıcıları zararlı ve tehlikeli gördüğü, toplumu kararlı bir şekilde onların tehlikesinden uzak tutmaya çalıştığı ve onları İslâmi sınırlar içinde cezalandırmayı uygun bulduğu açıktır.

Mes'ûdî (ö. 346/957), aynı konuda başka kaynaklarda bulunmayan ve halifenin genel tavrına pek uymayan ilginç iki olay nakletmiştir. Birine göre Irak halkından bir adam, kendisine şarkı okuma ve söz söyleme ustası olarak tasvir edilen bir cariyeyi arayıp bulmak için Medîne'ye gelmiş, Medîne kadısının yanında olduğunu öğrenince gelip o cariyeden bir şarkı söylemesini istemiştir. Cariyesini seven, ancak güzel şarkı söylediğini bilmeyen kadı, şarkı söylemesini çok beğenince kendinden geçip gülünç davranışlarda bulunmuş, bu haberi alan Ömer b. Abdülazîz de kadıyı görevinden uzaklaştırmıştır. Bir müddet sonra kadının o cariyeyi dinlese halifenin de kesinlikle

¹⁷⁰² Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, IV, 200-201.

¹⁷⁰³ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, IV, 252. Ayrıca bk. Hatalmış, *Kölelik ve Cariyelik*, s. 278.

¹⁷⁰⁴ Safvet, Ahmed Zekî, "Ömer b. Abdülazîz ve'l-Ginâ", *Mecelletü'l-Mûsikâ ve'l-Mesrah*, sayı: 3, yıl: Temmuz 1974, s. 525-529. Bazı yazarlar da benzer bir yorum yapmışlardır. Seyyid Abdülhalim, a.g.e., s. 74; Fâûr, a.g.e., s. 187-191.

¹⁷⁰⁵ el-Fâiz, Müflih Atâullâh - el-Habâşine, Kuteybe Yûsuf, "Elhânü Ömer b. Abdülazîz ve Eş'âruh", *Mecelletü dirâsâti'l-Ulûmi'l-İnsâniyye*, cilt:41, mülhak:2, 2014, s. 716-726.

çoşup kendinden geçeceğini söylediğini öğrenen Ömer b. Abdülazîz, onu ve cariyeyi yanına getirtmiş, cariyenin söylediği güzel şarkıdan etkilenip o şarkıyı üç defa tekrarlamış, sonra kadıya hak verip işine geri dönmesini emretmiştir.¹⁷⁰⁶ Burada Medîne hâkiminin adının verilmemesi ve özellikle şarkıcıların şiddetle cezalandırılmasını emrettiği halifelîği sırasında gerçekleştiğinin ve dinlediğinde çoşup şarkıyı üç defa tekrarladığının söylenmesi ve birçok edebi eserde yer alacak kadar ilgi çekici iken sadece Mes'ûdî (ö. 346/957) tarafından kaydedilmiş olması, adının eklendiği yaşanmış veya kurgulanmış bir hikâyeye izlenimini güçlendirmektedir. Genel tavrına aykırı olmasına rağmen yine de halifenin insanî duygularla yaptığı istisnai bir iyilik olma ihtimalini de gözardı etmemek gerekir. Aynı şekilde yine Mes'ûdî (ö. 346/957)'de yer alan ikinci rivayete göre Medîne'de Benî Ümeyye'ye mensup kibar bir delikanlı Kureyşli birine ait şarkıcı bir cariyenin yanına gidip şarkılarını dinler, cariyeye delikanlı habersiz bir şekilde birbirlerini çok severlermiş. Bir gün insanlar, yerlerini alınca delikanlı cariyeye beyitlerle şarkı okumasını rica etmiş. ... Cariye, onunkinden daha güzel şiirlerle evet karşılığını verdikten sonra güzel bir şarkı söylemiş, bu manzum edebî taleplere manzum edebî cevaplar verip hislere uygun şarkılar okumaya devam etmiştir. Cariyenin güzel cevaplarının ve iyi bellemesinin yanında maharetine de hayran olan delikanlının aşkı daha da artıp meşhur olmuş, ... Bunu öğrenen Ömer b. Abdülazîz on bahçeye karşılık o cariyeyi satın alıp uygun bir şekilde o gence hibe etmiştir. Ne var ki cariye bir yıl sonra ölünce genç, ona öyle bir ağıt yakmış ki o halde vefat etmiş, insanlar da ikisini birlikte defnetmişlerdir.¹⁷⁰⁷ Şarkıcılara ve şarkı meclislerine duyduğu nefretini yukarıda anlattığımız Ömer b. Abdülazîz'in bunları unutup on bahçe gibi büyük bir meblağ karşılığında cariyeyi alarak o gence hediye etmesi ve bu ilginç haberin sadece Mes'ûdî (ö. 346/957)'de yer alması, adının ilave edilerek çekici hale getirilmiş gerçek veya edebi bir aşk hikayesi olduğu izlenimini güçlendiriyor. İnsani duygularla hareket ederek bunu yaptığı düşünülse bile birçok yere para sarfetmeye karşı çıkarken bu kadar parayı bunun için gözden çıkarması uzak bir ihtimaldir.

III. ARAPLAR VE MEVÂLÎ

Ömer b. Abdülazîz, döneminin büyük bir âlimi ve halife olarak İslâm'ın yasakladığı cahilî ancak çok etkili bir âdet olan kabile fanatizmini terkedip İslâm

¹⁷⁰⁶ Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 155-155.

¹⁷⁰⁷ Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 156.

kardeşliğine sarılmayı emretmiştir. Kabile asabiyetine dayanan ittifakları yasakladığı gibi bunun için gayret gösterenleri de küçük düşürmekle tehdit etmiş, ayrıca bu konuda ilim ve görüş sahiplerinden de yardım talep etmiştir.

A. ARAPLAR

Ömer b. Abdülazîz, bir sözünde cahiliye devrinde kardeş çocukları olan Emevî-Hâşimî asabiyet ilişkilerini güzel bir şekilde özetlemiş, Hz. Peygamber'in (sav) gelişinin İslâm kardeşliğini merkeze aldığını, Hâşimîler'i rakipsiz hale getirdiğini ve asabiyeti susturduğunu açıklamıştır: “Biz ve amcazadelerimiz Hâşimîler, bazen biz bazen de onlar devran sahibi olduk. Risalet güneşi doğuncaya kadar biz onlara gidip sığınırđık, onlar da gelip bize sığınırđıldık. Bu durum (Peygamberlik), revaçta olan her şeyi durdurdu, her ikiyüzlüyü dilsizleştirdi ve her konuşanı susturdu.”¹⁷⁰⁸

Dahhâk b. Abdurrahmân'a yazdığı mektubunda Arapların, daha önce sapkınlık, cehalet, zorlu hayat, kargaşa ve dağılımlık içinde bulunduğunu, çevredeki diğer milletlerin, Araplar gibi sapkınlık içinde oldukları halde onları hakir gördüklerini, ancak Allah'ın, bir peygamber ve kitap gönderdiğinde iman edip salih ameller işleyenleri yeryüzünde mutlaka üstün kılacağına söz verdiğini ve sözünü yerine getirdiğini hatırlatmış, ardından bedevîlerden ve yeni yönetici olanlardan bazı kişilerin Allah'ın emirlerini ve Müslümanların kardeş olduğunu unutup Mudar'la ve Yemen'le savaştıklarını ve başkaları üzerinde velayet (yöneticilik) hakkına sahip olduklarını iddia ettiklerini öğrendiğini belirttiğinden sonra “*Mü'minler ancak kardeşlerdir. Öyleyse kardeşlerinizin arasını düzeltin. Allah'a karşı gelmekten sakının ki size merhamet edilsin.*”¹⁷⁰⁹ âyetini hatırlatarak onların Allah'ın nimetlerinden ve kardeşlikten uzaklaşıp helake, zillete ve alçaklığa çok yaklaşmış olduklarını bildirmiş, bunun yanında Allah Rasûlü'nün (sav), hılf kurmayı yasakladığına işaret ederek bazı insanların yaptığı hılf (pakt, ittifak) çağrılarında şiddetle sakındırmış, ardından İslâm'dan başka bir şeye sığınmamaları, Allah'ın, elçisinin ve mü'minlerin dışında birini dost edinmemeleri konusunda onları tekrar tekrar uyardıktan sonra hakkını almak veya zararı defetmek için insanlardan grup, aşiret, kabile veya daha fazlası kim olursa olsun asabiyeti harekete geçiren birinin olduğunu öğrenirse, onu küçük düşürmeye gayret edeceğini bildirmiş,

¹⁷⁰⁸ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 222; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 701-702.

¹⁷⁰⁹ Hucurât, 10.

ayrıca insanlar doğruyu bilmediğinden iyilik, ilim ve iman sahiplerinden de dilleriyle kendisine destek olmalarını istemiştir.¹⁷¹⁰

Ömer b. Abdülazîz, halifeliği sırasında görevlendirme, azletme ve yardımlarda Benî Ümeyye dâhil hiç bir kabileyi ve hiçbir ırkı üstün tutmadığı gibi Haccâc b. Yûsuf'un ailesi dışında hiçbir topluluğu sakıncalı da bellememiş, tayinlerde Müslüman olmayı, dindarlığı, dürüstlüğü ve yeteneği esas almıştır. Nitekim Emevîler'den Mesleme b. Abdülmelik, Velîd b. Hişâm el-Muaytî ve Abdülazîz b. Abdullah b. Hâlid b. Üseyd'e görev verirken Musul valisi olan Saîd b. Abdülmelik b. Mervân'ı,¹⁷¹¹ mü'minlerin emiriyle yakınlığı olan Abdullah b. el-Ehtem'i,¹⁷¹² Kureyşli dayılarından kadılığa atadığı birini¹⁷¹³ ve Hz. Osman ailesinin mevlası olup muhafızlarına kattığı Gaylân ve Sâlih b. Süveyd'i görevden almıştır.¹⁷¹⁴ Memurlarının büyük çoğunluğunu ırk ve kabilelerini dikkate almaksızın diğer Araplardan, özellikle mevâlîden seçmiş, görevden alırken de kökenine bakmamış, uygun görmediklerini hanedandan bile olsalar azletmiştir. Herhangi bir Arap kabilesinin desteği olmadan halife olan Ömer b. Abdülazîz, büyük bir zâhid âlim olarak İslâm kardeşliğini merkeze alan kabileler üstü bir siyaset takip etmiş, zâhid âlim şahsiyeti ve İslâmî ilkelere dayanan adil uygulamalarıyla toplumun hemen her kesiminin desteğini kazanmıştır. Bundan dolayı yeni icraatlarında, görevlendirme ve görevden almalarında ciddi bir tepkiyle karşılaşmamış, ne Adnânî ne de Kahtânî taraftarı olmakla suçlanmamıştır.¹⁷¹⁵

Ömer b. Abdülazîz, tüm Müslümanları birleştiren Bedir, Uhud, Hendek gibi zaferleri kendi kabilesi Benî Ümeyye'nin övünç duyduğu zaferlerine üstün tutarak ve sadece onlarla ilişkisi olanları ödüllendirerek kabileci anlayışa karşı olduğunu açık bir şekilde göstermiştir. Nitekim Ensârdan bir delikanlı, Ömer b. Abdülazîz'in yanında babasının Bedir savaşında, dedesinin Uhud savaşında şehit olduğunu söyleyip faziletlerini zikretmeye başlayınca halife, emevî Anbese b. Saîd'e o günlerin (savaşlar), Meskin, Cemâcim ve Mercü Râhıt günleri olmadığını ifade ederek onların Emevîler'in savaşlarından daha değerli olduğunu hatırlatmıştır.¹⁷¹⁶ Aynı şekilde Ömer b.

¹⁷¹⁰ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 91-93.

¹⁷¹¹ Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, *Târîh*, I, 339; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXI, 216, XXIV, 274.

¹⁷¹² Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 593; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 105, 116-117.

¹⁷¹³ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 130.

¹⁷¹⁴ Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, *Târîh*, I, 371-372; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXIII, 334-335.

¹⁷¹⁵ Apak, *Asabiyet*, s. 252; Apak, Adem, *İslâm Tarihi Araştırmaları*, Ensar yay, İstanbul 2016, s. 319, 353; Apak, *İslâm Tarihi 3*, s. 199-200.

¹⁷¹⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 381; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 195; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 512.

Abdülazîz'in huzuruna giren Şâmlı bir yaşlı, Mervân'la birlikte Mısır'a girdiğinden, Deyülcemâcîm'de ve birçok yerde savaştığından bahsedip kedisine bir şey verilmesini talep edince halife, ona oturmasını işaret etmiş, o arada Ensârdan bir delikanlının babasının Akabe, Bedir, Uhud gibi hadiselerle iştirak edenlerden olduğunu zikretmesine karşılık Şâmlı ihtiyara Akabe, Bedir, Uhud gibi günlerin daha önemli olduğunu hatırlattıktan sonra gencin ihtiyaçlarının giderilmesini emretmiştir.¹⁷¹⁷

Ömer b. Abdülazîz, görevlendirme, azletme ve yardımlarda kendi aşireti dâhil hiçbir kabileye ayrıcalık vermediği gibi Arap kabilelerinin saygı duyduğu Kureyş'e de Arap ırkına da imtiyaz tanımamış, Müslümanlığı, hak ve adaleti üstün tutmuştur. Nitekim daha önce halifelerin ihtiyacını reddetmediği Kureyşli bir adam, Ömer b. Abdülazîz'in yanına gelip ihtiyacını karşılamasını istediğinde caiz olmadığını hatırlatarak kabul etmemiş, adam sinirlenerek çıkarken dünyada iyi kötü her ne ile karşılaşırsa ölümü hatırlamasını tavsiye edip bunun talebinden daha hayırlı olduğunu ifade etmiştir.¹⁷¹⁸ Aynı şekilde Ümeyye b. Abdullah b. Amr b. Osmân b. Affân'ın gaza için geldiğini öğrenince hayırlı selefleri gibi yaptığını hatırlatıp onu övmüş, ardından gazaya çıkanlara tahsis ettiği içinde elli dinar olan bir hediye vermiştir. Ancak Ümeyye b. Abdullâh'ın onun statüsüne uygun düşmeyeceğini söylemesine halife, beytül mâlden başka şey veremeyeceği karşılığını vermiş, bir çocuğu olduğunu söylemesi üzerine valisine mektup yazıp mücahidlerin çocuklarına verdiğini vermesini emredeceğini açıklamış, borcunu ödemesini istemesi üzerine ise bunun için valisinin onun malını satın borçlarını ödeyeceğini, geriye kalan borcunu ise hazineden karşılayacağını ifade etmiş, Ümeyye b. Abdullah malını sattırıp iflas ettirmesi için gelmediğini bildirince halife başka türlü olamayacağını bildirmiştir.¹⁷¹⁹ Hz. Osman'ın torunu olmasına ve asabiyet vurgusuna rağmen halifenin ona ayrıcalıklı muamele yapmadığı anlaşılmaktadır.

Asabiyetin ne kadar etkin ve bir kabileyi eleştirmenin ne kadar tehlikeli olduğunu gösteren ilginç bir rivayet vardır. Ona göre Ömer b. Abdülazîz, Benî Ümeyye'den Benî Mürre'li kadının doğurduğu bir adamın kabalığını ayıplayıp "Allah seni Benî Mürre'den geçen kabalık ve sertlikten uzak etsin" demiş, Medîne'ye birkaç mil uzaklıkta Benî Mürre yurdunda Cünfâ'da yaşayan Akîl b. Ullefe el-Mürri, bunu

¹⁷¹⁷ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 596-597; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 93-94.

¹⁷¹⁸ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 147-148.

¹⁷¹⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, IX, 296-297; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, IV, 2027.

duyunca bineğine binip Deyru Sem'ân'da Ömer b. Abdülazîz'in huzuruna çıkmış, halifenin ihtiyaçlarını sormasına karşılık "Allah, annesi de babası da aynı kabileden olanı uzak etsin" dedikten sonra şikâyetinden başka bir ihtiyacı olmadığını ifade ederek geldiği yere dönmüştür. Bunun üzerine halife, Cünfâ'dan sadece kendisine şetm/hakaret etmek için gelmesine çok şaşırıldığını ve böyle birini hayatında görmediğini söyleyince Benî Mürre'den bir adam, onun halifeye değil, kendisine şetm ettiğini, zira ikisinin de ana ve baba cihetinden aynı kabileden olduğunu söyleyerek halifeyi rahatlatmıştır.¹⁷²⁰

Ömer b. Abdülazîz, ilişki, ihtiyaçlarını karşılama ve atamalarda kabileci davranışlardan uzak dururken ilme çok değer verdiğinden mevâlî veya köle bile olsa ulemâya öncelik tanımış, bu da bazı tepkilere yol açmıştır. Nitekim Emevîler, huzuruna girmek için kapısında beklerken Ziyâd b. Ebî Ziyâd'a izin vermesi üzerine Hişâm b. Abdülmelik, İbn Abbâs'ın kölesinin kendilerini ezip geçmesine izin vermesine tepki göstermiş,¹⁷²¹ "Âlimlerle İlişkileri" ve "İslam'ı Yayma Faaliyetleri" başlıkları altında tafsilatıyla aktarıldığı gibi çok sayıda mevâlî âlime kişisel ilişki, yardım ve atamalarda ayrıcalık tanımıştır.

Ömer b. Abdülazîz, İslâm kardeşliğini esas alarak Müslüman Araplarla Müslüman mevâlîyi eşit görüp eşit davranmış, aynı nedenle Hıristiyan Araplara farklı muamele yapmıştır. Nitekim Adî b. Ertât'a mektup yazarak Arap Hıristiyanlardan neden cizye alınmadığını Hasan-ı Basrî'ye sormasını istemiş, Hasan-ı Basrî ise Hz. Ömer'in bunda bir maslahat gördüğüne işaret edip halifenin takipçi olduğunu, kendisinin de bid'atçı olmadığını hatırlatmıştır.¹⁷²² Aynı şekilde Benî Tağlib'den bazı kişiler, yanına gelip kendilerini Arap kardeşlerinin içine katmasını talep ettiklerinde Ömer b. Abdülazîz, onların Arapların seçkinleri olduğunu belirtip kimin dışarı attığını sorunca Hıristiyan olduklarını hatırlatmışlar, bunun üzerine onların perçemlerini kısalttırmış, ridalarından birer karış yırttırıp onları kuşak olarak sarmalarını emretmiş, ardından

¹⁷²⁰ İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-Ahbâr*, I, 403; İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-Ferîd*, II, 63.

¹⁷²¹ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 93.

¹⁷²² Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 159. Zira Hz. Ömer, Hıristiyan olan Tağlib kabilesine cizye yerine iki kat zekât koyarak ayrıcalıklı davranmıştır. (Söylemez, *Kûfe*, s. 319; el-İş, "Emevî Yönetimine Genel Bir Bakış", s. 181.) Arap ve Hıristiyan Tağlib kabilesi, büyük bir güç olmaları, cizye ödemeyi aşığılanma olarak kabul etmeleri ve Bizansa sığınmaları nedeniyle Hz. Ömer devrinde iki kat zekât ödemekle yükümlü tutulmuştur. Öztürk, Levent, *İslâm Toplumunda Hıristiyanlar*, İstanbul 2012, s. 498.

“Sadece eğere binin, ayaklarınızı bir yana uzatın ve Allah zelil ettiğinden dolayı zelil olun” demiştir.¹⁷²³

Ömer b. Abdülazîz, görevlendirmelerinde kabile asabiyetini dikkate almamakla birlikte bazı salih, Allah'tan korkan ve güvenilir aile fertlerinin tercih edilmesini emretmiştir. Nitekim Eyyûb b. Şürahbîl'e ordunun maaşlarını dağıtma görevini insanların madenler gibi olduğunu belirterek salih ailelerin fertlerine vermesini bildirmiş,¹⁷²⁴ aynı şekilde Adî b. Ertât'a yazdığı bir mektupta kabilelerin ve ordunun âriflerini (sorumlular) araştırmasını, kendisinin ve kabilesinin güvendiği, emanet ve takva sahibi olanları görevinde bırakmasını, diğerlerini değiştirmesini emretmiştir.¹⁷²⁵

Ömer b. Abdülazîz, görevlendirme, azletme ve yardımlarda kendi aşireti dâhil hiçbir kabileye ayrıcalık vermediği gibi Arap kabilelerinin saygı duyduğu Kureş'e de Arap ırkına da imtiyaz tanımamış, Müslüman olmayı, dindarlığı, dürüstlüğü ve yeteneği esas almıştır. İlme çok değer verdiği için mevâlî veya köle bile olsa ulemâya öncelik tanımış, İslâm kardeşliğini esas alarak Müslüman Araplarla Müslüman mevâlîyi eşit görüp eşit davranmış, aynı nedenle Hıristiyan Araplara hor kılıcı bir muamele yapmıştır. Diğer taraftan tüm Müslümanları birleştiren Bedir, Uhud, Hendek gibi zaferleri Benî Ümeyye'nin övünç duyduğu zaferlerine üstün tutarak ve sadece onlarla ilişkisi olanları ödüllendirerek kabileci anlayışa karşı olduğunu açık bir şekilde göstermiştir. Kabileci ve ırkçı siyasetten tamamen uzak durup kökenine bakmadan âlimlere imtiyaz tanıyan Ömer b. Abdülazîz'in, Hz. Peygamber (sav) ve sahâbe sevgisi nedeniyle Muhâcir ve Ensâr çocuklarını üstün tuttuğu, özellikle Hz. Peygamber'in (sav) azatlılarına ve Benî Hâşim mensuplarına kişisel ilişki ve yardımlarda ayrıcalık ve öncelik tanıdığı da belirtilmelidir.

B. MEVÂLÎ

Mevâlî, Arap asıllı olmayan Müslümanlar anlamına gelen bir kavram olup daha çok İslâm'a giren Persler, Türkler ve Berberîler için kullanılır. Hz. Peygamber (sav) ve halifeler devrinde az sayıda olan mevâlîye eşit davranılsa da devlet Arapların elindeydi. Söz konusu dönemlerden itibaren sayıları sürekli artan mevâlîye karşı Emevîler döneminde tek bir siyaset uygulanmamış, bölge ve valilere göre değişen bir politika

¹⁷²³ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 180. Son cümleinin yer almadığı benzer bir rivayet için bk. İbn Kayyim, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, III, 1274.

¹⁷²⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 212.

¹⁷²⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 384.

takip edilmiştir. Mevâlîyi küçük görme, dışlama ve bazı haklarını vermeme gibi bazı bölgelere özgü olaylar yaşanmış olsa da bu genel bir uygulama değildir. Bunda Arapların asabiyet anlayışının yanında mevâlînin devlet karşısı isyanlara destek vermelerinin ve hazinenin açıklarını kapatma hedefinin önemli bir etkisi vardır.¹⁷²⁶ Emevîler devletinde sanat, zanaat ve ilim alanına hâkim olan mevâlî, Araplardan sonra ikinci büyük kitle olarak diğer alanlarda da etkili olduğu gibi çeşitli resmî görevlere de getirilmişlerdir. Zanaat sahibi mevâlî, askerliği ve Araplığı üstün tutan kabile çevrelerinde küçümsense de ilim ve yetenek sahibi olanlar hemen her yerde saygı ve hürmet görmüştür.¹⁷²⁷ Ancak Arapların kendilerini birçok ülkeyi fethetmiş fâtilhler ve büyük bir devletin kurucuları olarak görmelerinin, askerliğe en üstün meslek olarak bakmalarının ve hala Arap kabileleri arasında çatışmalara yol açan güçlü asabiyet duygusuna sahip olmalarının mevâlîye bakışlarını etkilediği ve bunun mevâlînin tepki göstermesine yol açtığı ifade edilmelidir.

el-İş'a göre Beni Ümeyye için toplum kesimlerinin önemi, devleti ayakta tutmadaki desteklerine paralel olarak aşağıdan yukarı doğru zimmî, mevâlî, Şamlı olmayan Araplar, Şamlı Araplar ve Benî Ümeyye soyundan gelenler şeklinde belirlenmişve bu derecelendirme, şartların zorlamasıyla oluşmuştur. Arapçı eğilim, sadece Emevîler'e özgü bir eğilim değildir, râşid halifelerden gelen bir eğilimdir. Onlar da Araplara ana unsur olarak bakmış, bu sebeple Arap olan Hristiyan Tağlib kabilesinden cizye almayı iki kat zekât almışlardır.¹⁷²⁸ Bunlara ilaveten müşrik Araplara ve Arap topraklarına farklı bir hukuk uygulandığı da bilinmektedir. Emevî devleti Araplık vasfı ağır basan bir devlet iken Abbâsîler, mevâlînin desteğiyle kurulduğundan iktidarı mevâlîyle paylaşmak zorunda kalmış, bazen de onların nüfuzu altına girmişlerdir.

¹⁷²⁶ Demircan, *Arap-Mevâlî İlişkisi*, s. 145-146. Emevîler döneminde kadılık görevi Arap olanlara veriliyor, mevâlînin kadı olması iyi karşılanmıyordu. Ayrıca onlara aşağılayıcı bir şekilde davranılıyor, Araplar Mevâlî ile yolda aynı hizada yürümüyor, onlarla aynı sofrada oturmuyor, mesleklerini aşağılıyor, kızlarını Mevâlîden erkeklere vermiyor, arkalarında namaz kılmak istemiyorlardı. (Candan, Feyza, *Emevîler Dönemi İhtida Olayları*, Konya 2007, s. 61.) Emevîler döneminde mevâlî, ordudaki hizmetleri esnasında at üzerinde değil yaya olarak savaşır, ganimetten hisse alsada düzenli maaş alamazdı, askerî maaş defterine kayıtlı değildiler. Eşitsizlikten sürekli şikâyet eden mevâlî, belki sosyal konumları değişir, sıkıntılardan ve ikinci sınıf vatandaş muamelesi görmekten kurtulur beklentisiyle Ebû Ubeyd Muhtar es-Sekafî (öl. 67/687) hareketine, İbnü'l-Eş'as (öl. 84/704) ayaklanmasına katılmış, Hz Ali evladından hilafet için ayaklanmalara ve Havaric fırkalarına destek vermiştir. Özdemir, Hatice, a.g.e., s. 70.

¹⁷²⁷ Hammaş, Necdet, "Emevîler döneminde mevâlî ve zimmîlerin idaredeki rolü", (trc. İrfan Aycan), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37/1 (Ağustos 1997): s. 178.

¹⁷²⁸ el-İş, "Emevî Yönetimine Genel Bir Bakış", s. 179-180.

Ömer b. Abdülazîz, valilerine gönderdiği bir mektubunda gayri müslimleri İslâm'a çağırma teşvik etmiş, ardından Mecûsî, Yahudi veya Hıristiyanlardan kim Müslüman olur, yaşadığı yurdu terk edip Müslümanlara karışırsa artık Müslümanların hak ve görevlerinin onun da hak ve görevleri olacağını, Müslümanların onunla kaynaşıp yardımcı olmalarının görevleri olduğunu açıklamıştır.¹⁷²⁹ Ayrıca Ömer b. Abdülazîz, devrinin meşhur bir fakihî olarak öncelikle Horasan'da cizye alınan mevâliden cizyeyi kaldırmış, erzak, yiyecek, yardım, maaş, ganimet hissesi ve görevlendirmelerde Müslüman Araplarla mevâlîyi eşit tutmuş,¹⁷³⁰ ister Arap ister mevâlî olsun Müslümanların maaşlarını eşit bir şekilde on dirhem artırmış,¹⁷³¹ bunun yanında aşağıda görüleceği üzere çok sayıda mevâlîye resmî vazife vermiştir. Ömer b. Abdülazîz'in mühtedilerden cizyeyi kaldırması, onları Araplarla eşitleyip maaş bağlaması, orduya kabul etmesi, cizye ve haraç gelirlerinin düşmesi pahasına İslâm'ı tebliğ teşvikleri ve tedbirleri sonucunda çok sayıda zimmî, İslâm'a girip mevâlî olmuş, Araplarla eşit hak ve görevlere sahip hale gelmiştir.

Ömer b. Abdülazîz'in, muhtemelen geleneğin ve denklik anlayışının etkisiyle Araplarla mevâlînin evlenmesini helal kabul etse de uygun bulmadığı, mevâlîyi Araplara denk görmediği anlaşılıyor. Nitekim Araplarla mevâlînin karşılıklı evlendiğini bildiren Abdülhamîd b. Abdurrahmân'a yazdığı cevapta tamahkâr tabiatlı olanların dışında bir arabın mevâlî ile evlendiğini, şımarık ve kibirlilerin dışında mevâlînin de Araplarla evlendiğini görmediğinden söz ettikten sonra ne bir helali haram ne de bir haramı helal yapamayacağını, zira Allah'ın onu helal kıldığını hatırlatarak bu evliliklere izin vermesini bildirmiştir.¹⁷³²

Ömer b. Abdülazîz, mevâlînin üç tür olduğunu, mevlâ rahmın (akrabalık mevlâsı), mirasçı olacağını ve kendisine mirasçı olunacağını, mevlâ atâkanın (Azatlık mevlâsı) mirasçı olunacağını, ancak mirasçı olamayacağını, mevlâ akdın (Anlaşma mevlâsı) ise mirasçı olamayacağını, mirasçı da olunamayacağını, onun mirasının erkek akrabalarına kalacağını bildirmiştir.¹⁷³³ Öte yandan Allah Rasulü'nün (sav) bir adam

¹⁷²⁹ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 83-84.

¹⁷³⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 366. Ayrıca bk. Demircan, *Arap-Mevâlî İlişkisi*, s. 103; Mâcid, a.g.e., s. 264; Atçeken, "Emevî İdarecilerinin Mevâlî Politikaları", s. 72. Bazı mevâlîye atâ olarak Muâviye 15, Abdülmelik b. Mervân 20, Süleyman b. Abdülmelik 25 dirhem veriyordu, ancak bu atâlar bazen verilmiyordu. Mâcide, a.g.e., s. 229; Hammaş, a.g.m., s. 178.

¹⁷³¹ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 107.

¹⁷³² Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 188.

¹⁷³³ İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-Ferîd*, V, 182; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 157.

eliyle Müslüman olmuş kişinin mirasına o kişinin daha hak sahibi olduğunu söylediği Ömer b. Abdülazîz'e aktarılınca böyle bir adamın mirasının yarısını kız çocuğuna, yarısını da mevlasına vermiş, valilerine de buna uyulmasını emretmiştir.¹⁷³⁴

Haccâc b. Yûsuf, haraç gelirleri azaldığından ve İbnü'l-Eş'as isyanına destek verdiklerinden dolayı mevâlîyi divandan silip maaşlarını keserek köylerine sürmüş, ziraatı geliştirmek maksadıyla kanallar açtırmış, bataklıkları ıslah edip ekilebilir hale getirmiş, köylerden göçü engellemiş, Hindistan'dan vahşi öküzler getirip dağıtırken öküz kesmeyi de yasaklamıştır.¹⁷³⁵ Ömer b. Abdülazîz ise ziraatın devam etmesi için yerlerinde kalmalarını istese de zorlamadan arazilerine geri dönmelerini teşvik etmiş,¹⁷³⁶ aynı amaçla ziraat aletlerini ve haraç topraklarını satmalarını da yasaklamıştır.

Ömer b. Abdülazîz'in mevâlîyi çeşitli görevlere atadığını gösteren çok sayıda rivayet vardır. Nitekim Medîne valisiyken Muaykîb b. Ebî Fâtıma ed-Devsî kabilesinin azadlısı Su'dâ adlı kadının azadlısı, güvenilir fakih, muhaddis ve kendisinin hocalarından olan mevâlîden Ebû Eyyûb Süleyman b. Yesâr'ı önce danışma meclisine almış, ardından Mescid-i Nebvî'nin yıkılması ve inşası işinde baş sorumlu olarak görevlendirmiş,¹⁷³⁷ sonra Medîne çarşısı sorumluluğuna atamış,¹⁷³⁸ daha sonra çocuklarına müeddib olarak tayin etmiştir.¹⁷³⁹ Halifelîği döneminde Basra valisi Adî b. Ertât'a yazdığı mektubunda onu ne akrabalıktan ne kayırdığından ne de sevdiğinden dolayı Arapları geçip vali seçmediğini, aksine kendisinde gördüğü hayır alametleri, güzel görünüş, fazilet ve vera/takva sebebiyle vali atadığını bildirmiş,¹⁷⁴⁰ İfrîkiyye valiliğine Mahzûmoğulları'nın azatlısı¹⁷⁴¹ İsmâîl b. Ubeydullâh'ı¹⁷⁴² görevlendirmiştir.¹⁷⁴³ Benzer şekilde Meymûn b. Mihrân'ı¹⁷⁴⁴ Cezîre'ye, Hz. Osman'ın

¹⁷³⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXIII, 238.

¹⁷³⁵ Erkoçoğlu, a.g.e., s. 404-405.

¹⁷³⁶ Demircan, *Arap-Mevâlî İlişkisi*, s. 55.

¹⁷³⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 16-17; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 283-284; İbn Seyyidi'n-Nâs, *Uyûnü'l-Eser*, I, 225-226.

¹⁷³⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 57.

¹⁷³⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 896.

¹⁷⁴⁰ *Kitâbü Sireti Ömer b. Abdülazîz*, s. 183-184.

¹⁷⁴¹ Ebû Zür'a ed-Dimaşkî, *Târîh*, I, 348.

¹⁷⁴² İsmâîl b. Ubeydullâh b. Ebû'l-Muhâcir, Abdülmelik b. Mervân'ın çocuklarının müeddib ve muallimiydi. (İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, VIII, 429; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, IV, 1695; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 614. Ayrıca bk. er-Rumeyh, a.g.e., s. 120.) Hişâm b. Abdülmelik'in dayısı olup fakih, zâhid, sâlih ve güvenilir bir âlimdi. Ömer b. Abdülazîz, onu halka dinlerini öğretmesi için Afrika'ya vali olarak göndermiştir. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 614; Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, II, 192-193.

¹⁷⁴³ Demircan, *Arap-Mevâlî İlişkisi*, s. 69.

hanımı Remle'nin mevlası Ebü'z-Zinâd Abdullah b. Zekvân'ı Irâk'a, onun oğlu Abdurrahmân'ı da Medîne'ye haraç başkanlığına atamıştır.¹⁷⁴⁵ Abdullah b. Ömer b. Hattâb'ın azatlısı Nâfi'i önce Yemen zekâtlarını toplamakla görevlendirmiş,¹⁷⁴⁶ sonra sünnetleri öğretmesi için Mısır'a göndermiştir.¹⁷⁴⁷ ez-Zübeyr'in mevlası İsmail b. Ebî Hakîm'i ve Ümmü'l-Hakem bint Ebî Süfyân'ın mevlası Leys b. Ebî Rukıyye'yi kâtibi,¹⁷⁴⁸ Ensar'ın mevlası Ömer b. el-Muhâcir'i muhafızı,¹⁷⁴⁹ mevlası Ebû Ubeyde el-Esved ve mevlası Hubeş'i hâcibi,¹⁷⁵⁰ mevlası Ravh b. Yezîd es-Seksekî'yi şurta âmiri,¹⁷⁵¹ mevâliden Sehl b. Sadaka'yı ise çocuklarının müeddibi¹⁷⁵² olarak görevlendirmiştir.

Kadı valiye vekalet ettiğinden ve şehirlerde çoğunluğu oluşturan Araplar arasında hüküm verdiğinden dolayı mevâlînin kadılığa atanmasının Araplar tarafından istenmediği ve mevâlînin de buna saygı duyduğu aktarılmıştır. Nitekim Ömer b. Abdülazîz, Mekhûl'ü kadı atamak istediğinde mevâlî olduğunu gerekçe göstererek reddetmiştir.¹⁷⁵³ Ancak daha önce mevâliden bazıları kadı atandığı gibi Ömer b. Abdülazîz döneminde de mevâliden Meymûn b. Mihrân Cezîre'de, Âmir eş-Şa'bi Kufe'de, Hasan b. Ebî'l-Hasan el-Basrî Basra'da kadılık yapmıştır.¹⁷⁵⁴

Ömer b. Abdülazîz'in Arap ve mevâlîye karşı izlediği siyaset, çağdaş oryantalist çalışmalarda farklı şekillerde değerlendirilmiştir. Nitekim Lindhom, II. Ömer'in (ö. 720) ve III. Yezid'in (ö. 744), Müslüman topluluğun tüm fertlerine eşit haklar sunarak ve savaş yerine ticareti teşvik ederek sistemi ıslaha yöneldiklerini, ancak daha muhafazakâr ve askerî yönetimlerin bu ıslahatı iptal etmesi ve mevâlîyi asimile etme taraftarı olan

¹⁷⁴⁴ Meymûn b. Mihrân, Hicrî 40 (660/661) yılında dünyaya gelip 117 (735/736) yılında da ölmüştür. Lakabı Ebû Eyyüb olup Benî Nadr (Nasr) b. Muâviye'nin mükâteb kölesiyken bedelini ödeyip özgürlüğüne kavuşmuştur. Kumaş ticaretiyle birlikte ilimle çok meşgul olmuş, özellikle Saîd b. Müseyyeb'e ilimlerin inceliklerini sorup öğrenmiş, sika bir ravi olarak birçok kişiden hadis rivayet etmiştir. Ömer b. Abdülazîz, onu Cezîre haraç görevine atamıştır. (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 184; Ebû Zür'a ed-Dimaşkî, *Târîh*, I, 340; Kuşeyrî, *Târihu'r-Rakka*, s. 30..) Ayrıca Meymûn b. Mihrân'a bakarak "Bu ve dengi kişiler giderlerse onlardan sonra insanlar güçsüz kalırlar" diyerek onu övmüştür. Kuşeyrî, *Târihu'r-Rakka*, s. 45. Meymûn b. Mihrân için bk. Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 178; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, LXI, 336-353; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, III, 327.

¹⁷⁴⁵ Demircan, *Arap-Mevâlî İlişkisi*, s. 75-76.

¹⁷⁴⁶ Demircan, *Arap-Mevâlî İlişkisi*, s. 85.

¹⁷⁴⁷ Ebû Zür'a ed-Dimaşkî, *Târîh*, I, 628; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 185; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, III, 328; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 78, LXI, 434.

¹⁷⁴⁸ Demircan, *Arap-Mevâlî İlişkisi*, s. 78.

¹⁷⁴⁹ Demircan, *Arap-Mevâlî İlişkisi*, s. 81.

¹⁷⁵⁰ Demircan, *Arap-Mevâlî İlişkisi*, s. 83.

¹⁷⁵¹ Demircan, *Arap-Mevâlî İlişkisi*, s. 84.

¹⁷⁵² İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 296-297; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, LXXIII, 32.

¹⁷⁵³ İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-Ferîd*, I, 22. Ayrıca bk. Demircan, *Arap-Mevâlî İlişkisi*, s. 79-80.

¹⁷⁵⁴ Demircan, *Arap-Mevâlî İlişkisi*, s. 80.

Yemenliler içinde nefret uyandırması neticesinde başarılı olamadıklarını söylemektedir.¹⁷⁵⁵ Yazarın sistemi ıslahla ilgili sözleri doğru olsa da asimilasyon taraftarı Yemenlilerin engellemesiyle ilgili iddiasına dair bir bilgiye rastlanılmamıştır.

Lapidus, daha önce Kaysî-Yemenî anlaşmazlıkları ve çatışmalarının tehlikesini kavramış olan Ömer b. Abdülazîz'in imparatorluğun artık bir Arap imparatorluğu olmayacağını, aksine bütün Müslümanların devleti olması gerektiğini ilan ettiğini, Araplarla Arap olmayanların çatışmalarını evrensel bir İslâm ümmeti anlayışı içinde çözmeye çalışarak Mühtedî mevâlî ile Arap Müslümanları eşitleyip böylece Batı Asya halklarının eşit Müslümanlar olmalarını sağladığını, ilkelere dayanan faydacı bir siyaset takip edip mevâlînin taleplerini devletin çıkarlarıyla uzlaştırdığını, bunun için Horasan'da mühtedîlerden cizyeyi kaldırıp 20.000 mevâlîye maaş bağladığını kaydetmiş, sonraki halifelerin ise bu ilkeleri uygulamaya çalışsalar da çok az başarılı olduklarına dikkat çekmiştir.¹⁷⁵⁶ Ömer b. Abdülazîz'in mevâlînin taleplerini devletin çıkarlarıyla uzlaştırmaya çalıştığı kısmen doğrudur. Ancak müşterek cizye verilen yerlerde hazinenin gelirleri düşerken kaldırılan vergiler, yaygınlaştırılan maaşlar ve genişletilen yardımlarla birlikte hazine, geliri azalıp giderleri arttığından açık vermiş olmalıdır.

Lewis, felaketle sonuçlanan İstanbul kuşatmasının rejimin dayanağı orduyu ve donanmayı yok etmesi ve ortaya çıkan ekonomik sıkıntılar, birliği tehdit edecek derecede mevâlînin muhalefetine artırdığını, bu nedenle Süleyman b. Abdülmelik'in, Emevî şehzadeleri arasında devleti tek başına kurtarıp kırıncılıkları giderecek başka bir aday olmadığı için Ömer b. Abdülazîz'i veliaht atadığını ifade etmiştir. Ona göre Ömer b. Abdülazîz de cizyeyi kaldırma, maaş bağlama, orduya katma, ganimetten paylarını dağıtma ve çok sayıda mevâlîye görev verme gibi tedbirlerle mevâlînin gönlünü alıp birliği korumayı başarmış, mevâlîyi sakinleştirmek için onlara ordugâh şehirlerde yerleşme izni verirken aynı zamanda onları haraç ve cizyeden muaf tutmuş, ancak bu reformlar devletin masraflarını artırırken gelirlerinin azalmasına, zimmîlerin devletten uzaklaştırılmasına, bundan dolayı kırıncılıkların çıkmasına, zimmîlere sosyal ve malî külfetler yüklenmesine neden olmuştur.¹⁷⁵⁷ Lewis'in Ömer b. Abdülazîz'in veliaht yapılmasına ilişkin dikkat çekici yorumlarına dair bir bilgi bulunmamakla birlikte diğer

¹⁷⁵⁵ Lindhom, Charles, *İslâmî Ortadoğu*, (Trc. Balkı Şafak), Ankara 2004, s. 170.

¹⁷⁵⁶ Lapidus, a.g.e., I, 111-112.

¹⁷⁵⁷ Lewis, *Tarihte Araplar*, s. 106-107.

yorumları sebep sonuç ilişkisi bakımından tutarlı görünmektedir. Zira müşterek vergi ödenen yerlerde mevâlînin cizyesinin kaldırılmasıyla onların payının yerli zimmîlere kaldığı, zimmîler resmî görevlerden atılırken Müslüman olanlarının görevine devam ettiği ve diğer boş makamların mevâlî ve Araplar tarafından doldurulduğu açıktır. Mevâlî ile barışma adımlarının, karışıklıklara ve sosyal külfetlere yol açmadığı, sadece gayri müslimlerin rahatsız olmasına, bazılarının ise ihtida etmesine sebep olduğu ve gayri müslimlere müşterek vergi ödenen yerlerde ek yükler getirdiği belirtilmelidir.¹⁷⁵⁸

Netice olarak Ömer b. Abdülazîz, mevâlîden cizyeyi kaldırmış, erzak, yiyecek, yardım, maaş, ganimet hissesi ve görevlendirmelerde Müslüman Araplarla mevâlîyi eşit tutmuş, çok sayıda mevâlîye resmî vazife vermiş, görevden uzaklaştırdığı zimmîlerin yerine mevâlîyi ve Arapları görevlendirmiş, böylece Araplarla kendilerini ikinci sınıf hisseden mevâlîyi barıştırmış sosyal restorasyonu sağlamaya çalışmıştır. Bunların yanında cizye ve haraç gelirlerinin düşmesi pahasına İslâm'ı tebliğ teşvikleri ve ihtida edenlere tüm Müslümanların destek olmasını emretmesi sonucunda çok sayıda zimmî, İslâm'a girerek mevâlî olup Araplarla eşit hak ve görevlere sahip ve devletle barışık hale gelmiştir. Ancak Ömer b. Abdülazîz'in, muhtemelen geleneğin ve denklik anlayışının etkisiyle Araplarla mevâlînin evlenmesini helal kabul etse de uygun bulmadığı anlaşılmaktadır.

IV. MUHTAÇ VE MAĞDURLAR

Ömer b. Abdülazîz, muhtaç ve mağdur kesimleri rahatlatmayı öncelikli sosyal projeleri içine almış, ihtiyaçlarını ve yoksulluklarını gidermek için geniş kapsamlı sosyal yardım ve destek uygulamalarını başlatmıştır. Bu adımların maliye görevlilerini ve hanedan üyelerini şaşırırken ulemâ ve halkı memnun ettiği anlaşılmaktadır.

A. KADINLAR

Ömer b. Abdülazîz, insanî ilişki, yardım ve şikâyetlerini giderme konusunda kadın erkek ayrımı yapmamış, her muhtacın ihtiyacını karşılamaya, her müştekinin şikâyetini dinleyip sorununu çözmeye çalışmıştır. Ancak kadın - erkek ve Müslüman -

¹⁷⁵⁸ Dürî'ye göre Ömer b. Abdülaziz devleti malî krizden çıkar"1al"mak ve Arap-Mevâlî çatışmasını engelleyip devleti kurtarmak için malî bir sistem ve pratik bir politika oluşturan siyasî bir dehaydı. Ancak Şuûbiler, önceki halifelerin önemli icraatlarını basit nedenlere dayandırarak değersizleştirmeye çalıştıkları gibi onu da hayalî görüşler, boş ütopyalar ve teorik prensipler taşıyan şaşırılmış hayalci bir halife olarak tasvir ettiler. Rivayetler, Emeviler'in üzerine acımadan perdeyi çekerken Abbâsîler'deki mevâlînin rolünü büyütürken Ebu Müslim el-Horasani'yi ve adamlarını zirveye çıkardılar. Dürî, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, s. 44-45.

gayri müslimlerle ilişki ve icraatlarında İslâm fıkında yer alan farklı hükümleri uygulamaya dikkat etmiştir.

Ömer b. Abdülazîz, “Hanedan Mensupları” kısmında tafsilatıyla anlatıldığı gibi kendi hanımlarını ve çocuklarını eski müreffeh hayattan uzaklaştırıp zâhidçe bir hayata zorlamış, öyle ki temel ihtiyaçlarını karşılayamaz hale gelmişler, oğlu Abdülmelik dışında halife olmasından memnun olmadıklarını açıkça ifade etmişlerdir. Ailesine karşı yaşam tarzı konusunda sert davranan Ömer b. Abdülazîz, başka mağdur kadınların ihtiyaçlarını ise karşılamıştır. Nitekim Kûfe halkından bir kadın, yanına gelip ne kendisine ne de kızlarına halifenin dağıttığı paylardan bilirkişilerin hiçbir şey vermediğini şikâyet etmiş, Ömer b. Abdülazîz’in mektubunu alan kadın Kûfe’ye geldiğinde vali onu atâya kaydetmiştir.¹⁷⁵⁹

Ömer b. Abdülazîz, valilerine cahiliye ağıt ve eğlence âdetini sürdüren kadınların cezalandırılmasını, tutuklanan kadınlar için ayrı hapishane yapılmasını bildirmiştir. Nitekim valilerine Hz. Peygamber (sav) ve râşid halifeler dönemindekini aksine kadınların açılıp saçılarak ağıt yakmalarını, açıkta eğlenip oynayarak şarkı söylemelerini yasaklayıp ibret olacak şekilde cezalandırmalarını,¹⁷⁶⁰ başlarına bir musibet gelince “Biz şüphesiz (her şeyimizle) Allah’a aidiz ve şüphesiz O’na döneceğiz”¹⁷⁶¹ demelerini emretmiştir.¹⁷⁶² Benzer şekilde ecnâd emirlerine hapsedilen kadınlar için ayrı bir hapishane yapmalarını, hapishanede görevlendirdikleri kişilerin güvenilir ve rüşvet almayan kişilerden olmasına dikkat etmelerini emretmiş, zira rüşvet alanın kendisinden istenilen şeyi yapacağını hatırlatmıştır.¹⁷⁶³

Ömer b. Abdülazîz, devrinin bir fakihî ve halife olarak kadınlarla alakalı bazı davalar ve sorular hakkında fetvalar verip uygulamaları için görevlilere göndemiştir. Ömer b. Abdülazîz’in devrinde talak yetkisini kadına verme âdetinin olduğu ve onun bu âdeti kötü bir âdet olarak değerlendirdiği anlaşılıyor. Nitekim Adî b. Ertât’a yazdığı mektubunda bazı erkeklerin, boşama hakkını eşlerine vererek kendi durumlarını eşlerinin ellerine teslim ettiklerini öğrendiğini belirttiikten sonra Allah’ın boşamada hiçbir şeyi kadınlara vermediğine dikkat çekmiş, erkek daha fazla hak sahibi olduğu halde hangi adam talakı eşinin eline bırakırsa ve o da kendini/ayrılığı seçerse bir

¹⁷⁵⁹ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 43-44; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXX, 289.

¹⁷⁶⁰ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 381; Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşrâf*, VIII, 192.

¹⁷⁶¹ Bakara, 156-157.

¹⁷⁶² İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 93-94.

¹⁷⁶³ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 349.

boşama sayılacağını, kadın yetkiyi kocasına geri verirse bir şey olmayacağını bildirmiştir.¹⁷⁶⁴ Aynı şekilde Adî b. Ertât'a yazdığı mektubunda Allah Rasulü'nün (sav) "Kadınla ilişkiye girildiğinde mehir ona aittir. İlişkiye girilmeden önce ailesine verilenler de ona aittir. İlişkiye girildikten sonra kadının ailesine verilen hediyeler, verenlere aittir" dediğini aktarıp bunu uygulamasını emretmiştir.¹⁷⁶⁵ Benzer şekilde bir adam sarhoşken karısını boşadığını söylemesi üzerine Ömer b. Abdülazîz, görüşü adamın celde ile cezalandırılması ve ikisinin arasının ayrılması iken Ebân b. Osmân b. Affân'ın "Mecnuna ve sarhoşa boşama yoktur" hadisini aktarınca ona celde vurup karısını kendisine iade etmiştir.¹⁷⁶⁶ Yine esir edildikten sonra Hıristiyan olan bir Müslüman hakkında cevap yazıp karısının evlendirilmesini bildirmiş, iddetinin kocasının Hıristiyan olduğu haberi geldiğinden itibaren başlayacağını ve kadın iddeti içinde ölse bile ikisinin birbirlerine mirasçı olamayacaklarını açıklamış,¹⁷⁶⁷ kayıp Müslümanın eşinin ise dört yıl iddet bekleyeceğini bildirmiştir.¹⁷⁶⁸

B. ÇOCUKLAR VE YETİMLER

Hz. Ömer, önce sütten kesilmedikçe çocuğa tahsisat vermezken sonra vermeye başlamış,¹⁷⁶⁹ onun devrinde doğan çocuğa on dinar verilirken Muâviye b. Ebî Süfyân'la birlikte tahsisatın doğan çocuklara değil sütten kesilenlere verilmesi gelenek haline dönüşmüş, Ömer b. Abdülazîz ise halife olunca bunu tamamen kesip yalnız istediği (muhtaç) kimselere vermiştir.¹⁷⁷⁰ Nitekim Ümeyye b. Yezîd, sütten kesilmemiş oğluna maaş bağlamasını isteyince aynı durumda olan bir çocuğuna tahsisat ayırsaydı ona da ayıracağını ifade etmiş,¹⁷⁷¹ Mervân b. Şücâ' el-Cezerî, sütten kesilmiş / fatîm bir çocukken onu on dinar listesine kaydetmiştir.¹⁷⁷² Ancak maaş tahsis etmek için doğan çocukları da bildirmelerini yazdığı¹⁷⁷³ belirtildiğine göre sonradan yeni doğanlara da vermeye başladığı anlaşılmaktadır.

¹⁷⁶⁴ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 165-166. Benzer bir rivayet için bk. Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 187.

¹⁷⁶⁵ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 167.

¹⁷⁶⁶ Ebû Zür'a ed-Dimaşki, *Târîh*, I, 508-509. Ayrıca bk. Yahyâ, a.g.e., s. 697.

¹⁷⁶⁷ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 166.

¹⁷⁶⁸ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 162.

¹⁷⁶⁹ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 306.

¹⁷⁷⁰ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 306. Abdülmelik b. Mervân ise bu tahsisatı kaldırıp istediği kimselere vermiştir. Erkoçoğlu, a.g.e., s. 401.

¹⁷⁷¹ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 306.

¹⁷⁷² Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 304.

¹⁷⁷³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 340; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXI, 301.

Hız. Ömer'in savaşçıların eşlerine ve çocuklarına onar dirhem tahsisat ayırması, daha sonra sürdürölünce miras haline gelmiş, bir mücahid öldüğünde atası ve on tahsisatı olmayan mirasçıları onu almaya başlamıştır. Ömer b. Abdülazîz, halife olduğunda bu tahsisat verasetini kaldırıp tahsisatı umumileştirmek istediğini açıklamış, ancak sonraki yöneticilerin veraseti iptalini kabul ederken tahsisatı genelleştirmesini reddedeceği hatırlatılınca bundan vazgeçmiştir.¹⁷⁷⁴

Ömer b. Abdülazîz, çocuklara para yardımı yaparken toplumun en muhtaç kesimini oluşturan yetim ve öksüzlerin tespit edilip kendisine bildirilmesini istemiş, kendisi onlarla özel ilgilenip ihtiyaçlarını şevkle karşıladığı gibi valilerine de öyle yapmalarını emretmiştir. Nitekim Ömer b. Abdülazîz, halife seçildiğinde devletin çok sayıda kölesi olduğunu öğrenmesi üzerine valilerine divanda babası kayıtlı olanlardan kimsesiz kalanları ve yetimleri kendisine bildirmelerini, ardından erkek-kadın eşit bir şekilde her beş kişiye kölelerden müşterek bir hizmetçi vermelerini ve onlara rızık tahsis etmelerini emretmiş, bu kişilerin tespiti yapıldıktan sonra halifenin talebi yerine getirilmiştir.¹⁷⁷⁵ Aynı şekilde Ömer b. Abdülazîz'in Fâtıma'dan olan bir oğlu, çocuklarla oynamak için dışarı çıkınca bir çocuk kafasını yaralamış, bunu duyan çocuğun annesi Mürîe gelip oğlunun yetim olduğunu söylemesi üzerine Ömer b. Abdülazîz, kadına sorup çocuğun atasının (tahsisatı) olmadığını öğrenince onu divana kaydetmiş, buna kızan Fâtıma çocuğun aynı şeyi tekrar yapacağı uyarısını yapınca halife, onu korkuttuklarını söyleyip yetimi korumuştur.¹⁷⁷⁶ Benzer şekilde soğuk bir günde Irak'tan gelip halifenin hâcibi olmayan evine giren bir kadın, bir hasır ve bir yataktan başka bir şeyin bulunmadığı harap bir evle karşılaşınca ve eşi Fâtıma bint Abdülmelik'i oturarak ip eğirir halde görünce çok şaşırılmış, Fâtıma bint Abdülmelik ise Müslümanların evlerini onaranın, o evin fakirliği olduğunu söyleyerek kadını rahatlatmıştır. Bir zaman sonra gelen Ömer b. Abdülazîz'in ihtiyaçlarını sorması üzerine kadın, kocasının ölürken kendisine dağın kara bulutu gibi sekiz kız bıraktığını söyleyip tümüne maaş tahsis etmesini talep etmişse de halife tümünü değil, birini kaydedebileceği cevabını vermiştir. Sonra yedi kızının ismini sorduğunda Allah'a hamd ettiği, sekizincide ise halifeye hayır dua ettiği için yedisine maaş bağlayan Ömer b. Abdülazîz, kalemi elinden bırakıp

¹⁷⁷⁴ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 307.

¹⁷⁷⁵ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 175; İbn Asâkir, *Târîhu Dimâşk*, XLV, 218; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 183.

¹⁷⁷⁶ İbn Asâkir, *Târîhu Dimâşk*, XLV, 208; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 207; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 699.

Allah'a hamd ettiği sürece bin tane bile olsalar divana kaydedeceğini belirttiikten sonra yedi kızın sekizinci kardeşlerine yardımcı olmasını emretmiş, ayrıca kesesindeki 20 dinarın yarısını ona verip mektupla birlikte Kûfe valisi Abdülhamîd'e göndermiş, Irak'a geldiğinde halifenin öldüğünü duyup hemen valiye ulaşmış, mektubu eline alan Abdülhamîd, gözyaşları içinde kadının bir yıllık parasını hesaplatıp ödemiştir.¹⁷⁷⁷ Aynı olaydan söz eden başka bir rivayete göre Allah'a hamd ettiği için beş kızından dördüne maaş bağlamıştır.¹⁷⁷⁸

İhtiyaç sahipleri arasına gençleri de alan Ömer b. Abdülazîz, valilerine gönderdiği mektuplarda atâ divanına kayıtlı olmayan gençlerden haccetmek isteyen olursa, genç yaşta haccetmeleri için onlara 100 dinar vermelerini emretmiş,¹⁷⁷⁹ evlenmek isteyen ancak para bulamayan muhtaç gençleri de ihmal etmeyip evlenmelerine yetecek kadar malî destek vermiştir. Nitekim Basra valisi Abdülhamîd b. Abdurrahmân, atâlardan/asker maaşlarından sonra yanında fazla mal kaldığını bildirince Ömer b. Abdülazîz, kimin israf kapsamına girmeyen borcu varsa onu ödemesini, evlenmek isteyip de nakit para bulamayana ve borçlanana nakit para vermesini emretmiş,¹⁷⁸⁰ Kûfe'ye mektup yazıp bir kadınla evlenen, ama ona mehrini vermeye güç yetiremeyen adına hazineden mehrini ödemelerini bildirmiştir.¹⁷⁸¹ Ancak Ömer b. Abdülazîz'in evli olan bir oğlunun destek talebine şiddetle kızdığı anlaşılıyor. Nitekim evli olan bir oğlunun babasından mehrini beytûlmâlden vererek kendisini evlendirmesini istemesine sinirlenen halife, Muhâcirlerin çocukları evlenip iffetini koruyacak bir imkan bulamazken bir daha böyle bir talepte bulunmaması konusunda onu şiddetle uyarılmış, ardından evdeki bakır kapları ve eşyayı satıp parasını kullanmasını tavsiye etmiştir.¹⁷⁸²

¹⁷⁷⁷ *Kitâbü Sireti Ömer b. Abdülazîz*, s. 191-194. Benzer bir rivayet için bk. İbn Abdilhakem, *Sireti Ömer b. Abdülazîz*, s. 43-44; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, LXX, 289.

¹⁷⁷⁸ İbn Abdilhakem, *Sireti Ömer b. Abdülazîz*, s. 149-150.

¹⁷⁷⁹ İbn Zencûye, *el-Emvâl*, I, 170-171; Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 57; Taberî, *Târih*, VI, 569; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 115.

¹⁷⁸⁰ İbn Zencûye, *el-Emvâl*, II, 565-566; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 185; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XLV, 213. Kûfe valisinin adı sehven Zeyd b. Abdurrahmân b. Ömer b. Hattâb olarak verilmiştir. İbn Abdilhakem, *Sireti Ömer b. Abdülazîz*, s. 63-64.

¹⁷⁸¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 365.

¹⁷⁸² İbn Abdilhakem, *Sireti Ömer b. Abdülazîz*, s. 110.

C. YOKSULLAR VE BORÇLULAR

Sosyal adalet ve adil paylaşım konusunda hassasiyet gösteren Ömer b. Abdülazîz, valilerine toplumun en zayıf ve en fazla yardıma muhtaç kesimi olan yoksulları sayıp kendisine bildirmelerini istemiştir. Nitekim Adî b. Ertât'a gönderdiği bir emirde Basra'daki yoksulları sayıp kendisine bildirmesini emretmiş, Adî b. Ertât'ın saydığı fakirlerin 30915 kişi olduğunu mektupla iletmesi üzerine halife, kendisine yiyecek getirildiğinde her bir kişiye her ay Kesker ve Sevâd yiyeceğinden bir cerîb vermesini emretmiştir.¹⁷⁸³ Ömer b. Abdülazîz miskinler, fakirler ve yolda kalmışlar için aşevi yaptırmış,¹⁷⁸⁴ kendi ailesine aşevinin yoksullara hizmet ettiğini bildirip oradan kesinlikle yiyecek bir şey almaktan sakındırmış, ancak bir gün bir cariye'nin oradan süt alıp aşermiş hamile eşine götürdüğünü görünce hem onu hem de eşini sert bir şekilde payladıktan sonra sütü iade ettirmiştir.¹⁷⁸⁵

Ömer b. Abdülazîz, yanına gelen yoksulların şikâyetlerini gözyaşları içinde dinleyip ihtiyaçlarını görev aşkıyla gidermiş, valilerine de onları koruyup gözetmelerini emretmiştir. Nitekim yanına gelen bir bedevînin son haddine gelmiş yoksulluğu ve Allah'ın halifeyi sorgulayacağını hatırlatması üzerine sözlerini tekrarlattıran Ömer b. Abdülazîz, başını öne eğip gözyaşlarını salmış, sonra bedevînin üç kızı olduğunu söylemesi üzerine ona 300 dirhem, kızlarından her birine 100 dirhem maaş tahsis etmiş, ona ayrıca 100 dirhem verdikten sonra Müslümanların maaşları gönderilince onlarla birlikte maaşlarını almalarını hatırlatmıştır.¹⁷⁸⁶ Aynı olayı nakleden başka bir eserde sekiz kızı olduğu ve verdiği 100 dirhemi masraflarına harcaması için cebinden verdiği aktarılmıştır.¹⁷⁸⁷ Aynı şekilde yanına yoksul bir adam gelip gidilecek yerleri bitirdiğini, zor durumdaki çocuklarının halini ondan Allah'ın soracağını, kızlarına kendi kanaatkarlığını kazandıramadığı için onları bitkin düşürdüğünü, onların da kendisini ölerek bitirdiklerini şikâyet etmiş, bunun üzerine gözleri yaşla dolan Ömer b. Abdülazîz, hemen çoluk çocuğunu yanına getirip onlara nafaka tahsis etmiştir.¹⁷⁸⁸ Benzer şekilde Medîne'nin fakirlerine dağıtması için 150 dirhem verdiği Abde b. Ebî

¹⁷⁸³ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 156.

¹⁷⁸⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 368; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 218. Ayrıca bk. Fethullâh, a.g.e., s. 99.

¹⁷⁸⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 368-369; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 218.

¹⁷⁸⁶ İbn Zencûye, *el-Emvâl*, II, 531; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXVIII, 200; İbn Receb, *Mecmûu Resâil*, II, 505.

¹⁷⁸⁷ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 91-92.

¹⁷⁸⁸ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 180.

Lübâbe gelip fakirleri sorması üzerine Mâcişûn, o gün onların içinde muhtaç biri olduğunu bilmediğini, zira Ömer b. Abdülazîz'in askerler hariç onlardan yardım etmediği kimse bırakmayıp onları zengin ettiğini hatırlatmıştır.¹⁷⁸⁹

Ömer b. Abdülazîz, fakirlerin haliyle kendisi dertlendiği gibi valilerine de hassasiyetle ilgilenmelerini emretmiştir. Nitekim Abdülhamîd b. Abdullah b. Zeyd b. Hattâb'a yazdığı bir mektubunda daha önce tattığı zenginlik, bol rızık ve müreffeh yaşamı halifelüğün ağır sorumluluğundan ve kötü akibetinden çekindiği için terk ettiğini hatırlattıktan sonra aynı korkuyla zayıf, yoksul ve muhtaçlardan hiçbir şekilde uzak durmamasını, onları bekletmemek için kapısını açık tutmasını, huzur ve rahat yaşam sevgisiyle bu kişilerden uzak durursa Kıyamet günü Allah'a hesap veremeyeceğini bildirmiş, ardından küçük huzuru büyük huzur için terk etmesini ve tek meşguliyetinin mazlum ve garip muhtaçlar olmasını emretmiştir.¹⁷⁹⁰ Aynı şekilde Yemen valisi Muhammed b. Urve es-Sa'dî'ye gönderdiği mektubunda muhtaç yolcular için yüz bin dirhem çıkarmasını, dindar, asil ve iyi niyetli bir topluluğu hac yolu üzerine yerleştirmesini, orada yolda kalan ve bitkin düşen insan bırakmayıp mutlaka yardım etmelerini, her muhtacın ihtiyaçlarını karşılamalarını, her yayayı bindirmelerini, her çıplağı giydirmelerini emretmiştir.¹⁷⁹¹

Ömer b. Abdülazîz, beytül-mâl başkanlarına gönderdiği mektupta fakir biri dinar getirdiğinde ondan eksiltmemelerini, aksine ona beytül-mâlden aynısını vermelerini emretmiştir.¹⁷⁹²

Borçluların dertleriyle de ilgilenen Ömer b. Abdülazîz, borçluların israf kapsamında olmayan borçlarını ve gücünün üstünde borçla ölenin borcunu ödemelerini valilerine mektupla bildirmiştir. Nitekim Yemen valisi Muhammed b. Urve es-Sa'dî'ye gönderdiği mektubunda yanındaki beytül-mâlden yüz bin dirhem çıkarıp israf ve savurganlıktan dolayı borç yapmayan borçlulara, bir akrabasını satın alıp azat edenlere veya elindekileri tüketip iflas eden tacirlere dağıtmasını,¹⁷⁹³ Abdülhamîd b. Abdurrahmân'a da maaşlardan artanla borçluların israf kapsamına girmeyen borçlarını

¹⁷⁸⁹ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 587; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 195; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXI, 444.

¹⁷⁹⁰ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 187-188.

¹⁷⁹¹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 199.

¹⁷⁹² İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 110.

¹⁷⁹³ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 199.

ödemesini,¹⁷⁹⁴ Ebû Bekr b. Hazm'a yazdığı mektubunda kendini aşan bir borçla ölen her kişinin borcunu¹⁷⁹⁵ Abdülhamîd b. Abdurrahmân'a üzerinde bir emanet olduğu halde onu ödeyemeyenin borcunu hazineden onun yerine ödemesini emretmiş,¹⁷⁹⁶ benzer şekilde borçlular için ayrılan paydan bir adamın yetmiş beş dinar borcunu ödemiştir.¹⁷⁹⁷

Ömer b. Abdülazîz, borçluların borçlarını ödemelerini valilerine emrettiğinde valiler, ona meskeni, hizmetçisi, atı ve evinde eşyası olduğunu gördükleri kişinin borcunu ödeyip ödemeyeceklerini mektupla sormuşlar, bunun üzerine halife Müslüman bir adamın başını sokacağı bir meskeni, işini yapacak bir hizmetçisi, düşmanına karşı cihad edeceği bir atı ve evinde eşyası olmasının zorunlu olduğunu ve borçlu ise üzerindeki borcu onun yerine ödemelerini emretmiştir.¹⁷⁹⁸

Ömer b. Abdülazîz'in borcu olduğundan yakınan âlim ve zâhidlerin borçlarını isteyerek ödediği ve onlara başka yardımlarda da bulunduğu anlaşılıyor. Nitekim hazinedeki borçlu paylarından Âsim b. Ömer b. Katâde ve Beşîr b. Muhammed b. Abdullah b. Zeyd b. Abdürabbih'in her birinin 400 dinarlık borcunu¹⁷⁹⁹ Kılâb kabilesinin zekâtlarından, Ebû Ufeyr Muhammed b. Sehl b. Ebû Hasme'nin 250 dinar borcunu,¹⁸⁰⁰ Kâsım b. Muhaymira'nın yetmiş¹⁸⁰¹ veya doksan dinar borcunu¹⁸⁰² hadis ve megâzî âlimi Âsim b. Ömer b. Katâde'nin borcunu¹⁸⁰³ ödemiştir.

Ömer b. Abdülazîz'in bazı kişilerin borçlarını bazen varlıklı olduğunu söyleyerek bazen de sebebini açıklamadan ödemediğini görüyoruz. Nitekim Ebû Hâzım'ın borcundan dolayı dertli olduğunu öğrenen halife, borcu için kendisine dua kapısının açılıp açılmadığını sormuş, evet cevabını alınca Allah'ın o konuda ona hayır

¹⁷⁹⁴ İbn Zencûye, *el-Emvâl*, II, 565-566; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 185; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 213. Kûfe valisinin adı sehven Zeyd b. Abdurrahmân b. Ömer b. Hattâb olarak verilmiştir. İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 63-64.

¹⁷⁹⁵ İbn Zencûye, *el-Emvâl*, II, 495; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 63; Çelik, a.g.m., s. 632.

¹⁷⁹⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 365.

¹⁷⁹⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 342.

¹⁷⁹⁸ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 666; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 145; Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 253.

¹⁷⁹⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 342-343; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, X, 303.

¹⁸⁰⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 342-343; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LIII, 158.

¹⁸⁰¹ Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, *Târîh*, I, 354; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLIX, 205; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 52; İbnü'l-Cevzî, *Sıfetu's-Safve*, II, 54; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 300.

¹⁸⁰² İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLIX, 206.

¹⁸⁰³ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXV, 277.

ve bereket verdiğini söylemekle yetinmiştir.¹⁸⁰⁴ Aynı şekilde Ümeyye b. Abdullah b. Amr b. Osmân b. Affân, yaz seferinden dönerken yanına uğradığında borcu olduğunu söylemesi ve onu ödemesini istemesi üzerine onun için valisine mektup yazıp onun malını satarak borçlarını ödeyeceğini, geriye kalan borcunu da beytûlmâlden karşılayacağını bildirince Ümeyye b. Abdullâh kendisini iflas ettireceğini hatırlatıp bunu kabul etmemiştir.¹⁸⁰⁵ Ömer b. Abdülazîz, malı mülkü olduğundan veya gazaya giderken her mücahide verdiği elli dinarı statüsüne uygun bulmayıp beğenmemesinden dolayı bu şekilde davranmış olmalıdır.

Borç adabına hakkında Ömer b. Abdülazîz, alacağı olan bir adama şu veciz ama etkileyici cümleyi yazmıştır: "Senin yanındaki hakkın sahibine geri dönme ve senin de onu alıkoyduğun için Allah'tan bağışlanma dileme vaktin geldi."¹⁸⁰⁶

D. YAŞLI VE HASTALAR

Ömer b. Abdülazîz, başlattığı sosyal destek ve yardım projesinde yaşlı, engelli ve hastaları unutmamış, onların tespit edilip kendisine bildirilmesini talep etmiş, ardından her birine fakirlerden daha fazla maaşla birlikte hizmetçi veya rehber vermiş, erzak tahsis etmiş, valilerine de aynı şeyi yapmalarını emretmiştir. Nitekim Şam şehirlerine mektup yazıp divana kayıtlı her âmâyı, her yatalak hastayı, her felçliyi ve namaza gelemeyen her kötürümü kendisine bildirmelerini emretmiş, sonra devlete ait kölelerden her âmâyaya bir rehber, her iki kötürüme bir hizmetçi verilmesi talimatını vermiş,¹⁸⁰⁷ öte yandan tüm bölge valilerine de her âmâyaya bir rehber, her kötürüme bir hizmetçi vermelerini ve onlara yetecek kadar rızık tahsis etmelerini emretmiş,¹⁸⁰⁸ yanında humus köleleri çoğaldığında da her bir âmâyaya bir rehber, iki kötürüme ve iki müzmin hastaya bir hizmetçi şeklinde onları dağıtmaya devam etmiştir.¹⁸⁰⁹ Yine Basra halkının fakirlerinden her insana üç dinar pay verirken yatalaklara-kötürümlere elli dinar dağıtmış,¹⁸¹⁰ Benzer şekilde Ömer b. Abdülazîz, bir âmâyaya rehber verilmesini emrederken rehberinin büyük olup onu ezmemesini, küçük olup ona karşı zayıf

¹⁸⁰⁴ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 276.

¹⁸⁰⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, IX, 296-297; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, IV, 2027.

¹⁸⁰⁶ İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-Ahbâr*, I, 367.

¹⁸⁰⁷ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 183; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 218.

¹⁸⁰⁸ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 175.

¹⁸⁰⁹ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 54.

¹⁸¹⁰ Taberî, *Târîh*, VI, 569-570; Çelik, a.g.m., s. 628.

kalmamasını tavsiye etmiş, ayrıca kendi cebinden bir âmâ yaşlıya 35 dinar bağışlamıştır.¹⁸¹¹

E. MAHKÛMLAR

Fazla duygusal, çok merhamet ve sorumluluk sahibi bir halife olan Ömer b. Abdülazîz, muhtaç ve hastaların yanında mahkûmlarla da ilgilenmiş, onların yiyecek, giyecek, yatak, sağlık, güvenlik ve psikolojik ihtiyaçlarının gerektiği gibi zekât fonundan karşılanmasını emretmiştir. Had ve ta'zir cezaları dışında baskı ve şiddetin her türüne karşı çıkan Ömer b. Abdülazîz, zanlıları konuşurmak veya mahkûmları fazladan cezalandırmak için her tür baskıya, şiddete, işkenceye, temel ve zorunlu ihtiyaçların kısıtlanmasına karşı çıkmış, bu yöntemin çare değil, sorun ürettiğini belirtmiş ve bunun Haccâc b. Yûsuf'un tarzı olduğunu hatırlatarak valilerini böyle davranmaktan şiddetle ve tehditkar bir tarzda sakındırmıştır.

Süleyman b. Abdülmelik, müsteşarı Ömer b. Abdülazîz'in tavsiyesiyle Haccâc'ın hapsedtiği Irak'taki mahkûmları serbest bırakmış,¹⁸¹² Ömer b. Abdülazîz de hastalığı sırasında Muhammed b. Yezîd el-Ensari'ye Yezîd b. Ebû Müslim dışındaki tutukluları serbest bıraktırmıştır.¹⁸¹³ Ömer b. Abdülazîz'in farklı sebeplerle tutukladığı mahkûmlar da olmuştur. Nitekim valiliği sırasında topladığı vergileri teslim etmeyen Yezîd b. Mühelleb'i,¹⁸¹⁴ zalimlik ve zorbalık yaptığından dolayı Mısır haraç âmili Üsâme b. Yezîd et-Tenûhi'yi,¹⁸¹⁵ had ve ta'zir suçlarından dolayı bazı suçluları, özellikle Hâricîler'i hapsedmiştir.

Ömer b. Abdülazîz, mahkûmlara muamele kapsamında bazı valilerinin talep ettiği zanlı ve mahkûmlara baskı ve işkenceye şiddetle karşı çıkmış, Haccâc b.

¹⁸¹¹ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 46-47; Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 570-571; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXVIII, 180; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 131-132.

¹⁸¹² Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 169; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 641-642.

¹⁸¹³ Ancak buna öfkelenen Yezîd b. Ebû Müslim onu yakaladığında öldüreceğine yemin ettiğinden Ömer b. Abdülazîz vefat edince Muhammed b. Yezîd el-Ensari, Afrika'ya kaçmış, ancak onu hararetle arayan Yezîd b. Ebû Müslim oraya Yezîd b. Abdülmelik tarafından vali atanınca onu yakaladıktan sonra öldürmek için hazırlık yaparken askerleri onu öldürmüştü, Muhammed b. Yezîd el-Ensari'yi de serbest bırakmışlardır. (Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 326; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LVI, 279; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, VI, 311; İbn Receb, *Mecmûu Resâil*, III, 166.) Ancak aynı olayı aktaran bir kaynaktan Muhammed b. Yezîd el-Ensari yerine önceki ravi Vaddâh b. Hayseme'nin adı kaydedilmiştir. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, VI, 312.

¹⁸¹⁴ Taberî, *Târîh*, VI, 556-558; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II, 464-465; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 105.

¹⁸¹⁵ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 37. Ayrıca bk. Kutb İbrâhîm, Muhammed, *es-Siyâsetü'l-Mâliyye li Ömer b. Abdülazîz*, el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, yy 1988, s. 199; Muhammed Hâmid, a.g.e., s. 76; Humeydî, a.g.e., s. 25-26; Sarıbiyık, a.g.m., s. 144.

Yûsuf'un, Yezîd b. Ebû Müslim'in ve Sâlih b. Abdurrahmân'ın camilerde ve dar hapishanelerde kötü yiyecek ve içeceklerle ve sert giysilerle baskı ve işkence yapsalar da iyi sonuç alamadıklarını, aksi bir tutumun ise daha iyi netice verdiğini hatırlatmış, bundan dolayı baskı ve işkenceden şiddetle kaçınmasını, hapishanelerde bağlı, kötü yiyecek ve içecek yiyenleri araştırıp rahatlatmasını, bağlarını çözmesini ve aldığı esirlere iyi davranmasını emretmiştir.¹⁸¹⁶ Aynı şekilde halifenin emri üzerine mahkûmlardan her birine her ay beş dirhem, kışın bir kısa/uzun entari ve kamîs/gömlek, yazın bir izar/peştamal ve rida/kaftan verilirken¹⁸¹⁷ Adî b. Ertât'a yolladığı bir talimatta mahkûmlara zekât mallarından uygun yiyecek ve katık çıkarmasını¹⁸¹⁸ ve vilayetindeki mahkûmların bitmişlik/kaybolmuşluk hissine yakalanmamaları için onların hayrına çaba göstermesini¹⁸¹⁹ bildirmiş, benzer şekilde Ebû Bekir b. Ömer b. Amr b. Hazm'dan her cumartesi günü mahpuslarla görüşmesini istemiş,¹⁸²⁰ mahkûmun ailesine yakın olmasını önem verdiği için Semerkant'ta bir adamı kılıçla yaralayan bir Hâricîye kısas uyguladıktan sonra çirkin arzularından tevbe edinceye veya ölünceye kadar ailesine yakın bir hapishanede hapsedmesini valisine emretmiştir.¹⁸²¹ Ömer b. Abdülazîz'in mahkûmların psikolojik destek ve rehabilitasyon ihtiyacını hissederek bunun giderilmesini emretmesi, onun hassasiyet ve duyarlılığını göstermesi bakımından oldukça dikkat çekici bir tavidir. Yine valilerine gönderdiği bir emrinde tutukladıkları kişilerin zincirlerinin-prangalarının ücretlerini beytûlmâlden karşılamalarını, kesinlikle bedellerini onlara ceza olarak kesmemelerini¹⁸²²ve hiçbir mahpusun namazını usulüne uygun şekilde kılmasını engelleyecek tarzda bağlamamalarını emretmiştir.¹⁸²³ Benzer şekilde ecnâd emirlerine yazdığı mektubunda suçluyu suçunu isbat edinceye kadar hapsedmemelerini, durumu karışık görünenler hakkında kendisine mektup yazmalarını ve ceza vermede aşırıya gitmemelerini emretmiştir. Borç sebebiyle bir topluluğu hapsedtiklerinde onlarla insanların kendilerinden korktukları kimseleri aynı odada ve aynı hapishanede bir arada bulundurmamalarını, kadınlar için tek başına ayrı bir

¹⁸¹⁶ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 157; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 185-186.

¹⁸¹⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 349; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 185. Ayrıca bk. Mâcid, a.g.e., s. 262; As-Sallâbi, *The Rightly-Guided Caliph and Great Reviver 'Umar b. 'Abd al-'Azîz*, s. 628-629.

¹⁸¹⁸ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 163; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 368; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 150. Ayrıca bk. Köse, a.g.m., s. 92.

¹⁸¹⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 368; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 150.

¹⁸²⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 349.

¹⁸²¹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 136-137.

¹⁸²² Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 161.

¹⁸²³ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 163; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 359; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 185; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 89; Demîrî, *Hayâtü'l-Hayvânî'l-Kübrâ*, I, 103.

hapishane bina etmelerini, ayrıca hapishane görevlilerinin güvenilir ve rüşvet almayan kişilerden olmasına dikkat etmelerini bildirmiş, gerekçesini de rüşvet kabul edenin kendisinden istenilen her şeyi yapacağını hatırlatarak açıklamıştır.¹⁸²⁴

Tehlikeli ve katil mahkûmlara farklı davranan Ömer b. Abdülazîz, bazı fâsık-bozguncu kişilerin bırakıldıklarında bozgunculuk yaptıklarını, hapsedildiklerinde insanların kötülüklerinden kurtulup rahatladığını bildiren Abdülhamîd b. Abdurrahmân'a insanların kendilerinden korktukları o kimseleri ve katilleri zincire vurulmuş halde hapishanede kontrol altında tutmasını,¹⁸²⁵ aynı şekilde idarecilerine hapishanenin ibret verici bir ceza olduğunu belirterek¹⁸²⁶ kışın onlara bir tâk (şal benzeri giysi), yazın da iki elbise giydirmelerini¹⁸²⁷ bildirmiştir. Ebû Bekir b. Amr b. Hazm'ın zincire rağmen nasıl namaz kılacaklarına dair sorusuna yazdığı cevapta eğer Allah dileseydi zincirden daha ağır bir şeye de onları mübtelâ edebileceğine ve onların özür sahibi olduğuna değinerek kendilerine nasıl kolay gelirse öyle namaz kılmalarını tavsiye etmiş, zincire vurulmalarının gerekçesi olarak Hz. Ebû Bekir'in Kays b. Mekşûh el-Murâdî gibi bazı adamların zincire bağlı olarak kendisine getirilmesini emrettiğini tespit ettiğini hatırlatmıştır.¹⁸²⁸

F. KÖLE VE CARİYELER

Ömer b. Abdülazîz, Hz. Peygamber'in (sav) tavsiyeleri doğrultusunda köle ve cariyelere insanca ve merhametli bir şekilde davranmış, yetenekli ve dindar olanlarını bazı önemli görevlere atamış, ayrıca nasihatlerini dikkatle dinlemiştir. İlahi mükafat için birkaç köle azat ettiği gibi hataları nedeniyle kızdığında veya cezalandırmaya niyetlendiğinde onu eleştirmeleri sebebiyle azat ettiği de olmuştur.

Ömer b. Abdülazîz'in devletin elinde olan köleleri muhtaç durumda olan kişilere hizmetçi veya rehber olarak dağıttığını görüyoruz. Nitekim tüm bölge valilerine devlete ait kölelerden her âmâyaya bir rehber, her iki kötürüme ve iki müzmin hastaya bir hizmetçi verilmesi talimatını vermiş,¹⁸²⁹ bununla birlikte onlara yetecek kadar rızık

¹⁸²⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 349.

¹⁸²⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 349; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 185.

¹⁸²⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 349-50.

¹⁸²⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 349.

¹⁸²⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 349-350.

¹⁸²⁹ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 183; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 218.

tahsis etmelerini de emretmiş,¹⁸³⁰ yanında humus köleleri çoğaldığında da aynı şekilde onları dağıtmaya devam etmiştir.¹⁸³¹

Ömer b. Abdülazîz'in devletin elinde bulunan tüm cariyeleri hikayelerini dinledikten sonra ailelerine gönderdiğini ifade eden bir rivayet vardır. Ona göre devletin sahip olduğu cariyeler kendisine arz edildiğinde Ömer b. Abdülazîz, her birinin hikâyesini dinledikten sonra ailelerine iade edilmelerini emretmiş,¹⁸³² kendi cariyelerini de azat ederek saltanat hazlarından yüz çevirmiştir.¹⁸³³ Nitekim Fâtıma bint Abdülmelik, Ömer b. Abdülazîz'in daha önce beğenip istediği, ama vermediği bir cariyesini giydirip kuşandırdıktan sonra ona hediye olarak gönderdiğinde halife, esir olma hikayesini anlatmasını istemiş, Berberî cariyenin babası Hassân bir suç işleyip Afrika valisi Mûsâ b. Nusayr'dan kaçınca valinin onu alıp Abdülmelik b. Mervân'a gönderdiğini, onun da Fâtıma'ya hediye ettiğini, onun da kendisine gönderdiğini anlatması üzerine halife, bundan mahçup olup onu ailesinin yanına göndermiştir.¹⁸³⁴ Başka bir rivayette Haccâc b. Yûsuf, Kûfe halkından para cezası kestiği bir âmilinin köleleri ve mallarıyla birlikte o cariyeyi de alıp Abdülmelik b. Mervân'a gönderirken o da kızı Fâtıma'ya hediye etmiştir. Bunu duyan halife, âmilin ne yaptığını sorunca öldüğünü ve çocuklarının durumunun kötü olduğunu öğrenip Kûfe valisi Abdülhamîd'den âmilin oğlunu kendisine posta ile göndermesini istemiştir. Yanına gelen gence Haccâc b. Yûsuf'un babasına kestiği tüm cezaları ödedikten sonra cariyenin ona geri verilmesini emretmiş, delikanlı onu halifeye bağışlamışsa da o ihtiyacının olmadığını açıklayarak kabul etmemiş, delikanlının satın alması teklifini de reddetmiş, ancak ona duyduğu sevgi, ölünceye kadar Ömer b. Abdülazîz'in gönlünde kalmaya devam etmiştir.¹⁸³⁵ Bir rivayette delikanlı götürürken cariyenin halifenin kendisine yönelik tutkusunu sorması

¹⁸³⁰ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 175.

¹⁸³¹ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 54.

¹⁸³² İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 38-39.

¹⁸³³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 384-385; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 125; Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 584; Âcurrî, *Ahbâru Ömer b. Abdülazîz*, s. 55; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 259; Teymî, *Siyeru's-Selefi's-Sâlihîn*, s. 853-854; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 168, LXXIII, 12; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 70; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 42.

¹⁸³⁴ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 601; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 260-261; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 195; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 184-186; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 697.

¹⁸³⁵ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 129-130; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 260-261; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXVIII, 193-194; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII,43; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 184-185. Benzeri bir rivayet için bk. İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 56-57.

üzerine halife, sevgisinin daha fazla arttığı karşılığını vermiştir.¹⁸³⁶ Benzer şekilde Ömer b. Abdülazîz, kendileriyle andlaşma yapılmış bir Berberî köyü olan Luvâte'li cariyeler hakkında yanında Luvâte'li bir cariye bulunan kimsenin onu babasından evlenmek için istemesini veya ailesine göndermesini emretmiştir.¹⁸³⁷ Ancak bazı kaynaklarda Hz. Osman'ın ahid yapıp cizye aldığı Berberîler oldukları, ama sonra ahidlerini bozarak ayaklanıp Müslümanlarla savaşınca esir alındıkları aktarılmıştır.¹⁸³⁸ Daha önce isyan ettikleri ifadesiyle birlikte uhrevî sorumluluktan çok çekinen Ömer b. Abdülazîz'in, hür kişinin başkasının suçu veya satılması sebebiyle köle ve cariye edinilmesini meşrû kabul etmediği,¹⁸³⁹ Berberîler'in yaptığını ahdi bozma olarak görmediği, ilk ahdi veya sonradan Müslüman olmalarını dikkate alarak bu emri tümü için yayınladığı görülmektedir.¹⁸⁴⁰

Sadece Mes'ûdî (ö. 346/957)'de geçen bir rivayete göre Ömer b. Abdülazîz, şarkı okuma ve söz söyleme ustası cariyesini dinleyince kendinden geçip gülünç davranışlarda bulunan bir kadısını görevinden uzaklaştırmış, kadısının halifenin o cariyeyi dinlese kesinlikle kendinden geçeceğini söylediğini öğrenmesi üzerine cariyeyi getirip dinlemiş, açık bir şekilde coşarak gözyaşları sakalını ıslatmış halde o şarkıyı üç defa tekrarladıktan sonra kadıya dönüp işine geri dönmesini bildirmiştir.¹⁸⁴¹ Yine yalnızca Mes'ûdî (ö. 346/957)'de yer alan ikinci rivayete göre Medîne'de Benî Ümeyye'den ve Hz. Osman'ın soyundan bir delikanlıyla ve söz ustası şarkıcı bir cariyenin aşkı ve karşılıklı etkileyici edebî iltifatları halk arasında yayılınca Ömer b. Abdülazîz, on bahçeye karşılık o cariyeyi alıp uygun bir şekilde o gence hibe etmiş, ancak o cariye delikanlının yanında bir yıl kaldıktan sonra ölünce ona etkileyici ağıtlar yakan genç de üzüntüsünden vefat etmiş, bunun üzerine insanlar ikisini aynı yere defnetmişlerdir.¹⁸⁴²

¹⁸³⁶ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 260-261; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXVIII, 193-194; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII,43; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 184-186.

¹⁸³⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 222-223; Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 342.

¹⁸³⁸ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 239; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, II, 440.

¹⁸³⁹ İbn Şukayr, a.g.e., I, 583-584.

¹⁸⁴⁰ Mâcîde, a.g.e., s. 244.

¹⁸⁴¹ Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, III, 155-155.

¹⁸⁴² Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, III, 156. Bu rivayetlerde Medîne hâkiminin adının verilmemesi, özellikle Ömer b. Abdülazîz'in şarkıcıların şiddetle cezalandırılmasını emrettiği halifeligi sırasında dinlediğinde coşup şarkıyı üç defa tekrarladığının söylenmesi, on bahçe gibi büyük bir meblağ karşılığında cariyeyi alarak o gence hediye etmesi ve birçok edebi eserde yer alacak kadar ilgi çekici iken sadece Mes'ûdî (ö. 346/957) tarafından kaydedilmiş olması, adının eklendiği yaşanmış veya kurgulanmış bir hikâye izlenimini güçlendirmektedir. Genel tavrına aykırı olmasına rağmen yine de halifenin insanî duygularla yaptığı istisnai bir iyilik olma ihtimalini de gözardı etmemek gerekir.

Ömer b. Abdülazîz, kişiliği gereği âlim ve zâhid kölelere çok değer vermiş, onları satın alıp azat etmeye çalışmıştır. Emevîler huzuruna girmek için kapıda beklerlerken önce Medîne halkının âlim ve kurrâsından köle Ziyâd b. Ebî Ziyâd'a izin vermesi tepkiyle karşılanmıştır.¹⁸⁴³ Sonra yanındaki insanları çıkarıp onunla yalnız kaldığında ona Medîne halkının salihlerini ve durumlarını sorup öğrendikten sonra yükünün ağırlığından yakınmış, hilafetin onun için hayırlı olacağını umduğunu söylemesi üzerine halife korktuğunu ifade etmiş, Ziyâd b. Ebî Ziyâd ise korkuyorsa Allah'ın ona yardım edeceğini müjdelemiştir. Sonra onun ihtiyaçlarını karşılayıp kendisine 20 dinar veren Ömer b. Abdülazîz, efendisine mektup yazıp onu kendine satmasını istemiş, ancak efendisi satmayı kabul etmeyip onu azat etmiştir.¹⁸⁴⁴ Başka bir rivayete göre feyden faydalanarak onu satın almayı ve azat etmeyi teklif ettiyse de Ziyâd b. Ebî Ziyâd kabul etmemiştir.¹⁸⁴⁵ Ömer b. Abdülazîz'in âlim kölelerin yanında ihtida eden köleleri de kurtarmaya özen gösterdiği anlaşılıyor. Nitekim Filistîn'de yaşayan Hıristiyan ümmü veled bir cariyenin İslâm'a girdiğini duyan Ömer b. Abdülazîz, kadının bedelini beytümâlden ödeyip azat etmiştir.¹⁸⁴⁶

Hz. Peygamber'in (sav) manevi hatırasına özel bir sevgi besleyen Ömer b. Abdülazîz, Allah Rasulü'nün (sav) hizmetçilerine, azatlı köle ve cariyelerine özel ilgi göstermiş, onları tanıyıp ihsanlarda bulunmayı çok istemiştir. Bu maksatla halifeliği sırasında emri üzerine Medîne halkının âlimi Ebû Bekr b. Hazm, Hz. Peygamber'in (sav) hizmetçi ve azatlılarını araştırıp halifeye bildirmiştir. Bunlardan biri olan Ruveyfi'in oğlu ve başkaları yanına gelince maaş bağlayıp tüm isteklerini yerine getirmiştir.¹⁸⁴⁷

Cariyelere insanca muamele ettiğini ve onlara şefkatli davrandığını gösteren bir rivayete göre Ömer b. Abdülazîz'in isteği üzerine cariyeye kendisini yelpazeyle serinletirken uyuya kalınca yelpazeyi kendisi alıp cariyeyi serinletmeye başlamış,

¹⁸⁴³ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 596; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XIX, 236.

¹⁸⁴⁴ Âcurrî, *Ahbâru Ömer b. Abdülazîz*, s. 68-69; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 124-125; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, IX, 3936-3937.

¹⁸⁴⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XIX, 242; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, IX, 3936.

¹⁸⁴⁶ Çelik, a.g.m., s. 628.

¹⁸⁴⁷ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, IV, 261, 264; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 260, 268-269. Ayrıca bk. Macit, a.g.e., s. 142.

Cariye uyanıp tedirgin olunca kendisine dokunan sıcaklığın ona da dokunduğunu hatırlatıp serinletmek istediğini söylemiştir.¹⁸⁴⁸

Daha önce cariyeleri bulunan Ömer b. Abdülazîz, halife olduğu zaman sırtına yüklenen ağır hilafet görevinin onlarla meşgul olmaktan alıkoyacağını açıklayarak azat olmak isteyenleri azat ettiğini, fakat yanında kalmak isteyenleri de yanında bırakacağını, ancak yanında kalanların kendinden bir şey beklememesini bildirmiş, bunun üzerine cariyeler ümitsizliğe kapılarak ağlamışlardır.¹⁸⁴⁹ Ömer b. Abdülazîz'in, yönetime geçince eşlerini boşadığı, vekillerini ve cariyelerini azat ettiği,¹⁸⁵⁰ çiftliklerinde bulunan tüm köle ve cariyeleri serbest bıraktığı,¹⁸⁵¹ kendine ekmek yapacak, yemek pişirecek ve elbiselerini yıkayacak bir cariye, kendi ihtiyaçları ve mektupları için bir hizmetçi köle satın aldığı¹⁸⁵² belirtilmektedir. Ancak eşlerini boşamasına dair ifade, hatalı bir bilgi olup gerçeği yansıtmamaktadır. Zira Fâtıma bint Abdülmelik ve cariye olan bir eşi dâhil hiçbir eşini boşamamıştır. Yukarıda geçtiği üzere azat etme seçeneğini sunduğu cariyelerinin bunu kabul ettiklerine dair kesin bir bilgi yoksa da genel ifadelere ve sonradan işlerini görececek bir cariye aldığı bilgisine bakılırsa evindeki cariyeleri de özgürleştirdiği anlaşılmaktadır. Rivayetlere göre devlete ait cariyeleri, Lüvâteli cariyeleri ve bir rivayete göre eşinin kendine hediye ettiği Berberî cariyeyi azat edip ailesinin yanına göndermiştir. Ancak bir çiftliğinde kâhyalık yapan ve azat edilmeyi talep eden bir kölesinin isteğini ise reddetmiştir. Azat ettiği erkek kölelere gelince onlar çok olup aşağıda bir kısmının azatlık hikâyesi anlatılmış, diğerlerinin ise adları verilmiştir.

Kaynaklarda Ömer b. Abdülazîz'in köle ve cariyeleri azat etmeyi teşvik ettiğini veya azat ettiğini bildiren çok sayıda rivayet aktarılmıştır. Nitekim Medîne valisi iken kuraklık yılında bereket için 15 deve kesilip köleler dâhil herkesin davet edilmesini istemiş, ayrıca işlerin bereketli olması için çok sayıda köle azat edilmesini teşvik etmiştir.¹⁸⁵³ Halife olduğunda odun ve hayvan kıyılarını toplayan bir kölesini yanında

¹⁸⁴⁸ Âcurrî, *Ahbâru Ömer b. Abdülazîz*, s. 86-87; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 202, 289; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 712.

¹⁸⁴⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 384-385; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 125; Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 584; Âcurrî, *Ahbâru Ömer b. Abdülazîz*, s. 55; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 259; Teymî, *Siyeru's-Selefi's-Sâlihîn*, s. 853-854; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XLV, 168, LXXIII, 12; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 70; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 42.

¹⁸⁵⁰ İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II, 565-566; İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 318.

¹⁸⁵¹ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 125.

¹⁸⁵² Ya'kûbî, *Târih*, II, 232.

¹⁸⁵³ Hatalmış, *Kölelik ve Cariyelik*, s. 302.

alıkoymuştu. Ona insanların durumunu sorması üzerine kölesi, ikisi hariç bütün insanların iyi olduğunu söyledikten sonra halifelikten önce onun güzel kokularına, kaliteli kıyafetlerine, hızlı giden bineklerine ve hoş yemeklerine alıştığını, halife olduktan sonra rahatlayıp kurtulacağını umduğunu, ama tam tersine işinin çok arttığını, halifenin ise musibet içine düştüğünü ifade etmiş, bunun üzerine halife, onu da azat edip belki Allah'ın kendisine bir çıkış yolu göstereceğini açıklamıştır.¹⁸⁵⁴ Başka bir rivayete göre kölesi, kendisi, beygiri ve halife hariç bütün insanların iyi durumda olduğunu söyleyince onu azat etmiştir.¹⁸⁵⁵ Aynı şekilde Semerkant esirlerinden olup kızına düşen Müslim'i satın alıp hürriyetine kavuşturmuştur.¹⁸⁵⁶

Ömer b. Abdülazîz, azatlı kölesi ve hâcibi Müzâhim'in nasihatlerinden istifade etmiş, vefatından sonra da onu hep rahmetle anmıştır. Sözlerinden etkilendiği başka köleleri de vardır. Nitekim Ömer b. Abdülazîz'e tevbesinin başlangıcı sorulduğunda bir gün kölesine vurmak isteyince kölesinin sabahı kıyamet günü olan geceyi hatırlatması olduğunu açıklamıştır.¹⁸⁵⁷ Aynı şekilde gençliğinde bir suç işleyen siyah bir kölesini dövmeye davrandığında kölesi, ona Allah'ın kızdığı bir suç işleyip işlemediğini sorunca evet demiş, Allah'ın kendisini hemen mi cezalandırdığını sorması üzerine hayır cevabını vermiş, Allah acele ceza vermezken kendini neden hemen cezalandırdığını sorunca Allah için onu azat edip tevbe ettiğini açıklamıştır.¹⁸⁵⁸

Sızlanan bir kölesinin hürriyet talebini reddettiğini belirten tek bir rivayete göre Bahreyn'deki arazisinde çalışan ve 30.000 dirhemlik gelirini getiren bir kölesi, kendisini azat etmesini talep edince Ömer b. Abdülazîz, azat edemeyeceğini belirtip getirdiği hediyeyi de kabul etmemiştir.¹⁸⁵⁹

Genel olarak kölelere iyi davranan, özellikle âlim ve zâhid olanları satın alıp azat ettikten sonra kendine dost edinen Ömer b. Abdülazîz, rivayetlere göre çok sayıda köle ve cariye azat etmiş, ayrıca azad edilmiş kölelere yirmi beş dinar maaş vermiştir.¹⁸⁶⁰ Hürriyetine kavuşturduğu kölelerden bazıları şunlardır: Berberî esirlerden olup Ömer b.

¹⁸⁵⁴ İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-Ferîd*, V, 181-182. Benzer bir rivayet için bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 387; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 186; Nevevî, *Tehzîbü'l-Esmâ*, II, 23; Gazzî, *Nehrü'z-Zeheb*, I, 336.

¹⁸⁵⁵ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 47.

¹⁸⁵⁶ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LVIII, 153.

¹⁸⁵⁷ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 151; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 178; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 116-117; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 683.

¹⁸⁵⁸ Mes'ûdî, *Mürüccü'z-Zeheb*, III, 154.

¹⁸⁵⁹ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 595; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 221; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 195-196.

¹⁸⁶⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 366.

Abdülazîz'in azat ettiği ve baş yardımcısı yaptığı Müzâhim,¹⁸⁶¹ Edhem,¹⁸⁶² İshâk b. İbrâhîm,¹⁸⁶³ Telîd el-Hasî,¹⁸⁶⁴ Servân Ebû Ali,¹⁸⁶⁵ Hâzim,¹⁸⁶⁶ hâcibi Hubeyş,¹⁸⁶⁷ hâcibi Hüseyin,¹⁸⁶⁸ Dirhem,¹⁸⁶⁹ Şuayb,¹⁸⁷⁰ Târik,¹⁸⁷¹ Abdurrahmân es-Sîdî,¹⁸⁷² Hilâl,¹⁸⁷³ Abdurrahmân es-Sindî,¹⁸⁷⁴ Sehl b. Sadaka,¹⁸⁷⁵ Muhammed b. Îsâ,¹⁸⁷⁶ Müslim,¹⁸⁷⁷ Mukâtil,¹⁸⁷⁸ Nu'mân,¹⁸⁷⁹ Yezîd,¹⁸⁸⁰ Ebû Hâlid el-Fârisî,¹⁸⁸¹ Hilal Ebû Tu'me,-Ebû'l¹⁸⁸² Ferec,¹⁸⁸³ Kârûn,¹⁸⁸⁴Ebû Yahyâ.¹⁸⁸⁵

Ömer b. Abdülazîz, devrinin bir müctehid âlimi ve halife olarak köle, cariye ve azatlı kölelerle ilgili devrinde ortaya çıkan bazı sorunlara ve davalara bakmış veya kadı ve valilerin sorularına fıkhi cevaplar vererek yol göstermiş, cariyeye başörtü giydirilmesini ve cariyelerin hür kadınlara benzemeye çalışmasını yasaklamıştır.¹⁸⁸⁶ Adlî davalar kapsamında dokuz yaşında bir cariyenin bekaretini bozan on bir yaşında bir köle hakkında mektup yazan bir valisine hadler ve cezanın, sadece ergenlik yaşına/hulm ulaşan ve İslâm'da nelerin hakkı ve nelerin görevi olduğunu öğrenen kişilere uygulanacağını bildirmiştir.¹⁸⁸⁷ Aynı bağlamda bir adamın kölesiyle anlaşma yapıp mirasında kendisinin bir payı olmasını şart koşmasının hükmü sorulunca Ömer b. Abdülazîz, Allah'ın hükmünde onun bir payı bulunmadığı cevabını vermiştir.¹⁸⁸⁸ Benzer

¹⁸⁶¹ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XIX, 238, LVII, 374. Ayrıca bk. Hatalmış, *Kölelik ve Cariyelik*, s. 77.

¹⁸⁶² İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, VII, 467.

¹⁸⁶³ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, VIII, 170, III, 1438.

¹⁸⁶⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XI, 36, 37.

¹⁸⁶⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XI, 151, 152. Ayrıca bk. Hatalmış, *Kölelik ve Cariyelik*, s. 77.

¹⁸⁶⁶ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XII, 5.

¹⁸⁶⁷ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XII, 91.

¹⁸⁶⁸ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XIV, 354.

¹⁸⁶⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XVII, 231.

¹⁸⁷⁰ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXIII, 121.

¹⁸⁷¹ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXIV, 434.

¹⁸⁷² İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXXVI, 117.

¹⁸⁷³ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXXVI, 323.

¹⁸⁷⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 160.

¹⁸⁷⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 168.

¹⁸⁷⁶ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LV, 72.

¹⁸⁷⁷ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LVIII, 152.

¹⁸⁷⁸ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LX, 138.

¹⁸⁷⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXII, 136.

¹⁸⁸⁰ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXIII, 255.

¹⁸⁸¹ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXVI, 158.

¹⁸⁸² İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXVI, 348.

¹⁸⁸³ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXVII, 131.

¹⁸⁸⁴ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 104.

¹⁸⁸⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXVIII, 6.

¹⁸⁸⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 371.

¹⁸⁸⁷ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 166.

¹⁸⁸⁸ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 162.

şekilde Adî b. Ertât'ın cariye efendisinden çocuk doğurduğu halde zina ederse satılıp satılamayacağını sormasına karşılık Ömer b. Abdülazîz, zina etse bile satılamayacağını bildirmiştir.¹⁸⁸⁹ Yine Mısır kadısı Abdullah b. Yezîd iki adamın satın alıp aynı temizlik döneminde ilişkiye girerek hamile bıraktıkları bir cariye hakkındaki hükmü sorunca Ömer b. Abdülazîz çocuğun o cariyeyle (öldüğünde), iki adamın da çocuğa varis olacağını bildirip iki adamı cezalandırmasını emretmiştir.¹⁸⁹⁰ Valilerine gönderdiği bir mektubunda hür veya köle, kadın veya erkek her Müslümanın fitır sadakası vermesini sağlamalarını istemiş,¹⁸⁹¹ daha önce Müslümanların atlarından ve fitır sadakası dışında kölelerinin mallarından alınan zekâtı kaldırmıştır.¹⁸⁹²

V. SİYASÎ VE İTİKÂDÎ GRUPLAR

Siyasî ve itikâdî topluluklar, toplum üzerinde büyük nüfuz sahibi gruplar olup onlarla kurulacak ilişkilerin geniş siyasî ve sosyal yansımaları olur. Onlarla kurulan iyi ilişkiler, siyasî, sosyal ve itikâdî birliği güçlendirirken aksi davranışlar da zayıflatır.

A. HANEDAN MENSUPLARI

Abbâsîler'in, Hâricîler'in, Şîîler'in, Mu'tezilîler'in ve Şuûbîler'in sert Emevî düşmanlığı yaptıkları ve tarih kaynaklarının neredeyse tümünün Emevî düşmanlığını resmî politika haline getiren Abbâsîler döneminde yazıldığı bilinen bir gerçektir. Emevî hanedanı ve Ömer b. Abdülazîz'e dair bazı düşmanca değerlendirmeleri burada kısaca vermemiz konumuz için açıklayıcı olacaktır. Nitekim Muhammed b. Ka'b el-Kurazî'nin ağzından Allah Rasulü'nün (sav), Hakem'e ve az sayıdaki salihler hariç onun çocuklarına lanet ettiğini, ancak salihlerden olduğundan Ömer b. Abdülazîz için sevindiğini uydurmuşlardır.¹⁸⁹³ Aynı şekilde Hubeyb b. Abdullah b. Zübeyr'den Hz. Peygamber'in (sav) Ebû'l-Âs'ın oğulları (Mervânîler) 30 kişiye ulaşırsa Allah'ın kullarını ırgat, Allah'ın mallarını da ganimet yapacaklarını söylediğini rivayet etmişlerdir.¹⁸⁹⁴ Benzer şekilde Kays b. Habter, Ümeyyeoğulları içinde Ömer b.

¹⁸⁸⁹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 162.

¹⁸⁹⁰ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XII, 357; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, V, 2224.

¹⁸⁹¹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 152; İbn Abdürabbih, *el-'Ikdü'l-Ferid*, V, 183.

¹⁸⁹² İbn Zencûye, *el-Emvâl*, III, 1027.

¹⁸⁹³ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 1147.

¹⁸⁹⁴ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 43. Mus'ab b. Zübeyr, Hubeyb'in âlimlerle görüşüp kitaplar okuyan bir zâhid olduğunu, onu tanıyan insanların Hubeyb'in birçok ilim öğrendiğini ama ilm-i nücûma benzediğini söylediklerini belirtmiştir. (İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 43; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 310.) Hubeyb b. Abdullah b. Zübeyr, namazını uzun kılar, uzun bir

Abdülazîz'in, Firavun ailesinin içindeki mü'min gibi olduğunu ifade etmiştir.¹⁸⁹⁵ Bazı rivayetler, Emevîler'le mukayese yaparken Ömer b. Abdülazîz'i körler içindeki tek gözlü veya vera ve takva iddiasında bulunan münafık olarak nitelendirmiştir.¹⁸⁹⁶ Cahen, Ömer b. Abdülazîz hariç Emevîler'in dine karşı ilgisiz oldukları iddiasının muhalifleri Abbâsîler'in ve Şîîler'in uydurması olduğunu, Emevîler'in dine karşı kayıtsız davranmayıp sadece devlet işlerini ön planda tuttıklarını ve dine çok düşkün olan Ömer b. Abdülazîz'in davranışlarının sanılanın aksine diğerlerinden pek az farklı olduğunu ileri sürmüştür.¹⁸⁹⁷

Birçok kaynakta özellikle çağdaş çalışmalarda Ömer b. Abdülazîz'in hanedan üyeleri ve Emevî halifeleriyle ilişkilerinin iyi olmadığı, ellerindeki tüm görevleri, mal ve mülklerini alarak ve özel tahsisatlarını keserek onları güçsüz ve fakir düşürdüğü, önceki halifelerin tüm görevlilerini ve uygulamalarını değiştirdiği, Emevîler'in kurduğu sistemi kökten değiştirmeye ve hilafeti Emevî olmayan birine vermeye çalıştığı, kendine karşı toplu direniş başlatmaları üzerine onları baskı ve tehditlerle sindirdiği ve bundan dolayı zehirlenmekten kurtulamadığı ileri sürülürken¹⁸⁹⁸ sayılı birkaç muasır eserde ise hanedan mensuplarıyla iyi ilişkiler kurup onların desteğine sahip olduğu¹⁸⁹⁹ ifade edilmektedir.

1. Ailesi

Ömer b. Abdülazîz'in yakın ailesiyle ilişkilerini tespit için kardeşleri, eş ve çocukları hakkında bilgi vermek ve onlarla karşılıklı ilişkilerini belirlemek gerekmektedir. Kaynaklarda verilen bilgilere göre Ömer b. Abdülazîz'in çok sayıda öz ve üvey kardeşi olup anneleri ve isimleri şöyledir: Anneleri Ümmü Âsım bint Âsım b. Ömer b. Hattâb olan Ömer b. Abdülazîz, Ebû Bekr,¹⁹⁰⁰ Âsım¹⁹⁰¹ ve Muhammed.¹⁹⁰²

zaman sessiz durur, insanlarla az konuşurdu. İnsanların garipsediği ve farklı yorumladıkları kendi kendine konuşma âdeti vardı. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 310; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 43-44.

¹⁸⁹⁵ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 343.

¹⁸⁹⁶ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, 192, VII, 216; Makrizî, *en-Nizâ ve't-Tehâsum*, s. 35; İbn Haldûn, *Târîh*, I, 258; İbn Fadlullâh el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, XXIV, 429. Ayrıca bk. Şâhîn, a.g.e., s. 24.

¹⁸⁹⁷ Cahen, a.g.e., s. 66.

¹⁸⁹⁸ Tafsilatı için bk. Halil, a.g.e., s. 73-100, 148-153; Ağırakça, Ömer İbn Abdülazîz, s. 77-154; Akkoyunlu, a.g.e., s. 49-130; Eminoğlu, a.g.e., s. 96-121; Kazancı, a.g.e., s. 201-209.

¹⁸⁹⁹ Zettersteen, "Omar b. Abdal'Azîz", İA, IX, 462-463; el-Iş, ed-Devletü'l-Ümeviyye, s. 259; Demircan, Ömer b. Abdülazîz, s. 96; Hodgson, a.g.e., I, 336.

¹⁹⁰⁰ Evlatlarının en iyilerinden olup çocukları vardı. Babasının halife olması halinde onu veliahdı yapacağı bekleniyordu. Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 234-235.

Anneleri ümmü veled olan Esbağ (Ebû Zebbân)¹⁹⁰³ ve Cüzeyy.¹⁹⁰⁴ Annesi ümmü veled olan Ümmü Osmân ve Ümmü Muhammed.¹⁹⁰⁵ Anneleri Ümmü Abdullah bint Abdullah b. Amr b. Âs es-Sehmî olan Sehl,¹⁹⁰⁶ Süheyl¹⁹⁰⁷ ve Ümmü'l-Hakem.¹⁹⁰⁸ Anneleri Leylâ bint Sehl (Süheyl) b. Hanzala b. Tufeyl el-Ca'ferî olan Ümmü'l-Benîn ve Zebbân.¹⁹⁰⁹

Ömer b. Abdülazîz'in 9¹⁹¹⁰ veya 14¹⁹¹¹ erkek çocuğu olduğu rivayet edilmiştir. Kitaplarda zikredilen eşlerinin, 14 erkek ve 3 kız çocuğunun isimleri şöyledir: Abdullah, Bekr ve Ümmü Ammâr: Onların annesi Lemîs bint Ali b. el-Hâris b. Abdullah b. el-Husayn Zü'l-Gussa b. Yezîd b. Şeddâd b. Kanân el-Hârisî'dir.¹⁹¹² İbrâhîm: Onun annesi Ümmü Osmân bint Şu'ayb b. Zebbân (Zeyyân) b. el Asbağ b. Amr b. Sa'lebe b. el-Hâris b. Hısn b. Damdam b. Adî b. Cenâb'dır.¹⁹¹³ Mervân: Onun annesi Ümmü Osmân bint Şu'ayb b. Zebbân (Zeyyân) b. el Asbağ b. Amr b. Sa'lebe b. el-Hâris b. Hısn b. Damdam b. Adî b. Cenâb'dır.¹⁹¹⁴ İshâk, Ya'kûb ve Mûsâ, küçükken ölmüşlerdir. Onların annesi Fâtıma bint Abdülmelik b. Mervân'dır.¹⁹¹⁵ Abdülmelik,

¹⁹⁰¹ Âsım'ın oğlu Süfyân, Ömer b. Abdülazîz'in kızı Âmine ile evlenmiş ve muhannes olan Esbağ'ı dünyaya getirmiştir. İbn Kuteybe, *el-Maârif*, I, 362.

¹⁹⁰² Zübeyrî, *Nesebü Kureyş*, I, 168-169; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, I, 362; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 126; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 128; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, IX, 359-360; Safedî, *e'l-Vâfi*, XVIII, 344; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 677.

¹⁹⁰³ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 126; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, IX, 359-360; Safedî, *e'l-Vâfi*, XVIII, 344; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, IX, 359-360. Esbağ, babasından kısa bir süre önce vefat etmiş, bu nedenle babası onun ölümüne çok üzülmüş, ardından hastalanarak vefat etmiştir. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 366.

¹⁹⁰⁴ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, IX, 359-360.

¹⁹⁰⁵ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, IX, 359-360; Safedî, *e'l-Vâfi*, XVIII, 344.

¹⁹⁰⁶ Geniş bilgi için bk. İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXXIII, 6-18.

¹⁹⁰⁷ Süheyl Hicrî 100 (718-719) yılında ölmüştür. Zübeyrî, *Nesebü Kureyş*, I, 168-169; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXXIII, 40-4. Amr b. Süheyl b. Abdülazîz, onun oğlu olup sarayından dolayı "Keylece" adıyla çağrılmaktaydı ve Kureyş'in ileri gelenlerindedir. Abdullah b. Ömer b. Abdülazîz, onu Basra'ya vali tayin etmiştir. Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 234-235.

¹⁹⁰⁸ Zübeyrî, *Nesebü Kureyş*, I, 168-169; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 126; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXXIII, 40-41; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, IX, 359-360; Safedî, *e'l-Vâfi*, XVIII, 344. Ümmü'l-Hakem'le önce Velîd b. Abdülmelik, vefatından sonra Süleyman b. Abdülmelik, onun ölümünden sonra Hişâm b. Abdülmelik evlenmiştir. İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXXIII, 40-4; Zübeyrî, *Nesebü Kureyş*, I, 168-169.

¹⁹⁰⁹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 126.

¹⁹¹⁰ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 235.

¹⁹¹¹ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, I, 363; Ebû'l-Yümn el-Uleymî, *et-Târîhü'l-Mu'teber*, I, 323; Bâ Mahreme, *Kılâdetü'n-Nahr*, II, 10. Ayrıca bk. Muhammed Hâmid, a.g.e., s. 9.

¹⁹¹² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 324; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 219; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 315.

¹⁹¹³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 324; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 219; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 315.

¹⁹¹⁴ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 219.

¹⁹¹⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 324; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 219; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 315.

Velîd, Âsım, Yezîd, Abdullah, Abdülazîz, Zebbân (Zeyyân), Eme (Emîne) ve Ümmü Abdullah: Onların annesi ümmü veledir.¹⁹¹⁶

Ömer b. Abdülazîz'in yukarıda adı verilen kız ve erkek kardeşleriyle bir anlaşmazlığı zikredilmemiş, onların içinde en fazla kardeşi Sehl'i (Süheyl) sevdiği ve ölümüne çok üzüldüğü aktarılmıştır. Ömer b. Abdülazîz, dört hür kadın ve bir cariye ile evlenmiş ve 17 çocuğu dünyaya gelmiştir. Hunâsıra ve Hicâz valiliği, ardından halife müsteşarlığı dönemlerinde eşlerinin, çocuklarının, hatta kölelerinin bile yaşadıkları hayattan mutlu ve memnun oldukları anlaşılıyor. Ancak halifeliğiyle birlikte mal, mülk ve eşyasını satıp beytülmâle veya fakirlere bağışlaması, hem kendini hem de aile fertlerini katı bir zühdde zorlaması sonucu oğlu Abbülmelik dışında aile üyelerinin huzurunun kaçtığı ve ona tepki gösterdikleri görülmektedir. Nitekim Abdülazîz b. Ömer b. Abdülazîz ve kardeşi, halife olan babaları minberden inince koşarak ümmü veled annelerinin yanına girmişler, onların mutluluğunu gören anneleri, sevinçlerinin boşuna olduğunu hatırlatarak babalarının halifeliği sırasında dünyada hiçbir mutluluk göremeyeceklerine dikkat çekmiştir. Bu bilgiyi aktaran müellif, çoluk çocuğunun sonraki durumunun annelerinin dediği gibi olduğunu bildirerek annelerinin uyarısının gerçeğe dönüştüğünü tasdik etmiştir.¹⁹¹⁷

Mal ve değerli eşyalarının büyük kısmını devlete bağışlamasının ve katı bir zühd hayatını tercih etmesinin neticesinde aile fertlerinin, sevinmek bir kenara muhtaç duruma bile düştüklerini ve halife olmamasını temenni eder hale geldiklerini bildiren rivayetler vardır. Bunlardan birine göre ailesi 5 dinara muhtaç kaldığında Ömer b. Abdülazîz para bulamayınca Müzâhim, gizlice Muhammed b. Kays'tan beş dinar alıp ailesinin ihtiyaçlarını karşılamış,¹⁹¹⁸ aynı şekilde eşi Fâtıma bint Abdülmelik, durumunu soran farklı ziyaretçilerine Allah'a yemin ederek Ömer b. Abdülazîz'in halifeliğinden itibaren hiç sevinç ve mutluluk yaşamadıklarını söyleyerek eşinin halife olmasından yakınmış,¹⁹¹⁹ yine Fâtıma bint Abdülmelik ziyaretine gelen İbn Ayyâş'ın azatlısına kocası halife olduğundan beri mutlu olmadıklarını açıklayarak halinden şikayet

¹⁹¹⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 324. İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1200), Zebbân yerine Zeyyân, Eme yerine Emîne adını vermiştir. (İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 315.) Sâlih b. Keysân ve Meymûn b. Mihrân Ömer b. Abdülazîz'in çocuklarının muallimi idi. İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 477-478; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XXIII, 363, 365; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, III, 896.

¹⁹¹⁷ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 96.

¹⁹¹⁸ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 583; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 194.

¹⁹¹⁹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 26-27; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 396; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XLV, 236.

etmiştir.¹⁹²⁰ Benzer şekilde yardım almak için Irak'tan gelen yoksul bir kadın, halifenin evini görünce fakirliğini fakirlik evinden gidermek için bir aylık yol teptiğine hayıflanırken halifenin eşi Fâtıma bint Abdülmelik, Müslümanların evlerini onaranın, bu evin fakirliği olduğunu ona hatırlatıp aldırmasın diye söylemiştir.¹⁹²¹ Aynı bağlamda Ömer b. Abdülazîz'in kapı ile perde arasında eşi Fâtıma bint Abdülmelik'i veya onun cariyesini Allah'ın kendilerini ondan kurtarmasını dilerken duyup âmin dediği ve kısa zaman sonra vefat ettiği de rivayet edilmiştir.¹⁹²² Yine Ömer b. Abdülazîz'in vücudunu örtecek kadar giysisi olmayan bir kızına parçalanmış döşek kumaşlarından elbise kestirdiğini duyan halası Ümmü'l-Benîn, bir sandık giysi göndererek babasından bir daha bir şey istememesini tembihlemiş,¹⁹²³ bir kızı halifeye bir küpe gönderip varsa eşini kulağına takacağını bildirince ona iki köz / kor gönderip kulaklarına takabiliyorsa takmasını bildirmiştir.¹⁹²⁴ Benzer şekilde bir gün kızlarının yanına gittiğinde ağızlarını kapatarak konuştuklarını görüp nedenini sorunca, o gün sadece çorba içip soğan yediklerini öğrenmiş, bunun üzerine ağlayarak kızlarına bin bir çeşit yemek yiyerek ve haklarından fazlasını alarak, babalarının cehenneme gitmesine razı olmayacaklarını hatırlatınca kızları ağlamaya başlamıştır.¹⁹²⁵ Aynı şekilde Süveydâ'daki Berâh arazisinin geliri olarak 200 dinar, bir dağarcık sayhânî ve acve hurması getirilince Ömer b. Abdülazîz, insanların yemesi için dökmelerini emretmiş, bunu duyan eşleri gönderdikleri oğluna bir avuç hurma verdiğini görünce kızıp hurmaları halifenin önüne attırılmışlardır. Sonra halife, zekâtı verildiği söylenen mezkur 200 dinardan tekrar zekât ve bir amaya 30 dinar verdikten sonra geriye kalan parayı ailesinin ihtiyaçlarına harcaması için Müzâhim'e vermiştir.¹⁹²⁶

Bir rivayete göre Fâtıma bint Abdülmelik, kocası Ömer b. Abdülazîz'den kendisi için özel bir gelir tayin etmesini istediğinde kendi malının ona yeteceğini söylemiş, eşinin daha önce mallardan kendisinin de aldığını hatırlatması üzerine o zaman sevincinin kendisine, günah ve sorumluluğunun onlara ait olduğunu, halife

¹⁹²⁰ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XIX, 239-240.

¹⁹²¹ *Kitâbü Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 191-194; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 149-150.

¹⁹²² Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, *Târîh*, I, 195; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 248.

¹⁹²³ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 261; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 315.

¹⁹²⁴ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 138.

¹⁹²⁵ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 54. Ayrıca bk. Özdemir, Hatice, a.g.e., s. 34-35.

¹⁹²⁶ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 46-47. Başka bir rivayette farklı olarak Müzâhim'e "Kalan paralar sana aittir, onları ailene harca" demiştir. Ancak bu ifade, Ömer b. Abdülazîz'in genel tavrına uysa da sözün bağlamına uymamaktadır. Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 570-571; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXVIII, 180; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 131-132.

olduğundan günahının kendisine yazılacağını bildirerek kabul etmemiştir.¹⁹²⁷ Ancak bu anlayış devrinin büyük zâhid ve âlimi olan ve şüphe üzerine mülklerini beytül mâle iade eden Ömer b. Abdülazîz'in ilmiyle ve zâhid şahsiyetiyle uyuşmadığından ihtiyatla yaklaşılması gereken bir rivayettir.

Kaynaklar, halife seçildiğinde eşine babasının hediye ettiği mücevheri hazineye iade veya boşanma şartını koştuğunu, görevinin ağırlığından dolayı cariyelerine ayrılma seçeneğini sunduğunu, yanında kalmak isteyenlere de kendisinden hiçbir şey beklememelerini söylediğinde ağladıklarını,¹⁹²⁸ ölünceye kadar ailevî ilişkiden dolayı hiç yıkanmadığını¹⁹²⁹ veya üç defa¹⁹³⁰ yıkandığını bildirmektedir. Bundan dolayı bir eşi, kocasının ibadetleriyle kendini terk ettiğini, halka adalet ve ihsanlar dağıtırken kendisine sadece uykusuzluk verdiğini şikâyet ettiği bir şiir yazmıştır.¹⁹³¹ Aynı nedenle Fâtıma bint Abdülmelik, fakihlerden birine elçi gönderip halifenin yaptığı bu tür şeylerin ona caiz olmamasından korktuğunu ve halife olduğu günden beri dönüp ailesine bakmadığını bildirmiş, o fakih Ömer b. Abdülazîz'e gidip ailesinin onun üzerinde hakkı bulunduğunu ve aksinin caiz olmamasından korktuğunu hatırlatmasına rağmen halife, Muhammed ümmetinin işini yüklenmiş bir adamın bunu yapamayacağını ifade etmiş, Allah'ın kıyamet gününde onu ondan soracağını gerekçe göstererek uyarısını kabul etmemiştir.¹⁹³² Ömer b. Abdülazîz'in bu tavrı ve sözleri, farklı yorumlara ve eleştirilere konu olmuştur.¹⁹³³

¹⁹²⁷ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 342; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 92.

¹⁹²⁸ Başka bir rivayete göre Ömer b. Abdülazîz, yönetime geçince vekillerini, kadınlarını ve cariyelerini toplamış, onları boşamış veya azat etmiştir. (İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, II, 565-566; İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 318.) Ancak boşanmayı sadece eşi Fâtıma bint Abdülmelik'e teklif ettiyse de eşi kabul etmemiş, iadesini istediği mücevher veya eşayı beytül mâle vermeye razı olmuştur. Buna üzülüp ağlayan cariyelerin azat edilmeyi tercih ettiği belirtilmese de yukarıda geçen ve başka bilgilerden azat ettiği anlaşılıyor.

¹⁹²⁹ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 49; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 259; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XII, 711, XLV, 215; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 42; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, III, 127; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 700; Demîrî, *Hayâtü'l-Hayvânî'l-Kübrâ*, I, 105.

¹⁹³⁰ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 50; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XXVII, 123, XXIX, 285.

¹⁹³¹ İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, VIII, 114.

¹⁹³² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 385.

¹⁹³³ Nitekim bu tavrı, ağır sorumluluk duygusunun etkisiyle tüm dünya nimetlerine sırt çevirdiği ve adeta her şeyi unuttuğu şeklinde yorumlanmıştır. (Eminoğlu, a.g.e., s. 194; Ağırakça, *Ömer İbn Abdülazîz*, s. 172-173.) Hz. Peygamber (sav) ve dört halifenin hayatından örnekler vererek bunun ağır sorumluluk ve büyük hesap endişesinden kaynaklanan sünnete ters bir hata olduğu belirtilmiştir. (Kazancı, a.g.e., s. 452-453; Abdüssamed, a.g.e., s. 79; Cibrîl, a.g.e., s. 77-79.) Akkoyunlu, ailevi ilişkiyi terk ettiğine dair bu bilgileri örnekler verip İslâm'ın ve aklın reddettiği şeyler olarak yorumlamıştır. (Akkoyunlu, a.g.e., s. 159.) Sallâbî, bunların sünnete sıkı sıkıya bağlı olan Ömer b. Abdülazîz'in şahsiyetine ters olduğunu ve müfrit düşman kişilerin uydurduğunu belirtmiştir. (Sallâbî, Ali Muhammed, *Emevîler Dönemi 2*, (trc. Harun Ünal), İstanbul 2010, s. 221.) Hamdî Şâhîn'e göre

Aile fertlerinin mezkur söz ve tavırlarının daha iyi anlaşılması için Ömer b. Abdülazîz'in, vefatı sırasında evlatlarına miras bırakmamayı, dolayısıyla onları fakir terk etmeyi kendisinin Cennet'e gitmesi için tercih ettiği bunlara ilave edilmelidir. Böylelikle Abdülmelik dışında çoluk çocuğunun hayatlarından memnun olmadıkları ve babalarıyla ilişkilerinin iyi olmadığı daha iyi anlaşılabilir. Ömer b. Abdülazîz'in ailesine ve çocuklarına karşı cimri davranırken yanına ziyarete gelenlere, mağdurlara ve muhtaçlara çoğu defa kendi cebinden de para yardımında bulunması ve bunu ailesinin öğrenmesi, herhalde şikâyet ve memnuniyetsizliklerini daha da artırmış olmalıdır.

Ömer b. Abdülazîz'in bu keskin dönüşümüne sevinmeyen, aksine diğerleri gibi tepki gösterenlerin içinde hizmetçi köleleri de vardır. Nitekim hizmetçi kölesi Ebû Ümeyye bile her gün mercimek yemekten bıktığını söylüyordu.¹⁹³⁴ Halife olduğunda odun ve hayvan tezекlerini toplaması için alıkoyduğu bir kölesine insanların durumunu sorması üzerine kölesi, ikisi hariç bütün insanların iyi olduğunu söyledikten sonra halifelikten önce onun güzel kokularına, kaliteli kıyafetlerine, hızlı giden bineklerine ve hoş yemeklerine alıştığını, halife olduktan sonra rahatlayıp kurtulacağını umduğunu, ama tam tersine işinin çok arttığını, halifenin ise musibet içine düştüğünü ifade etmiş, bunun üzerine halife, onu da azat edip belki Allah'ın kendisine bir çıkış yolu göstereceğini açıklamıştır.¹⁹³⁵ Aynı şekilde Ömer b. Abdülazîz, ailesi muhtaçken bir arazisinin gelirinin tümünü beytül mâle bağışlamasına kızan azatlısı Müzâhim'e çok arzulu bir nefsi olduğunu, hangi makam ve konuma özlem duyup ulaşırsa mutlaka daha üstünü arzuladığını, en üstün makam olan hilafete ulaşıncaya cenneti özlemeye başladığını ifade etmiştir.¹⁹³⁶ Buna karşılık Müzâhim, Ömer b. Abdülazîz'e ailesinin muhtaç durumda olduğunu iletince kendi malıyla birlikte fey paylarının yetip yetmediğini sorması üzerine Müzâhim, kadınların yeme, içme, kıyafet ve ağırlama masraflarının yanında onun çok yetersiz olup asla yetmeyeceğini ve böyle giderse açlığa

ise Abbâsî devri müellifleri, Ömer b. Abdülazîz'i abartılı bir şekilde yüceltmeye çalışmışlar, zühdünü ve takvasını pekiştiren rivayetler sahih olsa bile ailevi ilişkiyi kesmesi ve ailesinin bir fakihe şikâyetle bulunması gibi ona fayda değil zarar verecek zühd ve takva örneklerini ona nispet etmişlerdir. Şâhin, a.g.e., s. 50-51.

¹⁹³⁴ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 181; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 259.

¹⁹³⁵ İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-Ferîd*, V, 181-182. Benzer bir rivayet için bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 387; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 186; Nevevî, *Tehzîbü'l-Esmâ*, II, 23; Gazzî, *Nehrü'z-Zehab*, I, 336.

¹⁹³⁶ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 59.

düşmelerinden korktuğunu bildirmiş, bunun üzerine halife onların dünyasına karşılık âhiretini mahvedemeyeceğini hatırlatıp hayatlarını kolaylaştırmayı reddetmiştir.¹⁹³⁷

Sorumluluk, hesap ve cehennemî hatırlatan konuşma, öğüt ve âyetlerin etkisiyle genellikle gözyaşlarına boğulmasından, bazı söz, davranış ve uygulamalarından Ömer b. Abdülazîz'in, çok duygusal, çok merhametli, sıradışı sorumluluk sahibi, realist değil idealist, gönlünden geçen ve güzel veya kötü gördüğü bazı şeyleri yapmada itidal sınırını geçip aşırılığa kaçan bir karaktere sahip olduğu ve bunun halifelik dönemindeki bazı icraatlarını doğrudan etkilediği sonucu çıkarılabilir. Aldığı maaşın ve getirilen bazı gelirlerinin bir kısmını beytül mâle ve ziyaretçilere verip onları rahatlatmasına rağmen ailesini muhtaç durumda bırakması, itidal çizgisinde duramayan ve hayırda aşırıya kaçan fazla duygusal, sıradışı sorumluluk hissine sahip ve zâhid şahsiyetinin bir sonucudur. Aynı şekilde eğer doğruysa hemen tüm mal ve eşyalarını devlete bağışlaması, çocuklarını isteyerek kendisinin cennete gidebilmesi için fakir bırakmayı tercih etmesi, bir mücevher için eşine boşanmayı şart koşması, eş ve cariyelerine yükü ağır olduğundan kendisinden bir şey beklememelerini söylemesi, evli olduğu halde eşleriyle ilişkiden uzak kalması, aile üyelerini katı derviş hayatına zorlaması gibi tutumları daha önce hemen hiçbir halifede görülmemiş, ifrat ve tefrite kaçtığından sünnete ters, çelişkili ve uygulanamayacak aşırı sufi bir tavır olarak yorumlanmalıdır. Bunlar, büyük ve aşırı bir fedakârlık ve sorumluluk bilinci içerse de ideal siyasî bir davranış olarak değil, ifrata kaçan kişisel bir tercih olarak değerlendirilmelidir. Ancak düşük de olsa bunların övme veya överek kötüleme amacını taşıyan abartılar olma ihtimalini de göz ardı etmemek gerekir.

2. Ömer b. Abdülazîz'in Hanedan Mensuplarına Karşı Tavrı

Ömer b. Abdülazîz, zimmîlere resmî vazife vermeyi yasakladıktan sonra resmî makamlara Müslümanları görevlendirirken ve görevden alırken kabile, Arap veya mevâlî ayrımı yapmamış, genellikle aradığı sıfatlara sahip olmayanları azledip olanları tayin etmiştir. Ancak halife olduğunda görevli tüm Emevîler'i azlettiği ve hanedandan kimseyi görevlendirmedeği kanaati¹⁹³⁸ yaygın olmakla birlikte gerçeği

¹⁹³⁷ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 331-332; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 81-82; İbn Receb, *Mecmûu Resâil*, II, 502.

¹⁹³⁸ Tafsilatı için bk. Halîl, a.g.e., s. 73-100, 148-153; Ağırakça, *Ömer İbn Abdülazîz*, s. 77-154; Akkoyunlu, a.g.e., s. 49-130; Eminoğlu, a.g.e., s. 96-121; Kazancı, a.g.e., s. 201-209; Handoko –

yansıtmamaktadır. Zira tesbitlerimize göre onun devrinde Emevîler'den Mesleme b. Abdülmelik ordu komutanı, Velîd b. Hişâm el-Muaytî Kınnesrîn valisi ve sâife komutanı, Abdülazîz b. Abdullah b. Hâlid b. Üseyd Mekke valisi olarak göreve devam etmişlerdir. Atamalarda kabile ve ırk ayrımı yapmayan Ömer b. Abdülazîz, görevden alırken de kabile ve ırkına bakmamıştır. Nitekim zâhid bir kimse olduğundan kendisine Saîdü'l-Hayr denilen Musul valisi Saîd b. Abdülmelik b. Mervân'ı sebebini belirtmeden görevden alıp yerine Yahyâ b. Yahyâ el-Gassânî'yi atamış,¹⁹³⁹ kadılığa atadığında Kureyşli dayısının iki davalı kendisine gelince aralarında hüküm vermeye yönelmeyip iddia sahibi lehine iddiası kadar para cezası verdiğini öğrenmesi üzerine kendisini para cezası kesmesi için görevlendirmedigini bildirip görevden uzaklaştırmış,¹⁹⁴⁰ muhafızları içine aldığı Hz. Osman ailesinin mevlası Gaylân ve Sâlih b. Süveyd'i ısrarla kaderi reddeden konuşmalar yapmaya devam ettiklerinden vazifeden uzaklaştırmış,¹⁹⁴¹ Cerrâh b. Abdullah'a Abdullah b. el-Ehtem'i mü'minlerin emiriyle yakınlığı olmasına rağmen mektubunu alır almaz görevden azletmesini emretmiştir.¹⁹⁴²

Farklı bir rivayete göre Ömer b. Abdülazîz, evinde bulunan Benî Ümeyye'nin eşrafını aşağılayarak onlardan birine görev vermektan hayâ edeceğini bildirmiştir. Buna göre bir ara onların talebi olmadığı halde her birini bir cünde¹⁹⁴³ yönetici atamasını isteyip istemediklerini sorması üzerine biri, yapmayacağı bir şeyi neden teklif ettiğini sormuş, bunun üzerine Ömer b. Abdülazîz, halıyı gösterip yıpranmaya başladığını belirterek ayaklarıyla onu huzurunda kirletmelerinden hoşlanmazken dinini, Müslümanların namuslarını ve derilerini onlara asla emanet edemeyeceği karşılığını vermiş, akraba olduklarını ve hakları bulunduğunu söylemelerine karşılık onların bu konuda en uzakta bulunan bir Müslümanla eşit konumda olduklarını ve o Müslümanın yanına gelmesini sadece uzun ve meşakkatli yolculuğun engellediğini hatırlatmıştır.¹⁹⁴⁴ Aynı şekilde talepleri olmadığı halde oğullarına her birini bir cünde yönetici ataması hakkında ne düşündüklerini sormasına karşılık Hârisiyye'den olan oğlu, yapmayacağı

Kayadibi, The Implementation of Good Governance in the Era of Caliphate Omar Ibn Abd al-Aziz", 142.

¹⁹³⁹ Ebû Zür'a ed-Dimaşkî, *Târîh*, I, 339; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXI, 216, XXIV, 274.

¹⁹⁴⁰ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 130.

¹⁹⁴¹ Ebû Zür'a ed-Dimaşkî, *Târîh*, I, 371-372; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXIII, 334-335.

¹⁹⁴² Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 593; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 105, 116-117.

¹⁹⁴³ 10.000 veya daha fazla askerin kumandanı "emîrü'l-ceyş" (emîrü'l-cünd) adını taşırdı. Terzi, Mustafa Zeki, "Ordu", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, 362.

¹⁹⁴⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 199; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 125; Zehebî, *A'lâmü'n-Nübelâ*, V, 132; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 176-177; *Doğuştan Günümüze İslâm Tarihi*, II, 406.

bir şeyi neden teklif ettiğini merak etmiş, halıyı gösterip yıpranmaya başladığına işaret ederek ayakkabılarıyla onu kirletmelerini bile istemezken onlara dinini emanet edip onu her cüdde lekelemelerine asla izin veremeyeceğini vurgulayarak onları aşağılamıştır.¹⁹⁴⁵ Ömer b. Abdülazîz'in oğulları ve kardeşlerinden kimseye resmî görev vermediği sabittir. Ancak yukarıda görev verdiği belirtilen Emevî isimleri ve onunla ilişkileri iyi olan diğer hanedan mensupları göz önüne alındığında Ömer b. Abdülazîz'in mensup olduğu hanedana yönelik toplu bir nefretinin ve engellemesinin olmadığı, yukarıdaki alaycı sözlerin onun karakterine ve gerçeğe aykırı olduğu ve hikâyenin kurgu özelliği taşıdığı söylenebilir.

Ömer b. Abdülazîz, râşid halifelere karşı saygılı ve tarafsız bir tavır takınmış, bu tavrını Emevî halifelerine ve Hüseyin b. Ali,¹⁹⁴⁶ Abdullah b. Zübeyr¹⁹⁴⁷ gibi önde gelen bazı muhaliflere de göstermiştir. Onlardan övgüyle bahsedildiğinde onları rahmetle anmış veya tepki göstermeden dinlemekle yetinmiştir. Halifeler arasında ayırım yapmayan Ömer b. Abdülazîz, nefret ettiği için Hz. Osman'a söven (şetm) bir adama yirmi kırbaç vurdururken¹⁹⁴⁸ Hz. Ali'yi tahkir eden Adî b. Ertât'ı ağır bir şekilde azarlayıp azletmekle tehdit etmiş,¹⁹⁴⁹ Muâviye'ye küfreden bir adama da üç kırbaç vurdurmuştur.¹⁹⁵⁰ Ancak bir adamın Yezîd b. Muâviye'yi mü'minlerin emiri olarak anmasına kızan Ömer b. Abdülazîz'in, onun darb edilmesini emrettiği ve ona yirmi kırbaç vurdurduğu rivayet edilmiş¹⁹⁵¹ olsa da bu, Ömer b. Abdülazîz'in fitnelerde taraf olmayı sakıncalı gören politikasıyla uyuşmayan uydurma bir haber gibi görünüyor. Öte yandan İbn Hacer'in, mezkur rivayetle birlikte Ömer b. Abdülazîz'in Yezîd b. Muâviye'yi rahmetle andığını ifade eden başka bir rivayet de aktardığını belirtelim.¹⁹⁵²

Daha önce Medîne'nin önde gelen fakihlerinden olan Abdülmelik b. Mervân, halifeyken yeğeni Ömer b. Abdülazîz'e karşı özellikle anne ve babasının vefatının

¹⁹⁴⁵ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 578; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 314; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 198; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 313.

¹⁹⁴⁶ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 222.

¹⁹⁴⁷ Ömer b. Abdülazîz, hac sırasında İbn Ebî Müleyke'nin Abdullah b. Zübeyr hayranlığına dokunduktan sonra onu anlatmasını istemiş, o da muhasara sırasında mancınık taşlarına aldırmandan nasıl huşu ile namaz kıldığını anlatınca "La ilâhe illallah! Güzel anlattın" demiştir. Tafsilatı için bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 190-191; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXVIII, 171-173.

¹⁹⁴⁸ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 176.

¹⁹⁴⁹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 158-159.

¹⁹⁵⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 374; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 197; İbn Abdilber, *el-İstiâb*, III, 1422; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, VII, 231, LIX, 211; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 177.

¹⁹⁵¹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II, 731; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 158.

¹⁹⁵² İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, VIII, 505.

ardından baba gibi davranmış, şahsiyetini ve davranışlarını takdir ettiğinden onu kızı Fâtıma'yla evlendirmiş ve Hunâsıra emirliğine tayin ederek ödüllendirmiştir. Vefatı sırasında ise veliaht olan Velîd ve Süleyman'a onu danışman edinin sözünü dinlemelerini vasiyet etmiş, onlar da bu vasiyete uyup Ömer b. Abdülazîz'e danışmanlıkla birlikte çeşitli görevler vermişlerdir. Ömer b. Abdülazîz'e gelince hayattayken amcasıyla anlaşmazlığa düştüğü bir konu olmamış, vefatına da bir müddet hayattan kopacak kadar çok üzölmüş, daha sonra onu eleştirdiği de görölmemiştir. Nitekim Ömer b. Abdülazîz, rivayete göre kendisine babalık yapan amcası Abdölmelik'in vefatına duyduğu derin üzüntüden dolayı hayattan kopup nimetler içinde yaşarken elbisesinin altına yetmiş gün süreyle kıl elbiseler giyerek uzleti âdet edinmiş, hürmet ettiği âlim Kâsım b. Muhammed b. Ebî Bekr seleflerin zorluk ve musibetleri güzel sabırla karşılamayı ve nimetlere tevazuyla karşılık vermeyi tavsiye ettiğini, kendisinin de öyle yapması gerektiğini söylemesi üzerine sekiz yüz dinar tutan süslü ve değerli Yemen elbiseleri giyerek müreffeh yaşamına geri dönmüştür.¹⁹⁵³

Hâricîler'in cezalandırılması ve oğlunun veliahtlığı konularında Velîd b. Abdölmelik'le anlaşamasa da Ömer b. Abdülazîz'in onunla ilişkileri, Abdölmelik b. Mervân'ın tavsiyeleri doğrultusunda gelişip güçlenmiştir. Zira Velîd b. Abdölmelik, ilkeli davranan, her şartta bildiği hakkı söyleyen ve Allah'tan çok korkan Ömer b. Abdülazîz'e hürmet ve saygı göstermiştir.¹⁹⁵⁴ Ayrıca onun kız kardeşi Ümmü'l-Benîn'le evli olup oğulları Mervân b. Velîd, Abdülazîz b. Velîd, Anbese b. Velîd ve Muhammed b. Velîd, Ömer b. Abdülazîz'in yeğenleriydi.¹⁹⁵⁵ Öte yandan Velîd b. Abdölmelik, babasının vasiyetine uyarak Ömer b. Abdülazîz'i önce Medîne valiliğine atamış, valilikten aldıktan sonra da ona danışmanlık ve ihtiyaç sahiplerinin ihtiyaçlarını karşılama gibi görevler vermiştir.¹⁹⁵⁶

Süleyman b. Abdölmelik'in onu müsteşarı yaparak çok sayıdaki tavsiyesini uygulamaya koyup farklı bir siyaset izlediği, Hâricîler'in cezalandırılması gibi bazı konularda anlaşamaları da ilişkilerinin güçlü olduğu, "Halife Müsteşarlığı" başlığı altında ayrıntılarıyla anlatılmıştı. Ömer b. Abdülazîz de Recâ b. Hayve'ye Süleyman'a karşı hürmet ve sevgi beslediğini, zira kendisine karşı iyi davranıp ihsanda bulunduğunu

¹⁹⁵³ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 138; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 45; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 680

¹⁹⁵⁴ eş-Şeyh, a.g.e., s. 155.

¹⁹⁵⁵ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 127-128.

¹⁹⁵⁶ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLIII, 334.

ve bundan dolayı kendisini halife atamasından korktuğunu açıklarken Süleyman b. Abdülmelik'i takdir edip ona karşı minnet borcu hissettiğini ifade etmiştir.¹⁹⁵⁷ Aynı şekilde biat almaları için valilerine yazdığı mektubunda Süleyman b. Abdülmelik'in en güzel hal ve durumdayken vefat ettiğini bildirip Allah'tan ona rahmet dileyerek Süleyman b. Abdülmelik'i övmüştür.¹⁹⁵⁸

Rivayetlere göre Ömer b. Abdülazîz'in Emevîler'den sevip takdir ettiği, hatta halifelğe layık bulduğu bazı kişiler vardır. Nitekim Ömer b. Abdülazîz, Emevîler'den münzevi bir hayat yaşayan zâhid ve âbid İsmâîl b. Amr b. Saîd b. Âs'ı,¹⁹⁵⁹ oğlu Abülmelik'i ve yeğeni Muhammed b. Velîd b. Abdülmelik b. Mervân'ı¹⁹⁶⁰ takdir edip halifelğe layık kişiler olarak görüyordu. Öte yandan yeğeni Mesleme b. Abdülmelik ve dostu olan Anbese b. Saîd b. el-Âs'la çok sohbet eder, onlara nasihatte bulunur, ancak uygun görmediği isteklerini kabul etmezdi.¹⁹⁶¹ Yine Benî Ümeyye'nin hayırlılarından ve salihlerinden olan Abdurrahmân b. Yezîd b. Muâviye'yi ibadet ve taat ehli olduğundan sever, ona yumuşak ve nazik davranırdı. Bir gün Abdurrahmân b. Yezîd b. Muâviye, Ömer b. Abdülazîz'in yanına gelip 4000 dinar borcu olduğunu bildirdiğinde onun yerine borcu ödeyeceğine söz vermiştir.¹⁹⁶² Aynı şekilde halife tayininden haberi olmadığı için kendisine biat alan, ancak Ömer b. Abdülazîz'in halife seçildiğini öğrenince gelip halifelik görevini ondan başkasının üstlenmesini istemediğini söyleyerek biat eden ve Ömer b. Abdülazîz'in de saygı duyup halifelğe layık gördüğü Abdülazîz b. Velîd'i de bu isimlere eklemek gerekir.¹⁹⁶³ Yukarıda aktarılan bilgilerden öyle anlaşılıyor ki Ömer b. Abdülazîz, farklı şahsiyetine ve icraatlarına rağmen

¹⁹⁵⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 330; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 60-61.

¹⁹⁵⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 370; Taberî, *Târîh*, VI, 567; İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, VII, 205; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 312.

¹⁹⁵⁹ Ebû Muhammed İsmâîl b. Amr el-Eşdak el-A'vas, babası Şâm'ı ele geçirip isyan ettiğinde onun yanındaydı. Sonra Abdülmelik b. Mervân, onu kardeşleriyle birlikte Hicâz'a gönderince büyük fazilet sahibi bir insan olup A'vas'ta Medîne'nin on küsür mil doğusunda ikamet etmiş, Emevîler'in iktidarından uzak durarak münzevi bir hayat yaşamıştır. Ömer b. Abdülazîz, onu halifelğe layık biri olarak gördüğünü açıklamıştır. İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, IX, 29, 32-34; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 300, 319.

¹⁹⁶⁰ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LVI, 198.

¹⁹⁶¹ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 55-56.

¹⁹⁶² Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 576; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXVI, 71; Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, VIII, 256. Abdurrahmân b. Yezîd b. Muâviye hakkında daha geniş bilgi için bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 90.

¹⁹⁶³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 332; Ya'kübî, *Târîh*, II, 226-227; Taberî, *Târîh*, VI, 553; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXVI, 374; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 62; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 97-98. Aynı olayı nakleden başka bir rivayette Ömer b. Abdülazîz Müslümanların birliğini parçalayıp fitneye mi düşürmek istediğini sorunca Abdülazîz b. Velîd, "Ey mü'minlerin emiri! Seninle beni kurtaran Allah'a hamd olsun. Allah'a yemin olsun ki senden başkası yönetici olsaydı bana rağmen ona sahip olamazdı" karşılığını vermiştir. Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 218.

Emevîler'in çoğuna saygı duymuş, Emevîler'in ekserisi de onun şahsiyetini ve bazı icraatlarını takdir etmişlerdir. Ayrıca ne Ömer b. Abdülazîz, ne de Emevîler birbirlerine karşı muhalefet ve düşmanlık siyaseti takip etmemişlerdir. Ancak rivayetler doğruysa Ömer b. Abdülazîz'in kızıp hakaret ve tehdit ettiği iki hanedan mensubu vardır. Söz konusu iki Emevî, mezâlimi iade emrine uymayan Ravh b. Velîd b. Abdülmelik ve ona ağır mektup yazıp tehdit ettiği söylenen Ömer b. Velîd olup aşağıda haklarında bilgi verilecektir.

Münazaracı Hâricîler'in Emevîler'in yaptıklarını mezâlîm olarak adlandırdığını hatırlatıp onlara lanet ve teberri etmesini istemelerine karşılık Ömer b. Abdülazîz, namaz kıldıkları ve oruç tuttıkları halde hanedan mensuplarına lanet etmemesini kendisine caiz görmemelerini eleştirerek taleplerini reddetmiştir.¹⁹⁶⁴ Onların zulümleri sebebiyle kâfir olup olmadıklarını sormaları üzerine Hz. Peygamber'e (sav) inanan ve inancın ahkamına uymayı ikrar edenlerin mü'min kabul edildiğini, hükmü inkar etmeden günah işleyenlerin ise tekfir edilmeyip onlara had ikame edildiğini hatırlatmıştır. Emevîler'in onun uygulamasına aykırı düşen icraatlarından teberri etmesini ve onların hükümlerini reddetmesini talep ettiklerinde bunların farklı uygulamalar olsa da gayri meşrû görülemeyeceğini açıklamış, bunun için Arap mürtedlerin çocuklarına ve mallarına el koyan Hz. Ebû Bekir'i ve onları fîdye ile serbest bırakan Hz. Ömer'i onlara örnek gösterip kimsenin onlardan teberri etmediğine işaret etmiştir.¹⁹⁶⁵ Yukarıdaki ifadelerde Ömer b. Abdülazîz, râşid halifeler dâhil her yöneticinin günahları olabileceğini, günahları sebebiyle isyanın caiz olmadığını, Emevîler'in namazını kılıp orucunu tutan mü'minler olduğunu, dolayısıyla tekfir veya teberri edilemeyeceğini, tüm uygulamalarının mezâlîm olarak nitelendirilmesini doğru bulmadığını, seleflerinin farklı icraatlarının sadece farklılığından dolayı gayri meşrû görülemeyeceğini ifade etmiştir.

Ömer b. Abdülazîz, Hâricîler'i öldürme, mezâlîm mülklerini alıp müştekiye verme, Emevîler'in erzak ve tahsisatlarını kesme konusunda hanedan üyeleriyle karşı karşıya gelse de hayatı boyunca Emevî mensuplarıyla iyi ilişkiler kurmuştur. Onlara

¹⁹⁶⁴ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 112-115; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, II, 135-136; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 216; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 233-234; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 157-158; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 309-310; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 95; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 102-104.

¹⁹⁶⁵ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 112-115; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 144-149; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, II, 135-136; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 215-216; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 157-158; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 102-104.

mallarını nereden elde ettiklerine bakmalarını ve israftan kaçınmalarını hatırlatmış, özellikle dinî ve ahlakî konularda nasihatler vermiş, davranış ve hüküm vermede her zaman Kur'ân ve sünneti esas almalarını, ölümü ve hesabı sık sık hatırlamalarını tavsiye etmiştir. Ömer b. Abdülazîz'in hanedan mensuplarını eleştirdiği rivayetlerin bir kısmı yemek israfıyla ilgilidir. Nitekim bir akrabasının yanına gelince önüne birçok yemek koymaları üzerine halife, açlığı giderecek ve nefsin ateşini söndürecek miktardan fazla olduğunu söyleyip onları kınamış, ardından fazlasını fakirlik ve muhtaçlık günü için göndermesini tavsiye etmiş, ev sahibi Allah'ın bol ihsanda bulunduğunu belirtince Ömer b. Abdülazîz, O'na şükretmesi gerektiğini hatırlattıktan sonra kalkıp gitmiştir.¹⁹⁶⁶ Aynı konuda Ömer b. Abdülazîz, aşçısına yemek için seslendiğinde hemen getirmemesini gizlice emrederek yanında bulunan Mervânoğulları'ndan bazı kişileri gün yükselineye kadar bekletmiş, iyice acıttıklarında onlara sevîk ve hurma getirtip birlikte yemişler, akabinde aşçı asıl lezzetli yemekleri getirdiğinde ise ısrarla buyur etmesine karşılık yemekten kaçınmışlar, bunun üzerine Ömer b. Abdülazîz, onlara yemede israfa kaçarak düşünmeden neden ateşe daldıklarını sorarak onları uyarılmış, kendisi ağlarken onları da ağlatmıştır.¹⁹⁶⁷ Aynı hikâyeye Mesleme b. Abdülmelik adıyla da anlatılmaktadır.

Ömer b. Abdülazîz'in Emevî halifelerini ayıplayıp kötülediğini aktaran rivayetler de mevcuttur. Onlara göre Ömer b. Abdülazîz, Abdülmelik'in dünyayı en iyi bilen, Velîd'in dünyaya en çok sahip olan ve Süleyman'ın en çok yiyen bir kişi olduğuna dikkat çektikten sonra dünyanın kendisini yemesine ve kalbinden imanını çıkarmasına izin vermeyeceğini belirtmiş,¹⁹⁶⁸ Süleyman b. Abdülmelik'in oğluna babalarıyla arkadaşlık ettiğini, ama dünyada onların hırsına benzer bir hırs görmediğini, ele geçirebildiklerinin en fazlasıyla dünyadan ayrıldıklarını açıklamıştır.¹⁹⁶⁹ Benzer şekilde

¹⁹⁶⁶ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 245.

¹⁹⁶⁷ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 141.

¹⁹⁶⁸ Ömer b. Abdülazîz, yanına gelen Abdurrahmân b. Süleyman b. Abdülmelik'e dedesi, babası ve amcasına refakat edenlerle ve onları defnedenlerle birlikte olduğundan söz etmiş, Abdülmelik b. Mervân için "Dünyayı ondan daha iyi bilen birini görmedim", Velîd b. Abdülmelik için "Dünyayı ondan daha çok elde eden birini görmedim" ve Süleyman b. Abdülmelik için "Dünyayı ondan daha çok yiyen birini görmedim" ifadelerini kullanmış, sonra dünyanın dinini kalbinden söküp almak için üzerine çullandığını söyleyip ağlamaya başlayınca Mevlası Müzâhim'in uyarısıyla Abdurrahmân b. Süleyman b. Abdülmelik kalkıp gitmiştir. (İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 135-136.) Aynı şekilde Ömer b. Abdülazîz, şöyle demiştir: "Dünya işini Abdülmelik'ten daha iyi bilen birini görmedim. Velîd gibi dünya için öfkelenen ve dünyanın ele geçirdiği bir kişi görmedim. Süleyman'dan daha çok dünya için yiyen bir insan görmedim. İşte bu dünya, benim kendisini yememi, akabinde de beni yemek istiyor. Allah'a yemin olsun ki bunu yapmayacağım." Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 197.

¹⁹⁶⁹ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 141.

rivayetlere göre önceki üç halifeyi kabre koyduğunda yüzlerinin simsiyah kesildiğini ve enselerine döndüğünü anlatmıştır. Nitekim hastalığı sırasında Ömer b. Abdülazîz, Velîd b. Abdülmelik'i¹⁹⁷⁰ veya üç halifeden her birini defnettğini, mezarına koyduğu zaman düğümünü çözdüğünü, yüzüne bakınca yüzünün kiblede başka bir tarafa dönmüş ve siyah halde gördüğünü aktardıktan sonra Recâ b. Hayve'ye kendisini yıkayan, kefenleyen ve kabrine koyanların içinde olmasını, mezara koyduklarında düğümleri çözüp yüzüne bakmasını istemiş, sonra Recâ b. Hayve isteğine binaen düğümü çözüp Ömer b. Abdülazîz'in yüzüne bakınca yüzünü kibleye dönmüş, refah içinde yaşadığı günlerden daha güzel ve kâğıt gibi bembeyaz olduğunu görmüştür.¹⁹⁷¹ Aynı hususta Ömer b. Abdülazîz, Mesleme b. Abdülmelik'e babasını ve Velîd'i defneden birinin bağlarını çözüp baktığında yüzlerinin enselerine çevrilmiş olduğunu gördüğünü aktarmış, ondan kendisi öldüğünde yüzünün çevrilip çevrilmediğine bakmasını istemiş, sonra Mesleme b. Abdülmelik onu kabrine koyduğunda yüzüne dokununca yerinde olduğunu görmüştür.¹⁹⁷² Mezkur bilgiler, görüldüğü gibi çelişki ve tenakuzlarla doludur. Bunlar, Ömer b. Abdülazîz'e yanlarında bulunduğu ve danışmanlık yaptığı halifeleri kötülettirmek için icraatlarından değil kabir hallerinden bile faydalanmaya çalışan ravilerin uydurması olmalıdır.

3. Hanedan Mensuplarının Ömer b. Abdülazîz'e Bakışı

Emevîler'in Ömer b. Abdülazîz'e karşı hislerini ve tavırlarını tespit etmek için önce övgülerini, sonra yergilerini ele almak gerekmektedir. Hâlid b. Yezîd b. Muâviye,¹⁹⁷³ Süleyman b. Abdülmelik, Abdülazîz b. Velîd,¹⁹⁷⁴ Mesleme b. Saîd b. Âs¹⁹⁷⁵ ve Mesleme b. Abdülmelik,¹⁹⁷⁶ Ömer b. Abdülazîz'in halifeliğe layık olduğunu söyleyerek onu takdir ettiğini açıklayan hanedan üyelerindedir. Aynı şekilde daha önce ayrıntılarıyla aktarıldığı gibi Abdülmelik b. Mervân, Ömer b. Abdülazîz'e sahip çıkıp kızıyla evlendirmiş, bunun yanında onu oğullarına müsteşar edinmelerini sıkı sıkıya

¹⁹⁷⁰ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 174; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 113.

¹⁹⁷¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 394-395; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 256; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 321. Halifelerden bahsetmeyen benzer bir rivayet için bk. *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 215-216; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 321-322.

¹⁹⁷² İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 257; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 321-322. Benzer bir rivayet için bk. İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 109; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 137.

¹⁹⁷³ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 571, 578; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 74-75.

¹⁹⁷⁴ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 218.

¹⁹⁷⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LVIII, 22-23.

¹⁹⁷⁶ İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, VII, 203-204.

tembih etmiş, oğulları Velid b. Abdülmelik ve Süleyman b. Abdülmelik ona değer verip çeşitlik görevler vermişlerdir. Benzer şekilde Ömer b. Abdülazîz'in halife seçilmesine sert bir şekilde muhalefet eden, ancak baskı sonucu biat eden Hişâm b. Abdülmelik'e halifeliği esnasında Ömer b. Abdülazîz'in Hristiyana verdiği arazisini geri alması hatırlatıldığında Ömer b. Abdülazîz'in verdiği hükmü iptal etmemelerini emretmesi¹⁹⁷⁷ ve bir adamın önceki halifelerin verdiği bir iktâyı Ömer b. Abdülazîz'in geri aldığını şikâyet etmesi üzerine onun uygulamalarını devam ettirdiğini ve kararını bozmayacağını söylemesi,¹⁹⁷⁸ ona saygısını göstermektedir. Aynı şekilde Hişâm b. Abdülmelik, Ömer b. Abdülazîz'in verdiği hükme uyararak zimmet ehlinin toprağını satmasını yasaklamış, satanları ve izin verenleri cezalandırmıştır.¹⁹⁷⁹ Başka Emevîler'in de Ömer b. Abdülazîz'i öven sözler söylediğini görülmektedir. Nitekim iktâ kayıtlarını vermeyip yakmasına kızan Mesleme b. Saîd b. Âs, konuşmasının sonunda Allah'ın kendilerini ondan kurtarmasını dileyince Ömer b. Abdülazîz, hac mevsimine ulaşınca hilafeti Müslümanlara bırakabileceğini ve onların kendilerine uygun birini seçebileceğini bildirmiş, bunun üzerine Mesleme b. Saîd b. Âs, aile fertlerine ait mezâlime ilişkin tavrının onun hakkında gerçeği söylemesine mani olmayacağını açıkladıktan sonra Allah'a yemin ederek ondan vazgeçip başka birini hilafete layık görmeyeceklerini açıklayarak¹⁹⁸⁰ hem kendi hem de halkın gözünde Ömer b. Abdülazîz'in değerini ifade etmiştir. Aynı şekilde Ömer b. Abdülazîz'in halife seçildiğini bildiren ve geri dönmesini talep eden mektubunu İstanbul'da alan Mesleme b. Abdülmelik, sahip olduğu vasıfları, dindarlığı, verası, zühdü, ibadeti ve kavmi içindeki şerefi sebebiyle bu işe ehil olarak halife olduğunu açıklayıp emrine uyacağına dikkat çekerek onu ne kadar takdir ettiğini açıklamıştır.¹⁹⁸¹ Yine Ömer b. Abdülazîz, aile üyelerinden bir kısmına nasihat edince Mesleme b. Abdülmelik, ona Allah'tan rahmet diledikten sonra katılmış kalplerini yumuşattığına, kurumuş gözlerini ağlattığına ve kendilerine salihler arasında nam ve şeref kazandırdığına işaret etmiştir.¹⁹⁸² Benzer şekilde hastalandığı zaman Ümeyyeoğulları'ndan biri yanına girdiğinde Ömer b. Abdülazîz'i liften (bitki lifi)

¹⁹⁷⁷ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 173. Tarlasının Cezîre'de Nâkûz denen yerde olduğunu söyleyen İbn Beyân adında Cezîre halkından bir dihkân olduğu belirtilmiştir. *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 133-134.

¹⁹⁷⁸ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 604; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 345; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 132.

¹⁹⁷⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, II, 199.

¹⁹⁸⁰ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LVIII, 22-23.

¹⁹⁸¹ İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, VII, 203-204.

¹⁹⁸² Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 151; İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-Ferîd*, III, 186.

yapılmış bir yatağın üzerinde kenarları solmuş, rengi atmış bir kadifeyle örtülü deri bir yastığa dayanmış halde görünce Allah'ı tesbih edip ağlamış, kendilerini Allah'tan sakınmaya teşvik ettiğini ve salihler içinde kendilerine bir nam bıraktığını söyleyerek onu övmüştür.¹⁹⁸³

Hanedan üyelerinin Ömer b. Abdülazîz'e yönelik takdirlerinin yanında eleştirileri de vardır. Nitekim Hişâm b. Abdülmelik, kabilesi adına halife Ömer b. Abdülazîz'den üzerine aldığı meselelerde görüşüne göre hak ve adaleti uygulamasını, ama önceki kişilerin ve işlerin iyisini de kötüsünü de bir kenara bırakmasını tavsiye etmiş, buna karşılık halife, kendisine bir mesele hakkında biri Muâviye'den, diğeri Abdülmelik'ten iki kayıtlı belge getirilse hangisini kabul etmesi gerektiğini sorunca daha eski olanı tercih edeceğini belirtmiş, halife de Allah'ın kitabını daha eski bulduğundan dolayı önceki meseleleri ona havale ettiğini açıklamıştır.¹⁹⁸⁴ Aynı tavsiyede bulunan Saîd b. Hâlid b. Amr b. Osmân'a önceki vülâtın (yöneticiler) çoğunun güç ve kudretleriyle, taraftarlarının da onların gücüyle insanları ezdiğini gördüğüne değindikten sonra halife olunca zayıfın ve mazlumun hakkını güçlüden alıp kendisine verme dışında hiçbir şey yapamayacağını açıklamış, Saîd b. Hâlid de Allah'ın muvaffak kılmasını dileyerek yanından ayrılmıştır.¹⁹⁸⁵ Benzer şekilde Benî Ümeyye'den bir grup, oğlu Abdülmelik'e babasının akrabalık ilişkilerini kopardığını, ellerindekileri zorla aldığını, seleflerini ayıpladığını şikâyet etmişler, akabinde Abdülmelik babasının huzuruna çıkıp onların taleplerini iletteğinde Ömer b. Abdülazîz onlara kendisinin "Ben Allah'a veya rabbime isyan edersem büyük bir günün azabından korkarım"¹⁹⁸⁶ dediğini iletmesini emretmiştir.¹⁹⁸⁷

Ömer b. Abdülazîz'le sert bir şekilde karşı karşıya gelmiş Emevîler olarak Abbâs b. Velîd b. Abdülmelik'in, Ravh b. Velîd b. Abdülmelik'in ve Ömer b. Velîd'in adı geçmektedir. Nitekim Ömer b. Abdülazîz'e bazı cariyeler arz edilirken yanında bulunan Abbâs b. Velîd b. Abdülmelik, beğendiği her cariyeyi önermeye başlayınca halife, kendisine zinayı mı tavsiye ettiğini sorması üzerine dışarı çıkan Abbâs, kapıda bekleyen bazı hanedan üyelerine babalarını zinâkâr olmakla itham eden bir adamın kapısında

¹⁹⁸³ Makdisî, *el-Bed' ve't-Târih*, VI, 47.

¹⁹⁸⁴ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 282; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 140.

¹⁹⁸⁵ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 282; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 140-141.

¹⁹⁸⁶ Zümer, 39/13.

¹⁹⁸⁷ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 50-51; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 267; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 139.

neden beklediklerini sorup halifeyi ayıplamıştır.¹⁹⁸⁸ Cariyelerle ilişkinin helal olduğunu bilen Ömer b. Abdülazîz'in böyle bir şey söylemesi uzak bir ihtimal olup Emevî mensuplarını karalamaya yönelik bir ifade izlenimi vermektedir. Aynı şekilde birkaç Hımslı Müslüman, Ömer b. Abdülazîz'in yanına gelip kendilerine ait olduğunu söyledikleri Hıms dükkânları konusunda Ravh b. Velîd'i şikâyet etmiş, halife ona dükkânlarını iade etmesini emredince Ravh, ona Velîd b. Abdülmelik'in verdiği sicil belgesini göstermiş, halife dükkânlarla ilişkin açık delil onların lehine iken Velîd'in sicil belgesinin faydası olmayacağını hatırlatınca Ravh ve Hımslılar kalkıp gitmişler. Bu arada Ravh'ın Hımslıları tehdit ettiğini öğrenen halife, hemen baş muhafızı Ka'b b. Hâmid'i çağırıp Ravh'a dükkânlarını onlara teslim etmesini bildirmesini, bunu yapmazsa kendisine başını getirmesini emretmiş, Ka'b b. Hâmid'i kılıcını çekmiş halde gören Ravh b. Velîd dükkânları teslim etmiştir.¹⁹⁸⁹ Bu bilgilerin tek eserde yer almış olmasının yanında isyan etmiş Hâricîler'i bile öldürmeye karşı çıkan Ömer b. Abdülazîz'in Ravh'ın boynunu gasp edilmiş mal için vurma emri vermiş olması uzak bir ihtimaldir.

Rivayetlere göre Ömer b. Abdülazîz'e karşı en sert davranan, hatta onu tehdit eden tek Emevî Ömer b. Velîd'dir. Ömer b. Velîd'in ağır eleştirisi ve öldürme tehditleri içeren mektubuna Ömer b. Abdülazîz, benzer bir cevap yazmıştır. Nitekim hanedan üyeleri, Ömer b. Abdülazîz'in yanına gelip mezâlîmi sahiplerine iade ederken ecdadının oğullarını fakirleştirdiğini ve beytülmalı boşalttığını belirtip geçen halifelerin işlerine karışmamasını talep etmişler, halifenin kararlılığını görünce büyükleri Ömer b. Velîd'den mektupla halifeyi uyarmasını istemişlerdir.¹⁹⁹⁰ Bunun üzerine Ömer b. Velîd, onu zulüm, haksızlık ve haktan sapmakla suçladığı ve açıkça ölümle tehdit ettiği bir mektup yazmış, buna karşılık Ömer b. Abdülazîz, karakterine ve edebine hiç uymayan, ağır hakaretler ve yapamayacağı tehditlerle dolu ve "...Babanın iddia ettiğine göre ey Velîd'in oğlu! Zira senin annen Benâne, Sekûn'un cariyesi idi, Hıms çarşısında dolaşır ve dükkânlara girerdi (fuhuş suçlaması). Sonra -Allah, onu daha iyi bilir- Zübyân b. Zübyân onu Müslümanların feyinden satın alıp babana hediye etti. Ardından sana hamile oldu, hamile olan da doğan da ne kadar kötüyümüş...Bunun ötesinde görmeyi

¹⁹⁸⁸ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 606; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXVI, 447; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 141.

¹⁹⁸⁹ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 57-58.

¹⁹⁹⁰ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 134-139; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 130-133.

dilediğim nimet, boynunun satılması ve senin bedelinin yetimler, yoksullar ve dullar arasında paylaşılmasıdır. Zira her birinin sende bir hakkı var”¹⁹⁹¹ “...Gür saçlarını, kötülük saçlarını kesecek birini sana göndermeye karar vermiş bulunmaktayım...”¹⁹⁹² gibi ağır ifadeler içeren bir cevap yazdı. Ancak birçok eserde yer alan ve kendi içinde çelişkilerle dolu bu iki mektupta geçen sözler, çok ağır sözler olup resmî yazışma edebine de Ömer b. Abdülazîz’in karakterine de hiç uymamaktadır. Hem Emevîler’i karalamayı hem de Ömer b. Abdülazîz’i küçük düşürmeyi amaçlayan fanatik Emevî düşmanı ravilerce uydurulmuş bir haber olması kuvvetle muhtemeldir.¹⁹⁹³ Aynı şekilde Ömer b. Abdülazîz, Mervânoğulları’ndan birinden muhtemelen Ömer b. Velîd’den gelen bir mektuba aşırı bir şekilde öfkelenince “Mervânoğulları içinde biri Allah'a kurban olacak. Allah'a yemin ederim ki bu kurbanın benim elimden olmasını kesinlikle dilerim” demiş, bu sözünü duyan Mervânoğulları verdiği kararı kesin olarak uygulayacağını bildikleri için ondan uzak durmuşlardır.¹⁹⁹⁴ İsyancı Hâricîler’in bile öldürülmesine kesinlikle karşı çıkan ve bir damla kan akıtmayı bile kabullenmeyen Ömer b. Abdülazîz’in hem şahsiyetine hem de cezalandırma anlayışına ters düşen böyle bir söz söylemesi ve üstelik bunun kendi elinden olmasını dilemesi, çok uzak bir ihtimaldir. Aynı bağlamda Ömer b. Abdülazîz’den nefret eden Ömer b. Velîd’in ona çok pahalı mücevherleri zimmetine geçirdiği iftirasını attığı, ancak gerçeği görünce hem onun hem de teftiş yapan halife Yezîd b. Abdülmelik’in Allah’tan bağışlanma dilediği de aktarılmıştır. Nitekim Ömer b. Velîd b. Abdülmelik, Ömer b. Abdülazîz’in çok kıymetli mücevherleri ve değerli incileri biriktirip evinin iki odasını doldurduğunu Yezîd b. Abdülmelik’e ihbar edince eşi bohçadaki elbiselerinden başka ne az ne de çok bir şey bırakmadığını söylemiş, teftiş sırasında bohçanın içinde yamalı ve kaba bir gömlek, kaysî bir ridâ, içi dolu, kaba, kirli ve zayıf astarlı bir cübbe, kilitli birinci odada deriden bir sandalye, dört tuğla, bir güğüm görünce şaşırarak Ömer b. Velîd, Allah’tan kendisini bağışlamasını dilemiş, ikinci odada çakıl taşları döşenmiş bir namazgah ve tavana asılmış bir zincir ve odanın bir köşesinde kilitlenmiş bir sandık, onun içinde bir aba/cübbe, kısa bir don ve kaba bir çul cübbe olduğunu gördüklerinde Yezîd b.

¹⁹⁹¹ Âcurrî, *Ahbâru Ömer b. Abdülazîz*, s. 60-62; Teymî, *Siyeru’s-Selefi’s-Sâlihîn*, s. 857-858; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 359-360; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 34; İbnü’l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 134-135; Demîrî, *Hayâtü’l-Hayvânî’l-Kübrâ*, I, 104-105.

¹⁹⁹² Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 270; İbnü’l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 136.

¹⁹⁹³ Bu mektupların metinleri uzun olduğu için ekler kısmında verilmiştir.

¹⁹⁹⁴ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 338; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 281; İbnü’l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 135.

Abdülmelik'le birlikte yanındakiler de ağlayıp Ömer b. Abdülazîz'in gizlisinin de açığının da temiz olduğunu ifade edip ona Allah'tan rahmet dilemiş, halife çıkıp giderken de sadece kendine söylenen sözleri söylediğini belirtip Allah'a istiğfar etmiştir.¹⁹⁹⁵

Ömer b. Abdülazîz'in hanedanın elindeki mezâlimi tahkikat yaptırmadan ve basit gerekçelerle iade etmesi, bu süreçte önceki halifelerin beratlarını dikkate almaması ve hanedanın tahsisat ve erzaklarını kesmesi gibi konularda onu eleştiren hanedan üyeleri ise çoktur. Halifenin hanedanın mezâlimini genellikle araştırma yapmadan, şikâyetçiden delil istemeden, genellikle Emevî zanlıya savunma hakkını kullandırmadan ve resmî kayıtları dikkate almadan şikâyetçiye iade etme yöntemine karşı çıkmalarını tabii karşılamak gerekir. Ayrıca aşağıda tafsilatıyla aktarıldığı gibi Ömer b. Abdülazîz'in vefatından sonra güçleri varken onun iade ettiği hanedana ait on mezâlimin çoğunu dava konusu bile yapmadıklarını, sadece ikisini geri aldıklarını belirtmek gerekir.

a. İktâ ve Mallarını Alıp Tahsisatlarını Kesmesi

Bazı kaynaklarda Ömer b. Abdülazîz'in halife olunca Emevîler'in ellerinde bulunan iktâları aldığı¹⁹⁹⁶ genel ifadesi yer almaktadır. Ancak Ömer b. Abdülazîz'in halife olunca Hz. Osman, Muâviye, Abdülmelik, Velîd ve Süleyman'ın verdiği iktâları ne sâfiyeye ne de haraca çevirmediği, aksine onaylayıp sahiplerinin öşür ödemesine izin verdiği bilinmektedir.¹⁹⁹⁷ Aynı bağlamda Hicrî 100 (718-719) yılından itibaren haraç topraklarının satış ve alışını yasaklayıp onlardan haraç alma kararı verirken daha önceki satışları ve iktâları onayladığı da belirtilmektedir.¹⁹⁹⁸

Bazı eserlerde Ömer b. Abdülazîz'in, halife olunca ailesinin elinde bulunan malları mezâlim olarak adlandırıp¹⁹⁹⁹ sahiplerine iade ettiği ve onları muhtaç bıraktığı bildirilse de bu, gerçeğe uymayan bir bilgi olup Emevîler'in imajını çirkinleştirmeye yönelik itibar süikastı olarak değerlendirilebilir. Zira ellerinden alıp şikâyetçilere teslim ettiği sayılı mezâlimin çoğunu daha sonra güçleri varken geri almaya çalışmadıklarına

¹⁹⁹⁵ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 220-221; Benzeri bir hikâye için bk. Âcurrî, *Ahbâru Ömer b. Abdülazîz*, s. 70.

¹⁹⁹⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 364; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 134-139; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 130-133; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXX, 257; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 138-139.

¹⁹⁹⁷ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 232; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, II, 207.

¹⁹⁹⁸ Demircan, *Arap-Mevâlî İlişkisi*, s. 96-97; Erkal, a.g.e., s. 213.

¹⁹⁹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 118. Ayrıca bk. Ağırakça, *Ömer İbn Abdülazîz*, 119; Sallâbî, a.g.e., s. 194-195; Amâra, a.g.e., s. 90.

dair bilgiler varken, diğler mallarını geri alma girişimlerine ilişkin malumatın bulunmaması bu kanaatimizi güçlendirmektedir.

Ömer b. Abdülazîz, tayin, yardım ve haklar konusunda hanedan üyelerine ayrıcalık tanımayıp diğler Müslümanlarla eşit görmüş, ama dava ve şikâyetlerde Emevîler güç ve nüfuz sahibi olduklarından davacılar lehine hükümler vermiştir. Nitekim Ebû Bekir b. Muhammed b. Amr b. Hazm'a yazdığı bir mektupta halifenin kabilesinden olduğu için kimseye imtiyaz tanımamasını vurguladıktan sonra halifenin kabilesiyle başkalarının eşit olduğunu, hatta onların kendileriyle tartışanlara baskı yapıp üstün geleceklerini düşündüğünü ifade etmiştir.²⁰⁰⁰ Aynı şekilde Emevîler'e tahsis edilen özel erzakı (erzâku'l-hâssayı) kesip evlerine gitmelerini emredince Anbese b. Saîd, ona akraba olduklarını hatırlatmış, buna karşılık o maldaki haklarının Berkü'l-Gımâd'ın en uzak yerindeki bir adamın hakkı kadar olduğunu vurgulamıştır.²⁰⁰¹

Ömer b. Abdülazîz, rivayetlere göre tahsisatı iptal etmeden önce Ümeyyeoğulları'na tahsisat olarak önce 10.000 dinar dağıtılmasını emretmişse de bundan rahatsız olup her birine on dinar göndermiş, ardından ondan da pişman olmuş, şikâyetler üzerine o konuyu bir daha gündeme getirirlerse halifeliği başkasına vermekle tehdit etmiştir. Nitekim Ömer b. Abdülazîz, Benî Ümeyye'ye verilmesini emrettiği 10.000 dinar ulaşmayınca yanına gelen Benî Ümeyye'nin sözcüsüne o parayı onlara bölüştürdüktan sonra Müslümanlardan 1.000 (veya 4.000) eve yeteceğini düşünüp bundan pişman olduğunu bildirmiş, Benî Ümeyye'ye durumu anlatan sözcü, onlara kendilerinden başkasını kınamamalarını, zira Abdülazîz'e destek verip Hz. Ömer'in torunuyla evlendirdiklerini, onun da dedesine benzeyen Ömer b. Abdülazîz'i dünyaya getirdiğini hatırlatmıştır.²⁰⁰² Aynı şekilde veliaht Yezîd b. Abdülmelik'le birlikte halifenin kapısında bekleyen Benî Ümeyye, Ömer b. Abdülazîz'in yanından çıkan dostu Anbese b. Saîd'e her birine 10'ar dinar gönderdiğini ve öfkelenmesinden çekindikleri için onu geri iade etmediklerini şikâyet edince Anbese b. Saîd, halifenin yanına dönüp taleplerini iletmiş, ancak halife on dirhemi Müslümanları bırakıp onlara vermesinin cezasından dolayı geçen geceyi uykusuz, Allah'a yalvararak ve istiğfar ederek geçirdiğini, ancak Yezîd b. Abdülmelik'in halife olduğunda istediğini yapabileceğini

²⁰⁰⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 336-337; Nevevî, *Tehzîbü'l-Esmâ*, II, 20-21.

²⁰⁰¹ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 134-139; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 130-133; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 271; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 136.

²⁰⁰² İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 50; Sarıbiyık, a.g.m., s. 141.

bildirmiştir. Dışarı çıkan Anbese b. Saîd, Âsım'ın kızıyla evlenip Hz. Ömer'a akraba olmayı kendilerinin tercih ettiğini ve Hz. Ömer'in bir benzerinin dünyaya gelmesine sebep olduklarını hatırlatmış, sonra bir arazisi-çiftliği olanlara çiftliğinde ikamet edip orayı ıslah etmesini tavsiye etmiştir.²⁰⁰³ Aynı konuda Mervânoğulları, Ömer b. Abdülazîz'e gelip önceki halifelerin verdiklerine nispetle kendilerine çok az para verdiğini söyleyerek ayıpladıkları zaman onlara bir daha bu konuyu gündeme getirirlerse Medîne'ye gidip hilafet şûrâsı oluşturmakla veya halifeliği layık olduğuna inandığı el-U'aymiş'e (Kâsım b. Muhammed b. Ebû Bekir) vermekle tehdit etmiştir.²⁰⁰⁴ Daha sonra Ömer b. Abdülazîz, hanedan üyelerine verilen özel yardımları ve muhafızlarının erzâkını da tamamen kesmiş,²⁰⁰⁵ bu tahsisatı sadece Ümeyyeoğulları'na değil kendisine ve aile fertlerine de yasaklamıştır.²⁰⁰⁶ Aynı bağlamda Süleyman b. Abdülmelik'in Anbese b. Saîd b. el-Âs'a verilmesini emrettiği 20.000 dirhem Dîvânü'l-Hâtem'e gelmiş, artık geriye sadece mühürlenip alınması kalmışken halife olan Ömer b. Abdülazîz, 20.000 dinar Müslümanlardan 4.000 eve yeterken onu tek bir kişiye veremeyeceğini kesin bir dille ifade etmiş, Anbese'nin içinde çek belgesi olan yazıyı yere atması üzerine onu saklamasını, belki sonra birinin verebileceğini hatırlatmış, ondan sonra halife olan Yezîd b. Abdülmelik çekteki miktarı ona ödemiştir.²⁰⁰⁷

b. Mezâlimlerini İade Tartışmaları

Hanedan mensuplarıyla Ömer b. Abdülazîz'in anlaşamayıp karşı karşıya geldikleri hususların en başında tahsisatı kesmesiyle birlikte mezâlimi iadesi gelmektedir. Nitekim Benî Mervân'dan bazı kişiler, Ömer b. Abdülazîz'in mezâlimi iadesinden dolayı yanına gelip başka halifelerin imzalayıp uyguladığı bir işi iptal ettiğini hatırlatıp onları yaptıklarıyla baş başa bırakarak kendi işine yönelmesini tavsiye etmişler, halife ise Allah'a yemin ederek iade etmediği hiçbir mezâlimin kalmamasını ve o halde ruhunu teslim etmeyi isteyeceğini söyleyerek kararlı olduğunu bildirmiştir.²⁰⁰⁸ Emri üzerine Mervânî olanlar yanında toplandıklarında Allah'a hamd ü senâ ettikten

²⁰⁰³ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 145.

²⁰⁰⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 338.

²⁰⁰⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 364; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 134-139; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 59-60, 108, 130-133; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, LXX, 257; İbnü'l-Cevzi, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 138-139. Ayrıca bk. Mâcide, a.g.e., s. 218.

²⁰⁰⁶ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 41-42.

²⁰⁰⁷ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 55-56. Rakamların zikredilmediği başka bir rivayet için bk. *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 140-141.

²⁰⁰⁸ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 182-183.

sonra dünyada şan, şeref ve malların onlara verildiğini, bu ümmetin mallarının yarısının²⁰⁰⁹ veya üçte ikisinin²⁰¹⁰ veya üçte birinin²⁰¹¹ onların elinde olduğunu zannettiğini bildirip o mallardan ellerinde olanları iade etmelerini talep etmiş, sessiz kaldıklarında iki defa cevap vermelerini istemesi üzerine topluluktan biri, bir rivayete göre Hişâm b. Abdülmelik,²⁰¹² Allah'a yemin ederek başları gövdelerinden ayrılmadıkça bunun asla gerçekleşmeyeceğine, ne atalarına nankörlük yapacaklarına, ne de evlatlarını fakir bırakacaklarına vurgu yapmış, ancak halife hakkını aradığı kişi hakkında kendisine yardımcı olmazlarsa onları zorlayıp zelil etmekle tehdit ettikten sonra yanından çıkıp gitmelerini emretmiştir.²⁰¹³ Aynı konuşmalardan bahseden başka rivayetlerde farklı olarak milletin mallarının yarısından veya üçte ikisinden söz edilmemiş, sonunda halife zelil etmekle tehdit ettikten sonra bundan dolayı fitne çıkmasından korktuğunu ve Allah ömür verirse kesinlikle hak sahiplerine haklarını iade edeceğini ifade etmiştir.²⁰¹⁴

Öncelikle ümmetin mülklerinin üçte bir veya üçte ikisini Emevîler'in gasp ettiği iddiası, gerçekte örtüşmesi mümkün olmayan abartılı bir ifadedir. Yukarıdaki bilgiler, Ömer b. Abdülazîz'in onların tüm mallarını ve iktâlarını ellerinden aldığı izlenimi veriyorsa da halifenin kararlarına kısmen ters düşen bilgilerdir. Zira bir şekilde Hicrî 100 (718-719) yılından önce Müslümanların eline geçen ve öşür arazisi olan haraç topraklarını ve önceki halifelerin verdiği iktâları onaylamıştır. Ömer b. Abdülazîz, aksine bir imaj çizilse de mezâlîmi araştırıp belirlememiş, genellikle şikâyet üzerine inceleyip tespit ettiği mezâlîmi davacılara iade etmiştir. İade nedeni açıklanmayan birkaç mezâlîm de dava konusu olduğundan geri verilmiş olmalıdır. Benî Ümeyye'nin elindeki tüm malları mezâlîm sayıp el koyduğu iddiaları müfrit Emevî düşmanı ravilerin uydurması olmalıdır. Zira Ömer b. Abdülazîz'in vefatından sonra onun geri verdiği mezâlîmiden sadece iki tanesi geri alınmış, diğer mezâlîmler ve el konulduğu söylenen mallar geri almaya güçleri varken dava konusu bile edilmemiştir. Nitekim Hişâm b. Abdülmelik'in, halife olduğunda Ömer b. Abdülazîz'in bir Hristiyana aide ettiği kendi arazisinin geri alınmasını ve yine onun aldığı bir arazinin iade talebini reddettiği yukarıda kaydedilmişti. Emevîler, ellerindeki bazı iktâların veya mülklerinin şikâyet

²⁰⁰⁹ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 615; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 177; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 136-137.

²⁰¹⁰ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 615; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 136-137.

²⁰¹¹ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 273; İbn Asâkir, *Târihu Dımaşk*, LXVIII, 181.

²⁰¹² Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 130; İbn Fadlullâh el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, XXIV, 415.

²⁰¹³ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 615; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 136-137.

²⁰¹⁴ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 615; İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-Ferîd*, V, 184.

sonucunda basit karinelerle iade edilmesine ve bu esnada ellerinde bulunan tapu kayıtlarının dikkate alınmamasına başta tabii olarak itiraz etmişlerdi. Ömer b. Abdülazîz Ümeyyeoğulları'nın diğer tüm mallarına el koyup onları fakir düşürmüş olsaydı vefatının ardından onları geri aldıklarına dair çok sayıda kayıt bulunması gerekirdi. Dolayısıyla Ömer b. Abdülazîz'in kendine ait malların neredeyse tümünü bağışlamasını ve halifeliğin dünyevi hazlarını elinin tersiyle itmesini hayranlık ve şaşkınlıkla izledikten sonra Emevîler'in iade ettiği mezâlimi önemsemeyip kabullendikleri sonucunu çıkarmak mümkündür.

Ömer b. Abdülazîz'in Benî Ümeyye üzerindeki baskısı artınca durumlarını kabullenmeyerek kapısında toplandıklarında değerlendirmesi sorulan Mesleme b. Abdülmelik, bu durumu dünyada başlarına inen zararlardan bir kurtuluş ve cezalandırılış olarak yorumladıktan sonra sabretmekten başka başvurabilecekleri bir çare görmediğinden söz etmiştir. Bunun üzerine Mesleme b. Saîd b. Âs buna katlanacak gücünün olmadığını ifade edip içeri girince hanedan üyelerini düşmanın acıyacağı bir duruma soktuğunu söylemesine karşılık halife bunun bencillik olduğu karşılığını vermiş, Mesleme b. Saîd b. Âs'ın iktâlarının kayıtlarını kendilerine vermesini talep etmesi üzerine halife, sicilleri/kayıtları tek tek çıkarıp yakmaya başlamış,²⁰¹⁵ Allah'ın kendilerini ondan kurtarmasını dilemesine karşılık hac mevsiminde hilafeti Müslümanlara bırakabileceğini, onların da kendilerine layık birini seçebileceğini bildirmiştir. Buna karşılık Mesleme b. Saîd, bu üzücü durumun gerçeği söylemesine mani olmayacağını ifade ederek ondan vazgeçip başka birini hilafete layık görmeyeceklerini hatırlatmıştır.²⁰¹⁶ Aynı bağlamda Süleyman b. Abdülmelik'in bir oğlunun iktâ arazisini neden geri aldığını sorması üzerine meşrû görmediğinden aldığını bildirmiş, delikanlının verdiği tapu kaydını geri istemesine karşılık getirmeseydi talep etmeyeceğini, aldıktan sonra da batıl olduğundan geri veremeyeceğini söylemiştir.²⁰¹⁷ Bu ifadelerden Ömer b. Abdülazîz'in kesin meşrû kabul ettiği iktâları iptal etmediği, Süleyman b. Abdülmelik'in oğlunun tımarını meşrû görmediğinden geri aldığı, ayrıca meşrû görmediği iktâları araştırmadığı, belgesini gördüğünde de el koyduğu anlaşılıyor.

²⁰¹⁵ İbn Abdilhakem, yırttığı kayıtların babası Abdülazîz'in oğullarının tımarlarına ait kayıtlar olduğunu söylemiştir. İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 55-56.

²⁰¹⁶ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LVIII, 22-23.

²⁰¹⁷ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 282; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 139-140.

Kaynaklarda halasının Ömer b. Abdülazîz'in yanına hanedan mensuplarının özel ödeneklerini kesip iktâlarını aldığını veya bazılarının mallarına el koyduğunu veya kendisinin tahsisatını iptal ettiğini şikâyet etmek için arabulucu olarak geldiği belirtilmektedir. Nitekim özel ödeneklerini kesip iktâlarını alması üzerine aracı yaptıkları halası Ümmü Ömer Fâtıma bint Mervân, Ömer b. Abdülazîz'in huzuruna çıkıp başkalarının verdiği malları akrabalarının ellerinden aldığından yakındıklarını ilettiğinde onlara ait bir hakkı veya bir malı almadığını ve hakkı olanı almalarına engel olmadığını dile getirmiş, halası akrabalarının kızıp ona karşı ayaklanmalarından korktuğunu açıklayınca sadece Kıyamet gününden korktuğu cevabını verdikten sonra kendisine bir dinar, mangal ve et parçası getirilmesini emretmiş, ateşte kıpkırmızı olan dinar et parçasını cızırdatıp kavurunca halasına böyle bir şeyden kendisini koruyup koruyamayacağını sormuştur. Buna cevap vermeyen halası çıkıp akrabalarının yanına giderek Hz. Ömer'in ailesinden evlenip soyuna çekince de dayanamadıklarını hatırlattıktan sonra ona karşı sabırlı olmalarını ve sadece kendilerini kınamalarını tavsiye etmiştir.²⁰¹⁸ Aynı şekilde bazı Emevîler'in mallarını mezâlim olarak adlandırıp beytülmâle iade edilmesini emredince halasını göndermişlerse de bunun bir faydası olmamış, Ömer b. Abdülazîz onlara kendisini rahat bırakmazlarsa Mekke'ye gidip insanların en layığı adına halifelikten çekileceğini bildirmiştir.²⁰¹⁹ Aynı bağlamda yanına gelen halası Fâtıma bint Mervân'ı kızgın görünce ciddi bir şekilde konuşmaya başlayarak Peygamber (s.a.v.)'in vefat ederken insanları akar bir nehir üzerinde bıraktığından, sonra yönetime gelen iki kişinin o nehirden bir şey eksiltmediğinden, üçüncü kişinin ise nehrin idaresini üstlenip ona bir kanal kazdığından, sonra insanların o nehre başka kanallar kazmaya devam ettiklerinden, öyle ki nehri kurutup bir damla su bırakmadıklarından bahsetmiş, ardından yaşayacak olursa o nehri ilk haline döndürünceye kadar kanalları doldurup kapatacağını ve sadece insanların kendisine ilettiği mezâlimi sahibine iade ettiğini hatırlatmış,²⁰²⁰ farklı olarak halasının isyan çıkarmaları uyarısına karşılık Kıyamet gününden başka bir günden korkmadığı karşılığını vermiş, halası ise hanedan mensuplarına Hz. Ömer'in çocuklarıyla evlenerek

²⁰¹⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 364; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXX, 257; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 138-139.

²⁰¹⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 695.

²⁰²⁰ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 273-274; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 180-181; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 137-138; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 123-124.

bunu başlarına kendinin getirdiğine dikkat çekmiştir.²⁰²¹ Yine halası, önceki halifelerin kendisine verdiği ihsanları kestiğini şikâyet edince Ömer b. Abdülazîz, onların Müslümanların malından verdiklerini, ama kendisinin veremeyeceğini söyleyerek ona 200 dinar olan maaşını bağışlayacağını açıklamış, onun yetmeyeceğini bildirmesine karşılık verebileceği başka bir şeyinin bulunmadığını belirtmiştir.²⁰²² Başka bir rivayete göre halasının başkalarının verdiği ihsanı kesmesine sitem ederek aralarında Allah'ın hüküm vermesini dilemesine karşılık Ömer b. Abdülazîz, o hüküm olmasaydı onları kesinlikle kendisine vereceğini bildirmiştir.²⁰²³

Ömer b. Abdülazîz'in mezâlimi iade tavrı, çoğu yazar tarafından katı Emevî karşıtlığı üzerine kurulurken az sayıdaki araştırmacı tarafından farklı bir şekilde değerlendirilmiştir. Onlara göre oğlu Abdülmelik'in tekliflerinin aksine radikal ve köktenci kararları zararlı kabul ederek Emevîler'e olağanüstü bir zeka, büyük bir sabır ve anlayışla davranmıştır.²⁰²⁴ Mezâlimi iade konusunda Emevîler'i tahrik etmeden, kargaşa ve sıkıntıya yol açmadan hikmetli ve güzel bir yöntem takip etmiş, bunun için önce kendi ve ailesinin elindekileri sahiplerine veya beytül mâle bağışlamış, sonra diğerlerine yönelmiştir.²⁰²⁵

Müelliflerin büyük çoğunluğu, Ömer b. Abdülazîz' in hanedan mensuplarını yetki ve mallarını alıp baskı yaparak, zulümlerini engelleyip nüfuzlarını kırarak onları karşısına aldığı ve zor duruma düşürdüğünü belirtmektedir. Ancak az sayıda araştırmacı, bizim de kısmen katıldığımız farklı değerlendirmeler yapmış, Emevîler bazı konularda itiraz etseler de genel olarak halifenin hanedanla karşılıklı ilişkilerinin iyi olduğunu ifade etmişlerdir. Nitekim Adnan Demircan, hanedan üyelerinin Ömer b. Abdülazîz'in yukarıda anlatılan uygulamalarına başlarda karşı çıksalar da sonra kabullendiklerini ve halifeyi desteklediklerini vurgulamıştır.²⁰²⁶ Aynı şekilde Hodgson, Ömer b. Abdülazîz'in Emevî ailesinden saygı gördüğüne ve kısa da olsa sonrakiler tarafından örnek edinildiğine işaret etmiştir.²⁰²⁷ Benzer şekilde Zettersteen de Ömer b. Abdülazîz'in, ciddi bir muhalefetle karşılaşmadan, hatta bazı hanedan üyelerinin

²⁰²¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 118.

²⁰²² İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 59-60. Ayrıca bk. Sarıbiyık, a.g.m., s. 145.

²⁰²³ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 108.

²⁰²⁴ Adlâvî, a.g.e., s. 90-91.

²⁰²⁵ Mâcîde, a.g.e., s. 214-215; Muhammed Hâmid, a.g.e., s. 69; Ümmü Selma, a.g.e., s. 167; Humeydî, a.g.e., s. 40-42; Demircan, *Ömer b. Abdülazîz*, s. 92.

²⁰²⁶ Demircan, *Ömer b. Abdülazîz*, s. 96.

²⁰²⁷ Hodgson, a.g.e., I, 336.

desteğiyle halife seçildiğini, sadece halife olmayı bekleyen Hişâm b. Abdülmelik başta karşı çıksa da akabinde biat ettiğini açıklamıştır.²⁰²⁸ Yûsuf el-Iş, kaynak zikretmeden ve olaylara değinmeden bu hususta bizim de paylaştığımız en dikkat çekici yorumları yapan bir tarihçidir. Ona göre Ömer b. Abdülazîz'in halifeliği esnasında hanedan mensupları bazı uygulamalarına itiraz etseler de muhalif bir hareket başlatmadıklarından dolayı Ömer b. Abdülazîz, ıslahatında her zaman görülen sert muhalefetle karşılaşmamıştır. Öncelikle kendisine ve çocuklarına katı davranarak güzel bir örnek ortaya koyduğundan dolayı yeni kararlarını güçlü ruhu, kararlılığı, adaleti, yönetimi ve dini iyi bilmesi sayesinde kolayca uygulamaya koyabilmiştir. Abdülmelik b. Mervân ve Ömer b. Abdülazîz, âlim ve hırslı kişiler olduğu halde Ömer b. Abdülazîz halife olunca üstünlüğü istibdadda değil takvada aramıştır. Bunlardan dolayı hanedanın katı muhalefetiyle karşılaşmadan reformlarını yapabilmiştir.²⁰²⁹ Yine Yûsuf el-Iş, Emevîler'le ilişkisi konusunda bizim de büyük oranda katıldığımız farklı bir değerlendirme yapmıştır. Ona göre Ömer b. Abdülazîz, Benî Ümeyye mutaassıbı olmadığı gibi karşıtı da değildi, herkese sevgi besliyordu. Onun tek derdi, devletin menfaati değil, İslâm'ı yaymak ve bozulmuş durumu ıslah etmektir. Ancak Emevîler'e karşı çok merhametliydi, Yezîd b. Muâviye dâhil Emevîler'e sövülmesini çirkin karşılıyordu. Bazı tarihçilerin iddia ettiği gibi hilafeti başkalarına vermeyi aklından bile geçirmedir. Hilafette değil maişette hakları gasp edildiği için Ali taraftarlarına şefkat besliyordu. Hilafeti başkasına vermeyi isteseydi, Yezîd b. Abdülmelik'ten uzaklaştırırdı. Daha da ilerisi Ömer b. Abdülazîz, Emevî devletinin ömrünün uzamasına katkıda bulundu. Yaptığı devrim gibi ıslahatlar devletin temellerini yıkmadı, aksine sağlamlaştırdı. Önceki halifelerin yaptıklarını yıkmadı, aksine onların üzerine yeni bir yapı kurdu. Ömer b. Abdülazîz, yıkan devrimci değil, yapan ıslahatçıydı. Ömer b. Abdülazîz, bunları öncelikle kendisine, ailesine ve çocuklarına çok katı davranarak ve başkalarını yaşatmak için kendini helak ederek yapabildi.²⁰³⁰ Hilafeti başkalarına vermeyi aklından geçirmemiş olsa bile tehlikesinin farkında olması gereken devlet başkanı olarak halifeliğe layık başka kişilerin olduğundan bahsetmesi, ilginç olduğu kadar şüphe de uyandıran bir durumdur.

²⁰²⁸ Zettersteen, "Omar b. Abdal'Azîz", *İA*, IX, 462-463.

²⁰²⁹ el-Iş, Yûsuf, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, Dımaşk: Dâru'l-Fıkr, 1992, s. 259.

²⁰³⁰ el-Iş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 275-276.

Ömer b. Abdülazîz'in en büyük fedakârlığı önce kendisi yapıp onlara örnek olduğunu, neredeyse tüm mallarını bağışlayıp kendini ve ailesini katı bir zühde zorladığını, kendisi dünyevi hazları terk edip âhirete odaklandığı gibi aile fertlerine ve akrabalarına da sürekli ölümü ve âhireti hatırlatmaya başladığını, halifeliğin güç, nüfuz, mal, ihtişam ve gurur gibi dünyevi imkânlarını tamamen bırakıp âhirete yönelmiş çok farklı bir âlim ve zâhid gibi yaşamaya başladığını ve yaptıklarını sadece Allah için ve adalet için yaptığını gördüklerinde hanedan mensupları, saygı duyup itirazlarından vazgeçmiş olmalıydılar.²⁰³¹

B. EHL-İ BEYT VE ALİ TARAFTARLARI²⁰³²

Ehl-i beyt'i temsilen daha sonra oluşan İmamiye Şiası, halifeliğin ilahî tayin, nebevî ilan ve vasiyetle Hz. Ali ve evlatlarına ait bir hak olduğunu iman esası haline getirmiş ve buna inanmayanları mü'min saymamıştır. Dolayısıyla Hz. Ali dışındaki diğer tüm halifeler, Ehl-i beyt'in hakkını gasp ettikleri, ilahî ve nebevî tayini reddettikleri için meşrû olmak bir tarafa mü'min vasfını bile kazanamazlar, sadece Müslüman olabilirler. Bundan dolayı sahâbenin büyük çoğunluğu hakkında çirkin ifadeler kullanırlar. Tekfir ve isyan konusunda Hâricîler gibi düşünseler de Hâricîler kadar aceleci, katı ve acımasız değillerdir. Bundan dolayı Emevîler ve sonraki dönemlerde ortaya çıkan isyanların bir kısmına onlar önderlik etmiştir.²⁰³³ İmâmî Şiîler, Hz. Ali'nin nasla halife tayinine inandığından dolayı hiçbir halifeyi meşrû görmemiş, Ehl-i beyt mensuplarıyla birlikte Mikdad b. Esved, Ebû Zer el-Gıfârî ve Selmân el-Fârîsî dışında ilahî ve nebevî tayini kabul etmeyen diğer sahâbîlere ve halifelere ağır hakaretlerde bulunmuşlar, gâsıp, fâcir, fâsık, hatta münafık, mürted ve kâfir ithamlarını yöneltmişlerdir.²⁰³⁴ Günümüzdeki İmâmî Şiîler de Ehl-i beyt'e iyi davrandığını zikrettikleri Ömer b. Abdülazîz dâhil Hz. Ali ve evladı dışındaki tüm halifelerin gâsıp

²⁰³¹ Benzer bir yorum için bk. el-Iş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 60-61.

²⁰³² Bu başlık altında yer alan verilerden makale üretilip yayınlanmıştır. Koç, Kasım. "Ömer b. Abdülazîz'in Ehl-i beyt ve Taraftarlarıyla İlişkileri". *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*. 7/2 (2022), 183-209.

²⁰³³ Ayrıntılı değerlendirme için bk. Dürî, *İslâm Kurumları Tarihi*, s. 93-100; Gümüşoğlu, Hasan, *İslâm Akîde Sisteminde İmâmet*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Selçuk ÜSBE, Konya 1997, s. 80-92, 247-250; Gecit, a.g.e., s. 190-216.

²⁰³⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Arı, Mehmet Salih, *İmâmiyye Şiası Kaynaklarına Göre İlk Üç Halife*, (Doktora Tezi), İstanbul: Marmara ÜSBE, 2002, s. 342, 344, 347; Efendioğlu, Mehmet, *Sahâbeye Yöneltilen Tenkitler*, İstanbul 2017, s. 147-417; Cibrîl, a.g.e., s. 406.

ve gayri meşrû olduğuna, nebevî ve ilahî tayini inkar ettiklerinden dolayı kıyamet gününde Cehennem'e girip elim bir azap göreceklerine inanmaktadırlar.²⁰³⁵

Ömer b. Abdülazîz'in döneminde Ehl-i beyt ve taraftarları, yaşanan bir dizi acı olayın etkisiyle Emevîler için diğer muhalefeti çevresinde toplayabilen, en geniş tabanlı ve en güçlü muhalif kesimi temsil ediyordu. Ümmetin birliğini sağlamak için mevâlî, Hâricîler ve ulemâ ile barışma girişimleriyle birlikte onlarla kurulacak iyi ilişkiler, siyâsî ve sosyal etkilerinden dolayı önemli hale gelmişti.

1. Hz. Ali'ye Hakareti İptali

Hz. Osman'ın şehit edilmesi ve Hz. Ali'nin şûrâ toplanmadan isyancıların baskısıyla halife seçilmesiyle birlikte Emevî-Hâşimî mücadelesi sertleşmiş, Müslümanlar birbirine muhalif iki kampa bölünüp diğerlerini ağır bir şekilde eleştirmeye başlamış, iki taraftan da onbinlerce kişinin öldürüldüğü Sıffin savaşından sonra karşılıklı düşmanlık sövüp lanetlemeye dönüşmüştür. Düşman gruplara bölünmenin sonucunda birçok yerde Hz. Osmân'a, Hz. Ali'ye veya Muâviye'ye lanet etme ve sövüp sayma âdeti yaygınlaşmıştır. Bunların neticesinde Şamlılarla Iraklılar, asla barışmayacak düşman kardeşler haline gelmişler, başkent olma üstünlüğünü kaybettikten sonra Emevî muhalefetinin ana kumanda merkezine dönüşen Irak, Emevîler'e karşı birçok muhalif grubun ortaya çıkmasına ve çok sayıda isyana ev sahipliği yapmıştır. Muâviye'nin halifeliği teslim almasından sonra hutbelerde Hz. Ali'nin eleştirilmesi âdeti böyle bir atmosferde ve şartlarda ortaya çıkmıştır. Zorunlu bir devlet politikasından ziyade valilere göre değişen ve genellikle Kûfe, bazen Şâm, Mısır ve Medîne'de görülen bölgesel bir tavır olduğu anlaşılmaktadır.

Ömer b. Abdülazîz, küçüklüğünde Hz. Ali'nin eleştirildiği bir ortamda yetiştiğinden bazı konularda onu eleştirip Hz. Osman'ı desteklemiştir. Nitekim Mısır valisi olan babası hutbe okuduğu zaman Hz. Ali'yi eleştireceği yere gelince adını zikrederken ondan etkilenerek lafı geveleyip geçiştirirdi. Ömer b. Abdülazîz, bunun nedenini sorduğunda babası yanlarında duran Müslümanlara Hz. Ali'nin durumuna dair bildiklerini anlatırlarsa başlarından dağılıp gideceklerini²⁰³⁶ veya Hz. Ali'nin

²⁰³⁵ *Mevsûatü'l-Esileti'l-Akâidiyye*, İnan Kum/Irak Nefef: 1433, III, 396-397.

²⁰³⁶ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 195. Ayrıca bk. Zettersteen, "Omar b. Abdal'Aziz", *IA*, IX, 463; Erbay, a.g.e., s. 83; Hasan İbrahim, a.g.e., I, 417.

çocuklarının yanına koşacaklarını açıklamıştır.²⁰³⁷ Yirmi yıl Mısır valiliği yapan Abdülazîz b. Mervân'ın bu sözlerinden bu âdetin Mısır'da olduğu, ancak tasvip etmediği anlaşılıyor.

Ömer b. Abdülazîz, daha önce Hz. Alî'yi ayıplayıp Hz. Osman'ı üstün tutarken Medîne'deki öğrenimi sırasında bu tavrını terk etmiştir. Nitekim Medîne'de engin bilgisine hayran olup ilim öğrendiği Ubeydullâh b. Abdullâh, bir gün Ömer b. Abdülazîz'in Hz. Ali'yi ayıpladığını öğrendiğinde Allah'ın Bedir ehlinden razı olduktan sonra onlara gazaplandığını ne zaman öğrendiğini sorarak onu paylayınca özür dileyip Hz. Ali'yi eleştirmeyeceğine dair ona söz vermiş, daha sonra da onu hep hayırla anmıştır.²⁰³⁸

Kaynaklar, hutbelerde Hz. Ali'nin ayıplanması uygulamasını Ömer b. Abdülazîz'in kaldırdığı konusunda ittifak etmektedir. Ancak sebb, şetm ve lanet etme ifadelerinin²⁰³⁹ dışında onun hangi sözlerle ayıplandığına dair bir kelime veya cümle aktarmamaları, bu konuda hemen hiç bir bilgi vermemeleri çok dikkat çekicidir.

Emevî halifeleri, hutbe okumak için minbere çıktığında Allah'ı, elçisini, ilk üç halifeyi överek, Hz. Ali'ye ise şetm veya sebb ve lanet ederek söze başladılar. Ömer b. Abdülazîz, halife olunca bu kötü âdeti kaldırıp valilerine de terk etmelerini emretmiştir.²⁰⁴⁰ Ömer b. Abdülazîz, minbere çıktığında Allah'a hamd ü sena, elçisine salat ü selam, Ebû Bekr'e, Hz. Ömer'e, Hz. Osman'a, ardından Hz. Ali'ye de hayır dua etmiştir. Namazdan sonra yanına giren insanların içinde bulunan şair Küseyyir şu şiiri okuyup halifeyi övmüştür:

Yönetime geçince ne Ali'ye dil uzattın (şetm) ne masumu korkuttun

Mücrimin yolundan da gitmedin.

Söyledin, söylediklerini de yaptıklarınla doğruladın

Bundan dolayı her bir Müslüman senden razı oldu

Apaçık hakkı söyledin,

²⁰³⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 98.

²⁰³⁸ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 568; İbn Asâkir, *Târîhu Dimâşk*, XLV, 136; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 98; Zehebî, *A'lâmü'n-Nübelâ*, V, 116; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 679.

²⁰³⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 382; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 231-232.

²⁰⁴⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 382; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 161; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 101; İbnü'l-Umrânî, *el-İnbâ*, s. 51; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 98.

*Elbette hidayet alâmetleri konuşmakla açığa çıkar.*²⁰⁴¹

Emevîler'in hutbelerde Hz. Ali'ye hakaret etmek için Ebû Tûrâb lakabını kullandığı ve halkın bu lakabın sahibini tanımadığından sevmediği nakledilmiştir.²⁰⁴² Aynı konudan söz eden ve lanetlemenin şekliyle ilgili bilgi veren farklı bir rivayete göre Ömer b. Abdülazîz, Emevîler'den yetmiş iki kişinin bulunduğu Dımaşk camiinin minberinde hutbe okurken Hz. Ali'ye sebb yerine gelince bir an düşündükten sonra Nahl suresinin 90. âyetini okumaya başlamış, halifenin yanıldığını söylemeleri üzerine halife, cemeate dönüp kime sebb ettiklerini bilip bilmediklerini sormuş, insanların bilmediklerini ifade etmesi üzerine Ebû Tûrâb'ın, Hz. Ali olduğunu açıklamıştır. Bunun üzerine halk, tevbe gerekip gerekmediğini merak edince geçmiş hatalarının affedilmesi için ona salat edip rahmet dilemelerini tavsiye etmiş, halifelerin çocukları ise Benî Abbâs'dan Mansûr'un hilafetine kadar öldürülmekten korktuklarından kaçmışlar, ancak Mansûr onları katletmiştir.²⁰⁴³ Burada sebb/şetm edilen Ebû Tûrâb'ın kimliğini halkın bilmediğinin söylenmesi, ilginç olduğu kadar garip bir durumdur, aynı zamanda halkın Hz. Ali'yi sevdiğini de göstermektedir. Hz. Ali'ye sebbin kaldırılmasından sonra halifelerin çocuklarının kaçtığı ifadesi ise Abbâsîler dönemine ait bir bilgi olmalıdır. Zira bu düzenleme, herkesin takdirini kazanmış, hanedan üyeleri bile istisnasız destekleyip devam ettirmişlerdir.

Mes'ûdî (ö. 346/957)'nin bildirdiğine göre Ömer b. Abdülazîz, minberlerde Hz. Ali'ye lanet etmeyi kaldırıp onun yerine “*Rabbimiz! Bizi ve bizden önce inanmış olan kardeşlerimizi bağışla; kalbimizde mü'minlere karşı kin bırakma; Rabbimiz! Şüphesiz Sen şefkatlisin, merhametlisin*”²⁰⁴⁴ âyetini veya “*Şüphesiz Allah, adaleti, iyilik yapmayı, yakınlarla yardım etmeyi emreder; hayâsızlığı, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor*”²⁰⁴⁵ âyetini veya her ikisini okumuş ve okunmasını emretmiştir. Bu âyetler, Mes'ûdî'nin (ö. 346/957) zamanına kadar okunmaya devam etmiş,²⁰⁴⁶ günümüzde de devam etmektedir. Ebû'l-Yümn el-Uleymî (ö. 928/1522), Emevî halifelerinin Hz. Hasan'ın halifelikten Muâviye lehine çekildiği

²⁰⁴¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 382; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 101-102; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 231-232; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 98-99. Küseyyir bu şiiri okuduğunda Ömer b. Abdülazîz, “Öyleyse kurtuluşa erdik” demiştir. Belâzürî, *Ensâbü'l-Esrâf*, VIII, 161; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 98-99.

²⁰⁴² Ağırakça, *Ömer İbn Abdülazîz*, s. 99; Özdemir, Hatice, a.g.e., s. 42-43; Eminoğlu, a.g.e., s. 108.

²⁰⁴³ Azîmî, *Târîhu Haleb*, s. 100.

²⁰⁴⁴ Haşr, 10.

²⁰⁴⁵ Nahl, 90.

²⁰⁴⁶ Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, III, 151.

Hicrî 41 (661) yılından Süleyman b. Abdülmelik'in son yılına denk gelen Hicrî 99 (717) yılına kadar minberlerde Hz. Ali'ye sebettiklerini belirttikten sonra Ömer b. Abdülazîz'in en büyük iyiliklerinden birinin bu sebbetme âdetini kaldırması ve buna dair valilerine mektuplar göndermesi olduğunu açıklamış, kendisinin de hutbenin sonunda Hz. Ali'ye sebbi kaldırıp yerine *إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَاءِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَيَنْهَىٰ عَنِ الْبَغْيِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ* âyetini²⁰⁴⁷ okuduğundan ve hatiplerin de o âyeti okumaya devam ettiklerinden bahsetmiştir.²⁰⁴⁸

Ömer b. Abdülazîz'in ilga ettiği bu geleneğin daha sonra bazı kişiler tarafından sürdürüldüğü belirtilmektedir. Nitekim Hasan-ı Basrî'nin, hutbe okurken Hz. Ali'ye şetm edip lanetleyen Basra valisi Adî b. Ertât'ı Ömer b. Abdülazîz'e şikâyet etmesi üzerine halife, valiye çok sert bir mektup yazıp kötü bir şekilde azletmekle tehdit etmiş, bunun üzerine Adî b. Ertât lanetlemeyi bırakmıştır.²⁰⁴⁹ Yine bu âdeti, Emevî halifeleri içinde sadece Ömer b. Abdülazîz ve Yezîd b. Velîd'in (Nisan 744 – Ekim 744) caiz görmedikleri için uygulamadığı rivayet edilmiş olsa da²⁰⁵⁰ Ömer b. Abdülazîz'den sonraki tüm halifelerin, yeni uygulamaya sahip çıkıp devam ettirdiği yukarıdaki ifadelerden net bir şekilde anlaşılmaktadır. Müslümanlar, Ömer b. Abdülazîz'in bu tutumunu takdirle karşılayıp övdüğü gibi bu uygulamasını da günümüze kadar sürdürmüşlerdir.²⁰⁵¹

Sallâbî, Emevî halifelerinin hutbelerde Hz. Ali'ye sövdüğüne ilişkin haberlerin Emevî düşmanı Abbâsîler zamanında yazılan eserlerde yer aldığını, tümünün zayıf olduğunu, Şîîler'in bu iddialarının sünnî kaynaklara da girdiğini ve bu sövgüyü başlattığı söylenen Muâviye b. Ebî Süfyân'ın şahsiyetine zıt olduğunu, bundan dolayı doğru haberler olmadığını ileri sürmüştür.²⁰⁵² eş-Şeyh Abdüsettâr da Muâviye'nin Hz. Ali'yi kötülediğini veya sebbettiğini anlatan rivayetlerin uydurma olduğu, zira Hz. Ali'yi kötülemenin daha sonra ortaya çıktığı görüşündedir.²⁰⁵³

Toplumun Hz. Ali, Hz. Osman ve Muâviye taraftarları şeklinde bölünmesi ve araya iç savaşlar ve kan girmesi neticesinde toplumda karşı tarafın liderlerine sövüp

²⁰⁴⁷ Nahl, 90.

²⁰⁴⁸ Ebû'l-Yümn el-Uleymî, *et-Târihü'l-Mu'teber*, I, 319.

²⁰⁴⁹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 158-159. Ayrıca bk. Atvân, Hüseyin, *el-Ümeviyyûn ve'l-Hilâfe*, Dâru'l-Cil, yy 1986, s. 166; Erbay, a.g.e., s. 84.

²⁰⁵⁰ İbn Hazm, *Resâil*, II, 146.

²⁰⁵¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 98-99.

²⁰⁵² Sallâbî, a.g.e., s. 273-274.

²⁰⁵³ eş-Şeyh, a.g.e., s. 339.

sayma ve lanet etme eylemi, tüm taraftarlar arasında yaygınlaşmıştır. Ancak hutbede yapılan söz konusu sebb-şetm eylemi hakkında Ebû Tûrâb dışında kullanılan hiçbir lafız veya cümle aktarılmadığından, şetm edilen Ebû Tûrâb'ın da garip bir şekilde kim olduğu bilinmediğinden, hutbelerde yapıldığından ve Şiîler'ce çok abartıldığından dolayı sövüp sayma ve lanetleme değil, yanlış yapmakla suçlama veya eleştiri olarak değerlendirilmesi ve özellikle Ali taraftarı Irak'a özgü bir uygulama olarak yorumlanması daha isabetli gibi görünüyor. Her halükarda günümüzde bile hala üç halifeyle birlikte büyük sahâbîlere de lanet eden Şiîler'in Emevîler'i karalamak için bunu tarihte ve günümüzde istismar edip abartması, çözülemez çelişkilerle dolu ironik bir durumdur.

2. Fedek ve Ketîbe'yi Hâşimîler'e İade Etmesi

Fedek, Allah'ın elçisine fey olarak verdiği topraklardan biri olup her sene 10.000 dinar civarında gelir getiren bir araziydi.²⁰⁵⁴ Hz. Peygamber (sav), onun gelirlerini kendi ailesinin ve Hâşimoğulları'nın fakirlerinin ihtiyaçlarına,²⁰⁵⁵ yolcular ve misafirlere sarfetmiştir.²⁰⁵⁶ Hz. Peygamber (sav) ve ilk iki halife devrinde yöneticinin tasarrufunda olan Fedek'in geliri yolcu ve konuklara harcanmış, iki yıl sonra Hz. Ömer, temlik etmeden Abdullah b. Abbâs ve Hz. Ali'yi sadece Fedek sorumlusu olarak atamıştır. Hz. Peygamber (sav), Hayber payını ve humus hissesini ise ailesinin ihtiyaçları için ayırmış, artan geliri devlet ihtiyaçlarına harcamıştır.²⁰⁵⁷

Kızı Fâtıma'nın Fedek'i hibe olarak istemesi üzerine Hz. Peygamber (sav) veremeyeceğini söylemiş,²⁰⁵⁸ başka rivayetlere göre Hz. Peygamber'in (sav) onu kendisine hibe ettiğini söyleyerek Ümmü Eymen ile Hz. Ali veya Rebâh'ı şahit gösterdiği, ancak Hz. Ebû Bekir'in yalnızca bir erkek ile iki kadının şahidliğinin caiz olacağı karşılığını vererek kabul etmediği aktarılmıştır. Bir başka nakilde ise babasının mirası olarak istemesi üzerine Hz. Ebû Bekir, Rasûlüllah'ın (sav) onların Müslümanların ortak malı olduğunu söylediğini bildirip talebini reddetmiştir.²⁰⁵⁹

²⁰⁵⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 377; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 131; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 103.

²⁰⁵⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 41.

²⁰⁵⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 377; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 41; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 103. Fedek'e dair daha fazla bilgi için bk. Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 259-261.

²⁰⁵⁷ Umerî, *Râşid Halifeler Dönemi*, s.180.

²⁰⁵⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 377; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 103.

²⁰⁵⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 40-41.

Hız. Ömer, halife olunca Hayber Yahudileri'ni Hayber'den çıkarmış, Fedek Yahudilerini ise Hız. Peygamber'in (sav) anlaşmada onlara verdiği Fedek'in meyvelerinin ve topraklarının yarısına karşılık kendilerine altın, gümüş ve deve semeri ödedikten sonra onları da Fedek'ten sürmüştür.²⁰⁶⁰

Hız. Ebû Bekir, Hız. Ömer ve Hız. Osman, halifelikleri esnasında Fedek'in gelirini Hız. Peygamber'in (sav) verdiği yerlere, yani yolculara harcamışlardır.²⁰⁶¹ Fedek'i ilk defa Hız. Osman²⁰⁶² halife seçilince onu Mervân b. Hakem'e iktâ/tımar olarak vermiş,²⁰⁶³ başka bir rivayete göre ilk defa Mu'âviye, Medîne valisi Mervân b. Hakem'in isteği üzerine Fedek'i ona iktâ olarak vermiş, onu valilikten azlettiğinde Fedek arazisini de geri alıp Medîne'deki vekiline teslim etmiştir. Daha sonra Mu'âviye, Medîne valisi olup Fedek'i isteyen Velîd b. Utbe b. Ebû Süfyân ve Sa'îd b. el-Âs'a vermekten kaçınırken Mervân'ı son defa Medîne valisi yaptığında Fedek'i ona iade etmiştir.²⁰⁶⁴ Mervân b. Hakem, onu torunları Ömer b. Abdülazîz, Velîd b. Abdülmelik ve Süleyman b. Abdülmelik'e üçte birer şekilde tımar olarak dağıtmış, daha sonra Ömer b. Abdülazîz diğer iki hisseyi hibe olarak alınca Fedek, tümüyle onun eline geçmiştir. Orası en sevdiği mülkü iken halife seçildiğinde onu Hız. Peygamber'in (sav) ve iki halifenin zamanındaki durumuna döndürmeye karar vermiştir.²⁰⁶⁵ Halife olduğunda Fedek ve Süveydâ dışındaki çiftliklerinin kayıtlarını yırtıp devlete hibe eden Ömer b. Abdülazîz, Fedek çiftliğinin babasına nereden geçtiğini soruşturunca Hız. Peygamber'in (sav) onu Müslümanlara fey olarak bıraktığı ve Hız. Osman'ın hilafete gelince onu Mervân b. Hakem'e verdiği, onun da babası Abdülazîz'e bağışladığı söylenmiş, bunun üzerine onun kaydını yırtıp Allah Rasulü'nün (sav) bıraktığı hal üzere bıraktığını açıklamıştır.²⁰⁶⁶

²⁰⁶⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 41.

²⁰⁶¹ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 131.

²⁰⁶² İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 58; Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 588; İbn Asâkir, *Târihu Dımaşk*, XLV, 179; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 130. Mervân b. Hakem oğullarına tımar olarak verdi. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 117-118.

²⁰⁶³ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 123-124. Benzeri bir rivayet için bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 117-118.

²⁰⁶⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 377; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 41-42; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 103.

²⁰⁶⁵ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 123-124; Ya'kûbî, *Târih*, II, 232; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 131; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 117-118.

²⁰⁶⁶ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 58; Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 588; İbn Asâkir, *Târihu Dımaşk*, XLV, 179; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 130. Başka bir rivayete göre Ömer b. Abdülazîz, halife olunca Fedek arazisinin durumunu soruşturduktan sonra Medîne valisi Ebû Bekir b. Muhammed b. Amr b. Hazm'a bir mektup gönderip onu Allah Resûlü (sav), Hız. Ebû Bekir, Hız. Ömer ve Hız. Osman zamanlarındaki durumuna çevirmesini, daha sonra olanları yok saymasını, işlerini

Fedek'in kendilerine verilmesinden memnuniyet duyan Benî Hâşim'den bir grup, Ömer b. Abdülazîz'e gönderdikleri mektupta yapmış olduğu uygulamadan ve akrabalık bağlarını gözettiğinden dolayı ona teşekkür etmişler, ayrıca Muâviye zamanından itibaren kendileriyle ilgilenilmediğini bildirmişlerdir. Ömer b. Abdülazîz ise onlara yazdığı cevapta o günden önce de görüşünün öyle olduğunu, Velîd b. Abdülmelik ve Süleyman b. Abdülmelik'e aynı şeyi tavsiye etmesine rağmen onların kabul etmediklerini, hilafeti üstlenince kendine göre en uygun olanı tercih ettiğini yazmıştır.²⁰⁶⁷

Ömer b. Abdülazîz'in Hâşimîler'e bağışladığı Fedek, daha sonra da Hâşimîler'in tavrına göre defalarca siyasî geri alıp verme işlemine tabi olmuştur. Nitekim Ömer b. Abdülazîz'den sonra halife olan Yezîd b. Abdülmelik Fedek'e el koyarken²⁰⁶⁸ Abbâsî halifesi Ebû'l-Abbâs ise Hasan b. Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib'e iade etmiştir. Hasan'ın çocukları isyan edince Mansûr tarafından geri alınmış, Mehdî iade edip Hâdî geri alırken Me'mûn tekrar Hâşimîler'e iade etmiştir.²⁰⁶⁹

Ömer b. Abdülazîz'in Fedek'i siyaseten mi yoksa dinî açıdan mı Hâşimoğulları'na aide ettiği önemli bir sorudur. İlk halifeler Fedek'i halifenin tasarrufunda bulunan devlet mülkü olarak değerlendirirken Ömer b. Abdülazîz'in devlet mülkü olan Fedek'in kendilerine iktâ olarak verilmesini meşrû görmediği anlaşılıyor. Kendisinin açıklamaları dinî açıdan bu kararı aldığına işaret etse de Allah Rasulü'nün (sav) Fedek'in gelirlerini yolculara tahsis ettiğine, sonrakilerin de bunu aynı şekilde devam ettirdiğine, sadece Hz. Ömer'in vekillğine Abdullah b. Abbâs'ı ve Hz. Ali'yi atadığına bakılırsa râşid halifeler dönemindeki durumuna döndürmediği anlaşılmaktadır. Mallarının neredeyse tümünü isteyerek ve uhrevî mükafat umarak bağışladığı, kendi mülkü olan Fedek'in, ardından Hayber ve sadukâtın gelirlerini Ehl-i beyt'e tahsis ettiği hatırlanırsa gönüllerini alıp devletle barıştırmak amacıyla siyaseten veya büyük bir zâhidin duygusal sevgisi ve bağlılığı veya her ikisi neticesinde Hâşimoğulları'na bağışladığı söylenebilir.

hakkıyla yürütecek bir adamı kayyum tayin etmesini emretmiştir. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 377-378; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 131.

²⁰⁶⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 380.

²⁰⁶⁸ Ya'kübî, *Târih*, II, 232; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV, 239.

²⁰⁶⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV, 239. 210/825-826 yılında Me'mûn, Medîne valisine mektup yazıp Allah Rasulü'nün (sav) Fedek'i kızı Fâtıma'ya verdiğini, bunu herkesin bildiğini ve Ehl-i beyt'in içinde bu hususta bir ayrılık bulunmadığını bildirerek Fedek'in Fâtıma'nın varislerine iade edilmesini emretmiştir. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 42; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 103.

Fedek'i Benî Hâşim'e veren Ömer b. Abdülazîz'in, Medîne valisi Ebû Bekir b. Muhammed b. Amr b. Hazm'a da kendisi için el-Ketîbe'nin (Hayber kalelerinden biri) durumunu araştırmasını emrettiği nakledilmiştir.²⁰⁷⁰ Ebû Bekir b. Muhammed b. Amr b. Hazm'ın Ketîbe'nin Allah'ın, elçisinin ve akrabalarının humus payı olarak ayrıldığını²⁰⁷¹ bildirmesi üzerine Ömer b. Abdülazîz, Hz. Peygamber'in (sav) sehmini/payını ve zevî'l-kurbâ sehmini Benî Hâşim'e göndermiştir.²⁰⁷²

3. Hâşimîler ve Hz. Ali Taraftarlarıyla İlişkileri

Ömer b. Abdülazîz, Hz. Peygamber'e (sav) çok büyük bir sevgi besleyen büyük bir zâhid âlim olarak sünnetlerini ihya edip yaymaya öncelik vermiş, bunun yanında ondan kalan kutsal emanetleri teberrüken toplayıp ibret için ziyaretçilere göstermiş ve vefat ettiğinde bir saç ve tırnağını kefeninin içine koymalarını emretmiştir. Öte yandan ona olan sevgisi sebebiyle Ehl-i beyt'ine de özel ilgi göstermiş, hatta onun hizmetçilerini ve azat ettiği köle ve cariyeleri araştırıp bağışlarda bulunmuştur. Kısaca diğer Müslümanlardan epey farklı olarak sufilerdeki derin ve ayrılmaz Hz. Peygamber (sav) aşkının ve Ehl-i beyt sevgisinin onda da var olduğu görülüyor. Mevâlî ve ulemâ ile barışma adımlarının ardından çok geniş toplum kesimlerin desteğini kazanmış en güçlü muhalifler olan Ehl-i beyt ve taraftarlarıyla da iyi ilişkiler kurup onlara yardımlar yaparak ümmetin birliğini sağlamaya çalışmıştır.

Ömer b. Abdülazîz, Emevî-Hâşimî ilişkileri²⁰⁷³ hakkında “Biz ve amcazadelerimiz Hâşimîler olarak bazen biz bazen de onlar devran sahibi olduk. Risalet güneşi doğuncaya kadar biz onlara gidip sığınırđık. Onlar da gelip bize sığınırđardı. Bu durum (Peygamberlik), revaçta olan her şeyi durdurdu, her ikiyüzlüyü dilsizleştirdi ve her konuşanı susturdu” demiştir. ²⁰⁷⁴ Burada cahiliye devrinde iki kabilenin güç ve nüfuz konusunda yarışırken bazen birinin bazen diğeriñin öne geçtiğini, zor zamanlarda

²⁰⁷⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 378.

²⁰⁷¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 378.

²⁰⁷² Hz. Peygamber'in (sav) vefatından sonra Hz. Peygamber'in (sav) sehmi/payı ve zevî'l-kurbâ sehmi konusunda insanlar, önce ihtilaf etseler de sonra silah ve at gibi savaş araçlarına sarf edilmesi üzerinde icma etmişler, Ebû Hanîfe ve çoğu fakih halifenin bu iki payı Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali gibi taksim etmesi gerektiği görüşüne varmışlar, râşid halifeler ise humusdaki Allah ve elçisinin ve akrabalarının olan iki payı iptal edip yetimler, miskinler ve yolcuların paylarına katmışlardır. Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 31.

²⁰⁷³ Emevî-Hâşimî ilişkileri için bk. Câhız, *er-Resâilü's-Siyâsiyye*, Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, y.y., t.y., I, 433, 441-473. Ayrıca bk. Sarıçam, İbrahim, *İslâm Öncesinden Abbâsîlere Kadar Emevî-Hâşimî İlişkileri*, Ankara 2015.

²⁰⁷⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 222; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 701-702.

asabiyetlerini hatırlayıp birbirlerine sığındıklarını, ancak Hz. Peygamber'in (sav) gelişiyile birlikte rekabetin de sona erdiğini açıklamıştır.

Ömer b. Abdülazîz'in Medîne'de ilim öğrenirken Hz. Ali'yi eleştirdiğini öğrenen hocası Ubeydullâh b. Abdullah'ın uyarısından sonra onu daima hayırla andığı ve Hz. Ali'yi tahkir âdetini kaldırdığı yukarıda aktarılmıştı. Buna ilaveten Ömer b. Abdülazîz'in yanında bulunan insanlardan bazıları en zâhid kişinin falan, bazıları filan demesine karşılık halife, dünyada insanların en zâhidinin Hz. Ali olduğunu söyleyerek onu ne kadar takdir ettiğini açıklamıştır.²⁰⁷⁵ Zührî, Hz. Ali'nin şehrinin onarımı için tahsisat isteyen bir valisine "İmdi o şehri adaletle sağlamlaştırdı ve yollarını haksızlık ve zulümden temizle" şeklinde cevap verdiğini söyleyince Ömer b. Abdülazîz de bu ifadeleri beğenip aynısını yazarak valisine göndermiştir.²⁰⁷⁶ Diğer taraftan ilk iki halifeyi üstün tutarken diğerleri arasında hiçbir ayırım yapmamış, tümünü meşrû görmüştür.²⁰⁷⁷

Ömer b. Abdülazîz, Medîne valisi olarak atandığında Velîd b. Abdülmelik'in emriyle Medînelilere özellikle Saîd b. Müseyyeb ve Ali b. Hüseyin'e eziyet ettiğinden dolayı önceki vali Hişâm b. İsmâîl'i tutuklayıp Mervân'ın evinin yanında herkesin önünde ayakta bekleterek mağdurların gönlünü almıştır.²⁰⁷⁸

Velîd b. Abdülmelik'in her sene Medîne'ye gönderip haber toplattığı bir adamı Hasan b. Hasan b. Ali'nin ailesiyle birlikte Mescid-i Nebevî ile aralarına perde çekerek namaz kıldığını ve Mescid-i Nebevî'den aynaya bakarken görüp şaşırıldığını halifeye bildirmiş, halifenin emri üzerine Ömer b. Abdülazîz, o evi satın alarak Mescid-i Nebevî'ye katmış, Hasan b. Hasan b. Ali kamulaştırma bedeli olan yedi veya sekiz bin dirhemi kabul etmeyip başka yere taşınınca evin parasını hazineye koymuştur.²⁰⁷⁹

Ömer b. Abdülazîz, farklı siyasî davranışların cezalandırılmasını uygun görmediği gibi mağdurları da korumaya çalışmıştır. Nitekim Velîd b. Abdülmelik,

²⁰⁷⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLI, 489; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 274; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, II, 361; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 109.

²⁰⁷⁶ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 233; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 304; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 202; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 110; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, VI, 35; İbn Fadlullâh el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, XXIV, 415.

²⁰⁷⁷ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 298; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XI, 385; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 248; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 180. Ayrıca bk. Cibrîl, a.g.e., s. 408.

²⁰⁷⁸ Taberî, *Târîh*, VI, 428, 432; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 279; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 9; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 405, 406. Ayrıca bk. Özdemir, Hatice, a.g.e., s. 43.

²⁰⁷⁹ Bu rivayetin yanında aynı olayı Medîne'ye geldiğinde hutbe okurken Velîd b. Abdülmelik'in yaşadığı, bunun üzerine müsadere emrini verdiği de aktarılmıştır. İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefise*, 85-86.

Medîne valisi Ömer b. Abdülazîz'in tavsiyesiyle Allah Rasulü'nün (sav) sadukâtını²⁰⁸⁰ Zeyd b. Hasan b. Ali'ye vererek Süleyman b. Abdülmelik'ten biatını çekmesini ve oğlu Abdülazîz b. Velîd'e biat etmesini istemiş, ondan çekinen Zeyd b. Hasan da isteğini kabul edip mektupla bildirmiştir. Halife seçilince Zeyd b. Hasan'ın mektubunu okuyup teyid ettiren Süleyman b. Abdülmelik, valisine ona 100 kırbaç vurmasını, aba giydirmesini ve yalınayak yürütmesini emretmiştir. Ancak Süleyman b. Abdülmelik rahatsızlanınca Ömer b. Abdülazîz, elçiyi ve mektubu bekletmiş, vefatından sonra da mektubu yırtmıştır.²⁰⁸¹ Zeyd b. Hasan'ın mezkur mektubunu okuyup cezalandırmaya karar veren Süleyman b. Abdülmelik, aynı zamanda Medîne valisine Allah Rasulü'nün (sav) sadukâtını Zeyd b. Hasan'dan alıp kendi kavminden birine vermesini emretmiş, Ömer b. Abdülazîz ise halife olunca Medîne valisine Zeyd b. Hasan'ın Benî Hâşim'in şerifi/seyyidi olduğunu hatırlatarak ona yardım etmesini ve Allah Rasulü'nün (sav) sadukâtını ona geri vermesini bildirmiştir.²⁰⁸² Hz. Fâtıma Hz. Peygamber'in (sav) Hayber, Fedek ve sadukâtından miras isteyince Hz. Ebû Bekir, Allah Rasulü'nün (sav) vasiyeti gereği bu malların miras olamayacağını bildirmiş, aynı vasiyet gereği olarak Hz. Peygamber'in (sav) eşleri de miras talep etmemişlerdir.²⁰⁸³ Yukarıdaki bilgilerden Ömer b. Abdülazîz'in bahsedilen iadesinin Ehl-i beyt mensuplarının gönlünü alıp sosyal barışı sağlamaya yönelik siyasî ve duygusal bir tercih olduğu anlaşılıyor.

Ömer b. Abdülazîz, humusu ve Fedek'i Benî Hâşim'e,²⁰⁸⁴ Allah Rasulü'nün (sav) sadukâtını ise Zeyd b. Hasan'a iade ederken²⁰⁸⁵ Hz. Peygamber'in (sav) ve zevî'l-kurbâ sehmini Abdülmuttaliboğulları'na dağıttırıştır. Nitekim zevî'l-kurbâ (Allah Resûlü'nün akrabası olanlar) payını Abdülmuttaliboğulları arasında taksim ettirirken Abdülmuttaliboğulları'ndan olan kadınları da dağıtıma dâhil etmiştir.²⁰⁸⁶ Aynı şekilde Ali b. Abdullah b. Abbâs ve Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali birlikte otururken yanlarına gelen bir adam, Ömer b. Abdülazîz'i ayıplayıp kötölemiş, buna karşılık onlar Muâviye zamanından o güne kadar kendilerine humustan pay verilmediğini, Ömer b.

²⁰⁸⁰ Medîne Yahudilerinden olup ihtida ettikten sonra Uhut savaşına katılan ve şehit düşmeden önce mallarını Allah Rasulü'ne (sav) vasiyet eden Muhayrik'in bıraktığı Hıms bahçeleridir.

²⁰⁸¹ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 104-105; Fesevî, *el-Ma'rife ve't-Târîh*, I, 554; Ebû'l-Arab, *el-Mihan*, 392-393; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XIX, 380; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 47. Ayrıca bk. Erbay, Enes Ensar, *Kerbelâ Vakasından Sonra Hz. Ali Evlâdının Emevî Halifeleriyle İlişkileri (680-720)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya: Sakarya ÜSBE, 2018, s. 90-91.

²⁰⁸² Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, X, 53-54; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 47.

²⁰⁸³ Umerî, *Râşid Halifeler Dönemi*, s. 178.

²⁰⁸⁴ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 232.

²⁰⁸⁵ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, X, 53-54; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 47.

²⁰⁸⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 379. Ayrıca bk. Atvân, a.g.e., s. 167.

Abdülazîz'in ise humus payını Abdülmuttaliboğulları'na taksim ettiğini söyleyerek bu kişiyi öyle konuşmaktan sakındırmışlardır.²⁰⁸⁷ Ancak bir rivayete göre vali Ebû Bekir b. Hazm, halifenin gönderdiği Ketîbe ve humus hissesinden Muttaliboğulları'na vermek istemeyince Abdülmuttaliboğulları, onlar almadıkça kendilerinin de bir dirhem almayacağını açıklamışlar, mektupla bilgi verilen halife onları birbirinden ayırmadığını ve onların eski / kadîm ittifaka göre ancak Benî Abdülmuttalib'den sayıldıklarını bildirip taksime onları da dâhil etmesini emretmiştir.²⁰⁸⁸

Ömer b. Abdülazîz, Fedek, Ketîbe ve humus payları ve sosyal yardım kapsamında Ehl-i beyt mensuplarına para göndermiştir.²⁰⁸⁹ Nitekim Ehl-i beyt'e 3.000 dinar gönderip herkese eşit miktarda dağıttırması, ayrıca hakları olan bir şey eline geçerse veya hayatta kalırsa onlara bütün haklarını vereceğini mektupla bildirmiştir.²⁰⁹⁰ Aynı şekilde Medîne valisine Hz. Ali'nin çocuklarına 10.000 dinar dağıtmasını emretmiş, valinin hangi çocuklarına dağıtacağını sormasına karşılık Hz. Ali'nin Fâtıma'dan olan ve nicedir haklarından mahrum bırakılan çocuklarına dağıtmasını bildirmiştir.²⁰⁹¹ Yukarıda geçen ifadelerden Hz. Peygamber'in (sav) ve zevî'l-kurbâ sehmini, Fedek'i ve sadukâtı onların hakkı olduğuna inandığı için verdiği anlaşılmaktadır. Benzer şekilde başka bir defasında Muhammed b. Bişr b. Humeyd el-Müzenî'ye 4.000 veya 5000 dinar götürüp Ebû Bekir b. Hazm'a teslim etmesini, onun da bu paraya Ketîbe'nin gelirinden 5000 veya 6.000 dinar eklemesini ve bunları eşit bir şekilde Hâşimoğulları'na paylaşmasını emretmiştir. Medîne valisi Ebû Bekr b. Amr b. Hazm bunu dağıtınca Zeyd b. Hasan, kendisiyle çocukları eşit tuttuğunu söyleyip kızarak içinde Hz. Ebû Bekir'e ve Hz. Ömer'e sövmenin de bulunduğu bazı kötü sözler söylemiş, valinin halife onlar hakkında iyi düşünürken o sözü duyarsa kızacağını dile getirmesi üzerine Zeyd b. Hasan, sözlerini halifeye iletmemesini rica etmiş, ancak valinin bildirmesine rağmen Ömer b. Abdülazîz tepki göstermemiştir. Fâtıma bint Hüseyin'in yaptığı yardımlardan dolayı teşekkür edip kendisini övdüğü mektubunu ise sevinçle karşılamıştır.²⁰⁹² Söz konusu yardımlardan Zeyd b. Hasan'ın memnun

²⁰⁸⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 379. Ayrıca bk. Erbay, a.g.e., s. 88.

²⁰⁸⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 379-380.

²⁰⁸⁹ Hatta garip olduğu kadar abartılı bir rivayete göre Ömer b. Abdülazîz'in, Medîne'deki Ehl-i beyt mensuplarına ailesinden gizleyerek dinarlarla doldurulmuş bal tulumu gönderdiği bile söylenmiştir. *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 171.

²⁰⁹⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 380.

²⁰⁹¹ Mes'ûdî, *Mürüccü'z-Zeheb*, III, 152.

²⁰⁹² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 378. Ayrıca bk. Erbay, a.g.e., s. 84-85.

olmadığı, siyasî hırslarla ve gururla hakaretler ettiği halde halifelere sövenleri kırbaçlatan Ömer b. Abdülazîz'in bunu duymazdan geldiği, öte yandan Zeyd b. Hasan'ın iki halifeye birlikte Ömer b. Abdülazîz'e de saygı duymadığı ve Şianın halifelere sövme âdetinin²⁰⁹³ o devirde de var olduğu anlaşılmaktadır. Buna ilaveten ilk iki halifeye söven Ehl-i beyt büyüğü Zeyd b. Hasan'ın Ömer b. Abdülazîz'i meşrû halife kabul etmesi de pek mümkün görünmemektedir.

Ebû Bekir b. Hazm para dağıttığında her insana eşit bir şekilde elli dinar düşmüştü. Buna sevinen Fâtıma bint Hüseyin, Ömer b. Abdülazîz'e yazdığı mektubunda Ketîbe'den hâsıl olan malın kendilerine taksim edildiğini belirtip tekrar tekrar hayır dua etmiş, ardından yardımları sayesinde Allah Resûlü'nün âilesinden hizmetçisi olmayanın hizmetçi aldığına, çıplak olanın giydirildiğine, nafaka bulamayana nafaka verildiğine değinmiştir. Fâtıma bint Hüseyin'in mektubunu okuyan Ömer b. Abdülazîz, Allah'a hamd ve şükrettikten sonra elçiye on dinar verilmesini emretmiş, öte yandan Fâtıma bint Hüseyin'e de onunla 500 dinar gönderip yardım isteyenlere dağıtmasını bildirmiştir. Ayrıca ona yazdığı bir mektupta Fâtıma'nın ve Ehl-i beyt'in faziletinden, Allah'ın kendileri için vacib kıldığı haklardan bahsetmiştir.²⁰⁹⁴ Daha sonra Fâtıma bint Hüseyin b. Ali, ziyarete gelen Cüveyriye'ye Ömer b. Abdülazîz hayatta olsaydı kimseye muhtaç olmayacaklarını ifade ederek Ömer b. Abdülazîz'i övmüştür.²⁰⁹⁵ Aynı şekilde Fâtıma bint Ali b. Ebî Tâlib, Ömer b. Abdülazîz'i çok kere şefkat ve rahmetle anmıştır. Kendisinin anlatımına göre Medîne valisi iken Ömer b. Abdülazîz'in huzuruna çıktığında Ömer b. Abdülazîz, tüm hizmetçileri ve muhafızları yanından çıkarmış, sadece ikisi kalınca ona yemin ederek yeryüzünde kendisi için Ehl-i beyt'ten daha sevimli bir ailenin bulunmadığını, onları kendi ev halkından daha çok sevdiğini açıklamıştır.²⁰⁹⁶

²⁰⁹³ İmâmî Şiîler, Hz. Ebû Bekir'e sövüp lanet ederken aynı zamanda onu münafıklık ve küfürle itham etmişler, Kur'ân'da geçen cibt ve tağut kelimelerini ilk iki halifeye yorumlamışlardır. Kur'ân'daki övgü içeren âyetleri Hz. Ali'ye, hemen tüm yergi içeren âyetleri ise diğer üç halifeye ve diğer sahâbîlere yorumlamışlar, onları çirkinleştirmek ve tekfir için her nassı ve olayı istismar edip çarpıtmışlardır. Arı, a.g.e., s. 40-41. İmâmî Şiîler'in halifeler ve diğer sahâbîler hakkındaki çirkin yorumlarının ayrıntısı için bk. Arı, a.g.e., s. 38-49.

²⁰⁹⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 379.

²⁰⁹⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 196; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 119; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 124; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 176; Ebû'l-Yümn el-Uleymî, *et-Târîhu'l-Mu'teber*, I, 321.

²⁰⁹⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 327, 376.

Ömer b. Abdülazîz, Ehl-i beyt'in bazı mezâlimini iade ederken halefinin geri aldığı anlaşılmaktadır. Nitekim İbrâhîm b. Muhammed b. Talha,²⁰⁹⁷ tavaf sırasında Hişâm b. Abdülmelik'e bir evine el konulduğunu şikâyet etmiş, önceki halifelerin bunun hakkında ne yaptığını sorması üzerine Abdülmelik, Velîd ve Süleyman'ın kendisine zulmettiğini, hayırla andığı Ömer b. Abdülazîz'in o evi kendisine geri verdiğini, ancak halefi Yezîd b. Abdülmelik'in yeniden el koyduğunu ve evin hala Hişâm b. Abdülmelik'in vekillerinin elinde bulunduğunu söylemiş, ne var ki Hişâm b. Abdülmelik, talebini reddettikten sonra tavafına devam etmiştir.²⁰⁹⁸

Ömer b. Abdülazîz, Ehl-i beyt mensuplarına sadece malî yardımlarda değil, ilişki ve başka taleplerini karşılama da öncelik ve imtiyaz tanımıştır. Nitekim Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib'in çocuğuna (Abdullâh?) Ehl-i beyt'ten birini bekletmekten Allah için utanacağını söyleyerek toplantıda olmadığı sürece beklemeden yanına girmesini talep etmiştir.²⁰⁹⁹ Aynı şekilde Abdullah b. Hasan, bazı ihtiyaçları için Süleyman b. Abdülmelik'in yanına geldiğinde Ömer b. Abdülazîz, kapısında beklemeyip doğrudan girmesini rica etmiş, bir gün yanına gelince askerlerin içinde tâûna yakalanmış birinin olduğunu öğrendiğinden ve onun için taundan korktuğundan bahsederek onu korumak amacıyla ailesinin yanına dönmesini tavsiye etmiş,²¹⁰⁰ Ömer b. Abdülazîz de ihtiyaçlarını arkasından göndermiştir.²¹⁰¹ Aynı olaydan bahseden ancak farklı bir bilgiye göre Abdullah b. Hasan, bazı ihtiyaçları için yanına geldiğinde Ömer b. Abdülazîz, onun Şâm'daki itibarını, namını, üstün aklını, etkili konuşmasını ve ibadetlerini görünce hasedinden ve korkusundan dolayı Şâm halkının onu görmesini engellemek için Şâm'ın taunlarından birine yakalanmasından korktuğunu ve ihtiyaçlarını peşinden göndereceğini söyleyerek ailesinin yanına dönmesini tavsiye edip geri göndermiştir. Daha sonra Hişâm b. Abdülmelik'i görmek için gelen Abdullah b. Hasan, yolculuk elbiseleri içinde beklemiş, Hişâm b. Abdülmelik'in gelip ihtiyaçlarını sormasına karşılık asaletini ve üstünlüğünü hissettirircesine yükünü indirdikten ve elbiselerini çıkardıktan sonra ihtiyaçlarını dile getireceğini ifade etmiş, bunun üzerine Hişâm b. Abdülmelik de

²⁰⁹⁷ İbrâhîm b. Muhammed b. Talha b. Ubeydullâh et-Teymî, cömert ve asil biri olup Kureyş'in veya Hicâz'ın aslanı lakabıyla tanınırdı. Ehl-i beyt'ten olup Abdullah b. Hasan b. Hasan b. Ali'nin kardeşiydi. Abdullah b. Zübeyr onu Kûfe haraç başkanlığına atamıştı. İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, VII, 46-48.

²⁰⁹⁸ Taberî, *Târih*, VII, 36; İbn Asâkir, *Târihu Dımaşk*, VII, 152.

²⁰⁹⁹ İbn Asâkir, *Târihu Dımaşk*, XLV, 222.

²¹⁰⁰ Fesevî, *el-Ma'rifê*, I, 609; İbn Asâkir, *Târihu Dımaşk*, XXVII, 366; İbnü'l-Cevzi, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 78; Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, VII, 305-306.

²¹⁰¹ İbn Asâkir, *Târihu Dımaşk*, XXVII, 367; Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, VII, 305-306.

kendisini bundan daha hayırlı bir halde asla bulamayacağını belirterek tepki göstermiştir.²¹⁰² Ömer b. Abdülazîz'in ve Hişâm b. Abdülmelik'in onu kiskanıp korktuğunu ifade eden bu rivayetin, Ehl-i beyt imamlarını yüceltip başkalarını küçültmeyi amaç edinmiş fanatik Şîî ravilerin uydurması olduğu söylenebilir. Yine Ömer b. Müverrik, Ömer b. Abdülazîz'in yanına girdiğinde kimlerden olduğunu sorduğunda önce Kureys'ten, ısrarı üzerine Benî Hâşim'den, sonra Hz. Ali'nin azatlısı olduğunu açıklaması üzerine Ömer b. Abdülazîz, Hz. Ali'nin azatlısı olduğundan ona 50 veya 60 dinar verilmesini emretmiş, ardından memleketine gitmesini isteyip benzerlerine verilen maaşın ona da verileceğini müjdelemiştir.²¹⁰³ Başka bir rivayette Hz. Ali'nin mevlası Züreyk, Ömer b. Abdülazîz'i ziyaretinde Medîne halkından Kur'ân-ı Kerîm'i ve farzları ezberleyip bellemiş bir adam olduğu halde divan kaydının (maaş kaydı) yapılmadığından yakınmış, soyuna ilişkin sorulara kaçamak cevaplar vermesine karşılık halife sesini yükseltince hafif sesle Hz. Ali'nin mevlası olduğunu açıklamıştır. Bunun üzerine gözyaşlarına hakim olamayan Ömer b. Abdülazîz, kendisinin de Ali'nin mevlası olduğunu, Hz. Peygamber'in (sav) "Ben kimin dostuysam Ali de onun dostudur" dediğini naklettikten sonra ona ihsanda bulunmuştur.²¹⁰⁴

Garip bir rivayete göre Ömer b. Abdülazîz, bir gün Ali b. Hüseyin'in²¹⁰⁵ adını zikredip dünyanın ışığı, İslâm'ın güzelliği ve âbidlerin süsü olduğunu söylemiş, kendisine tüm bu vasıfların oğlu Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali'de (Beşinci imam Muhammed Bâkır) bulunduğunun bildirilmesi üzerine onu denemek için mektup göndermiş, ancak Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali, kendisine nasihat ettiği ve sorumluluklarıyla korkuttuğu bir cevap yazmıştır. Sonra Ömer b. Abdülazîz, onun Süleyman b. Abdülmelik'e gönderip onu övdüğü bir mektubunu bulup okuyunca Medîne valisine bu farkın nedenini sormasını emretmiş, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali ise Süleyman b. Abdülmelik cebbâr (zorba) biri olduğundan, Ömer b. Abdülazîz ise iyi davrandığından ona uygun mektup yazdığını açıklamış, bunu öğrenen Ömer b. Abdülazîz Allah'ın Ehl-i beyt'i fazilet ve üstünlükten mahrum bırakmadığına vurgu

²¹⁰² Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, Beyrut 1424/2003, IV, 326-327.

²¹⁰³ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 364; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XVIII, 137-138; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 22-23.

²¹⁰⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XVIII, 137-138; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 22-23.

²¹⁰⁵ Zühri'nin ifadesine göre Ali b. Hüseyin, Ehl-i beyt'in en faziletlilerinden, en fakihlerinden, en güzel ibadet edenlerinden idi, Mervân b. Hakem ve oğlu Abdülmelik b. Mervân da Ehl-i beyt içinde en fazla ona hürmet ederlerdi. Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, *Târîh*, I, 413.

yapıp Ehl-i beyt'i övmüştür.²¹⁰⁶ Doğrusu bu rivayet, övülecek bir tarafı bulunmayan mektubun yazarını meşhur adil halife Ömer b. Abdülazîz'e övdürme gayretinin neticesi gibi görünmektedir.

Şîî bir rivayete göre Abdullah b. Atâ et-Temîmî ve Zeynelâbidîn Ali b. Hüseyin mescitte bulunduğu sırada genç ve şımarık bir delikanlı olan Ömer b. Abdülazîz önlerinden geçince Zeynelâbidîn, onun şımarık olup insanlara zulümle hükmedene kadar ölmeyeceğini açıklamış, Abdullah b. Ata'nın Ömer b. Abdülazîz için fâsık demesi üzerine Zeynelâbidîn Ali b. Hüseyin, onun sözünü onayladıktan sonra ölene kadar rahatlık üzere yaşayacağını, öldüğünde yeryüzündekiler affı için istiğfar ederken sema ehlinin ona lanet edeceğini ifade etmiştir.²¹⁰⁷ Günümüzdeki Şîîler, Ehl-i beyt'e iyi davrandığını zikrettikleri Ömer b. Abdülazîz dâhil Hz. Ali ve evladı dışındaki tüm halifelerin gâsıp ve gayri meşrû olduğuna, nebevî ve ilahî tayini inkar ettiklerinden dolayı kıyamet gününde Cehennem'e girip elim bir azap göreceklerine inanmaktadırlar. Hz. Peygamber'in (sav) Mervânîler'i lanetlemesini ve Muhammed el-Bâkır'ın yanlarına gelen Ömer b. Abdülazîz'e işaret ederek yönetime hakkı olmadan gelip adaleti uygulayacağına, öldüğünde yeryüzündekiler ona ağlarken semadakilerin ona lanet edeceğine vurgu yapmasını delil olarak göstermektedirler.²¹⁰⁸ Ancak farklı bir rivayete göre Muhammed el-Bâkır Muhammed b. Ali b. Hüseyin (ö. 114/733 [?]), her kavmin bir seçkini bulunduğunu, Benî Ümeyye'nin seçkininin de Ömer b. Abdülazîz olduğunu ve kıyamet günü yalnız başına bir ümmet olarak diriltileceğini söyleyerek onu övmüştür.²¹⁰⁹ Ancak günümüzdeki Şîîler, bunu sadece soyu ve nesebine ilişkin bir değerlendirme olarak yorumlamışlardır.²¹¹⁰

Bir rivayete göre Saîd b. Ca'de ve Ömer b. Abdülazîz, Süleyman b. Abdülmelik'in yanındayken getirilen bir adam, halifenin sorusuna karşılık Hz. Ali'nin

²¹⁰⁶ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 231. Ayrıca bk. Erbay, a.g.e., s. 88.

²¹⁰⁷ Erbay, Zeynelâbidîn Ali b. Hüseyin'in ifrata kaçmayan, Emevî halifelerinin arkasında namaz kılmayı dinen caiz gören biri olması nedeniyle bu rivayeti ihtiyâtle karşılamak gerektiğini belirtmiştir. (Erbay, a.g.e., s. 87.) Ancak bu rivayetin doğruluğu hakkında kesin bir şey söylenemese de sonraki Şîîler'in gerçek inancını yansıttığı açıktır. Zira Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osmân, Hz. Talha, Hz. Zübeyr, Hz. Aişe ve Hz. Hafsa gibi büyük sahabileri fâsık, fâcir, hatta mürted olmakla suçladıkları dikkate alırsa bu sözler garip karşılanmaz. bk. Arı, a.g.e., s. 342, 344, 347. Ömer b. Abdülazîz'in tahsisatı eşit bir şekilde dağıttırmasından rahatsız olan Zeyd b. Hasan, "Benimle çocukları eşit tutuyor" diyerek kızmış, içinde Hz. Ebû Bekir'e ve Hz. Ömer'e sövmenin de bulunduğu sözler söylemiştir. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 378. Ayrıca bk. Erbay, a.g.e., s. 84-85.

²¹⁰⁸ *Mevsûatü'l-Esileti'l-Akâidiyye*, İran Kum/İrak Necef: 1433, III, 396-397.

²¹⁰⁹ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 74; Gazzî, *Nehrü'z-Zeheb*, I, 336. Ayrıca bk. Tokgöz, a.g.e., s. 93.

²¹¹⁰ *Mevsûatü'l-Esileti'l-Akâidiyye*, III, 396-397.

her Müslümanın velisi/dostu olduğunu söylemesi üzerine halife öldürülmesini emretmiş, buna hiç tepki göstermeyen Ömer b. Abdülazîz adamın cesedini sarayın ortasında görünce, o ikisini sanki Allah'ın önünde davalашırken görür gibi olduğunu ifade etmiştir.²¹¹¹ Ömer b. Abdülazîz'in müsteşarlığı sırasında yanlış gördüğü birçok olayda Süleyman b. Abdülmelik'i uyardığı, birçok kararından vazgeçirip tavsiyelerini uygulanmasını sağladığı aktarılmıştı. Bu sebeple yukarıdaki rivayet, Süleyman b. Abdülmelik'le birlikte sessizce zulmü seyreden Ömer b. Abdülazîz'i de kötölemek için uydurulmuş bir rivayet izlenimi vermektedir. Benzer bir rivayete göre Hz. Ali'nin dostlarından Ebû't-Tufeyl Âmir b. Vâsile, yanına gelip atâsını neden vermediğini sorunca Ömer b. Abdülazîz, kendisine ulaşan bilgilere göre onun kılıcını cilalayıp parlatmış, dişlerini bileyip keskinleştirmiş, okuna temreni takmış ve yayını torbasına koymuş "kâim imam"ın ortaya çıkmasını beklediğini hatırlatarak kâim imam ortaya çıkınca maaşını-atâsını ondan almasını bildirmiş, ancak Allah'ın bunun hesabını kendisinden soracağı uyarısına karşılık Ömer b. Abdülazîz, bundan çekinip ona atâsını vermiştir.²¹¹² İsyân için hazırlıklarını yaptığını, kâim imama inandığını ve atâsını vermeyeceğini söylediği halde uhrevî hesabın hatırlatılması üzerine atâsını vermesi, derin uhrevî hesap korkusunun kararlarını değiştirmesinde ne kadar etkili olduğunu göstermektedir.

Daha önce Ehl-i beyt mensuplarının Muâviye b. Ebî Süfyân'ın itaati reddetmesinden itibaren özellikle de halifeliği saltanata çevirmelerinden sonra Emevî hilafetine karşı muhalefetin başını çektiği ve bundan dolayı Hüseyin b. Ali'nin (683), Tevvâbîn'in (684), Muhtâr b. Ebî Ubeyd es-Sekafî liderliğinde Keysânîler'in (686) ve Zeyd b. Ali'nin (30 Aralık 739) isyan ettiği ve bu ayaklanmaların kanlı bir şekilde bastırıldığı ifade edilmelidir.²¹¹³ Buna rağmen Ömer b. Abdülazîz, Ehl-i beyt'e hiçbir halifenin yapmadığı kadar iyi davranarak ve daha önce Hz. Peygamber'in (sav) ve halifelerin tasarrufunda bulunan Fedek, Ketîbe ve Sadukât'ı onlara vererek sosyal barışı sağlamaya çalışmış, bu girişimiyle Ehl-i beyt'in yanında diğer Müslümanların da gönlünü almıştır. Ancak bunları hilafeti onların hakkı ve Emevî hilafetini gayri meşrû olarak gördüğünden değil, Ehl-i beyt'e karşı duyduğu sevgiden ve bunlara dair malî tasarruf hakkının onlara ait olduğunu düşündüğünden dolayı iade etmiştir. Zira

²¹¹¹ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 225.

²¹¹² Ya'kûbî, *Târih*, II, 234.

²¹¹³ Amâra, a.g.e., s. 54.

kaynaklarda Ömer b. Abdülazîz'in kendine örnek edindiği Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'e kendi devrindeki bazı Ehl-i beyt mensuplarının ve destekçilerinin sövüp lanetlediği kaydedilmiştir. Nitekim Ömer b. Abdülazîz'in tahsisatı Hâşimîler arasında eşit bir şekilde dağıttırmasından rahatsız olan Zeyd b. Hasan, kendisiyle çocukları eşit tuttuğuna işaret edip kızarak içinde Hz. Ebû Bekir'e ve Hz. Ömer'e sövmenin de bulunduğu ağır sözler söylemiş, ardından bu sözlerinin halifeye iletilmemesini rica etmiş, ne var ki iletilen bu ağır sözlere Ömer b. Abdülazîz tepkisiz kalmıştır.²¹¹⁴ Aynı şekilde Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'i tenkit edip Emevî halifelerine hakaretler ederken Hâşimîler'i metheden şair Kümeyt, Ömer b. Abdülazîz'in Ehl-i beyt'e karşı tavrını övmüştür. Ehl-i beyt taraftarı Küseyyir ise Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Emevî halifelerine hakaretler ederken Ömer b. Abdülazîz'in Hâşimîler'e yönelik tavrını methetmiştir.²¹¹⁵ Bundan dolayı Ömer b. Abdülazîz, sahâbeye sövülmesini yasaklamıştır.²¹¹⁶

Şiinin hilafet iddialarına karşı çıkan Ömer b. Abdülazîz, yukarıda zikredilenlere göre Ehl-i beyt mensupları arasında hilafete ilişkin bid'at inançların ortaya çıktığını biliyor ve bunu reddediyordu. Nitekim geçmiş atâlarını isteyen Ebû't-Tufeyl Âmir b. Vâsile'ye okuna temreni takmış ve yayını torbasına koymuş kâim imam'ın ortaya çıkmasını beklediğini hatırlatıp maaşını ondan almasını tavsiye etmiştir.²¹¹⁷ Aynı şekilde Ömer b. Abdülazîz, Benî Hâşim'in fertlerinin iyiliğini ve kötülüğünü Küseyyir'e karşı tavrından anladığını, zira Küseyyir'in ric'ata inanan bir Haşebî²¹¹⁸ olduğunu hatırlatarak Benî Hâşim'den onu sevenin bozguncu, ona kızanın salih bir Müslüman olduğunu ifade etmiştir.²¹¹⁹ Ehl-i beyt'e büyük sevgi besleyen ve onlara hürmet edip yardımlarda üstün tutan Ömer b. Abdülazîz, yukarıdaki bilgilere göre Ehl-i beyt mensuplarının bir kısmını salih, bir kısmını da bozguncu ve bozulmuş kişiler olarak görüyor ve hilafet iddialarını bozgunculuk olarak değerlendiriyordu.²¹²⁰ Sonraki İmâmî Şiîler'in Ömer b. Abdülazîz'i asla meşrû bir imam olarak kabul etmediği ise

²¹¹⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 378. Ayrıca bk. Erbay, a.g.e., s. 84-85.

²¹¹⁵ Tokgöz, a.g.e., s. 95.

²¹¹⁶ er-Rumeyh, a.g.e., s. 264-265.

²¹¹⁷ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 234.

²¹¹⁸ Haşebî, Hz. Hüseyin'in intikamını almak için isyan eden Muhtâr es-Sekafi'nin ordusundaki bir grup mevâlîye verilen addır. Öz, Mustafa, "Haşebîyye", *DİA*, XVI, 402-403.

²¹¹⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, L, 110; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 144.

²¹²⁰ Cibrîl, a.g.e., s. 733.

erbabınca bilinmektedir.²¹²¹ Ömer b. Abdülazîz'in devrinde yaşayan Ehl-i beyt mensuplarının ise onun iyiliklerini övdüğü de açıktır. Ancak yukarıdaki bilgilerden ilk iki halifeye hakaret eden, dolayısıyla siyasî hedeflere sahip Ehl-i beyt fertlerinin, bazı davranışlarını takdir etseler bile Ömer b. Abdülazîz'i meşrû bir imam olarak görmediği sonucu çıkarılabilir.

C. ABBÂSOĞULLARI

Ömer b. Abdülazîz, aktarılan bilgilere göre Ehl-i beyt mensupları gibi Abbâsoğulları'yla da iyi ilişkiler kurmuş, yanına gelenlerin ihtiyaçlarını karşılamıştır. Nitekim Ali b. Abdullah b. Abbâs'a karşı Ehl-i beyt'e olduğu gibi iyi davranmış,²¹²² Fedek, Hayber ve sadukâtın gelirlerinin dağıtımına Abbâsoğulları'nı da dâhil etmiştir. Abbâsoğulları da genel olarak Ömer b. Abdülazîz'i diğer Emevî halifelerinden farklı görüp takdir etmişler, Emevî devletini yıktıktan sonra diğer halifelerin kabirlerine zarar verirken onun kabrine dokunmamışlar, hatta Abbâsîler'in içinde Ömer b. Abdülazîz gibi birinin bulunmamasından dolayı hayıflanmışlardır. Ancak Abbâsoğulları ve Ehl-i beyt, rivayetlere göre halifenin iyi niyetli yardımsever ve hoşgörülü tavrından faydalanarak onun devrinde gizli faaliyetlerini başlatmışlar,²¹²³ yaklaşık otuz yıl sonra da ihtilali gerçekleştirmişlerdir.

Abbâsoğulları'nın, Ehl-i beyt gibi Ömer b. Abdülazîz'in tavır ve yardımlarından memnun oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim Ali b. Abdullah b. Abbâs ve Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali (Beşinci imam Muhammed Bâkır) birlikte otururken yanlarına gelen bir adam, Ömer b. Abdülazîz'i ayıplayıp kötölemiş, ama onlar Muâviye zamanından o güne kadar kendilerine humustan pay verilmediğini, Ömer b. Abdülazîz'in ise humus payını Abdülmuttaliboğulları'na taksim ettiğini söyleyerek bu kişiyi öyle konuşmaktan sakındırmışlardır.²¹²⁴

O devirde Ehl-i beyt'in imamı olan Ebû Hâşim Abdullah b. Muhammed b. Hanefiyye, Şam'a Süleyman b. Abdülmelik'in yanına gelince halife ona çok iyi davranmış, ikramda bulunup ihtiyaçlarını karşılamıştır. Ancak bir fitne çıkacağını hisseden Ebû Hâşim, Şerât (Serât) arazisinde Humeyme denilen yerde Muhammed b. Ali'ye hilâfetin oğluna geçeceğini bildirip ne yapacağını tarif etmiş, o ölünce

²¹²¹ *Mevsûatü'l-Esileti'l-Akâidiyye*, III, 396-397.

²¹²² Sarıçam, a.g.e., s. 366.

²¹²³ Aksu, a.g.e., s. 161; Dûrî, *Abbâsîler Tarihi*, s. 31; Demircan, *Ömer b. Abdülazîz*, s. 58-59.

²¹²⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 379.

tarafkarları, onun vasiyetine uyarak Muhammed b. Ali'nin etrafında toplanıp bey'at etmiş, ona yardım edip propagandasını yapmışlar, Muhammed b. Ali de dört bir yana davetçiler göndermiştir.²¹²⁵ Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbâs, 100/718-719 yılında Meysere'yi Serât diyarından İrak'a göndermiş, öte yandan İbrâhîm b. Seleme'nin adamları olan Muhammed b. Huneys'i, Ebû İkrime es-Serrâc'ı ve Hayyân el-Attâr'ı da propagandacı olarak Ömer b. Abdülazîz'in valisi Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî'nin yönettiği Horasan'a yollamıştır.²¹²⁶ Takip edecekleri bir yol ve rehber olması için bir mektup yazan²¹²⁷ Muhammed b. Ali, mektubunda Kûfe'nin Ali taraftarı, Basra'nın taraf tutmayan Hz. Osman yanlısı, Cezîre'nin Hâricî, Suriye'nin Emevî destekçisi, Hicâz'ın Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer taraftarı olduğunu söyledikten sonra uğurlu saydığı Horasan'da güçlü ve gür sesli topluluklar olduğunu ifade edip onlarla ilgilenmelerini emretmiştir.²¹²⁸ Ebû Muhammed es-Sâdık (Ebû İkrime es-Serrâc), Muhammed b. Ali için şu 12 adamı nakîb seçmiştir: Süleyman b. Kesîr el-Huzâî, Lâhiz b. Kurayz et-Temîmî, Kahtabe b. Şebîb et-Tâî, Mûsâ b. Ka'b et-Temîmî, Benî Amr b. Şeybân b. Zühl'den Hâlid b. İbrâhîm Ebû Dâvûd, Kâsım b. Müşâci' et-Temîmî, Ebû Muayt ailesinin mevlası İmrân b. İsmâîl Ebû'n-Necm, Mâlik b. Heysem el-Huzâî, Talha b. Zürayk el-Huzâî, Huzâa'nın mevlası Amr b. A'yen Ebû Hamza, Benî Hanîfe'nin mevlası Şibl b. Tahmân Ebû Ali el-Herevî, Huzâa'nın mevlası Îsâ b. A'yen. Ebû Muhammed es-Sâdık, bunların dışında 70 kişiyi de temsilci seçmiştir. Çok sayıda kişiyle görüşüp onları Muhammed b. Ali'ye biata davet eden bu propagandacılar, daveti kabul edenlerin isimlerini mektupla Meysere'ye, o da Muhammed b. Ali'ye bildirmiştir.²¹²⁹

Ömer b. Abdülazîz'in, Abbâsî devletinin ilk halifesi Ebû'l-Abbâs'ın babası Muhammed b. Ali b. Abbâs b. Abdülmuttalib el-Hâşimî'yi halifelige layık bir insan olarak gördüğü rivayet edilmiştir. Buna göre ziyarete gelen Muhammed b. Ali, yanından çıkarken Ömer b. Abdülazîz, halifelige dair bir hakkı olsaydı ona emanet

²¹²⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 107-108.

²¹²⁶ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 234; Taberî, *Târîh*, VI, 562; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II, 468; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 107-108.

²¹²⁷ Taberî, *Târîh*, VI, 562; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II, 468; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 107-108.

²¹²⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 56.

²¹²⁹ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 234; Taberî, *Târîh*, VI, 562; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II, 468; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 107-108.

edeceğini bildirmiştir.²¹³⁰ Tek kaynaktan geçen bu rivayetin, Abbâsîler'i meşrûlaştırmaya dönük uydurma bir bilgi olma ihtimali yüksektir.

Rayta bint Ubeydullâh b. Abdullah b. Abdülmüdân el-Hârisî, Abdullah b. Abdülmelik b. Mervân'la, sonra Haccâc b. Abdülmelik'le evlenip boşanmıştı. Akabinde Muhammed b. Ali b. Abbâs, yaz seferine katılmak amacıyla geldiğinde Ömer b. Abdülazîz'den o kadınla evlenmek için izin istemiş, izin vermesi üzerine de evlenmiştir.²¹³¹ Benzer şekilde rivayete göre Ömer b. Abdülazîz, yanına gelen bir Hristiyana Süleyman b. Abdülmelik'ten sonra kimin halife olacağını sorunca sen cevabını vermiş, bunu duyan Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbâs sonra o Hristiyana aynı şeyi sorduğunda Emevî halifelerini teker teker zikrettikten sonra hamile olduğunu söylediği Hârisiyye'nin oğlunun halife olacağını bildirmiştir. (İlk Abbâsî halifesi Ebû'l-Abbâs).²¹³²

Ömer b. Abdülazîz'i hayattayken hayırla anan Abbâsîler, vefatından sonra da onu diğer Emevî halifelerinden ayırıp övmüşler, onun gibi birinin Hâşimîler içinde olmamasından utanacak kadar onu kıskandıklarını belirtmişlerdir. Nitekim Ömer b. Abdülazîz'in Deyru Sem'ân'daki kabri, birçok insanın ziyaret ettiği meşhur bir kabir haline gelmiş, Abbâsî devletinin ilk zamanlarında diğer Ümeyyeoğulları'nın kabirleri açılıp dağıtılırken onun kabrine dokunulmamıştır.²¹³³ Aynı şekilde Abbâsî halifesi Mansûr, kendilerine haklarını Ömer b. Abdülazîz'den başka kimsenin vermediğini açıklamış, ²¹³⁴ halifelerin dört (râşid halifeler) olduğunu belirtip adlarını zikrettikten sonra Ömer b. Abdülazîz'in, halifeler gibi geçmişi ve İslâm'da önceliği olmamasına rağmen iyi bir kişi olduğunu hatırlatarak onu övmüştür. Dört gerçek melikin/sultanın Muaviye, Abdülmelik, Hişâm ve kendisi olduğunu açıkladıktan sonra Muhammed b. Mervân'ı halifelik karakteri taşımayan, ama yetenekli savaş adamı olarak tarif etmiştir.²¹³⁵ Benzer şekilde Abbâd b. Kesîr, Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer Mansûr'un (754-775) yanına girip Benî Ümeyye Ömer b. Abdülazîz'i örnek gösterirken Abbâsîler'in onun benzerini getirememesinden hayâ edip etmediklerini sorması üzerine halife sessiz

²¹³⁰ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 495.

²¹³¹ Müberred, *el-Kâmil fi'l-Luğa*, II, 162; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 234; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, III, 148.

²¹³² Zübeyr b. Bekkâr, *el-Ahbârü'l-muvaffakiyyât*, s.292.

²¹³³ Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, III, 150. Ayrıca bk. Hitti, *İslâm Tarihi*, II, 351, 440; Yurdaydın, a.g.e., s. 65-66. Abbâsîler'in, Emevîler'in, özellikle Ömer b. Abdülazîz'in kabrine yaptıkları muamele için bk. İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, VII, 338-339; Makrizî, *en-Nizâ ve't-Tehâsum*, s. 98.

²¹³⁴ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 171.

²¹³⁵ Zübeyr b. Bekkâr, *el-Ahbârü'l-muvaffakiyyât*, s. 173.

kalmıştır.²¹³⁶ Yine Ebû'l-Abbâs b. Hâşim b. Kâsım el-Hâşimî, bir Ramazan akşamı Abbâsî halifesi Mühtedî'nin yanındayken kalkmak isterken Mühtedî'nin emretmesiyle yerine oturmuş, iftar yemeği olarak birinde zeytin yağı, diğerinde sirke, üçüncüsünde tuz olan farklı üç tabak getirilince az yiyişini fark eden halife, iftar yemeğinde sadece gördüklerinin olduğunu açıklamış, nedenini sorunca Mühtedî, verdiği bol nimetler için Allah'a hamd ettikten sonra Benî Ümeyye içinde Ömer b. Abdülazîz'in bulunduğunu, ama onun benzerinin Benî Hâşim arasında bulunmadığını hatırlayıp kıskandığından böyle yaptığını bildirmiştir.²¹³⁷ Başka bir rivayette Emevîler'in içindeki Ömer b. Abdülazîz gibi birinin Abbâsoğulları içinde bulunmamasından utandığını açıklayıp onu övmüştür.²¹³⁸ Aynı şekilde Mehdî, Şâm'a geldiğinde Emevîler'in üç şeyle; Emevîye camii, seçkin mevâlî ve Ömer b. Abdülazîz'e sahip olmakla kendilerini geçtiğini açıklayarak Ömer b. Abdülazîz'i övmüştür.²¹³⁹

Abbâsîler'in Ömer b. Abdülazîz'in icraatlarını eleştirdiği rivayetler de vardır. Bunlardan birine göre Abbâsî halifesi Mehdî, mezâlîme bakmak için oturum düzenlediğinde yanına Abdullah b. Zübeyr'in ailesinden biri gelip Emevî halifelerinden birinin el koyduğu babasının bir arazisini kendisine iade etmesini istemiştir. Eski divan kayıtları kendisine okunan halife Ömer b. Abdülazîz dâhil birkaç halifeye şikâyet edildiğini, ancak hiçbirinin iade edilmesini uygun bulmayıp iadeyi reddettiğini hatırlatınca adam, Ömer b. Abdülazîz'in Benî Ümeyye'nin pespayelerine atânın şerefini/en yükseğini verirken Benî Hâşim'in yaşlılarına altmış dinar atâ verdiğini ifade etmiş, Mehdî'nin yardımcısının bunu doğrulaması üzerine arazisini adama geri vermesini emretmiştir.²¹⁴⁰ Atânın şerefini/en yükseğini Emevîler'e verdiği sözü, gerçeği yansıtmamaktadır. Kendisi ve çocukları bile en yükseğinden almamıştır. Nitekim Mesleme b. Abdülmelik, Allah'tan rahmet diledikten sonra Ömer b. Abdülazîz'in atâ (maaş, atıyye) şerefini elde edemediği ve gidene kadar dünyada sıkıntı içinde yaşadığını ifade etmiştir.²¹⁴¹ Aynı şekilde Abbâsîler, Emevî Devletini kanlı bir ihtilalle

²¹³⁶ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 74-75.

²¹³⁷ Mühtedî'nin içinde bir yün cübbe, bir entari ve bir aba olan bir sepeti vardı. Gece onları giyip namaz kılar ve "Abbâsoğulları, Ömer b. Abdülazîz'in bir benzerinin içlerinde bulunmamasından utanmazlar mı? O, eğlence yerlerini dağıttı, şarkı söylemeyi ve içkiyi yasakladı ve iktidar sahiplerinin zulmetmesini engelledi. Allah, ona rahmet etsin ve ondan razı olsun" derdi. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 83-84; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 287-288; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 263.

²¹³⁸ Demîrî, *Hayâtü'l-Hayvânî'l-Kübrâ*, I, 127. Ayrıca bk. Kutb İbrâhîm, a.g.e., s. 235.

²¹³⁹ Seyyidü'l-Ehl, a.g.e., s. 232.

²¹⁴⁰ Taberî, *Târîh*, VIII, 177-178.

²¹⁴¹ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 579.

yıktıktan sonra iktidarlarını meşrûlaştırmak için kanlı ihtilal hukukunu uygulamışlar, Emevî düşmanı mevâlî, Şîi ve Mu'tezilî taraftarlarıyla işbirliği yaparak Emevîler'i karalamayı resmî politika haline getirmişler, Emevî taraftarlarını baskı ve tehditlerle susturmuşlardır.²¹⁴² Nitekim Abbâsî halifesi Mansûr, Müstehil b. Kümeyt b. Zeyd'e Şâm'daki minberleri dolaşıp Benî Hâşim'in övülen iyiliklerini ve Benî Ümeyye'nin utanılacak kötülüklerini anlatmasını emretmiş, o da her şehri dolaşıp bu emri yerine getirmiştir. Her şehirde Benî Hâşim'in faziletlerini anlattıktan sonra Benî Ümeyye'nin kötülüklerinden isim isim bahsederken Ömer b. Abdülazîz'i bir nar arzusu yüzünden zina eden, sonra o narı hastalara tasadduk eden İsrâîloğulları'ndan zinakar bir kadına benzeterек kötölemiş, rivayete göre bunu duyan Eslem b. Kerb'in ona beddua etmesi üzerine gözleri kör olmuştur.²¹⁴³ Aynı bağlamda rivayetlere göre Mansûr, Emevî halifelerini zikrederken Abdülmelik b. Mervân'ın ne yaptığını önemsemeyen zorba biri, Velîd b. Abdülmelik'in mecnun, Süleyman b. Abdülmelik'in tek derdinin karnı ve cinsel organı, Ömer b. Abdülazîz'in ise körler içinde şaşı olduğunu söylemiş, adil davrandığı hatırlatılınca hilafeti hak etmeyen ve layık olmayan kişilerden alıp hak etmeden yüklendiği karşılığını vermiştir.²¹⁴⁴ Bu yaklaşım, Mansûr'un değil, on iki imam dışında kimseyi meşrû halife kabul etmeyen Şîiler'in gerçek bakışı olmalıdır. Zira yukarıda geçtiği üzere Abbâsî halifesi Mansûr, kendilerine haklarını Ömer b. Abdülazîz'den başka kimsenin vermediğini ifade etmiş,²¹⁴⁵ râşid halifelerin dört olduğunu belirtip adlarını zikrettikten sonra Ömer b. Abdülazîz'in, dört halife gibi geçmiş ve İslâm'da önceliği olmamasına rağmen iyi bir halife olduğunu söyleyerek onu övmüştür.²¹⁴⁶

D. HARİCİLER

Hâricîler, büyük günah işleyenlerin dinden çıktığına inandıkları için Cemel ve Sıffîn savaşlarına katılanları kâfir sayarlar. Onlara göre ırkı ve kabilesine bakılmaksızın her Müslüman, ancak hür ve adil seçimlerle halife olabilir, dolayısıyla Emevî ve sonraki

²¹⁴² Tafsilatı için bk. Şâhîn, a.g.e., s. 38-50.

²¹⁴³ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, IV, 1601-1602.

²¹⁴⁴ Makrizî, *en-Nizâ ve't-Tehâsum*, s. 35. Emevî halifelerini tasvir ettikten sonra Ömer b. Abdülazîz için "körler içinde şaşıydı" demiştir. Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV, 192, VII, 216; İbn Haldûn, *Târih*, I, 258; İbn Fadlullâh el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, XXIV, 429.

²¹⁴⁵ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 171.

²¹⁴⁶ Zübeyr b. Bekkâr, *el-Ahbârü'l-muvaffakiyyât*, s. 173.

halifeler, seçimle gelmemiş zalim halifeler olup meşrû değildirlir.²¹⁴⁷ Hâricîler, Kur'ân ve sünnetten uzaklaşıp saptıklarını ve zulmettiklerini iddia ederek son altı yılında Hz. Osman'ı, tahkimden sonra Hz. Ali'yi ve sonraki Emevî halifelerini tekfir ettikleri gibi kendilerine katılmayan tüm Müslümanları da kâfir görüp öldürme haklarının olduğuna inanırlar. Tüm Emevî halifelerini tekfir edip onlara karşı isyan etmeyi farz kabul ederken sadece Ömer b. Abdülazîz hakkında susarlar. Mu'tezile ve Zeydiye de Emevî halifeleri hakkında aynı düşünceye sahip olsa da bu inançlarını uygulamada Hâricîler kadar katı ve sert davranmazlar.²¹⁴⁸

Emevîler, eyleme ve isyana dönüşmeyen ve dönüşme alameti taşımayan muhalif düşüncelere genellikle hoşgörü ile yaklaşmışlar, silahlı ayaklanmaya dönüşen veya çağırın aykırı fikirlere karşı başta genellikle ikna yöntemini kullanmışlar, başarısız olduklarında ise şiddetle bastırmışlardır.²¹⁴⁹

Ömer b. Abdülazîz, ümmetin birliğini sağlamayı en büyük hedefi haline getirmiş, selevi takip ederek farklı siyasî ve itikâdî gruplara taraf olmadığı gibi devletle ilişkileri bozuk olan mevâlî, Ehl-i beyt ve Hâricîler gibi mağdur kesimleri birliğe katılmaları için ikna etmeye çalışmıştır.

Velîd b. Abdülmelik ve Süleyman b. Abdülmelik dönemlerinde güçlü valilerin sayesinde ciddi bir Hâricî veya Şîi isyanı yaşanmamışken Ömer b. Abdülazîz devrinde Hâricîler, hoşgörülü tavrını istismar edip isyan etmişlerdir.²¹⁵⁰ Dolayısıyla daha önce Hâricîler'in isyanlarını Ömer b. Abdülazîz'e hürmeten durdurdukları iddiası, gerçeği yansıtmayan bir iddiadır. Zira Ömer b. Abdülazîz'in son yılı içinde onlarla tartışması ve hoşgörülü davranması da, onların görüş ve tavırlarını değıştirmedığı gibi isyanlarını da durduramamış, sadece tartışma sürecinde ayaklanmayı duraksatmalarını sağlamıştır. Aynı şekilde karşılıklı tartışmaları sonucunda bir kişi ikna olmuş, diğerleri ise reddederek eski anlayışlarını devam ettirmişlerdir.²¹⁵¹

²¹⁴⁷ Öz, Mustafa, *Mezhepler Tarihi*, s. 75-77.

²¹⁴⁸ Fığlalı, *İslâm Mezhepleri*, s. 171-172; Fığlalı, *İbadiyenin Doğuşu*, s. 116; Onat Hasan - Ateş Orhan, "Hâricîlik", *İslâm Mezhepleri Tarihi*, ed. Hasan Onat-Sönmez Kutlu, Ankara 2013, s. 66.

²¹⁴⁹ Çakırtaş, a.g.e., s. 291, 293.

²¹⁵⁰ Özdemir, Hatice, a.g.e., s. 59; Fığlalı, Ethem Ruhi, "Hâricîler", *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 169-170; er-Rumeyh, a.g.e., s. 29.

²¹⁵¹ Hâricîler'in Ömer b. Abdülazîz'i meşrû ve adil bir halife gördüğünü veya biat ettiğini ileri sürenler de vardır. Örnek olarak bk. Aycan, "Ömer b. Abdülazîz ve Gayrı Müslimler", s. 70; Aycan, "Emevîler Dönemi İç Siyasî Gelişmeler", s. 167; Gecit, a.g.e., s. 154; Üçok, a.g.e., s. 65; Yüksel, "Ömer b. Abdülazîz", s. 37.

Bistâm b. Müreyy el-Yeşkürî, Cûha'da (Bağdat'ın alt bölgesinde büyük bir kasabadır) Ömer b. Abdülazîz'in devrinde ayaklandığında arkadaşlarına onun halifeliliğine karşı çıktıklarına, ancak onun adaleti emredip ona göre davrandığına işaret ederek halifeyi kendi görüşlerine çağırma tavsiye etmiştir. Bunun için ona yazdıkları mektupta Allah'a itaatı yüceltip zulmü ve zulüm yapanları kınamışlar, kebâir (büyük günah) sahiplerini tekfir edip onlardan teberrî etmişler, bunun yanında Ömer b. Abdülazîz'i Hz. Ali ve Hz. Osman'dan teberrî etmeye, Hz. Osman'ın ve Hz. Ali'nin iki hakemden sonra verdiği hükümleri ve uygulamalarını reddetmeye davet etmişler, öte yandan kendilerine güvenlik teminatı verirse kendisiyle tartışıp münazara yapacak kişiler göndermek için izin istemişlerdir. Mektupla cevap veren Ömer b. Abdülazîz, onlara âyetlerle nasihat ettikten sonra yanına gelmek isteyen güvence vermiş, onları Allah'a, elçisine, namazı kılmaya, zekâtı vermeye ve Allah'ın emrine dönmeye davet etmiş, dinde bid'at çıkarmaktan, aşırılıktan ve gereksiz soru sormaktan sakındırmıştır.²¹⁵² Ömer b. Abdülazîz, mektubunu ulemâdan Avn b. Abdullah b. Utbe b. Mes'ûd ve Muhammed b. Zübeyr el-Hanzalî ile gönderirken²¹⁵³ onlara isyancıları hakka ve cemaate/birliğe çağırma tavsiyesini, Allah'ın kitabından uygulamadığı bir şeye çağırırlarsa kendisi adına onu yapmaya garanti vermelerini ve başka bir şeye davet ederlerse münazara etmelerini emretmiştir. Bu emrin gereği olarak Avn b. Abdullah b. Utbe b. Mes'ûd ve Muhammed b. Zübeyr el-Hanzalî onlarla konuşurken "*Allah'ın indirdiği ile hükmetmeyenler kâfirlerin ta kendileridir*"²¹⁵⁴ âyetine dayanarak bir emri terk edenin küfrüne hükmettiklerini açıklamaları üzerine Avn b. Abdullah, tevili-yorumu yanlış yaptıklarını, inkar ederek Allah'ın indirdiğiyle hükmetmeyen kişinin kâfir olacağını, zira günahlara karşılık Allah'ın had cezaları belirlemesinin kâfir olmadığını gösterdiğini hatırlatmıştır. Buna karşılık âmillerin zulüm yaptığından söz ettiklerinde Avn b. Abdullah, onlara âmillikleri üstlenmeyi teklif ettiyse de reddetmişler, âmillerine ümenâ (gözcü, murakıp) olmaları ve hakka aykırı bir şey yapan âmili azletmeleri önerisini de kabul etmemişlerdir. Ardından Ömer b. Abdülazîz'in mektubunu okuduktan sonra onunla konuşacak iki münazaracı olarak Benî Şeybân'ın mevlası Âsım'ı ve Benî Yeşkür'lü bir adamı yollamışlardır.²¹⁵⁵

²¹⁵² Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 210. Ayrıntısı için bk. Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 210-211.

²¹⁵³ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, II, 135-136; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 157-158.

²¹⁵⁴ Mâide, 44.

²¹⁵⁵ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 211.

Ömer b. Abdülazîz, Kûfe valisi Abdülhamîd b. Abdurrahmân b. Zeyd b. Hattâb'ı Hâricîler'le diyalogu hakkında mektupla bilgilendirdikten sonra geri durdukları sürece onlardan uzak durmasını, kendisiyle savaşırlarsa onlarla savaşmasını emretmiş, bunun üzerine Abdülhamîd b. Abdurrahmân, onlara Muhammed b. Cerîr b. Abdullah el-Becelî komutasında iki bin kişilik bir birlik gönderirken Ömer b. Abdülazîz de bin kişiyle birlikte Hilâl b. Ehvez'i yollamıştır.²¹⁵⁶

Başka bir rivayette 100/718-719 yılında Cûhâ'da Şevzeb, seksen kişilik bir grupla²¹⁵⁷ başkaldırınca halifenin emriyle Kûfe valisi Abdülhamid Muhammed b. Cerîr b. Abdullah el-Becelî'yi iki bin kişiyle birlikte göndermiştir. Ömer b. Abdülazîz ise Bistâm'a yazdığı mektubunda Şevzeb'e Allah ve Resûlü için öfkelenmişinden ayaklandığını duyduğunu bildirdikten sonra onu tartışmak için yanına gelmeye ve tartışma sonucunda ortaya çıkacak hakikate uymaya davet etmiş, mektubu okuyan Bistâm, halifenin insafı davrandığını açıklayıp müzakere için mezkur iki kişiyi gönderdiğini bildirmiştir.²¹⁵⁸

Halifenin emri üzerine üzerleri arandıktan sonra içeri alınan iki Hâricî müzakereci, isyanlarının nedeni sorusuna karşılık adalete uygun tutumunu ayıplamadıklarını, sadece halifeliği nasıl elde ettiğini sormuşlar, Ömer b. Abdülazîz de halifeliği zorla almadığından, kendisi istemeden önceki halifenin tayiniyle hilafeti üstlendiğinden bahsetmiş, ardından onlardan başka buna itiraz edenin olmadığını, onların insanlardan kim olursa olsun adil davranana ve hakkı gözetene rıza göstermeyi savunduklarını hatırlatıp kendisini o kişinin yerine koymalarını ve eğer haktan sapsa o zaman kendisine itaat etmemelerini bildirmiştir. Emevî hanedanının yaptıklarını mezâlim olarak adlandırdığını hatırlatıp onlara lanet ve teberri etmesini istemelerine karşılık Ömer b. Abdülazîz, Allah'ın, Hz. Peygamber'i (sav) lanetçi olarak

²¹⁵⁶ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII,216.

²¹⁵⁷ Bistâm'ın yanında üç yüz veya altı yüz kişi olduğu da söylenmiştir. Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 216.

²¹⁵⁸ Taberî, *Târîh*, VI, 555-556; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II, 461-463; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 53-54; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 102; Bâ Mahreme, *Kılâdetü'n-Nahr*, II, 9-10. Ömer b. Abdülazîz'in bazı dostları, Hâricîler'i korkutmasını tavsiye ettiğinde onlara yumuşak ve merhametli davranmayı savunup arkadaşlarını eleştirmiş, Hâricîler hayatta kaldığı sürece kendilerini yedirmesini ve giydirmesini kabul ederek yanından çıktıklarında arkadaşlarına "Dağlama dışında arkadaşımı iyileştirecek bir ilaç bulursan onu asla dağlama" tavsiyesinde bulunmuştur. (İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 76-77.) Tedavi yöntemi tavsiyesi güzel olsa da ayrıntı vermeden Hâricîler'in itaat ettiğini belirten bu rivayet, Ömer b. Abdülazîz'in emriyle onlarla savaşılıp hapsedildikleri ve daha sonra da isyanlarını sürdürdükleri gerçeğiyle uyuşmadığından şaz bir rivayet olmalıdır.

göndermediğine, günahkârlara (ehl-i zünûb) lanet etmenin farz olmadığına işaret etmiş, ardından Firavun'a ne zaman lanet ettikleri sorusuna hatırlamadıkları cevabını almasına karşılık Ömer b. Abdülazîz, mahlûkatın en şerlisi olan Firavun'a lanet etmemeyi kendilerine caiz görürken namaz kıldıkları ve oruç tuttıkları halde ehl-i beytine lanet etmemesini kendisine caiz görmemelerini kınayarak bu isteklerini de kabul etmemiştir.²¹⁵⁹ Onların zulümleri sebebiyle kâfir olup olmadıklarını sormaları üzerine Hz. Peygamber'e (sav) inanan ve inancın ahkamına uymayı ikrar edenlerin mü'min kabul edildiğini, hükmü inkar etmeden günah işleyenlerin ise tekfir edilmeyip had ikame edildiğini hatırlatmış, diğer Emevîler'in kendisinden farklı icraatlarından teberri etmesini ve onların hükümlerini reddetmesini talep etmelerine karşılık onlara Arap mürtedlerin çocuklarına ve mallarına el koyan Hz. Ebû Bekir ve onları fidye ile serbest bırakan Hz. Ömer'i örnek göstererek farklı hüküm ve uygulamadan dolayı Ömer'in Ebû Bekr'den teberri etmediğini, ikisini örnek edinen Hâricîler'in de onlardan teberri etmediğini açıklamış, selefi Emevî halifelerini farklı uygulamaları nedeniyle tekfir veya teberri edilmesinin doğru olmadığına işaret etmiştir. Onların selefleri olan Nehrevân ehlinden (Hâricîler) Kûfelilerin kan dökmediklerine ve hiçbir malı gasp etmediklerine, fakat Basra ehlinin masum Müslümanları katlettiğine, ancak Hâricîler'den kimsenin onların birinden teberri etmediğine işaret ettikten sonra şu eleştirileri yöneltmiştir: "Kan, namus ve mallar hakkında farklı davrandıklarını bildiğiniz halde Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Basra ve Kûfe halkını dost edinip sevmeniz size caizdir. Din bir tane olduğu halde aile fertlerimden teberri etmemek bana caiz değil öyle mi! Allah'tan korkun. Sizler câhil kişilersiniz, insanlardan Hz. Peygamber'in (sav) reddettiği şeyleri kabul ediyor, kabul edip razı olduğunu reddediyorsunuz. Hz. Peygamber'in (sav) yanında korkan sizin yanınızda emniyette, onun yanında emniyette olan sizin yanınızda korku içindedir. Kelime-i şهادeti getiren, sizin yanınızda korkuyor. Bunu Hz. Peygamber (sav) zamanında söyleyen emin olur, canını kurtarır, malını korur ve dokunulmazlık kazanırdı, ama siz onu katlediyorsunuz. Ancak öbür dinlerin mensuplarını öldürmüyorsunuz, kanlarını haram sayıyorsunuz, bundan dolayı sizin yanınızda

²¹⁵⁹ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 112-115; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, II, 135-136; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 216; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 233-234; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 157-158; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 309-310; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 95; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 102-104.

emniyette oluyorlar.”²¹⁶⁰ Ardından Yeşkürî'nin hakça yürütemeyeceğini bildiği halde hilafeti kendinden sonra Yezîd b. Abdülmelik'e nasıl teslim edeceğini sormasına karşılık Ömer b. Abdülazîz, onu kendisinin tayin etmediğini ve Müslümanların kendinden sonrası için karar vermeye daha lâayık oldukları cevabını vermiş, Yeşkürînin onu tayin eden kişinin doğru bir iş yaptığı kanaatinde olup olmadığını sormasına karşılık halife cevap vermeyip ağlamış, iki Hâricî de dışarı çıkmıştır. Ancak başka rivayetlerde ilave olarak Ömer b. Abdülazîz'in üç gün süre istediği²¹⁶¹ ve Yezîd'in durumunun kendisini helak ettiğini açıkladığı belirtilmiştir.²¹⁶² Yezîd b. Abdülmelik'le alakalı soru ve Ömer b. Abdülazîz'in cevabı yer almayan başka rivayetler vardır.²¹⁶³ Başka bir rivayete göre Hâricîler'in Yezîd b. Abdülmelik'in durumunu sormalarına karşı Ömer b. Abdülazîz'in iki veya üç gün mühlet istediği haberi, Mervânoğulları'na ulaşınca ellerindeki mallarını Ömer b. Abdülazîz'in almasından ve Yezîd b. Abdülmelik'i azletmesinden karkarak meşrubatçısı vasıtasıyla zehirletmişler, halife iki Hâricînin yanından ayrılmasından sadece üç gün sonra da ölmüştür.²¹⁶⁴ Başka bilgilere göre Ömer b. Abdülazîz, Hicrî 101 senesinin Receb ayı hilali görüldüğü zaman (Ocak 720) ilk defa hastalığından şikâyet etmiş ve bu şikâyeti 20 gün kadar devam etmiştir.²¹⁶⁵

Yaptığı biatı bozmayı doğru bulmayan Ömer b. Abdülazîz, Yezîd b. Abdülmelik'in veliahtlığına biat etmiş, bundan dolayı veliaht veya halife seçme hakkının olmadığını birçok defa dillendirmiş, bunun yanında hilafeti üstün görmekle birlikte yukarıda ifade ettiği gibi saltanat ve veliahtlığı da meşrû görmüştür. Yine halife olduğunda ve son hastalığında Yezîd b. Abdülmelik'e yazdığı mektuplarda veliahtlığını saygılı bir dille hatırlatıp bazı tavsiyelerde bulunmuştur. Yezîd b. Abdülmelik'in daha önce sevilip takdir edilen bir kişi olduğu ve halifelığının başında Ömer b. Abdülazîz'in

²¹⁶⁰ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 112-115; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 144-149; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, II, 135-136; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 215-216; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 157-158; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 102-104.

²¹⁶¹ Taberî, *Târîh*, VI, 555-556; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II, 461-463; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 53-54; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 102-104; Bâ Mahreme, *Kilâdetü'n-Nahr*, II, 9-10.

²¹⁶² Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 216; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 102-104. Ayrıca bk. Cide, “Devlette Birliği Sağlama Örneği Ömer b. Abdülazîz”, 70.

²¹⁶³ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 112-115; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 144-149; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, II, 135-136; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 157-158; Azimli, a.g.e., s. 147. Demircan, onun kesin olarak zehirlenerek öldürüldüğünün söylenemeyeceğini, ancak şüphe bulunduğunu ifade etmiştir. Demircan, *Hâriciler*, s. 144

²¹⁶⁴ Taberî, *Târîh*, VI, 555-556; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II, 461-463; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 53-54; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 53-54; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 665; Bâ Mahreme, *Kilâdetü'n-Nahr*, II, 9-10. Ayrıca bk. Mevdûdî, a.g.e., s. 260-261.

²¹⁶⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 392; İbn Asâkir, *Târîhu Dumaşk*, XLV, 253; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 316, 323; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 69.

tarzını takip edeceğini ilan ettiği de göz önüne alındığında Ömer b. Abdülazîz'in böyle bir tavır göstermeyeceği tahmin edilebilir.

Başka bir rivayete göre Ömer b. Abdülazîz, iki Hâricînin adil paylaşım, adalet, namazı vaktinde kılmak, hıyanetten sakınma gibi konulardaki taleplerini zaten meşrû görevi olduğunu söyleyerek kabul etmiş, ardından Allah Rasûlü (sav) ile anlaşma yapan zimmîleri hatırlatmasına karşılık Ömer b. Abdülazîz, onların anlaşmalarının geçerli olduğunu bildirip güçlerinin üstünde yükümlü tutmaması teklifini kabul etmiş, kiliseleri yıkması talebini ise kabul etmemiştir. Kendilerini posta hayvanlarıyla göndermesi talebine ümmetin malı olduğunu söyleyerek karşı çıkarken nafaka isteğini yolcu olduklarından dolayı kabul etmiştir.²¹⁶⁶ Ömer b. Abdülazîz'in yanına tekrar geldiklerinde Benî Şeybân'ın mevlası Âsım, halifenin delillerinden daha açık ve doğru olanı duymadığını söylerken arkadaşı Yeşkûrî halifenin sözlerini beğendiğini, ancak kardeşlerine danışmadan karar veremeyeceğini bildirmiştir. Geri dönen Yeşkûrî, Hâricîler'e Ömer b. Abdülazîz'le arasında geçenleri haber verince ayağa kalkıp halife müdahale etmediği sürece ondan uzak duracaklarını ilan ederken halifenin elçisi de fitne fesat çıkarmadıkları müddetçe halifenin de onlardan elini uzak tutacağını bildirip dönmüştür. Bistâm ve arkadaşları, Musul'a bağlı Hazze'ye yerleşirken yanlarına dönen Şeybânî onlarla birlikte öldürülmüş, halifenin yanında kalıp biat eden ve atâ verilen Âsım el-Habeşî ise on beş gün sonra vefat etmiştir.²¹⁶⁷

Daha önce Hz. Ali, onları ikna etmek için uğraşırken bir kısmını isyandan vazgeçirebilmiş, kalanların Müslümanları öldürmeye başlamaları üzerine Nehrevan'da büyük kısmını öldürmüştü. Ancak Ömer b. Abdülazîz, tartışarak ve haklarını vererek Hâricîler'i ikna etmeye çalışmışsa da başarısız olmuştur. Zira rivayete göre uydurma olması kuvvetle muhtemel Yezîd b. Abdülmelik'in velihtlığı dışında onların yukarıda

²¹⁶⁶ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 147. Yezîd b. Abdülmelik'in veliht tayin edilmesi dışındaki tüm konularda iki Hâricî ile anlaşığı da belirtilmiştir. Bk. Cide, "Devlette Birliği Sağlama Örneği Ömer b. Abdülazîz", 70; Oral, "Ömer b. Abdülazîz'in Siyâsî Faaliyetleri/ Omar b. Abd al-Aziz's Political Activities", 43.

²¹⁶⁷ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 144-149; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 112-115; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 216; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 102-104. Muhammed b. Cerîr ve Hilâl b. Ehvez, Hâricîler'in (isyancıların) karşındayken onlara sadırmıyor, onlar da ona saldırmıyorlardı. Her iki taraf da Ömer b. Abdülazîz'e giden elçilerin dönmelerini bekliyorlardı. Durum bu şekildeyken Ömer b. Abdülazîz vefat etmiştir. (Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 216; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 103-104.) Hâricî bir şairin gönderdiği şiire Ömer b. Abdülazîz'in yine şiir şeklinde cevap verdiği ve Hâricî şairin gelip ona biat ettiği nakledilmiştir. (İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 265-266) Ancak inançlarında çok katı ve ikna edilmesi çok zor kişiler olmasına rağmen kısa bir şiirden etkilenerek inançlarını terk etmesi çok uzak bir ihtimaldir.

zikredilen temel düşünce ve inançlarını doğru bulmadığı gibi görüşlerini de bir kişi dışında hiçbir Hâricîye kabul ettirememiş, sonunda onlarla savaşmak zorunda kalmış, Hâricî isyanları sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Tek faydası, Hâricîler'in düşüncelerini çürüttüğü sözlerinin kayda geçmiş, terör ve anarşi topluluğu olan Hâricîler'in ikna edilemez insanlar olduklarını bir defa daha göstermiş ve Müslümanlar arasında yapılan savaşın kurallarını yeniden hatırlatmış olmasıdır.

Kaynaklarda Hâricî isyanıyla ilgili karışıklık olup isyanın Cezîre'de,²¹⁶⁸ Musul'da²¹⁶⁹ ve Cuhâ'da²¹⁷⁰ çıktığı kaydedilmektedir. Yahyâ el-Gassânî'nin Musul valisi olduğu dikkate alınınca ilk Hâricî isyanının 100/718-719 yılında Irak'ta çıktığı, Şevzeb'in Musul'daki isyanının ise ikinci isyan olduğu anlaşılmaktadır.²¹⁷¹

Musul valisi ve kadısı Yahyâ el-Gassânî, Harûrîler'den bir grubun Musul'un bir bölgesinde toplandıklarını Ömer b. Abdülazîz'e mektupla bildirince halife, ona onlardan tartışmaya yetenekli birkaç adamı göndermesini, bu esnada onlara rehin verip rehin almasını emretmiş, yanına gelen Hâricî temsilcilerin sorularını cevaplandırıp delillerini çürütmüştür. Sonra Yahyâ el-Gassânî'ye onların elinde olan rehinini alıp elindeki rehini bırakmasını, o topluluk zimmîlere zarar vermeden ve ümmetin hiçbir şeyine el koymadan ülke içinde dolaşmak isterlerse istedikleri yere gitmelerine izin vermesini, birinin bir şeyini alırlarsa onları Allah'ın ahkâmına göre yargılamasını bildirmiştir.²¹⁷² Öte yandan Ömer b. Abdülazîz, isyan eden bu Hâricîler'e yazdığı mektubunda kendisinin günahları sebebiyle mi kan döktüklerini sormuş, ardından Hz. Ebû Bekir'in ve Hz. Ömer'in mevcut günahları kimseyi dinden çıkarmadığından babalarının Müslümanlardan ayrılıp isyan etmediklerini hatırlatmış, mektubunun sonunda davet ettiği haktan yüz çevirirlerse kendisinin ilk çocukları bile olsa Allah'ın rızasını ve âhîret yurdunu umarak kanlarını akıtmakla tehdit etmiştir.²¹⁷³ Ancak Hâricîler, savaşmaktan başka bir şeyi kabul etmeyip başlarını tıraş ederek Musul valisi Yahyâ b. Yahyâ'nın üzerine yürümüşlerdir. O arada gelen mektubunda halife, "Haddi aşmayın, zira Allah

²¹⁶⁸ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 112-115; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 144-149.

²¹⁶⁹ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 309-310; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 95.

²¹⁷⁰ Taberî, *Târih*, VI, 555-556; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II, 461-463; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 53-54; Bâ Mahreme, *Kılâdetü'n-Nahr*, II, 9-10.

²¹⁷¹ Tokgöz, a.g.e., s. 64.

²¹⁷² Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 309-310; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 95.

²¹⁷³ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 75; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 310; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 95-96.

haddi aşanları sevmez”²¹⁷⁴ ayetinin tefsiri babında haddi aşmanın kadınları ve çocukları öldürmek olduğunu açıkladıktan sonra hiçbir esiri, kadını ve çocuğu öldürmemelerini, kaçanın peşine düşmemelerini ve hiçbir yaralının işini bitirmemelerini emretmiştir.²¹⁷⁵

Hicrî 100 (718-719) yılında Harûrîler’in Irak’ta isyan etmesi üzerine Ömer b. Abdülazîz, Kûfe valisi olan Abdülhamîd b. Abdurrahmân b. Zeyd’e onları Allah’ın kitabına ve Nebîsinin (sav) sünnetine uymaya davet etmesini emretmiş, ancak valinin davetin karşılıksız kaldığını ve Hâricîler’in yaptıklarını haber vermesi üzerine Ömer b. Abdülazîz, ona onların pislik olduğunu söyleyerek eğer insanların mallarını alır ve yoldan geçenleri korkuturlarsa, onlarla savaşmasını bildirmiş,²¹⁷⁶ ancak bu emre uyan valinin gönderdiği orduyu Harûrîler bozguna uğratmıştır. Ömer b. Abdülazîz, bu durumu öğrenince Şam halkından oluşan ve Rakka’da hazırladığı bir orduyla Mesleme b. Abdülmelik’i onların üzerine göndermiş, Abdülhamîd b. Abdurrahmân b. Zeyd’e gönderdiği mektubunda ordusunun bozguna uğradığını öğrendiğini ve bundan dolayı Mesleme b. Abdülmelik’i gönderdiğini hatırlattıktan sonra Harûrîler’le savaşında aradan çekilmesini emretmiştir. Mesleme b. Abdülmelik, Şamlılardan oluşan orduyla onların karşısına çıkmış, çok geçmeden de onları hezimete uğratmış,²¹⁷⁷ bunun üzerine Ömer b. Abdülazîz onu azlettiği Cezîre valiliğine tekrar atamıştır.²¹⁷⁸ Savaş kurallarıyla ilgili olarak Ömer b. Abdülazîz, Kûfe valisine gönderdiği mektupta eğer Allah onlara karşı üstün getirirse mallarından ele geçirdiklerini ailelerine vermesini,²¹⁷⁹

²¹⁷⁴ Bakara, 190.

²¹⁷⁵ İbnü’l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 95-96; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 310.

²¹⁷⁶ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 350.

²¹⁷⁷ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 350; Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşraf*, VIII, 189-190; Taberî, *Târîh*, VI, 555; İbn Miskeveyh, *Tecâribü’l-Ümem*, II, 462; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 53; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 664-665. Ayrıca bk. Tokgöz, a.g.e., s. 64; Güner, a.g.e., s. 50-51; Demircan, *Haricîler*, s. 143.

²¹⁷⁸ Azîmî, *Târîhu Haleb*, s. 200. Başka bir rivâyete göre Ömer b. Abdülazîz ölünce Kûfe Emîri Abdülhamid b. Abdurrahmân b. Zeyd b. Hattâb, Muhammed b. Cerîr’e mektup yazarak asıl ismi Bistâm olan Şevzeb’le savaşmasını emretmiş, bu esnada Şevzeb’in iki elçisi geri dönmediğinden Şevzeb Ömer b. Abdülazîz’in ölümünden haberdar olmamıştı. İki taraf arasındaki savaşta Kûfe ehli hezimete uğrayıp pek çoğu öldürülünce Yezîd b. Abdülmelik, daha önce gönderdiği iki bin kişiyle beraber Temîm b. Hubâb’ın yanındakileri de göndermiş, ancak onlar da öldürülmüştür. Bunun üzerine Yezîd b. Abdülmelik, onlara önce Necde b. Hakem el-Ezdî’yi, sonra Şücâ’ b. Vedâ’ı bir orduyla gönderdiyse de aynı akıbete uğramışlar, Mesleme b. Abdülmelik Kûfe’ye gelip Şevzeb’in üzerine fâris/yiğit binici olan Saîd b. Amr el-Haraşî’yi on bin kişiyle gönderdiğinde Saîd b. Amr el-Haraşî’nin askerleri birkaç defa dağılsalar da komutanın cesaretlendirmesi neticesinde Hâricîler’i bozguna uğratıp Şevzeb’i ve adamlarını öldürmüşlerdir. Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşraf*, VIII, 216-218; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 66-67; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 121-123.

²¹⁷⁹ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 351.

Hâricîler'den kimi esir alırsa hayırlı bir şey yapıncaya kadar hapsedmesini bildirince vali yakaladıklarını tutuklamıştır.²¹⁸⁰

Ömer b. Abdülazîz, müsteşar olarak Velîd b. Abdülmelik ve Süleyman b. Abdülmelik'i halifelere sürekli sövenleri ve Hâricîler'i öldürmekten sakındırmış, sadece sürekli sövenlere sövmelerini, affetmelerini veya halifelerin saygınlığını zedeledikleri için cezalandırmalarını, Hâricî olup sövenleri ise tevbe edinceye kadar hapse atmalarını tavsiye etmiştir.²¹⁸¹ Aynı şekilde Semerkant'ta bir adamı kılıçla yaralayan bir Hâricîye ilişkin gönderdiği cevabında yaralanan kişi Harûrînin vurmasından ölmüşse öldürmeleri için onu velilerine teslim etmesini, eğer kurtulup iyileştiyse onun için kısas uygulamasını ve çirkin arzularından tevbe edinceye veya ölünceye kadar Harûrîyi ailesine yakın bir hapisanede hapsedmesini valisine emretmiştir.²¹⁸²

Ömer b. Abdülazîz, müzakere ederek Hâricîler'i ikna etmeye çalışmışsa da başarısız olmuştur. Zira onların temel düşünce ve inançlarını doğru bulmadığı gibi görüşlerini de bir kişi dışında hiçbir Hâricîye kabul ettirememiş, sonunda onlarla savaşmak zorunda kalmıştır. Tek faydası, Hâricîler'in düşüncelerinin ve halifenin eleştirilerinin kayda geçmiş, terör ve anarşi topluluğu olan Hâricîler'in ikna edilemez insanlar olduklarını bir defa daha göstermiş ve Müslümanlar arasında yapılan savaşın kurallarını yeniden hatırlatmış olmasıdır. Buna karşılık Hâricîler, bir kişi hariç Ömer b. Abdülazîz'in çürüttüğü hiçbir inançlarından vazgeçemedikleri gibi biat da etmeyip gönderdiği ordularla savaşmayı tercih etmişlerdir. Zira Hâricîler onu meşrû bir halife olarak görmeyip onu kendi görüşlerine çekmek için uğraşmışlar, sadece bazı uygulamaları sebebiyle diğerleri gibi zalim, fâcir ve kâfir olmakla suçlamamışlardır. Nitekim meşhur Hâricî hatip Ebû Hamza el-Hâricî'nin, Mekke'de yaptığı konuşmada her Emevî halifesini tek tek zikrederek kötileyip lanetlerken Ömer b. Abdülazîz'e gelince adını anmadan geçmesi²¹⁸³ de bunu göstermektedir.

Ömer b. Abdülazîz'in yukarıda aktarıldığı gibi son derece katı ve batıl inançlara sahip, tamamen tedhiş ve terör hareketi haline gelmiş Hâricîler'e karşı en fazla

²¹⁸⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 350-351. Ayrıca bk. Güner, a.g.e., s. 51; Cibrîl, a.g.e., s. 716.

²¹⁸¹ Tafsilatı için bk. İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 29-30, 119-121; Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 603; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XVI, 28, XLV, 152; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 49, 51; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 684.

²¹⁸² Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 136-137.

²¹⁸³ İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-Ahbâr*, II, 271-272; Benzeri bir rivayet için bk. Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, II, 83-84. Ömer b. Abdülazîz'e gelince onun adını anmadan onu ve yaptıklarını övdüğü de söylenmiştir. Fâkihî, *Ahbâru Mekke*, III, 118.

hapsedilmelerini bildirirken kaderin olmadığını iddia eden Kaderîler'in öldürülmesini veya sürülmelerini emretmiş olması ilginç bir durumdur.

E. KADERİYYE

Ömer b. Abdülazîz devrinde yaşayan Kaderîler, mektuplarından anlaşıldığı gibi kaderi, ilahî iradenin belirleyici olduğunu ve Allah'ın olmamış olayları bildiğini inkar ederken belirleyici iradenin cüzî irade olduğunu, kaderin değişebileceğini ve bazı ölümlerin kaza ölümü olduğunu iddia etmişlerdir.²¹⁸⁴

Ömer b. Abdülazîz, valilerine yazdığı mektubunda onlara Allah'ın emirlerinde orta yolu izlemeyi, Hz. Peygamber'in (sav) tek koruyucu olan sünnetine uymayı, ondan sonra çıkarılan bid'atları terketmeyi tavsiye etmiş, sünneti iyi bilen selef ulemâsının bu tür bid'atlardan uzak durduğunu, onların yolundan başka bir yola girenlerin ise yeni şeyler; bid'atlar çıkararak doğrudan saptıklarını hatırlatmıştır.²¹⁸⁵ Ömer b. Abdülazîz, kendisine mektup yazıp kaderi soran bir adama mezkur ifadeleri de içeren bir cevap göndermiştir. Ona göre seleften daha azını yapan kusur etmiş, onların üstüne çıkan da sapmıştır. Cahiliye devrinde cahiller, bazı hususları inkar ederken kaderi reddetmemişler, şiirlerinde ondan bahsedip kaybettiklerine karşılık ruhlarını onunla teselli etmişlerdir. İslâm ise kadere sadece daha çok vurgu yapmış, Allah Rasûlü (sav) birçok hadisinde onu anlatmış, Müslümanlar da nefislerini zayıflatıp rablerine teslim etmek için yakinen kaderi kabul etmişler, Allah'ın ilminin ihata etmediği ve takdirinin geçerli olmadığı hiçbir şeyin olmadığına inanmışlardır. Kitabın muhkem âyetlerinde var olan kader, takdir edilmişse gerçekleşir, kime bahtsızlık/sapkınlık yazılmışsa sapar. Allah, ne dilerse o olur, neyi de dilemezse o olamaz. Allah'ın dilediğinden başka ne fayda ne de zarar verilemez, güç ve kudret sadece Allah'a aittir.²¹⁸⁶ Ömer b. Abdülazîz, yazdığı uzun mektuplarda²¹⁸⁷ kimsenin kendi iradesiyle hidayet veya dalaleti seçip elde edemeyeceğini, dolayısıyla cüzî iradenin bir etkisinin olmadığını, Allah'ın artıp azalmayan ezeli ilminde her şeyi bildiğini, bu bilgisinin zorlayıcı ve belirleyici olduğunu, bundan dolayı Allah'ın önceden dalalete ve hidayete ulaştırılacakları

²¹⁸⁴ Kaderîler'le karşılıklı yazışmaları için için ekler kısmına bakınız.

²¹⁸⁵ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 161-163; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 83-85.

²¹⁸⁶ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 161-163.

²¹⁸⁷ Kaderîler'le karşılıklı yazışmaları için için ekler kısmına bakınız.

belirlediğini açıklayıp buna dair geçmiş milletlerden birçok örnekler vermiştir.²¹⁸⁸ Allah'ın her şeye hâkim ve tek belirleyici ilminin, iradesi gerçekleşmeden önce değişmesini dilerse değişeceğini belirtmiştir. İyi amellerin kaderle Allah'tan, kötü amellerin ise geçmişteki ilahi ilimle kişiden olduğunu iddia etmiştir.²¹⁸⁹ Bazı âyetleri delil göstererek öldürülenler dâhil her ölenin Kaderîler'in iddialarının aksine kaza ile değil eceli ve rızkı bittiği için öldüğünü açıklamıştır.²¹⁹⁰ Ömer b. Abdülazîz, cebrî anlayışı savunsa da kötü fiillerin sorumluluğunu insana yüklemiştir. Ancak bu inanç, insan iradesini iptal ederken ona kötü fiillerinin mesuliyetini yüklediği için kendi içinde çelişki taşımaktadır.²¹⁹¹ Hüseyin Atvân, Ömer b. Abdülazîz'in insanın muhayyer değil mücber olduğuna, fiillerinden herhangi birini yapma gücünün olmadığına, Allah'ın mutlak kudretine işaret eden âyetlerin asıllar, kulun muhayyer olduğuna değinen âyetlerinse furû' olduğuna, asılların/usulün furûu iptal edemeyeceğine, asılları inkarın küfür ve şirk olduğuna inandığını ve bu nedenle Câhız'ın, onu Cebrîler'in görüşünü savunduğu için şiddetle eleştirdiğini belirtmiştir.²¹⁹² Ömer b. Abdülazîz, bid'atı kitap, sünnet ve icmaya aykırı olarak sonradan akıllı ortaya konulan inanç ve uygulamalar şeklinde tarif etmiş, Hâricî ve Kaderîler gibi bid'atçılara karşı kitabı, sünneti ve icmayı anlatarak görüşlerini çürütmüştür. Hakkında nas olmayan fikhî meselelerde ise içtihadı gerekli görüp ictihad yapmıştır.²¹⁹³

Kaynaklar, Ömer b. Abdülazîz'in Gaylân ed-Dımaşkî ile görüşüp kader konusunda onunla konuştuğunu ve bunun sonucunda Gaylân ed-Dımaşkî'nin görüşünden vazgeçtiğini aktarmışlardır. Nitekim Allah'ın ezeli ilminde olacakların ve değişenlerin bilgisinin olmadığını savunan ve kaderi inkar eden Gaylân ed-Dımaşkî,²¹⁹⁴ Ömer b. Abdülazîz'in yanında başmuhafızı Amr b. Muhâcir de varken kader hakkında

²¹⁸⁸ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 349-353; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 85-86. Ayrıca bk. Ulutaş, Yasin, "Ömer b. Abdülazîz'in Hayatı, Şahsiyeti, Kelami Görüşleri ve Kadere Dair Risalesi", *Hittit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2017/1, c. 16, sayı: 31, s. 335-337; Erdemci, a.g.m., s. 217-218.

²¹⁸⁹ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 349-353; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 85-86. Ayrıca bk. Ulutaş, a.g.m., s. 338.

²¹⁹⁰ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 346-353. Ayrıca bk. Ulutaş, a.g.m., s. 338; Erdemci, a.g.m., s. 220.

²¹⁹¹ Ulutaş, a.g.m., s. 361-362.

²¹⁹² Atvân, a.g.e., s. 176-177.

²¹⁹³ Macit, a.g.e., s. 150-152.

²¹⁹⁴ Gaylân ed-Dımaşkî, ona mektup yazmış, istişare meclisinde yer alıp mezâlîmi red görevine getirilmiş ve kader hakkında onunla birçok defa tartışmıştır. Ancak ikna olmaktan ziyade başka nedenlerle sessiz kaldığı söylenmiştir. Erdemci, Cemalettin, "İlk Dönem (Hicrî 1. Asır) Kader Tartışmaları Gaylân ed-Dımaşkî – Ömer b. Abdülazîz", *Tezkire, Düşünce, Siyaset, Sosyal Bilim Dergisi*, Sayı. 43-44, Nisan 1 Eylül 2006, s. 209-211. Gaylân ed-Dımaşkî'yi mezâlîmi red görevine getirmiştir. Gecit, a.g.e., s. 143, 153.

konusunca halife, ona Tekvîr suresini okuttuktan sonra “Allah her şeyi bilen ve çok hikmet ve hüküm sahibidir” diyor. Bildiği şeylerde mi hüküm ve hikmet sahibidir yoksa bilmediği şeylerde mi?” diye sorunca Gaylân, bildiği şeylerde olduğunu ifade ederek kendisine doğruyu gösterdiğinden dolayı ona teşekkür etmiştir. Bunun üzerine Ömer b. Abdülazîz, doğru söylüyorsa Allah'ın onu yükseltmesi, yalan söylüyorsa elleri ve ayakları kesilerek ve asılarak onu öldürmesi için dua ederken onlara da amin dedirtmiştir. Ömer b. Abdülazîz devrinde sessiz duran Gaylân, Hişâm b. Abdülmelik zamanında tekrar kaderden açıkça söz etmeye başlayınca halife, onun ellerini ve ayaklarını kestirip astırıştır.²¹⁹⁵ Benzer şekilde Basra kadılığı yapan İyâs b. Muâviye, ilahî takdiri inkâr eden Gaylân ed-Dımaşkî ile bir yolculukta tanışmış ve ona âyet, hadis, Arap mesel ve şiirleriyle kaderin varlığını anlatmaya çalışmıştır. İkinci defa Ömer b. Abdülazîz'in huzurunda karşılaştıklarında münazarada İyâs, onu sözleriyle sıkıştırıp mağlup etmiş, Gaylân ed-Dımaşkî de acizliğini itiraf edip tevbe etmiştir. Bunun üzerine Ömer b. Abdülazîz'in eğer yalan söylüyorsa asılması için ona beddua ettiği, bedduasının neticesinde Gaylân'ın daha sonra öldürülüp asıldığı kaydedilmiştir.²¹⁹⁶

Ömer b. Abdülazîz, kader konusunda başka âlimlerle de müzakere yapmış, kaderi inkarın tehlikesi hakkında uyarılarda bulunmuştur. Nitekim Kaderîler'i büyük bir tehlike olarak gördüğü anlaşılan Ömer b. Abdülazîz, Hasan-ı Basrî'ye Kaderî olduğunu ve kaderin varlığını kabul etmediğini duyduğunu mektupla bildirip cevap istemiş, Hasan-ı Basrî de ona şu cevabı yazmıştır: “İmdi kim kadere, kaderin hayrına ve şerrine inanmazsa küfre girmiş olur. Kim de dinini (sorumluluğu) Allah'a yıkarsa doğru yoldan çıkmış olur.”²¹⁹⁷ Aynı şekilde yanına gelen bir âlim heyetinin²¹⁹⁸ sözcüsü, sözlerine kader meselesini karıştırdınca Ömer b. Abdülazîz, Allah'ın kulları için kolaylaştırmayı irade edip yüklerini hafiflettiğine, bu nedenle onlara beş vakit namazı farz kıldığına, her kırk dirhemde bir dirhem vermeyi onlara zorunlu yaptığına ve diğer farzlara değinmiş, Allah'ın, kendisine isyan edilmesini irade etmeseydi İblîs'i yaratmayacağını hatırlatarak

²¹⁹⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXVIII, 66; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 182. Benzer bir rivayet için bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 284. Başka benzer konuşmalar için bk. Erdemci, a.g.m., s. 212-215.

²¹⁹⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 121.

²¹⁹⁷ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 160.

²¹⁹⁸ Ömer b. Zer, Ensârî'nin mevlası Mûsâ b. Ebî Kesîr, Avn b. Abdullah el-Mes'ûdî, Hüseyin el-Uranî, Kays el-Becelî, Salt b. Behrâm, Yezîd el-Fakîr et-Temîmî, Muhtâr b. Fülful, Ömer b. Kays el-Mâsır, Müzâhim b. Züfer et-Teymî, Alkame b. Mersed el-Hadramî, Benî Temîm'den Talk b. Habîb ve Disâr b. Hâris el-Hindî. *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 150-153.

İblis'i yaratmasından önce sadece ezeli ilminde ateşe gireceği bilinenlerin İblis üzerinden saptırılabilceğini açıklamıştır. Buna karşılık ulemâ, ona bir günahı nedeniyle kimseyi tekfir etmeyeceklerini, Müslümanları dost edinip onlara dua edeceklerini, onlara miras bırakacaklarını, onlarla evleneceklerini ve onları Allah'ın "Ey iman edenler!" âyetinde isimlendirdiği şekilde isimlendireceklerini ifade etmişler, sözcü Mûsâ b. Ebî Kesîr de kader hakkında hiç konuşmayacağına söz verip sözüne bağlı kalmıştır.²¹⁹⁹

Ömer b. Abdülazîz, kaderi inkarı çok tehlikeli gördüğünden eleştirmekle yetinmemiş, bu inancı savunanları resmî görevden uzaklaştırmıştır. Nitekim yanına gelip muhafızları içine almasını çok isteyen Hz. Osman ailesinin mevlası Gaylân ve Sâlih b. Süveyd'i muhafızlarına katmış, ancak daha sonra ısrarla kaderi reddeden konuşmalar yapmaya devam ettiklerinden onları görevden uzaklaştırmıştır.²²⁰⁰ İlahi takdire ve ilahî iradenin mutlak hakimiyetine inanan Ömer b. Abdülazîz, kaderi reddedenleri azletmesinin yanında çeşitli şekillerde cezalandırmış veya cezalandırılmaları emrini vermiştir. Nitekim "*Sizler ve taptığınız şeyler! Hiç biriniz, Cehenneme gidecek kimseden başkasını Allah'a karşı saptıramazsınız*"²²⁰¹ âyetini okuduktan sonra Ebû Süheyl Nâfi b. Muhammed'e bu âyetin, Kaderiyye'ye hiç bir delil bırakmadığını belirtip onlar hakkındaki görüşünü sormuş, tevbe etmelerinin istenmesi, aksi halde boyunlarının vurulması gerektiği cevabına karşılık Ömer b. Abdülazîz de doğru görüşün bu olduğunu teyit etmiştir.²²⁰² Başka bir defasında tevbe etmelerinin isteneceğini, tevbe etmezlerse Müslümanların ülkesinden sürüleceklerini veya bu inançlarından vazgeçmezlerse dillerinin enselerinden koparılacağını açıklamıştır.²²⁰³ Nitekim Basra valisi Adî b. Ertât'a yazdığı mektubunda Kaderîler'den tevbe etmelerini istemesini, tevbe ederlerse onları serbest bırakmasını, aksi halde onları Müslümanların yurdundan sürmesini emretmiştir.²²⁰⁴ Başka bir valisine gönderdiği mektubunda ise darbedip hapsedmesini, kötü görüşünden tevbe ederse bırakmasını, tevbe etmezse boynunu vurmasını bildirmiştir. Ömer b. Abdülazîz'in valileri de Kaderîler'e karşı insanları uyarılmış, nitekim Meymûn b. Mihrân Kaderîler'in taraftarlarıyla oturulmasını,

²¹⁹⁹ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 150-153.

²²⁰⁰ Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, *Târîh*, I, 371-372; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXIII, 334-335.

²²⁰¹ Saffât, 161-163.

²²⁰² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 373; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXI, 418; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 83. Ayrıca bk. Güner, a.g.e., s. 70.

²²⁰³ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 83-84.

²²⁰⁴ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 85.

tencim (müneccimlik) ilminin öğrenilmesini ve sahâbeye sövülmesini yasaklamıştır.²²⁰⁵ Aynı şekilde Kaderiyye'nin lideri Gaylân ed-Dımaşkî'yi ikna etmeyi başardığı, ancak mutaassıp Kaderiyye taraftarlarını ülke dışına sürgüne gönderdiği belirtilmiştir.²²⁰⁶

Ömer b. Abdülazîz, sünnete ve selefe bağlı, sahâbenin hislerine, düşüncelerine ve hayat tarzına âşık, büyük bir zâhid âlimdir. Dolayısıyla İslâm'ın özellikle inanç esaslarını kelamcıdan ziyade bir zâhid ve sufi gibi anlayıp anlatmıştır. İradî özgürlük, başkalarını tefsik, tel'in ve tekfir gibi şeylerden uzak durup ilahî takdire razı olmayı, yaptığı her şeyin rıza-yı ilahîye uygun düşmesini hedeflemiş, son yıllarını kaderin en hayırlı ilahî tercih olduğuna inanarak ve cüzi iradesini terk edip külli iradeye teslim olarak, tasavvufî ifadeyle ihtiyar, sabır ve tevekkülü terk edip ilahî takdirin her şeyinden hoşnut olduğu rıza makamında yaşamıştır. Bundan dolayı tek belirleyicinin, tek seçicinin ve tek hayrın ilahî irade olduğunu ve yaratılanların yaratılış amaçlarından kendi iradeleriyle asla vazgeçemeyeceklerini vurgulamış, bu nedenle Cebri'lerin görüşünü savunmakla eleştirilmiştir. Ancak Ömer b. Abdülazîz'in kader anlayışı cebri anlayıştan biraz farklıdır. Zira her hayrın Allah'tan olduğunu, her şer ve kötülüğün ise insandan kaynaklandığını ve insanın ondan sorumlu olduğunu belirtmiştir. Cebri inancın aksine özellikle halifelik döneminde mal, mülk, eşya, güç, nüfuz, makam gibi dünyevi hazlardan uzaklaşıp yoğun bir şekilde ölüme, kabir ve âhiret hayatına yönelmiş ve kalbindeki Allah korkusu icraatlarında, yaşayışında, infak, ibadet, dua ve gözyaşlarında görünür hale gelmiştir. Bu halini kısa ve açık bir şekilde gösteren şu iki rivayeti aktaralım. Her gece fakihleri toplayıp aralarında ölümü, kıyameti ve âhireti müzakere ederler, sonra da önlerinde bir cenaze varmış gibi ağlardı.²²⁰⁷ Mezyed b. Havşeb, takvasının derinliğini tasvir için “Hasan-ı Basrî ile Ömer b. Abdülazîz kadar çok korkan herhangi bir kişi görmedim. Sanki Cehennem sadece bu ikisi için yaratılmış gibiydi” demiştir.²²⁰⁸ Aynı şekilde Ömer b. Abdülazîz, dünyevi çağrı ve istekleri terk edip işlerinde sadece Allah'ın takdir ettiği şeyleri hedeflediğini²²⁰⁹ ve her işinde Allah'ın takdirinin gerçekleştiği yer ve zamanlar dışında bir arzuya sahip olmaz hale

²²⁰⁵ er-Rumeyh, a.g.e., s. 264-265.

²²⁰⁶ Yiğit, İsmail, “Ömer b. Abdülazîz”, *DİA*, XXXIV, 54.

²²⁰⁷ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 215; Zehebi, *Târihu'l-İslâm*, III, 128-129; İbn Receb, *Mecmûu Resâil*, II, 503; Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 178.

²²⁰⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 386; İbn Asâkir, *Târihu Dımaşk*, XLV, 236; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 226.

²²⁰⁹ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 231, 310, 311.

geldiğini açıklamıştır.”²²¹⁰ Benzer şekilde “Allah, bir kuluna hayır murad ederse onu kötülükten uzak tutar, o kabul etmezse kötülüğü ondan uzaklaştırır”²²¹¹ demiş, birçok defa “Allahım! Beni kazan ile razı et. Takdirinde de bana bereketler ve uğur nasib et ki, hakkımda ertelediğin bir şeyi erkene almanı, öne aldığın bir şeyi de ertelemeni istemeyeyim” şeklinde dua etmiştir.²²¹² Yine bir adam Ömer b. Abdülazîz’e gelip ona arzulara uymakla ilgili bazı şeyler sorunca ilk mekteplerde ve bedevîde olan çocuk inancına bağlı kalmasını ve inançla ilgili tartışmalardan uzak durmasını tavsiye etmiştir.²²¹³

F. MÜRCİE

Ömer b. Abdülazîz’in fitnelerden ve tekfirden uzak duran Mürcie’yle ilişkisi olduğu ifade edilmiştir. Mürcie, Müslümanların birliğini İslâm’ın önemli bir amacı olarak görür, bundan dolayı fitne ve savaşları onaylamaz ve haklarındaki son hükmü Allah’a bırakır. İlk iki halifeyi savunurlar, Hz. Osman, Hz. Ali ve sonraki halifelerin arasında ayrım yapmazlar. Hz. Ali’nin lanetlenmesine karşı çıkarlarken ikisine de hayır dua ederler. Sahâbeye düşmanlık etmeyi doğru bulmazlar ve büyük günah işleyenlerin mü’min olduğunu söylerler. Müslümanların birbiriyle savaşmasını yanlış gördükleri gibi kendileri de bu çatışmalara katılmazlar.²²¹⁴

Fitneler ve fitnelere iştirak edenler hakkında hükmü Allah’a havale etmek, büyük günah işleyenleri tekfir etmemek, dinin gayesi birliği sağlamak olduğu için tüm Müslümanları kardeş ve eşit kabul etmek, Ömer b. Abdülazîz’in önem verdiği ilkeler olduğu gibi Mürcie’nin de temel esaslarını oluşturmaktadır. Ömer b. Abdülazîz’i ziyarete gelen üç kişilik Mürcî grup,²²¹⁵ Ömer b. Abdülazîz’in ircâ fikrini kabul ettiğini savunmuştur. Ömer b. Abdülazîz’in, Mürcie’ye Emevî halifeleri içinde en büyük

²²¹⁰ Fesevî, *el-Ma’rife*, I, 570.

²²¹¹ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 224.

²²¹² İbnü’l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 232; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 97. Muhafızı Ömer b. Hammâd, Ömer b. Abdülazîz’in namazının sonunda şöyle dua ettiğini bildirmiştir: “Allahım! Sen beni yaratılmama şahit tutmadın ve benim hakkımda bana görüş sormadın. Ancak beni istediğin zaman var ettin. Ezeli ilminde beni saîd (kurtulmuş) olarak yarattınsa beni saadette kullan. Ezeli ilminde beni şakî (bahtsız, kurtulamamış) olarak var ettinse beni şakilikten saidlîğe döndür. Zira Sen, dilediğini siler, dilediğini bırakırsın. Kitapların anası senin katındadır. Allahım! Ben senin rahmetine ulaşmaya layık değilsem Sen’in rahmetin bana ulaşmaya kadirdir. Beni merhametinle ona ulaştır. Zira Sen her şeye kadirsin.” İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLIII, 569-570.

²²¹³ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 364; İbnü’l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 83.

²²¹⁴ Kutlu, Sönmez, “Mürcie”, s. 115.

²²¹⁵ Üç kişilik mürcî grup, Ömer b. Abdülazîz’le ircâ hakkında konuştuklarını, sözlerinin hiçbirine karşı çıkmadan kendilerini tasdik ettiğini savunmuştur. İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLVII, 63.

desteği verdiği, Hâriciler'le mücadelede Mürciiler'le işbirliği yaptığı, ondan sonra Mürchie'nin Emevîler'le ilişkilerinin bozulduğu ve daha sonra mevâliden cizye alınması üzerine Horasan gibi yerlerde çıkan ayaklanmalara Mürciiler'in de destek verdiği belirtilmiştir.²²¹⁶ Ancak Mürchie'nin dinî görüşlerini o devirdeki sünnet ve selef çizgisini takip eden insanların çoğunun paylaşması, onların Mürciî olduğunu göstermez. Diğer yandan Mürchie şeklinde isimlendirilen bu mezhep, o dönemde klasik anlamda bir mezhep olmayıp farklı kesimlerden oluşan, ancak benzer düşünceleri savunan dağınık kişiler topluluğu olarak yorumlanırsa daha isabetli olacaktır.

G. GAYR-I MÜSLİMLER*

Ömer b. Abdülazîz devrinde devlet, ordu ve siyasî hakimiyet Müslüman Arapların elinde olsa da gayri müslimler, halkın önemli ve etkili bir kısmını oluşturuyordu, aynı zamanda ziraat, ticaret, zanaat, sanat, kültür gibi alanlarda oldukça etkin durumdaydılar. Dolayısıyla onun dönemindeki toplumu ve devlet toplum ilişkilerini daha iyi anlayabilmek için zimmîlerin durumunu tespit etmek önem arz etmektedir.

1. Gayri Müslimleri Görevden Azletmesi

Gayri müslimler, daha önce olduğu gibi Emevîler devrinde de mabedlerinde ibadetlerini özgürce eda etmişler, davalarını kendi mahkemelerinde çözmüşler, çocuklarını kendi okullarında okutup serbestçe ticaret yapmışlardır. Emevî halifeleri, Abdülmelik b. Mervân'a kadar ihtiyaçtan dolayı gayri müslimlere müsamahakâr davranmış, onlara çeşitli önemli görevler vermişlerdir. Abdülmelik b. Mervân, divanları Arapçalaştırarak bazı Müslüman olmayan memurların işine son verirken oğlu Velîd b. Abdülmelik ve halefleri de onu takip etmiştir.²²¹⁷

Ömer b. Abdülazîz, Sâlim b. Abdullah b. Ömer b. Hattâb'a mektup yazıp Hz. Ömer'in yolunu izleyeceğini belirterek onun anlaşmalılar (Zimmîler) hakkındaki uygulamalarını yazıp kendisine göndermesini istemiş, Hz. Ömer'in uygulamalarını

²²¹⁶ Öz, Mustafa, *Mezhepler Tarihi*, s.328-329 ; Kutlu, Sönmez, "Mürchie", s. 104.

* Bu başlık altında yer alan verilerden makale üretilip yayımlanmıştır. Koç, Kasım. "Ömer b. Abdülazîz'in Gayrimüslimlerle İlişkileri". Balıkesir İlahiyat Dergisi 16 (Aralık 2022), 233-272.

²²¹⁷ Yüksel, *Hıristiyanlar*, s. 76-77.

yazıp gönderen Sâlim b. Abdullah b. Ömer b. Hattâb ise Hz. Ömer'in yaptıklarını bu zamanda yaparsa Allah katında ondan belki daha üstün olacağını bildirmiştir.²²¹⁸

Ömer b. Abdülazîz'in zimmîlerle ilgili en dikkat çeken ve tartışmalara konu olan uygulamalarından biri, gayri müslim memurları her yerde ısrarlı bir şekilde devlet görevlerinden uzaklaştırmasıdır. Nitekim tüm valilerine gönderdiği talimatlarda zimmî görevlilerin azledilmesini ve hiçbir zimmîye tekrar devlet görevi verilmemesini emrettiği birçok kaynakta kayıtlıdır. Söz konusu mektuplarında Müslümanların daha önce işleri iyi bildiklerinden dolayı zimmîleri tahsildarlık, kâtiplik ve idarecilik alanlarında istihdam ettiklerini ve uzun bir süre bu vazifelerini sürdürdüklerini hatırlattıktan sonra Allah'ın kendisi vasıtasıyla bu müddeti sona erdirdiğini, artık onlara muhtaç olmadıklarını bildirmiştir.²²¹⁹

Ömer b. Abdülazîz'in bahsedilen yeni kararı, büyük oranda gayri müslimlere farklı bakışına dayanmaktadır. Nitekim valilerine gönderdiği mektuplarında Müslümanların şirk ve küfür ehlini (gayri müslimleri) Allah'ın koyduğu konuma koymaları, Allah'ın onları yerleştirdiği zillet ve alçaklık statüsüne yerleştirmeleri, tüm zimmî memurları azletmeleri ve onları resmî görevlere atayarak Müslümanların başına musallat etmemeleri gerektiğini hatırlatmıştır.²²²⁰ Yine ona göre Allah, zillet ve küçüklüğü Müslümanlara muhalefet edenlerin başına geçirirken, İslâm ile Müslümanlara ikramda bulunmuş, onları şereflendirip üstün kılarak insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmet yapmıştır.²²²¹ Aynı manadaki mektuplarında Allah'ın müşrikleri şeytanın askerleri, tüm amelleri boşa giden necis kişiler ve lanet edenlerin lanetinin zorunlu olduğu kimseler olarak nitelendirdiğinden söz ettikten sonra gayri müslimleri azletmenin, onların dinini iptal etme ve onları Allah'ın layık gördüğü hor ve hakir konuma indirme anlamına geldiğini açıklamıştır.²²²² Onları görevlendirmenin kötü sonuçları bağlamında yetki verildiğinde Müslümanlara kendi hükümlerini uygulayacaklarına, Müslümanların sahip olduklarına tamah ederek onları istismar edeceklerine, ihtiyaçlarını azaltıp zarar vereceklerine, onları aldatıp mahrum

²²¹⁸ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 107-108; Âcurrî, *Ahbâru Ömer b. Abdülazîz*, s. 70-73.

²²¹⁹ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 140; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 173.

²²²⁰ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 196.

²²²¹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 164; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 119-120.

²²²² İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 140; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 173. Ayrıca bk. Cibrîl, a.g.e., s. 836.

bırakacaklarına işaret etmiştir.²²²³ Müslümanların işlerine gayri müslimleri kesinlikle atamamalarını istedikten sonra aksi durumda atanan zimmîlerin Müslümanlara karşı ellerini ve dillerini uzatacaklarını, Allah'ın Müslümanları üstün kılmasından sonra onları zelil edeceklerini, tuzaklarla ve sert-küstah davranışlarıyla karşı karşıya bırakacaklarını bildirmiştir. Ayrıca "Ey iman edenler! Sizden olmayanlardan hiçbir sırdaş edinmeyin. Onlar size fenalık etmekten asla geri kalmazlar. Hep sıkıntıya düşmenizi isterler."²²²⁴ ve "Ey inananlar! Yahudileri ve Hıristiyanları dost edinmeyin, onlar birbirlerinin dostudur."²²²⁵ âyetlerine dayanarak onların Müslümanları aldatıp kandırmayacaklarından emin olunamayacağını hatırlatmıştır.²²²⁶ Ömer b. Abdülazîz, yukarıda açıkladığı nedenlerden dolayı valilerine tüm gayri müslim memurları görevden almalarını ve onların yerine dininden, güvenilirliğinden, dürüstlük ve temizliğinden memnun oldukları Müslüman kişileri getirmelerini emretmiştir.²²²⁷

Ömer b. Abdülazîz'in Müslüman olmayan memurların azledilmesi emrini sıkı bir şekilde takip ettiği ve görevine devam eden bir gayri müslimin bulunduğunu öğrendiğinde talimatını yenilediği görülmektedir. Nitekim zimmî âmiller istihdam etmemesini emretmesi üzerine Adî b. Ertât, İbn Ra'sî'l-Bağî²²²⁸ ve Zâdânferûh b. Bîzî'yi²²²⁹ görevinden alırken Zâdmerd b. el-Hürbüz'ü yerinde bırakmış, ancak Ömer b. Abdülazîz'in ikinci mektubu üzerine onu da görevden almak zorunda kalmıştır.²²³⁰ Aynı şekilde bir valisine gönderdiği mektubunda Nabatî Hristiyan olan kâtabî Hasan'a Müslüman olmasını teklif etmesini, olmazsa görevden almasını bildirmiştir.²²³¹

Ömer b. Abdülazîz'in zimmî görevlileri azletmesi, farklı yorumlara konu olmuştur. Onlardan birine göre zimmî memurları görevden alması, kendisinin zalim,

²²²³ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 196.

²²²⁴ Âl-i İmrân, 118.

²²²⁵ Mâide, 51.

²²²⁶ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 164; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 119-120.

²²²⁷ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 196. Hz. Ömer ve dört imam da zimmîlerin görevlendirilmemesi gerektiğine hükmetmiştir. İbn Şukayr, a.g.e., II, 341. Ancak Mustafa Fayda, Hz. Ömer devrinde zimmîlerin zorunluluktan dolayı resmî görevlere atandığının kesin olduğunu bildirmiştir. (Fayda, a.g.e., s. 196.) Hammaş ise mahalli işlerde zimmîlere görev verirken kâtiplik gibi Müslümanların işlerine tayin edilmelerini hoş karşılamadığını belirtmiştir. (Hammaş, a.g.m., s. 184.) Hz. Peygamber (sav) ve Hz. Ömer'in görevlendirdiği veya faydaladığı gayri müslimler için bk. Adıgüzel, Adnan-Çakan, Barış. "Emevîler Döneminde Gayrimüslim İstihdamı (41-132/661-750)", *İstem*, 17/34 (2019): s. 334-336.

²²²⁸ İskenderiye halkından olup Abdülazîz b. Mervân'ın doktoruydu ve son hastalığında Velîd b. Abdülmelik'i de muayene etmiştir. Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 92; İbn Fadlullâh el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, XXIV, 403-404.

²²²⁹ Haccâc b. Yûsuf'un mecûsî kâtabiydi. Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 114.

²²³⁰ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 164; Yüksel, *Hıristiyanlar*, s. 90-91.

²²³¹ Öztürk, a.g.e., s. 604.

devrinin ise kara dönem olarak anılmasına neden olsa da anlaşmalara ters olmayıp Müslümanların desteğini kazanmış bir adımdır. Ancak topluca uzaklaştırılmaları idareyi çalışamaz hale getireceğinden dolayı sadece üst düzey görevlilere dair bir emir olarak anlaşılması ve yetkisini kötüye kullanan, devletin esas unsuru Müslüman halkı aşağılayarak kadrolaşıp yolsuzluk yapan gayri müslim bürokratların görevden alınması şeklinde yorumlanması daha doğru olur. Ne var ki bu uygulama ondan sonra devam ettirilmemiştir.²²³² Ne var ki Ömer b. Abdülazîz'in Müslüman olmayan memurların azledilmesi emrini sert ve tavizsiz bir şekilde verdiği, sıkı bir şekilde takip edip uygulanmadığını gördüğünde de müdahale ettiği ve bazı memur adaylarının babasının gayri müslim olmasını bile sakıncalı bulduğu dikkate alındığında sadece süistimal edenlerin değil tüm zimmî memurların azlini emretmiş olması daha makul görünmektedir. Bunun yanında uygulamaya koyacağı devleti ve milleti İslâmileştirme projesine engel olacaklarına inandığından²²³³ veya kötülüklerinden emin olunamayacağından²²³⁴ veya Hz. Ömer'in zimmîlere görev verilmemesi tavsiyesinden ve gayri müslimlerin Müslümanların elde ettiği ganimetleri alıp satarak büyük servet ve nüfuz sahibi olduklarını gördüğünden dolayı²²³⁵ devlet dairelerinde çalışan gayri müslimleri görevlerinden uzaklaştırdığı da belirtilmiştir.

Yukarıdaki sözlerine göre Ömer b. Abdülazîz, Allah'ın İslâm ile Müslümanları şerefendirip üstün kıldığını ve onları insanlık için en hayırlı ümmet haline getirdiğini, gayri müslimleri ise tüm yaptıkları boşa gidecek, hor, hakir, zelil, necis, Müslümanların ve İslâm'ın iyiliğini değil kötülüğünü isteyen, İslâm'a karşı nefretleri sebebiyle Müslümanlara zarar verecek, onları zelil etmeye çalışacak, güvenilmez şirk ve küfür ehli olarak tarif ettiğini belirtip kendisinin de öyle gördüğünü açıklamış, tüm Müslümanların da onları Allah'ın koyduğu hor ve zelil konuma yerleştirmeleri gerektiğini vurgulamıştır. Onların dinini iptal etmek ve onları Allah'ın layık gördüğü hor ve hakir konuma indirmek için görevden aldığını ifade etmiştir. Netice olarak Ömer b. Abdülazîz'in birçok konuda olduğu gibi bu alanda da mutlak adaleti gerçekleştirme, sosyal bir ihtiyacı karşılama, sistemi düzeltme veya baskı ve zulüm yapma gibi bir amaç taşımadığı, sadece saf dinî gerekçelerle hareket ettiği, bu konuda Allah'ın emrini ve

²²³² Arslantaş, "Gayr-ı Müslimler", s. 336.

²²³³ Halil, a.g.e., s. 203.

²²³⁴ Yiğit, İsmail, "Ömer b. Abdülazîz", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV, 53.

²²³⁵ Nânâ, Mahmut, *Yahudi Tarihi*, (çev. Ahsen Batur), İstanbul 2008, s. 560.

bakışını en doğru ve en adil bir hüküm olarak görüp uyguladığı²²³⁶ ve zimmîlerin İslâm devletinde âmir ve yönetici olmaması gerektiğine inandığı söylenebilir. Ayrıca bunun anlaşmalara uygun bir adım olduğu ve zimmî bürokratların Müslümanları aşağılayıp kadrolaşmasından Müslüman halkın duyduğu rahatsızlığı gidermek amacını da taşıdığı açıktır. Ancak bu bakış açısının onu zimmîlere karşı baskı ve zulme sevketmediğini, aksine adil davrandığını belirtmek gerekir. Zira Hz. Peygamber (sav) ve selevin belirlediği sınırlar içinde onlara karşı Müslümanları kayırmayıp adil davrandığını, bazı vergilerini düşürdüğünü, el konulan bazı mülklerini geri verdiğini ve başka birçok şikâyetlerini giderdiğini aktaran çok sayıda rivayet olup yeri geldikçe aktarılıp değerlendirilecektir. Nihayetinde bu adım, Müslümanları ve mevâlîyi mutlu ederken artan ihtidalar ve azalan itibarları nedeniyle gayri müslimleri derinden üzmüş olmalıdır.

Ömer b. Abdülazîz, memur adayının Müslüman olmasını yeterli görmeyip edepli, salih ve haddini bilen biri olmasını da şart koşmuş, babasının zimmî olmasını bile sakıncalı bulmuştur. Nitekim Dımaşk valisi Süleyman b. Sa'd'a bir âmilinin zındık olduğunu öğrendiğini bildirince vali, kâfir olan babasının Allah Rasûlü'ne (sav) zarar vermediği karşılığını vermiş, bu sözlere çok öfkelenen Ömer b. Abdülazîz, onu görevden almıştır.²²³⁷ Aynı şekilde babası Hristiyan veya başka bir dine mensup olan Müslüman kâtipler getirildiğinde halife neden Muhâcirlerin çocuklarından getirmediğini sorup serzenişte bulunmuş, kâtipler yukarıda zikredilen aynı cevapları verince onları azletmiştir.²²³⁸ Aynı anlamda Şam'da güvenilen bir kâtibin bir kasabada babası Maniheist olmaktan zanlı olan bir adamı istihdam ettiğini öğrenen Ömer b. Abdülazîz'in nedenini sormasına karşılık adam, babasının öyle olmasının kendisini ilgilendirmedeği, zira Hz. Peygamber'in (sav) babasının da müşrik olduğu karşılığını vermiştir. Buna çok sinirlenen Ömer b. Abdülazîz, kendisi için asla çalışamayacağını bildirip azletmiştir.²²³⁹

Gayri müslim görevlilerin uzaklaştırılması, Ömer b. Abdülazîz'in zimmî memurları ve Kıptî köy muhtarlarını görevden alıp Müslümanları

²²³⁶ Yüksel, *Hristiyanlar*, s. 140.

²²³⁷ İbn Asâkir, *Târihu Dımaşk*, XXII, 321; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, III, 55.

²²³⁸ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 283-284; İbn Asâkir, *Târihu Dımaşk*, XLV, 222; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 76.

²²³⁹ Buna çok sinirlenen Ömer b. Abdülazîz, "Ah!" deyip yere çizgi çizdi, sonra başını kaldırıp "Onun dilini mi keseyim? Elini ve ayağını mı keseyim? Boynunu mu vurayım" dedi. Sonra "Sen onu Hz. Peygamber'e (sav) denk mi tuttu? Hayatta olduğum sürece benim için çalışamazsın" dedi. İbn Asâkir, *Târihu Dımaşk*, XLV, 222.

görevlendirmesiyle²²⁴⁰ devam etmiş, Hişâm b. Abdülmelik'in dihkânları ve diğer gayri müslimleri divanlardan azletmesiyle tamamlanmıştır.²²⁴¹

2. Zimmilere Yönelik Hukukî Uygulamalar

Ömer b. Abdülazîz, zimmîlere yönelik daha önce mevcut olup görmezden gelinen bazı kuralları etkin bir şekilde uygulamaya başladığı gibi bir kısım yeni sınırlama ve yasaklar da getirmiştir. Yeni kurallar içinde zimmî kasapların Allah'ın adını zikretmeden hayvan kesmelerini, zimmîlerin içki ticareti ve naklini, camilere girmelerini, cuma günü cuma namazı kılınıncaya kadar hamamlara gelmelerini, ziraat aletlerini ve haraç topraklarını satmalarını yasaklaması, fetihten sonra inşa edilen kiliseleri yıktırması, her bir rahibe iki dinar cizye koyması, tüm gayri müslim görevlileri görevden alması, kılık kıyafet, binek hayvanları ve haç taşımayla ilgili bazı sınırlamalar getirmesi sayılabilir.

Ömer b. Abdülazîz'in gayri müslimlere getirdiği sınırlamalardan birisi, hamamlarla ilgilidir. Nitekim valilerine gönderdiği bir mektubunda cuma günü cuma namazı kılınıncaya kadar Yahudi, Hristiyan ve Mecûsîler'in hamama kesinlikle girmemesini emretmiş²²⁴² ve böylelikle Müslümanların cuma namazı için gusül abdesti alabilme fırsatlarını çoğaltmaya çalışmıştır.

Ömer b. Abdülazîz'in başka bir sınırlaması camilerle alakalıdır. Nitekim bir mektubunda valilerine Yahudi ve Hristiyanların Müslümanların mescidlerine girmelerini engellemelerini emretmiş, buna dayanak olarak da "Ey inananlar! Doğrusu puta tapanlar necis/pistirler, bu sebeple bu yıldan sonra Mescid-i Haram'a yaklaşmasınlar"²²⁴³ âyetini zikredip tüm gayri müslimlerin müşrik ve necis olduğunu bildirmiştir.²²⁴⁴

Ömer b. Abdülazîz, zimmîlere hukuk ve cezalandırma bakımından da farklı muamele etmiştir. Nitekim Rum toprağında casusluk yaparken yakalanan biri Müslüman, diğeri zimmî iki kişi getirilince zimmîye ölüm cezası verirken Müslümanı

²²⁴⁰ Kara, *Mecûsîler*, s. 175; Hatalmış, "Ömer B. Abdülazîz'in İslâm Toplumunu Yeniden İnşası", s. 345; Hammaş, a.g.m., s. 187.

²²⁴¹ Söylemez, *Küfe*, s. 259; Atçeken, *Hişâm b. Abdülmelik*, s. 213. Ömer b. Abdülazîz ısrarla zimmîlerin görevden alınmasını emretse de ihtiyaçtan dolayı bazılarının görevlerine devam ettiği ifade edilmiştir. Mantran, a.g.e., s. 198.

²²⁴² *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 176.

²²⁴³ Tevbe, 9/28.

²²⁴⁴ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 325. Hz. Ömer, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, imam Ahmed, imam Şâfiî ve diğerleri, gayri müslimlerin camiye girmemesi gerektiği görüşündedirler. İbn Şukayr, a.g.e., II, 324.

cezalandırmıştır.²²⁴⁵ Ömer b. Abdülazîz, öldürdüğü kafire karşılık Müslümanın öldürülmeyeceği, sadece diyet vereceği görüşünde olduğundan döneminde müste'meni (ülkeye gelen gayri müslim) öldüren Müslümanın öldürülmeyeceğini, ancak diyetini velisine ödeyip hapsedileceğini bildirmiş,²²⁴⁶ Kûfe valisi Abdülhamîd b. Abdurrahmân'ın sorusu üzerine Hıristiyanın, Yahudinin ve Mecûsînin diyetininin Müslümanın diyetinin yarısı olacağını bildirmiştir.²²⁴⁷ Kûfe'de bir adamın irtidad etmesi üzerine Ömer b. Abdülazîz, ona cizye koyulduktan sonra serbest bırakılması talimatını vermiş,²²⁴⁸ Cezîre'de Müslüman olan bazı zimmîler, çok geçmeden eski dinlerine dönünce durumu mektupla halifeye bildiren Meymûn b. Mihrân'a İslâm'ın esaslarını öğrenmedikleri için onlara cizye koyduktan sonra serbest bırakmasını bildirmiştir.²²⁴⁹

Ömer b. Abdülazîz'in, içki ticaretine ve nakline ilişkin yeni yasaklamalar koyduğu görülmektedir. Nitekim önceki yöneticiler içki alışkanlığına karşı esnek davranırken Ömer b. Abdülazîz, içki alışkanlığının yayılmasına mani olmak maksadıyla içki taşınmasını ve ticaretini de yasaklamış,²²⁵⁰ zimmîlerin Müslümanların şehirlerine içkileriyle gelmelerine ve oralara içki sokmasına izin vermeyerek²²⁵¹ içki kullanımının yaygınlaşmasını engellemeye çalışmış, içkiyi azaltma tedbirleri kapsamında içkilerin Irak'ta bir yerleşim yerinden diğerine taşınmamasını emretmiştir.²²⁵² Aynı maksatla Vâsıt'taki sorumlu Muhammed b. Münteşir'e gemilerdeki her içki fiçısına su ve tuz döküp sirkeye dönüştürmesini,²²⁵³ Hunâsıra'da içki tulumlarının kesilip parçalanmasını, içki çömlüklerinin de kırılmasını emretmiştir.²²⁵⁴

²²⁴⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 345. Dört mezhep imamı da aynı görüştedir. İbn Şukayr, a.g.e., II, 446.

²²⁴⁶ İbn Şukayr, a.g.e., II, 23, 25.

²²⁴⁷ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 186. Ayrıca bk. İbn Şukayr, a.g.e., II, 56-57. Sünnete göre Müslümanın diyetiyle muâhedîn diyeti aynı iken Muâviye'nin bunu yarıya indirip yarısını beytülmal'e aldığı aktarılmıştır. (İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 448-449, XIII, 13.) Emevîler döneminde anlaşmalının (muahid) yarı diyetini halifenin alması kuralını Ömer b. Abdülazîz iptal etmiştir. Zeydân, a.g.e., II, 330.

²²⁴⁸ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 189.

²²⁴⁹ İbn Şukayr, a.g.e., II, 381; Küçükbaltaçoğlu, a.g.e., s. 49.

²²⁵⁰ İçki üretilip domuz yetiştirilen ve başka yerlere satılan Kûfe'nin bir köyü, başka yerlere içki taşındığı için Hz. Ali tarafından yıkılmıştır. Söylemez, *Kûfe*, s. 337.

²²⁵¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 356; Arslantaş, "Gayr-ı Müslimler", s. 313.

²²⁵² Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 189. Kûfe'de genellikle ithalat ve gemicilik işiyle uğraşan gayri müslimler, yabancı ülkelerden haram olanlar da içinde olmak üzere çeşitli mallar getirir ve çevre vilayetlere dağıtır. Bundan dolayı Ömer b. Abdülazîz, her içki fiçısına/testisine su ve tuz döküp sirkeye dönüştürülmesini emretmiştir. Söylemez, *Kûfe*, s. 275.

²²⁵³ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 134; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, I, 282; Ebû Ubeyd (ö. 224/838), Ömer b. Abdülazîz'in zimmîlerin içki içmesine izin verirken taşımayı ve ticaretini yapmayı yasakladığını, sirkeye dönüştürülen içkilerin zimmîlere ait olduğunu, Müslümana ait olsaydı yere döküleceğini belirtmiştir. Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 134.

²²⁵⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 356.

Ömer b. Abdülazîz, bunların yanında haraç toprakları ve zirai aletlerle ilgili bazı yasaklar da koymuştur. Nitekim ziraatı geliştirip haraç gelirini korumak için zimmîlerin ikna edilerek köylerine döndürülmesini isteyen Ömer b. Abdülazîz, valilerine gönderdiği mektupta ellerinde haraç arazisi bulunan zimmîlerin Müslümanlara ait fey kabul ettiği arazilerini satmalarına izin verilmemesini emretmiş,²²⁵⁵ aynı maksatla zimmet ehlinin zirai aletleri satmalarına mani olunmasını bildirmiş, sebep olarak da ziraat aletini satarlarsa ziraat yapamayacaklarını, dolayısıyla haraç veremeyeceklerini belirtmiştir.²²⁵⁶

Ömer b. Abdülazîz'in zimmîlerin hayvan kesimine de bazı sınırlamalar getirdiği anlaşılmaktadır. Nitekim dinî nedenlerle Hıristiyanların kasaplarına muhafızlar veya görevliler gönderip ellerinde kırbaçlar olduğu halde onların başlarında ayakta bekleterek Allah'ın adını zikretmeden hayvanları kesmelerini engellemeye çalışmıştır.²²⁵⁷ Aynı şekilde valilerine gönderdiği mektuplarda da çarşılarda zimmî kasapları kestikleri her hayvanın üzerine Allah'ın adını zikretmekle, ölmedikçe boğazını kesip parçalamamakla, hayvanı kanlı, kesilip boğazlanmış halde bırakmakla ve aldatma olduğundan dolayı eti şişirmemekle yükümlü tutmalarını emretmiştir.²²⁵⁸

Ömer b. Abdülazîz'in cizye yükümlülerine rahipleri de dâhil ettiği rivayet edilmiştir. Nitekim ilk defa Abdülmelik b. Mervân rahiplerden bir dinar cizye almış,²²⁵⁹ Süleyman b. Abdülmelik devrinde zimmîler cizyeden kurtulmak için rahip olup kiliselere yığılınca tekrar rahiplerden bir dinar cizye alınmışsa da bu uygulama kısa sürmüştür.²²⁶⁰ Malı mülkü olmayıp kiliseye bağlı olan rahiplerden cizye alınmamış, geçimini kendisi sağlayan varlıklı rahip ve papazlardan alınmıştır.²²⁶¹ Ömer b. Abdülazîz ise manastır sakini her bir rahibe iki dinar cizye ödemeyi zorunlu

²²⁵⁵ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 122; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 366; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, I, 268.

²²⁵⁶ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 122; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, I, 268.

²²⁵⁷ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 178. Ömer b. Abdülazîz'le birlikte dört imamın da zimmînin kurbanı keserken Allah'tan başkasının adını zikretmesi durumunda etinin haram olacağı görüşünde olduğu belirtilmiştir. İbn Şukayr, a.g.e., II, 351.

²²⁵⁸ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 193.

²²⁵⁹ Erkoçoğlu, a.g.e., s. 401; Dûrî, *İslâm Kurumları Tarihi*, s. 155.

²²⁶⁰ Erkal, a.g.e., s. 237-238.

²²⁶¹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 135. Ayrıca bk. Erkal, a.g.e., s. 241. Papirüs belgelerinde Mısır'da rahiplerin cizye ödediğini ifade eden bir şey yoktur. Papazlardan bir kısmının ödediği, diğer kısmının ise ödemediği belirtilmektedir. (Dûrî, *İslâm Kurumları Tarihi*, s. 159.) Kadın, çocuk, köle, sakat ve hastalar cizyeden muaf idi. Zimmî din adamları, cizyeyi Abdülmelik b. Mervân'dan sonra ödemişlerdir. Mantran, a.g.e., s. 201.

kılmıştır.²²⁶² Ebû Ubeyd (ö. 224/838)'e göre Ömer b. Abdülazîz, bunu ancak ödeme güçlerinin olduğunu ve dindaşlarının onların ihtiyaçlarını karşıladıkları gibi bunu da yüklenebileceklerini bildiği için yapmıştır.²²⁶³ Bunun dışında Ömer b. Abdülazîz, Müslümanların azat ettiği gayri müslimden de cizye almıştır.²²⁶⁴

Ömer b. Abdülazîz, yeni kilise inşası ve yıkılmasına dair yeni talimatlar yayınlamıştır. Nitekim Horasan valisi Abdurrahmân b. Nuaym'a üzerinde anlaşma yaptıkları ne bir kiliseyi ne havrayı ne de ateşperest mabedini yıkmamalarını, ne bir kiliseyi ne ateşperest mabedini yeniden inşa etmemelerini emretmiş, aynı mektubu diğer valilere de yollayıp²²⁶⁵ yeni mabedlerin inşasının caiz olmadığını, inşa edilirse yıkılması gerektiğini bildirmiş,²²⁶⁶ ancak zimmîlerin eski mabedlerini tamir ve korumak için vakıf kurmalarına izin vermiştir.²²⁶⁷ Ömer b. Abdülazîz, savaşla fethedilen yerlerdeki mabetlerin Müslümanlara geçtiğini ve istedikleri zaman yıkabileceklerini bildirmiştir. Nitekim Emevîye Camii davasından vazgeçmeleri karşılığında anlaşma dışındaki on kiliseyi verme veya onları yıkmaya tehdidi üzerine Hristiyanların bu öneriyi kabul ettikleri bilinmektedir. Aynı şekilde rivayetlere göre Ömer b. Abdülazîz, sulh ile fethedilen yerlerin anlaşmalarında yer alan kiliselere dokunmamış, ama anlaşma dışında kalan ve savaşla alınmış veya Müslümanlarca kurulmuş kentlerde yeni yapılan birçok kilisenin yıkılması için valilerine talimatlar vermiş, fetihten sonra inşa edilmiş kiliseleri yıktırmıştır. Nitekim Urve b. Muhammed, onun emri üzerine Yemen'deki bu tür kiliseleri yıktırılmış,²²⁶⁸ aynı şekilde Mısır'daki Yuhanna kilisesi gibi yeni yapılan

²²⁶² Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 52; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, I, 163. Ayrıca bk. Özkuyumcu, a.g.e., s. 111. Sadece kadınları ve çocukları istisna ettiği ve ergen olan tüm erkekleri istisna etmeden zikrettiği açıklanarak Hz. Ömer'in, İbn Hazm ve Şâfiî'nin de aynı görüşe ulaştığı belirtilmiştir. (İbn Şukayr, a.g.e., II, 265, 377-378.) Küçükbaltaçoğlu, bunun kıtlık esnasında cizye vermemek için rahip elbisesi giyip kiliselerde yaşamaya başlayan kişilere karşı alınmış bir tedbir olduğunu ifade etmiştir. Küçükbaltaçoğlu, a.g.e., s. 50; Zeydân, a.g.e., II, 371.

²²⁶³ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 52; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, I, 163. Rahiplerden cizyeyi kaldırıp kilise ve piskoposların mallarından vergi alınmasını yasakladığı, (Halil, a.g.e., s. 164; Eminoğlu, a.g.e., s. 143; Çelik, a.g.m., s. 630.) Mısır'daki kilise arazilerini belirli vergilerden muaf tuttuğu, (Hodgson, a.g.e., I, 336.) ruhban sınıfını ve cizye ödemekte zorlananları geçici süreyle cizyeden muaf tuttuğu da ifade edilmiştir. Yiğit, İsmail, "Ömer b. Abdülazîz", *DİA*, XXXIV, 54.

²²⁶⁴ İbn Şukayr, a.g.e., II, 379.

²²⁶⁵ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 123; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, I, 269; Taberî, *Târîh*, VI, 571. Ayrıca bk. Yüksel, *Hristiyanlar*, s. 97; Kara, *Mecûsiler*, s. 234; Eser, a.g.e., s. 146; Eş-Şebremî, a.g.e., s. 131-132.

²²⁶⁶ İbn Şukayr, a.g.e., II, 367; Yüksel, *Hristiyanlar*, s. 97; Fâûr, a.g.e., s. 42.

²²⁶⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 275. Ayrıca bk. Ağırakça, *Ömer İbn Abdülazîz*, s. 128; İbn Şukayr, a.g.e., II, 360; Çelik, a.g.m., s. 623; Cibril, a.g.e., s. 834.

²²⁶⁸ Ömer b. Abdülazîz'in vefatındanın ardından Yezid b. Abdümelik de sonradan yapılan kiliseleri yıktırmayı sürdürmüştür. (İbn Kayyim, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, III, 1184, 1194; Öztürk, a.g.e., s.

kiliseler, Müslümanların tepki gösterip ayaklanmasına yol açması üzerine yıkılmıştır.²²⁶⁹

Ömer b. Abdülazîz'in Arap Hristiyanlardan neden cizye alınmadığı sorusuna Hasan-ı Basrî ikisinin de bid'atçı değil takipçi olduğundan söz edip Hz. Ömer'in bunda bir maslahat gördüğünü ifade eden bir cevap göndemiştir.²²⁷⁰ Arap ve Hristiyan Tağlib kabilesi, Bizansa sığınmaları, büyük bir güç olmaları ve cizye ödemeyi aşılanma olarak kabul etmeleri nedeniyle Hz. Ömer devrinde iki kat zekât ödemekle yükümlü tutulmuştur.²²⁷¹ Yine Benî Tağlib'den bazı kişiler, gelip kendilerini Arap kardeşlerinin içine katmasını talep ettiklerinde Ömer b. Abdülazîz, Arapların seçkinleri iken onları kimin dışarı attığını sormuş, Hristiyan olduklarını belirtmeleri üzerine halife, onların perçemlerini kırpılmış, ridalarından birer karış yırttıktan sonra onları kuşak olarak sarmalarını emretmiş, ardından "Sadece eğere binin, ayaklarınızı bir yana uzatın ve Allah zelil ettiğinden dolayı zelil olun" demiştir.²²⁷² Ömer b. Abdülazîz'in gayri müslimlere bakışını yansıtan bu rivayet, daha önce çoğu var olan mezkûr kuralları Müslümanlardan ayırmanın yanında özellikle hor ve hakir statülerini gösterme amacıyla koyduğuna açıkça işaret etmektedir.

Râşid halifeler döneminde gayri müslimlerle yapılan anlaşmalarda kilise ve evlerin paylaşılması, yeni mabet yapılmaması, ezan sırasında ve ibadetler dışında çan çalmama, haç çıkarmama, Benî Tağlib'e çocuklarını vaftiz etmemeleri ve Hristiyanlığa zorlamamaları, başka dinleri kötüleme, asker olan Müslümanların kıyafetlerini giymeme gibi şartlar yer almıştır.²²⁷³ Yeni mabet yapmama, casusları ve düşmanları korumama, ayinleri açıktan yapmama, kamu alanlarında haç ve kitap taşımama, Müslümanların kıyafetlerini giymeme, kaküllerini kesme/uzatmama ve silah taşımama yasakları Hz. Ömer devrinde uygulanmıştır.²²⁷⁴ Ancak bazı yazarlar, şurût-u ömeriyye

179-180; Yüksel, *Hristiyanlar*, s. 97.) Hasan, İbn Abbâs ve bir kısım fakih bu görüştedir. Dört imam da yeni kilise inşa edilmesini caiz görmemiştir. İbn Şukayr, a.g.e., II, 369-370.

²²⁶⁹ Aycan, "Ömer b. Abdülazîz ve Gayrı Müslimler", s. 79.

²²⁷⁰ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 159.

²²⁷¹ Öztürk, a.g.e., s. 498; Söylemez, *Kûfe*, s. 319.

²²⁷² *Kitâbü Sireti Ömer b. Abdülazîz*, s. 180. Hz. Ömer, Abdullah b. Ömer, imam Ahmed ve imam Şâfî bu görüştedir. Ömer b. Abdülazîz de bunu ehl-i kitabı hor ve hakir kılarak Müslümanlardan ayırmak için yapmıştır. İbn Şukayr, a.g.e., II, 319.

²²⁷³ Ayrıntısı için bk. Demirci, Abdurrahman, *Hz. Peygamber ve Dört Halife Döneminde Gayr-ı Müslim Politikaları*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Ankara: Ankara ÜSBE, 2012, s.197-199, 314-320. Hz. Ömer'in emriyle karışıklığı önlemek için cizye mükelleflerinin boyunlarına mühür vurulmuştur. Demirci, a.g.e., s. 293.

²²⁷⁴ Fayda, a.g.e., s. 199. Zimmîlere yönelik sınırlandırmalar ve eş-Şurûtu'l-Ömeriyye tartışmaları için bk. Fayda, a.g.e., s. 199-200.

adındaki zimmîlere yönelik yasaklar listesinin tümünün Hz. Ömer'e²²⁷⁵ veya Ömer b. Abdülazîz'e²²⁷⁶ ait olduğunu iddia etmişlerdir. Ne var ki kıyaslamalar sonucunda bir kısmının Hz. Ömer'e ait, diğerlerinin sonrakilere ait olduğunu savunanların görüşü daha doğru ve tutarlı²²⁷⁷ görünmektedir.

Ömer b. Abdülazîz, Hz. Ömer'in uygulamalarını esas alarak ve kendisi de bazı ilavelerde bulunarak hor ve hakirliklerinin görülmesi ve Müslümanlardan ayrılmaları için çoğu daha önce var olsa da pek dikkat edilmeyen, kılık kıyafet, binek hayvanları ve haç taşımaya ilgili olarak bazı sınırlamalar getirmiş, bazı yasaklar koymuştur.²²⁷⁸ Nitekim Ömer b. Abdülazîz, valilerine gönderdiği talimatlarda şirk ve küfür ehlini kuşak bağlamakla, semere binmekle, başlarının ortalarını tıraş etmekle²²⁷⁹ semer kullanmakla ve alın perçemlerini kırpıp kısaltmakla²²⁸⁰ yükümlü tutmalarını emretmiştir. Aynı şekilde Hristiyanların ve diğer din mensuplarının eğere binmesini, kabâ (kaftan, aba, cübbe), taylesân (şal, sarık ucu) ve halhallı şalvarlar-pantolonlar giymesini, püsküllü ayakkabılar kullanmasını ve deri zünnar takmadan yürümesini yasaklamış, mutlaka alını açık yürümelerini ve zimmîye ait bir evde bulunan silahlara el konulmasını emretmiştir.²²⁸¹ Benzer şekilde Hristiyanların ve diğer din mensuplarının eyer yerine semerlere binmelerini, kadınların da eyer değil semer kullanmalarını, hayvanlar üzerinde bacaklarını ayırmadan oturmalarını ve ayaklarını bir tarafa

²²⁷⁵ Zeydân, a.g.e., II, 364.

²²⁷⁶ Goddard, fetih sırasında yapılan anlaşmalardaki bazı sınırlamaları zikrettikten sonra bu belgelerin gerçekte Hz. Ömer'e ait olmadığını, Tritton'u kaynak gösterip aslında Ömer b. Abdülazîz'in uygulamalarını yansıtan ondan sonra uydurulmuş sınırlamalar olduğunu dile getirmiştir. (Goddard, a.g.e., s. 84-85; Lewis, Bernard, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, (trc. Bahadır Sina Şener), Ankara 1996, 36-37; Cohen, R. Mark, *Haç ve Hilal Altında Ortaçağda Yahudiler*, (trc. Ahmet Fethi), İstanbul 2013, 99 vd.) Lewis, bu şartların ilk zamanlarda askerî güvenlik tedbirleri iken sonradan toplumsal ve yasal hale getirildiği kanaatindedir. Lewis, *Yahudiler*, s. 36-37

²²⁷⁷ Tafsilatı için bk. Fayda, a.g.e., s. 200-201; Eser, Mithat, "Hz. Ömer ve Ömer b. Abdülazîz Dönemlerinde Gayr-ı Müslimlere Karşı politikalarda ötekileştirmeye dair rivayetlerin değerlendirilmesi", *Toplum-Birey İkiliminde Ortak Değerler ve Farklılıklar*, II, Konya; TİMAV Türkiye İmam Hatipliler Vakfı, 2019, s. 142.

²²⁷⁸ İbn Şukayr, a.g.e., II, 321 vd. Hz. Peygamber'in (sav) devrinden Emevîler'in sonuna kadar yapılan kılık kıyafet düzenlemeleri için bk. Öztürk, a.g.e., s. 359-373. Ömer b. Abdülazîz'in zimmîlere giyilmesini yasakladığı kubbâ, taylesân ve serâvîl hakkında imamların bir görüşüne rastlanmamıştır. İbn Şukayr, a.g.e., II, 335.

²²⁷⁹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 196.

²²⁸⁰ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 67. Ömer b. Abdülazîz'in zünnar takmaları, perçemlerini kısaltmaları ve kuşak bağlamaları emri konusunda Hz. Ömer, Abdullah b. Ömer ve birçok fakih aynı görüştedir. İbn Şukayr, a.g.e., II, 321-322.

²²⁸¹ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 140; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 176-177; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, II, 185; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 119; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 710. Benzer bir rivayet için bk. Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 140-141. Dört imam kılıç kuşanmalarının ve silah taşımalarının menedilmesi gerektiği görüşündedirler. İbn Şukayr, a.g.e., II, 326.

uzatmalarını emretmiş, valilerine bunları sert ve vurgulu bir şekilde duyurmalarını bildirmiştir.²²⁸² Zillet ve horluklarından dolayı eğer vurulan atlara ve soylu develere binmelerini de yasaklamıştır.²²⁸³

Ömer b. Abdülazîz'in gayri müslimlerin Müslümanlardan ayrılıp bilinmesi için Müslümanların kıyafetlerini kullanmalarını sert bir şekilde yasakladığı anlaşılıyor. Nitekim bir mektubunda valisine zimmîlerden birçoğunun sarık sardığını ve kıyafetlerinde Müslümanlara benzediklerini öğrendiğini belirtmiş, onları bundan şiddetli bir şekilde sakındırmasını ve onları başlarının ortasını tıraş etmekle yükümlü tutmasını emretmiştir.²²⁸⁴ Aynı şekilde bir valisine yazdığı mektubunda bölgesinde bulunan Hristiyanların çoğunun sarık giymeye başladığını, bellerine bağlamakta oldukları kuşakları bıraktıklarını, saçlarını uzatarak topuz yapmayı âdet edinip kesmeyi terkettiklerini öğrendiğine değindikten sonra bunları kesinlikle yasaklamasını emretmiş, ardından zimmîlerin bunları yapabilmesinin, ancak kendisinin zaafiyetine, aczine ve onlardan rüşvet aldığına bir işaret olduğunu hatırlatmıştır.²²⁸⁵ Yine valilerine İslâm'dan başka bir dine mensup olanların hiçbir şekilde Müslümanlara benzememelerini, sarıkları çıkarmalarını, entariler giymelerini, kâfirlerden birinin bir Müslümanı istihdam etmesine izin vermemelerini emretmiştir.²²⁸⁶

Ömer b. Abdülazîz, gayri müslimlerin ibadetlerine ilişkin bazı yasaklar da getirmiştir. Nitekim Mâlik b. Münzir'e yazdığı bir mektubunda haç işaretinin şirk ehlinin bir alameti olduğunu ve başlarına gelen veya olan her işin ondan olduğuna inandıklarını söyleyerek²²⁸⁷ açıkta hiçbir haç bırakmamasını, gördüğü her haçı mutlaka

²²⁸² *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 174; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 140.

²²⁸³ Hz. Ömer ve dört imam da bu görüştedir. (İbn Şukayr, a.g.e., II, 338.) Ömer b. Abdülazîz, hakir ve zelil görünmeleri için zimmîlerin hazz (ipekli kumaş) ve asb (Yemen'de dokunan boyalı bir kumaş) giymemelerini emretmiştir. Dört imam Müslümanlardan ayıracak elbiseler giymelerine, Ebû Hanîfe ise lüks elbise giymemelerine hükmetmiştir. (İbn Kayyim, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, III, 1273; İbn Şukayr, a.g.e., II, 330.) Ömer b. Abdülazîz, onların eğere yani ata binmesini yasaklamıştır. Hz. Ömer, Abdullah b. Ömer ve dört imam buna hükmetmiştir. İbn Şukayr, a.g.e., II, 333.

²²⁸⁴ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 151; Yüksel, *Hristiyanlar*, s. 90-91. Müslüman kıyafetlerini giyme yasağı, Müslümanların uymak zorunda olduğu kurallardan zimmîlerin sorumlu tutulmamaları ve cezalandırılmamaları amacını taşıyordu. Yüksel, "Ömer b. Abdülazîz", s. 40.

²²⁸⁵ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 140-141. Hz. Ömer ve Ebû Hanîfe, zimmîlerin Müslümanlardan ayrılabilmeleri için sarık takmalarının engellenmesi görüşündedir. İbn Şukayr, a.g.e., II, 328.

²²⁸⁶ İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-Ferîd*, V, 183.

²²⁸⁷ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LVI, 500.

kırmasını emretmiş,²²⁸⁸ Şâm Hristiyanlarının kiliselerin üzerine haç koymasını²²⁸⁹ ve kilise dışında çan çalmalarını²²⁹⁰ yasaklamıştır.

Yukarıda bahsi geçen sınırlamaların veya yasakların koyulma nedeni konusunda farklı görüşler vardır. Araştırmacılardan kimi zimmîleri Müslümanlardan ayırma ve anlaşma şartlarını uygulama maksatlı olduğunu söylerken kimi de gayri müslimleri aşağılama amacını taşıdığını iddia etmiştir. Nitekim Mustafa Fayda, gayri müslimlere yönelik bu sınırlamaların sadece Müslümanlardan ayrılmaları için konulmadığı, zira kılık kıyafet, ayakkabı, saç ve binek gibi bazı yasakların zimmîlerin aşağı konumlarını göstermeye dönük yasaklar olduğu kanaatindedir.²²⁹¹ Muhammed b. Sa'd b. Şukayr da benzer şekilde Ömer b. Abdülazîz'in bunları ehl-i kitabı hor ve hakir kılarak Müslümanlardan ayırmak için yaptığını belirtmiştir.²²⁹² Aynı hususta İrfan Aycan, kıyafet yasaklarının zulmetmek için değil, uymadıkları anlaşmaları uygulama, Müslümanların egemenliğini ve ayırışmayı vurgulama ve bundan rahatsız olan Müslüman halkı memnun etme amacına yönelik olduğunu ifade etmiştir.²²⁹³ Oryantalistlerin Ömer b. Abdülazîz'in dönemi için kara dönem, kendisi için de zalim ifadesini kullandığını belirten Nuh Arslantaş ve Mithat Eser, kıyafet sınırlamalarının Müslümanlardan kolayca ayrılmaları amacını güttüğünü, aşağılayıcı olarak nitelendirilmesinin önyargı olduğunu ve bununla birlikte zimmîlerin kendi gelenek ve kültürlerini devam ettirmesini sağlayarak onlara fayda getirdiğini belirtmişlerdir.²²⁹⁴ Mithat Eser, Şarkiyatçıların Hz. Ömer'i ve Ömer b. Abdülazîz'i zimmîleri tahkir etmekle suçlamasının asıl sebebinin onların dönemlerinde çok sayıda zimmînin İslâm'a girmesi olduğuna işaret etmiştir.²²⁹⁵

Hristiyan yazar İbnü'l-İbrî, İstanbul kuşatmasının faciayla sonuçlanması üzerine Ömer b. Abdülazîz'in, Hristiyanlara karşı kin ve nefretle dolduğunu, bu nedenle onlara kötü davrandığını, çan çalmalarını, ibadetlerinde seslerini yükseltmelerini ve eğere

²²⁸⁸ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 140-141; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LVI, 500. Ayrıca bk. Öztürk, a.g.e., s. 224; İbn Şukayr, a.g.e., II, 365. Hz. Ömer, İbn Abbâs, imam Ahmed ve Mâlik de bu görüştedir. İbn Şukayr, a.g.e., II, 365.

²²⁸⁹ Öztürk, a.g.e., s. 225; İbn Şukayr, a.g.e., II, 36; Yüksel, *Hristiyanlar*, s. s. 97.

²²⁹⁰ İbn Kayyim, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, III, 1237. Bu, aynı zamanda İbn Abbâs ve dört mezhebin görüşüdür. İbn Şukayr, a.g.e., II, 343; Yüksel, *Hristiyanlar*, s. s. 97.

²²⁹¹ Fayda, a.g.e., s. 195.

²²⁹² İbn Şukayr, a.g.e., II, 319.

²²⁹³ Aycan, "Ömer b. Abdülazîz ve Gayri Müslimler", s. 73, 78.

²²⁹⁴ Arslantaş, Nuh, "Gayr-ı Müslimler", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti 3 Emevîler*, ed. Adnan Demircan, İstanbul: Siyer yay, 2018, s. 314-315.

²²⁹⁵ Eser, a.g.e., s. 148-149.

binmelerini yasakladığını, aynı nedenle belirli kıyafetler giymelerini emrettiğini belirtmiştir.²²⁹⁶ Ancak yazarın nedenine dair yorumu, Ömer b. Abdülazîz'i hiç tanımadığını gösteren, onun tavrına hiç uymayan ve gerçekle ilgisi bulunmayan kişisel bir yorumdur. Süryânî patriği Mar Mihâ'îl, Ömer b. Abdülazîz'in İslâmî hükümleri yüceltme arzusu ve İstanbul kuşatmasında ordunun büyük bir kısmının yok olması nedeniyle Hıristiyanlara karşı kin beslediğinden dolayı zimmîlerin ibadetlerinde seslerini yükseltmelerini, yeşil elbise giymelerini ve eğerli atlara binmelerini yasakladığını iddia etmiştir.²²⁹⁷

Netice olarak Ömer b. Abdülazîz'in yukarıda geçen sözlerine ve yorumlarına göre mezkûr kuralların, Müslümanlardan ayırma, Müslümanların egemenliğini vurgulama ve bundan rahatsız olan Müslüman halkı memnun etme amacıyla birlikte zimmîlere hor ve hakir statülerini gösterme amacını da taşıdığı açıktır.

3. Gayri Müslimlerin Şikâyetlerine Bakılması ve Mezâlimlerinin İade Edilmesi

Ömer b. Abdülazîz, dinî açıdan gayri müslimlere hor ve hakir olarak bakmış ve onlara özgü bazı yasak ve sınırlamalar koymuş olsa da onlara karşı İslâmî hükümler içinde adil davranmış, birçok konuda Müslümanları karşısına alma pahasına şikâyetlerine bakıp onların lehine hükümler vermiştir. Nitekim Kınnesrîn zimmîlerinin bir şikâyetinin nasıl çözüldüğünü Kınnesrîn valisi olan Velîd b. Hişâm'ın sözlerinden öğreniyoruz. Buna göre Ömer b. Abdülazîz, onu sulhla fethedilmiş olan Kınnesrîn'e vali tayin ettiğinde zimmet ehli, Müslümanların evlerini işgal etmesinden şikâyetçi olunca halife, ona anlaşma yapıldığında halkın evlerinde kimler olduğunu araştırmasını ve evlerinde bulunduğu işgalci kişileri çıkarmasını emretmiş, valinin durumu inceleyip o kişilerin sayısının az olduğunu tespit etmesi üzerine zimmîler şikâyetlerinden vazgeçmişlerdir.²²⁹⁸ Burada zimmîlerin neden vazgeçtiği tam olarak açıklanmamış olmasına rağmen tahmin ettiklerinden daha az ve önemsiz işgalci bulunması veya iade-i itibar davası veya Ömer b. Abdülazîz'in adaletini test etmeye dönük bir şikâyet olması muhtemeldir. Bunu eleştiri konusu yapanların, zimmîlerin haklılıklarının tasdik

²²⁹⁶ İbnü'l-İbri, *Abu'l-Farac Tarihi*, (trc. Ömer Rıza Doğrul), Ankara 1945, I, 192-194. Üçok, tarihi gerçeklerle uyuşmadığını belirterek bu iddiasının doğru olmadığını kaydetmiştir. Üçok, a.g.e., s. 65-66.

²²⁹⁷ Mar Mihâ'îl, *Târîh*, II, 383-384.

²²⁹⁸ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 201; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, I, 388.

edilmesinin sosyal barış için ne kadar önemli olduğunu unuttukları belirtilmelidir. Aynı şekilde Semerkant ahali, vali Süleyman b. Ebî's-Sırrî'ye Kuteybe b. Müslim'in kendilerine zulmederek şehirlerini ellerinden aldığını şikâyet edip bir heyet göndererek uğradıkları haksızlığı ona bildirmesini talep etmişler,²²⁹⁹ heyet üyelerinin Ömer b. Abdülazîz'in yanına gelip şikâyetlerini bildirmeleri üzerine Ömer b. Abdülazîz, gönderdiği cevapta durumu özetledikten sonra kadıdan onların meselesine bakmasını, eğer kadı onların lehine hüküm verirse onları daha önceki karargâhlarına göndermesini, Müslümanları da Kuteybe'nin onlara galip gelmesinden önceki duruma çekmesini emretmiştir.²³⁰⁰ Süleyman b. Ebî's-Sırrî'nin görevlendirdiği el-Kâdî el-Bâcî (en-Nâcî) Cüme' b. Hâdır, Arapların Semerkant'dan çıkıp önceki kışlarına dönmesine, eşit şartlarda birbirlerine savaş ilân etmelerine, ya yeni bir sulh yapılmasına veya savaşla ele geçirmeye hükmetmiş, bunun üzerine Soğd ileri gelenleri ve halkı, yeniden sonucu belli olmayan bir savaşa girmek istemediklerini, mağlup olduklarında ise sadece düşmanlık kazanacaklarını, aslında Müslümanlarla epey bir zaman birlikte yaşayıp birbirlerine güvendiklerini söyleyerek fiilî duruma razı olmuşlardır.²³⁰¹ Semerkantlıların, halifeden istedikleri adil hükmü elde ettikleri açıktır. Ancak bu sonucu bekledikleri düşünüldüğünde sanki içlerinde ukde olarak kalan bir haksızlığı onaylatmak veya Ömer b. Abdülazîz'in dilden dile dolaşan adaletini denemek amacına yönelik bir şikâyet gibi görünüyor. Şâm Emevîye Camii ve Kınnesrîn zimmîlerinin şikâyeti konusunda da

²²⁹⁹ Dadan'a göre İslâm'a girişiyle ilgili bilgi olmamasına rağmen Gibb, Semerkant heyetini daha önce Semerkant'tan sürülen, ancak halifenin bölge hükümdarlarını daveti üzerine İslâm'a girmiş gibi görünen Gurek'in halifenin gözüne girerek şehri tekrar almak için gönderdiğini söylemektedir. Dadan, a.g.e., s. 182.

²³⁰⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 407; Taberî, *Târih*, VI, 567-568; Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 408-409; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 114-115.

²³⁰¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 407; Taberî, *Târih*, VI, 567-568; Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 408-409; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 114-115. Kuteybe b. Müslim, Semerkant'a gelip şehri kuşatmayı aylarca devam ettirse de şehri alamamış, bu arada şehrin dihkânı/yöneticisi, haber gönderip şehri ömrü boyunca muhasara etse bile alamayacağını bildirmiştir. Bunun üzerine Kuteybe b. Müslim, altında da içeriden kapatılan kapaklar olan sandıklar hazırlattıktan sonra içlerine kılıçlarıyla birlikte askerler yerleştirip alt kapaklarını kapattırırken üstlerine de çeşitli eşya ve malları koyup üst kapaklarını da kapattırılmış, ardından Semerkant dihkânına haber gönderip Sağanyan'a gideceğini, ancak yanındaki fazla eşya ve silahlarını kendisine emanet bırakmak istediğini bildirmiştir. Dihkân kabul edince sandıklar kontrolden sonra içeri alınmış, gece yarısı askerler, emredildikleri gibi sandıklardan çıkıp muhafızları öldürdükten sonra kale kapısını açmışlar, hazırda bekleyen Kuteybe b. Müslim de ordusuyla şehre girip ele geçirmiştir. (Dineverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, s. 327.) Dineverî (ö.282/895)'nin verdiği bilgi daha önceki fetihle ilgili olmalıdır. Zira bazı araştırmalara göre Kuteybe b. Müslim, Semerkantlılarla yaptığı anlaşmaya göre inşa edilecek camide namaz kıldırıktan sonra şehri terk edecekti. Ancak bu şarta uymayıp Soğd melikini şehirden çıkarıp oraya asker bırakmıştır. Yiğit, İsmail, "Kuteybe b. Müslim", *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 490-491; Ayhan, a.g.e., s. 81; Işık, Abdülkadir, *Ömer b. Abdülazîz'in Genel Politikası ve Aşağı Türkistan*, s. 88-89; Aydın, a.g.e., s. 485.

benzer bir durum yaşanmış, şikâyetçi olan zimmîler muhtemelen bekledikleri adil hükümün neticesinde davalarından vazgeçmişlerdir. Ancak bu yargılamayı sonucu değiştirmediyini söyleyerek oyun ve kandırmaca olarak yaftalayanlar,²³⁰² zimmîlerin haklılıklarının onaylanıp itibarlarının iade edilmesinin toplumsal barış için ne kadar önemli ve etkili olduğunu unutmuş görünüyorlar.

Zimmîlerin şikâyetlerine bakıp adil hükümler veren Ömer b. Abdülazîz, bazı gayri müslim toplulukların müşterek cizyelerini de azaltmıştır. Nitekim Hıristiyan Negrân heyeti, Hz. Peygamber'in (sav) yanına geldiğinde her biri kırk dirhem değerinde 2.000 elbise üzerine anlaşma yapmışlar, Hz. Osman onların cizyesi olan iki bin elbiseden iki yüzünü,²³⁰³ daha sonra Muâviye veya Yezîd b. Muâviye, Negrânlıların azaldıklarını bildirmeleri üzerine iki yüz elbise daha eksiltmiş, Haccâc b. Yûsuf ise isyanlara destek verdikleri gerekçesiyle tekrar 1800 elbise talep etmiştir. Ancak onların şikâyetini dinleyen Ömer b. Abdülazîz, sayım yaptırıp onda bire düşüklerini görünce cizyelerini 200 elbiseye indirirken Velîd b. Yezîd in halifeliğinde 1800 elbiseye çıkarılmış, Abbâsî halifesi Ebû'l-Abbâs devrinde tekrar 200 elbiseye indirilmiştir.²³⁰⁴ Aynı şekilde Muâviye Kıbrıs'a 7000 dinar cizye koymuş, isyan çıkarmaları üzerine Abdülmelik b. Mervân 8000 dinara çıkarmışken Ömer b. Abdülazîz, 7000 dinara

²³⁰² Gerlof Van Vloten, genel olarak Müslüman fatihleri bencillik ve hırsın kalplerine hakim olduğu çöl insanları olarak tasvir etmiştir. Ona göre sahâbeler de içinde olmak üzere bu savaşçılar, dine davetten daha çok ganimet, köle ve cariyeye elde edip zenginleşme, lüks ve müreffeh bir hayat yaşama amacı güdüyorlardı. Bunun sonucunda fetih merkezi olan şehirlerde muazzam servetlere sahip büyük bir sınıf türemişti. Emevîler'in yaptığı fetihleri genel bir yağma, soygunculuk ve fırsatçılık olarak değerlendiren Vloten, anlaşmalara uymayıp isyan eden özellikle doğudaki şehir sakinlerini masum görünürken bundan dolayı sefer düzenleyen Müslümanları istismarcı ve fırsat kollayan çıkarıcılar gibi sunmakta, hatta yağma yapmak için bilerek isyan çıkartmakla suçlamaktadır. Nitekim onun iddiasına göre Semerkant, daha önce Saîd b. Osmân tarafından anlaşmayla alınmışken halkı anlaşmayı bozmadığı halde Kuteybe b. Müslim, şehri zaptettikten sonra şehir sakinlerini çıkarıp askerlerini yerleştirmiştir. Ömer b. Abdülazîz hilafete geçtiğinde Semerkant halkı kendisine başvurunca şikâyeti inceleyip hükmünü vermesi için bir kadı tayin edilmesini emretmiş, Vloten'ın "Hilekar muhtevâsı her tarafsız okuyucunun gözüne çarpacaktır" şeklinde değerlendirdiği bu hükme göre iki taraf, şehrin surlarının yanında ya eskisi gibi çarpışacaklar veya yeni bir anlaşma yapacaklardı. Ancak yerli halkın şikâyetinden vazgeçmesi üzerine eski durumda bir değişiklik olmamıştır. Vloten, a.g.e., s. 16-17

²³⁰³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 158-159.

²³⁰⁴ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 74-75; Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 273-274; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 158-159; Zettersteen, "Omar b. Abdal'Azîz", *IA*, IX, 464.

düşürmüş,²³⁰⁵ Cerbâ, Ezruh ve Eyle halkından da sadece Hz. Peygamber'le (sav) anlaştıkları cizyeyi almıştır.²³⁰⁶

Gayri müslimlerin kişisel şikâyetlerine de bakmış, hanedan üyesi ve ileri gelenlerin elinde bulunan bazı mezâlim mülkleri davacı zimmîlere iade etmiştir. Nitekim Hımslı yaşlı bir zimmî ayağa kalkıp Ömer b. Abdülazîz'den Allah'ın kitabı ile hüküm vermesini istemiş, halife şikâyetini sorunca Abbâs b. Velîd b. Abdülmelik'in arazisini gasbettiğini şikâyet etmiş, orada oturmakta olan Abbâs, onu kendisine Velîd b. Abdülmelik'in iktâ' olarak verip bir ferman da yazdığını ifade etmiştir. Zimmînin sözlerini tekrarlaması üzerine Ömer b. Abdülazîz, Allah'ın kitabının Velîd b. Abdülmelik'in yazısından uyulmaya daha layık olduğunu belirterek bahsedilen araziye zimmîye iade etmiştir.²³⁰⁷ Aynı şekilde Hıristiyan bir adam, Ömer b. Abdülazîz'e gelip Hişâm b. Abdülmelik'ten şikâyetçi olup arazisini geri isteyince Ömer b. Abdülazîz, hasmını azarlayan Hişâm b. Abdülmelik'i ceza ile tehdit ettikten sonra önüne oturtmuş, önceki halifelerin onaylarını gösterse de iktâsını adama iade etmiştir. Ne var ki Hişâm b. Abdülmelik, hilafete geçince o arazinin Hristiyanın elinden alınması için izin istendiğinde Ömer b. Abdülazîz'in hükmünü bozmamalarını hatırlatmıştır.²³⁰⁸ Benzer şekilde Benî Kelb kabilesi reisi ve Emevîler'in önde gelen kumandanlarından Hassân b. Mâlik, bir grup Müslümanla birlikte kendisine iktâ olarak verilen bir kilise yüzünden Dımaşk Hristiyanlarıyla Ömer b. Abdülazîz'in önünde duruşmaya çıkmış, ancak Ömer b. Abdülazîz, o kilise onlarla yapılan andlaşmadaki on beş kiliseden biri ise Hassân b. Mâlik'in hiçbir hakkı olmadığını belirtmiş,²³⁰⁹ Muâviye'nin iktâ olarak verdiği o kiliseden Müslüman Arapları çıkartıp Hristiyanlara iade etmiş, Yezîd b. Abdülmelik ise

²³⁰⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 155-156. Ayrıca bk. Arslantaş, "Gayr-ı Müslimler", s. 355; Apak, *İslâm Tarihi 3*, s. 204; Atçeken, *Hişâm b. Abdülmelik*, s. 207. Kıbrıslıların bir isyan çıkartması üzerine Abdülmelik b. Mervân'ın ne yapılması gerektiği konusunda devrinin âlimlerine danışmasının ve kararının ayrıntıları için bk. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 155-156.

²³⁰⁶ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 67; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 148. Ayrıca bk. Adlâvî, a.g.e., s. 118; Amâra, a.g.e., s. 117.

²³⁰⁷ Âcurrî, *Ahbâru Ömer b. Abdülazîz*, s. 57-60; Teymî, *Siyeru's-Selefi's-Sâlihîn*, s. 855-856; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 125-126; Demîrî, *Hayâtü'l-Hayvânî'l-Kübrâ*, I, 104. Ayrıca bk. Kutb İbrâhîm, a.g.e., s. 210.

²³⁰⁸ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 173. Cezîre halkından tarlasının Cezîre'de Nâkûz denen yerde olduğunu söyleyen İbn Beyân adında bir dihkân olduğu belirtilmiştir. *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 133-134.

²³⁰⁹ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 201; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, I, 387; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 126; İbn Asâkir, *Târihu Dımaşk*, XII, 450.

mezkur kiliseyi Benî Nasr kabilesine iade edip Hristiyanları oradan çıkarmıştır.²³¹⁰ Ömer b. Abdülazîz'in iade ettiği mezâlîm davalarından en önemlisi, hiç şüphesiz Dımaşk mescidi davasıdır.

a. Dımaşk Mescidi Davası

Belâzürî'nin rivayetine göre Muâviye b. Ebî Süfyân, Yohannes (Hz. Yahyâ) Kilisesi'ni camiye ilave etmek istese de Hristiyanların reddetmesi üzerine niyetinden vazgeçmiş, daha sonra Hristiyanlar Abdülmelik b. Mervân ve Velîd b. Abdülmelik'in büyük para tekliflerini de kabul etmemişlerdir. Bunun üzerine Velîd b. Abdülmelik, kabul etmezlerse kiliseyi yıkacağını bildirmiş, bazı Hristiyanların başına musibet geleceği uyarısına karşılık kazma ile kilisenin bazı duvarlarını eliyle yıkmaya başlamış, sonra yıkılan kilisenin yerini camiye dâhil etmiştir.²³¹¹ Daha önce Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ın camiye çevirdiği Jüpiter tapınağının büyük salonu ihtiyacı karşılayamaması üzerine Velîd b. Abdülmelik (705-715), Aziz Yohannes (Hz. Yahyâ) Kilisesini camiye ilave etmeye karar verip inşaatı 705-714 yılları arasında tamamlamıştır.²³¹²

Dımaşk Hristiyanları, yeni halife Ömer b. Abdülazîz'e anlaşma yazısını gösterip Velîd b. Abdülmelik'i şikâyet etmişler, halifenin onlara teklif ettiği yüz bin dinarı almayı da reddetmişler, bunun üzerine halife, Dımaşk valisi Muhammed b. Süveyd el-Fihri'ye Hristiyanların rızası olmadığından kiliselerini onlara iade etmesini mektupla emretmiştir.²³¹³ Ancak halifenin söz konusu talimatını ağır bulan Dımaşk'ın Müslüman halkı, bir kilise için içinde uzun zamandır ezan okuyup namaz kıldıkları camiye yıkmayı kabul etmeyip içinde Süleyman b. Habîb (Hubeyb) el-Muhâribî gibi fakihlerin de bulunduğu bir heyetle Hristiyanlara Yohannes (Hz. Yahyâ) kilisesinden vazgeçmeleri ve onu bir daha istememeleri karşılığında Müslümanların elinde olan ve savaşla ele geçirilmiş bulunan Dımaşk ve Gûta'daki kiliselerin hepsini onlara iade etmeyi, yıkılmayacaklarına ve mesken yapılmayacağına dair kayıt garantisi vermeyi önermişler, eğer o teklifi kabul etmezlerse o kiliselerin tümünün yıkılacağını bildirmişler. Hristiyanların üç gün sonra mezkur teklifi kabul etmesi üzerine durumdan haberdar edilen Ömer b. Abdülazîz, memnun olup söz konusu kararı tasdik etmiş, ayrıca Dımaşk

²³¹⁰ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 201; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, I, 388; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 126; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, II, 354, XLI, 453.

²³¹¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 126-128. Velîd b. Abdülmelik tarafından kilisenin yıkılıp Emevîyye camiine katılmasının tafsilatı için bk. İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, II, 254-256.

²³¹² Yâzîcî, Tâlib, "Emevîyye Camii", *DİA*, İstanbul 1995, XI, 108-109.

²³¹³ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, II, 273-274.

ve Gûta'daki kiliselerin mülkiyetini ve yıkılmama garantisini Hristiyanlara veren bir fermanı şahitlerin huzurunda yazıp göndermiştir.²³¹⁴ Bu bilgiye göre sorunu Şâm halkı çözmüş, Ömer b. Abdülazîz ise sadece teklifi onaylamakla yetinmiştir.

Problemi Ömer b. Abdülazîz'in hallettiğini ifade eden rivayetlere göre bazı Hristiyanların şikâyeti üzerine halife, davayı tahkik ettirince şehir dışındaki kiliselerin sahâbelerin yazdığı sulh anlaşmasına dâhil olmadığını görmüş, ardından onlara şehrin haricindeki yerlerin kılıç zoruyla fethedildiğini, kiliseyi onlara iade edeceğini, ancak kılıç zoru ile fethedildiği için anlaşma dışında kalan kiliseleri veya Tûmâ (Saint Thomas) kilisesini yıkıp yerine bir mescit bina edeceğini hatırlatmış, Hristiyanlar Yohannes (Hz. Yahyâ) kilisesini bırakmasına karşılık kiliseleri veya Tûmâ kilisesini yıkmaktan vazgeçmesini talep edince halife, fermanı yazıp onlara vermiştir.²³¹⁵ Velîd b. Abdülmelik'in karşılığında daha büyük bir kilise veya dört kilise vererek Hristiyanları razı ettiği, ancak Ömer b. Abdülazîz devrinde (717-720) kiliseyi geri istediklerinde halifenin ancak Gûta'daki kiliseleri vererek onları razı ettiği de nakledilmiştir.²³¹⁶

Dımaşk'ın fethinden sonra yerinde kalan on iki patrik, daha onra Dımaşk'tan ayrılıp on iki kiliseyi terk etmeleri üzerine o kiliseler, Bahdel ve İbn Müdlic el-Uzrî'nin de içinde olduğu Dımaşk'ın ileri gelenlerine iktâ olarak verilmişti. Ömer b. Abdülazîz, halife olduğunda Hristiyanların şikâyeti üzerine onların çocuklarını kiliselerden çıkarıp Hristiyanlara iade etmiş, ancak vefatından sonra daha önce iktâ olarak verilenlerin çocuklarına iade edilmiştir.²³¹⁷

4. Gayri Müslimlerle Kişisel İlişkileri ve İhtidalar

Ömer b. Abdülazîz'in bunların yanında gayri müslimlerle şahsi ilişkiler kurduğu, onlara misafir olup yemeklerini yediği ve onlardan nasihat istediği de aktarılmıştır. Nitekim Müslümanların yemeğine her gün kendi malından bir dirhem katıp onlarla birlikte yerd. Zimmîlere konuk olduğunda ona hulbe (hurma ve süttten yapılan bir yemek), sebze gibi yemeklerden ikram ederler, halife onlara daha fazla verip yemeklerinden yer, bunu kabul etmezlerse yemezdi. Müslümanlardan ise hiçbir şey

²³¹⁴ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 126-128; Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 294-295; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, II, 273-274; Önkâl, Ahmet, Bozkurt, Nebi, "Cami", *DİA*, İstanbul 1993, VII, 46-56.

²³¹⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, II, 273; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 71; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 580-582; Zettersteen, "Omar b. Abdal'Azîz", *İA*, IX, 46.

²³¹⁶ Özel, Ahmet, "Emevîyye Camii", *DİA*, İstanbul 1995, XI, 109-111.

²³¹⁷ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, II, 353.

kabul etmezdi.²³¹⁸ Ömer b. Abdülazîz'in bu tavrı, yöneticilere bedelsiz olarak verilen hemen her şeyi rüşvet olarak görmesine dayanıyor. Aynı şekilde bir manastıra uğradığında insanları doyurmak için tabaklar getirilip konulmuş, kendisine içinde fıstık ve badem olan farklı bir tabak getirildiğini görünce götürülmesini emretmiştir.²³¹⁹ Yine Ömer b. Abdülazîz, Kınnesrîn halkından bir Nabatî Hristiyana konuk olur, adam da onlara ikramda bulunurdu. Halife seçildiği zaman gelip misafiri olduğunda ikramına karşılık vali Furât b. Müslim'e ona iyilikte bulunmasını tavsiye etmiş, nasıl yapacağını soran valiye kendi atâsından bir miktar bağışta bulunarak nasıl iyilik yapacağını göstermiştir.²³²⁰ Benzer şekilde Kınnesrîn'e vali tayin ettiği Hilâl b. Abdula'lâ veda etmek için yanına gelince Ömer b. Abdülazîz, yanında bulunan Nabatî bir adama işaret ederek onu gözetmesini söylemiş, valinin cizyesini kaldırma veya imtiyaz verme önerisini kabul etmeyen Ömer b. Abdülazîz, ona sesini kısarak vali isterse adil olup güzel veya ilgisiz davranabileceğini fısıldayıp ona güzel davranmasını tavsiye etmiştir.²³²¹ Ömer b. Abdülazîz, rivayete göre Müslümanların yanında gayri müslimlerden de nasihat istemiştir. Nitekim bir rahibin yanına gidip kendisine öğüt vermesini istemesi üzerine rahib ona bir şairin "Dünyadan soyutlan, çünkü sen dünyaya gelirken çıplaktın / hiçbir şeyin yoktu" sözünü unutmamasını tavsiye etmiş, Ömer b. Abdülazîz de bu beyti çok beğenip tekrarlayarak hayat prensiplerinden biri haline getirmiştir.²³²²

Rivayetlere göre devrinde bazı zimmîler, Ömer b. Abdülazîz'e saygı duyup hürmet etmiş, onu diğer halifelerden ayırıp takdir etmişlerdir. Nitekim Deyru Sem'ân zimmîlerinden kabir yeri almak istediğinde komşu olacağına sevinip hediye etmişler, ancak ısrarı üzerine parasını almak zorunda kalmışlardır.²³²³ Aynı şekilde Mücâhid (ö. 103/721)'in Ömer b. Abdülazîz'in cenazesinden geldiğini öğrenen bir Abbâdî veya Nabatî, ağlamaya başlayıp ona rahmet dilemiş, Mücâhid'in ağlama nedenini sorması üzerine ona ağlamadığı, ancak yeryüzünde iken sönen bir nura ağladığı cevabını vererek ona verdiği değeri göstermiştir.²³²⁴ Aynı bağlamda Şam'a gelip Ömer b. Abdülazîz'in

²³¹⁸ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 315; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 192.

²³¹⁹ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 54.

²³²⁰ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 166-167.

²³²¹ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXXIV, 97-98.

²³²² İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 209; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 699.

²³²³ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 213-214.

²³²⁴ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 331. Bu rivayetin bir benzeri, Evzaî (ö. 157/774)'ye nispet edilerek de anlatılmıştır. Ömer b. Abdülazîz'in cenazesine katıldıktan sonra Kınnesrîn'e gitmek üzere

kabrini soran, ancak garip bir şekilde kendisine bilgi verecek kimse bulamayan Sâlih b. Ali, nihayetinde bir rahibe sorması üzerine rahip, Sadık (Dost) olarak tavsif ettiği Ömer b. Abdülazîz'in kabrini göstermiştir.²³²⁵ Benzer şekilde Abdullah b. Ömer b. Abdülazîz, Cezîre'de ilmiyle ve ileri yaşıyla maruf bir rahibin olduğunu öğrenip ziyaretine gittiğinde rahip, âdeti olmadığı halde yanına inmiş, Ömer b. Abdülazîz'i imamlar arasında Receb'in haram ayların içindeki konumunda gördüklerinden dolayı yanına indiğini açıklamıştır.²³²⁶ Öte yandan Ömer b. Abdülazîz, vefatından önce çocuklarıyla yaptığı veda konuşmasında onlara mal değil çok hayır bıraktığından, Arap veya zimmi kiminle karşılaşsalar mutlaka onların haklarını gözeteceğinden söz ederek zimmîlerin de uygulamalarından memnun olduklarını ifade etmiştir.²³²⁷ Ancak Velîd b. Abdülmelik'in yanına gittiğinde bağışlarını elde eden A'sâ Benî Tağlib lakabıyla tanınan Hıristiyan şair Rebîa, halife Ömer b. Abdülazîz'in yanına gidip ona medhiye okumuş, halife beytülmalde şairlerin bir hakkının olduğunu düşünmediğini, olsa bile kendisinin Hıristiyan olduğunu söyleyerek ona bir şey vermemiş, bunun üzerine A'sâ Benî Tağlib, Velîd b. Abdülmelik'i övüp sonrasını yeren bir şiir okuyarak oradan ayrılmıştır.²³²⁸

Ömer b. Abdülazîz, İslâm'ı öğretme ve yaymayı en önemli ve öncelikli görevlerinden biri olarak görmüş, bundan dolayı hemen her fırsatı değerlendirip çeşitli adımlar atarak söz konusu amacını gerçekleştirmeye çalışmıştır. Nitekim valilerine gayri müslimleri İslâm'a çağırılmalarını teşvik etmiş, ardından gayri müslimlerden Müslüman olup yaşadığı yurdu terk ederek Müslümanlara karışan olursa Müslümanların hak ve görevlerinin onun da hak ve görevleri olacağını, Müslümanların onunla karışık kaynaşmasının ve ona yardımcı olmalarının görevleri olduğunu açıklamıştır.²³²⁹ Aynı maksatla "İslâm'ı Yayma Faaliyetleri", "Cizye" ve "Haraç" konusunda tafsilatıyla nakledildiği gibi komşu devletlere İslâm'a davet mektupları ve heyetleri gönderip bir kısmının Müslüman olmasına vesile olmuş, İslâm'ı anlatıp gayri müslimlerin Müslüman olmalarını sağlamak için çok sayıda âlimi görevlendirmiş, zimmîlerin İslâm'a girmesi

yola çıkan Evzaî (ö. 157/774), bir rahiple karşılaşmış ve aralarında yukarıda belirtilen konuşma geçmiştir. İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 331.

²³²⁵ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 597; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 262; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 331; Zehebi, *Târîhu'l-İslâm*, III, 131.

²³²⁶ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 255; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 192; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 57

²³²⁷ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 101.

²³²⁸ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXXII, 191-192; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, VIII, 3619; Yüksel, *Hıristiyanlar*, s. 125.

²³²⁹ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 83-84.

için aldığı teşvik tedbirleri sayesinde çok sayıda zimmî Müslüman olmuştur. Söz konusu teşvikler içinde mevâlî ile Arapları her alanda eşitlemesi, Müslüman olan zimmî görevlileri görevinde bırakması ve ihtida eden her şahsa maaş bağlaması, borçlarını silmesi, birçok konuda kolaylıklar tanınması sayılabilir. Nitekim Mısır'da Müslüman olan zimmîlere atâ/yıllık maaş verilmesini emretmiş,²³³⁰ üzerlerinde büyük miktarlarda ödenmemiş cizye vergisi bulunduğu halde Müslüman olanlardan cizyenin düştüğünü bildirmiştir.²³³¹ Benzer şekilde Ömer b. Abdülazîz'in bazen kalbi İslâm'a ısındırılmak istenen kişilere (müellefe-i kulûb) zekâtтан pay ödediği, bu anlamda İslâm'a ısındırmak için Bıtrîk'a (Patrik) bin dinar verdiği, ayrıca düşmandan birini yüz bin dirhem karşılığında kurtardığı bildirilmiştir.²³³² Ömer b. Abdülazîz'in zekâtтан müellefe-i kulûb payını Mar'aş, Ra'bân²³³³ ve Zellûl²³³⁴ gibi yerlerde oturan sakâlibeye (Beyaz/sarı ırklar) ve yeni İslâm'a girenlere gönderdiği sabittir.²³³⁵ Ne var ki kimliği hakkında bilgi verilmeyen Bıtrîk'a bin dinar bağışlaması, Ömer b. Abdülazîz'in genel tavrına uymayan bir davranıştır. Zimmî esirlere gelince zimmî esirleri Müslüman esirler gibi ayırım yapmadan fidye ödeyerek kurtardığı ve kurtarılmaları için kesin talimatlar verdiği sabittir.

Ömer b. Abdülazîz, müctehid bir âlim ve halife olarak din değiştiren karı veya koca hakkındaki sorulara da cevap vermiştir. Nitekim Abdülhamîd b. Abdurrahmân'ın karısı Hıristiyan iken İslâm'a girmiş erkek hakkında soru sorması üzerine Ömer b. Abdülazîz, birbirlerinden ayrılacakları cevabını vermiştir.²³³⁶ Aynı şekilde Abdülhamîd b. Abdurrahmân kocası Hıristiyan olan İslâm'a girmiş bir Hıristiyan kadınla ilgili olarak çocuklara ne yapılacağını sormuş, halife de kadınla kacasını birbirinden ayırmasını ve çocukları da kadına vermesini emretmiştir.²³³⁷ Yine esir edildikten sonra Hıristiyan olan bir Müslüman hakkındaki soruya verdiği cevapta karısının evlendirilmesine, iddetinin

²³³⁰ Özkuyumcu, a.g.e., s. 111, 129-130.

²³³¹ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 144-145. Ayrıca bk. Erkal, a.g.e., s. 239.

²³³² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 344.

²³³³ Halep ile Sümeysât arasında sugurda Fırat yakınında bir şehirdir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, 51.

²³³⁴ Mağrib'de Üzîlî'nin doğusunda bir şehirdir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, III, 146.

²³³⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXXIV, 200.

²³³⁶ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 187.

²³³⁷ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 187.

kocasının Hıristiyan olduğu haberi geldiğinden itibaren başlayacağına ve kadın iddeti içinde ölse bile ikisinin birbirlerine mirasçı olamayacaklarına hükmetmiştir.²³³⁸

5. Gayr-i Müslimlere Yardım ve Destekleri

Ömer b. Abdülazîz, görevlilerine zimmîlere karşı iyi davranmalarını, adil olmalarını ve muhtaç duruma düştüklerinde desteklemelerini bildirmiştir. Nitekim Adî b. Ertât'a yanındaki zimmîlerden yaşı ilerlemiş, gücü ve kuvveti zayıflamış, meziyet ve yetenekleri yok olmuş kişileri araştırmasını ve onlara hazineden durumlarını düzeltecek azık tahsis etmesini emretmiştir.²³³⁹ Aynı şekilde Adî b. Ertât'a gönderdiği bir mektubunda ehl-i zimmeye bakıp gözetmesini, onlara yumuşak davranmasını, onlardan yaşı ileri olan ancak malı mülkü bulunmayanlara infakta bulunmasını, eğer onun bir dostu varsa ona bu yaşlıya yardım edip durumunu düzeltmesini söylemesini emretmiş, onların durumunu ölünceye veya azad edilinceye kadar sahibinin (devletin) bakması gereken kölelerin haline benzeterek²³⁴⁰ sahibinin (Müslümanlar) bakmakla yükümlü olduğunu ve Hz. Ömer'in tavrını hatırlatmıştır. Çünkü Hz. Ömer, zimmet ehlinden bir yaşlıya insanların kapısında dilenirken rastlayınca ona insafı/adil davranmadıklarını, zira gençliğinde ondan haraç alırken yaşlılığında onu yüzüstü bıraktıklarını söyledikten sonra ona durumunu düzeltecek tahsisatı beytül mâlden vermiştir.²³⁴¹ Benzer şekilde büyüdüğü halde mala sahip olmayan ve kendisine bakacak kimsesi bulunmayan zimmî çocuklarına beytül mâlden nafaka bağlanmasını emretmiştir.²³⁴²

Yaşlı ve muhtaç zimmîlere malî destek veren Ömer b. Abdülazîz, topraklarını ıslah edip ziraatı geliştirecek çiftçi zimmîlere kredi verilmesini de emretmiştir. Nitekim Kûfe valisi Abdülhamîd b. Abdurrahmân, Ömer b. Abdülazîz'e atâlardan/asker maaşlarından sonra yanında çok miktarda mal kaldığını bildirince halife, zimmet ehlinden güçten düşenleri güçlendirmesini, onlardan her yıl cizye ve haraç aldıkları için

²³³⁸ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 166. Müslüman ve kâfiri birbirine mirasçı yapan ilk kişinin Muâviye olduğu, Emevîler'in de bunu devam ettirdiği ve Ömer b. Abdülazîz'in iptal ettiği rivayet edilmiştir. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 448-449, XIII, 13.

²³³⁹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 147.

²³⁴⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 370. Ayrıca bk. Abdüssamed, a.g.e., s. 100.

²³⁴¹ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 56; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, I, 169-170; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 204; Köse, a.g.m., s. 88.

²³⁴² Sallâbî, a.g.e., s. 342.

toprağını işleyemeyen zimmîye toprağını işlemesini sağlayacak kadar ödünç para (kredi) vermesini bildirerek zimmîleri desteklemesini emretmiştir.²³⁴³

Ömer b. Abdülazîz, valilerine gayri müslimlere iyi muamele etmelerini emrettiği gibi komutanlarına da onları rahatsız edecek davranışlardan uzak durmaları talimatını göndermiştir. Nitekim Mansûr b. Gâlib'i savaşa gönderirken ona konaklama yerini anlaşmalı toplulukların (zimmî ahalisinin) kasabalarından uzak tutmasını, dininden emin olduğu ve güvendiği askerleri haricinde zimmîlerin topluluk ve çarşılarına kimsenin girmemesini, dolayısıyla askerlerin oralardan haksız yere bir şey alıp günah yüklenmemelerini, haksız yere halkından kimseye eziyet etmemelerini, zira onların dokunulmazlığı ve zimmîleri bulunduğunu, anlaşmalı halka (ehl-i sulh) zulmederek savaştıkları topluluklara (ehl-i harb) yardımcı olmamalarını ve kendilerine ilişmedikleri sürece onlara vefalı davranmalarını emretmiş, onlar buna tahammül etmekle imtihan edildikleri gibi Müslümanların da bu zimmete/koruma ahdine vefa göstermekle imtihan edildiğini hatırlatmıştır.²³⁴⁴

Ömer b. Abdülazîz, bazı zimmî toplulukların müşterek vergisini düşürdüğü gibi cizye ve haraç dışında daha önce ödedikleri tüm vergileri de kaldırmış, haraç miktarlarını da arazilerinin verimine göre belirlemiştir. Nitekim Sâbit b. Sevbân, Ömer b. Abdülazîz'e önceki halifeler döneminde fiyatlar ucuzken onun devrinde neden yüksek olduğunu sorunca Ömer b. Abdülazîz, önceki idarecilerin zimmîleri güçlerinin üstünde yükümlü tuttuklarından, bundan dolayı zimmîlerin ellerindekileri satmaktan başka bir çare bulamadığından ve mallarının para etmediğinden söz ettikten sonra kendisinin sadece güçleri yetecek kadarıyla yükümlü tuttuğunu ve adamın da malını istediği gibi sattığını ifade etmiş, fiyat belirlemesi talebini ise Allah'ın hakkı olduğunu açıklayarak kabul etmemiştir.²³⁴⁵

Ömer b. Abdülazîz, esirleri kurtarıırken köle, cariye, Müslüman gayri müslim ayrımı yapmamış, tümünün fidyelerini vererek esaretten kurtarmıştır. Nitekim Amr b. Kays'ı sâifeye gönderirken gücü yettiği nispette esir edilmiş olan Müslümanları, onların kölelerini ve ehl-i zimmeyi fidye vererek kurtarmasını emretmiş,²³⁴⁶ fidye için para

²³⁴³ İbn Zencûye, *el-Emvâl*, II, 565-566; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 185; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 213. Kûfe valisinin adı sehven Zeyd b. Abdurrahmân b. Ömer b. Hattâb olarak verilmiştir. İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 63-64.

²³⁴⁴ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 76-78; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 303.

²³⁴⁵ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 145.

²³⁴⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 360.

verdiği bir adamın sorusuna karşılık düşmana isteyerek kaçmış Müslümanların, kölelerin ve cariyelerin fidyesini de verip onları kurtarmasını bildirmiştir.²³⁴⁷ Aynı şekilde erkek, kadın, köle ve zimmîyi fidyeye mukabilinde kurtarması için Aden sahiline mal yolladığı Rebî'a b. Atâ, bir Müslümana karşılık Rumlardan on adamı teslim ederek Müslüman esirleri almıştır.²³⁴⁸

6. Yahudiler

Ömer b. Abdülazîz'in Yahudilerle ilişkileri konusunda birkaç olay aktarılmıştır. Bunlardan birine göre Medîne halkı gelip sihirle kadınları erkeklere karşı, erkekleri de kadınlara karşı kötülüğe sevk eden Hayberli Zür'a b. İbrâhîm adında bir Yahudiyi şikâyet edince Medîne valisi Ömer b. Abdülazîz, onu Medîne'den Şâm'a sürmüş, Şâm'a giden Zür'a b. İbrâhîm de Velîd b. Abdülmelik'in azatlısı Cenâh'a konuk olmuştur. Bir gece Velîd b. Abdülmelik'in göletteki kurbağaların çok viyaklamasından rahatsız olması üzerine Cenâh, yanında kalan bir Yahudinin bunu çözebileceğini bildirmiş, Yahudinin İbranice bir söz yazıp içine koyduğu dört saksıyı göletin dört köşesine yerleştirmesi üzerine viyaklamalar kesilmiş, daha sonra halifenin orasının çok ıssız ve sessiz olmasının kendisini korkuttuğunu, bir kısmının viyaklamasının iyi olacağını söylemesi karşılık Yahudi, bir saksının içine İbranice bir yazı koyup gölete bırakınca kurbağaların bir kısmı viyaklamaya başlamıştır. Ömer b. Abdülazîz'in vekili bunu ona haber verince Ömer b. Abdülazîz, Velîd b. Abdülmelik'e o Yahudinin Medîne'yi ifsat ettiğini ve Şâm'ı da ifsat edeceğini bildirmiş, halifenin onu öldürmeye niyetlenmesi üzerine Yahudi ona sihirden tevbe edip Müslüman olduğunu söyleyerek cezadan kurtulmuştur.²³⁴⁹

Muhammed b. Ka'b el-Kurazî, Ömer b. Abdülazîz'e İbrâhîm (as)'ın hangi oğlunun kurban seçildiği hususunda görüşünü açıklarken âyetten İshâk (as) olduğunu çıkardığını söylemiş, Ömer b. Abdülazîz ise ihtida edip Müslümanlığını güzelleştirmiş Yahudi bir âlimi çağırıp sorduğunda Yahudi âlim, Yahudilerin kurban seçilenin İsmâîl (as) olduğunu bildiklerini, ancak Arapları kıskandıklarından dolayı kendi ataları İshâk (as)'ın adını zikrettiklerini vurgulamıştır.²³⁵⁰

²³⁴⁷ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 169; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, I, 323.

²³⁴⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 347.

²³⁴⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XIX, 6-7.

²³⁵⁰ Taberî, *Târîh*, I, 270; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, I, 369-370.

Farklı rivayetlerde Amr b. Muhâcir ve Velîd b. Hişâm'ın bir Yahudi ile karşılaştıkları, o Yahudinin Ömer b. Abdülazîz'in Müslümanların başına geçeceği ve adaletle hükmedeceği haberini verdiği ve bunu Ömer b. Abdülazîz'e anlattıkları aktarılmıştır. Ömer b. Abdülazîz halife olduktan sonra tekrar karşılaştıklarında o Yahudi, önceki sözlerini hatırlattıktan sonra ona zehir içirildiğini bildirip bunun çaresine bakmasını tavsiye etmiştir. Sözlerini Ömer b. Abdülazîz'e aktardıklarında ona kızıp nereden bildiğini sormuş, ancak kendisinin zehirlendiğini anladığını hatırlatarak şifası kulak memelerime dokunmak veya getirilen kokuyu sadece burnuna götürüp koklamak olsaydı yine de bunu yapmayacağını vurgulamıştır.²³⁵¹

7. Mecûsîler

Ömer b. Abdülazîz, Mecûsîler'le ilişkileri bağlamında insanların kendine verdiği hediyeleri rüşvet sayıp reddettiği gibi Mecûsîler'in gelenek haline getirdiği Nevrûz ve Mihricân hediyelerini de tamamen kaldırmıştır.²³⁵² Aynı bağlamda Adî b. Ertât'a Hasan-ı Basrî'ye halifelerin Mecûsîler'in mahrem kadınları nikâhlarında toplamalarına neden mani olmadıklarını sormasını istemiş, Hasan-ı Basrî'nin cevabına göre Hz. Peygamber (sav) ve valisi Alâ b. el-Hadramî, Hecer Mecûsîler'inden cizye alırken onların Mecûsîlik dini üzere ve eşleriyle kalmalarını onaylamış, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman da aynı şekilde davranmıştır.²³⁵³ Bu cevap üzerine Ömer b. Abdülazîz de aynı uygulamayı devam ettirmiştir.

Ömer b. Abdülazîz'in yukarıda bahsedilen farklı gayri müslim politikası çağdaş müellifler tarafından farklı şekillerde değerlendirilmiş ve çeşitli yorumlar yapılmıştır. Eserleri gözden geçirilen Müslüman yazarlar, Ömer b. Abdülazîz'in gayri müslimlere yönelik uygulamalarını adalet ve anlaşmalara uygun olarak nitelendirmişlerdir. Nitekim Aycan, Müslüman olanlardan cizyeyi kaldırıp ihtidayı teşvik ettiği, gayri müslimlerin bu uygulamayı dinleri ve cemaatleri aleyhine bir gelişme olarak gördükleri, onları resmî görevlerden uzaklaştırdığı, daha önceki imtiyazlarını kaldırıp anlaşma şartlarına döndürerek bazı kısıtlamaları getirdiği için gayri müslimlerin adil halife Ömer b. Abdülazîz'i zalim, kendilerini küçük düşüren tek halife, devrini ise kara dönem olarak

²³⁵¹ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 605; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 343; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 249, 250; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 316-317; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 129.

²³⁵² Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 57; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 365; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, I, 170-171; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 147-148; Taberî, *Târîh*, VI, 569.

²³⁵³ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 143-144; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, I, 148; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 159. Benzeri bir rivayet için bk. Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 45; Kara, *Mecûsîler*, s. 202.

nitelendirdiklerini belirtmiştir.²³⁵⁴ Yüksel, Ömer b. Abdülazîz'in aşırı hoşgörülü tavrı terk edip İslâmî kuralları uygulamasını sindiremeyen yabancıların ve oryantalistlerin kötü propagandası sonucunda kara dönem olarak tasvir edildiğini, onların mezalimlerini iade etmesinin, onlara iyi davranmasının ve görevden azletmesinin İslâm hukukunun gereği olduğunu, yanlış olanın önceki uygulamalar olduğunu vurgulamış, ayrıca Kıptiler için en kötü yılların din adamlarının hileci tavırları sebebiyle Yezîd b. Abdülmelik dönemi olduğunu hatırlatmıştır.²³⁵⁵

Gayri müslim yazarların çoğu, Ömer b. Abdülazîz'in zimmîlere yönelik siyasetini malî baskı ve zulüm olarak değerlendirmişlerdir. Nitekim Süryânî patriği Mar Mihâ'îl, Ömer b. Abdülazîz'in İslâmî hükümleri yüceltme arzusu ve İstanbul kuşatmasında ordunun büyük bir kısmının yok olması nedeniyle Hıristiyanlara karşı kin besleyip kötü davranmaya başladığını, Hıristiyanları İslâm'a girmeye zorlamak maksadıyla onlara ağır baskı yaptığını, aynı maksatla mühtedilerden cizyeyi kaldırması üzerine çok sayıda Hıristiyanın Müslüman olduğunu, Hıristiyanın Müslüman aleyhindeki şahadetini ve resmî göreve atanmasını reddettiğini, yine ibadetlerinde seslerini yükseltmelerini, yeşil elbise giymelerini ve eğerli atlara binmelerini ve manastırlara kurban sunmalarını yasakladığını, kiliselerin, manastırların ve rahiplerin mallarından bir kısmına el koyduğunu ve bir Müslüman bir Hıristiyanı katlederse onun öldürülmesine değil, beş bin dirhem diyet ödemesine hükmettiğini iddia etmiştir.²³⁵⁶ İstanbul kuşatmasının etkisi ve mallarına el koyması idiası gerçeği yansıtmamakla birlikte cizyenin kaldırılmasının ihtidaları artırdığı itirafı önemlidir. Aynı bağlamda Theophanes, Suriye'de meydana gelen büyük bir depremin ardından Ömer b. Abdülazîz'in içkiyi yasakladığını, Hristiyanları Müslüman olmaya zorladığını, İslâm'a girmeyenleri öldürdüğünü ve hiçbir Hristiyanın bir Müslüman aleyhine şahitliğini kabul etmediğini belirtmiştir.²³⁵⁷ Yazarın içki ve şahitlik yasağı dışındaki ifadeleri, gerçeklerle alakası olmayıp yazarın cehaletini gösteren ifadelerdir. Benzer şekilde Hitti, zimmîlerin daha önce cizye ve haraç ödemelerine karşın geniş bir müsamaha gördüklerini, adlî ve idarî özerklikten faydalandıklarını ve çeşitli üst düzey vazifelere atandıklarını kaydetmiştir. Ömer b. Abdülazîz'in koyduğu sınırlamaları dile getirdikten sonra onun,

²³⁵⁴ Aycan, "Ömer b. Abdülazîz ve Gayri Müslimler", s.71, 75, 80.

²³⁵⁵ Yüksel, *Hıristiyanlar*, s. 78.

²³⁵⁶ Mar Mihâ'îl, *Târîh*, II, 383-384.

²³⁵⁷ Avcı, *İslâm Bizans İlişkileri*, s. 82.

Hristiyanları zelil kılacak bazı yasaklar koyan ilk ve tek Emevî halifesi olduğuna vurgu yapmıştır. Hristiyanlarla birlikte Yahudilere de aynı sınırlamaları uyguladığını ve memurluktan aldığını, ancak zimmî memurlara görev vermeme emrinin uzun süre devam etmediğini,²³⁵⁸ onun devrinde Hristiyanların seleflerinin aksine yapamayacakları bazı işlere zorlandıklarını belirtmiştir.²³⁵⁹ Hristiyanları zelil kılacak bazı yasaklar koyan ilk ve tek Emevî halifesi ifadesi, gerçeği yansıtmayan bir ifadedir. Anlaşmalarında yer alan şartlara zelil kılıcı yeni şartlar ilave edip sıkı bir şekilde uygulayan ve zulmetmeden İslâmî sınırlar içinde adil davranan bir halife olduğunu söylemek, hakikate daha uygundur. Aynı şekilde Mantran, Hz. Ömer'in zimmîlerle yaptığı anlaşmanın çok sayıdaki şartlarını zikrettikten sonra bu şartların, zimmîlerin Hz. Ömer devrinde devletin önemli makamlarına gelmelerine engel olmadığını, Müslümanların elinde yetişmiş elemanın bulunmaması ve belgelerin o zaman Arapça yazılmasının imkansızlığı sebebiyle Ömer b. Abdülazîz'in devrine kadar çok sayıda zimmî memurun çalışmaya devam ettiğini kaydetmiş, Ömer b. Abdülazîz'in gayri müslimleri yönetimden uzaklaştırmasına rağmen özellikle Suriye'de bir miktar Hristiyan ve Yahudi görevlinin görevini sürdürdüğünü kaydetmiştir.²³⁶⁰ Yine Mantran, Ömer b. Abdülazîz'in, zimmîlere yönelik daha ağır tedbirler aldığını, vergi ve rüsumlarını artırıp onları ana mükellefler haline getirdiğini, zimmîleri resmî görevlerden uzaklaştırdığını ve bunların neticesinde dağılıp gitmelerine yol açtığını iddia etmiştir.²³⁶¹ Yine ona göre daha önce zimmîlere hoşgörülü davranılıp devlet kapıları açılmış, ancak bu durum özellikle Ömer b. Abdülazîz devrinde bozulmaya başlamıştır. Zira zimmîler, onun devrinde sert bir şekilde vergi ve çift cizye ödemişler, bu da geniş bir ihtida olayına neden olmuştur. Ancak Kudüs'e giriş yasağının dışında Yahudiler ve Samirilere iyi muamele yapılmıştır.²³⁶² Zimmîlerin onun devrinde sert bir şekilde vergi ve çift cizye ödediklerine dair bir bilgiye rastlanılmazken aksine bazı zimmîlerin cizyelerini azalttığı ve ek vergileri kaldırdığı sabittir. Aynı bağlamda Ostrogorsky, Yezîd b. Abdülmelik'in Hristiyan aziz resimlerinin parçalanması, yani ibadet konusu yapılan tüm canlı

²³⁵⁸ Hitti, *İslâm Tarihi*, II, 368-369.

²³⁵⁹ Hitti, Philip K., *Arap Tarihinin Mimarları*, (trc. Ali Zengin), İstanbul 1995, s. 90.

²³⁶⁰ Mantran, a.g.e., s. 198. Ayrıca bk. Borrut, Antoine, "'Umar b. 'Abd al- 'Aziz", *The Princeton Encyclopedia of Islamic Political Thought*, s. 580.

²³⁶¹ Mantran, a.g.e., s. 115.

²³⁶² Mantran, a.g.e., s. 116-117.

tasvirlerinin yok edilmesi emrini verdiğini, buna benzer tedbirleri daha önce Ömer b. Abdülazîz'in de aldığını belirtmektedir.²³⁶³

Gayri müslim müelliflerden bir kısmı ise, bazı hususları tenkit etseler de Ömer b. Abdülazîz'in zimmîlere siyasî ve hukukî yapı içinde hoşgörülü ve adil davrandığını ifade etmiştir. Nitekim Hıristiyan yazar Savirus, Ömer b. Abdülazîz'in kiliseler ve piskoposlardan haraç almadığından, şehirleri mamur yapıp vergileri kaldırdığından dolayı insanlara karşı hayır işlediğini, Müslüman olmaya zorlamak için zimmîleri resmî makamlardan uzaklaştırarak kötülük yaptığını ileri sürmüştür.²³⁶⁴ Aynı şekilde Brockelmann, Ömer b. Abdülazîz'in Hıristiyanlara mümkün olduğu kadar hoşgörülü davrandığını, bu nedenle Saint Jean kilisesine karşılık Saint Thomas kilisesini onlara iade ettiğini, Kıbrıs, Eyle ve Nocrân Hıristiyanlarının vergilerini azalttığını belirtmiş,²³⁶⁵ ancak Yezîd b. Abdülmelik'in Ömer b. Abdülazîz'in Hıristiyan dostluğuna aykırı işler yaptığını, birkaç kiliselerini alıp tasvirlerle ibadet etmelerinin yasaklanmasını emrettiğini iddia etmiştir.²³⁶⁶ Aynı bağlamda Lewis, İstanbul kuşatmasının orduyu yok etmesinin ve yol açtığı ekonomik sıkıntıların mevâlînin muhalefetini şiddetlendirdiğini, bundan dolayı Ömer b. Abdülazîz'in cizyeyi kaldırma, maaş bağlama, orduya katma ve ganimetten paylarını verme gibi tedbirlerle mevâlînin gönlünü alıp birliği korumaya çalıştığını ve başardığını, ancak bunun zimmîlerin devletten uzaklaştırılmasına, bundan dolayı karışıklıkların çıkmasına, sosyal ve malî külfetler yüklenmesine neden olduğunu ileri sürmüştür.²³⁶⁷ Zimmîlere yeni malî külfetler yüklendiği ifadesi elimizdeki bilgilerle tam uyuşmayan bir bilgidir. Zira Ömer b. Abdülazîz'in yeni vergi koymadığı, aksine cizye ve haraç dışındaki tüm vergileri kaldırdığı, cizye ve haraç vergilerini artırmadığı, aksine bazılarını düşürdüğü, sadece müşterek vergi alınan yerlerde malî yükümlülüklerin arttığı "Ekonomi Siyaseti" bölümünde tafsilatlı olarak anlatılmıştır. Lewis, Ömer b. Abdülazîz'in, kısıtlamaları tavizsiz uygulayıp zimmîleri görevden uzaklaştırdığından bahsettikten sonra onun sorumlu tutulamayacağını, zira yetenekli Emevî ailesinin, dindar ve İslâmî siyaset izleyecek birini başa getirerek halk - devlet birliğini sağlamaya çalıştığı yorumunu yapmıştır. Zimmîlere benzer kısıtlamalar koyup uygulayan Mütevekkil (847-861) ve II. Bayezid'i (1481-1512) hatırlattıktan sonra bu

²³⁶³ Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, Ankara 2017, s. 150, 2. Dipnot.

²³⁶⁴ Hammaş, a.g.m., s. 187.

²³⁶⁵ Brockelmann, a.g.e., s. 83, 85; Hodgson, a.g.e., I, 336; Wellhausen, a.g.e., s. 141-142.

²³⁶⁶ Brockelmann, a.g.e., s. 83, 85.

²³⁶⁷ Lewis, *Tarihte Araplar*, s. 106-107.

sınırlamaların zimmîlere zulmedildiğini göstermediğini, aksine diğer alanlarda hür olduklarını açıklamıştır.²³⁶⁸ Aynı bahiste Hodgson, Ömer b. Abdülazîz'in bazı Hristiyan grupların haraç borçlarını düşürürken Mısır'daki kilise arazilerini belirli vergilerden muaf tuttuğuna, İslâm'ı yaymayı devlet siyaseti haline getirdiğinden Mısır'da köy muhtarlarının Müslümanlar arasından seçilmesini emrettiğine ve onun dönemindeki zimmîlere hoşgörülü davranılmakla birlikte yeni sınırlama ve uygulamalarla zimmîlerin yerlerini bilmelerini sağladığına değinmiş, hatalı bir şekilde Hz. Ömer'e nispet edilen zimmîlerin ata binmesi ve kıyafetlerinde dinlerini gösteren semboller taşımaları gibi bazı yasakların, muhtemelen Ömer b. Abdülazîz tarafından uygulandığını, bundan dolayı Hristiyan tarihine zalim biri olarak geçtiğini kaydetmiştir.²³⁶⁹ Hatalı bir şekilde Hz. Ömer'e nispet edildiği söylenen sınırlandırmaların büyük bir kısmının, Hz. Ömer'in ve diğer râşid halifelerin zimmîlerle yaptığı anlaşmalarda yer aldığı yukarıda belirtilmişti.

Daha önce çok rahat, etkili ve itibarlı olan zimmîler, Ömer b. Abdülazîz'in eski ve yeni bazı kılık kıyafet ve ibadet sınırlamaları getirmesiyle ve zimmî memurları görevden uzaklaştırmasıyla birlikte rahatlarını, nüfuz ve itibarlarını kaybedeceklerini hissetmişlerdir. Özellikle halifenin İslâm'ı yayma teşvikleri, mühtedîlerden cizyeyi kaldırıp şehre göç etmelerine izin vermesi, Müslüman olanlara maaş bağlaması, mevâlî ile Müslüman Araplara eşit davranması, İslâm'a giren zimmî görevlileri yerinde bırakması ve bunların sonucunda çok sayıda zimmînin İslâm'a girmesi neticesinde gayri müslimler, doğal olarak dinlerinin ve topluluklarının etkisizleşip dağılmasından korkmuşlar, Arap Müslümanlar ve mevâlî ise aynı gelişmeleri sevinçle karşılamıştır. Zimmîler, bu korkularının etkisiyle Ömer b. Abdülazîz'in Müslümanların aleyhine, onların lehine olan bazı adil hükümler vermesini, gasp edilmiş mallarını iade etmesini, bazı yerlerdeki cizye vergilerini düşürmesini, ek vergileri kaldırmasını, dini, hukuki, sosyal ve ticari özgürlüklerine dokunmamasını ve yaptığı yardımları unutup onu zalim olarak isimlendirmişlerdir. Gayr-ı müslimlerin bu korkularının gerçekleştiğini, kahir ekseriyetinin zamanla ihtida ettiğini ve topraklarının Müslüman toprakları haline geldiğini gören Müslümanlar bundan büyük mutluluk duyarken, Müslüman olmayanların buna sebep olan halifeyi zalim diyerek kötülemesi yanlış ancak tabii bir tepki olarak karşılanmalıdır. Ayrıca Ömer b. Abdülazîz'in, mutlak adaleti değil, Kur'ân,

²³⁶⁸ Lewis, *Yahudiler*, s. 60-63.

²³⁶⁹ Hodgson, a.g.e., I, 336-337.

sünnet ve selefin belirlediği ilkelerle sınırlı adaleti takip ettiği, adalet veya zulüm tanımlamasının topluluk menfaatlerine göre değiştiği ve İslâm devletindeki millet sistemini günümüzdeki mutlak vatandaşlık hukukuyla kıyaslamanın yanlış sonuçlar doğuracağı unutulmamalıdır. Benzer şekilde çağdaş başka devletlerin ve devlet adamlarının aynı konuya ilişkin tavır ve icraatlarıyla kıyaslandıktan sonra adil veya zalim nitelendirmesinin belki daha isabetli olacağı, bu manada dinî ve kültürel taassuptan kurtulup mukayese ederek insafli değerlendirmelerde bulunan yabancı yazarların az da olsa var olduğu söylenebilir.

BEŞİNCİ BÖLÜM

ÖMER B. ABDÜLAZİZ DÖNEMİ DIŞ SİYASET

I. DİPLOMATİK FAALİYETLER

Ömer b. Abdülazîz'in seleflerinden farklı dış politikasını tespit için uç bölgeleriyle ve çağdaşı devletlerle kurduğu ticari, kültürel, diplomatik ve askerî ilişkilerini incelemek gerekmektedir.

A. HİNDİSTAN

Hız. Ömer devrinde başlayan, ancak dahilî karışıklık dönemlerinde duraksayan Hind seferleri, Muâviye b. Ebî Süfyân tarafından tekrar başlatılmış, elden çıkan yerler yeniden fethedilmiştir. Özellikle Velîd b. Abdülmelik devrinde büyük gaza hareketleri sonucu Hindistan'da büyük fetihler gerçekleştirilmiş, bu fetihler etkinliği azalarak da olsa Süleyman b. Abdülmelik döneminde de devam etmiştir. Süleymân b. Abdülmelik'in vali atadığı Yezîd b. Ebî Kebse'nin Sind'e vardıktan on sekiz gün sonra ölmesi üzerine yerine tayin ettiği Habîb b. Mühelleb, oraya ulaştığında Sind hükümdarları kendi ülkelerine, Ceyşebe b. Zâhir (Dâhir) de Brahmânabâz'a geri dönmüştü. Bunun üzerine Habîb b. Mühelleb, Mehrân kıyısına indiğinde Rûr halkı itaat ettiklerini bildirmiş, bazı topluluklarla da savaşıp zaferler elde etmiştir.²³⁷⁰ Müslümanların Hind ve Sind'le ilişkileri, daha önce çatışma ve savaş üzerine kuruluyken Ömer b. Abdülazîz devrinde karşılıklı mektupların neticesinde krallarının Müslüman olmasıyla birlikte dostane ilişkilere dönüşmüş, dolayısıyla bu bölgeler İslâm devletine bağlanmıştır.

Basra valisi Adî b. Ertât, Seleme b. Şeybân b Seleme b. Alkame b. Şeybân'ı Bahreyn, Hızânetü'l-Bahr, Sind ve Hind valisi olarak atamış,²³⁷¹ daha sonra halife, Sind sugûruna önce Abdülmelik b. Mesma' b. Mâlik b. Mesma'ı,²³⁷² sonra onu azlederek

²³⁷⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 63.

²³⁷¹ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXXVII, 170-172.

²³⁷² Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 322.

Kuteybe b. Müslim'in kardeşi Amr b. Müslim el-Bâhilî'yi görevlendirmiş, Amr b. Müslim el-Bâhilî ise halifenin ölümüne kadar görevinde kalmıştır.²³⁷³

Abdûlmelik'in şurta âmiri olan Seleme b. Şeybân b Seleme b. Alkame b. Şeybân, Adî b. Ertât tarafından Bahreyn, Hızânetü'l-Bahr, Sind ve Hind valisi olarak atanmıştı. Sicistân ve Sind arasında kalan Kîkân ve Râkis şehirlerini fethettikten sonra Kral Fâka'nın oğlunu yakalayıp Adî b. Ertât'a göndererek fetih haberini bildirmiştir. Fâka'nın oğlu Ömer b. Abdülazîz'in huzuruna çıktığında buna çok sevinerek Sind kralı olan babasının yeni yetme bir genç olduğu halde onu neden sefere gönderdiğini sormasına karşılık Fâka'nın oğlu, fetih gerçekleşirse namının ve gururunun kendisine ait olması, felaket olursa da küçük bir çocuğun yönettiğinin söylenmesi için gönderdiğini açıklamış, halife ise sultan çocuklarının üstün niteliklere sahip olduğunu söyleyerek onu takdir etmiştir. Ancak katibinin fethi müjdelenen yerlerin yakın zaman önce cizye veren sulh yapılmış bir yer olduğunu söylemesi üzerine Ömer b. Abdülazîz, Adî b. Ertât'a yazdığı mektubunda sulh ehliyle savaşmaması ve kendisinden izin almadan fetih yapmaması gerektiğini, onların da halifeye bildirmeden savaşı başlatmamak şartıyla anlaşma yapıp canlarını emniyete aldıklarını bildirmiş, ardından bu meseleyi araştırıp kendisine acil bilgi vermesini ve kendisine danışmadan asla fethetme çıkmasını emretmiştir.²³⁷⁴

Halife Ömer b. Abdülazîz, Hicrî 100 (718-719) yılında Sind hükümdarlarına mektuplar yazarak onları İslâm'a ve itaata davet etmiş, Müslüman oldukları takdirde onları ülkelerine hükümdar yapacağını, ayrıca Müslümanların hak ve sorumluluklarının onların da hak ve sorumluluğu olacağını bildirmiş, bunun neticesinde halifenin şahsiyeti ve ahlakının güzel olduğunu daha önce öğrenmiş olan Ceyşebe ve diğer hükümdarlar, İslâm'a girip kendilerine Arapça isimler edinmişlerdir. O dönemde Kuteybe b. Müslim'in kardeşi Amr b. Müslim el-Bâhilî, Ömer b. Abdülazîz'in o sugûrdaki âmili²³⁷⁵ olup Hindistan'ın bazı bölgelerine gazalar yapıp zaferler kazanmıştır.²³⁷⁶ Müslüman olan bir Hind kralı, Ömer b. Abdülazîz'e geleneksel bir üslupta bir mektup yazıp

²³⁷³ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 322; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 425; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 63-64, 109; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI, 309; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXVII, 172.

²³⁷⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXVII, 170-172.

²³⁷⁵ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI, 309; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 63-64, 109; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 425.

²³⁷⁶ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 425; Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 421; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 63-64, 109, 175-176; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI, 309; İbn Haldûn, *Târîh*, III, 84. Ayrıca bk. Uslu, Recep, *Sind'de İslâm Fetihleri*, Marmara ÜSBE, İstanbul 1990, s. 89.

hediyeler göndermiş ve ondan kendilerine Kur'ân ve İslâm'ı öğretecek öğretmenler yollamasını talep etmiştir.²³⁷⁷ Sind melikleri Ömer b. Abdülazîz ve Yezîd b. Abdülmelik zamanında ülkelerinde Müslüman olarak kalırken Hişâm b. Abdülmelik devrinde İslâm'dan dönmüşlerdir.²³⁷⁸

B. ÇİN

Çin'le Müslümanların diplomatik ve ticari ilişkileri eski olsa da doğuda çok sayıda yer fetheden Kuteybe b. Müslim, ilk defa 96/715 yılında Çin sınırına ulaşmış, gönderdiği heyete cevap olarak Çin hükümdarı cizye vermeyi kabul etmiş, Kuteybe b. Müslim de Merv'e dönmüştür.²³⁷⁹

Ömer b. Abdülazîz devrinde Çin'le ilişkilere dair çok az bilgiye sahibiz. Askerî ilişki bağlamında Hicrî 100 (718-719) yılında halifenin fetihleri durdurma emrine rağmen Horasan valisi Cerrâh b. Abdullah el-Hıkemî'nin gönderdiği Abdullah b. Ma'mer el-Yeşkürî, Çin'e girmeyi hedeflerken Türk ordusuyla karşılaşır hezimete uğramıştır.²³⁸⁰

Ömer b. Abdülazîz, politik, ekonomik ve diplomatik ilişkileri güçlendirmenin yanında İslâm'ı da tanıtmak için kendisi Çin'e bir heyet yolladığı gibi, Toharistan ve

²³⁷⁷ Gönderdiği ilginç mektubun metni şu şekildedir: "Ağılında bin fil olan, emri altında bin kral bulunan, kokusu on iki mil uzaktan duyulan kafur ve öd ağacı (koku) bitiren iki nehre sahip Hind kralından Allah'a ortak koşmayan Arapların kralına. İmdi Allah, beni İslâm'a ulaştırdı. Bana Kur'ân'ı ve İslâm'ın hükümlerini öğretecek bir adam gönder. Sana hediye olarak misk, anber, buhur/tütsü ve kâdûr gönderdim, onları kabul edesin, zira ben senin din kardeşimim." İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 45; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, X, 191. Benzeri bir rivayet için bk. İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-Ferîd*, II, 72. Ayrıca bk. Uslu, a.g.e., s. 89.

²³⁷⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 109. Hişâm b. Abdülmelik döneminde Sind valiliği yapan Cüneyd b. Abdurrahmân, Mehrân ırmağının kıyısına gelince Ceyşebe b. Zâhir (Dâhir), kendisinin İslâm'a girdiğini, bu nedenle Ömer b. Abdülazîz'in ülkesine hükümdar yaptığını, ancak ona güvenemediğini bildirerek kendisini ırmağı aşır karşı tarafa geçmekten sakındırmış, bunun üzerine Cüneyd, Ceyşebe ile haraç üzerinde anlaşır karşılıklı olarak rehinelere verip almışlar, fakat daha sonra her ikisi de rehinelere geri vermişlerdir. Ancak daha sonra Ceyşebe'nin irtidad ettikten sonra onunla savaştığı, başka bir rivayete göre onunla savaşmadığı, Cüneyd'in onu cinayet işlemekle suçladığı, bunun üzerine Ceyşebe'nin Hindistan'a giderek asker toplayıp gemiler hazırlayarak savaş hazırlıklarına giriştiği, böylelikle Cüneyd'in de gemilerle üzerine yürüdüğü, Batîha'da karşılaşarak Ceyşebe'yi esir aldığı, daha sonra Cüneyd'in onu öldürdüğü söylenmiştir. Bunun üzerine Zâhir (Dâhir)'in oğlu Sassa, Cüneyd'in ihanetini şikâyet etmek üzere Irak'a gitmiş, ancak Cüneyd oyunlarla kendisine gelmesini sağlayıp ele geçirince de öldürmüştür. Cüneyd, antlaşmalarını bozmuş olan Keyrecliler üzerine gaza yapmış, bir koç arabası yaptırarak şehrin surunu onunla dövüp suru deldikten sonra şehire girip savaşçıları öldürmüş, çoluk çocukları da esir almış, ardından Mermez, Mendel, Dehneç ve Burûneç'e âmillere göndermiştir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 63-64, 175-176.

²³⁷⁹ Tafsilatı için bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 67-69; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 557-560.

²³⁸⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 411; Ya'kübî, *Târîh*, II, 227-228. Ayrıca bk. Dadan, a.g.e., s. 180.

Semerkant hükümetleriyle birlikte başka bir heyet daha göndermiştir.²³⁸¹ Benzer şekilde Horasan valisi Cerrâh b. Abdullah'ın yanına Tubbet veya Tibbet (Tibet)'ten temsilciler gelip kendilerine İslâm'ı anlatacak kimseler göndermesini istemeleri üzerine yanındaki âlimlerden Selî b. Abdullah el-Hanefî'yi göndermiştir.²³⁸²

C. HORASAN VE MÂVERÂÜNNEHİR

Hız. Osman devrinde fethedilen Horasan, Hız. Ali döneminde İslâm hâkimiyetinden çıkmış, Muâviye'nin gayretleriyle Horasan kısmen itaat altına alınmakla birlikte asıl hakimiyet Kuteybe b. Müslim'in (705/715) çalışmalarıyla sağlanmıştır. Mâverâünnehir fetihleri de Muâviye devrinde başlatılmış, Kuteybe b. Müslim'in (705/715) elde ettiği zaferlerle birlikte kalıcı hale gelmiştir. Fetihlerden önce Horasan ve Mâverâünnehir, yerli krallar tarafından yönetilen çeşitli bölgelere ayrılmış durumdaydı.²³⁸³

Askerî faaliyetler kapsamında Hicrî 99/717-718 yılında Türklerin (Hazar Türkleri) Azerbaycan'a baskın yapıp bir grup Müslümanı katletmesi üzerine Ömer b. Abdülazîz'in gönderdiği Abdülazîz b. Hâtim b. Nu'mân el-Bâhilî, baskın yapan Türklerin büyük kısmını kırıp geçirmiş, sonra esir ettiği Türklerden ellisini Hunâsıra'da bulunan halifenin yanına getirmiştir.²³⁸⁴ Esirler sıraya dizildiğinde bir Müslüman, halifeye bir esiri göstererek Müslümanları öldürürken onu görseydi seri / azılı bir katili görmüş gibi olacağını anlatınca halife ona yerinden kalkıp boynunu vurmasını emretmiştir.²³⁸⁵

Askerî faaliyetleri durdurması bağlamında Hicrî 99/717-718 yılında Ömer b. Abdülazîz, Cerrâh b. Abdulah el-Hakemî'yi Horasan'a gönderdikten sonra ona "Savaşa gitmeyin ve elinizdekilerle yetinin!" ifadelerini içeren bir mektup yazıp askerî seferleri

²³⁸¹ Gibb, a.g.e., s. 72; Kitapçı, Zekeriya, *Orta Asyada İslâmiyet ve Türkler*, 90-9; Işık, Abdülkadir, *Ömer b. Abdülazîz'in Genel Politikası ve Aşağı Türkistan*, s. 75; Aydınlı, a.g.e., s. 220-221.

²³⁸² Ya'kûbî, *Târih*, II, 227-228. Ayrıca bk. Koyuncu, "Ömer b. Abdülazîz'in İslâm'ı Yayma Politikası", s. 171.

²³⁸³ Tafsilatı için bk. Halife b. Hayyât, *Târih*, 304-305; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 406-407; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 47-49; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 440-442.

²³⁸⁴ Ya'kûbî, *Târih*, II, 228; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 99, 151; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 658. Bazı kaynaklarda gönderilen Cezîre ve Azerbaycan valisinin adı, sehven Hâtim b. Nu'mân el-Bâhilî olarak verilmiştir. Halife b. Hayyât, *Târih*, s. 320; Taberî, *Târih*, VI, 553-554; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 45.

²³⁸⁵ Ya'kûbî, *Târih*, II, 228.

durdurmasını emretmişti.²³⁸⁶ Ancak halifenin gazaları durdurma emrine rağmen Hicrî 100/718-719 yılında vali, Abdullah b. Ma'mer el-Yeşkürî'yi Türklerin yurdu Mâverâünnehir'e göndermiş, düşman ülkesinin içlerine kadar giren Abdullah b. Ma'mer el-Yeşkürî, Çin'e girmeyi hedeflerken Türk ordusuyla karşılaşınca hezimete uğramış, sonunda fidye verip Şaş'a çekilmek zorunda kalmıştır.²³⁸⁷ Ömer b. Abdülazîz, Cerrâh b. Abdullah'ı azlettikten sonra²³⁸⁸ yerine atadığı Abdurrahmân b. Nuaym el-Ğâmidî'ye de fetihleri durdurup Mâverâünnehir'deki Müslümanları çoluk çocuklarıyla birlikte geri getirmesini emretmiş, vali Müslümanların yerlerinde kalmak istediklerini mektupla bildirince Ömer b. Abdülazîz bundan dolayı rabbine hamd etmiştir.²³⁸⁹ Başka bir rivayette valinin 101/719-720 yılında Merv'in kendilerine dar geldiğini söyleyip reddettiklerini bildirmesi üzerine halife, cevabında "Allahım! Ben üzerimdeki görevi yerine getirdim. Sen de Müslümanları gazaya götürme. Allah'ın onlara fethini nasip ettiği yerler onlara yeter" demiştir.²³⁹⁰

Ömer b. Abdülazîz, fethedilen toprakları yeterli gördüğü, bazı sınır kentlerinin düşman toprakları içine uzandığından saldırılara maruz kaldığı ve ölen her askerin sorumluluğunu yüreğinde hissedip vebalinden korktuğu için gazaları durdurmuştur. Bahsedilen sebeplerle birlikte düşman saldırılarına uğramalarını engellemek için düşman toprakları içine uzanan fethedilmiş bölgeleri boşaltıp daha güvenli bölgelere çekilmelerini emretmiş, saldırıya açık yerleri tahkimlerle ve fetihlerle daha güvenli hale getirmeyi tercih etmemiştir. Yukarıda aktarılan ifadeler, bize Ömer b. Abdülazîz'in

²³⁸⁶ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 320. Ayrıca bk. Muhammed Hâmid, a.g.e., s. 102.

²³⁸⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 411; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 227-228. Ayrıca bk. Muhammed Hâmid, a.g.e., s. 102; Apak, *İslâm Tarihi 3*, s. 205; Ümmü Selma, a.g.e., s. 112; Gibb, a.g.e., s. 72.

²³⁸⁸ Cerrâh b. Abdullah'ı İslâm'a giren kimselerden cizye aldığı, mevâliyi atâsız (maaşsız) gazaya yolladığı ve Arap milliyetçiliği yaptığı için azlettiği belirtilmiştir. Bu nedenlere kolaylığı değil, zorluğu tercih eden biri olmasını (Taberî, *Târîh*, VI, 558-560; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 106-107) ve yukarıda geçen fetihleri durdurma emrine rağmen orduyu gazaya göndermesini de ilave etmek gerekir. Ancak ihtida edenlerden cizye almadığına dair bilgiler daha sağlam görünmektedir. Zira Ömer b. Abdülazîz, Cerrâh b. Abdullah el-Hikemî'ye "Bak, senin kıblene dönüp namaz kılanlardan cizyeyi kaldır" şeklinde mektup yazmış, Cerrâh bunu uygulayınca insanlar İslâm'a girmekte yarış etmişler, Cerrâh'a insanların cizyeden kurtulmak için İslâm'a koştukları söylenip onları sünnetle imtihan etmesi tavsiye edilince Cerrâh, bu durumu Ömer'e bildirmiş, halife de "Allah, Muhammed (sav)'i davetçi olarak gönderdi, sünnet edici olarak yollamadı" şeklinde mektup yazmıştır. (Taberî, *Târîh*, VI, 558-560; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, 465-467; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 106-107) Eşraftan birinin sünnet olmakla imtihan etmesi önerisine karşılık Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî, Müslüman olup Müslümanlıkları güzelleşirse sünnete daha çabuk yöneceklerini hatırlatmış, bu şekilde onun eliyle 4.000 dolayında insan Müslüman olmuştur. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 375; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXXII, 59.

²³⁸⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 411; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 227-228. Ayrıca bk. Muhammed Hâmid, a.g.e., s. 102; Apak, *İslâm Tarihi 3*, s. 205; Ümmü Selma, a.g.e., s. 112; Gibb, a.g.e., s. 72.

²³⁹⁰ Taberî, *Târîh*, VI, 568. Ayrıca bk. Dadan, a.g.e., s. 183; Ümmü Selma, a.g.e., s. 112.

fethedilen toprakları yeterli, dolayısıyla fetih hareketlerini gereksiz gördüğünü ve Müslümanların fetihlerde can ve mal kaybına uğramasından çok korktuğunu, fetihleri durdurmasının İslâm'ı yaymak ve iç barışa yoğunlaşmak değil, can, mal ve sınır güvenliğini sağlamak amacını taşıdığını göstermektedir. Ayrıca bazılarının iddia ettiği gibi taktik veya stratejik bir çekilme değil, kalıcı bir çekilmeyi düşündüğü anlaşılmaktadır. Ömer b. Abdülazîz, İstanbul kuşatması faciasının acıklı hikayelerine çok üzüлp göz yaşları dökmüş, bundan dolayı acil geri dönüş emrini vermiştir. Sıradışı duygusal ve şefkatli karakterinin yanında İstanbul kuşatmasında ordunun ve donanmanın büyük çoğunluğunun yok olmasına duyduğu üzüntü de fetihleri durdurması ve bazı yerleri boşaltmak istemesinde muhtemelen etkili olmuştur.

Askerî seferleri durduran ve Müslümanların daha güvenli yerlere çekilmesini isteyen Ömer b. Abdülazîz, Müslümanların belirli yerlerde toplanmasını ve temel dinî bilgilerin öğretilmesini emretmiştir. Nitekim Semerkant valisi Süleyman b. Ebî's-Sırrî'ye bölgesindeki ihtida eden insanları araştırıp onlardan haracı (cizyeyi olmalı) kaldırmasını, topraklarındaki şehirlerden birinde toplayarak onlara namazı, haram ve helalleri öğretecek birini yönetici atmasını emretmiş, o da âlim Dahhâk'ın dostu Cüveybir lakaplı Câbir b. Saîd Ebû'l-Kâsım el-Belhî'yi idareci olarak atamıştır.²³⁹¹

Cerrâh b. Abdullah'ın Horasan'da vali olduğu dönemde Buhâr-hudât Tuğşâde, Semerkant kralı Gurek ve Kûmed sultanı Narayana Araplardan kurtulmak için Çin'e heyet gönderip yardım istemişler, ancak Çin hükümdarı onların bu talebini reddetmiştir.²³⁹²

Kaynaklarda Ömer b. Abdülazîz'in halife iken Mâverâünnehir hükümdarlarını mektupla İslâmiyet'e davet ettiği ve bazılarının Müslüman olduğu kaydedilmiş olsa da haklarında daha fazla bilgi verilmemiştir.²³⁹³ Bununla birlikte onun daveti üzerine Müslüman olan Mâverâünnehir hükümdarları içinde Semerkant kralı Akşit Gurek (Oğuz Bek),²³⁹⁴ Zebulistan ve Sicistan kralı Rutbil veya İlteber'in bulunduğu belirtilmektedir.²³⁹⁵

²³⁹¹ Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, III, 259.

²³⁹² Kurt, Hasan, "Mâverâünnehr Bölgesinde Fetihler", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti 3 Emevîler*, ed: Adnan Demircan, İstanbul 2018, s. 234.

²³⁹³ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 411. Benzer bir mektup için bk. Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 309.

²³⁹⁴ Gibb, a.g.e., s. 73; Aydınlı, a.g.e., s. 484.

²³⁹⁵ Kitapçı, Zekeriya, *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları*, s. 120; Işık, Abdülkadir, *Ömer b. Abdülazîz'in Genel Politikası ve Aşağı Türkistan*, s. 72.

D. BİZANS

Medîne valisiyken Bizans kralının yolladığı inşaat malzemelerini Mescid-i Nebevî inşaatında kullanan Ömer b. Abdülazîz, halife olduğunda Bizans imparatorluğuyla diplomatik ilişkiler kurmuş, Bizanslı elçilerle görüştüğü gibi kendisi de İslâm'a davet ve esir değişimi için elçiler göndermiştir. Askerî ilişkiler açısından İstanbul'u kuşatmış olan Mesleme b. Abdülmelik'i zor durumda kaldığından geri çağırılmış, dönüş güvenliği için yardımlar ve destek birlikleri yollamıştır. Bizanslıların Lazkiye saldırısına karşılık vermiş, sınır güvenliğini sağlamak için bazı küçük sâife seferleri yaptırmıştır. Ancak Bizans saldırılarına açık olduğunu düşündüğü Darende'yi boşaltıp sakinlerini Malatya'ya taşımış, aynı şekilde el-Massîsa kalesini ve Antakya ile el-Massîsa arasındaki diğer kaleleri yıkmak istemişse de halkının itirazı üzerine vazgeçmiş veya ömrü vefa etmemiştir.²³⁹⁶

1. Diplomatik ilişkiler

Velîd b. Abdülmelik'in ricasıyla Rum kralı, yüz bin miskal altın, yüz usta işçi ve kırk yük de mozaik veya elli yük değerli taş ve yüz bin dinar²³⁹⁷ ve kırk vesk (60 deve yükü) mozaik-fayans yollamış, Medîne valisi Ömer b. Abdülazîz de bunları Mescid-i Nebevî'nin yeniden inşasında kullanmıştır.²³⁹⁸

Ömer b. Abdülazîz, halifeliği döneminde Abdullah b. Abdüla'lâ'yı Anslı bir adamla birlikte Bizans kralı Leon'a elçi olarak göndermiş, Anslı adama onun her yaptığı şeyi bellemesini emretmiştir. Mar'aş'lı olup Arapça konuşan Leon'la görüşmede önce Anslı adam, mü'minlerin emirinin onu İslâm'a davet ettiğini, İslâm'ı kabul ederse kurtulacağını, kabul etmezse bahtsızlardan olacağını bildirip getirdikleri mektuba cevap yazmasını talep etmiştir. Sonra konuşma ustası olan Abdullah b. Abdüla'lâ izin alıp konuşmuş, Leon ona Mesîh hakkında ne düşündüğünü sorunca Allah'ın ruhu ve kelimesi karşılığını vermiş, erkek olmadan çocuk olup olamayacağını sorunca onun tartışmalı bir konu olduğuna işaret etmiş, Leon bunun cevabının evet veya hayır

²³⁹⁶ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 166-167; İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, s. 162. Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 317-318; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV, 32; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 108-109; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, I, 157-158.

²³⁹⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 415.

²³⁹⁸ Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tvâl*, s. 326. Bizans imparatorunun farklı yardım miktarları ve bu yardımları kabul ve reddeden şekilde ikiye ayrılan oryantalistlerin farklı değerlendirmeleri için bk. Avcı, *İslâm Bizans İlişkileri*, s. 212-217.

olacağını söyleyince Allah'ın Âdem (as)'ı topraktan yarattığını belirtmiş, onun bir rahimden çıktığını söylemesi üzerine onun da tartışmalı bir konu olduğunu ifade etmiştir. Bunun üzerine Leon, onun kendi dininden ve halifenin dininden olmadığını belirttiikten sonra cuma gününden başka bir güne hürmet edip etmediklerini sorunca evet demiş, o güne saygılarının nedenini sorması üzerine daha önce salih bir kavmin bayramı olduğunu hatırlatmıştır. Leon'un onun kendi dininden ve halifenin dininden olmadığını ifade etmesine karşılık Abdullah b. Abdüla'lâ, İblîs'in sadece Allah'a secde etmekle emrolunduğu halde sonra kendisine Âdem'e secde emri verildiğini açıkladığını aktarmış, bunun üzerine Leon durumunun daha açık hale geldiğini söyleyip mektuba cevap yazmıştır. İki elçi mektupla birlikte Ömer b. Abdülazîz'in yanına dönüp onu bilgilendirdikten sonra çıktıklarında halife, Anslı adamı geri çağırıp olanları sormuş, onun sözlerini aktarınca halife onu kalbinin tam kabullenmediğini, ancak bu derecede ileri gideceğini de beklemediğini ifade etmiştir.²³⁹⁹

Ömer b. Abdülazîz, Abdüla'lâ b. Ebî Amre (Amr)'ı Rumların kralını İslâm'a davet için elçi olarak göndermek isteyince Abdüla'lâ b. Ebî Amre (Amr), oğlu Abdullah'ın kendisiyle birlikte bu yolculuğa çıkmasını talep etmiş, ancak halife kabul etmemiştir.²⁴⁰⁰ Ömer b. Abdülazîz'in Rum kralına elçi olarak gönderdiği Abdüla'lâ b. Abdullah, bir gün Rum kralının huzuruna çıkınca kral, ona Allah nimet verdiğinde O'na tevazu ile boyun eğdiğini ve arkadaşının (Ömer b. Abdülazîz) öldüğünü söyleyip ağlamış, sonra dağda her zaman danıştığı bir rahip olduğunu, Ömer b. Abdülazîz ile savaşı konusunda ona danıştığını, ancak bunu yaparsa hepsini savaşta helak edecek bir beddua edebileceğini söylemesi üzerine onunla savaşmaktan vazgeçtiğini açıklayıp ona Allah'tan rahmet dilemiştir.²⁴⁰¹ Benzer bir rivayette Ömer b. Abdülazîz, Muhammed b. Ma'bed'le elinde bulunan Bizans esirlerini göndermiş, onlara karşılık Müslüman esirleri istemiş ve benzer konuşmalar aktarılmıştır.²⁴⁰²

Ömer b. Abdülazîz'in gönderdiği heyet, özel davet üzerine Rum kralının huzuruna çıktığında kralı tahtından inip tacını başından çıkarmış ve kederli bir halde görmüşler, onların şaşırıldığını fark eden kralın muhbirlerinden Arapların kralı "sâlih âdam"ın (Ömer b. Abdülazîz) vefat ettiğini öğrendiğinden böyle yaptığını açıklamıştır.

²³⁹⁹ Müberred, *el-Kâmil fi'l-Luğa*, II, 84.

²⁴⁰⁰ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 263-264.

²⁴⁰¹ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 223-224.

²⁴⁰² Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 290; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 330-331; İbn Asâkir, *Târihu Dımaşk*, LVI, 15.

Ağlamaya başlayan heyet üyelerine neden ağladıklarını sorması üzerine heyet üyeleri, hem kendileri, hem dinleri, hem de onun için ağladıklarını ifade etmişlerdir. Buna karşılık kral, onun için değil, kendileri için ağlamalarını, zira onun geride bıraktığından daha hayırlı bir yere gittiğini, Allah'a itaat ve ibadeti bırakmaktan korkarken Allah'ın onu bu korkudan kurtardığını açıklamış, ardından onun iyilikleri, faziletleri, dürüstlüğü ve idaresi hakkında birçok şey öğrendiğinden bahsedip manevi yönünün daha güçlü olduğunu hatırlatmış, İsa b. Meryem'den sonra şayet biri ölüleri diriltebilecek olsaydı ancak Ömer b. Abdülazîz'in diriltebileceğine işaret ettikten sonra dünyayı bırakıp manastırında rabbine ibadet eden bir rahibe değil, dünya ayaklarının altına serildiği halde onu reddeden ve rahip gibi yaşayan kişiye hayran olduğunu ve hayır ehli olanların, kötü topluluk içinde ancak az bir zaman bırakıldığını ifade etmiştir.²⁴⁰³

Ömer b. Abdülazîz'in Bizans hükümdarına gönderdiği elçisi, Hıristiyan olma teklifini reddettiğinden dolayı gözlerine mil çekildikten sonra bir değirmende çalıştırılan ve ezberinden Kur'an okuyan Müslüman esirin durumunu Ömer b. Abdülazîz'e haber verince hemen Rum kralına mektup yazıp adamı ve durumunu tasvir ettikten sonra onu kendisine göndermezse kesinlikle çok büyük bir ordu göndereceğini söyleyerek tehdit etmiştir. Elçi Rum kralının yanına dönüp mektubu teslim ettiğinde mektubu okuyan kral, Sâlih Adam'ı buna teşvik etmeyeceğini, aksine o adamı göndereceğini bildirmiştir. Bir zaman bekletilen elçi, ümidini kesmiş halde kraldan dönme izni isteyince kral, halifenin öldüğünü bildirdikten sonra adamı elçiyle birlikte göndermiştir.²⁴⁰⁴ Aynı şekilde halifenin elçisi, Medîne valisi Ömer b. Abdülazîz'in kendisine içki had cezası uygulamasına kızarak irtidad edip Rumlara sığınan İbn Vâbisa'yı İslâm'a davet etmiş, İslâm'a dönerse kurtaracağını söylese de İbn Vâbisa kabul etmemiş,²⁴⁰⁵ başka bir rivayete göre ise İslâm'a dönen İbn Vâbisa Medîne'ye gelip bir süre sonra orada ölmüştür.²⁴⁰⁶

Ömer b. Abdülazîz, Hindistan ve Mâverâünnehir krallarını İslâm'a davet ettiği gibi yukarıda zikredildiği üzere Bizans imparatoru III Leon'u da mektup ve elçi göndermek suretiyle İslâm'a çağırmıştır. Aktarılan bilgilere göre söz konusu mektubunda Hristiyanlığın inanç ve ibadetlerini öğrenmek istediğini, ancak zaman

²⁴⁰³ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, III, 153. Benzer bir rivayet için bk. İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 261-262.

²⁴⁰⁴ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 148-149.

²⁴⁰⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, VIII, 386-387; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 54-55.

²⁴⁰⁶ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 169.

bulamadığını belirttikten sonra Hristiyanlığın inanç ve ibadet esasları, özellikle İ̇sâ'nın durumu, havariler ve incillere dair çelişkileri ve eleştirilerini belirtmiş, ayrıca çok sayıda soru sorarak imparatorun cevaplamasını talep etmiştir. Uzun bir mektupla sorularını cevaplandıran imparator, İ̇slâm'a meyletmek bir yana Müslümanlara ve İ̇slâm'a yönelik çok sayıda eleştirilerle karşılık vermiştir.²⁴⁰⁷ Ağâbiyûs b. Kostantin, Ömer b. Abdülazîz'in kral III Leon'u mektupla İ̇slâm'a davet ettiğini, buna karşılık III. Leon'un cevabında onun delillerini çürüterek sözlerinin geçersizliğini ispatladığını, indirilmiş kitaplardan delillerle, akli kıyaslarla ve Kur'ân'daki tartışmalarla ona Hristiyanlığın üstünlüğünü açıkça gösterdiğini kaydetmiştir.²⁴⁰⁸ İmparatorun mezkur cevabı mektubunu aktaran tarihçi Ghevond, imparatorun cevabının Ömer b. Abdülazîz'in kafasını karıştırdığını, bundan dolayı Hristiyanlara daha nazik ve şefkatli davranış durumlarını iyileştirmeye başladığını, Hristiyan esirleri fidyesiz bıraktığını, yine bu mektubun etkisiyle Müslümanlara da seleflerinden daha güzel muamele ettiğini, bol ihسانlarda bulunduğunu ve askerlere daha fazla para verdiğini ileri sürmüştür. Ermeni tarihçi Thomas ise imparatorun cevabını okuyan Ömer b. Abdülazîz'in onun delillerinin daha sağlam olduğunu görerek Kur'ân'daki birçok şeyi açıkça reddettiğini iddia edecek²⁴⁰⁹ kadar ileri gitmiştir. İmparatorun mektubunun etkisiyle alakalı iddialar, dayanaktan ve gerçeklikten yoksun iddialar olup iki tarihçinin halifeyi hiç tanımadığını göstermektedir. Goddard ise III. Leon'un Ömer b. Abdülazîz'in gönderdiği mektuba verdiği cevapta Hristiyanlarla Müslümanların aynı tanrıya inandığını ve iki topluluğun karşılaştığı sorunların birbirine benzediğini vurguladığına, nitekim Müslümanların da Hristiyanlar gibi bölündüğüne, ibadet sorunları hakkında Hristiyanların hac gibi semboller kullanmalarına şaşırmasında gerektiğine, zira Müslümanların da İbrâhîm ile alakalı olduğundan yüzlerini Ka'be'ye döndüğüne işaret ettiğini ifade etmiş, Hristiyanların ikona kullanmalarını açıklarken onlara özel bir saygı gösterilmediğini, ama onların eğitimsel ve duygusal açıdan önem taşıdıklarını açıkladığını, ancak III. Leon'un bundan birkaç yıl sonra ikonaların yasaklanmasını emrettiğini kaydetmiştir.²⁴¹⁰

²⁴⁰⁷ Bu mektuplaşmanın ayrıntıları ve farklı değerlendirmeleri için bk. Avcı, *İ̇slâm Bizans İlişkileri*, s. 114-126; Borrut, Antoine, "Umar b. 'Abd al- 'Aziz", *The Princeton Encyclopedia of Islamic Political Thought*, s. 580.

²⁴⁰⁸ Ağâbiyûs, *Târîhu'l-Menbicî*, s. 85-87.

²⁴⁰⁹ Avcı, *İ̇slâm Bizans İlişkileri*, s. 126.

²⁴¹⁰ Goddard, a.g.e., s. 103.

Bizans kralı, rivayetlere göre Ömer b. Abdülazîz'e elçilerle birlikte tedavisi için doktorlar da göndermiştir. Nitekim Ömer b. Abdülazîz, daha önce inşa edilmiş Emevîye camiinin tezyinat, fayans, mermer, süslü kumaşlarını ve zincirlerini israf ve huşuya engel kabul ederek sökmeye veya değiştirmeye niyetlenmiş, bu arada Mısır üzerinden gelen on Rum elçinin Emeviye camiine hayran olup Müslümanların kalıcı olduklarına üzüldükleri aktarılınca planının bir kısmından vazgeçmiştir.²⁴¹¹ Aynı bağlamda Ömer b. Abdülazîz'in hastalandığını öğrenince ona mektup yazarak tedavi etmeleri için başpiskopos ve tabiplerini gönderdiğini bildirmiş, başpiskopos ve doktorlar yanına gelip muayene ettikten sonra zehri kanından temizlemek için şurup içireceklerini söylemeleri üzerine Ömer b. Abdülazîz, şifası elinde olsa bile bunu yaptırmayacağını ve onun tedavisine ihtiyacı olmadığını bildirip kralın yanına dönmelerini emretmiştir.²⁴¹² Ancak Ömer b. Abdülazîz, yaklaşık 20 gün hasta yattıktan sonra öldüğüne göre bu haberin Bizans kralına ulaşması, gönderdiği heyet ve mektubun bu süre içinde gelmesi uzak bir ihtimal gibi görünüyor.

2. Askerî İlişkiler

Ömer b. Abdülazîz devrinde Bizans'la askerî ilişkiler kapsamında İstanbul kuşatması kaldırılmış, geri dönüş için destek birlikleri gönderilmiş, Anadolu'daki fetih hareketleri de durdurulmuştur. Ayrıca Bizanslıların Lâzkiye baskınına karşılık vermek ve hudut güvenliğini sağlamak amacıyla Anadolu'ya birkaç sınırlı sefer yapılmıştır.

²⁴¹¹ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, II, 274-276; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, VII, 3069-3070; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 580-582. Benzeri bir rivayet için bk. İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, s. 158-159; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, II, 468.

²⁴¹² İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 102. Rivayete göre Umeyr b. Habîb es-Sülemî, sekiz arkadaşıyla birlikte Emevîler zamanında Bizanslılara tutsak olduğunda arkadaşları öldürülürken bir patrik araya girerek onun bağışlanmasını sağlayıp kendi evine götürmüş, İslâm'dan çıkıp Hristiyanlığa girmesi şartıyla kızını vereceğine ve sahib olduğu nimetleri kendisiyle paylaşacağına söz verse de Umeyr b. Habîb reddetmiştir. Sonra kızı başbaşa kaldıklarında ona babasının teklifini neden reddettiğini sorunca bir kadın veya herhangi birşey için dinini bırakamayacağı cevabını vermiş, onun memleketine gitmek istediğini öğrenip takdir eden kız, gösterdiği yıldızı takib ederek geceleri yürüyüp gündüzleri saklanmasını ve o yıldızı takib ederse memleketine ulaşacağını bildirmiştir. Umeyr b. Habîb, dördüncü günde gündüz bir yerde gizlenmekte iken birden doru atlar üzerinde gelenlerin içinde öldürülen arkadaşları olduğunu görmüş, onlara öldürüldüklerini hatırlatmasına karşılık Allah'ın, Ömer b. Abdülazîz'in cenazesine katılmaları için şehitleri dirilttiği cevabını verdikten sonra biri elinden tutup tergisine bindirmiş, bir miktar yol gittikten sonra onu Cezîre'de evinin yakınında bırakmıştır. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 717.

Ömer b. Abdülazîz, Bizans topraklarına yapılan yaz kış seferlerini düzenleme görevini Velîd b. Hişâm ile Amr b. Kays es-Sekûnî'ye vermiş,²⁴¹³ 99/617 yılında ise Velîd b. Hişâm el-Muaytî, Amr b. Kays el-Kindî ve Ebû Îsâ b. Amr'ı yaz seferine/sâifeye göndermiştir. Amr b. Kays el-Kindî'nin arkadaşlarından İbnü'l-Ca'd, Antakya halkından bazı kimselerle birlikte yaralanırken Velîd b. Hişâm el-Muaytî Rumların dışardaki süvarilerini yakalayıp çok sayıda insanı esir etmiştir.²⁴¹⁴ 100/718-719 yılında sâife seferinin komutanı olan Velîd b. Hişâm el-Muaytî, hecin devesine bir pay vermiş, halife de bu sâife seferinde askerlerine panzehir/afyon yollayıp dağıttırıştır.²⁴¹⁵ Ömer b. Abdülazîz, 101/719-720 yılında ölmeden önce Şâm, Cezîre ve Mûsul halkından oluşan bir orduyu yaz seferi için harekete geçirmiş, komutasını da Mesleme b. Abdülmelik'e vermiş, ancak Yezîd b. Mühelleb sorunu çıkınca onun üzerine gönderilmiştir.²⁴¹⁶

Rumlar, 100/718-719 yılında denizden Lâzkiye'nin sahillerine baskın düzenleyerek halkını esir alıp şehri harabeye çevirmişler, bunun üzerine halife şehrin yeniden inşa ve tahkim edilmesini emretmiş, esir olan Müslümanları fidye ile kurtarmak için elçi gönderdiyse de bu işi tamamlayamadan 101/720 yılında vefat etmesi üzerine şehrin tahkim edilmesi ve ilave asker yerleştirilmesi işini halefi Yezîd b. Abdülmelik tamamlamıştır.²⁴¹⁷

a. İstanbul Kuşatması

Köklü bir tarihe sahip önemli bir şehir olan İstanbul, milattan sonra 73 yılında Roma devletinin hakimiyetine girmiş, daha sonra İmparator I. Konstantinos (306-337) İstanbul'u başkent seçip saray, senato binası, hipodrom, tapınak ve meydanlarla donatmıştır. Müslümanların yaptığı fetihler sonucunda Bizans'ın doğudaki toprakları Müslümanların eline geçmiş, Akdeniz'in ve İstanbul'un öneminin farkında olan Muaviye, Akdeniz seferinin ardından 674 yılında İstanbul'u karadan ve denizden kuşatmış, ne var ki 678 yılına kadar süren bu muhasara surların aşılama ve gemilerin Rum ateşiyle yakılması neticesinde başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Ancak

²⁴¹³ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 324.

²⁴¹⁴ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 319-320; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXIII, 314-315.

²⁴¹⁵ Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, *Târîh*, I, 353; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXIII, 315.

²⁴¹⁶ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LVIII, 38.

²⁴¹⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 144.

Velîd b. Abdülmelik, tarihin gördüğü en büyük İslâm fetihlerini gerçekleştirerek Bizans'ın Afrika ve Akdeniz hakimiyetini de kırıp İstanbul'un fethi için uygun ortamı hazırlamıştır.²⁴¹⁸

Büyük fetihlerin ardından tek hedef haline gelen İstanbul'u fethetmeye karar veren Süleyman b. Abdülmelik, Endülüs'ten Şam'a gelen Mûsâ b. Nusayr'ı gazalarda uzun, başarılı ve etkili tecrübeleri olduğunu belirtip övdükten sonra İstanbul seferi için tavsiyelerde bulunmasını istemiş,²⁴¹⁹ Mûsâ b. Nusayr da Kostantîniyye'ye varıncaya kadar Mesleme b. Abdülmelik'in²⁴²⁰ önündeki şehirleri, kasabaları ve kaleleri fethetmesini, her aldığı kalede on bin asker bırakmasını, oraya kaleleri yıkılmış ve güçleri zayıflamış halde varmasını tavsiye etmiş, öyle yaparsa arada bir engel kalmayacağından şehri elleriyle teslim edeceklerini bildirmiştir. Halife kardeşi Mesleme b. Abdülmelik'e görüşünü sorduğunda Kostantîniyye'den önceki yerleri bırakıp savaşla şehri fethetmeyi önerip Kostantîniyye fethedilirse diğer şehir ve kalelerin kolayca ele geçirileceğine dikkat çekmiş, Süleyman b. Abdülmelik de doğru görüşün bu olduğunu vurgulamıştır.²⁴²¹

Ömer b. Abdülazîz, Mesleme b. Abdülmelik ve Mûsâ b. Nusayr'la yaptığı istişare neticesinde gerekli emirleri verip fetih hazırlıklarını başlatmış, Şam, Cezîre ve Musul'dan topladığı yaklaşık 120.000 kara askerini göndermiş, bunun yanında Mısır ve Afrika'dan da 1.000 gemiyi Ömer b. Hübeyre komutasında yola çıkarmıştır.²⁴²² Başka bir kaynağa göre 200.000 asker ve 30.000 gönüllü savaşçı sevk etmiş, 5.000 gemiye 12.000 işçi, 6.000 deve ve 6.000 merkep, erzak ve silah yükleyerek İstanbul'a göndermiştir.²⁴²³

Süleymân b. Abdülmelik, tüm askerlere maaşlarını verip çok miktarda para bağışladıktan sonra Kostantîniyye'ye gazaya gideceklerini ve fethedinceye kadar orada kalacaklarını bildirmiş, onlara kardeşi Mesleme b. Abdülmelik'i başkomutan atadıktan sonra Allah'ın bereketiyle gitmelerini, Allah'tan korkmalarını, sabretmelerini, birbirlerine güzel nasihat etmelerini, samimi ve merhametli davranmalarını tavsiye

²⁴¹⁸ Demirkent, Işın, "İstanbul", *DİA*, İstanbul 2001, XXIII, 205-212.

²⁴¹⁹ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve 's-Siyâse*, II, 102.

²⁴²⁰ Mesleme b. Abdülmelik için bk. Ya'kûbî, *Târîh*, II, 224 vd.

²⁴²¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 631-634.

²⁴²² Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, s. 141; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 641-642. 530.500 asker gönderdiği de rivayet edilmiştir. İbn Kuteybe, *el-İmâme ve 's-Siyâse*, II, 102.

²⁴²³ İbnü'l-İbri, *Abu'l-Farac Tarihi*, I, 192-194; Mar Mihâ'îl, *Târîhu Mar Mihâ'îl es-Süryânî el-Kebîr*, çev. Saliba Şem'un, Halep 1996, 379-380.

etmiştir. Sonra gönüllü savaşçıların akın ettiği Merc-i Dâbık'a indiğinde bir benzeri daha önce görülmemiş büyük bir orduyla karşılaşmış, ardından Mesleme b. Abdülmelik'e orduları hareket ettirmesini emretmiştir. 98/716-717 yılında yola çıkan başkomutan Mesleme b. Abdülmelik'in yanında hanedan mensuplarından bir toplulukla birlikte Dâvûd b. Süleyman da vardı. Süleyman b. Abdülmelik, Kostantîniyye'yi ele geçirmek için daha önce gönderdiği ordunun İstanbul'a ulaşan Mesleme b. Abdülmelik'in komutasına girmesini emretmiştir.²⁴²⁴

Bizans cephesinde II. Anastasios tahttan indirilerek III. Teodosios (715-717) imparator ilan edilince Anatolikon kolordusu komutanı Maraşlı Leon, imparatorluğunu tanımayıp ona karşı cephe alarak tahttan feragat etmeye zorlamıştır. III. Leon (717-741), sıradan bir aileden gelmesine rağmen gösterdiği başarılar ve Anatolikon genel valisi olması sebebiyle taht kavgasında en güçlü adaylardan biriydi.²⁴²⁵ Tahtı ele geçirmek için Mesleme b. Abdülmelik'in desteğini kabul ederek İstanbul'u ona teslim edeceğine söz verdiğini öğrenen III. Teodosios, akrabalarını tutuklayıp Amurin şehrindeki hapishaneye hapsedirmiş, buna karşılık Mesleme b. Abdülmelik'e yanaşan Leo Chalcedon'da karargâh kurup İstanbul'a erzak girişini engellemiş, Amurin şehrini kuşattığında ise halk tutuklanan akraba ve hizmetçilerini ona teslim etmiştir.²⁴²⁶ III. Teodosios'un tahttan feragatı sonucu III. Leon (717-741), 25 Mart 717 tarihinde İstanbul'a gelip Ayasofya'da imparatorluk tacını giyerek taht kavgalarıyla geçen fetret devrini bitirip Leon hanedanlığını kurmuş, akabinde şehri tahkim etmeye başlamıştır. 717 Ağustos'unda Mesleme b. Abdülmelik de donanma ve orduyla birlikte İstanbul önlerine gelmiştir.²⁴²⁷

Mesleme b. Abdülmelik, daha önce her bir askere atının sırtında iki müdd yiyecek götürmesini emretmişti. Oraya vardıklarında yiyecekleri bir araya topladıktan sonra Mesleme b. Abdülmelik, o yiyeceklere dokunmamalarını, Rumların yurdunda bulduklarını yemelerini, tarlaları ekip ürün elde etmelerini, kendilerine ahşap evler yapmalarını emretmiş, nedenini orayı fethedinceye kadar geri dönmeyeceklerini

²⁴²⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 631-634, 641-642.

²⁴²⁵ Ostrogorsky, a.g.e., s. 145-146; Dikici, Radi, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, İstanbul, 2016, s. 199-201; Bauer, a.g.e., s. 380; Avcı, Casim, "Bizans ve Müslüman Araplar", Ayşe Kayapınar vd., *Bizans Tarihi*, Eskişehir 2013, s. 65-66.

²⁴²⁶ İbnü'l-İbri, *Abu'l-Farac Tarihi*, I, 192-193.

²⁴²⁷ Ostrogorsky, a.g.e., s. 145-146; Dikici, a.g.e., s. 199-201; Bauer, a.g.e., s. 380; Avcı, "Bizans ve Müslüman Araplar", s. 65-66.

söyleyerek açıklamış, bunun üzerine insanlar önce baskın ve akınlarda elde ettiklerinden faydalanmışlar, sonra ekip diktiklerinden yemeye başlamışlardır.²⁴²⁸

Kostantîniyye halkı, ağır kuşatmadan rahatsız olup Mesleme b. Abdülmelik'e cizye vermeyi teklif etmiş, ancak Mesleme b. Abdülmelik savaşıyla şehri ele geçirme konusunda ısrar edince ondan istişare yapmak için kendilerine Leon'u göndermelerini istemiş, yanlarına gelen Leon'a Arap askerleri uzaklaştırırsa onu kral yapma teklifinde bulunmuşlar, bunu kabul eden Leon Mesleme b. Abdülmelik'in yanına döndüğünde Bizanslıların şehrin kapılarını açmayı kabul ettiklerini, ancak Araplar oradan uzaklaşmadığı sürece açmayacaklarını bildirmiştir.²⁴²⁹ Donanmasıyla Kostantîniyye'ye gelip şehri denizden kuşatan Ömer b. Hübeyre'nin askerleri de Kostantîniyye halkının yaşadığı sıkıntı ve hastalıkların bir benzerini yaşıyorlardı. Gelen Bizans elçisi, Müslümanların durumunun kendileri gibi kötü olduğunu söyleyip krallarının selamını iletmiş, buradan ayrılıp memleketlerine gitmeleri karşılığında Mesleme b. Abdülmelik'e Kostantîniyye'de bulunan kadın erkek ve çocuk başına bir dinar barış fidyesi vermeyi teklif ettiklerini, ancak Mesleme b. Abdülmelik'in buna öfkelenip reddettiğini söyledikten sonra Ömer b. Hübeyre'den aracı olmasını talep etmişler, ancak Ömer b. Hübeyre Mesleme b. Abdülmelik'in doğru yaptığını belirtip teklifi reddetmiştir.²⁴³⁰

Başka bir rivayete göre Bizans kralı ölünce tahta oturma hevesiyle yola çıkan Leon, Mesleme b. Abdülmelik'le anlaşıp ona Kostantîniyye'yi teslim edeceğini vaat etmiş, ancak Rumlar Leon'a mektup yazıp Mesleme'yi uzaklaştırırsa kendisini imparator yapacaklarını bildirmişler. Bunun üzerine Mesleme b. Abdülmelik'in yanına gelen Leon, ona yiyecek yığınları yanında bulunduğu sürece onları savaşımaya ikna edemeyeceğini, yiyecekleri yakarsa şehri teslim edebileceklerini bildirmiş, Mesleme b. Abdülmelik de yiyecekleri yakıp Leon'la birlikte ona eşlik edecek kimseler göndermiştir. Ancak Leon, şehre girince Rumlar onu kral yapmış, akabinde Leon Mesleme b. Abdülmelik'e haber gönderip yakın bölgelerden insanların yaşamasını sağlayacak yiyecekleri şehre taşımak için kendilerine bir gece süre tanınmasını talep etmiş, Mesleme b. Abdülmelik'in izninin akabinde bir gecede yakın yerlerdeki ürünlerin tümünü şehre taşıırken ele geçirdiği askerî gemi ve araçlara zarar vermiş veya

²⁴²⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, II, 420-421; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 631-634, 641-642.

²⁴²⁹ Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, s. 141; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 631-634, 641-642. Ayrıca bk. Üçok, a.g.e., s. 62.

²⁴³⁰ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXVIII, 230-231.

alıp götürmüştür. Bunun üzerine tüm yiyecekler Rumların eline geçtiğinden ve halife de ağır kıştan dolayı yardım gönderemediğinden Müslümanlar, yiyecek sıkıntısına düşüp benzersiz zorluk ve sıkıntılarla karşı karşıya kalmışlar, öyle ki binek hayvanlarını, derileri, ağaç ve bitki köklerini, yaprakları, her şeyi, tezekleri bile yemeye başlamışlar, hatta askerler tek başına karargâhtan çıkmaktan korkar hale gelmişler.²⁴³¹

Mesleme b. Abdülmelik, İstanbul'u sıkı bir kuşatma altına alıp bütün yolları ve yakın bölgelerin çoğunu ele geçirince Bizans hükümdarı III. Leon, Bürcân (Bulgar) hükümdarından Mesleme'ye karşı yardım istemiş, Arapların kendisinden sonra ona yöneleceklerini hatırlatıp yapacağı işi şimdi yapmasını talep etmiştir. Bunun üzerine Bürcân melikinın dost gibi görünen yardım teklifi üzerine Mesleme b. Abdülmelik, ondan azık göndermesini istemiş, Bürcân melikinın gönderdiği büyük bir kervandan yiyecek alırken düşmanlar ansızın üzerlerine hücum ederek çoğunu öldürmüşler, diğerlerini de esir almışlardır. Mesleme'nin bu durumu halifeye bir mektupla bildirmesi üzerine Şurahil b. Ubeyde komutasında gönderdiği büyük askerî birlik, İstanbul boğazını aşip Büranlıları (Bulgarlar) hezimete uğratmış, bir kısmını öldürürken çok sayıda esir almış, Müslüman esirleri kurtardıktan sonra Mesleme'nin yanına dönerek orada kalmışlardır.²⁴³²

Lodos sebebiyle limandan ayrılan erzak ve malzeme gemilerinin Bizans askerleri tarafından Grek ateşiyle yakılması, kış mevsiminin çok sert geçmesi, şiddetli fırtınalar neticesinde birçok savaş gemisinin kayalara çarparak parçalanması, İslâm donanmasındaki Hıristiyan tayfaların isyan edip ele geçirdikleri gemilerle İstanbul'a gelerek imparatora İslâm donanmasının yerlerini haber vermeleri üzerine erzak dolu gemilerin yakılması, bunlara ilaveten büyük bir kıtlık ve açlık baş göstermesi gibi olumsuz sebeplerle İstanbul'un fethi gerçekleştirilememiştir.²⁴³³ III. Leon, aldığı tedbirlerle ordusunu güçlendirip 717-718 yıllarında İstanbul'u kaşatan Arapları geri püskürtmüş, tımar vererek sınır boylarını tahkim ettirip Müslümanları Toros dağlarında tutabilmiş, öte yandan ibadet edilen kutsal resim ve heykellerin parçalanmasını emretmiştir.²⁴³⁴

²⁴³¹ İbn Hallikân, *Veşeyâtü'l-A'yân*, II, 420-421; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 631-634.

²⁴³² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 634, 655-656.

²⁴³³ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 36-37; Ya'kübî, *Târîh*, II, 228; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 656, 657. Ayrıca bk. Avcı, "Bizans ve Müslüman Araplar", s. 65-66; Üçok, a.g.e., s. 62.

²⁴³⁴ McNeill, William H., *Dünya Tarihi*, (trc. Alaeddin Şener), Ankara 2019, s. 326, 328.

Ömer b. Abdülazîz 99/617 yılında halife seçildiğinde önce Kostantiniyye'yi kuşatmış olan Mesleme b. Abdülmelik'e ve beraberindekilere elçi gönderip Şam'a evlerine dönmelerini emretmiş, onlara bol miktarda yiyecek ve çok sayıda asil atlar yollamış,²⁴³⁵ aynı şekilde 100/718-719 yılında onlar için Velîd b. Hişâm el-Muayfî ve Amr b. Kays es-Sekûnî'yi kır bine yaklaşan bir kuvvetle yaz seferine/sâifeye göndermiş, onunla birlikte Müslümanlara maaş, giyecek ve yiyecek yollamıştır.²⁴³⁶ Ordunun kötü durumundan haberdar olan Ömer b. Abdülazîz, dört bin askerle birlikte geri dönmelerini emreden bir mektup da göndermiş, mektubu okuyan Mesleme b. Abdülmelik geri dönmek istemediğinden halifeye yazdığı cevabında gönderdiği asker ve yiyeceklerin sağladığı rahatlamayla birlikte sonuç almaya yakın olduğunu belirterek Allah'ın aralarında son hükmü vermesine kadar kendilerine izin vermesini istemiş, ancak halife bunun felakete yol açacağı endişesiyle elçiyi tekrar gönderip geri gelmelerini emretmiştir.²⁴³⁷

Ömer b. Abdülazîz, Mesleme b. Abdülmelik'e gönderdiği muhtemelen ikinci mektubunda insanların kendisine isteyerek itaat ettiğini bildirip ondan da itaat etmesini talep etmiş, ihtilaf ve ayrılıktan uzak durarak güzel niteliklerini ifsat etmemesini ve orduyu yanına getirmesini emretmiştir.²⁴³⁸ Mesleme b. Abdülmelik'in istişare yaptığı arkadaşları, toplumla birlikte hareket etmesini, muhalefet ederek ve ayrılık çıkararak halifenin ihtiyaç duyacağı güzel vasıflarını ifsat etmemesini tavsiye ettiklerinde Mesleme b. Abdülmelik, güzel öneride bulduklarını, onun (Ömer b. Abdülazîz) sahip

²⁴³⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 383-384; Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 320; Taberî, *Târîh*, VI, 553; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, II, 461; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 99; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 656, 657. Bazı kaynaklar 500 soylu at gönderdiğini kaydetmiştir. Taberî, *Târîh*, VI, 553; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 657.

²⁴³⁶ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 228; Taberî, *Târîh*, VI, 556; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 54; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLVI, 319-320; Azîmî, *Târîhu Haleb*, s. 200; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 109; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 665.

²⁴³⁷ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXVIII, 231-232. Başka bir rivayette Ömer b. Abdülazîz'in insanlara askerlerin geri gelmesini emrettiğini açıklamadan hazırladığı kervanı göndermekten vazgeçtiği ve Muâviye'yi sadece Mesleme b. Abdülmelik'i tutuklamak için gönderdiği kaydedilmiştir. İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXVIII, 232.

²⁴³⁸ Ömer b. Abdülazîz'in mektubunun metni şu şekildedir: "Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla. Allah'ın kulu Ömer b. Abdülazîz'den Mesleme b. Abdülmelik'e. İmdi Mü'minlerin emiri Süleyman b. Abdülmelik'ten dolayı Allah, sana büyük mükafat versin, görevinde ona da bereketler/hayırlar ihsan etsin. Şam halkı, halka adil davranmam ve feyi eşit bir şekilde dağıtmam karşılığında zorlanmadan isteyerek bana itaat etti. Bundan dolayı ben, sevip razı olduğu şeyleri gerçekleştirmede beni başarılı kılmasını Allah'tan istiyorum. Bu mektup sana ulaştığında dinleyip itaat et, uyumlu ve olgun davran, yanıma gelmekte acele et. İhtilaftan ve ayrılıktan uzak dur, aksi halde düzelttiğin şeyleri/iyilikleri ifsat etmiş, onayladıklarını bozmuş olursun. İtaat altına gir, cemaatle (toplumla) birlikte ol, yanındaki tüm Müslümanları da yanıma getir. Allah'ın selamı, rahmeti ve bereketi senin üzerine olsun." İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, VII, 203-204.

olduğu güzel vasıfları, dindarlığı, verası, zühdü, ibadeti, taatı ve kavmi içindeki şerefi sebebiyle ehil olarak halife olduğunu ve onun yanına gideceğini açıklamıştır.²⁴³⁹ Bunun ardından yola çıkan Mesleme b. Abdülmelik, Ammûriye’de birkaç gün ikamet ettikten sonra hareket edip daha önce Rum diyarına seksen bin kişiyle girmişken otuz bin kişiyle Tartûs’a ulaşmış, ardından Tartûs’tan Dımaşk’a yönelmiştir. Ömer b. Abdülazîz’in emriyle Dımaşk’a girdiğinde ordusuyla halifenin kapısında durup izin istediye de verilmemiş, on bin süvariyle geldiği ikinci ve üçüncü günde de izin alamamış, dördüncü gün bir hizmetçisiyle birlikte tek başına gidip izin isteyince izin verilmiştir. Yanına girip suçunun ne olduğunu sorması üzerine Ömer b. Abdülazîz, Mesleme b. Abdülmelik’in karada ve denizde çok sayıda akımlar yapıp sayısız düşman öldürerek emredilmeyecek bir konuma geldiğini, ancak bunları nam, şan ve insanların beğenisini elde etmek için yaptığını, böyle ise gayretlerinin boşa gittiğini, yaptıklarını sadece Allah için yaptıysa o zaman mükafatını alacağını hatırlatmış, ardından kendisini ve onu bağışlaması için Allah’a istiğfar etmiştir. Sonra Kostantiniyye’den ve yapılarından bahsetmesini istemesi üzerine Mesleme b. Abdülmelik, gördüğü şehri ayrıntılı bir şekilde tasvir etmiştir.²⁴⁴⁰ Aslında ordunun genel komutanı olan Ömer b. Abdülazîz, görüldüğü gibi orduyu, dünyevi rekabet ve güç yarışlarını terk edip âhirete yönelmiş bir zâhid gibi karşılamış, bir eleştirisi veya kırgınlığı olmadığı halde onurlandırmak ve cesaretlendirmek bir yana görüşme izni bile vermeyip üç gün bekletmiştir. Her askerin çok sevdiği bir gelenek olan ordunun güç gösterisini ve özellikle komutanların mesleki muzaffer duruşlarını riyaya düşürür endişesiyle tasvip etmemiş, en önemli şeyin nefis terbiyesi ve ihlas olduğunu vurgulamıştır. Başarısızlığının ve ağır kayıpların nedenlerini sorgulamayıp doğrudan niyet temizliğine ve ihlusa vurgu yapması, en önem verdiği hususun fetih değil her şeyi Allah için yapmak olduğunu göstermektedir.

Esirleri kurtarma konusunda çok hassas ve hızlı davranan Ömer b. Abdülazîz, Kostantiniyye kuşatması esirlerine mektup yazıp başkalarına yaptığı bağışların en güzel

²⁴³⁹ İbn A’sem el-Kûfi, *Kitâbü’l-Fütûh*, VII, 203-204. Mesleme b. Abdülmelik, Rumlar kendisi için Kostantiniyye’de büyük bir cami yapıcaya kadar onları bırakıp gitmeyeceğine yemin ettiği için oldukça geniş, çok sağlam ve dayanıklı bir cami inşa etmişler, daha sonra da Müslümanlar, orada cuma ve cemaat namazlarını kılmaya devam etmişlerdir. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 631-634, XIII, 102. 15 Ağustos 718 tarihinde İslâm donanması ve ordusu geri dönmüştür. Ostrogorsky, a.g.e., s. 145-146.

²⁴⁴⁰ İbn A’sem el-Kûfi, *Kitâbü’l-Fütûh*, VII, 203-205. İbnü’l-İbri, İstanbul kuşatmasının faciayla sonuçlanması üzerine Ömer b. Abdülazîz’in Hristiyanlara karşı kin ve nefretle dolduğunu ve bu nedenle onlara kötü davranıp birçok yasak getirdiğini belirterek garip bir yorum yapmıştır. İbnü’l-İbri, *Abu’l-Farac Tarihi*, I, 192-194.

ve en fazlasını ailelerine verdiğini, hiçbir ayırım yapmadan tümünü kurtarması için bir elçi ve her birine beş dinar yolladığını, düşmanın el koyma tehlikesi olmasaydı daha fazla göndereceğini hatırlatıp rahat olmalarını bildirmiştir.²⁴⁴¹

b. Şehir Tahliyeleri

Abdullah b. Abdülmelik, 83/702-703 yılında Malatya'dan üç menzil uzaklıkta ve Rum ülkesinin içlerinde bulunan Turanta'yı (Darende) fethettikten sonra Müslümanlar, orada evler yapıp yerleşmişlerdi. O günlerde yıkılmış bir haldeki Malatya'da ise Emeniler, Nabatiler ve başka zimmet ehli kimseler bulunuyordu. Cezîre ordusunun öncü birlikleri yazın Darende'ye gelip kalır, kar yağınca da dönerlerdi. Ömer b. Abdülazîz, halife iken 100/718-719 yılında düşman toprakları içine doğru uzandığından Darende halkını saldırılardan korumak için istemedikleri halde Malatya'ya taşıma emrini vermiş, halk bütün eşyasını götürüp Malatya'ya yerleşince halife Darende'yi tahrip ettirmiş, Malatya'ya da Benî Âmir b. Sa'sa'a kabilesinden Ca'vene (Ceûne) b. el-Hâris'i vali olarak görevlendirmiştir.²⁴⁴²

Darende'yi boşaltıp tahrip ettiren Ömer b. Abdülazîz, Rum topraklarının içine sokulduğundan ve Rumların el-Massîsa halkını muhasara etmesinden nefret ettiğini söyleyerek el-Massîsa kalesini²⁴⁴³ ve Antakya ile el-Massîsa arasındaki diğer kaleleri yıkmak istemiş, ancak halkın bu kalelerin Rumlara karşı şehir sakinlerinin ve Antakya'nın korunması için tamir edildiğini, eğer yıkarsa Antakya dışında düşmana karşı başka bir engelin kalmayacağını ona bildirmesi üzerine halife yıkmaktan vazgeçerek halkı için Keferbeyyâ tarafında bir cami yaptırıp bir sarnıç açtırmıştır. Başka bir rivayette ise Rumların saldırılarına uğrayan el-Massîsa'yı yıkmak ve halkını oradan nakletmek istediye de ömrünün yetmediği bildirilmiştir.²⁴⁴⁴ Benzer şekilde düşman

²⁴⁴¹ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 144. İstanbul muhasarasının ayrıntılı bir anlatımı için bk. Hacıyev Hanoğlan, "Bir Emevî Vâlisi ve Komutanı: Mesleme b. Abdülmelik b. Mervân", *İstem*, Yıl:8, Sayı:15 2010, s. 111 – 142.

²⁴⁴² Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 185-186; Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 317-318; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV, 32; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 108-109; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, I, 253-254; İbn Haldûn, *Târih*, III, 90. Ayrıca bk. Ümmü Selma, a.g.e., s. 114; Fâûr, a.g.e., s. 58. Malatya'nın sonraki tarihi için bk. Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 318 vd.

²⁴⁴³ Massîsa kalesini ilk yaptıran kişi Abdülmelik b. Mervân'dır. Sonra Ömer b. Abdülazîz, orada Keferbeyyâ tarafında bir cami ve sarnıç inşa ettirmiştir. İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, s. 162.

²⁴⁴⁴ Hişâm b. Abdülmelik, el-Massîsa'da mandıra yaptırırken Mervân b. Muhammed, Ceyhan'ın doğu tarafında çardaklar ve etrafına da duvar bina ettirmiş, ağaçtan bir kapı koydurup etrafına da hendek açtırmıştır. Abbâsî halifesi Ebû'l-Abbâs, halife olunca eski muhafızlara ilave olarak el-Massîsa'ya

ülkesinin içine doğru uzanan ve düşman hücumlarına maruz kalan Darende, Mâverâünnehir ve Endülüs'ü boşaltmayı düşündüğüne ve Darende'yi fiilen tahrip ettirip boşalttırdığına bakarsak sonradan el-Massîsa'yı yıktırıp tahliye etmeye niyetlenmiş olması mümkündür. Nitekim Rumların saldırısına uğrayan Lazkiye'yi düşman topraklarıyla çevrili olmadığı için taşımayı değil, tahkim etmeyi tercih etmiştir.

E. ENDÜLÜS

Ömer b. Abdülazîz, Semh b. Mâlik el-Havlânî'yi Endülüs'e vali tayin ettiğinde ona Endülüs topraklarını ayırmasını, savaş yoluyla alınan yerleri belirleyip hums almasını ve kendisine mektup yazarak Endülüs'ü anlatmasını emretmiş, vali de oraya 100/718-719 yılının Ramazan'ında gelip halifenin emrettiklerini yerine getirmiş,²⁴⁴⁵ fethedilen toprakları ölçtürdükten sonra dağıtılmamış menkul ve gayr-ı menkul mallar bulunca bir kısmını fetheden ordulara dağıtmış, diğerlerini ise hazineye kaydetmiştir.²⁴⁴⁶ Ancak takva sahibi bir mücahid olan Semh b. Mâlik el-Havlânî, muhtemelen halifenin haberi olmadan Pireneler'i aşarak Galya'ya girmiş, Narbona'yı (Arbûne) fethedip askerî üs haline getirdikten sonra Akitanya (Aquitania) üzerine yürümüş, ancak merkezi şehri Tuluz'da (Toulouse) yapılan savaşta çok sayıda Müslümanla birlikte o da şehit olmuştur. Sonraki vali Anbese b. Sühaym el-Kelbî fetihlere devam etmiş, Paris'e otuz km uzaklıktaki Sens şehrine kadar ulaştıysa da geri dönerken şehit olmuştur.²⁴⁴⁷

Ömer b. Abdülazîz, Darende, el-Massîsa ve Mâverâünnehir gibi araya deniz girip Müslümanlarla ilişkileri kesildiğinden, düşman toprakları içine uzandığından ve onlara şefkatinden dolayı Endülüs'ü boşaltıp halkını taşımayı ve orayı tahliye etmeyi gerekli gördüğü için halkına bu yönde çağrıda bulunmuş,²⁴⁴⁸ ancak Semh b. Mâlik el-Havlânî'nin Müslümanların orada çoğalarak çeşitli bölgelere dağıldıklarını bildirip

dört yüz asker daha gönderip onlara iktâ olarak toprak vermiş, Mansûr dört yüz asker yollamıştır. Üzerinde Ömer b. Abdülazîz'in adı yazılı olan ve Kale Camii denen bu cami, el-Mu'tasım billah'ın halifeliği zamanında yıkılmıştır. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 166-167; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, I, 157-158.

²⁴⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 74; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib fî Ahbâri Mülûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, (nşr. G. S. Colin – E. Lévi-Provençal), Beyrut 1983, II, 26; Hattâb, Mahmûd Şît, *Kâdetü Fethi'l-Endülüs, Müessesetü Ulûmi'l-Kur'an*, yy 2003, II, 12.

²⁴⁴⁶ el-Iş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 272.

²⁴⁴⁷ Özdemir, Mehmet, a.g.e., s. 72; Hitti, *İslâm Tarihi*, II, 350.

²⁴⁴⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 74; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, II, 26. Ayrıca bk. Hattâb, a.g.e., II, 12; Muhammed Hâmid, a.g.e., s. 101. Sonraki Endülüs valileri için bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 74.

çekilmeyi uygun görmemesi²⁴⁴⁹ veya yakın arkadaşlarının karşı çıkması üzerine tahliye niyetinden vazgeçmiştir.²⁴⁵⁰ İbn Haldûn'a göre ise Endülüs'ü tahliye etmek maksadıyla tâbiînin ve Arapların ileri gelenlerinin görüşlerini dinlemiş, bu düşüncesini uygulamaya karar vermişken vefat etmiştir.²⁴⁵¹ Büyük bedeller ödeyerek fethedilmiş ve tüm Müslümanların övünç kaynağı olmuş Endülüs gibi geniş toprakları, yukarıda bahsedilen nedenlerle tahliye etme kararı, tabii olarak o günkü İslâm toplumu içinde yaşayan hemen her Müslümanın tepkisini çekecek bir karardır, aynı zamanda tuhaf olduğu kadar sıhhati hakkında şüphe uyandıran bir yönü de vardır.

II. FETİH ANLAYIŞI

Hicrî 100 (718-719) yılında Ömer b. Abdülazîz'in, 83/702-703 yılında fethedilen Darendе'nin Müslüman halkını istemedikleri halde düşman saldırılarına karşı korumak için Malatya'ya naklettiği²⁴⁵² ve halk eşyalarını götürüp Malatya'ya yerleşince Darendе'yi tahrip ettirdiği yukarıda aktarılmıştı.²⁴⁵³ Benzer şekilde yukarıda Ömer b. Abdülazîz'in, Rumların el-Massîsa halkını muhasara etmesinden nefret ettiği ve Rum topraklarının arasında bulunduğu için el-Massîsa kalesini ve Antakya ile el-Massîsa arasındaki diğer kaleleri yıkmak istediği, kalelerin yıkılması durumunda Rumlara karşı şehir sakinlerinin ve Antakya'nın korunamayacağını söylemesi üzerine vazgeçtiği, başka bir rivayette ise daha sonra el-Massîsa'yı yıkmak ve halkını oradan nakletmek istediye de ömrünün yetmediği anlatılmıştı.²⁴⁵⁴ Benzer bir durumda olan Darendе, Mâverâünnehir ve Endülüs'ü boşaltmayı düşündüğü ve Darendе'yi fiilen boşaltıp tahrip ettirdiği göz önüne alındığında sonradan el-Massîsa'yı yıktırıp tahliye etmeye niyetlenmiş olması daha muhtemel görünmektedir. Bunlara ilaveten bazı kaynaklar, Ömer b. Abdülazîz'in Şâm'da Sürâka b. Abdurrahmân et-Temîmî'yi Sugûra (Bizans sınır bölgelerine) vali tayin ettiğinde Tartûs'u aşip ilerisine geçmemesini emrettiğini

²⁴⁴⁹ Muhammed Hâmid, a.g.e., s. 101.

²⁴⁵⁰ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, II, 26. Ayrıca bk. Hattâb, a.g.e., II, 12.

²⁴⁵¹ İbn Haldûn, *Târîh*, VII, 250.

²⁴⁵² Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 317-318; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV, 32. Ayrıca bk. Hudarî Beg, a.g.e., s. 331; Yiğit, İsmail, "Ömer b. Abdülazîz", *DİA*, XXXIV, 53; *Doğuştan Günümüze İslâm Tarihi*, II, 402; Adlâvî, a.g.e., s. 120. Ayrıca bk. Oral, "Ömer b. Abdülazîz'in Siyâsî Faaliyetleri/ Omar b. Abd al-Aziz's Political Activities", 41.

²⁴⁵³ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 185-186; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 108-109; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, I, 253-254.

²⁴⁵⁴ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 166-167; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, I, 157-158.

kaydetmiştir.²⁴⁵⁵ Aynı şekilde 99/617 yılında Ömer b. Abdülazîz, Cerrâh b. Abdulah el-Hakemî'yi Horasan'a vali olarak gönderdikten sonra ona “Savaşa gitmeyin ve elinizdekilerle yetinin!” ifadelerini içeren bir mektup yazıp askerî seferleri durdurmasını emretmiş, ancak o gazaya devam etmiş, bir müddet sonra da azledilmiştir.²⁴⁵⁶ Onun yerine Horasan'a vali atadığı Abdurrahmân b. Nuaym el-Ğâmidî'ye de benzer bir mektup yazarak Mâverâünnehir'i boşaltıp Müslümanları çoluk çocuklarıyla birlikte Merv'e geri getirmesini emretmiş, vali bu emri Müslümanlara arz edince kabul etmemişler, Müslümanların kalmak istediklerini bildirmesine karşılık Ömer b. Abdülazîz, bundan dolayı görevini yaptığını ifade ederek rabbine hamd etmiştir.²⁴⁵⁷ Başka bir rivayette valinin 101/719-720 yılında Merv'in kendilerine dar geldiğini söyleyip reddettiklerini bildirmesi üzerine halife, cevabında “Allahım! Ben üzerimdeki görevi yerine getirdim. Sen de Müslümanları gazaya götürme. Allah'ın onlara fethini nasip ettiği yerler onlara yeter” demiştir.²⁴⁵⁸ Aynı bağlamda Ömer b. Abdülazîz, Müslümanlarla ilişkileri kesildiğinden ve düşman toprakları arasında yer aldığından dolayı Endülüs halkını geri döndürmeyi ve orayı boşaltmayı düşünüyordu, bu maksatla halkına da çağrıda bulunmuştu. Ancak birçok insanın karşı çıkması veya ölümü sebebiyle bu düşüncesini gerçekleştirememiştir.²⁴⁵⁹ Benzer şekilde Adî b. Ertât tarafından Bahreyn, Hızânetü'l-Bahr, Sind ve Hind valisi olarak atanan Seleme b. Şeybân b. Seleme b. Alkame b. Şeybân, Sicistân ve Sind arasında kalan Kîkân ve Râkis şehirlerini fethettiğini bildirmiş, ancak o şehirlerle daha önce barış anlaşması yapıldığı söylenince valisine kızıp kendisine bildirmeden sefer düzenlememesi gerektiğini hatırlatarak kendisine danışmadan asla fetih yapmamasını ve durum hakkında kendisini acil bilgilendirmesini emretmiştir.²⁴⁶⁰

Cihadın ve şehitliğin önemini iyi bilmesine rağmen genel olarak fetih hareketlerini durduran veya savunma hamlelerine dönüştüren Ömer b. Abdülazîz, bedevîler için bedevîlik yurdundan hicret yurduna göçüp düşmanla savaşıma projesini başlatmış, Muhâcirleri onlara örnek göstererek onların maaş ve rızık verilmeden cihad ettiklerini, bu nedenle Allah'ın onları fey ile zengin ettiğini, onların güzel yolunu takip

²⁴⁵⁵ İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, VII, 203-205; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XX, 153.

²⁴⁵⁶ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 320. Ayrıca bk. Ayhan, a.g.e., s. 78.

²⁴⁵⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 411; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 227-228. Ayrıca bk. Aydınlı, a.g.e., s. 219; Gibb, a.g.e., s. 72.

²⁴⁵⁸ Taberî, *Târîh*, VI, 568. Ayrıca bk. Aydınlı, a.g.e., s. 219.

²⁴⁵⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 74; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, II, 26. Ayrıca bk. Hattâb, a.g.e., II, 12.

²⁴⁶⁰ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXVII, 170-172.

edenlere de büyük fetihler ihsan edeceğini ve âhirette onlara büyük mükâfat vereceğini müjdelemiştir.²⁴⁶¹ Ancak tek kaynakta zikredilen söz konusu farklı planın zamanı, uygulanması ve sonuçlarına dair herhangi başka bir bilgiye rastlamamakla birlikte vefatından az bir zaman önce sâife için hazırladığı ancak Yezîd b. Mühelleb'in üzerine gönderilen ordu olma ihtimali vardır.²⁴⁶²

Ömer b. Abdülazîz'in fetihleri durdurması ve bazı yerleri tahliye etme kararı farklı yorumlara konu olmuştur. Adnan Demircan, Ömer b. Abdülazîz'in cihat ruhunu kaybettiğinden, iç barış ve ıslahata yoğunlaşma ve askerî harcamaları bu alana yönlendirme niyetinden dolayı fetih hareketlerini durdurduğunu, bununla birlikte savunma tedbirlerini aldığını belirtmiştir.²⁴⁶³ İmâdüddîn Halîl, Müslümanların fethine kadar sürekli almaya çalıştığı İstanbul kuşatmasını beyhude bir çaba olarak vasıflandırıp Ömer b. Abdülazîz'in şöhret düşkününü bir devlet adamı olmadığından orduyu geri çağırdığına işaret etmiş, fethedilmiş bazı yerlerden Müslümanları çekmesini veya çekmek istemesini daha uygun ve güvenli bir strateji olarak yorumlamıştır.²⁴⁶⁴ Benzer şekilde İslâm'ı fetihlerle değil sulh yoluyla yaymayı düşündüğü için,²⁴⁶⁵ Allah için değil ganimet kazanmak için yapıldığından dolayı²⁴⁶⁶ ve İslâm'ı yaymak için ganimet maksatlı fetihleri durdurduğu belirtilmiş,²⁴⁶⁷ ancak fethedilen toprakları yeterli gördüğünden ve fetihleri geçici mi yoksa kalıcı mı durdurduğundan söz edilmemiştir. eş-Şeyh Abdüsettâr, Ömer b. Abdülazîz'in Darende ve Mâverâünnehir gibi bazı yerlerden askerleri düşman saldırısından korumak, dinlendirmek ve yerlerine başkalarını geçirip cihadı devam ettirmek için çektiğini ve önceliği iç ıslahata verdiğini açıkladıktan sonra hiçbir halifenin cihadı tamamen durduramayacağına dikkat çekmiş, diğer yandan Ömer b. Abdülazîz'in İslâm devletinin en geniş sınırlarına ulaştığına, fetihlerle güçlü hale geldiğine, savunma ve güvenliği sağlama dışında artık cihada ihtiyaç kalmadığına inandığını söyleyen Hâlid Muhammed Hâlid²⁴⁶⁸ ve Yûsuf el-Iş gibi çağdaş yazarları eleştirmiştir.²⁴⁶⁹ Yûsuf el-Iş, Ömer b. Abdülazîz'in orduları Anadolu'dan şefkatinden dolayı çektiğini, Anadolu fetihlerini musibet, büyük faydası

²⁴⁶¹ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 84.

²⁴⁶² İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LVIII, 38.

²⁴⁶³ Demircan, *Ömer b. Abdülazîz*, s. 38-39.

²⁴⁶⁴ Halîl, a.g.e., s. 107-110.

²⁴⁶⁵ Ayhan, a.g.e., s. 78; Atçeken, "Emevîlerin Siyasî Tarihi", 44.

²⁴⁶⁶ Küçükbaltaçoğlu, a.g.e., s. 55.

²⁴⁶⁷ Aydın, a.g.e., s. 216.

²⁴⁶⁸ Hâlid, a.g.e., s. 203.

²⁴⁶⁹ eş-Şeyh, a.g.e., s. 358-359.

olmayan kahramanlık gösterisi, Müslümanların kanına ve büyük masraflara karşılık ganimet ve esir elde etmek olarak gördüğünü, ancak belki fetih için başka bir düzenlemeyi düşünmüş olabileceğini ifade etmiştir.²⁴⁷⁰ Ömer b. Abdülazîz'in belki son zamanlarında yukarıda bir kaynağın zikrettiği hicret ve cihat projesini²⁴⁷¹ başlatmış olma ihtimali varsa da hakkında başka bir bilgiye ulaşamadığımızdan ona dayanarak kesin bir şey söylemek mümkün görünmemektedir. Abdülmün'im Mâcid, Ömer b. Abdülazîz'in fetihleri zannedildiği gibi durdurmadığını vurguladıktan sonra seferlerin halis cihad olmasını, ganimet, yağma, mal elde etme ve öldürme arzusundan uzak olmasını hedeflediğini ve selefleri gibi büyük fetihlerin sahibi olma şansını önemsemediğini ifade etmiştir.²⁴⁷² Abdüşşâfi Muhammed Abdüllatîf, İslâm ülkesinin çok genişlemesiyle birlikte sorunların da çoğaldığını görünce Ömer b. Abdülazîz'in bu problemleri çözmek ve İslâm'ı tebliğ etmek için fetihleri durdurmayı tercih ettiğini, ülkenin her yanına ordular göndermek yerine dışarıya İslâm'a davet mektupları, içeriye ise İslâm'ı öğretecek âlimleri yollamayı daha uygun bulduğunu belirtmiştir.²⁴⁷³ Humeydî, Ömer b. Abdülazîz'in iç ıslahata yoğunlaşmasına rağmen fetihleri tamamen durdurmadığını, askerlerin güvenliğini sağlamayı öncelendiğini ileri sürmüştür, Velîd b. Hişâm ile Amr b. Kays es-Sekûni'yi yaz seferlerine göndermesini, İslâm ordusunda bulunan zimmînin eman vermesini caiz görmediğini mektupla bildirmesini, gönderdiği mektupta yaz seferlerinde bir güç ve topluluk olmadan birinin düşmanın peşinden gitmesini yasaklamasını²⁴⁷⁴ ve Rumları önce İslâm'a ardından cizye vermeye davet etmedikçe savaşa tutuşmamalarını emretmesini²⁴⁷⁵ fetihleri durdurmadığına delil olarak göstermiştir.²⁴⁷⁶ Adlâvî, Ömer b. Abdülazîz'in kan ve zulümden hoşlanmayan barışsever ve yüksek sorumluluk bilincine sahip kişiliğinin etkisiyle Anadolu ve Horasan'daki tüm orduları geri çektiğini, ancak Endülüs valilerini durduramadığını kaydetmiştir.²⁴⁷⁷ Brockelmann, Ömer b. Abdülazîz'in barışsever bir halife olduğundan orduların Anadolu içlerinde ilerleyişini durdurduğuna, ancak Endülüs'te valilerinin yeni fetihlerine mani

²⁴⁷⁰ el-İş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, s. 264.

²⁴⁷¹ İbn Abdilhakem, *Siretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 84.

²⁴⁷² Mâcid, a.g.e., s. 267.

²⁴⁷³ Abdüşşâfi, a.g.e., s. 161; Takkûş, a.g.e., s. 139; Muhammed Hâmid, a.g.e., s. 104.

²⁴⁷⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 346.

²⁴⁷⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 348.

²⁴⁷⁶ Humeydî, a.g.e., s. 126-127.

²⁴⁷⁷ Adlâvî, a.g.e., s. 121.

olamadığına dikkat çekmiştir.²⁴⁷⁸ Vloten, Ömer b. Abdülazîz'in İslâm devletinin açılması çok zor ve geniş sınırlarına ulaştığını ve ıslahat zamanının geldiğini düşündüğünden dolayı yeni fetihlere karşı çıktığına işaret etmiştir.²⁴⁷⁹ Wellhausen ise Ömer b. Abdülazîz'in muhtemelen ganimet için yapıldığını bildiğinden ve bundan nefret ettiğinden fetihleri hoş karşılamayıp askerî seferleri durdurduğuna, ileri karakolları kaldırıp orduları geri çekerek iç meselelere yoğunlaştığına vurgu yapmıştır.²⁴⁸⁰

Aktarılan bilgilerde görüleceği üzere Ömer b. Abdülazîz, Bizans'ın saldırılarını önlemek ve sınır güvenliğini sağlamak amacıyla sadece sınır boylarına birkaç yaz seferi düzenlemiş, İstanbul'u kuşatmış olan orduyu geri çekmek için destek kuvvetleri göndermiş, Hazar Türklerinin saldırısına da gereken karşılığı vermiştir. Yine onun devrinde muhtemelen ondan izin alınmadan Hindistan ve Endülüs'te birkaç yer fethedilmiştir. Hindistan cephesinde tahliyeden söz edilmezken kendisine bildirilmeden fetih yapılmasını yasakladığı yukarıda aktarılmıştı. Ancak Endülüs'teki fetihlere yönelik olumlu veya olumsuz tavır takındığına dair bir bilgiye sahip olmasak da tahliye etme kararı vermesinden desteklemediği veya engelleyemediği sonucunu çıkarabiliriz. Nitekim bazı araştırmacılar, Endülüs valilerinin yeni fetihlerine mani olamadığına dikkat çekmiştir.²⁴⁸¹ Fetihleri durdurmasını, özellikle de fethedilen bazı bölgelerden çekilmeyi emretmesini hem yanındaki hem de o bölgelerdeki Müslümanların kabul etmemesi dikkat çekici bir durumdur. Aynı şekilde kaynaklar, düşman toprakları içinde yer aldığı ve düşman saldırılarına maruz kaldığı, dolayısıyla kayıplara sebep olduğu için Mâverâünnehir bölgesinde fetih hareketlerinin durdurulmasını ve Merv'e geri çekilmeyi emrettiğini, aynı nedenle Darend'e'yi tahliye ettiğini, aynı gerekçeyle Masîsa'yı ve Antakya ile arasındaki kaleleri yıktırmaya niyetlendiğini, ama ömrünün vefa etmediğini belirtmektedir. Müslümanların daha önce fethettiği bu yerleri, fiili bir saldırıdan değil kritik konumundan dolayı boşaltmayı düşündüğü, çevresini alarak tahkim etmek yerine tahliye etmeyi tercih ettiği, dolayısıyla taktik veya stratejik bir çekilme değil, kalıcı bir çekilmeyi talep ettiği anlaşılmaktadır. Ömer b. Abdülazîz'in daha önce fetihlerle elde edilen toprakların fazla olduğuna inandığını, özellikle kendi idaresi altında bir

²⁴⁷⁸ Brockelmann, a.g.e., s. 83.

²⁴⁷⁹ Vloten, a.g.e., s. 39.

²⁴⁸⁰ Wellhausen, a.g.e., s. 126-127, 139.

²⁴⁸¹ Brockelmann, a.g.e., s. 83; Adlâvî, a.g.e., s. 121.

Müslümanın zarar görmesinin, saldırı veya savaş sonucu canından olmasının uhrevî vebalinden çok korktuğunu ve bu nedenlerle fetih konusunda savaş hali olmadığı halde fethedilen kritik yerleri terk edecek kadar çekimser, savunmacı, can ve sınır güvenliğini esas alan bir siyaset izlediğini, bu konuda da cesur bir komutan ve idareciden ziyade sorumluluktan çok çekinen bir siyasetçi, bir zâhid gibi davrandığını söyleyebiliriz. Ömer b. Abdülazîz'in bu tavrı benimsemesinde sıradışı duygusal, olağandışı şefkat ve sorumluluk sahibi şahsiyeti ve İstanbul kuşatması faciasına dair dinleyip kahrolduğu büyük acılar, önemli oranda etkili olmuş olmalıdır. Diğer taraftan Ömer b. Abdülazîz'in önceliklerinin ve en fazla önem atfettiği projelerinin farklı olduğunu ve bu önceliklerinin içinde imar faaliyetleri, saltanat gelenekleri ve askerî güçle birlikte fetihlerin de bulunmadığını hatırlatmakta fayda görüyoruz.

Ömer b. Abdülazîz'in, toprakların yeterliliği ve güvenlik gerekçesiyle fetihleri kalıcı durdurmasını, özellikle fethedilmiş yerleri tahliye etmesini kişisel bir tavır olarak değil de İslâmî bir ideal olarak yorumlayıp önceki fetih ve fâtipleri eleştirme ve kötüleme aracı yapmak ve fetihlerin İslâm'ın yayılmasını engellediğini iddia etmek, büyük bir çelişkidir. Zira başta Hz. Peygamber (sav) olmak üzere tüm fâtiplerin yanlış yaptığını ileri sürmek ve İslâmî kurallara uygun fetihlerin övgüye layık işler olduğunu unutmak anlamına gelir. Ayrıca fetihlerin neticesinde elde edilecek helal olan ganimeti, şehitliği ve şanı, fetihleri kalıcı olarak iptal etmenin haklı gerekçesi olarak göstermek de başka bir çelişkidir.

III. ORDU TERTİP SİSTEMİ

Ömer b. Abdülazîz devrinde kara kuvvetlerinin başkomutanlığını Mesleme b. Abdülmelik'in ve deniz kuvvetleri başkomutanlığını ise Ömer b. Hübeyre'nin yaptığı yukarıda belirtilmişti. Halife, İstanbul kuşatmasından dönen Mesleme b. Abdülmelik'i görevinde bırakırken donanma komutanı olan Ömer b. Hübeyre'yi azledip Cezîre valiliğine atamış, Ecnâd gemilerini Sûr'da topladıktan sonra Muhârik b. Meysere b. Hıcr et-Tâî'yi donanma komutanı olarak görevlendirmiş, ancak halifenin vefatına kadar görevine devam eden bu amiral bir deniz seferi düzenlememiştir.²⁴⁸²

²⁴⁸² İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LVII, 131, LX, 80.

Ömer b. Abdülazîz devrinde askerî faaliyetlere aktif olarak katılan vali veya komutanlar, başkomutan olarak Mesleme b. Abdülmelik, Sâife komutanı olarak Velîd b. Hişâm el-Muaytî, Amr b. Kays el-Kindî, Mansûr b. Gâlib ve Şurahil b. Ubeyde, amiral olarak Ömer b. Hübeyre ve Muhârik b. Meysere b. Hıcr et-Tâî, Azerbaycan valisi Abdülazîz b. Hâtim b. Nu'mân el-Bâhilî, Horasan'da Abdullah b. Ma'mer el-Yeşkürî, Kuteybe b. Müslim'in kardeşi Sind valisi Amr b. Müslim el-Bâhilî ve Endülüs valisi Semh b. Mâlik el-Havlânî'dir. Öte yandan İslâm donanmasında Müslüman denizcilerin yanında Hıristiyan tayfaların da bulunduğu anlaşılmaktadır.²⁴⁸³

Nâfi', halife Ömer b. Abdülazîz'in yanına geldiğinde Allah Rasulü'nün (sav) Bedir günü 13 yaşında ve Uhud günü 14 yaşında olan Abdullah b. Ömer'i gözden geçirip savaşa katılmasına izin vermediğinden, Hendek günü ise 15 yaşındayken gelince inceledikten sonra izin verdiğinden bahsedip büyükle küçüğün arasındaki sınırın bu olduğunu bildirmiş, bunun üzerine halife, valilerine bazı kişilerin ve aşiretlerin çocuklarını getirip orduya katmak istediklerini hatırlattıktan sonra 15 yaşına girmiş olanları almalarını, yaşı bunun altında olanları ise ailelerine göndermelerini²⁴⁸⁴ veya 15 yaşın altında olanları orduya almayıp onlara çocuk maaşı tayin etmelerini emretmiştir.²⁴⁸⁵ Benzer şekilde ailelerini ve ihtiyaçlarını düşünerek askerlerin ribatta²⁴⁸⁶ en fazla kesintisiz kırk gün kaldıktan sonra izne çıkarılmasını emretmiş, ayrıca kendisinin de ribatta olduğunu bildirmiştir.²⁴⁸⁷

Ömer b. Abdülazîz, cihada çıkan her savaşa belirlenmiş bir miktar para vererek hem cihadı teşvik etmiş hem de askerlerin bazı ihtiyaçlarını karşılamasını sağlamıştır. Nitekim Ümeyye b. Abdullah b. Amr b. Osmân b. Affân'ın sâife gazası için geldiğini öğrenince halife, hayırlı selefleri gibi yaptığını söyleyip onu övdükten sonra gazaya gidenlere tahsis ettiği içinde elli dinar olan bir zarf vermiştir.²⁴⁸⁸

Ömer b. Abdülazîz, sefere gönderdiği komutanlarına İslâm'ın savaş kurallarını hatırlatıp onları askerlerine de öğretmelerini talep etmiş, ordunun güvenliği ve başarısı için yerli, bedevî ve zimmîlere karşı davranışlar ve alınacak tedbirler konusunda

²⁴⁸³ Avcı, "Bizans ve Müslüman Araplar", s. 65-66; Öztürk, a.g.e., s. 614.

²⁴⁸⁴ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 179-180; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 90-91; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VI, 11.

²⁴⁸⁵ İbn Seyyidi'n-Nâs, *Uyünü'l-Eser*, II, 12-13; Benzeri bir rivayet için bk. Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 191.

²⁴⁸⁶ Sınır boylarında düşmanın hücumuna açık yerlerde sınır nöbeti tutmaya ve nöbet tutulan yerlere denir.

²⁴⁸⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 348. Ayrıca bk. Mâcid, a.g.e., s. 268; Fevzî, a.g.e., s. 113.

²⁴⁸⁸ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, IX, 296-297; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, IV, 2027.

tavsiyelerde bulunmuştur. Nitekim Adî b. Ertât'a yazdığı mektubunda “Sizinle savaşınlara karşı Allah yolunda siz de savaşın. Ancak aşırı gitmeyin. Çünkü Allah aşırı gidenleri sevmez”²⁴⁸⁹ âyetini yazdıktan sonra aşırı gitmemeyi savaşmayan kadınlar, çocuklar ve rahiplerle savaşmama şeklinde yorumlayarak onların öldürülmesini yasaklamıştır.²⁴⁹⁰ Benzer şekilde Cerrâh b. Abdullah el-Hikemî'ye gönderdiği mektupta Allah Rasûlü'nün (sav), bir ordu veya seriyeye gönderirken “Allah'ı inkar edenlerle savaşarak Allah için ve Allah'ın adıyla gaza edin. Aşırıya kaçmayın, ihanet etmeyin, müslu yapmayın, ne bir kadını ne de bir çocuğu öldürmeyin” dediğini zikrettikten sonra ona bir ordu veya seriyeye gönderdiğinde bunları onlara bildirmesini emretmiş,²⁴⁹¹ rahip ve çiftçilerin öldürülmesini yasaklamıştır.²⁴⁹² Aynı bağlamda Hâricîler'le savaşmak zorunda kalan Musul valisi Yahyâ b. Yahyâ'ya Allah'ın aşırı gitmeme emrinden²⁴⁹³ dolayı savaşmayan hiçbir kadını, çocuğu, esiri ve hiçbir yaralıyı öldürmemelerini ve kaçanın peşine düşmemelerini,²⁴⁹⁴ Kûfe valisine Hâricîler'in mallarından ele geçirdiklerini ailelerine vermesini,²⁴⁹⁵ Hâricîler'den kimi esir alırsa hayırlı bir şey yapıncaya kadar hapsedmesini bildirmiş,²⁴⁹⁶ böylece Müslümanlara karşı uygulanacak savaş kurallarını hatırlatmıştır.

Ömer b. Abdülazîz, Rumlara karşı bir ordu gönderirken onlarla birlikte yürümüş, sonra vedalaşırken onlara “Allah'tan korkun ve âhiret sevabını elde etmek için O'nun düşmanlarıyla savaşın. “Mükâfat, sıkıntı, darlık, hastalık ve şiddetli savaş zamanlarında sabredenlerindir” demiştir.²⁴⁹⁷

Ömer b. Abdülazîz, olağandışı şefkatinden ve sıradışı sorumluluk duygusundan dolayı ordu komutanlarına özellikle güvenlik tedbirleri konusunda ayrıntılı tavsiyelerde bulunmuştur. Nitekim savaş esnasında ordunun yürüyüşünü yakalayabilecekleri en zayıf olan hayvana binmelerini bildirmiş,²⁴⁹⁸ Amr b. Kays'ı sâifeye gönderirken öldürülürse arkadaşlarının hezimete uğramaması için savaşta en önde olmamasını, onları yavaşlatıp

²⁴⁸⁹ Bakara,190.

²⁴⁹⁰ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 162.

²⁴⁹¹ İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-Ferîd*, I, 116; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, VI, 167.

²⁴⁹² Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, (thk. Ahmed Muhammed Şâkir), Kâhîre 1964, s. 48. Allah Rasûlü (sav) hizmetçi, çocuk ve işçileri öldürmeyi, Hz. Ömer savaş açmadıkları sürece çiftçilerin öldürülmesini yasaklamıştır. Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 48.

²⁴⁹³ Bakara,190

²⁴⁹⁴ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 310; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 95-96

²⁴⁹⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 351.

²⁴⁹⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 350-351. Ayrıca bk. Güner, a.g.e., s. 51; Cibril, a.g.e., s. 716.

²⁴⁹⁷ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 156.

²⁴⁹⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 366.

ürkütmemesi için en arkada da durmamasını, aksine yerini görebilmeleri ve sesini işitebilmeleri için onların ortasında bulunmasını, öte yandan gücü yettiği nispette esir edilmiş olan Müslümanları, onların kölelerini ve ehl-i zimmeyi fidye vererek kurtarmasını emretmiştir.²⁴⁹⁹ Aynı şekilde Mansûr b. Gâlib'i savaşa gönderirken yolculukta yanındakilere yumuşak davranmasını, kendilerini yorgun düşürecek bir şekilde uzun yürüyüşe zorlamamasını, düşmanla karşılaşana kadar onlara acıyarak menzili de kısaltmamasını, yolculuğun askerlerin güç ve kuvvetini azaltmamasını emretmiştir. Zira yerleşik, dinlenik, araç gereçlerini ve hayvanlarını hazırlamış bir düşmana karşı gittiklerini, eğer yürüyüş sırasında kendilerine ve hayvanlarına acımazlarsa üstünlüğün düşmanlarına geçeceğini, bundan dolayı her cuma günü gece ve gündüz konaklayıp kendilerini ve hayvanlarını dinlendirmelerini, silahlarını ve eşyalarını tamir etmelerini emretmiştir.²⁵⁰⁰ Mektubun devamında konaklama yerini anlaşmalı toplulukların (zimmet ahalisinin) kasabalarından uzak tutmasını, dininden emin olduğu ve güvendiği askerleri haricinde onların topluluk ve çarşılarına kimsenin girmemesini, dolayısıyla askerlerin oralardan haksız yere bir şey alıp günah yüklenmemelerini, haksız yere halkından kimseye eziyet etmemelerini, zira onların dokunulmazlığı ve zimmetleri bulunduğunu, anlaşmalı halka (ehl-i sulh) zulmederek savaştıkları topluluklara (ehl-i harb) yardımcı olmamalarını ve kendilerine ilişmedikleri sürece onlara vefalı davranmalarını emretmiş, onların buna tahammül etmekle imtihan edildikleri gibi Müslümanların da bu zimmete vefa göstermekle imtihan edildiğini hatırlatmıştır.²⁵⁰¹ Ne araç gereç ne de güç açısından kendilerini zayıf bırakmadığını, aksine teçhizatlarla destekleyip seçkin askerler verdiğini hatırlatarak zimmîlerden alacakları bir şeye muhtaç bırakmadığına dikkat çekmiş, gözcü ve ajanlarını Araplardan ve iyiliğine ve doğruluğuna güvendiği yöre insanlarından seçmesini, zira bazen doğru söylese bile yalancının getireceği habere güvenilemeyeceğini ve lehine değil, aleyhine gözcülük yapacağını vurgulamıştır.²⁵⁰² Benzer şekilde Humus/Hıms valisi Yezîd b. Husayn'a gönderdiği mektupta askerlere maaş vermesini, yerleşik hayat yaşayanlardan

²⁴⁹⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 360.

²⁵⁰⁰ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 76-78; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 241.

²⁵⁰¹ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 76-78; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 303.

²⁵⁰² İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 76-78; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 303; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 241.

sakinmesini,²⁵⁰³ şehir halkına iyi davranıp bedevîlerden Müslümanların konak yerlerine gelip durumlarını görmemeleri için uzak durmasını²⁵⁰⁴ emretmiştir.

Ömer b. Abdülazîz, sıradışı merhametinden ve derin hesap korkusundan dolayı askerlerin güvenliğine özel bir hassasiyet göstermiş, yaz seferlerinde asker, at ve savaş araçlarından oluşan bir güç ve topluluk olmadan, kimsenin düşmanın peşinden gitmesine izin verilmemesini bildirmiş,²⁵⁰⁵ insanların düşmanlığın olduğu yerlerde helak olduklarına dikkat çektikten sonra bir kişinin tek başına düşmanların bulunduğu yere gitmemesini, gittiklerinde topluluk ve kuvvet halinde gidip birbirlerini korumalarını ya topluca geri dönmelerini ya da topluca ölmelerini emretmiştir.²⁵⁰⁶

Ömer b. Abdülazîz, yöneticilerine Rumları İslâm'a davet etmedikçe savaşa tutuşmamalarını, eğer İslâm'ı kabul ederlerse saldırmaktan sakınmalarını, Müslüman olmazlarsa cizye vermelerini teklif etmelerini, bundan da kaçınırlarsa karşılıklı olarak anlaşmayı bozmalarını bildirmiş,²⁵⁰⁷ Rum diyarında bulunan komutanına kalenin üzerine mancınık dikmesini emretmiş,²⁵⁰⁸ kalelerdeki düşmana karşı duman kullanmada bir sakınca görmediğini bildirmiştir.²⁵⁰⁹

Ömer b. Abdülazîz, bir Müslümanın verdiği emanı kabul ederken Müslümanlarla birlikte savaşan bir zimmînin verdiği emanı bir hadise dayanarak geçerli saymamış, bir mektubunda hangi lisanla olursa olsun biri Müslümanlardan eman talep ederse isteğinin kabul edilmesini bildirmiştir.²⁵¹⁰ el-Münzir b. Ubeyd'e yazdığı mektupta Müslümanlarla birlikte savaşan zimmînin düşmana eman vermesinin Müslüman olmadığı için caiz olmadığını belirtmiş, gerekçe olarak da Allah Resûlü'nün (sav) "Müslümanlar adına onların en düşüğü dahi eman verebilir" dediğini ifade etmiştir.²⁵¹¹ Kendisine Rum toprağında casusluk yaparken yakalanan biri Müslüman diğeri zimmî iki kişi getirildiğinde zimmîyi öldürürken Müslüman olanı cezalandırmıştır.²⁵¹²

Daha önce ordu komutanları düşmanların sadece komutan ve ileri gelenleriyle antlaşma yaparken Ömer b. Abdülazîz bunu yasaklamış, ordu komutanlarına elçiler ve

²⁵⁰³ Belâzürî, *Fütühu'l-Büldân*, s. 440.

²⁵⁰⁴ İbn Zencûye, *el-Emvâl*, II, 511; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, LXV, 159; Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 290.

²⁵⁰⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 346.

²⁵⁰⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 348.

²⁵⁰⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 348.

²⁵⁰⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 345; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, LXXIII, 66.

²⁵⁰⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 345.

²⁵¹⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 348.

²⁵¹¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 345, 348.

²⁵¹² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 345.

şahitlerle birlikte antlaşma yazısını kale halkına götürerek ilan etmelerini, sonra antlaşma yapmalarını emretmiştir.²⁵¹³

Nasihat etmeyi asli görevi sayan Ömer b. Abdülazîz, ordu komutanlarına askerî öğütler kadar dinî ve ahlakî nasihatte de bulunmuştur. Nitekim Mansûr b. Gâlib'i savaşa gönderirken Allah korkusunun en üstün silah, harp hilelerinin en iyisi ve en büyük güç olduğunu açıklayarak ilahî takdirden başına gelen her durumda Allah'tan korkmasını, günahların Müslümanlar için düşmanın hilesinden daha tehlikeli olduğunu söyleyerek düşman saldırısından daha fazla kendinin ve yanındakilerin Allah'a isyanlarından sakınmasını emretmiştir. Ardından düşmanlara günahlarından dolayı düşman olduklarını, kendi sayı ve güçleri onlardan az olduğu halde günahlarından dolayı onlara karşı desteklenip zafer kazandıklarını, öyle olmasaydı onlara güçlerinin yetmeyeceğini hatırlatmıştır. Güç ve sayıca kendilerinden üstün olan düşmanlarla günahlarda eşit olsaydılar onlara kendi güçleriyle üstün gelemeyeceklerini hatırlatarak insanların düşmanlığına kendi günahlarından daha fazla önem vermemesini emretmiştir. Ardından yanlarında onları gözetleyen, gittikleri ve konakladıkları yerlerde ne yaptıklarını kaydeden Allah'ın meleklerinin bulunduğunu bildirerek onlardan utanmalarını, en güzel şekilde onlarla birlikte olmaya çalışmalarını, Allah yolunda olduklarını iddia ettikleri halde Allah'a karşı masiyet işleyerek onlara eziyet etmemelerini tavsiye etmiştir. Sonra Allah'ın, günahlarından dolayı öfkelenerek nice topluluğa kendilerinden daha kötü bir topluluğu musallat edeceğine işaret ettikten sonra düşmanlarına karşı Allah'tan yardım-zafer diledikleri gibi nefislerine karşı da O'ndan yardım istemelerini vurgulamıştır.²⁵¹⁴ Aynı şekilde Ömer b. Abdülazîz ordu komutanlarına yazdığı mektubunda Allah'ın merhamet gösterip himaye ettikleri dışında iktidar ve güçle imtihan olunanın başına çok sayıda kötülük ve büyük musibetler geleceğine ve onlardan daha çok sapmaya maruz kalan ve kendini korumaya çalışan kimsenin olmadığına dikkat çektikten sonra her zaman Allah'tan korkup sırtına yüklenen görevi unutmamasını, düşmanıyla savaştığı gibi heva ve hevesleriyle de savaşmasını tavsiye etmiştir. Kötü hal ve tavırlı ahmak ve câhil biri yanına geldiğinde ona gücü yettiği kadar nazik davranıp doğruyu öğretmesini, suç işlediğini görürse kendisini öfkeyle cezalandırmamasını, araştırdıktan sonra suçu oranında cezalandırmasını, yanına gelen kimselerin etkisiyle hızlı cezalandırmamasını emretmiş, Allah'ın sağ sâlim ulaştırdığı her günü ve geceyi ganimet bilmesini, Allah'ın

²⁵¹³ İbn Zencûye, *el-Emvâl*, I, 431; Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 231.

²⁵¹⁴ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 76-78; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 241.

idaresine atadığı kişilerin ve kendisinin iyiliği için Allah'a çok dua etmesini, zira onların düzelmesinin en fazla kendisine yararı olacağını, bozulmasının da en fazla kendisine zarar (sorumluluğu) vereceğini hatırlatmıştır. Sonra yaptığı bir hayrın ve giderdiği bir ihtiyacın karşılığını onlardan istememesini, kapı sorumlusuyla (hâcib), baş muhafızıyla, yanında kalan valiyle ve gönderdiği valileriyle hiçbir konuda zulüm ve haksızlık yapmamaları konusunda anlaşıp sözleşmesini, onların halini çok soruşturmasını, kötülük yapanı daha hayırlı olan biriyle değiştirmesini emretmiş, mektubunu çoğu zaman yaptığı gibi güzel bir dua ile bitirmiştir.²⁵¹⁵

İslâm'ı Müslümanlara öğretmeyi ve başkalarına tebliğ edip yaymayı öncelikli vazifesi kabul eden Ömer b. Abdülazîz, komutanlara yazdığı mektuplarda İslâm'ın esaslarına özellikle namaza önem vermelerini ve namazları vaktinde kılmalarını hatırlatmış, ardından ordudaki âlim ve fakihlerin askerlere iman esaslarını ve İslâm'ın şartlarını öğretmesini talep etmiştir. Nitekim ordu komutanlarına gönderdiği bir mektubunda İslâm'ın özünün, Allah'a iman etmek, namazı vaktinde kılmak ve zekâtı vermek olduğunu ve namazların vakitlerini açıkladıktan sonra vakti geldiğinde işlerini bırakıp namazı kılmalarını, görevlendirdiği âmillerine de (görevli) bunu bildirmelerini ve askerlerin içindeki ilim ve fıkıh ehlinin Allah'ın kendilerine öğrettiği ilmi meclisler düzenleyerek başkalarına öğretmelerini sağlamalarını ayrıca emretmiştir.²⁵¹⁶

Umân valisi Âmir (Amr) b. Abdullah b. Ebî Talha, Ömer b. Abdülazîz'e seleflerinin görevlendirmelerde askerlerden faydalandığını, kendisinin ise Umân halkından otuz kişi seçerek onları zekât âmilliğine atadığından yanındaki askerleri geri göndermek istediğini bildirince halife, yanındaki askerleri denizden veya karadan gelmek arasında serbest bıraktıktan sonra deniz yolunu tercih edenlere gemi kiralayıp ihtiyaçlarını hazineden temin etmesini, kara yolunu tercih edenlere de binek temin edip temel ihtiyaçlarını karşılamasını emretmiştir.²⁵¹⁷

²⁵¹⁵ “Rabbimiz olan Allah' tan günahlarımızı bağışlamasını, işlerimizi kolaylaştırmasını, iyilik, takva ve razı olduğu işler yaparak gönüllerimizi genişletmesini, tüm kötülük ve çirkinliklerden bizi korumasını, bizi yeryüzünde büyüklük taslamak ve fesat çıkarmak istemeyenlerden ve güzel bir sona sahip olacak takva ehlinden kılmasını dilerim. Allah'ın selamı ve rahmeti senin üzerine olsun.” İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 73-75.

²⁵¹⁶ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 72-73.

²⁵¹⁷ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 131-132.

Ömer b. Abdülazîz, Eyyûb b. Şürahbîl'e cünd farizasını/ordunun maaşını dağıtma görevini insanların madenler gibi olduğunu belirterek salih ailelerin fertlerine vermesini bildirmiştir.²⁵¹⁸

Cihada hazırlık, süvari eğitimi, devlet-millet buluşması ve eğlence amacı güden ve yöneticiler tarafından düzenlenen ödüllü at yarışları, halk ve idareciler tarafından beğenilerek zaman içinde yaygın bir gelenek haline gelmiştir. Ancak Ömer b. Abdülazîz, Medîne'de emirken kendisinin de katıldığı at yarışı düzenlemiş olmasına²⁵¹⁹ rağmen halife olduktan sonra at yarışına dair görüşünü değiştirmiş, israf ve eğlence olarak gördüğü için önceki halifenin organize ettiği yarışı istemeden halkın baskısı sonucunda yapmak zorunda kaldığı gibi daha sonra da hiç at yarışı yaptırmamıştır.²⁵²⁰ At yarışı yaptırmayan Ömer b. Abdülazîz'in ok atışlarını desteklediği anlaşılıyor. Nitekim mescidlerin mamur edilmesi için ok atışlarının günün ilk ve son saatlerinde yapılmasını emretmiş,²⁵²¹ oğlu Abdülmelik'in defninden dönerken ok atan kimseler görünce yanlarına gidip ok atmaya teşvik ederek bir müddet seyretmiştir.²⁵²²

Ömer b. Abdülazîz, sefere giden Süleyman b. Ebî Kerîme'ye gönderdiği bir mektupta kendisine yüklenen halifelik sorumluluğunun çok ağır olduğunu, iyice daralıp dayanamaz hale gelmiş bulunduğunu zikrettikten sonra onun hayır ve icabet/kabul makamında bulunduğunu hatırlatarak gazalarında kendisi için Allah'a dua etmesini talep etmiş,²⁵²³ yine çok takdir ettiği Hâni' b. Külsûm'un orduya eşlik etmesinden Allah katında sevap umduğunu dile getirmiştir.²⁵²⁴

Ömer b. Abdülazîz, Ebû Ümâme el-Hımsî'ye mektup yazıp şehit olan oğlu için taziyelerini iletmiş, şehitliğin Allah katında en üst makam olduğunu açıklayarak Allah'ın hem kendisine hem de ona şehitliği nasip etmesini dilemiştir.²⁵²⁵ Allah'ın özel

²⁵¹⁸ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 212.

²⁵¹⁹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 179; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXVIII, 198.

²⁵²⁰ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 68-69; Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 618; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 384; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 169.

²⁵²¹ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 326.

²⁵²² İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 306.

²⁵²³ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 174.

²⁵²⁴ Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, *Târîh*, II, 693.

²⁵²⁵ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 154. "İmdi Allah'ın nimetlerine ve kazasına karşılık O'na hamd olsun. Allah'ın Abdullah b. Ebî Ümâme'yi şehitlik makamına ulaştırdığını öğrendim. Dünyada emin ve güvenilir bir şekilde yaşamış, âhirete de şehit olarak varmış bulunmaktadır. Allah'ın özel olarak şehitlere tahsis ettiği fazilet, izzet ve ikramı kazanmış bulunmaktadır. Zira itibarı yüksek ve sevabı büyük olsa bile Allah'ın katında, ilim ve anlayış ihsan edilmiş kullarının yanında şehitlikten daha büyük bir şeyin olduğunu bilmiyoruz. Allah, bunları kime verirse o kurtuluşa ermiş, başarılı kılınmış, karlı çıkmış ve Allah onu ebrâr sınıfına dâhil etmiştir. Artık o, Allah'ın korumasında ve arşının

olarak şehitlere tahsis ettiği fazilet, izzet ve ikramın benzersiz olduğunu vurgulayan Ömer b. Abdülazîz, savaşta öldürülen bir şehidi bir adamcık / zavallı bir adam şeklinde tasvir eden Malatya valisi Ca'vene (Ceûne) b. el-Hâris'in oğluna çok kızıp ikisini de görevden almıştır.²⁵²⁶

Ömer b. Abdülazîz, sevincinden dolayı Rum diyarında sâifeden müjdeli bir haber getiren posta görevlisinin maaşına zam yapmayı veya bir çocuğunu veya istediği birini maaşa bağlamayı teklif etmiş, adam her ikisi ve hurma talep edince halife hırsına kızıp ödülü iptal etmiştir.²⁵²⁷

IV. ESİRLER VE GANİMETLER

Ömer b. Abdülazîz, alınan esirleri genellikle bırakmayı veya öldürmeyi değil, köleleştirmeyi, fidye veya mübadele ile serbest bırakmayı tercih etmiştir. Müslüman esirlere karşı derin şefkatinden ve sorumluluk hissinden dolayı onlarla özel olarak ilgilenmiş, onları esaretten kurtarmanın asli görevi olduğuna inanarak kurtarmak için elinden ne geliyorsa yapmaya çalışmış, hür köle, Arap mevâlî, Müslüman zimmî ayrımı yapmadan tümünü kurtarmaya özen göstermiştir.

Ömer b. Abdülazîz, cihada gidip esir düşen kişiyi fidyeyle kurtarmanın Müslümanların görevi olduğunu ve onu müşriklere bırakma haklarının bulunmadığını açıklamış,²⁵²⁸ bu sebeple Amr b. Kays'ı sâifeye gönderirken gücü yettiği nispette esir edilmiş olan Müslümanları, onların kölelerini ve ehl-i zimmeyi fidye vererek kurtarmasını bildirmiş,²⁵²⁹ aynı şekilde valilerine malların tümüne mâl olsa bile Müslüman esirleri fidye vererek kurtarmalarını emretmiştir.²⁵³⁰

Ömer b. Abdülazîz, Arap mevâlî, hür köle ve müslim gayri müslim ayrımı yapmadan esirleri kurtarmaya çabalamıştır. Nitekim erkek, kadın, köle ve zimmîyi fidye mukabilinde kurtarması için Rebî'a b. Atâ ile Aden sahiline mal yollamış, o da Müslümanlardan bir adama karşılık Rumlardan on adamı vererek Müslümanı geri

altındadır. Dünyanın acılığı, burukluğu ve ilacından kurtulup âhiret yaşamına ve neşesine kavuşmuştur. Kulların alınlarını kudret elinde tutan Allah'tan kudretiyle bize ve size şehitlik ve mutluluk bağışlamasını dileriz. Vesselâm." Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 154.

²⁵²⁶ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 334; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, X, 4669.

²⁵²⁷ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 198; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 195.

²⁵²⁸ İbn Zencûye, *el-Emvâl*, I, 323.

²⁵²⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 360.

²⁵³⁰ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 120; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 312.

almıştır.²⁵³¹ Yine Ömer b. Abdülazîz'in Müslüman esirleri fidyeyle kurtarması için gönderdiği İbn Ebî Amre, kâfirlerden iki kişiye karşılık Müslümanlardan bir kişiyi kurtarmıştır.²⁵³² Bir Müslüman esire karşılık Rumlardan on esirin verilmesini onaylamış,²⁵³³ Hicrî 100/718-719 yılında Rumların baskınla esir aldığı Lazkiye halkını fidye karşılığında kurtarmak için adam gönderdiyse de bu işi tamamlayamadan 101/720 yılında vefat etmiştir.²⁵³⁴ Aynı bağlamda esirleri kurtarma konusunda çok hassas ve hızlı davranan Ömer b. Abdülazîz, Kostantiniyye kuşatması esirlerine başkalarına yaptığı bağışların en güzel ve en fazlasını ailelerine verdiğini, hiçbir ayırım yapmadan tümünü kurtarması için bir elçi ve her birine beş dinar yolladığını, düşmanın el koyma tehlikesi olmasaydı daha fazla göndereceğini hatırlatıp rahat olmalarını bildirmiştir.²⁵³⁵

Ömer b. Abdülazîz'in Bizans hükümdarına gönderdiği elçisi, Hıristiyan olma teklifini reddettiğinden gözlerine mil çekilip bir değirmende çalıştırılan Müslüman esirin durumunu halifeye haber verince gözyaşları için hemen Rum kralına mektup yazıp adamı ve durumunu tasvir ettikten sonra büyük bir ordu göndermekle tehdit etmiştir. Elçi Rum kralının yanına dönüp mektubu teslim ettiğinde mektubu okuyan kral, "sâlih adam"ı buna teşvik etmeyeceğini, aksine o esiri göndereceğini bildirmiştir. Bir zaman bekletilen elçi, ümidini kesmiş halde kraldan dönme izni isteyince kral, halifenin öldüğünü bildirdikten sonra esiri elçiyle birlikte göndermiştir.²⁵³⁶

Ömer b. Abdülazîz'in, esirlerin yanında düşmana sığınan kişilerin de kurtarılmasını emrettiğini görüyoruz. Nitekim esirlerin fidyesini ödeyip kurtarması için para verdiği bir adamın düşmana isteyerek kaçmış Müslümanların, ardından isteyerek kaçmış kölelerin ve cariyelerin fidyesini de verip vermeyeceğini sormasına karşılık evet deyip onları da fidyeyle kurtarmasını emretmiştir.²⁵³⁷ Aynı şekilde halifenin elçisi, Ömer b. Abdülazîz'in Hicâz valiliği sırasında kendisine içki had cezası uygulamasına kızarak irtidad edip Rumlara sığınan İbn Vâbisa'yı İslâm'a davet etmiş, İslâm'a dönerse

²⁵³¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 347.

²⁵³² İbn Zencûye, *el-Emvâl*, I, 324.

²⁵³³ Fevzî, a.g.e., s. 113.

²⁵³⁴ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 144.

²⁵³⁵ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 144. İstanbul muhasarasının ayrıntılı bir anlatımı için bk. Hacıyev Hanoğlan, "Bir Emevî Vâlisi ve Komutanı: Mesleme b. Abdülmelik b. Mervân", *İstem*, Yıl:8, Sayı:15 2010, s. 111 – 142.

²⁵³⁶ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 148-149.

²⁵³⁷ İbn Zencûye, *el-Emvâl*, I, 323; Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 169.

kurtaracağını söylese de İbn Vâbisa kabul etmemiş,²⁵³⁸ başka bir rivayete göre ise Müslüman olan İbn Vâbisa Medîne'ye dönüp bir süre sonra orada ölmüştür.²⁵³⁹

Ömer b. Abdülazîz, fidyeyle Müslüman esirleri kurtarıırken yabancı esirleri de fidye ile serbest bırakmıştır. Nitekim Müslümanlar, bir yaz seferinde Rum büyüklerinden birinin beş yaşındaki bir oğlunu esir alınca babası fidye olarak yüz bin dinar göndermiş, danıştığı insanların karşı çıkmasına karşılık Ömer b. Abdülazîz, Müslümanların fakirleri için yüz bin dinarı alıp çocuğu bırakmanın uygun olacağını açıklamış, ardından belki Allah'ın onu büyükken ele geçirme imkânı vereceğine işaret ettikten sonra fidye parasını alıp çocuğu babasına göndermiş, ordu komutanlarından izin aldıktan sonra fidyeyi Medîne'nin fakirlerine taksim ettirmiş, daha sonra Hişâm b. Abdülmelik'in döneminde o çocuk tekrar esir edilince boynu vurulmuştur.²⁵⁴⁰ Aynı şekilde Mesleme b. Abdülmelik'in aldığı bir esiri ailesinin 100 miskal fidye karşılığında serbest bırakmasını istemesi üzerine fidyeyi alıp esiri serbest bırakmıştır.²⁵⁴¹

Ömer b. Abdülazîz'in bazı esirleri öldürttüğü de olmuştur. Nitekim Hicrî 99/717-718 yılında Azerbaycan'a baskın yapıp birçok Müslümanı katleden Türklerle yapılan savaşın sonucunda Türklerden elli esir halifenin huzuruna getirilip²⁵⁴² sıraya dizildiğinde Müslümanlardan bir adam, halifeye bir esiri göstererek Müslümanları öldürürken onu görseydi seri / azılı bir katili görmüş gibi olacağını anlatınca ona yerinden kalkıp boynunu vurmasını emretmiştir.²⁵⁴³ Ömer b. Abdülazîz'in, yukarıda anlatılan esir Türk dışında hiçbir esiri öldürmediği²⁵⁴⁴ aktarılmış olsa da olayın şahidi Yezîd b. Kusayt'ın ifadesine göre yanına esirler getirilince öldürölmelerini emrettiği ve bu esnada su isteyen bir esire de su verilmesini söylediği de rivayet edilmiştir.²⁵⁴⁵ Bunun yanında Ömer b. Abdülazîz'in esirlerin öldürölmesini kerih gördüğü, bunun yerine onların köleleştirilmesini veya azad edilmelerini istediği de belirtilmiştir.²⁵⁴⁶

²⁵³⁸ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, VIII, 386-387; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 54-55.

²⁵³⁹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 169.

²⁵⁴⁰ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 189-190; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 382; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XVI, 284.

²⁵⁴¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 347.

²⁵⁴² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 99; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 658; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 228. Bazı kaynaklarda gönderilen Cezire ve Azerbaycan valisinin adı, sehven Hâtim b. Nu'mân el-Bâhilî olarak verilmiştir. Taberî, *Târîh*, VI, 553-554; Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 320; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 45.

²⁵⁴³ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 228. Ayrıca bk. Dadan, a.g.e., s. 78.

²⁵⁴⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXVIII, 183-184.

²⁵⁴⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXV, 267.

²⁵⁴⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 347.

Netice olarak kaynaklarda geçen bilgilere göre Ömer b. Abdülazîz'in, esirleri serbest bırakmayı veya öldürmeyi değil, genellikle köleleştirmeyi veya fidye ve mübadele ile serbest bırakmayı tercih ettiği anlaşılmaktadır.

Ömer b. Abdülazîz'in devletin elinde olan köleleri muhtaç durumda olan kişilere hizmetçi veya rehber olarak dağıttığını görülmektedir. Nitekim yanında humus köleleri çoğaldığında iki kötürüme ve iki müzmin hastaya bir hizmetçi şeklinde köleleri dağıtmış, her âmâyaya bir rehber,²⁵⁴⁷ kimsesiz ve yetimlerden her beş kişiye aralarında eşit bir şekilde paylaşacakları bir hizmetçi vermiştir.²⁵⁴⁸

Devrinin müctehid âlimlerinden sayılan Ömer b. Abdülazîz, aynı zamanda esirlere dair çeşitli olaylar hakkında fihhi hükümler verip uygulamıştır. Nitekim esir edildikten sonra Hıristiyan olan bir Müslüman hakkında cevap yazıp karısının evlendirilmesini bildirmiş, iddetinin kocasının Hıristiyan olduğu haberi geldiğinden itibaren başlayacağını ve kadın iddeti içinde ölse bile ikisinin birbirlerine mirasçı olamayacaklarını açıklamıştır.²⁵⁴⁹ Yine Ömer b. Abdülazîz, bir kişi esir olarak kaldığı müddetçe onun eşiyle evlenilmemesi ve esirin kendi malında yaptığı tasarrufa izin verilmesi gerektiğini bildirmiştir.²⁵⁵⁰

Ömer b. Abdülazîz, savaşlarda elde edilen ganimetlerin nasıl dağıtılacağı, kimlere ne kadar verileceği hakkında da talimatlar göndermiştir. Nitekim divan başkanlarına yazdığı mektubunda savaşa gönderilmeyen âmiller ve süvarilerin u'tayâtından kesilmesini ve kendisi dâhil uzak yakın kimsenin bundan muaf tutulmamasını, bu kesintileri deniz savaşına gönderilenlere taksim etmelerini, artanı da ihtiyaç sahiplerine dağıtmalarını emretmiştir.²⁵⁵¹ Aynı şekilde suğûr âmillerine ganimetler konusunda genelin payından emir-komutan için bir şey ayırmamalarını, paylaştıranların esirleri ve ganimetleri beş parçaya bölüp kura çekmelerini emretmiş, beşte dördünün savaşanlara ait olduğunu, Allah'a ait olan beşte birinin ise güzelce kaydedilip diğerlerinden ayrılmasını bildirmiştir.²⁵⁵² Askerler arasından gönderilen elçi, postacı ve vekillere paylarının diğer Müslümanlarla birlikte verilmesini,²⁵⁵³ savaşanlar

²⁵⁴⁷ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 54.

²⁵⁴⁸ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 38-39; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 183; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 218.

²⁵⁴⁹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 166.

²⁵⁵⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 345.

²⁵⁵¹ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 176.

²⁵⁵² Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 195.

²⁵⁵³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 346.

arasında on beş yaşında olana ganimetten pay ayırmalarını, daha küçük olanlara ayırmamalarını,²⁵⁵⁴ savaşta sadece iki ata pay verilmesini emretmiş, daha fazla atı yedek hayvan²⁵⁵⁵ kabul etmiştir. Görüldüğü gibi ganimetlerin paylaşımına dair emirleri hakkında bilgi bulunurken paylaşılan ganimetlere dair malumatın yer almaması, zamanında genel olarak fetihleri durdurmasının neticesinde kayda değer ganimet elde edilemediğine işaret olsa gerektir.

²⁵⁵⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 344.

²⁵⁵⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 346.

ALTINCI BÖLÜM

ÖMER B. ABDÜLAZİZ'İN İLİM, KÜLTÜR VE BAYINDIRLIK FAALİYETLERİ

I. ÂLİMLERLE İLİŞKİLER

Ömer b. Abdülazîz, hadis, tefsir, fıkıh ve kelam ilimlerinde iyi yetişmiş ve devrinin önde gelen fakih ve kelamcılarında biri haline gelmiştir. Ömer b. Abdülazîz'in hadis²⁵⁵⁶ ve fıkıhla²⁵⁵⁷ ilişkisi iki çalışmada ayrıntısıyla incelenmiştir. Kelamî birikimi ise Hâricîler ve Kaderîler'le yaptığı tartışmalarda açıkça görülmekte olup iki yüksek lisans tezinde,²⁵⁵⁸ çok zengin olan tasavvufî yönü ise bir yüksek lisans çalışmasında²⁵⁵⁹ ele alınmıştır. Ömer b. Abdülazîz'in tefsirle ilişkisine gelince henüz incelenmemiş olup araştırmacıları beklemektedir.

Halife Abdülmelik b. Mervân, birçok âlimden ders almış müctehid seviyesinde bir âlimdir. Emevî halifeleri, bazı konularda birçok âlime danışmış, resmî görevler vermiş, onlardan ilmi çalışmalar yapmalarını istemiş ve bir kısmını çocuklarına müeddib olarak seçmişlerdir.²⁵⁶⁰ Emevî halifeleri içinde Muâviye, Abdülmelik, Velîd ve Ömer b. Abdülazîz, çok sayıda âlimle ilişki kurmuş, onların ihtiyaçlarını karşıladıkları gibi bazılarını resmî görevlere atamış, bunun yanında ilmi çalışmalara da özel destek olmuşlardır.²⁵⁶¹

Ömer b. Abdülazîz, Emevî halifeleri içinde bir âlim halife olarak diğerlerinden daha fazla devrindeki âlimleri kendine yakınlaştırmış, istişare konusunda aktarıldığı üzere çoğuyla yüzyüze veya mektupla istişare etmiş, önemli bir kısmına çeşitli görevler vermiş ve dolayısıyla neredeyse tümünün takdirini kazanmış bir halifedir.

²⁵⁵⁶ Macit, Yunus, *Ömer b. Abdülazîz ve Hadis Kültüründeki Yeri*, İstanbul 2006.

²⁵⁵⁷ İbn Şukayr, *Fıkıhü Ömer b. Abdülazîz*, Riyâd 2003.

²⁵⁵⁸ Tokgöz, Murat, *Emevi Halifelerinden Ömer b. Abdülazîz'in Hâricî ve Şîî Mezhep Akımlarına Yönelik Siyaseti*, Sivas 2009; Güner, F. Feyza, *Ömer bin Abdülazîz Döneminde Mezhep Hareketleri*, Ankara 2001.

²⁵⁵⁹ Duman, Mustafa, *Ömer b. Abdülazîz ve Zühd Anlayışı*, Konya 2003.

²⁵⁶⁰ Tafsilatı için bk. Özkan, a.g.e., s. 94-96.

²⁵⁶¹ Emevî halifelerinin âlimlerle ilişkileri hakkında bk. Aycan, "Emevîler Döneminde İlmi Hayat", s. 41-63.

Ömer b. Abdülazîz'in zamanındaki fakihler şu kişilerdi: Hârice b. Zeyd b. Sâbit, Yahyâ b. Abdurrahmân b. Hâtîb, Ebû Seleme b. Abdurrahmân, Sâlim b. Abdullah b. Ömer, Kâsım b. Muhammed b. Ebî Bekr, Ubeydullâh b. Abdullah b. Utbe b. Mes'ûd, Muhammed b. Ka'b el-Kurazî, Âsım b. Ömer b. Katâde, Abdullah b. Ömer'in azatlısı Nâfi', Saîd b. Yesâr, Muhammed b. İbrâhîm b. Hâris et-Temîmî, Abdullah b. Dînâr, Muhammed b. Müslim b. Şihâb ez-Zührî, Abdullah b. Ebî Bekr b. Muhammed b. Amr, Atâ b. Ebî Rebâh, Mücâhid b. Cübeyr, Abdullah b. Abbâs'ın azatlısı İkrime, Âmir b. Şürâhîl eş-Şa'bî, Sâlim b. Ebî'l-Ca'd, Habîb b. Ebî Sâbit, Abdülmelik b. Meysere el-Hilâlî, Ebû İshâk es-Sebî'î, Hasan b. Ebî'l-Hasan el-Basrî, Muhammed b. Sîrîn, Ebû Kılâbe Abdullah b. Zeyd, Müverrik el-Iclî, Abdülmelik b. Ya'lâ el-Leysî, Zeyd b. Nevfel, Alkame b. Abdullah el-Müzenî, Ebû Hâzim Recâ b. Hayve, Mekhûl ed-Dımaşkî, Râşid b. Sa'd, el-Mukri' Süleyman b. Habîb (Hubeyb) el-Muhâribî, Meymûn b. Mihrân, Yezîd b. El-Esamm, Ebû Kubeyl el-Maâfirî ve Tâvûs el-Yemânî.²⁵⁶² Ömer b. Abdülazîz, ileride bahsedileceği gibi bu âlimlerden bir kısmına çeşitli vazifeler vermiş, bazılarını farklı konularda danışıp nasihatler istemiş, bazılarında ise mektupla öğüt ve başka taleplerde bulunmuştur.

Ömer b. Abdülazîz hilafete geçince insanlar yanına geldiğinde ilim, hayır ve takva sahibi olanlardan başkasını arkadaş ve dost kabul etmemiş, kendisinin eski bir dostundan bahsedilince eski lüks yaşamını terk ettiği gibi onu da terk ettiğini bildirmiş,²⁵⁶³ eski hayatı ve arkadaşlarından uzaklaşıp memnun olduğu zâhid ve âlimleri kendisine yakınlaştırmıştır.²⁵⁶⁴

Ömer b. Abdülazîz'in, istişare yapmak için bazı âlimleri özel olarak, bazılarını ise topluca yanına çağırıldığını görüyoruz. Nitekim Irak'ın fakihlerini yanına davet etmiş, ancak Hasan-ı Basrî karnındaki bir yaradan dolayı gelemeyip mektup yazmıştır.²⁵⁶⁵ Mücâhid, kendilerine muhtaç olacağını zannederek Ömer b. Abdülazîz'in yanına gittiklerini, fakat yanından çıkar çıkmaz ona ihtiyaç duyduklarını açıklamıştır.²⁵⁶⁶ Ömer b. Abdülazîz'in ilmine hürmet edip danıştığı âlimlerden biri de İbn Şihâb'dır.²⁵⁶⁷ Yanına

²⁵⁶² Ya'kûbî, *Târîh*, II, 235-236.

²⁵⁶³ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 597; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 91.

²⁵⁶⁴ Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 570; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 91. Âlimlerle sohbet ve müzakeresine örnek için İbn Kesîr, *el-Bidâye*, I, 126.

²⁵⁶⁵ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 146.

²⁵⁶⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 386.

²⁵⁶⁷ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 37; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 151; Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 572. Ömer b. Abdülazîz, onun hakkında "Zührî'yi takip edin. Zira geçmiş sünneti ondan

gelen bir âlim heyetinin²⁵⁶⁸ sözcüsü, sözlerine kader meselesini karıştırdı Ömer b. Abdülazîz, Allah'ın kulları için kolaylaştırmayı irade edip yüklerini hafiflettiğini, bu nedenle onlara beş vakit namazı farz kıldığına, her kırk dirhemde bir dirhem vermeyi onlara zorunlu yaptığına ve diğer farzlara değinmiş, Allah'ın, kendisine isyan edilmesini irade etmeseydi İblîs'i yaratmayacağını hatırlatarak İblîs'i yaratmasından önce sadece ezeli ilminde ateşe gireceği bilinenlerin İblîs üzerinden saptırılabilceğini açıklamıştır. Buna karşılık ulemâ, ona bir günahı nedeniyle kimseyi tekfir etmeyeceklerini, Müslümanları dost edinip onlara dua edeceklerini, onlara miras bırakacaklarını, onlarla evleneceklerini ve onları Allah'ın isimlendirdiği gibi mü'min olarak isimlendireceklerini ifade etmişler, sözcü Mûsâ b. Ebî Kesîr de kader hakkında hiç konuşmayacağını bildirip sözünde durmuştur.²⁵⁶⁹

Ömer b. Abdülazîz, devrinin ulemâsını kendisine yakınlaştırmakla yetinmemiş, maişet sıkıntısı çekmeden onların ilimle meşgul olmaları ve insanlara ilim öğretmeleri için maaş ve erzak da tahsis etmiştir. Nitekim Hıms valisine hiçbir şeyin sâlih kişileri Kur'ân tilavetinden ve hadis rivayetinden uzaklaştırmaması için onlara beytûlmâlden yetecek kadar para vermesini emrederken²⁵⁷⁰ kendilerini fıkha adayıp mescide hapseden insanlara 100 dinar tahsis edilmesini bildirmesi üzerine Amr b. Kays ve Esed b. Veddâa'nın da içinde olduğu fakihlere bu yardım yapılmıştır.²⁵⁷¹ Aynı şekilde yöneticilere gönderdiği bir emirde her sene beytûlmâlden 100 dinar verir²⁵⁷² ilim ehlinin

daha iyi bilen birini bulamazsınız” demiş, (İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, IV, 177; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 138; İbnü'l-Cevzî, *Sıfetu's-Safve*, I, 376.) Süleyman b. Habîb (Hubeyb) el-Muhâribî'ye “Zührî sana senedini vererek ne getirirse ellerinle ona sıkıca yapış” tavsiyesinde bulunmuştur. (Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, *Târîh*, I, 411.) Zührî, Şam'a giderek Abdülmelik'i ziyaret ettiğinde borcunu ödeyip beytûlmâlden ona maaş bağlamış, sonra da kendi dostlarının ve meclis arkadaşlarının arasına katmıştır. Daha sonra Zührî, oğullan Velîd ile Süleyman'ın da yakınında bulunmuş, Ömer b. Abdülazîz'in ve Yezîd b. Abdülmelik'in de meclislerine katılmış, Yezîd b. Abdülmelik onu kendi çocuklarının öğretmenini ve kadı olarak tayin etmiştir. Daha sonra Zührî, Hişâm'ın nezdinde büyük itibar sahibi olup onunla beraber haccetmiş, nihayet hicretin 124. senesinde vefat etmiştir. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 134. Ömer b. Abdülazîz'in Zührî'ye övgüleri ve hayatı için bk. İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LV, 335-344; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 35; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 499-518.

²⁵⁶⁸ Ömer b. Zer, Ensârî'nin mevlası Mûsâ b. Ebî Kesîr, Avn b. Abdullah el-Mes'ûdî, Hüseyin el-Uranî, Kays el-Becelî, Salt b. Behrâm, Yezîd el-Fakîr et-Temîmî, Muhtâr b. Fülful, Ömer b. Kays el-Mâsîr, Müzâhim b. Züfer et-Teymî, Alkame b. Mersed el-Hadramî, Benî Temîm'den Talk b. Habîb ve Disâr b. Hâris el-Hindî. *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 150-153.

²⁵⁶⁹ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 150-153.

²⁵⁷⁰ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 123; Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, *Târîh*, I, 634; İbnü'l-Bâgandî, *Müsnedü Ömer b. Abdülazîz*, s. 18.

²⁵⁷¹ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 115; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLVI, 319-320; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 714; İbnü'l-Bâgandî, *Müsnedü Ömer b. Abdülazîz*, s. 17.

²⁵⁷² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 710. Ayrıca bk. Kahtânî, *İdâretü Ömer b. Abdülazîz*, s., s. 92; Çelik, a.g.m., s. 625.

meclislerde, camilerde ve çarşılarda sünnetleri anlatıp öğretilmelerini sağlamalarını bildirmiş,²⁵⁷³ aynı bağlamda Ebân b. Sâlih b. Umeyr ziyaretine geldiğinde istemese de ona maaş bağlamış,²⁵⁷⁴ diğer taraftan ilim öğrenenlere de kendilerini ilme vakfedebilmeleri için erzak tahsis etmelerini valilerine emretmiştir.²⁵⁷⁵

Âlimlere maaş veren Ömer b. Abdülazîz, ilmi teşvik ve âlimleri desteklemek amacıyla onların borçlarını da ödemiş, başka ihtiyaçlarını da karşılamıştır. Nitekim Âsim b. Ömer b. Katâde ve Beşîr b. Muhammed b. Abdullah b. Zeyd b. Abdürabbih, halife yanına gelip borçları olduğunu söyleyince hazinedeki borçlu paylarından her birinin 400 dinarlık borcunu ödemiştir.²⁵⁷⁶ Aynı şekilde hadis ve megâzî âlimi Âsım b. Ömer b. Katâde'nin halifeden borcunu ödemesini talep etmesi üzerine onun borcunu ödeyip maûne/yardım verilmesini emretmiş, ayrıca Mervânoğulları'nın bundan hoşlanmayıp engellediklerini hatırlattıktan sonra Şâm camiinde oturup insanlara Allah Rasûlü'nün (sav) ve ashabının hayatlarını anlatmasını rica etmiştir. Daha sonra Medîne'ye dönen Âsım b. Ömer b. Katâde, Hişâm b. Abdülmelik devrinde Hicrî 120 (737-738) yılında vefat edinceye kadar Medîne'de Allah Rasûlü (sav) ve ashabını anlatmaya devam etmiştir.²⁵⁷⁷ Ancak Mervânoğulları'nın siyer ve megâzînin anlatılmasından rahatsız olduğunu söylemesi, Emevîler'i Ömer b. Abdülazîz üzerinden kurnazca çirkinleştirmek için araya sokulmuş bir cümle olması kuvvetle muhtemeldir. Benzer şekilde ziyaretine gelen Kâsım b. Muhaymira'nın yetmiş dinar borcunu ödedikten sonra kendisini ticaretten kurtarması talebi üzerine ona binecek bir katır verip elli dinar maaş bağlamış,²⁵⁷⁸ başka bir rivayette ödenen borcunun doksan dinar olduğu, altmış maaş, bir mesken ile bir hizmetçi verilmesini emrettiği belirtilmiştir.²⁵⁷⁹ Yine Ebû Ufeyr Muhammed b. Sehl b. Ebû Hasme'nin iki yüz elli dinar borcunu Kilâb kabilesinin zekâtlarından ödemiştir.²⁵⁸⁰

Ömer b. Abdülazîz, âlimleri desteklemenin yanında hatırını kırdığı ulemâdan özür dileyerek gönüllerini almaya da çalışmıştır. Nitekim Medîne valiliği sırasında

²⁵⁷³ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 160; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 113; İbnü'l-Bâgandî, *Müsnedü Ömer b. Abdülazîz*, s. 19.

²⁵⁷⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, VI, 143.

²⁵⁷⁵ İbnü'l-Bâgandî, *Müsnedü Ömer b. Abdülazîz*, s. 18.

²⁵⁷⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 342-343; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, X, 303.

²⁵⁷⁷ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXV, 277.

²⁵⁷⁸ Ebû Zür'a ed-Dimaşkî, *Târîh*, I, 354; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLIX, 205; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 52; İbnü'l-Cevzî, *Sıfetu's-Safve*, II, 54; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 300.

²⁵⁷⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLIX, 206.

²⁵⁸⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 342-343; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LIII, 158.

yaşadığı son derece müreffeh hayat gereği elbisesini en çok uzatan kişiydi. Bir gün elbisesini çekerek geçerken Muhammed b. Ka'b el-Kurazî, Allah Rasulü'nün (sav) "Topukları geçen ateştedir"²⁵⁸¹ dediğini aktarıp uyarınca Ömer b. Abdülazîz, sinirli ve sert bir şekilde insanları aydınlatıp kendini yakan fitil gibi olmaması karşılığını vermişti. Halife olunca yaptığına pişman olup Muhammed b. Ka'b el-Kurazî'den yanına gelmesini rica etmiş, geldiğinde kötü cevabından dolayı özür dileyip Allah'ın kendisini bağışlaması için dua etmesini isteyip ağlamış, o da dua etmiştir.²⁵⁸²

Ömer b. Abdülazîz'in halka İslâm'ı öğretmeleri için bazı âlimleri çeşitli eyaletlere vali olarak atadığı görülmektedir. Nitekim Ömer b. Abdülazîz, Mahzûmoğulları'nın azatlısı İsmâîl b. Ubeydullâh'ı (Abdullah) halka İslâm'ı öğretmesi için²⁵⁸³ Afrika'ya vali olarak vali olarak görevlendirmiş, İsmâîl Hicrî 100 (718/719) yılında görevine başladıktan sonra Berberîler'in neredeyse hepsi onun daveti sonucu onun zamanında Müslüman olmuştur.²⁵⁸⁴ Zira güzel ahlaklı ve âlim bir vali olarak Berberîler'e İslâm'ı anlatması, halifenin de daha sonra yazdığı mektupta Berberîler'i İslâm'a çağırması ve bu mektubu çeşitli yerlerde onlara okuması neticesinde İslâm Mağrib'de yayılmıştır.²⁵⁸⁵ Aynı şekilde Süleyman b. Abdülmelik'in Medîne valisi ulemâdan Ebû Bekir b. Muhammed b. Hazm'ı yerinde bırakmış,²⁵⁸⁶ yine ulemâdan Abdülhamîd b. Abdurrahmân b. Zeyd Kûfe'de, fakih ve muhaddis Adî b. Adî el-Kindî Azerbaycan'da, Ubâde b. Nüsey Ürdün'de, Urve b. Muhammed b. Atıyye es-Sa'dî Yemen'de ve Sâlim b. Vâbisa el-Abdî Rakka'da onun döneminde valilik yapmıştır.²⁵⁸⁷ Ancak Kûfe valiliğine veya sadaka/zekât âmiliğine İbn Şihâb ez-Zührî'yi görevlendirmek istemiş, ancak daha önceki âmilliğinde darb ettirdiği bir adama karşı tavrını öğrenince onu atamaktan vazgeçmiştir.²⁵⁸⁸

Ömer b. Abdülazîz, bazı âlimlere valilik dışında zekât âmilliği, beytülmâl başkanlığı, danışmanlık gibi başka görevler de vermiştir. Nitekim Medîne valisiyken Medîne'nin on fakihini danışman olarak atamış, bazılarına Mescid-i Nebevî'nin yeniden

²⁵⁸¹ Muvatta, Libas, 12; Ebu Davud, Libas, 30; İbnu Mace, Libas, 7.

²⁵⁸² *Kitâbü Sireti Ömer b. Abdülazîz*, s. 84-87; İbn Abdilhakem, *Siretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 125.

²⁵⁸³ Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 614; Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, II, 192-193.

²⁵⁸⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 335; Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 323; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, VIII, 440; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 81-82; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, IV, 1703; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 659.

²⁵⁸⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 228-229; Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 346.

²⁵⁸⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 335.

²⁵⁸⁷ Sallâbî, a.g.e., s. 357.

²⁵⁸⁸ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 127, 184.

inşasında ve başka alanlarda görevlendirmiştir.²⁵⁸⁹ Aynı şekilde selefinin müsteşarı Recâ b. Hayve'yi özel kâtibi yaparken²⁵⁹⁰ İbn Şihâb'ı zekâtın verileceği yerlerle ilgili sünneti çok ayrıntılı olarak yazıp teslim etmekle görevlendirmiştir.²⁵⁹¹

Malî işlerle ilgili olarak âlim Ebû Mâlik'i Benî Nümeyr'in,²⁵⁹² fakih ve güvenilir bir kişi olan Zeyd b. Abdullah b. Kusayt el-Leysî'yi Tihâme'deki Mârîn halkının,²⁵⁹³ Nâfi'i Yemen'in zekâtlarını toplaması için görevlendirmiş,²⁵⁹⁴ Vehb b. Münebbih'i Mısır beytûlmâl başkanlığına,²⁵⁹⁵ Meymûn b. Mihrân'ı ise Cezîre'nin haraç başkanlığına²⁵⁹⁶ atamıştır.

Mısır'ın fetva işlerini yürütmeleri için görevlendirdiği Ca'fer b. Rebîa, Yezîd b. Ebî Habîb ve Ubeydullâh b. Ebî Ca'fer, Mısırlılara fetva vererek kadiya yardımcı olmuşlardır.²⁵⁹⁷

Haricîler'e yazdığı mektubunu özel temsilci olarak seçtiği âlim Avn b. Abdullah b. Utbe b. Mes'ûd ve Muhammed b. Zübeyr el-Hanzalî ile göndermiş, onlar da Haricîler'le tartışıp temsilcilerini halifenin yanına getirmişlerdir.²⁵⁹⁸

Ömer b. Abdülazîz'in verdiği görevi kabul eden çok sayıda âlim olmakla birlikte bazıları sorumluluğundan çekinerek görev almayı reddetmiştir. Nitekim Mekhûl'den kadılığa geçmesini talep edince mevâlîden olduğunu söyleyerek kabul etmemiş,²⁵⁹⁹ âlim ve fakih Ebû Kılâbe Abdullah b. Zeyd de kadılık önerisini reddederek kaçıp hastalanmış,²⁶⁰⁰ aynı şekilde orduya eşlik etmesinden Allah katında sevap umduğu²⁶⁰¹ ve çok takdir ettiği Hâni' b. Külsûm'ü Filistîn'e vali yapmak istediye de kabul ettirememiştir.²⁶⁰²

Ömer b. Abdülazîz'in fikhî ictihadları ve uygulamalarıyla birlikte hadislerin toplanıp tasnif edilmesini emretmiş olması, ilme en büyük hizmeti kabul edilmektedir.

²⁵⁸⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 16-17; Taberî, *Târîh*, VI, 435; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 283-284; İbn Seyyidi'n-Nâs, *Uyûnü'l-Eser*, I, 225-226.

²⁵⁹⁰ İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-Ferîd*, IV, 247.

²⁵⁹¹ İbn Zencûye, *el-Emvâl*, III, 1105.

²⁵⁹² İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXV, 290.

²⁵⁹³ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXV, 269.

²⁵⁹⁴ Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, *Târîh*, I, 628; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXI, 434.

²⁵⁹⁵ *Kitâbü Sireti Ömer b. Abdülazîz*, s. 118.

²⁵⁹⁶ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XLV, 257

²⁵⁹⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 659; Hammaş, a.g.m., s. 183

²⁵⁹⁸ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 216.

²⁵⁹⁹ İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-Ferîd*, I, 22.

²⁶⁰⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 91-92.

²⁶⁰¹ Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, *Târîh*, II, 693.

²⁶⁰² İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXXIII, 352.

Birçok âlim, sözlü rivayeti esas alsa da devirlerinde tüm İslâmî ilimleri içeren hadisleri toplayıp kendileri için kaydetmeye özen göstermiştir. Ömer b. Abdülazîz de dedesi, babası ve bazı Emevîler gibi hadisleri kayda geçirme çaba içinde olmuştur. Nitekim Medîne'nin önde gelen âlimlerinde biri sayılan dedesi Mervân b. Hakem, hadisle meşgul olup Ebû Hüreyre'den bir hadis mecmuası derlemiş, öte yandan kendisi de Medîne valisiyken hadislerin kaybolmasından korktuğundan onları kaydetmeye çalışmıştır. Nitekim bir gün kâtipleri bir perdenin arkasına yerleştirdikten sonra davete gelen Zeyd b. Sâbit'e sorduğu sorulara verdiği cevapları kâtipler gizlice yazmış, bir müddet sonra durumu fark eden Zeyd b. Sâbit, kendisinin sadece kendi görüşlerini söylediğini belirtmiştir.²⁶⁰³ Aynı şekilde babası Abdülazîz b. Mervân, Mısır valisiyken Ebû Hüreyre'nin hadisleri yanında olduğu için tâbîinden Kesîr b. Mürre'ye (ö. 70 h.) haber gönderip Ebû Hüreyre'nin rivayet etmediği Nebevî hadisleri sahâbîlerden alıp kopyasını çıkarmasını rica etmiş, Velîd b. Abdülmelik de Zührî'nin ilmini kaydettirdiği çok sayıda defteri dolabında saklamıştır.²⁶⁰⁴

Ömer b. Abdülazîz'in ilme en büyük hizmeti, fikhî ictheadlarının ve uygulamalarının yanında kuşkusuz hadislerin toplanıp tasnif edilmesini emretmiş olmasıdır. Nitekim Ömer b. Abdülazîz, Allah'ın nimetini Allah'a şükürle bağlamalarını, ilmi de yazı ile kayıt altına almalarını tavsiye etmiş,²⁶⁰⁵ kendisi de bunu yapmaya çalışmıştır. Ubeydullâh b. Abdullah, yanına girdiğinde gizlice onun sözlerini yazacak kâtipler görevlendirmiş, kalkmak istediğinde ona iznini almadan sözlerini yazdıklarını bildirmesi üzerine Ubeydullâh b. Abdullah, getirilen kayıtları yırtmıştır.²⁶⁰⁶ Aynı şekilde halife seçildiğinde Hz. Peygamber (sav) ve Hz. Ömer'in zekâta dair talimatlarını buldurmuş, açıklamalı zekât ahkâmını âlimlerden talep etmiş ve âmillerine göndererek uygulamalarında esas almalarını emretmiştir. Nitekim Peygamberimizin zekât hakkında yazdığı yazı, Amr b. Hazm ailesinin yanında, Hz. Ömer'in yazısı da Ömer ailesi nezdinde bulunmuş, Muhammed b. Abdurrahmân deve, sığır, davar, altın, gümüş, hurma, meyve, hububat ve üzüm zekât miktarlarını içeren her iki yazının suretini çıkarıp göndermiş,²⁶⁰⁷ yine emri üzerine fakihler ve Zührî²⁶⁰⁸ zekât verilecek sekiz sınıfı

²⁶⁰³ Şâhîn, a.g.e., s. 479.

²⁶⁰⁴ Şâhîn, a.g.e., s. 480.

²⁶⁰⁵ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 276.

²⁶⁰⁶ Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, *Târîh*, I, 407.

²⁶⁰⁷ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 447-448; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, II, 800; İbnü'l-Bâgandî, *Müsnedü Ömer b. Abdülazîz*, s. 23.

açıklamalı bir şekilde yazıp vermişler,²⁶⁰⁹ halife de bu talimatları zekât görevlilerine göndermiştir.²⁶¹⁰ Ömer b. Abdülazîz, valilerine Allah Rasulü'nün (sav) hadislerini iyi bilen ilim ehlinin göçüp gitmesinden ve ilmin yok olmasından korktuğunu bildirerek hadisleri araştırıp kaydetmelerini emretmiştir.²⁶¹¹ Ancak hadislerin tedvinini emrettiği bu valiler arasında özellikle meşhur ulemânın ve sahâbe çocuklarının yaşadığı Medîne'nin valisi Ebû Bekr b. Amr b. Hazm'ın adı öne çıkmaktadır. Ömer b. Abdülazîz, Ebû Bekr b. Amr b. Hazm'a mektubu yazıp Hz. Âişe'nin hadislerini Amra bint Abdurrahmân'dan daha iyi bilen hiç kimsenin kalmadığını,²⁶¹² ilmin yok olmasından ve ilim ehlinin göçüp gitmesinden korktuğunu söyleyerek Allah Rasulü'nün (sav) hadislerini ve Amra bint Abdurrahmân'ın rivayetlerini araştırıp yazıya geçirmesini bildirmiştir.²⁶¹³ Yine Ebû Bekr b. Amr b. Hazm'a Amra bint Abdurrahmân'ın ve Kâsım b. Muhammed'in ilmini kaydetmesini emretmiş, ancak daha sonraları oğlu Abdullah b. Ebî Bekr bu kayıtların kaybolduğunu ifade etmiştir.²⁶¹⁴ Ömer b. Abdülazîz, hadis uydurma akımını durdurmak maksadıyla sahih hadislerin kayda geçirilmesini Medîne valisi Ebû Bekir b. Muhammed b. Hazm el-Ensârî'den (ö. 120 h.) istemiş, bununla birlikte onu insanlarla oturmaya ve kaybolmaması için ilmi yaymaya teşvik etmiş, ancak halife valinin yazdığı hadisleri göremeden vefat etmiştir.²⁶¹⁵

Emevîler devrinde ilk tercüme hareketini başlatan Hâlid b. Yezîd b. Muâviye, yabancılardan eğitim aldığı gibi tıp, astronomi ve kimyaya dair birçok eserin Yunanca ve Koptça'dan Arapça'ya çevrilmesini sağlamış, bu hareket Mervân b. Hakem ve Ömer b. Abdülazîz devirlerinde tıp alanında devam etmiştir. Nitekim İskenderiyeli tabip Ahron'un eseri Mervân b. Hakem döneminde çevrilip²⁶¹⁶ Ömer b. Abdülazîz tarafından halkın istifadesine sunulmuş, İskenderiyeli doktor Abdülmelik b. Ebcer, Ömer b. Abdülazîz'le dost olup İslâm'a girmiş, halifenin İskenderiye okulunu Antakya'ya

²⁶⁰⁸ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 690.

²⁶⁰⁹ Ayrıntılı pay açıklamaları için bk. Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 690; Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 254.

²⁶¹⁰ Erkal, a.g.e., s. 61.

²⁶¹¹ Ebû Nuaym, *Târîhu İsbahân*, I, 366. Ayrıca bk. Yahyâ, a.g.e., s. 689-690.

²⁶¹² Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 202.

²⁶¹³ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 202; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXVI, 45; İbnü'l-Bâgandî, *Müsnedü Ömer b. Abdülazîz*, s. 19. Ayrıca bk. Muhammed Hâmid, a.g.e., s. 21; Sağiroğlu, a.g.e., s. 415.

²⁶¹⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXVI, 45-46.

²⁶¹⁵ Şâhîn, a.g.e., s. 480. Ömer b. Abdülazîz'in hadisleri tedvin emri ve sonuçları hakkında bk. Macit, a.g.e., s. 182-225.

²⁶¹⁶ Basralı Yahudi tabip Mâserceveyh'in, Ömer b. Abdülazîz'in emriyle Ahron el-Kas'ın tıp ile ilgili Kunnâş adındaki kitabını Arapçaya çevirdiği de belirtilmiştir. Adıgüzel-Çakan, a.g.m., s. 344.

taşımasında²⁶¹⁷ ve kütüphane inşa edilmesinde²⁶¹⁸ etkili olmuş, buna ilaveten onun doktorluğunu yapmış, hastalığı sırasında da onunla ilgilenmiştir.²⁶¹⁹ Yine onun hilafeti sırasında Mâsırceveyh, bazı Süryanice kitapları Arapça'ya çevirmiş, Yunan araştırma merkezinin İskenderiye'den Harran ve Antakya'ya taşınması, Müslümanların arasında ilimlerin yayılmasını kolaylaştırmıştır.²⁶²⁰

II. İSLÂM'I YAYMA FAALİYETLERİ

Ömer b. Abdülazîz, Müslümanlara dinlerini öğretmeye ve gayri müslimlere İslâm'ı tebliğ etmeye özel bir ehemmiyet verdiğiinden bu iş için çok sayıda âlimi görevlendirmiştir. Aynı maksatla öncelikle valilerine ve komutanlarına İslâm'ı anlatıp öğretilmelerini emretmiş, bunun için başta âlimleri görevlendirme olmak üzere her fırsatı değerlendirmelerini talep etmiş, bunun olumlu sonuçlarını da görmüştür.²⁶²¹ Nitekim Horasan valisi Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî'ye yazdığı mektubunda cizye ehlini İslâm'a davet etmesini emrettikten sonra eğer Müslüman olurlarsa onların Müslümanlıklarını kabul edip cizyeyi kaldırmasını, görevler ve haklar bakımından Müslümanlarla aynı durumda olacaklarını duyurmasını bildirmiş, Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî de 4.000 dolayında insanın Müslüman olmasına vesile olmuştur.²⁶²² Yine Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî'nin yanına Tubbet veya Tibbet (Tibet)'ten temsilciler gelip kendilerine İslâm'ı anlatacak kimseler göndermesini istemişler, o da Selî b. Abdullah el-Hanefî'yi göndermiştir.²⁶²³

Ömer b. Abdülazîz'in teşvikleri sonucunda onun devrinde çok sayıda zimmînin ihtida ettiğini gösteren başka bilgiler de vardır. Nitekim çok sayıda zimmînin İslâm'a girdiğini ve bu yüzden haracın azalmasından korktuğunu mektupla bildiren Adî b. Ertât'a²⁶²⁴ ve zimmîler İslâm'a koşunca cizyenin kesildiğini yazan ²⁶²⁵ Hayyân b.

²⁶¹⁷ Avcı, *İslâm Bizans İlişkileri*, s. 188, 191; Aycan, "Emevîler Döneminde İlmi Hayat", s. 66; Kahtânî, *İdâretü Ömer b. Abdülazîz*, s., s. 92-93; Yüksel, *Hıristiyanlar*, s. 114; Ahmed Emîn, a.g.e., s. 250; er-Rumeyh, a.g.e., s. 197; Zeydân, Corcî, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, II, 62-64; Adıgüzel-Çakan, a.g.m., s. 344.

²⁶¹⁸ er-Rumeyh, a.g.e., s. 198.

²⁶¹⁹ Aycan, "Emevîler Döneminde İlmi Hayat", s. 72.

²⁶²⁰ Dürî, *Abbâsiler Tarihi*, s. 52; Lewis, *Tarihte Araplar*, s. 184.

²⁶²¹ Handoko – Kayadibi, *The Implementation of Good Governance in the Era of Caliphate Omar Ibn Abd al-Aziz*, 141.

²⁶²² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 375; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXXII, 59.

²⁶²³ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 227-228.

²⁶²⁴ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 119-120; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 305.

Şüreyh'e bir dirhem vergi toplanmasa da onların İslâm'a girmesini memnuniyetle karşıladığını bildirip Allah'ın Muhammed (sav)'i tahsildar olarak değil, davetçi olarak gönderdiğini hatırlatmıştır.²⁶²⁶ Aynı şekilde birçok eserde Ömer b. Abdülazîz'in teşvikleri neticesinde Berberîler'in tümünün Müslüman olduğu belirtilmektedir. Ancak Berberîler'in ihtidası fetihlerle birlikte başlamış, Ukbe b. Nâfi', Mûsâ b. Nusayr, Târik b. Ziyâd gibi valiler döneminde artarak devam etmiş, Ömer b. Abdülazîz'in özel teşvikleri neticesinde ise daha önce İslâm'a girmemiş Berberîler'in neredeyse tamamı Müslüman olmuştur. İslâmlaşma, imparatorluğun diğer topraklarında da aynı süreci takip etmiş, İslâmî tebliğe özel önem veren Ömer b. Abdülazîz devrinde ise zirveye çıkmıştır.²⁶²⁷

Ömer b. Abdülazîz'in, gayri müslimlere İslâm'ı tebliğ etmenin yanında Müslümanlara İslâm'ı öğretmek için de tedbirler aldığı görülmektedir. Nitekim Semerkant valisi Süleyman b. Ebî's-Sirrî'ye mektubu yazıp insanları şehirlerden birinde toplayarak onlara namazı, haram ve helalleri öğretecek birini yönetici atmasını emretmiş, o da âlim Dahhâk'ın dostu Cüveybir lakaplı Câbir b. Saîd Ebû'l-Kâsım el-Belhî'yi başlarına yönetici olarak görevlendirmiştir.²⁶²⁸ Aynı şekilde ordu komutanlarına gönderdiği bir mektubunda askerlerin içindeki ilim ve fıkıh ehlinin Allah'ın kendilerine öğrettiği ilmi meclisler kurarak başkalarına öğretmelerini sağlamalarını emretmiştir.²⁶²⁹ Aynı bağlamda Ömer b. Abdülazîz, İslâm'ı gayri müslimlere tebliğ kadar, hatta daha fazla Müslüman ümmete öğretmek için çok sayıda âlime görev vermiştir. Nitekim Yezîd b. Ebû Mâlik ed-Dımaşkî ve Hâris b. Yemcüd el-Eş'arî'yi (Hâris b. Muhammed) insanlara dinlerini öğretmeleri için bedevîlerin arasına gönderip maaş tayin etmiş, bunu Yezîd kabul ederken Hâris, Allah'ın kendisine öğrettiği ilme karşılık ücret almayı reddetmiş, Ömer b. Abdülazîz ise gönderdiği mektupta Yezîd'in yaptığında bir sakınca görmediğini açıklarken Allah'ın Hâris b. Yemcüd el-Eş'arî gibileri çoğaltması için dua etmiştir.²⁶³⁰ Aynı şekilde İshâk b. Talha b. Eş'as'ı

²⁶²⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 373.

²⁶²⁶ *Kitâbü Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 181.

²⁶²⁷ Emevîler devrinde İslâm'ın yayılış süreci için bk. Abdüllatîf, a.g.e., s. 317-386; Şâhîn, a.g.e., s. 261-279.

²⁶²⁸ Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, III, 259.

²⁶²⁹ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 72-73.

²⁶³⁰ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 333; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, II, 573; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 141; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XI, 510; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 92; İbnü'l-Bâgandî, *Müsnedü Ömer b. Abdülazîz*, s. 16. Ayrıca bk. Kahtânî, *İdâretü Ömer b. Abdülazîz*, s., s. 89; Muhammed Hâmid, a.g.e., s. 19; Ümmü Selma, a.g.e., s. 121.

Irak'a gönderirken Irak halkına hadis rivayet etmelerini, ama onlardan hadis almamalarını ve onlardan bir şey öğrenmemelerini tavsiye etmiş,²⁶³¹ sebebini sormasına karşılık Nabatîler'le (gayri müslimler) karıştıkları için onların aldatma, hile ve kandırma alışkanlığının onlara da bulaştığını açıklamıştır.²⁶³² Aynı bağlamda Ömer b. Abdülazîz, Kur'ân ve sünnetleri öğretmeleri için âlim Yezîd b. Ebû Mâlik'i Benî Nümeyr'e,²⁶³³ Abdullah b. Ömer b. Hattâb'ın azatlısı Nâfi'i Mısır'a,²⁶³⁴ kurrâ ve fukahâdan olan Ebû Saîd er-Ruaynî'yi²⁶³⁵ Mısır'dan Mağrib'e,²⁶³⁶ Süleyman b. Abdülmelik'in yanına geldiğinde salih bir kişi olduğunu gördüğü Sa'd b. Mes'ûd'u²⁶³⁷ İfrîkiyye'ye²⁶³⁸ göndermiştir. İfrîkiyye halkına İslâm'ı anlatıp öğretmek üzere gönderdiği heyetin içinde Hıbbân b. Ebî. Cebele,²⁶³⁹ Talk b. Ca'bân el-Fârisî, Abdurrahmân b. Râfi' et-Tenûhî, Abdullah b. Mugîre b. Ebî Bedre, Abdullah b. Yezîd el-Maâfirî, Ebû Saîd Cu'sül b. Âhân, Vehb b. Hay el-Meâfirî,²⁶⁴⁰ büyük fakih, muhaddis ve müfti olan Bekr b. Sevâde b. Semâme el-Cüzâmî Ebû Semâme el-Mısırî de bulunmaktaydı.²⁶⁴¹ Benzer şekilde hadis ve megâzî âlimi Âsım b. Ömer b. Katâde'nin borçlarını ödedikten sonra Şâm camiinde oturup insanlara Allah Rasulü'nün (sav) ve ashabının hayatlarını anlatmasını sağlamış, daha sonra Medîne'ye dönen Âsım b. Ömer b. Katâde, 120/737-738 yılında vefat edinceye kadar Allah Rasûlü (sav) ve ashabını anlatmaya devam etmiştir.²⁶⁴²

İslâm'ı Müslümanlara öğretmek ve zimmîlere tebliğ etmek için önemli adımlar atan Ömer b. Abdülazîz, İslâm'ı daha geniş kesimlere yaymak istemiş, bu maksatla komşu devlet yöneticilerine mektuplar yollayıp son dine inanmaya çağırılmış, kimi kabul ederken bazıları reddetmiştir. Nitekim 100/718-719 yılında Sind hükümdarlarını mektupla İslâm'a ve itaata davet etmiş, Müslüman oldukları takdirde onları ülkelerine

²⁶³¹ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXIII, 343.

²⁶³² İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, s. 275.

²⁶³³ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXV, 290; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 566. Hayatı için bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 566.

²⁶³⁴ Ebû Zür'a ed-Dimaşkî, *Târîh*, I, 628; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 185; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 328; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 78, LXI, 434.

²⁶³⁵ Daha sonra Hişâm b. Abdülmelik tarafından İfrîkiyye cünd kadılığına atanmıştır. İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXXII, 99; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 160.

²⁶³⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 160; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXXII, 99.

²⁶³⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 138.

²⁶³⁸ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XX, 402; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 138.

²⁶³⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV, 228. Ayrıca bk. Sallâbî, a.g.e., s. 434.

²⁶⁴⁰ Mâlikî, *Riyâdu'n-Nüfus*, I, 100-126. Ayrıca bk. Sallâbî, a.g.e., s. 434-436; Kahtânî, *İdâretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 77-78; Özkuyumcu, a.g.e., s. 189-190; Muhammed Hâmid, a.g.e., s. 112.

²⁶⁴¹ Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, III, 16. Ayrıca bk. Sallâbî, a.g.e., s. 434; İbnü'l-Bâgandî, *Müsnedü Ömer b. Abdülazîz*, s. 14. Tafsilat için bk. Cibrîl, a.g.e., s. 74-79

²⁶⁴² İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXV, 277.

hükümdar yapacağını, ayrıca Müslümanların hak ve sorumluluklarının onların da hak ve sorumluluğu olacağını bildirmiş, halifenin şahsiyeti ve ahlakının güzel olduğunu daha önce öğrenmiş olan Ceyşebe ve diğer hükümdarlar, İslâm'a girip kendilerine Arapça isimler edinmişlerdir.²⁶⁴³ Bu esnada Müslüman olan bir Hind kralı, Ömer b. Abdülazîz'e geleneksel üslupta bir mektup yazıp hediyeler göndermiş ve ondan kendilerine Kur'ân ve İslâm'ı öğretecek öğretmenler göndermesini talep etmiştir.²⁶⁴⁴ Sind melikleri Ömer b. Abdülazîz ve Yezîd b. Abdülmelik zamanında ülkelerinde Müslüman olarak kalırken Hişâm b. Abdülmelik zamanında İslâm'dan dönmüşlerdir.²⁶⁴⁵ Aynı şekilde Ömer b. Abdülazîz, halife iken Mâverâünnehir hükümdarlarını da İslâm'a inanmaya davet edince bir kısmı Müslüman olmuştur.²⁶⁴⁶ Halifenin daveti üzerine Müslüman olan Mâverâünnehir hükümdarları içinde Semerkant kralı Akşit Gurek'in (Oğuz Bek)²⁶⁴⁷, Zebulistan ve Sicistan kralı Rutbil veya İlteber'in Müslüman olduğu belirtilmektedir.²⁶⁴⁸ Aynı maksatla Horasan valisi Cerrâh b. Abdullâh, Tubbet veya Tibbet (Tibet) temsilcilerinin talebi üzerine oraya İslâm'ı anlatıp yayacak Selîb b. Abdullah el-Hanefî'yi göndermiştir.²⁶⁴⁹

Ömer b. Abdülazîz, mezkur kralları İslâm'a davet ettiği gibi Bizans imparatorunu da mektup ve elçi göndermek suretiyle İslâm'a çağırmıştır. Nitekim Abdü'lâ b. Ebî Amre (Amr)'ı, Abdullah b. Abdü'lâ'yı Anslı bir adamla birlikte İslâm'a davet için Bizans kralı Leon'a göndermiş, elçiler hamd ve salat ettikten sonra Leon'a mü'minlerin emirinin onu İslâm'a davet ettiğini, İslâm'ı kabul ederse kurtulacağını, kabul etmezse getirdikleri mektuba cevap yazmasını bildirmiştir.²⁶⁵⁰ Ömer b. Abdülazîz, sözedilen mektubunda Hristiyanlığın inanç ve ibadet esasları, özellikle İsa'nın durumu, havariler ve İncillerle ilgili çelişkileri ve eleştirilerini belirtmiş ve çok sayıda soru sorarak imparatorun cevaplamasını talep etmiştir. Ancak uzun bir mektupla sorularını cevaplandıran imparator, Hristiyanlığın esaslarını savunmuş,

²⁶⁴³ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 425; Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 421; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 63-64, 109, 175-176; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI, 309. Ayrıca bk. Uslu, a.g.e., s. 89.

²⁶⁴⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 45; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, X, 191. Benzeri bir rivayet için bk. İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-Ferîd*, II, 72. Ayrıca bk. Uslu, a.g.e., s. 89; Candan, a.g.e., s. 48.

²⁶⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 109.

²⁶⁴⁶ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 411. Benzer bir mektup için bk. Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 309.

²⁶⁴⁷ Gibb, a.g.e., s. 73; Aydınlı, a.g.e., s. 484.

²⁶⁴⁸ Kitapçı, Zekeriya, *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları*, s. 120; Işık, Abdülkadir, *Ömer b. Abdülazîz'in Genel Politikası ve Aşağı Türkistan*, s. 72.

²⁶⁴⁹ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 227-228.

²⁶⁵⁰ Müberred, *el-Kâmil fi'l-Luğa*, II, 84; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 263-264; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 153. Benzer bir rivayet için bk. İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 261-262.

İslâm'a meyletmek bir yana Müslümanlara ve İslâm'a yönelik çok sayıda eleştiride bulunmuştur.²⁶⁵¹ Goddard'a göre III. Leon, Ömer b. Abdülazîz'in gönderdiği mektuba verdiği cevapta Hristiyanlarla Müslümanların aynı tanrıya inandığını ve iki topluluğun karşılaştığı sorunların birbirine benzediğini vurgulayıp Müslümanların da Hristiyanlar gibi bölündüğünü, ibadet sorunları hakkında Hristiyanların haç gibi semboller kullanmalarına şaşırması gerektiğini, zira Müslümanların da İbrâhîm ile alakalı olduğundan yüzlerini Ka'be'ye döndüğünü ifade etmiş, Hristiyanların ikona kullanmalarını açıklarken onlara özel bir saygı gösterilmediğini, ama onların eğitimsel ve duygusal açıdan önem taşıdıklarını açıklamış, ancak bundan birkaç yıl sonra ikonaların yasaklanmasını emretmiştir.²⁶⁵²

III. BAYINDIRLIK HİZMETLERİ

Ömer b. Abdülazîz'in Hicâz valiliği ve halifeliği dönemlerinde yaptığı bayındırlık faaliyetlerinin ele alınacağı bu başlık altında önemine ve önceliğine binaen Mescid-i Nebevî'yi genişletmesi ve diğer imar çalışmaları incelenecek, ardından halife olduktan sonra değişen imar anlayışı ve bayındırlık hizmetleri aktarılacaktır.

A. VALİLİĞİ DÖNEMİNDE MESCİD-İ NEBEVÎ'Yİ GENİŞLETMESİ VE DİĞER HİZMETLERİ

Rasûlüllah (s.a.s)'ın emriyle Mescid-i Nebevî'nin temelleri taştan, duvarları hazırlanan kerpiçlerden, tavanı hurma dallarından, direkleri hurma kütüklerinden yapılmış, Hz. Ebû Bekir Mescid-i Nebevî'de hiçbir değişiklik yapmazken Hz. Ömer halife olduğunda Mescid-i Nebevî'yi genişletmiştir. Hz. Osman, hilafeti zamanında Hz. Hafsa'nın evini daha güzel bir ev karşılığında alıp Mescid-i Nebevî'ye katarak taş ve kireç ile tekrar inşa ettirmiş, direklerini taştan, tavanını sac/tik ağacından yaptırıp genişletmiş, Velîd b. Abdülmelik'in hilafetine kadar da Mescid-i Nebevî'de herhangi bir değişiklik yapılmamıştır.²⁶⁵³

²⁶⁵¹ Bu mektuplaşmanın ayrıntıları ve farklı değerlendirmeleri için bk. Avcı, *İslâm Bizans İlişkileri*, s. 114-126

²⁶⁵² Goddard, a.g.e., s. 103.

²⁶⁵³ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 16-17; İbn Seyyidi'n-Nâs, *Uyûnü'l-Eser*, I, 225-226; İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefise*, 85. Mescid-i Nebevî'nin inşası ve diğer faaliyetlerinin tafsilatı için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, V, 86 vd.; İbnü'n-Neccâr, *ed-Dürretü's-Semîne*, s. 112-152.

Velîd b. Abdülmelik'in gönderdiği elçi, 87 Rebîulevvel (706 Şubat/Mart)²⁶⁵⁴ veya 88 Rebîulevvel (707 Şubat/Mart) ayında gelip Hicâz valisi Ömer b. Abdülazîz'e Velîd b. Abdülmelik'in Mescid-i Nebevî'yi yıkıp peygamber zevcelerinin odalarını mescide katarak genişletmesini emrettiği mektubunu vermiştir.²⁶⁵⁵ Ömer b. Abdülazîz 87 Rebîulevvel (706 Şubat/Mart) ayında Medîne'ye ulaştığına göre elçi, 88 Rebîulevvel (707 Şubat/Mart) ayında gelmiş olmalıdır.²⁶⁵⁶ Halife, mektubunda peygamber zevcelerinin odalarını mescide katmasını ve Mescid-i Nebevî'nin 200x200 zira' ebadında olması için çevresindeki yerleri satın almasını, Kible'nin önündeki arsaların sahibi olan dayılarını ikna edip Mescid-i Nebevî'ye katmasını ve itiraz eden olursa Medîneli bilirkişilere adil değer biçtikten sonra bedellerini sahiplerine ödemesini bildirmiş, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın da aynı şeyi yaptıklarını hatırlatarak yapılacak işin meşrû olduğunu vurgulamıştır. Bunun üzerine Medîne valisi Ömer b. Abdülazîz, mülk sahiplerini çağırıp Velîd b. Abdülmelik'in mektubunu okutmuş, arsalarının bedelini almayı kabul etmeleri üzerine vali onlara mülklerinin paralarını ödedikten sonra Hz. Peygamber'in (sav) eşlerinin odalarını ve Mescid-i Nebevî'nin binasını yıkmaya başlamış, çok geçmeden Velîd b. Abdülmelik'in gönderdiği ustalar da Medîne'ye ulaşmıştır.²⁶⁵⁷

İbn Kesîr (ö. 774/1372)'in verdiği farklı bir bilgiye göre Hicrî 88 yılı Rebîulevvel (707 Şubat/Mart) ayında halifenin mektubunun gelmesi üzerine Ömer b. Abdülazîz, Medîne'nin önde gelenlerini, danışma heyetini oluşturan on fakihî ve halkı topladıktan sonra onlara Velîd b. Abdülmelik'in mektubunu okumuş, mektubu ağır bulan ileri gelenler, Hz. Peygamber'in (sav) eşlerine ait odaların tavanlarının alçak ve hurma dallarından, duvarlarının kerpiçten, kapılarının üzerinde kıl perdeler olduğundan bahsedip onları o halde bırakmanın daha evla/iyi olacağını, zira hacıların ve ziyaretçilerin gelip Hz. Peygamber'in (s.a.v.) evlerine bakarak ibret alacaklarını, bunun onları dünyada daha fazla zühde teşvik edeceğini, böylece insanların sadece temel ihtiyaçlarını karşılayacak evler bina edeceklerini ve yüksek binaların Firavunların, Kısra'ların ve dünyada ebedi kalmayı arzulayanların işi olduğunu anlayacaklarını dile

²⁶⁵⁴ Halife b. Hayyât, *Târih*, s. 301; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 16-17; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 283-284; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 13-14; İbn Seyyidi'n-Nâs, *Uyûnü'l-Eser*, I, 225-226.

²⁶⁵⁵ Taberî, *Târih*, VI, 435; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI, 314.

²⁶⁵⁶ Taberî, *Târih*, VI, 435; Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik*, I, 409-410; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 283-284; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 13-14; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI, 314

²⁶⁵⁷ Taberî, *Târih*, VI, 435; Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik*, I, 409-410; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 283-284; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 13-14; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI, 314.

getirmişlerdir.²⁶⁵⁸ Halkın ve ulemanın ittifak ettiği bu görüşü valinin Velîd b. Abdülmelik'e bildirmesine karşılık halife, Mescid-i Nebevî'nin daha önce belirttiği şekilde yıkılarak yeniden inşa edilmesinde ve tavanının yüksek tutulmasında ısrar etmiş, valinin çaresiz Mescid-i Nebevî'yi yıkmaya başlaması üzerine Hâşimîler ve diğer eşraf, bağırıp çağırmaya ve Hz. Peygamber'in (sav) öldüğü gün gibi ağlamaya başlamışlardır. Sonra Mescid-i Nebevî'ye bitişik mülkü olan kimseler, mülklerini satmayı kabul edince Ömer b. Abdülazîz, evlerini onlardan satın alıp inşaatı başlatmış, Mezar-ı Şerif ve diğer peygamber zevcelerinin odaları, halifenin emrettiği gibi mescidin doğu tarafındaki sınırı yapılmıştır. Rivayete göre işçiler, Hz. Aîşe'nin odasının doğu duvarının dibini kazdıklarında gördükleri bir ayağı önce Hz. Peygamber'e (sav) ait olmasından korkmuşlar, sonra Hz. Ömer'in ayağı olduğunu anlayıp kapatmışlardır.²⁶⁵⁹ Hz. Peygamber'in (sav) eşlerinin odaları ve mezarıyla birlikte kızı Fâtıma'nın içine defnedildiği evi de Mescid-i Nebevî'ye dâhil edilmiştir.²⁶⁶⁰

Mescid-i Nebevî'ye bitişik arsaların sahiplerinden çoğu satmayı kabul ederken bazılarının reddettiği anlaşılıyor. Nitekim Abdullah b. Abdullah b. Ömer, Hz. Hafsa'nın evini vermeyi kabul etmeyip içini altınla doldursa bile satmayacağını bildirmiş, Ömer b. Abdülazîz'in durumu bildirmesi üzerine Velîd b. Abdülmelik, Mescid-i Nebevî'nin ona

²⁶⁵⁸ Saîd b. Müseyyeb, "Keşke o halinde bırakılsalar! Zira Medîne halkından gençler yetişir, uzaklardan gelen gelir ve Allah Rasulü'nün (sav) hayatında ne ile yetindiğini görürler. Bu da onları çoklukla övünme ve gururlanma konusunda zühde teşvik eder" dedi. Çok sayıda sahâbe çocuğu sakalları ıslanincaya kadar ağladılar. Ebû Ümâme, "Odalar keşke yıkılmayıp öylece bırakılsaydı da insanlar bina yapmaktan el çekseler ve Allah'ın razı olduğu şeyleri ve Allah Rasulü'nün (sav) elindeki dünya hazinelerinin anahtarlarını görselerdi" dedi. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 285; İbnü'n-Neccâr, *ed-Dürretü's-Semîne*, s. 91. Allah Rasulü'nün (sav) eşlerinin odaları hurma dallarından yapılmıştı ve kapılarında kıl çullar vardı. Velîd b. Abdülmelik'in o odaların Mescid-i Nebevî'ye ilave edilmesini emreden mektubu geldiği o günden daha fazla insanların ağladığı bir gün görülmüdü. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 284-285; İbnü'n-Neccâr, *ed-Dürretü's-Semîne*, s. 91. Abdullah b. Yezîd el-Hüzelî şöyle dedi: "Ömer b. Abdülazîz'in Allah Rasulü'nün (sav) zevcelerinin evlerini yıkıp Mescid-i Nebevî'ye kattığını gördüm. Bu evlerin, çamurla sıvanmış hurma dallarından odaları vardı. Odalarıyla birlikte dokuz ev olarak saydım. Bu evler, Hz. Aîşe'nin odasıyla Allah Rasulü'nün (sav) kapısı ve Esmâ bint Hasan b. Abdullah b. Ubeydullâh'ın evi arasındaydı. Ümmü Seleme'nin evinin ve odalarının kerpiçten olduğunu gördüm ve oğlunun oğluna sorunca şöyle dedi: "Allah Rasûlü (sav) Dûmetü'l-Cendel'e gazaya gidince Ümmü Seleme kendi odasını kerpiçten inşa ettirdi. Allah Rasûlü (sav) gelip kerpiçlere bakarken "Bu bina ne?" dedi. Ümmü Seleme "Ey Allah'ın Rasulü! İnsanların bakışlarına engel olmak istedim" deyince Allah Rasûlü (sav), "Ey Ümmü Seleme! Müslümanın malının yok olduğu en şerli şey, binalardır" dedi. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 284; İbnü'n-Neccâr, *ed-Dürretü's-Semîne*, s. 91.

²⁶⁵⁹ Anlatıldığına göre Saîd b. Müseyyeb, peygamber mezarının mescit edinilmesinden korktuğundan Hz. Aîşe'nin odasının mescide dâhil edilmesini reddetmiştir. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 413-415.

²⁶⁶⁰ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, s. 50; İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, I, 107; İbnü'n-Neccâr, *ed-Dürretü's-Semîne*, s. 92.

daha layık olduğunu söyleyerek istimlak etmesini emretmiştir.²⁶⁶¹ Aynı şekilde her sene Medîne'ye birini gönderip haber toplayan Velîd b. Abdülmelik, gönderdiği adamın Hasan b. Hasan b. Ali'nin evinde ailesiyle birlikte araya perde çekerek namaz kıldığını ve Mescid-i Nebevî'den aynaya bakarken görüp şaşırıldığını söylemesi üzerine Ömer b. Abdülazîz'e o evi de satın alarak Mescid-i Nebevî'ye katmasını emretmiş, Hasan b. Hasan b. Ali'nin kamulaştırma bedeli olan yedi veya sekiz bin dirhemi kabul etmemesi üzerine halife evin parasının hazineye konulmasını bildirmiş, Hasan b. Hasan b. Ali'nin ailesi de başka bir yere taşınmıştır.²⁶⁶²

Mescid-i Nebevî'nin yıkımına Hicrî 88 yılı Safer (707 Ocak/Şubat) ayında başlanmış,²⁶⁶³ Sâlih b. Keysân inşaat işinin baş sorumlusu olarak atanmış, Peygamber eşlerinin evlerini yıkmaya başladıklarında da Velîd b. Abdülmelik'in gönderdiği ustalar gelmiştir.²⁶⁶⁴

Ömer b. Abdülazîz'in, Medîne'ye geldiğinde Medîne'nin on fakihini çağırıp kararlarını onlara danışmadan kesinleştirmeyeceğini bildirdiği ve onlardan şikâyet ve zulümleri mutlaka kendisine haber vermelerini ısrarla talep ettiği, daha önce valiliği konusunda aktarılmıştı.²⁶⁶⁵ Bu fakihlerden Ubeydullâh b. Abdullah b. Utbe, Ebû Bekr b. Abdurrahmân b. Hâris, Kâsım b. Muhammed, Sâlim b. Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Abdullah b. Ömer ve Hârice b. Zeyd b. Sâbit, Mescid-i Nebevî'deki bazı sınır ve izleri göstererek ve ölçüp biçerek Ömer b. Abdülazîz'a yardım etmişler,²⁶⁶⁶ Devs kabilesinden bir kadının azadlısı olan Sâlih b. Keysân²⁶⁶⁷ ise genel inşaat sorumlusu olarak görevlendirilmiştir.²⁶⁶⁸

²⁶⁶¹ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, s. 73; Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik*, I, 409-410; İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefise*, 87.

²⁶⁶² Bu rivayetin yanında aynı olayı Medîne'ye geldiğinde hutbe okurken Velîd b. Abdülmelik'in yaşadığı, bunun üzerine müsadere emrini verdiği de aktarılmıştır. İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne Medîne Tarihi*, (çev. Fatih Mehmet Yılmaz), Ankara: Ankara Okulu yay, 2018, s. 71-72; İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefise*, 85-86.

²⁶⁶³ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 16-17; Taberî, *Târih*, VI, 435, 436; Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik*, I, 410; Azîmî, *Târihu Haleb*, s. 195; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 283-284; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI, 314-315; İbn Seyyidi'n-Nâs, *Uyûnü'l-Eser*, I, 225-226.

²⁶⁶⁴ Taberî, *Târih*, VI, 435.

²⁶⁶⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 328; Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, s. 326; Taberî, *Târih*, VI, 427-428; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XLV, 141; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 278; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 41; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 9; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI, 314; Mizzî, *Tehzibu'l-Kemâl*, XXI, 439; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 405, 681.

²⁶⁶⁶ Taberî, *Târih*, VI, 435.

²⁶⁶⁷ Sâlih b. Keysân, Devs kabilesinden bir kadının azadlısı olup hadis, fıkıh ve mürueti kendinde toplamış bir âlimdi. Ömer b. Abdülazîz, Medîne valisiyken onu kendisine örnek edinip ondan ilim öğrenmiş, daha sonra çocuklarına müeddib olarak görevlendirmiştir. (İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XXIII, 363, 365; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, III, 896.) Velîd b. Abdülmelik, onu oğlu Abdülazîz b. Velîd'e müeddib

Velîd b. Abdülmelik'in, Rum hükümdarına Mescid-i Nebevî'yi yıktığını bildirip yardım istemesi üzerine Rum kralı, yüz bin miskal altın, yüz usta işçi ve kırk yük mozaik/değerli taş yollamış, halife de bunları Ömer b. Abdülazîz'e göndermiş,²⁶⁶⁹ meşhur rivayete göre Şam Camii için gönderilen bu yardımların bir kısmı Mescid-i Nebevî'de kullanılmıştır.²⁶⁷⁰ Rum kralının elli veya altmış deve yükü mozaik yolladığı ve Ömer b. Abdülazîz'in bunlarla Mescid-i Nebevî'yi tezyin ettiği de belirtilmiştir.²⁶⁷¹ Diğer yandan Velîd b. Abdülmelik, para, renkli tepe camı ve mermer ile Şam ve Mısırlı Rum ve Kıptiler'den oluşan seksen usta da göndermiştir.²⁶⁷² Bizzat Ömer b. Abdülazîz, mescidin yıkımının ardından diğer Müslümanlarla birlikte temelini atıp inşasını başlatmış,²⁶⁷³ kibleyi değiştirdiği suçlamasıyla karşı karşıya kalmamak için Medîne'nin Arap ve mevâlî ileri gelenlerini toplayarak çıkardıkları her bir taşın yerine yenisini koyup önceden belirlenen kible işaretlerini koruduğunu belirterek onların onayını almıştır.²⁶⁷⁴

İlk defa Hz. Osman'ın kerpiçten bina ettirdiği maksureyi Ömer b. Abdülazîz, bu yenileme sırasında tik ağacından yaptırmış,²⁶⁷⁵ Mescid-i Nebevî'yi Nahl vadisinden getirttiği kireçli harç kullanarak birbirine uyumlu nakışlı taşlarla bina ettirmiş, zemin ve duvarlarını mozaik ve mermerle, tavanını ise altın suyu ve sac ağacıyla kaplamıştır.²⁶⁷⁶ Ömer b. Abdülazîz, Mescid-i Nebevî'ye üç yeni unsur olarak minare, niş tarzı mihrap

olarak atamış, oğlu ondan ders almıştır. İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 477-478; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXIII, 363, 365.

²⁶⁶⁸ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 16-17; Taberî, *Târîh*, VI, 435; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 283-284; İbn Seyyidi'n-Nâs, *Uyûnü'l-Eser*, I, 225-226.

²⁶⁶⁹ Taberî, *Târîh*, VI, 436; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 13-14; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXI, 314-315. Ayrıca bk. Koyuncu, *Ömer b. Abdülazîz*, s. 19. Rum asıllı işçi ve sanatkarlarla beraber 80.000 miskal altının gönderildiği de söylenilmiştir. İbn Batûta, *İbn Batûta Seyahatnamesi*, I, 177.

²⁶⁷⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 415.

²⁶⁷¹ Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, s. 326. Bizans imparatorunun farklı yardım miktarları ve bu yardımları kabul ve reddeden şekilde ikiye ayrılan oryantalistlerin farklı değerlendirmeleri için bk. Avcı, *İslâm Bizans İlişkileri*, s. 212-217.

²⁶⁷² Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 16-17; İbn Seyyidi'n-Nâs, *Uyûnü'l-Eser*, I, 225-226. On veya yirmi küsür usta, yüklerle mozaik, 180.000 dinar ve kandil zincirleri gönderdiği de nakledilmiştir. İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefise*, 87-88.

²⁶⁷³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 283-284; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 13-14. Bu ustalardan birinin Hz. Peygamber'in (sav) kabrine bevletmesi neticesinde düşüp öldüğü, domuza dönüşen veya birçok yere domuz resmî çizen başka bir ustanın ise Ömer b. Abdülazîz tarafından boynu vurulduğu nakledilmiştir. İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, s. 73-75; İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefise*, 88.

²⁶⁷⁴ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, s. 75; İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefise*, 88.

²⁶⁷⁵ İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, I, 6. Ayrıca bk. Küçükaşçı-Bozkurt, "Mescid-i Nebevî", *DİA*, XXIX, 281-290. Mescid-i Nebevî'ye ilk maksureyi Mervân b. Hakem b. Ümeyye'nin yontma taşlardan yaptırdığı da rivayet edilmiştir. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 16-17; İbn Seyyidi'n-Nâs, *Uyûnü'l-Eser*, I, 225-226.

²⁶⁷⁶ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, s. 74.

ve şerefeyi eklemiş,²⁶⁷⁷ Mescid-i Nebevî'nin saçak ve oluklarını kurşundan imal ettirmiş,²⁶⁷⁸ dört köşesine 8 × 8 zirâ ebadındaki bir kaideye oturan yaklaşık 26 m. yükseklikte dört minare inşa ettirmiş, kible duvarına celî kûfi hatla âyetler yazdırmıştır.²⁶⁷⁹ Bundan sonra Abbâsî halifesi Mehdî hilafet makamına geçinceye kadar Mescid-i Nebevî'de herhangi bir değişiklik yapılmamıştır.²⁶⁸⁰

Hicâz valisi Ömer b. Abdülazîz, inşaat işi bittikten sonra Mescid-i Nebevî'ye müezzin atayıp ezan okuduktan sonra insanların abdest alıp gelerek sünneti kılmasına kadar kamet için beklemesini emretmiş,²⁶⁸¹ Mescid-i Nebevî'de cenaze işlerinde düzeni sağlamak ve ticaret yapılmasını engellemek için maaşlı bekçiler/muhafızlar tayin etmiş,²⁶⁸² bir adama Mescid-i Nebevî'de insanlara vaaz vermesini emredip ona her ay iki dinarla birlikte erzak verirken Hişâm b. Abdülmelik her yıl altı dinar ödemiştir.²⁶⁸³

Ömer b. Abdülazîz, Mescid-i Nebevî'yi genişlettikten sonra halifenin emri üzerine Hz. Peygamber'in (sav) içinde namaz kıldığı Benî Kureyza camiinin de içinde olduğu Medîne camilerini tespit edip onları nakışlı kesme taşlarla yeniden bina ettirmiştir.²⁶⁸⁴ Aynı şekilde halifenin emriyle Mescid-i Nebevî'nin yanına bir çeşme yaptırmış, Medîne dışından ilk defa kurşun borular kullanarak²⁶⁸⁵ su getirtip çeşmenin suyunu akıtmış, yine halifenin emri üzerine yolları düzeltip kuyu kazarak su temin etmiştir.²⁶⁸⁶

Rivayetlere göre Muâviye b. Ebî Süfyân, halifeliği sırasında Allah Rasulü'nün (sav) minberini ve hutbe verirken elinde tuttuğu asâsını Şâm'a götürmeye niyetlenmiş,

²⁶⁷⁷ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, s. 77; İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefise*, 89.

²⁶⁷⁸ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, s. 77.

²⁶⁷⁹ Hierî 97 (716) yılında Süleyman b. Abdülmelik, güneybatı köşesindeki minareyi şerefesinin mesken mahremiyetine zarar verdiği gerekçesiyle yıktırmıştır. (İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefise*, 89; İbn Batûta, *İbn Batûta Seyahatnamesi*, I, 177-178. Ayrıca bk. Küçükaşçı-Bozkurt, "Mescid-i Nebevî", *DİA*, XXIX, 281-290.) Fâtiha, Şems-Nâs arası surelerin hat olarak yazıldığı da rivayet edilmiştir. İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefise*, 89.

²⁶⁸⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 16-17; İbn Seyyidi'n-Nâs, *Uyûnü'l-Eser*, I, 225-226. Mehdî, 160 (777) yılında Medîne'ye geldiğinde Mescid-i Nebevî'nin yetersiz kaldığını görüp genişletmeye ve maksûrenin kaldırılıp zemin seviyesine getirilmesine karar vermiş, Abdülmelik b. Şebîb el-Gassânî'yi ve Ömer b. Abdülazîz'in çocuklarından birini Medîne'ye gönderip Mescid-i Nebevî'nin arkasına 100 zirâ ekletmiş, böylece 161 (777-78) ve 162 (778-79) yıllarında Mescid-i Nebevî'nin uzunluğu 300 zirâ' genişliği 200 zirâ' olmuştur. İbn Seyyidi'n-Nâs, *Uyûnü'l-Eser*, I, 225-226.

²⁶⁸¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 328.

²⁶⁸² İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, s. 78; İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, I, 36. Ayrıca bk. Küçükaşçı-Bozkurt, "Mescid-i Nebevî", *DİA*, XXIX, 281-290.

²⁶⁸³ İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, I, 15-16.

²⁶⁸⁴ İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, s. 94-95; İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, I, 74.

²⁶⁸⁵ Küçükaşçı-Bozkurt, "Mescid-i Nebevî", *DİA*, XXIX, 281-290.

²⁶⁸⁶ Hierî 91 (709/710) yılında Medîne'ye gelen Velîd b. Abdülmelik, Ömer b. Abdülazîz'in hizmetlerini, özellikle Mescid-i Nebevî ve çeşmeyi görünce çok beğenmiştir. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 415.

ancak Kabîsa b. Züeyb'in de içinde bulunduğu bazı kişiler bunun doğru olmayacağını söyleyince vazgeçip insanlardan özür dilemiştir. Sonra Abdülmelik b. Mervân ve Velîd b. Abdülmelik de aynı şeyi yapmak istemiş, Saîd b. Müseyyeb'in yönlendirmesiyle Ömer b. Abdülazîz, Velîd b. Abdülmelik'le konuşup bundan vazgeçirmiştir. Süleyman b. Abdülmelik hacca geldiğinde Ömer b. Abdülazîz'in, iki halifenin niyetini ve Saîd b. Müseyyeb'in sakındırmasıyla planlarından vazgeçtiklerini ona anlatması üzerine halife, onların yaptıklarının hatırlatılmasından hoşlanmadığını, zira dünyayı elde ettikten sonra İslâm'ın alemlerinden ziyaret edilecek bir alemini / sembolü alıp götürmenin doğru olmayacağını ifade etmiştir.²⁶⁸⁷

B. BAYINDIRLIK FAALİYETLERİ

Ömer b. Abdülazîz, yukarıda ele alındığı gibi valilik döneminde Velîd b. Abdülmelik'in emriyle Mescid-i Nebevî'yi genişleterek yeniden inşa ettirip yeni kısımlar ilave etmiş, çeşme ve başka camiler yaptırmış, ayrıca hac yollarını ıslah etmiştir. Ancak halifelik döneminde mimari çalışmalara pek ilgi duymamış, bu zâhidane ve dervişçe tavrının nedenini birçok münasebetle tekrar ettiği taş üzerine taş koymadan bu dünyadan göçme arzusu olduğunu açıklamış, bu tavrını tuğla üstüne tuğla, kamış üzerine kamış koymadan dünyadan ayrılan Allah Rasulü'nün (sav) sünneti olarak değerlendirmiştir.²⁶⁸⁸ Nitekim evinin bozulmuş merdivenin tamir edilmesi gerektiği söylenince onu bu haliyle bırakarak hiçbir yeni şey yapmadan bu dünyadan göçüp gitmek istediğini hatırlatmış,²⁶⁸⁹ merdivenindeki sallanan tuğlayı çamurla sağlamlaştırıp düzelten birini tuğla üstüne tuğla koymadan dünyadan ayrılmayı istediğini belirterek paylamış, düzelttikten sonra fesat çıkmayacak olsaydı onu eski haline getireceğini bildirmiş²⁶⁹⁰ veya çamuru sökmelerini emrettikten sonra hilafet görevini üstlenirse kerpiç üzerine kerpiç koymamak için Allah'a söz verdiğini belirtmiştir.²⁶⁹¹

Kaynaklarda geçen bilgilere göre Ömer b. Abdülazîz, halifeliği sırasında taş üstüne taş koymak istemese de bazı imar hizmetleri yapmıştır. Nitekim Adî b. Ertât'a gönderdiği bir emirde Fâris bölgelerinden birinin harap halde olduğunu öğrenip

²⁶⁸⁷ Taberî, *Târih*, V, 239-240; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 228; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 214.

²⁶⁸⁸ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 180.

²⁶⁸⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 342.

²⁶⁹⁰ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 136; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 155.

²⁶⁹¹ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 186.

uykusuz kaldığından bahsettikten sonra bölge halkını mektuplarla ve elçilerle bilgilendirip imar edeceğine dair söz vermesini, adaletli ve şefkatli davranarak imar etmeye çalışmasını emretmiştir.²⁶⁹² Aynı şekilde onun devrinde halkın isteği üzerine Bîlkân'da Nehrü Adî kanalı ve Basra nehrine bir kanal açılmış, iki bedevînin isteğine binaen çölde iki su kuyusu kazılmıştır. Nitekim Ermenistan'a vali atadığı Adî b. Adî el-Kindî, Bîlkân'da konakladığında halkının susuzluktan şikâyet etmesi üzerine onlar için Nehrü Adî adıyla bilinen bir kanal kazdırmıştır.²⁶⁹³ Adî b. Ertât, bir kanal açmalarına izin vermesi için Ömer b. Abdülazîz'e mektup yazarken Basra halkına da mektuplar yazdırmış, onlardan biri olan Vekî' b. Ebî Sûd et-Temîmî halifeye kendilerine bir kanal açtırmazsa artık Basra'da kalamayacaklarını bildirmiş, halifenin izninden sonra vali Basra nehrinin körfezi olan Şîrîn gediğinden başlayarak kanal kazdırmış,²⁶⁹⁴ kanalın açılışına halkla birlikte Hasan-ı Basrî de katılmıştır.²⁶⁹⁵

Ömer b. Abdülazîz, valilerine gönderdiği talimatlarında her eski davar kuyusunun harîminin (dokunulamaz alan) elli zirâ', yeni davar kuyusunun hariminin ise her yönden yirmi beş zirâ' olduğunu bildirmiş,²⁶⁹⁶ çölde yaşayan iki bedevînin istediği yerde iki kuyu kazmalarını emretmiştir. Nitekim Benî Temîm'den bir adam,²⁶⁹⁷ Mekke ile Basra arasında ıssız Hırnık'ta (Hırnık) kuyu kazdırmasını istemiş, halife de Adî b. Ertât'a Hırnık'ta (Hırnık) kuyu kazmasını, ilk çıkan suyun yolcuya içirilmesini ve kuyunun dokunulmaz alanının / harîminin ipinin uzunluğu kadar olmasını şart koşmasını emretmiştir.²⁶⁹⁸ Aynı şekilde Adî b. Fudayl'ın Azbe'de kendisi için bir kuyu

²⁶⁹² Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 196-197.

²⁶⁹³ İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütûh*, VII, 211-212. Benzer bir rivayet için bk. Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 316; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XL, 144.

²⁶⁹⁴ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 358-359.

²⁶⁹⁵ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 204; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 358-359. Oğlu Abdullah b. Ömer b. Abdülazîz, Yezîd b. Velîd'in valisi olarak Irak'a gelince Basra halkı, yanına gelip sularının tuzlu olmasından şikâyet ederek iki su sunmuşlar, Abdullah b. Ömer b. Abdülazîz, iki su arasındaki farkı tadınca yazdığı mektuba Yezîd b. Velîd, Irak'tan toplanan vergi kanalın masrafı için yeterli ise harcamasını emretmiş, bunun üzerine Abdullah, İbn Ömer kanalı diye bilinen kanalı açtırmış, çok masraf ettiği şikâyet edilince Irak'ın vergisi kadar masraf çıksa da kanal için harcamakta tereddüt etmeyeceğini vurgulamıştır. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 358-359.

²⁶⁹⁶ Yahyâ b. Âdem, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 103; İbn Zencûye, *el-Emvâl*, II, 656.

²⁶⁹⁷ Belâzürî (ö. 284/892), bu kişinin Benî Üzeyr b. Sa'lebe b. Yerbû'dan bir adam olduğunu, (Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 150.) İbnü'l-Adîm ise adının Eş'as b. Kays olduğunu aktarmıştır. İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, IV, 1887-1888.

²⁶⁹⁸ İbn Zencûye, *el-Emvâl*, II, 656-657; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 150; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, IX, 115.

kazdırması talebi üzerine onun istediği kuyuyu kazdırmış, aynı şekilde ondan ilk içenin yolcu olmasını şart koşturmuştur.²⁶⁹⁹

Ömer b. Abdülazîz, halifeliği sırasında zorunlu olmayan bayındırlık hizmetlerine harcayacağı parayı israf olarak değerlendirip muhtaçlara dağıtmayı tercih etmiş, bu sebeple o tür talepleri geri çevirmiştir. Nitekim Basra valisi Adî b. Ertât, vali konağının üstüne odalar yapmak istediğini bildirince ona Ziyâd b. Ebîh ve ailesine geniş gelen evi yeterli görmemesine kızarak isteğini kabul etmemiştir.²⁷⁰⁰ Aynı şekilde bir valisinden şehrinin bakım ve onarımına ihtiyaç duyduğunu haber veren bir mektuba şehrinin adaletle sağlamaştırmasını, yollarını haksızlık ve zulümden temizlemesini tavsiye eden bir cevap yollamıştır.²⁷⁰¹

Ömer b. Abdülazîz, halife olduktan sonra seleflerinin devam ettirdiği Haremeyn camiilerindeki hizmetlerin bir kısmını iptal etmiştir. Nitekim seleflerinin, öşür ve zekât mallarından Mescid-i Nebevî'yi cuma günleri tütsüledikleri, Ramazan ayında da koku sürdükleri,²⁷⁰² Ömer b. Abdülazîz'in ise halife olunca yoksulların sütunlardan daha fazla muhtaç olduğunu belirterek tütsülemenin bırakılıp sütunların temizlenmesini emrettiği²⁷⁰³ rivayet edilmiştir. Ancak ilk rivayette öşür ve zekât mallarından harcadığı belirtilirken sonraki rivayette zekât ve öşür parası olduğu için değil, fakirlerin ona sütunlardan daha fazla ihtiyacı bulunduğu için iptal edildiği belirtilmektedir. Halife olduktan sonra bu tür âdetleri gereksiz ve israf olarak gören Ömer b. Abdülazîz, aynı nedenden dolayı Ka'be'ye örtü giydirilmesini, camilerin fayans, renkli taşlar, altın, gümüş zincir ve benzeri şeylerle süslenmesini de kabul etmemiştir. Nitekim Ka'be bakıcılarının (Hacebe), kendisinden önceki halifelerin yaptığı gibi Ka'be için bir örtü tahsis etmesini istemelerine karşılık muhtaçların Ka'be'den daha layık ve hak sahibi olduğunu bildirerek taleplerini reddetmiş,²⁷⁰⁴ Ka'be'nin anahtarlarını muhafaza eden

²⁶⁹⁹ Müberred, *el-Kâmil fi'l-Luğa*, I, 129. Ayrıca bk. el-Eşter, a.g.e., s. 94.

²⁷⁰⁰ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, VIII, 149-150; İbnü'l-Fakih, *el-Büldân*, s. 231; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, I, 434.

²⁷⁰¹ Ya'kübî, *Târih*, II, 233; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 304; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XLV, 202; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 110; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, VI, 35; İbn Fadlullâh el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, XXIV, 415.

²⁷⁰² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 386.

²⁷⁰³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 386; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 197; İbn Zencüye, *el-Emvâl*, II, 579. Ancak İbn Zebâle, Ömer b. Abdülazîz'in Mescid-i Nebevî'nin sütunlarının temizlenip sadece kible tarafının kokulanmasını emrettiğini bir cümleyle aktarmıştır. İbn Zebâle, *Ahbâru'l-Medîne*, s. 78.

²⁷⁰⁴ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 306; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 94.

Şeybe b. Osmân'ın Beytülharâm'a süs eşyaları, altın ve gümüş taahhüt etmesi talebini kabul etmediği gibi Beytülharâm'ın hazinelerinden faydalanmalarını bildirmiştir.²⁷⁰⁵

Ömer b. Abdülazîz, zorunlu olmayan imar ve inşaa işlerine harcayacağı paraları fukaraya harcamayı tercih etmekle kalmamış, daha önce inşaa edilmiş Emeviye camiinin tezyinat, süsleme ve zincirlerini israf ve huşuya engel kabul ederek sökmeye de çalışmıştır. Nitekim halife iken insanların bakmakla meşgul olup namazlarını unuttuklarını gerekçe göstererek Dımaşk camiindeki mermerleri, mozaikleri ve altınları sökecek görevliler yollamış, kendisine onların düşmanları öfkeliendirdiği hatırlatılınca bundan vazgeçmiştir.²⁷⁰⁶ Aynı şekilde Dımaşk camiindeki muhteşem güzellik ve ince tezyinatlar, kalplere ibadeti unutturduğu, kendisiyle meşgul ederek huşuyu engellediği ve ibadet yapanın hafızasını toplamasına mani olduğu için camiye çullar örtüp pamuklu kumaşlarla kaplamış, kandil zincirlerini ısıtıp parıldama ve ışıldama özelliklerini gidererek matlaştırmıştır.²⁷⁰⁷ Aynı bağlamda Velîd b. Abdülmelik'in başlatıp Süleyman b. Abdülmelik'in tamamladığı Emeviye camiinde kandiller için asılan altı yüz altın zinciri halife olunca söküp beytül mâle koymuş, yerlerine tunç ve demir zincirler yerleştirmiştir.²⁷⁰⁸

Ömer b. Abdülazîz'in Şâm Emeviye camiindeki tezyinata karşı tavrını daha açık ve ayrıntılı bir şekilde aktaran rivayetler vardır. Onlara göre Ömer b. Abdülazîz, Dımaşk mescidinde hak olmayan yere harcanmış mallar gördüğünü söyledikten sonra onlardan kurtarabildiğini kurtarıp beytül mâle koyacağını, bunun için mozaikleri ve mermerleri söküp çamurla sıvayacağını, zincirleri çıkarıp yerine ip halatlar yerleştireceğini, süslü örtüleri çıkaracağını ve tümünü satıp bedelini hazineye kaydedeceğini açıklamıştır. Bunu kabullenemeyen²⁷⁰⁹ Dımaşk eşrafı, Hâlid el-Kasrî'yi sözcüleri seçerek halifenin yanına gelmiş, sözcüleri Hâlid el-Kasrî'nin halifenin sözlerini hatırlattıktan sonra buna hakkı olmadığını bildirmesi üzerine "Kimin hakkı ey kâfir kadının oğlu!" deyince annesi Rum Hristiyanlarından olan Hâlid el-Kasrî, annesi Hristiyan olsa da bir mü'min dünyaya getirdiğini hatırlatmıştır. Bundan utanan Ömer b. Abdülazîz, ifadesinin yanlışlığını tasdik edip talebini sorduğunda Hâlid el-Kasrî, Şâm,

²⁷⁰⁵ Tafsilatı için bk. *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 195-196.

²⁷⁰⁶ Ya'kübî, *Târîh*, II, 233.

²⁷⁰⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 339; Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, I, 42.

²⁷⁰⁸ Demîrî, *Hayâtü'l-Hayvâni'l-Kübrâ*, I, 99-100; İbn Haldûn, *Târîh*, II, 271.

²⁷⁰⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, II, 274-275; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, VII, 3069-3070; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 580-582. Benzeri bir rivayet için bk. İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, s. 158-159; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, II, 468.

Mısır ve Irak halkı olarak seferlere gittiklerini, her bir askere Rum yurdundan bir kafiz mozaik ve bir zirâya bir zirâ' mermer getirmenin zorunlu kılındığını, böylece bunları Iraklıların, Haleplilerin ve Hımslıların önce kendi şehirlerine, sonra Dımaşk'a götördüklerini açıklamış, ardından onların çoğunun ona değil, Müslümanlara ait olduğunu hatırlatması üzerine Ömer b. Abdülazîz susmuştur.²⁷¹⁰ Hâlid el-Kasrî'nin konuşmasından sonra Mısır valisinden on Rum temsilcinin geldiğini bildiren postaya karşılık halife, ona cevap yazıp Rumları kendisine yollamasını, onların yanına iyi Rumca bilen on Müslümanı katmasını ve aralarındaki konuşmaları halifeye aktarmalarını, ancak Rumca bildiklerini Rumların bilmemesini emretmiştir. Dımaşk'a gelen Rumlar, validen izin aldıktan sonra Dımaşk camiine girdiklerinde Rumların başı kubbeyi incelerken gördüğü ihtişamdandır dolayı bayılmış, konağına taşınan Rum kendine geldiğinde arkadaşlarının sorusuna orada Arapların az kalacağını zannettiğini, ne var ki bina ettikleri eserleri görünce uzun müddet kalacaklarını anladığından bayıldığını açıklamış, bu sözler Ömer b. Abdülazîz'e iletilince Dımaşk camiinin kafirleri öfkелendirdiğini belirtip yapmaya niyetlendiği işten vazgeçmiştir.²⁷¹¹ Aynı bağlamda Ömer b. Abdülazîz, insanları meşgul ederek namazdan uzaklaştırdığı için Dımaşk camiinin kible tarafındaki altınları kazımak isteyince oraya insanların mallarının ve maaşlarının harcandığını ve oradan faydalanılacak bir şey toplanamayacağını bildirmişler, kireçle kapatmaya niyetlenince paraların ona gideceğini, fayansla kapatmayı dile getirince öyle yaparsa Ka'be'ye benzetmiş olacağını hatırlatmışlar. Ardından yukarıda anlatılan Rum heyeti hikayesi ve halifenin tavrı tekrarlanmıştır.²⁷¹²

Ömer b. Abdülazîz, Hicâz valiliği sırasında Mescid-i Nebevî'yi inşa ettikten sonra kesme taşlardan büyük camiler bina ettirmesine rağmen²⁷¹³ halifelik devrinde basit ve küçük birkaç cami inşa ettirdiği görülmektedir. Nitekim Velîd b. Abdülmelik tarafından Filistin ordu kumandanlığına atanan Süleyman b. Abdülmelik'in Remle'de başlattığı cami inşaatını Ömer b. Abdülazîz, genel mimari anlayışını yansıtır şekilde planını küçülterek tamamlamış, Remle halkının küçülttüğü cami ile yetinmesini

²⁷¹⁰ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, II, 274-275; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, VII, 3069-3070; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 580-582. Benzeri bir rivayet için bk. İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, s. 158-159.

²⁷¹¹ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, II, 275-276; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, VII, 3069-3070; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 580-582. Benzeri bir rivayet için bk. İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, s. 158-159; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, II, 468.

²⁷¹² İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, II, 276-277.

²⁷¹³ İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne*, I, 74.

istemiştir.²⁷¹⁴ Aynı şekilde halifeliği sırasında Medîne valisinin Allah Rasulü'nün (sav) dayıları olan Benî Adî b. Neccâr'ın camisinin yıkıldığını hatırlatan mektubuna karşılık taş üzerine taş koymadan bu dünyadan ayrılmayı istediğini hatırlattıktan sonra onların mescidini tuğladan orta büyüklükte inşa etmesini emretmiş,²⁷¹⁵ onun devrinde Busrâ'da başlanan Ömer camii, vefatının ardından Yezîd b. Abdülmelik tarafından tamamlanmıştır.²⁷¹⁶ İlginç olduğu kadar garip bir rivayete göre Ömer b. Abdülazîz, Haccâc b. Yûsuf'un Vâsıt şehrini Basra ve Kûfelilere zarar vermek için inşa ettirdiğini, bu nedenle camiini yıktırıp her kavmi kendi yurduna geri göndermek istediğini açıklamış, Vâsıt halkının orada doğup büyüdüğü ve camiinde Kur'ân okunduğu hatırlatılınca halife sessiz kalmıştır.²⁷¹⁷

Ömer b. Abdülazîz, el-Massîsa Rum topraklarının içine sokulduğundan ve Rumların muhasara edip halkına zarar vermesinden nefret ettiğinden dolayı el-Massîsa'yı ve Antakya ile el-Massîsa arasındaki diğer kaleleri yıkmak istemişse de halkın tepkisi veya vefatı nedeniyle planını gerçekleştirememiş, ancak halkı için Keferbeyyâ tarafında bir cami yaptırıp bir sarnıç açtırmıştır.²⁷¹⁸ 100/718-719 yılında Darende'yi boşaltıp Müslümanları Malatya'ya naklettikten sonra Darende'yi tahrip ettirmiştir.²⁷¹⁹

Ömer b. Abdülazîz, yol, can ve mal güvenliği ve ticaretin gelişmesi için Semerkant valisi Süleyman b. Ebî's-Sırrî'ye Horasan'da hanlar yaptırmasını,²⁷²⁰ inşa ettirdiği hanlara uğrayan Müslümanları bir gün bir gece ağırlamalarını, hayvanlarına bakmalarını, hasta ve zayıf olanları ise iki gün iki gece misafir etmelerini, eğer memleketinden ayrı düşmüşler olursa onları takviye ederek memleketlerine

²⁷¹⁴ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 145; Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 302. Süleyman b. Abdülmelik, orada Berde (بردة) adı verilen bir kanal açtırıp çok sayıda kuyu kazdırmıştır. Mes'ûdi, *et-Tenbih ve'l-İsrâf*, s. 311.

²⁷¹⁵ İbn Zencûye, *el-Emvâl*, II, 577-578; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, VIII, 145-146; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 308-309; 101-102; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 101-102.

²⁷¹⁶ Erkoçoğlu, "İmar Faaliyetleri", s. 237.

²⁷¹⁷ İbnü'l-Fakîh, *el-Büldân*, s. 260; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, LXVII, 253.

²⁷¹⁸ Hişâm b. Abdülmelik, el-Massîsa'da mandıra yaptırırken Mervân b. Muhammed, Ceyhan'ın doğu tarafında çardaklar ve etrafına da duvar bina ettirmiş, ağaçtan bir kapı koydurup etrafına da hendek açtırmıştır. Abbâsî halifesi Ebû'l-Abbâs, halife olunca eski muhafızlara ilave olarak el-Massîsa'ya dört yüz asker gönderip onlara iktâ olarak toprak vermiş, Mansûr dört yüz asker yollamıştır. Üzerinde Ömer b. Abdülazîz'in adı yazılı olan ve Kale Camii denen bu cami, el-Mu'tasım billah'ın halifeliği zamanında yıkılmıştır. Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 166-167; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, I, 157-158.

²⁷¹⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 185-186; Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 317-318; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV, 32; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 108-109; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, I, 253-254. Malatya'nın sonraki tarihi için bk. Kudâme b. Ca'fer, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 318 vd.

²⁷²⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 339; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 411.

ulaştırmalarını emretmiş,²⁷²¹ aynı şekilde diğer valilerine de hanlar inşa edip ihtiyacı olanlara bir gün ve gece bakmalarını bildirmiş,²⁷²² fakat onun devrinde inşa edilmiş hanlar hakkında başka herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Aynı bağlamda Ömer b. Abdülazîz miskinler, fakirler ve yolda kalmışlar için aşevi yaptırmış,²⁷²³ ancak ailesini oradan kesinlikle yiyecek bir şey almaktan sakındırmıştır.²⁷²⁴

Bazı kaynakların aktardığı Ömer b. Abdülazîz'in halifeliki müddetince hiçbir inşaat yaptırmadığı bilgisi²⁷²⁵ gerçeklerle uyuşmamaktadır. Zira yukarıda aktarıldığı gibi onun halifelik devrinde iki su kanalı, iki kuyu, kervansaray ve birkaç cami inşa edilip bir sarnıç açılmıştır.

Daha önce imar ve inşa işlerine ilgi duyan Ömer b. Abdülazîz, halife olduktan sonra mimari hizmetlere pek sıcak bakmamış, tercih ettiği yeni zühd ve takva hayatının bir sonucu olarak ve muhtaçların daha fazla ihtiyaç duyduğunu belirterek özellikle abidevî mimari eserlere ve tezyinat işlerine karşı çıkmış, camileri süsleyen fayansları, renkli taşları, altın ve gümüş süslemeleri namazda huşuya engel olduğunu söyleyerek sökmeye niyetlenmiş, bazılarını söküp değiştirirken diğerlerini Müslümanların tepkisi veya kâfirlerin öfkesi üzerine yerinde bırakmıştır. Aynı şekilde camilerin kokulanıp tütsülenmesini ve Haremeyn camilerine örtü giydirilmesini israf olarak değerlendirmiş, onlara yapılacak masrafları yoksulların daha hak sahibi olduğunu hatırlatarak kabul etmemiş, dünyaya ve dünyevi olan her şeye fani ve değersiz olarak baktığından mimari çalışmalara da değer vermemiş, halkın isteği veya bir ihtiyaçtan dolayı yapmak zorunda kaldığında ise küçük ve basit olmasını emretmiştir. Özetle imar ve inşa faaliyetlerinde bir siyasetçi ve devlet adamından ziyade devrindeki zâhidler gibi davranmıştır. Bu yaklaşım tarzını, selefleri tarafından inşa edilen büyük mimari eserlerin yeterliliği ve yaygın yoksulluğu ortadan kaldırma gerekçeleriyle açıklamak mümkündür. Ancak selefleri tarafından inşa edilmiş camileri süsleyen fayansları, renkli taşları, işlemeli kumaşları, altın ve gümüş süslemeleri namazda huşuya engel olduğunu söyleyerek sökme ve parlak zincirleri ısıtıp mat hale getirme gibi uygulamalarını kişisel tercih

²⁷²¹ Taberî, *Târih*, VI, 567-568; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 114-115.

²⁷²² İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XLV, 205.

²⁷²³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 368; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XLV, 218.

²⁷²⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 368-369; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XLV, 218.

²⁷²⁵ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 180; Nevevî, *Tehzîbü'l-Esmâ*, II, 21-22; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 712; Ebû'l-Yümn el-Uleymî, *et-Târihü'l-Mu'teber*, I, 321.

olmaktan çıkarıp yücelten çağdaş yazarlar, gelişen İslâm mimarisinin ve sanatının abidevi örnekleriyle övünmemelidirler.

SONUÇ

Emevîler dönemi, birçok açıdan İslam tarihinin dönüm noktalarından biri olmuştur. Zira bu dönemde hilafetten saltanat nizamına geçilmiş, isyanlar, bölünme ve iç savaş dönemi yaşanmış ve bu süreçte çok sayıda insan öldürülmüştür. Güçlü bir muhalefetin oluşmasına ve çok sayıda isyana yol açan bu olumsuzluklara mukabil Emevîler, devletin kurumlaşmasına, fetihlere, İslam'ın ve Arapça'nın yayılmasına, dinî ilimlerin, fen ve tabiat bilimlerinin gelişmesine, çok sayıda fikir akımı ve mezheplerin doğuşuna, İslam sanatı ve mimarisine önemli katkılarda bulunmuş, ayrıca büyük devlet adamları ve komutanlar yetiştirmişlerdir.

Emevîler'in sekizinci, Mervânî kolun dördüncü halifesi olan Ömer b. Abdülazîz, farklı şahsiyet ve uygulamalarıyla Emevî halifeleri içinde en fazla takdir edilen devlet başkanıdır. Hicrî 62 (681-682) yılında Medîne'de doğup çocukluğunu Mısır'la Medîne arasında geçiren Ömer b. Abdülazîz, Emevî halifesi Mervân b. Hakem'in torunu, Mısır valisi ve veliaht Abdülazîz b. Mervân'ın oğlu, sonraki dört Emevî halifesinin de yeğenidir. Medîne'deki eğitiminin ardından amcası Abdülmelik b. Mervân devrinde Hunâsıra emirliği, sonra amcaoğulları Velîd b. Abdülmelik ve Süleyman b. Abdülmelik dönemlerinde Hicâz valiliği yapmış, ayrıca müsteşarlık ve hac emirliği görevlerine atanmıştır. Bu görevleri esnasında son derece lüks asilzade hayatı yaşamış ve kendinden önceki üç halifeyle karşılıklı saygıya dayanan güçlü ilişkiler kurmuş, özellikle Süleyman b. Abdülmelik'in müsteşarı olarak birçok cezalandırma kararını değiştirmesini sağladığı gibi yeni kararlar almasına da ön ayak olmuştur. Sadece Hâricîler'in öldürülmesi ve eski biatını bozup yeni veliahdı tanıma teklifi konularında onlarla karşı karşıya geldiği tespit edilmiştir.

Süleyman b. Abdülmelik'in tayiniyle halife seçilen Ömer b. Abdülazîz, râşid halifelere özenerek seleflerinden farklı bir yönetim tarzı takip etmiş, lüks ve gösterişin her türünden uzaklaşarak özel hilafet kıyafetleri, özel eşyalar, özel atlar, saray hayatı, teşrifat kuralları ve güvenlik tedbirleri gibi saltanat geleneklerini iptal etmiştir. Aynı bağlamda seleflerinin aksine kendisine verilen hediyeleri rüşvet olarak görüp kabul etmemiş, ettiğinde ise bedelini hazineye ödemiştir. Halifenin adı zikredilerek yapılan özel duaları da yasaklamış, hayır duaların genel yapılmasını bildirmiştir. Aynı şekilde yoksulların daha hak sahibi olduğunu söyleyerek Mescid-i Nebevî'nin kokulanıp

tütsülenmesi, Ka'be'ye değerli hediye gönderme ve örtü giydirmeye geleneğini de ilga etmiştir. Ayrıca hacıların barınak sıkıntısını gidermek amacıyla Mekke'de hiçbir şeyin kiraya verilmemesini emretmiş, hacılar için vakıf meskenler oluşturmuştur. Yönetim anlayışı bağlamında ilk iki halifeyi üstün tutması dışında diğer halifeler arasında hiçbir ayırım yapmamış, bu tarafsız ve saygılı tavrını Emevî halifelerine ve Hüseyin b. Ali, Abdullah b. Zübeyr gibi önde gelen bazı muhaliflere de göstermiştir. Hilafeti ve şûrâ ile seçilmeyi üstün görüp halifelige daha layık başka insanların var olduğunu ifade etse de saltanatı ve veliaht tayinini meşrû karşıladığı, Şia'nın ve Hâricîler'in hilafet iddialarını reddettiği tespit edilmiştir. Halifeliği esnasında büyük sorumluluk bilinciyle hilafetin imkânlarını bir kenara bırakarak kendisini zulmü engelleyip hakkı ve adaleti hâkim kılmaya, bid'atları yok edip sünnetleri ihya etmeye adanmış, bunun için tatil yapmadan yoğun bir şekilde çalışmıştır. Yönetiminde istişareye büyük önem veren Ömer b. Abdülazîz'in Emevî halifeleri içinde ulemâya en fazla danışan halife olduğu konusunda kaynaklar ittifak etmektedir. Zira halifelik döneminde çok sayıda âlim ve zâhidle görüşüp istişare yaptığı, görüşemediklerinin kaynaklarda kayıtlı olan uzun nasihat mektuplarından faydalandığı neticesine ulaşılmıştır.

İdarî teşkilatla ilgili olarak büyük vilayetleri ayırıp yeni valiler atayan Ömer b. Abdülazîz'in, yaklaşık iki buçuk yıl süren görevi esnasında söz konusu yeni idarî taksimatla birlikte hatası ve sabıkası olanları azletmekten çekinmediğinden dolayı dikkat çekici bir şekilde çok sayıda yeni atama, yer değiştirme veya görevden alma işlemi yaptığı tespit edilmiştir.

Ömer b. Abdülazîz'in yönetim ve tayin esasları konusunda da seleflerinden farklı davrandığı görülmektedir. Bu kapsamda ilim, Kur'ân ve hayır ehli, takva sahibi, Allah için çalışan, temiz, dürüst, güvenilir, şefkat ve merhamet sahibi, yumuşak huylu, ağırbaşlı, kolay ulaşılır, salih ve yüksek sorumluluk duygusuna sahip kişileri resmî görevlere atamış, güvenilirlik ve dürüstlüğünden şüphelendiği kişileri güven testinden geçirip temiz çıkmayanlara vazife vermemiştir. Görevden alma prensipleri bağlamında zalim, insanlara tepeden bakan, kibirli, haddini bilmeyen, edepli ve salih olmayan, insanları küçümseyen, Arapça yazım kurallarına uymayan, Arap milliyetçiliği yapan, fetihleri durdurma emrine rağmen orduyu gazaya gönderen ve içki içme alışkanlığı olan memurları sadece görevden uzaklaştırmıştır. Hâricîlik, Kaderîlik, kötü işlere bulaşma,

zulüm ve şiddet gibi kötü bir sabıkası olanlara görev verilmesine şiddetle karşı çıktığı, haberi olmadan valilerin atadığı böyle sabıkalı kişileri ise hemen azlettiği tespit edilmiştir. Farklı olarak Horasan'dan topladığı yüklü miktardaki vergiyi inkâr edip teslim etmeyen Yezîd b. Mühelleb'i, cezalandırmalarda aşırıya kaçan Mısır haraç âmili Üsâme b. Yezîd et-Tenûhî'yi görevden aldıktan sonra ayrıca hapsedmiştir. Zalim olarak nitelendirip sakıncıdığı Haccâc b. Yûsuf'un atadığı âmillerin çoğuna yetenekli de olsalar görev vermediği gibi bazılarını sürgün ederek veya maaşını azaltarak cezalandırmıştır. Aynı bağlamda Allah'ın hor, güvenilmez ve Müslümanlara karşı kin besleyen, dolayısıyla onları aldatıp zarar verebilecek kişiler olarak vasıflandırdığını söyleyerek gayri müslimleri resmî görevlerden azledip yerlerine Müslümanları atamıştır. Bu görevlendirmelerde hanedan, kabile, Arap veya mevâlî ayrımı yapmadan genellikle aradığı sıfatlara sahip Müslümanları tayin ettiği, görevden alırken de kökenlerine bakmadığı görülmüştür.

İdarî esaslar konusuna hassasiyet gösteren Ömer b. Abdülazîz, oldukça merkezîyetçi bir siyaset takip ettiği, buna paralel olarak valilerine ve diğer görevlilere dinî öğütlerinin yanında idarî konularda da ayrıntılı talimatlar gönderdiği belirlenmiştir. Onlara yönettikleri halka karşı anlayışlı, yardımsever, alçakgönüllü, kolay ulaşılabilir ve merhametli davranmalarını tavsiye ederken bazı hataları için sert uyarılarda da bulunmuştur. Kendisi sıkı tasarruf tedbirlerine sıradışı bir hassasiyetle uyarken görevlilerine de uymalarını sert bir şekilde emretmiştir. Böylece görevini hakkıyla yerine getirip ülkede uygulama birliğini sağlamaya çalışmıştır. Valilerine 200, 300 dinar ve daha fazla maaş verirken bazı memurlarını da ödüllendirmiş, kendisinin aldığı 200 dinar maaşını artırması ısrarını ise kabul etmemiştir.

Adalet teşkilatına kadı atamalarında belli vasıfları şart koşan Ömer b. Abdülazîz, adil yargılama ve cezalandırma usulüne ters düşen bazı kusurları sebebiyle birkaç kadıyı görevden almıştır. Mısır'a iki fakihî fetva vermekle görevlendirerek iftâ kurumunu resmî bir kurum haline getirmiştir. Benzer şekilde devrinin müctehid sayılan bir fakihî ve halife olarak hâkim ve idarecilere çok sayıda mektup ve adlî sorulara cevaplar yazarak rehberlik etmiştir. Böylece hüküm çıkarma, yargılama ve cezalandırma usulleri konusuna çok önemli katkılarda bulunduğu bu çalışmanın ortaya koyduğu önemli sonuçlardan biridir.

Mezâlim muhakemelerine bizzat bakan Ömer b. Abdülazîz, öncelikle mezâlim olarak adlandırdığı kendi eşya ve mülklerini biri dışında şikâyete konu olmadan bağışladıktan sonra eşi Fâtıma bint Abdülmelik'e de değerli mücevherini iade ettirmiştir. Öte yandan başkalarının elindeki mezâlimi daha önce tahkikatlar sonucu belirlememiş, mezâlim şikâyetlerinde kesin belge olmasa bile en küçük/basit delili yeterli görerek mezâlimi müştekiye iade etmiş, mazlumu belgelerini gösterip iddiasını ispatlamakla yükümlü tutmamış, ayrıca valilerine de mezâlimi araştırarak sahiplerine geri vermelerini emretmiştir. Mezâlim mahkemelerinde Emevîler'in elindeki bazı mezâlimi şikâyetçilere iade ederken davacıdan delil göstermesini istememiş, detaylı bir tahkikat yaptırmamış, genellikle hanedan üyesi olan zanlının savunmasını ve halifelerin fermanlarını dikkate almamış, şikâyet edilen vali ve hanedan mensubu ise önceki yöneticilerin çoğunun insanları ezdiğini gördüğünü söyleyerek basit delillerle davacının lehine hüküm vermiştir. hanedan fertlerinin elindeki tüm malları alıp onları fakir bıraktığı iddiasının gerçeği yansıtmadığı, Ömer b. Abdülazîz'in alıp davacıya iade ettiği Emevîlere ait on mülkü daha sonra güçleri olduğu halde ikisi dışında geri almadıkları, hatta şikâyet konusu bile etmedikleri sonucuna varılmıştır. Aynı bağlamda âmillerin zimmete para geçirme suçlamalarında mallarına el koyma, baskı ve işkenceyle konuşurma taleplerine şiddetle karşı çıkmış, itiraf edenlerin verdiklerinin alınmasını, diğerlerinin yemin ettirilerek serbest bırakılmalarını emretmiştir.

Seleflerinden farklı bir ekonomi politikası takip eden Ömer b. Abdülazîz, ganimet, fey, cizye, haraç, zekât, öşür, madenler, savâfî ve iktâlar dışında gümrük vergisi dâhil tüm vergi ve rüsûmları gayri meşrû ve zulüm sayarak kaldırdığı tespit edilmiştir. Öte yandan fetihleri durdurduğundan ganimet gelirleri kesilmiş, Müslüman olanlardan cizyeyi kaldırması, ihtidayı teşvikleri sonucunda birçok zimmînin İslâm'a girmesi, Kıbrıs, Eyle, Nocrân gibi yerlerdeki Hristiyanların müşterek (cizye ve haraç) vergilerini düşürmesi neticesinde cizye ve haraç gelirleri de dikkat çekici bir şekilde azalmıştır. Halifeye duyulan güven sebebiyle zekât görevlilerine verilen zekât ve öşür miktarının onun döneminde çok arttığı sabitse de toplam zekât miktarında büyük bir artış olmamalıdır. Maden, savâfî ve iktâ gelirlerine ilişkin bir bilgiye ise ulaşamamıştır. Ömer b. Abdülazîz, söz konusu düşüşe mâni olmak için zimmîlerin ikna edilerek topraklarına geri döndürülmelerini, haraç topraklarını ve ziraî araç gereçlerini satmamalarını emretmişse de döneminin kısırlığından dolayı dikkate değer

bir sonuç elde edemediği anlaşılmaktadır. Onun harcama kalemleri arasında askerî harcamaların, saray ve hanedan üyelerinin tahsisatının, imar, onarım ve ıslah giderlerinin azaldığı, posta teşkilatı, devletin araç gereçleri ve hayvanlarının masrafının pek değişmediği sonucuna ulaşılmıştır. Ancak esirlerin kurtarılma bedelinin, asker ve memur maaşlarının, malî desteklerin, umumileştirilen atıyyelerin, erzak desteklerinin ve sosyal yardımların ise çok arttığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla söz konusu artırılan harcamalar ve kaldırılan vergiler görevlilerin, muhtaçların ve halkın yüzünü güldürürken hazinenin giderleri karşılamakta zorlandığı neticesine ulaşılmıştır.

Arap edebiyatına ve şiirine gençliğinde önem veren ve daha sonra da ilgisini devam ettiren Ömer b. Abdülazîz, valilik ve halifeliği sırasında şairlere okudukları şiirler karşılığında ödüller vermiş, ancak İslâmî inanç ve ahlaka ters yönlerini eleştirip nasihatlerde bulunmuştur. Bazılarını cezalandırıp sürmüş olsa da şiir ve şairlerle ilişkisini tamamen kesmediği, öğüt içeren dinî ve zühdî şiirleri dinlemekten ve böyle şairleri ağırlamaktan zevk duyduğu tespit edilmiştir.

Asabiyet anlayışından uzak duran Ömer b. Abdülazîz, Emevîler dâhil hiçbir kabileye ayrıcalık vermediği gibi Kureyş'e de Arap ırkına da imtiyaz tanımamış, sadece mevâlî veya köle bile olsa ulemâya öncelik vermiştir. İslâm kardeşliğini esas alarak Müslüman Araplarla Müslüman mevâlîyi eşit görüp eşit davranmış, aynı nedenle Hıristiyan Araplara küçük düşürücü bir muamele yapmıştır. Öte yandan mevâlîden cizyeyi kaldırıp onları Araplarla eşitlemiş, çok sayıda mevâlîye resmî vazife vermiş, böylece kendilerini ikinci sınıf hisseden mevâlîyi onurlandırarak sosyal restorasyonu sağlamaya çalışmıştır.

Muhtaç ve mağdur kesimleri rahatlatmayı öncelikli sosyal projeleri içine alan Ömer b. Abdülazîz, çocuk, hasta, yaşlı, yoksul, yetim, öksüz, borçlu ve mahkûmların ihtiyaçlarını gidermek için geniş kapsamlı sosyal yardım ve destek uygulamalarını başlatmıştır. Benzer şekilde devletin elindeki köleleri muhtaç kişilere hizmetçi veya rehber olarak dağıtmış, kendisinin ve devletin elinde bulunan tüm cariyeleri azat edip ailelerine göndermiştir. Bunun yanında Allah Rasulü'nün (sav) hizmetçilerine, azatlı köle ve cariyelerine özel ilgi gösterip ihtiyaçlarını karşılamıştır.

Ömer b. Abdülazîz'in eşleri, çocukları, hatta köleleri bile valilik ve müsteşarlığı dönemlerinde yaşadıkları müreffeh hayattan mutlu ve memnun olduklarını ifade etmişlerdir. Ancak halifeliğiyle birlikte mal, mülk ve eşyasını bağışlaması, eşlerinden uzak durması ve hem kendini hem de aile fertlerini katı bir zühde zorlaması sonucunda oğlu Abbülmelik dışındaki aile fertleri, yeni hayat tarzından rahatsız olup ona tepki göstermişlerdir. Diğer taraftan Emevî halifeleriyle sağlam ilişkiler kurup verdikleri görevleri ifa eden Ömer b. Abdülazîz, hem onların hem de diğer hanedan mensuplarının çoğunun desteğiyle halife olmuş ve daha sonra da onların takdirini kazanmıştır. Hâricîler'i öldürme, Emevîler'in mezâlim mülklerini alıp müştekiye verme, erzak ve tahsisatlarını kesme konularında hanedan üyeleriyle karşı karşıya gelse de hayatı boyunca Emevî mensuplarıyla dostane ilişkiler kurmuş, bir kısmına resmî görevler de vermiştir. Öte yandan onlara dinî ve ahlakî konularda nasihat etmiş, ölümü ve hesabı sık sık düşünmelerini ve israftan kaçınmalarını tavsiye etmiştir.

Ehl-i beyt mensuplarıyla barışma kapsamında öncelikle hutbelerde Hz. Ali'nin ayıplanması âdetini kaldırmış, ardından Fedek ve Ketîbe'deki Hz. Peygamber'in (sav) sehmini/payını, sadukâtının gelirlerini ve zevî'l-kurbâ sehmini Benî Hâşim'e tahsis etmiş, gelirlerini de onlara dağıtmıştır. Ehl-i beyt mensuplarına sadece mali yardımlarda değil, kişisel ilişki ve taleplerini karşılamada da öncelik tanımıştır. Diğer taraftan devrindeki Ehl-i beyt mensuplarının çoğu Ömer b. Abdülazîz'i takdir edip iyiliklerine teşekkür ederken birkaçının, öldüğünde sema ehlinin ona lanet edeceğini söyleyerek kötülediği rivayet edilmiştir. Aynı şekilde günümüzdeki Şîiler'in de Ehl-i beyt'e iyi davrandığını zikretmelerine rağmen Ömer b. Abdülazîz'in diğer halifeler gibi nebevî ve ilahî tayini inkar ettiğinden dolayı gâsıp ve gayri meşrû olduğuna, cehenneme girip elim bir azap göreceğine inandığı tespit edilmiştir. Aynı kapsamda Abbâsoğulları'ndan yanına gelenlerin ihtiyaçlarını karşılamış, Fedek, Hayber ve sadukâtın gelirlerinin dağıtımına Abbâsoğulları'nı da dâhil etmiştir. Abbâsoğulları da genel olarak Ömer b. Abdülazîz'i diğer Emevî halifelerinden farklı görüp takdir etmişlerdir. Ancak onun iyi niyetli yardımsever ve hoşgörülü tavrından faydalanarak onun devrinde gizli faaliyetlerini başlattıkları anlaşılmaktadır.

Velîd b. Abdülmelik ve Süleyman b. Abdülmelik dönemlerinde güçlü valilerin sayesinde ciddi bir Hâricî veya Şîi isyanı yaşanmamışken Ömer b. Abdülazîz devrinde

Hâricîler, hoşgörülü tavrını istismar edip iki yerde isyan çıkarmışlardır. Halife, Hâricîler'le yaptığı münazarada onların temel düşünce ve inançlarının batıl olduğunu delilleriyle ortaya koymasına rağmen biri dışında hiçbir Hâricîyi ikna edemediği, tartışma sürecinde ayaklanmayı duraksatmalarını sağlamışsa da sonunda onlarla savaşmak zorunda kaldığı neticesine ulaşılmıştır. Tek faydası, Hâricîler'in düşüncelerinin ve halifenin eleştirilerinin kayda geçmiş, terör ve anarşi topluluğu olan Hâricîler'in ikna edilemez insanlar olduklarını bir defa daha göstermiş ve Müslümanlar arasında yapılan savaşın kurallarını yeniden hatırlatmış olmasıdır. Buna karşılık Hâricîler'in, biri dışında onu meşrû kabul edip biat etmemiş, sadece selefleri gibi zalim, fâcir ve kâfir olmakla suçlamadığı tespit edilmiştir.

Devrindeki Kaderiyye ile tartışan Ömer b. Abdülazîz, Allah'ın olmuş ve olacak her şeyi bildiğini, takdirini gerçekleşmeden önce değiştirebileceğini, tek belirleyicinin, tek seçicinin ve tek hayrın ilahî irade olduğunu ve yaratılanların yaratılış amaçlarından kendi iradeleriyle asla vazgeçemeyeceklerini açıklayarak cebrî anlayışa benzer bir görüşü savunmuştur. İyi amellerin kaderle Allah'tan, kötü amellerin ise geçmişteki ilahi ilimle kişiden olduğunu söyleyip kötü fiillerin sorumluluğunu insana yükleyerek cebrî anlayıştan ayrılmıştır. Bu yorumun, insan iradesini iptal ederken ona kötü fiillerinin mesuliyetini yüklediği için kelamî açıdan kendi içinde çelişki taşıdığı belirtilmiştir. Ancak bu çelişki, İslâm'ın özellikle inanç esaslarını kelamcıdan ziyade bir zâhid ve sufi gibi anlayıp anlatmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca bazı âyetleri delil göstererek öldürülenler dâhil her ölenin kaza ile değil eceli ve rızkı bittiği için öldüğünü açıklamıştır. Öte yandan Kaderîler'le karşılıklı mektuplaşıp âyetleri ve kaderi yanlış anlayıp yorumladıklarını bildirmiş, ancak rivayete göre sadece Gaylân'ı geçici bir süre ikna edebilmiştir. Kaderîlerden tevbe etmelerini istemiş, aksi halde onların İslam ülkesinden sürülmelerini veya tevbe etmezlerse boyunlarının vurulmasını emretmiştir.

Seleflerinden farklı bir gayri müslim siyaseti takip eden Ömer b. Abdülazîz, Müslümanları karşısına alma pahasına gayri müslimlerin şikâyetlerini haklı bulmuştur. Nitekim Kınnesrîn ve Semerkant zimmîlerinin şikâyetinde onların lehinde karar vermiş, gasp edildiğini ileri sürdükleri bazı kiliselerini ve mallarını da kendilerine iade etmiştir. Diğer taraftan Necrân, Kıbrıs, Cerbâ, Ezruh ve Eyle zimmîlerinin müşterek cizyelerini azalttığı gibi daha önce ödedikleri diğer vergileri de kaldırmış, haraç miktarlarını da

arazilerinin verimine göre belirlemiştir. Devlet görevlilerine de zimmîlere karşı iyi davranmalarını, esirleri fidye ile kurtarıken Müslüman gayri müslim ayrımı yapmamalarını, adil olmalarını, muhtaç duruma düşüklerinde desteklemelerini, topraklarını ıslah edip ziraatı geliştirecek çiftçi zimmîlere kredi vermelerini emretmiştir. Ayrıca bazı gayri müslimlerle şahsi ilişkiler kurmuş, onların yemeklerini yiyip onlardan nasihat istemiş, bir kısım zimmî de Ömer b. Abdülazîz'i diğer halifelerden ayrı değerlendirip takdir etmiştir. Gayri müslimlerin, halifenin zimmî hukukuna dayanan söz konusu icraatlarından memnuniyet duydukları, ancak aşağıda aktarılan uygulamalarından da rahatsız oldukları sonucuna varılmıştır. Nitekim Hz. Ömer'in uygulamalarını esas alarak zimmîlere yönelik daha önce mevcut olup görmezden gelinen bazı kuralları etkin bir şekilde uygulamıştır. Ayrıca gayri müslimlerin hor ve hakirliklerinin görülmesi ve Müslümanlardan ayrılmaları için eski kurallara bazı ilavelerde bulunmuş, çoğu daha önce var olsa da pek dikkat edilmeyen, kılık kıyafet, binek hayvanları, ibadet ve haç taşımayla ilgili olarak bazı sınırlamalar getirip kararlı bir şekilde uygulamış ve Müslümanların kıyafetlerini kullanmaktan sert bir şekilde sakındırmıştır. Ömer b. Abdülazîz'in, gayri müslimleri güvenilmez, İslam ve Müslümanlara kin besleyip zarar verecek zelil topluluklar olarak gördüğü için, onların dininin geçersizliğini göstermek ve onları Allah'ın layık gördüğü hor ve hakir konuma indirmek için görevden uzaklaştırdığı, memur adayının babasının gayri müslim olmasını bile sakıncalı bulduğu tespit edilmiştir. Bunlara ilaveten zimmî kasapların Allah'ın adını zikretmeden hayvan kesmelerini, zimmîlerin içki ticareti ve naklini, camilere girmelerini, cuma günü cuma namazı kılınıncaya kadar hamamlara gelmelerini, ziraat aletlerini ve haraç topraklarını satmalarını yasaklamış, fetihten sonra inşa edilen kiliseleri yıktırılmış ve her bir rahibe iki dinar cizye koymuştur. Halifenin İslâm'ı yayma teşvikleri, mühtedîlerden cizyeyi kaldırıp şehre göç etmelerine izin vermesi, Müslüman olanlara maaş bağlaması, mevâlî ile Müslüman Araplara eşit davranması, İslâm'a giren zimmî görevlileri yerinde bırakması sonucunda çok sayıda gayri müslim İslâm'a girmiştir. Gayri müslimlerin, zimmî görevlilerin azledilip zelil kılıcı bazı uygulamalarla birlikte rahatlarını, nüfuz ve itibarlarını kaybetme endişesi taşımaya başladıkları, ihtidaların artmasıyla birlikte ise topluluklarının yok olması korkusuna kapılarak halifeyi eleştirdikleri anlaşılmaktadır. Ömer b. Abdülazîz'in eski kuralları ve zelilliklerini göstermeyi amaçlayan yeni kararları sert bir şekilde uyguladığı ve daha

sonra zimmîlerin korkularının gerçeğe dönüştüğü dikkate alındığında onların halifeyi kötölemesi tabii bir tepki olarak değerlendirilmelidir.

Doğuya yönelik dış siyaseti bağlamında Hindistan bölgesinde fetihleri durdurduktan sonra Sind meliklerine mektup yazıp İslâm'a davet etmiş, onlar da daveti kabul edip Müslüman olmuşlardır. Onun devrinde ikili ilişkileri güçlendirmek ve İslâm'ı tanıtmak için Çin'e iki heyet, Tibet'e de Selî b. Abdullah el-Hanefî gönderilmiştir. Horasan'da askerî seferleri iptal ettikten sonra Müslümanların Mâverâünnehir'i boşaltıp Merv'e çekilmelerini emretmiş, ancak Müslümanların karşı çıkması üzerine tahliye konusunda ısrar etmemiştir. Öte yandan Mâverâünnehir hükümdarlarını mektupla İslâm'a davet etmesi üzerine bazıları Müslüman olmuştur.

Bizans devletiyle kurduğu diplomatik ilişkiler kapsamında Bizanslı elçilerle görüşmüş, kendisi de esirleri kurtarmak ve İslâm'a davet için Bizans imparatoruna elçiler göndermiştir. Ancak İslâm'a çağırdığı Bizans imparatoru III. Leon, İslâm'a meyletmek bir yana Müslümanlara ve İslâm'a yönelik çok sayıda eleştiride bulunduğu bir cevap göndermiştir. Askerî ilişkiler açısından ise İstanbul'u kuşatmış olan Mesleme b. Abdülmelik'i zor durumda kaldığından geri çağırmış, dönüş güvenliği için yardımlar ve destek birlikleri yollamıştır. Ayrıca Bizans topraklarına yönelik tüm fetih faaliyetlerini durdurmuş, sadece Bizanslıların Lazkiye saldırısına karşılık verip sınır güvenliğini sağlamak için bazı küçük sâife seferleri düzenlemiştir.

Ömer b. Abdülazîz'in seleflerinden farklı bir fetih anlayışına sahip olduğu görülmektedir. Nitekim fethedilen toprakların yeterli olduğunu ve düşman saldırıları sebebiyle can ve mal kayıpları yaşandığını gerekçe göstererek tüm uç bölgelerindeki fetih hareketlerini kalıcı olarak durdurmuştur. Bunun akabinde Bizans saldırılarına maruz kaldığından Müslümanların can ve mal güvenliğini sağlamak için Darend'e'yi boşaltıp sakinlerini Malatya'ya taşımıştır. Aynı nedenle el-Massîsa kalesini ve Antakya ile el-Massîsa arasındaki diğer kaleleri yıkıp sakinlerini tahliye etmek istemişse de halkının itirazı üzerine vazgeçmiş veya ömrü vefa etmemiştir. Aynı şekilde düşman toprakları içine uzanıp Müslümanlarla ilişkileri kesildiğinden Endülüs'ü ve Mâverâünnehir'i boşaltıp halkını taşımaya karar verse de Müslümanların kabul etmemesi üzerine tahliye niyetinden vazgeçmiş veya ömrü yetmemiştir.

Fetihleri durdursa da orduya özel ilgi gösteren Ömer b. Abdülazîz'in, dinî hassasiyetinden dolayı sefere gönderdiği komutanlarına İslâm'ın savaş kurallarını hatırlatıp onları askerlerine de öğretmelerini talep ettiği, olağandışı şefkatinden ve sıradışı sorumluluk duygusundan dolayı ordunun güvenliği ve başarısı için yerli, bedevî ve zimmîlere karşı davranışlar ve alınacak güvenlik tedbirleri konusunda ayrıntılı talimatlar gönderip dinî ve ahlakî nasihatlerde bulunduğu tespit edilmiştir. Alınan esirleri de genellikle bırakmayı veya öldürmeyi değil, köleleştirmeyi, fidye veya mübadele ile serbest bırakmayı tercih etmiştir. Ayrıca hür köle ve Müslüman zimmî ayrımı yapmadan tüm esirleri kurtarmaya özen göstermiştir.

Ömer b. Abdülazîz'in bayındırlık faaliyeti olarak en önemli icraatı, şüphesiz Mescid-i Nebevî'yi yeniden inşa etmesidir. Medîne valisi iken Velîd b. Abdülmelik'in emriyle Mescid-i Nebevî'yi yeniden inşa edip genişletmiş, ayrıca dört minare, niş tarzı mihrap ve şerefe ilave etmiştir. Aynı şekilde nakışlı kesme taşlarla başka camiler ve bir çeşme yaptırmış, yolcular için yolları düzeltip kuyu kazarak su temin etmiştir. Halifelik devrinde ise basit ve küçük birkaç cami inşa ettirmiş, iki kanal ve iki su kuyusu kazdırmıştır. İsrâf olarak görüp yoksulları tercih ederek Mescid-i Nebevî'nin tütsülenip kokulanmasını ve Ka'be'ye örtü giydirilmesini iptal etmiştir. Muhtaçların daha fazla ihtiyaç duyduğunu ve namazda huşuya engel olduğunu söyleyerek Şâm Emeviye camiini süsleyen fayansları, renkli taşları, altın ve gümüş süslemeleri sökmeye niyetlenmiş, bazılarını söküp değiştirirken diğerlerini Müslümanların tepkisi veya gayri müslimlerin öfkesi/hayranlığı üzerine yerinde bırakmıştır. Halifelik döneminde mimari çalışmalara pek ilgi duymayan Ömer b. Abdülazîz, bu zâhidane tavrını birçok münasebetle tekrar ettiği tuğla üstüne tuğla koymadan dünyadan ayrılan Allah Rasulü'nün (sav) sünneti olarak açıklamıştır.

Seleflerine göre âlimlerle daha güçlü ilişkiler kuran Ömer b. Abdülazîz, birçoğuyla yüz yüze veya mektupla istişare etmiştir. Halka İslâm'ı öğretmeleri için çok sayıda âlime valilik, zekât âmilliği, beytülmâl başkanlığı, danışmanlık, öğreticilik gibi görevler verdiği, onların ihtiyaçlarını karşılayıp borçlarını ödediği, ilimle meşgul olup insanlara ilim öğretmeleri için maaş ve erzak tahsis ettiği, böylelikle neredeyse tümünün takdirini kazandığı tespit edilmiştir. Onun ilme en büyük hizmeti, fikhî içtihatlarının ve

uygulamalarının yanında kuşkusuz hadislerin toplanıp tasnif edilmesini sağlamış olmasıdır.

Netice olarak Ömer b. Abdülazîz, seleflerinden farklı zâhid şahsiyetiyle, ulema ve birikimli insanlarla istişareye önem vermesiyle, yüksek sorumluluk anlayışıyla, İslâm'a ve selefe bağlılığıyla, İslâm'ı öğretme ve yayma, devleti ve toplumu islâmîleştirme azmiyle, devlete kırgın kesimlerle iyi ilişkiler kurup ümmetin birliğini sağlama gayretleriyle, sıkı tasarruf tedbirleriyle, birçok vergiyi kaldırmasıyla, hazineyi zora sokan mali destek ve sosyal yardımlarıyla, adil yargılamaya dair hassasiyetiyle, basit delilleri yeterli görerek mezâlîmi sahiplerine iade etmesiyle, devlet görevlilerini halka hizmetkâr yapmasıyla ön plana çıkan ve bu konularda dikkate değer bir başarı elde ettiği için Müslümanların takdirini kazanan bir halifedir. Ancak halife olarak teamül haline gelmiş geleneklere, saray hayatına, hazinenin güçlendirilmesine, imar çalışmalarına, fetihleri durdurup orduları çektiğinden dolayı askerî güç ve faaliyetlere az ilgi gösterdiği anlaşılmaktadır.

Ömer b. Abdülazîz, edep ve haya sahibi, mütevazî, yergileri affedici, övgüden hoşlanmayan, kararlı, nasihat etmeyi de dinlemeyi de seven, sıradışı duygusal, derin Allah korkusu, ağır hesap endişesi ve sorumluluk duygusu taşıyan bir şahsiyete sahiptir. Bundan dolayı halife olunca önceki benzersiz lüks yaşamını terk edip tam aksi katı zühd hayatına yönelmiş, mülklerini bağışlayıp köle ve cariyelerini serbest bırakmış, sahip olduğu değerli tüm eşya ve gereçlerini satıp bedelini infak etmiş, kendisine ve ailesine zâhid hayatı yaşatmıştır. Ömer b. Abdülazîz'in tavır ve icraatlarından bir kısmı, araştırmacıyı şüpheye düşürecek kadar sıradışı özellikler taşımaktadır. Onun duygusal, derin korku ve sorumluluk sahibi, çok merhametli, fazla etkilenip ağlayan, realist değil idealist şahsiyeti, güzel gördüğü bazı şeyleri yaparken itidal sınırını geçip aşırılığa kaçmasında ve bazı örneği olmayan kararlar alıp sıradışı uygulamalar yapmasında belirgin rol oynamıştır. Onun bu tür tavır ve icraatına örnek olarak son derece lüks yaşamını terk edip katı zühd hayatına yönelmesi, bir mücevher için eşine boşanmayı şart koşması, hesaptan kurtulup cennete gitme umuduyla tüm mallarını bağışlayıp ailesini muhtaç bırakması, görevinin ağırlığı gerekçesiyle eşleriyle ilişki kurmaması, birçok vergiyi iptal ederken maaşları genelleştirip sosyal yardımları çok fazlalaştırması, fetihleri durdurup fethedilen bazı yerleri tahliye etmesi, şahsî güvenlik tedbirlerini

gereksiz görmesi ve camilerdeki tezyinat araçlarını namazda huşuya engel olduğunu söyleyerek sökmeye çalışması zikredilebilir. Ömer b. Abdülazîz'in söz konusu sıradışı tavır ve icraatları, farklı ve büyük fedakârlık içeren kişisel ve zâhidane bir tercih olarak yorumlanmalıdır. Onun örnek gösterilecek başka birçok yönü varken bunların devlet adamları için ideal ve örnek davranışlar olarak sunulması, özellikle aksine davrananları kınama kriteri yapılması, birçok çelişkiyi beraberinde getirir. En kısa ifadesiyle bazı mubahların haram haline getirilmesine, sonraki devletlerin, uygulamaların, geleneklerin ve hizmetlerin gayri meşrû sayılmasına yol açar.

KAYNAKLAR

- ABDÜLLATÎF Abdüşşâfi Muhammed, *el-Âlemü'l-İslâmî fi'l-Asri'l-Ümevî, (H. 41-132/M. 750-661)*, Kâhire: Dâru's-Selâm, 2008.
- ABDÜSSAMED, Dûkûrâ, *Siyâsetü Ömer b. Abdülazîz el-Mebniyye ale'l-Masâlihi'l-Mürsele*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Malezya: Câmiatü'l-Medîneti'l-Âlemiyye, 2012.
- ÂBÎDÎN Beşîr Kemâl, *es-Siyâsetü'l-İktisâdiyye ve'l-Mâliyye li'l-Halîfe Ömer b. Abdülazîz*, Ammân/Ürdün, Dâru'd-Diyâ, 2006.
- ÂCURRÎ Ebû Bekr Muhammed b. Hüseyin B. Abdullah (ö. 360 H), *Ahbâru Ebû Hafs Ömer b. Abdülazîz ve Sîretüh*, (thk. Abdullah Abdurrahîm Useylân), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, İkinci Baskı, 1980.
- ADIGÜZEL Adnan-Çakan, Barış. "Emevîler Döneminde Gayrimüslim İstihdamı (41-132/661-750)", *İstem*, 17/34 (2019): ss. 329-351.
- ADLÂVÎ, Alî, *el-Musâlahatü's-Siyâsiyye ve'l-İslâhu'l-İctimâî fi Hilâfeti Ömer b. Abdülazîz*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Cezair: Câmiatü Cezâir, 2006.
- AĞÂBİYÛS (Agobios) b. Kostantin el-Menbicî (ö. 4. asır), *Târîhu'l-Menbicî*, (thk. Abdüsselâm Tedmürî), Trablus Lübnan: Dâru'l-Mansûr, Birinci Baskı, 1986.
- AĞIRAKÇA Ahmet, *İslâm Tarihinde Tartışmalı Konular*, İstanbul: Akdem yay, 2015.
- , *Ömer İbn Abdülazîz İslâm Toplumunun Yeniden İnşası*, İstanbul: Akdem Yay, 2016.
- , *Emevîler Döneminde Kıyamlar*, Şafak Yay, II. Baskı, İstanbul 1994.
- AHMED EMÎN, *Fecru'l-İslâm İslâm'ın Doğuşu*, (trc. Ahmed Serdaroğlu), Ankara: Kılıç Kitabevi, 1976.
- AKKOYUNLU Adil, *Ömer bin Abdülazîz*, İstanbul: Çıra yay, 2016.
- AKSU Ali, *Haccâc b. Yûsuf Tartışmaların Odağındaki Emevî Valisi*, İstanbul: Kudemâ yay, 2020.
- AKYÜREK Yûnus, "Emevîlerde Haccâc b. Yûsuf Döneminden İtibaren Mevâlîden Cizye Alınması ve Arka Planı", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, Haziran / June 2019, 23 (1), ss. 331-351
- AMÂRA, Muhammed, *Ömer b. Abdülazîz Damîru'l-Ümme ve Hâmisü'r-Râşidîn*, Beyrut/Lübnan: Dâru'l-Vahde, 1985 (Büyükler Serisi)
- APAK Adem, "Emevîler Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi ve İslâmlaşma" *İslam Tarihi ve Medeniyeti 3 Emevîler*, ed. Adnan Demircan, Siyer yay, İstanbul 2018, ss. 301-309
- , *Erken Dönem İslâm Tarihinde Asabiyet*, İstanbul: Ensar yay, 2016.
- , *İslâm Tarihi 3 (Emevîler Dönemi)*, İstanbul: Ensar yay, 2008.

- ARI Mehmet Salih, *İmâmiyye Şîası Kaynaklarına Göre İlk Üç Halife*, (Doktora Tezi), İstanbul: Marmara ÜSBE, 2002.
- ARSLANTAŞ Nuh, "Gayri Müslimler", *İslam Tarihi ve Medeniyeti 3 Emevîler*, ed. Adnan Demircan, Siyer yay, İstanbul 2018, ss. 309-369
- ATAR, Fahrettin, *İslâm Adliye Teşkilatı*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı yay, 1991.
- ATÇEKEN İsmail Hakkı, "Ömer b. Abdülazîz Dönemi Sonrası Emevî İdarecilerinin Mevâlî Politikaları", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 13 / 13 (Şubat 2002)j ss. 69-88.
- , "Emevîlerin Siyasî Tarihi", *İslam Tarihi ve Medeniyeti 3 Emevîler*, ed. Adnan Demircan, Siyer yay, İstanbul 2018, ss. 33-71
- , *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik*, Ankara: Ankara Okulu yay, 2001.
- ATVÂN Hüseyin, *el-Ümeviyyûn ve 'l-Hilâfe*, Dâru'l-Cîl, Birinci Baskı, yy 1986.
- AVCI Casim, "Kureyş", *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 442-444
- , *İslâm Bizans İlişkileri*, İstanbul: Klasik yay, 2003
- , "Bizans ve Müslüman Araplar", Ayşe Kayapınar vd., *Bizans Tarihi*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi yay, 2013.
- AYCAN İrfan - Mahfuz Söylemez vd., *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, Ankara: Ankara Okulu yay, 2011.
- AYCAN İrfan, "Emevîler Dönemi İç Siyasî Gelişmeler (41-132/661-750)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXXIX, ss. 167.
- , "Mervân I", *DİA*, Ankara 2004, XXIX, 225.
- , "Ömer b. Abdülazîz ve Gayri Müslimler", *Dini Araştırmalar*, Ocak-Nisan 1999, c. 1, sy.3, ss. 71
- , *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyân*, Ankara: Otto yay, 2018
- , "Emevîler Döneminde İlmi Hayat", *Emevîler Döneminde Bilim, Kültür Ve Sanat Hayatı*, Ankara: Ankara Okulu yay, 2011.
- AYDINLI, Osmân, *Fethinden Sâmânîlerin Yıkılışına Kadar Semerkant Tarihi*, (Doktora Tezi), İstanbul: Marmara ÜSBE, 2001.
- AYHAN Kübra, *Ömer bin Abdülazîz'in Horasan ve Maveraiünnahir Siyaseti*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara ÜSBE, 2014.
- AZÎMÎ Muhammed b. Ali el-Halebî (ö. 556/116), *Târîhu Haleb*, (thk. İbrâhim Zağrûr), Dımaşk: y.y., 1984
- AZİMLİ Mehmet, *Halîfelik Tarihine Giriş (Başlangıçtan IX. Asra Kadar)*, Konya: Öykü yay, 2005.
- BÂ MAHREME Ebû Muhammed Abdullâh et-Tayyib b. Abdillâh b. Ahmed Bâ Mahreme el-Yemenî el-Adenî eş-Şâfiî (ö. 947/1540), *Kılâdetü'n-Nahr fi Vefeyâti A'yâni'd-Dehr*, I-VI, Cidde: Dâru'l-Minhâc, 2008.

- BARTHOLD V.V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara: Türk Tarih Kurumu yay, 1990.
- BAUER Susan Wise, *Ortaçağ Dünyası*, (trc. Mehmet Morali), İstanbul: Alfa yay, 2018.
- BELÂZÜRÎ Ahmed b. Yahya b. Câbir (ö.279/896), *Kitâbu Cümel min Ensâbi'l-Eşrâf*, (thk. Süheyl Zekkâr ve Riyâd Zeriklî), 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1996.
- , *Fütûhu'l-Büldân*, Beyrut: Dâru'l-Hilâl, 1988.
- BORRUT Antoine, “Umar b. ‘Abd al- ‘Aziz”, *The Princeton Encyclopedia of Islamic Political Thought*, Edited by Gerhard Bowering Patricia Crone, Wadad Kadi, Devin J. Stewart, Muhammad Qasim Zaman, associate editors Mahan Mirza, assistant editor (Princeton: 2012), 579-580.
- BROCKELMANN Carl, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, (trc. Neş’et Çağatay), Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1964.
- CAHEN Claude, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, (trc. T. Andaç ve N. Uğurlu), İstanbul: Örgün yay, 2008.
- CÂHİZ Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî (ö. 255/869), *el-Beyân ve't-Tebyîn*, Beyrût: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 1423/2002.
- , *er-Resâilü's-Siyâsiyye*, Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, y.y., t.y.
- , *et-Tâc fî Ahlâki'l-Mülûk*, (thk. Ahmed zeki Bâşâ), Kâhire: el-Matbaatü'l-Emîriyye, 1914.
- , *Kitâbü'l-Buhalâ el-Bursân ve'l-Urcân ve'l-Umyân ve'l-Hûlân*, Beyrût: Dâru'l-Cîl 1410/1989.
- , *Kitâbü'l-Hayevân*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.
- , *Resâil*, I-IV, (thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1964.
- CANDAN Feyza, *Emevîler Dönemi ihtida Olayları* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya: Selçuk ÜSBE, 2007.
- CİBRÎL Hayât Muhammed, *el-Âsâru'l-Vâride an Ömer b. Abdülazîz fî'l-Akîde Cem'an ve Dirâseten*, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Medîne: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, 2002.
- CİDE Ömer, “Devlette Birliği Sağlama Örneği Ömer b. Abdülaziz”, *Kilis Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8 (15) (7 Aralık 2018), ss. 56-73.
- COHEN R. Mark, *Haç ve Hilal Altında Ortaçağda Yahudiler*, (trc. Ahmet Fethi), İstanbul: Köprü Kitapları, 2013.
- ÇAKIRTAŞ Mehmet, *Emevîler Dönemi Şiddet Hareketleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Ankara ÜSBE, 2007.
- ÇELİK Yılmaz, “Emevî Halifesi Ömer B. Abdülazîz'in Sosyal Hizmet Uygulamaları”, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Güz 2019, Cilt:7, Sayı:14, 7: ss. 616-636.

- DADAN Ali, *İslâm Tarihi Kaynaklarında Türkler (Câhiliye Döneminden Emevîler'in Sonuna Kadar)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya: Necmettin Erbakan ÜSBE, 2013.
- DELLA VIDA G. Levi, "Emevîler", *İA, MEB*, IV, 242-243.
- DEMİRCAN Adnan, *Emevîler*, İstanbul: Beyan yay, 2018.
- , *Haricîler'in Siyâsî Faaliyetleri*, İstanbul: Beyan yay, 1996.
- , *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap – Mevâlî ilişkisi*, İstanbul: Beyan yay, 2015.
- , *Ömer b. Abdülazîz*, İstanbul: Ensar yay 2021.
- DEMİRCİ Abdurrahman, *H. Peygamber ve Dört Halife Döneminde Gayri Müslim Politikaları*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Ankara: Ankara ÜSBE, 2012.
- DEMİRÎ Ebû'l-Bekâ Kemâlüddîn Muhammed b. Mûsâ b. İsâ el-Kâhirî eş-Şâfiî (ö. 808/1405), *Hayâtü'l-Hayvânî'l-Kübrâ*, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.
- DEMİRKENT Işın, "İstanbul", *DİA*, İstanbul 2001, XXIII, 205-212.
- DİKİCİ, Radi, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, İstanbul; Remzi Kitabevi yay, 2016.
- DÎNEVERÎ Ebû Hanife Ahmed b. Dâvûd (282/895), *el-Ahbâru't-Tivâl*, (thk. Abdülmümin Âmir), Kâhire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, I. Baskı, 1960.
- Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, II, Redaktör: Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul: Çağ Yay, 1992,
- DOLS Michael W., *Mecnun Ortaçağ İslam Toplumunda Deli*, (trc. Didem Gamze Dinç), İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2013.
- DUMAN Mustafa, *Ömer b. Abdülazîz ve Zühd Anlayışı*, Konya: Selçuk ÜSBE, 2003.
- DÜRÎ Abdülazîz, *Abbâsiler Tarihi*, (trc. Kasım Koç), İstanbul: Beka yay, 2020.
- , *İslâm Kurumları Tarihi*, (trc. Kasım Koç), İstanbul: Albaraka yay, 2019.
- , *İlk Dönem İslâm Tarihi*, İstanbul: Endülüs yay, 2016.
- EBÛ NUAYM Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed b. İshâk b. Mihrân el-İsfehânî (ö. 430/1038), *Târîhu İsbahân*, I-II , (thk. Seyyid Kisrevî Hasan), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- , *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtu'l-Asfiyâ*, Beyrut: Kâhire: Dâru'l-Fikr Mektebetü'l-Hancî, 1996.
- EBÛ UBEYD EL-BEKRÎ Abdullâh b. Abdülazîz b. Muhammed b. Eyyûb b. Amr el-Bekrî el-Endelüsî (ö. 487/1094), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, yy 1992.
- EBÛ UBEYD el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî (ö. 224/838) *Kitâbü'l-Emvâl*, (thk. Halîl Muhammed Herâs), Beyrut: Dâru'l-Fikr, t.y.
- EBÛ YÛSUF Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî (ö. 182/798), *Kitâbü'l-Harâc*, (thk. Tâhâ Abdurraûf Sa'd, Sa'd Hasan Muhammed), el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, y.y., t.y.

- EBÛ ZÜR‘A ED-DİMAŞKÎ Abdurrahmân b. Amr b. Abdillâh ed-Dımaşkî (ö. 281/894), *Târîh*, (thk. Şükrullah b. Ni‘metullah el-Kücânî), Dımaşk: Mecma‘u‘l-Lugati‘l-Arabiyye, 1982.
- EBÛ‘L-ARAB Ebü‘l-Arab Muhammed b. Ahmed b. Temîm et-Temîmî (ö. 333/945), el-Mihan, (thk. Ömer Süleyman el-Ukaylî), Riyad: Dâru‘l-Ulûm, 1404/1984.
- EBÛ‘L-YÛMN EL-ULEYMÎ Ebû‘l-Yümn Mücîrüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Abdirrahmân el-Uleymî el-Makdisî el-Hanbelî (ö. 928/1522), *et-Târîhü‘l-Mu‘teber fî Enbâi Men Gaber*, I-III, (thk. Heyet) Suriye: Darü‘n-Nevâdir, 2011.
- EFENDİOĞLU Mehmet, *Sahâbeye Yöneltilen Tenkitler*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yay, 2017.
- el-EŞTER Ömer Muhammed Nasr, *ez-Zirâa fî‘l-Kur‘âni‘l-Kerîm Dirâse Tatbikiyye fî Ahdi Ömer b. Abdülazîz*, Kualalampur: Câmiatü Malâyâ, 2011.
- el-FÂİZ Müflih Atâullâh - el-Habâşine, Kuteybe Yûsuf, “Elhânü Ömer b. abdülazîz ve Eşâruh”, *Mecelletü Dirâsâti‘l-Ulûmi‘l-İnsâniyye*, cilt:41, mülhak:2, 2014, ss. 716-726
- el-IŞ Yusuf, “Emevî Yönetimine Genel Bir Bakış”, (çev. Ömer Aras), *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Güz 2017, C. 5, Sayı.10, ss. 177-188
- , *ed-Devletü‘l-Ümeviyye*, Dımaşk: Dâru‘l-Fikr, 1992.
- EMİNOĞLU, Ahmed, *V.Râşid Halife Ömer ibn Abdülazîz*, İstanbul: İnkilab yayınları, 1984.
- ERBAY Enes Ensar, *Kerbelâ Vakasından Sonra Hz. Ali Evlâdının Emevî Halifeleriyle İlişkileri (680-720)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya: Sakarya ÜSBE, 2018.
- ERDEMCİ Cemalettin, “İlk Dönem (Hicrî 1. Asır) Kader Tartışmaları Gaylân ed-Dımaşkî – Ömer b. Abdülazîz”, *Tezkire, Düşünce, Siyaset, Sosyal Bilim Dergisi*, Sayı. 43-44, Nisan 1 Eylül 2006, ss. 198-223.
- ERKAL Mehmet, *İslâm‘ın Erken Döneminde Vergi Hukuku Uygulamaları*, İstanbul: İSAM, 2009.
- ERKOÇOĞLU Fatih, *Emevî Devletinin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervân*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı yay, 2011.
- EROL, Ahmet, *Klasik İslâm Döneminde Ulaşım*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya: Selçuk ÜSBE, 2006
- er-RUMEYH Târik b. Abdullah b. Muhammed, *Mevâkıfû Vülâti Benî Ümeyye mine‘l-İtticâhâti‘l-İlmiyye ve‘l-Fikriyye fî‘l-Asri‘l-Ümevî*, Câmiatü‘l-İmâm Muhammed b. Suûd, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 1436/2014.
- ESER, Mithat, “Hz. Ömer ve Ömer b. Abdülazîz Dönemlerinde Gayri Müslimlere Karşı Politikalarda Ötekileştirmeye Dair Rivayetlerin Değerlendirilmesi”, *Toplum-Birey İkileminde Ortak Değerler ve Farklılıklar*, II, Konya; TİMAV Türkiye İmam Hatipliler Vakfı, 2019, ss. 137-152.

- eş-ŞEBREMÎ, Mahmûd b. Dahîlullâh b. Mahmûd, *Ömer b. Abdülazîz Hayâtühü ve Menhecühü fi'd-Da've*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mekke: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd, 1405.
- EŞ-ŞEYH Abdüsettâr, *Ömer b. Abdülazîz Hâmisu'l-Hulefâi 'r-Râşidîn*, Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1996.
- EZRAKÎ Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed b. Muhammed el-Ezrakî (ö. 250/864 [?]), *Ahbâru Mekke*, (thk. Ruşdî Sâlih Mülhıs), Beyrut: Dâru'l-Endülüs, 1983.
- FÂKİHÎ Ebü Abdillah Muhammed b. İshâk b. Abbâs el-Mekkî (ö. 272/885), *Ahbâru Mekke fi Kadîmi'd-Dehr ve Hadîsih*, I-VI, (thk. Abdulmelik b. Abdullah b. Dehîş), Beyrut: Dâru Hadr, 1414.
- FARUK Ahmed, *V. Raşit Halife Ömer b. Abdülazîz*, Hakikat Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2006.
- FÂÛR ALÎ, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, Beyrut: Dâru'l-Hâdî, 1991.
- FAYDA, Mustafa, *Hz. Ömer Zamanında Gayri Müslimler*, İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2006.
- FESEVÎ Ebü Yusuf Yakub b. Süfyân b. Cuvvân el-Fârisî (ö. 277/890), *el-Ma'rife ve't-Târîh*, I-III, (thk. Ekrem Ziyâ Umerî), 1. Baskı, Medîne: Müessesetü'r-Risâle, Mektebetü'd-Dâr, 1410.
- FETHULLÂH Münâ, *el-Âliyyâtü'l-İlmiyye li'l-Halîfe Ömer b. Abdülazîz fi Muhârabeti'l-Fakr Esnâe Hilâfetih*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Cezair: Câmiatü's-Şehîd Hama Lahdar, 2015.
- FEVZÎ Fârûk Ömer, *el-Hilâfetü'l-Ümeviyye*, Ammân: Dâru's-Şurûk, 2009.
- FIĞLALI Ethem Ruhi, "Haricîler", *DİA*, İstanbul, 1997, XVI, 175-178.
- , *İbadiyenin Doğuşu*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay, 1983.
- GAZZÎ Kâmil el-Bâlî el-Halebî (1351/), *Nehrü'z-Zeheb fi Târîhi Haleb*, (nşr. Mahmûd Fâhûrî-Şevki Şa's), 2. Baskı, I-III, Dâru'l-Kalem, Dımaşk 1991-1992
- GECİT Mehmet Salih, *İslâm Kelâmında Siyâset ve İmâmet Tartışmaları*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk ÜSBE, 2012.
- GİBB, H.A.R., *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, (çev. Hasan Kurt), Ankara: Çağlar yay, 2005.
- GODDARD Hugh, *Hristiyan Müslüman İlişkileri Tarihi*, (trc. Şükrü Alpagut), İstanbul: Say yay, 2018.
- GÜMÜŞOĞLU Hasan, *İslâm Akîde Sisteminde İmâmet*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Selçuk ÜSBE, Konya 1997.
- GÜNER F. Feyza, *Ömer bin Abdülazîz Döneminde Mezhep Hareketleri*, Ankara: Ankara ÜSBE, 2001.
- HACIYEV Hanoğlan, "Bir Emevî Vâlisi ve Komutanı: Mesleme b. Abdümelik b. Mervân", *İstem*, Yıl:8, Sayı:15 2010, ss. 111-142

- HÂLİD Muhammed Hâlid, *Hazreti Ömer Bin Abdülazîz*, (trc. Osmân Arpaçukuru), Beka yay, İstanbul 2018.
- HALÎFE B. HAYYÂT (ö. 240/854-855), *Târîhu Halife b. Hayyât*, (thk. Ekrem Ziyâ Umerî), 2. Baskı, Riyâd; Dâru Tîbe, 1985.
- HALÎL İmâdüddîn, *Ömer b. Abdülazîz*, (çev. Mustafa Solmaz), İstanbul: Timaş yay, 2019.
- HAMMAŞ Necdet, “Emevîler döneminde mevâlî ve zimmîlerin idaredeki rolü”, (trc. İrfan Aycan), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 37/1 (Ağustos 1997)*: ss. 175-190.
- HANDOKO Luqman Hakim – Kayadibi, Saim, “The Implementation of Good Governance in the Era of Caliphate Omar Ibn Abd al-Aziz (61H-101 H/717-720 M)”, *Global Review of Islamic Economics and Business*, Faculty of Islamic Economics and Business-State Islamic University Sunan Kalijaga Yogyakarta, Vol. 1, No.2(2013), ss. 133-149.
- HARBÎ Osman, *Ömer b. Abdülazîz'in Devlet İdaresi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya: Sakarya ÜSBE, 1997.
- HAREKÂT İbrahim, “Berîd”, *DİA*, İstanbul, 1992, V, 498-501
- HASAN İbrahim Hasan, *Siyâsî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, (trc. İsmail Yiğit ve Sadreddin Gümüş), İstanbul: Kayıhan yay, 1985.
- HATALMIŞ Ali, “Emevî Halifelerinden Kaynaklı Ayrışmalara Karşı Ömer B. Abdülazîz'in İslâm Toplumunu Yeniden İnşası”, *Mukaddime*, 2017, 8(2), ss. 331-350.
- , *Erken Dönem İslam Tarihinde Kölelik ve Cariyelik (Hz. Peygamber'in Döneminden Emevîlerin Sonuna Kadar)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Ankara ÜSBE, 2012.
- HATTÂB Mahmûd Şît b. Mustafâ b. Hattâb el-Mevsilî (1919-1998), *Kâdetü Fethi'l-Endülüs*, Müessesetü Ulûmi'l-Kur'ân, yy 2003.
- HİTTİ Philip K., *Arap Tarihinin Mimarları*, (trc. Ali Zengin), Risale yay, İstanbul 1995
- , *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, (trc. Salih Tuğ), İstanbul: Boğaziçi Yay, 1989.
- HODGSON Marshall G. S., *İslâm'ın Serüveni*, (trc. Berkay Ersöz), Ankara: Phoenix yay, 2017.
- HUDARÎ BEG Şeyh Muhammed, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, (thk. Şeyh Muhammed el-Osmânî), Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1986.
- HUMEYDÎ Abdülazîz b. Abdullah, *el-İmâmü'z-Zâhid ve'l-Halîfetü'r-Râşid Ömer b. Abdülazîz*, İskenderiye; Dâru'd-Da've, 2004.
- İŞİK Abdülkadir, *Ömer b. Abdülazîz'in Genel Politikası ve Aşağı Türkistan*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya: Selçuk USBE, 1991.
- İŞİK İbrahim, *Ömer b. Abdülazîz'in Hutbelerinin Arap Dili ve Edebiyatındaki Yeri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya: Selçuk ÜSBE Arap Dili Ve Belâğatı, 2008.

- İBN A'SEM EL-KÛFÎ Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem el-Ezdî (ö. h 314/926), *Kitâbü'l-Fütûh*, (thk. Ali Şîrî), Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 1991.
- İBN ABDÛLBER Ebû Ömer Cemâleddîn Yûsuf b. Abdullah b. Muhammed el-Kurtubî en-Nemerî (ö. 463/1071), *el-İstiâb fî Ma'rifeti'l-Ashab*, I-IV, (thk. Ali Muhammed el-Bicâvî), Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1992.
- İBN ABDÛLHAKEM Ebû Muhammed Abdullah b. Abdülhakem (ö. 214/829), *Sîretü Ömer b. Abdülazîz alâ mâ Ravâhu'l-İmâm Mâlik b. Enes ve Ashâbuhu*, (thk. Ahmed Ubeyd), 6. Basım, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb yay, 1984.
- İBN ABDÛRABBÎH Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Endelusî (327/938), *Kitâbu'l-'Ikdi'l-Ferîd*, I-VIII, Beyrut: Dâri'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1984.
- İBN ASÂKİR Ebû'l-Kâsım Ali b. Hasan b. Hibetullah (ö. 571/1176), *Târîhu Medîneti Dimaşk*, (thk. Amr b. Ğarâme el-Amravî), Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995.
- İBN BATÛTA Ebû Abdillâh Şemsüddîn (Bedrüddîn) Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. İbrâhîm el-Levâtî et-Tancî (ö. 770/1368-69), *İbn Batûta Seyahatnamesi*, (trc. A. Sait Aykut), İstanbul: Yapı Kredi Yay, 2004.
- İBN FADLULLÂH EL-ÖMERÎ Şehâbüddîn Ahmed b. Yahyâ (ö. 749/1349), *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr*, I-XXVII, Ebû Zabî: el-Mücemmeu's-Sekafî, 1423.
- İBN HABÎB Ebû Cafer Muhammed b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî el-Bağdâdî (245/859), *el-Muhabber*, (nşr. İlse Lichtenstädter), Haydarabad, Dekkan, 1361/1942
- İBN HACER Ebû'l-Fazl Şehâbeddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), *Lisânü'l-Mîzân*, I-X, (thk. Abdulfettâh Ebû Gudde), Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2002.
- İBN HALDÛN Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî (ö. 808/1406), *Târîhu ibn Haldûn Kitâbü'l-'İber ve Dîvânü'l-mübtede' ve'l-Haber*, I-VII, (nşr. Halîl Şehhâte ve Süheyl Zekkâr), Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.
- İBN HALLİKÂN Ebû'l-Abbâs Şemseddîn Ahmed b. Muhammed (ö. 681/1282), *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, (thk. İhsân Abbâs), Beyrut: Dâru Sadır, 1978.
- İBN HAZM Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî (ö. 456/1064), *Resâilü İbn Hâzm*, (thk. İhsân Abbâs), Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye, 1980, 1981, 1983, 1987.
- , *Cevâmiu's-Sîre ve Hamsü Rasâil Uhrâ libn Hazm*, (thk. İhsân Abbâs), 1. Baskı, Mısır: Dâru'l-Maârif, 1900.
- , *Resâilü İbn Hâzm*, (thk. İhsân Abbâs), Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye 1980, 1981, 1983, 1987.
- İbn Hibbân Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî (354/965), *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hülefâ*, I-II, (thk. es-Seyyid Azîz Bey vd.), 3. Baskı, Beyrut: el-Kütübü's-Sekâfiyye, 1417/1996.

- , *Meşâhîru 'Ulemâi'l-Emsâr ve A'lâmu Fukahâi'l-Aktâr*, (thk. Merzûk Ali İbrâhîm), Mansûra: Dâru'l-Vefâ, 1411/1991.
- , *Kitâbü's-Sikât*, (nşr. Muhammed Abdülmüînân), Haydarâbâd Dekan: Dâiretü'l-Maârifi'l-Osmaniyye, 1973.
- İBN HURDÂZBÎH Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdillâh b. Hurdâzbih* (ö. 300/912-13), *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leiden ve Beyrut: Dâru Sâdır, 1889.
- İBN İSHÂK Ebû Abdullah Muhammed b. İshâk b. Yesâr (ö. 151/767), es-Siyer ve'l-Megâzî, (thk. Süheyl Zekkâr), Dâru'l-Fikr Yay, 1978.
- İBN İZÂRÎ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. İzârî el-Merrâküşî (ö. 712/1312'den sonra), *el-Beyânü'l-Muğrib fî Ahbâri Mülûki'l-Endelîs ve'l-Mağrib*, I-II, (nşr. G. S. Colin – E. Lévi-Provençal), Beyrut; Dâru's-Sekâfe, 1983 .
- İBN KAYYİM, Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed el-Cevziyye (Ö. 751/1350), *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, (thk. Yûsuf b. Ahmed el-Bekrî – Şâkir b. Tevfik el-Ârûrî), Demmâm/Suudi Arabistan: Ramâdî li'n-Neşr 1997.
- İBN KESÎR Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Ömer (ö. 774/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XXI, (thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), 1. Baskı, Cîze/Kâhire: Dâru Hicr, 1998.
- İBN KUTEYBE Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (ö. 276/889), *el-İmâme ve's-Siyâse*, (thk. Alî Şîrî), Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 1990.
- , *el-Maârif*, (thk. Servet Ukkâşe), 2. Baskı, Kâhire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1992.
- , *'Uyûnu'l-Ahbâr*, I-IV, Beyrut: Dâri'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- İBN MENDE, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Muhammed b. İshâk el-Abdî el-İsfahânî (ö. 470/1078), *Müstahrec min Kütübi'n-Nâs li't-Tezkire ve'l-Müstetraf min Ahvâli'n-Nâs li'l-Ma'rife*, (thk. Âmir Hasan Sabrî et-Temîmî), Bahreyn: Vizâretü'l-Adl ve's-Şüûni'l-İslâmiyye, ty.
- İBN MİSKEVEYH Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb (ö. 421/1030), *Tecâribü'l-Ümem ve Teâkibü'l-Himem*, (thk. Ebü'l-Kâsım İmâmî), I-VII, İkinci baskı, Tahran: Serûş yay, 2000.
- İBN RECEB Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkî (ö. 795/1393), *Mecmûu Resâilü İbn Receb el-Hanbelî*, (thk. Ebû Mus'ab Tal'at b. Fuâd), el-Fârûku'l-Hadîse, y.y., 2003/2004
- İBN RÜSTEH Ebû Alî Ahmed b. Ömer b. Rüste (ö. 300/913'ten sonra), el-A'lâku'n-Nefise, (çev. Ali Fuat Eker) Ankara: Ankara Okulu yay, 2017
- İBN SA'D Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zührî (ö. 230/845), *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, I-XI, (thk. Ali Muhammed Ömer), I. Baskı, Kâhire: Mektebetü'l-Hanci, 2001.
- İBN SEYYİDÎ'N-NÂS Ebü'l-Feth Fethuddîn Muhammed b. Muhammed*, (ö. 734/1334), *Uyûnü'l-Eser fî Fünuni'l-Megâzî ve's-Şemâil ve's-Siyer*, I-II, (nşr. İbrâhîm Muhammed Ramadân), 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1993.

- İBN ŞEBBE Ebû Zeyd Ömer b. en-Numeyrî el-Basrî (262/876), *Kitâbu Târîhi'l-Medîneti'l-Münevvere*, (thk. Fehîm Muhammed Şeltût), (nşr. Es-Seyyid Habîb Mahmûd Ahmed), Cidde: y.y., 1399.
- İBN ŞUKAYR Muhammed b. Sa'd b. Şukayr, *Fıkhu Ömer b. Abdülazîz*, I-II, Birinci baskı, Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 2003
- İBN ZEBÂLE Ebû'l-Hasen Muhammed b. el-Hasen b. Zebâle el-Medenî el-Mahzûmî (ö. 199/814'ten sonra), *Ahbâru'l-Medîne Medine Tarihi*, (çev. Fatih Mehmet Yılmaz), Ankara: Ankara Okulu yay, 2018
- İBN ZENCÛYE Ebû Ahmed Humejd b. Mahled b. Kuteybe el-Horasânî (ö. 251/865), *Kitâbü'l-Emvâl*, (nşr. Şâkir Zib Feyyâz), Riyad: Merkezü Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1406/1986.
- İBNÜ'L-ADÎM Ebü'l-Kâsım Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh b. Muhammed el-Ukaylî el-Halebî (ö. 660/1262), *Buğyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb*, I-XII, (thk. Süheyl Zekkâr), Dâru'l-Fikr, y.y., t.y.
- İBNÜ'L-BÂGANDÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Muhammed b. Süleyman el-Vâsîfî (ö. 312/925), *Müsnedü Emîru'l-Mü'minîn Ömer b. Abdülazîz*, (nşr. Muhammed Avvâme), Üçüncü basım, Dımaşk/Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1987.
- İBNÜ'L-CEVZÎ Ebû'l-Ferec Cemâleddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed (ö. 597/1201), *Sifetü's-Safve*, (thk. Ahmed b. Alî), Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2000.
- , *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*. (thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Mustafa Abdülkâdir Atâ), I-XIX, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- , *Sîretü ve Menâkıbu Ömer b. Abdülazîz*, (thk. Naîm Zarzûr), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye Yay, 1984.
- İBNÜ'L-FAKÎH Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed el-Hemedânî, (yaklaşık 289/902), *el-Büldân*, (thk. Yûsuf el-Hâdî), Beyrut: Âlemü'l-Kütüb 1996.
- İBNÜ'L-UMRÂNÎ Muhammed b. Alî b. Muhammed (ö. 580/), *el-İnbâ fî Târîhi'l-Hulefâ*, (thk. Kâsım es-Sâmerrâî), Kâhire: Dâru'l-Âfâki'l-Arabiyye, 2001.
- İBNÜ'N-NECCÂR Ebû Abdillâh Muhibbüddîn Muhammed b. Mahmûd b. el-Hasen b. Hibetillâh el-Bağdâdî (ö. 643/1245), *ed-Dürretü's-Semîne fî Târîhi'l-Medîne*, (thk. Hüseyin Muhammed Alî Şükrî), Medîne: Dâru'l-Medîneti'l-Münevvere, 1996
- İBNÜ'N-NEDÎM Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshâk (ö. 385/995), *el-Fihrist*, (thk. İbrâhîm Ramadân), Beyrut: Dâru'l-Marife, 1978.
- İBNÜ'L-ESÎR Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 630/1233), *el-Kâmil fî't-Târîh*, (thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî), Beyrut: Dâru'l'Kitâbi'l-Arabî, 1997.
- İBNÜ'L-İBRÎ Ebü'l-Ferec Barhebraeus Yuhanna (ö. 685/1286), *Abu'l-Farac Tarihi*, I-II, (trc. Ömer Rıza Doğrul), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1945.
- İslam Tarihi ve Medeniyeti 3 Emevîler*, ed. Adnan Demircan, İstanbul: Siyer yay, 2018.

- KAHTÂNÎ Muhammed b. Müşebbib Selmân el-Kahtânî, *en-Nemûzecü'l-İdâriyyü'l-Mustahlas min İdâreti Ömer b. Abdülazîz ve Tatbikâtüh fî'l-İdâre ve bihâssa el-İdâreti't-Terbeviyye*, Mekke: Câmîatü Ümmi'l-Kurâ, 1418.
- KALKAŞENDÎ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî (ö. 821/1418), *Subhu'l-A'şâ fî Sinâ'ati'l-İnşâ*, I-XV, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.
- KARA Cahit, *İslâm Coğrafyasında Mecûsiler (Emevîlerin Sonuna Kadar)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Ankara ÜSBE, 2007.
- KAZANCI Ahmet Lütfi, *Adil ve Zahid Halife Ömer b. Abdülazîz*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016.
- KILIÇ ÜNAL, *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezîd*, Kayıhan yay, İstanbul 2016
- KİSTER M.J., *İlk Dönem İslam Tarihi Üzerine (Makaleler)*, (trc. Ali Aksu), Ankara: Ankara Okulu yay, 2014.
- Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, (Hicrî 3. asırda yaşamış meçhul bir yazar), (neşr ve tevsik. Muhammed et-Taberânî), 1. baskı, Riyâd: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslamiyye, 2019.
- KİTAPÇI Zekeriya, *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları*, Konya: Yedikubbe yay, 2004.
- , *Orta Asyada İslamiyet ve Türkler*, Konya: Yedikubbe yay, 2004.
- KOÇKUZU, Ali Osman, "Ebü't-Tufeyl", *DİA*, İstanbul 1994, X, 346.
- KOYUNCU Mevlüt, "Ömer b. Abdülazîz'in İslam'ı Yayma Politikası", *Doç. Dr. Mahmut Pehlivan Armağanı*, Sakarya Üniversitesi, Sakarya 2000, ss. 167-180
- , *İkinci Hazreti Ömer Ömer b. Abdülazîz*, İstanbul: Boğaziçi yay, 1996.
- KÖSE Murtaza, "Sosyal Siyaset Kavramı ve Ömer b. Abdülazîz'in Sosyal Siyaseti", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:34, Erzurum 2010, ss. 75-98.
- KUDÂME B. CA'FER Ebü'l-Ferec b. Kudâme b. Ziyâd el-Kâtib el-Bağdâdî (ö. 337/948 [?]), *Kitâbü'l-Harâc ve Sinâ'ati'l-kitâbe*, Bağdat: Dâru'r-Raşîd, 1981.
- KURT, Eyüp, "Muâviye b. Ebî Süfyan'ın Yönetim Anlayışı", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (2021)10(3), ss. 1523-1538.
- KUŞEYRÎ Ebü Alî Muhammed b. Saîd b. Abdîrrahmân el-Kuşeyrî el-Harrânî er-Rakkî (ö. 334/945'ten sonra), *Târihu'r-Rakka ve men Nezelehâ min Aşhâbi Resûlillâh ve't-Tâbi'in ve'l-Fukahâ' ve'l-Muhaddisîn*, (thk. İbrâhîm Sâlih), Dâru'l-Beşâir, ys 1998.
- KUTB İBRÂHÎM Muhammed, *es-Siyâsetü'l-Mâliyye li Ömer b. Abdülazîz*, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, yy 1988.
- KUTLU, Sönmez, "Mürchie", *İslâm Mezhepleri Tarihi*, ed. Hasan Onat-Sönmez Kutlu, Ankara; Grafiker yay, 2013.

- KÜÇÜKAŞCI Mustafa Sabri - Bozkurt, Nebi, “Mescid-i Nebevî”, *DİA*, Ankara 2004, XXIX, 281-290.
- KÜÇÜKBALTACIOĞLU Esmâ, *Ömer b. Abdülazîz'in Malî Politikaları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: İstanbul ÜSBE, 2019.
- LAPIDUS Ira M., *İslam Toplumlarının Tarihi* (Hz. Muhammed'den 19. Yüzyıla), I-II, (trc. Yasin Aktay), İstanbul: İletişim yay, 2005.
- LEWIS Bernard, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, (trc. Bahadır Sina Şener), Ankara: İmge Kitabevi, 1996.
- , *Tarihte Araplar*, (trc. Hakkı Dursun Yıldız), Beşinci Baskı, İstanbul: Ağaç Kitabevi yay, 2009.
- LİNDHOM Charles, *İslamî Ortadoğu*, (trc. Balkı Şafak), Ankara: İmge Kitabevi yay, 2004.
- MÂCİD Abdülmün'im, *et-Târîhu's-Siyâsî li'd-Devleti'l-Arabiyye Asru'l-Hulefâi'l-Ümeviyyîn*, Mektebetü'l-Enclû'l-Mısriyye, y.y., t.y.
- MÂCİD B. MUHAMMED b. Abdullah el-Hasan, *Siyâsetü Ömer b. Abdülazîz el-Kadâiyye ve Tatbîkâtühâ fî-l-Memleketi'l-Arabiyyeti's-Suûdiyye*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Câmîatü Naif el-Arabiyye, 1426.
- MÂCİDE Faysal Zekeriyâ, *Ömer b. Abdülazîz ve Siyâsetühü fî Reddi'l-Mezâlim*, Mekke: Mektebetü't-Tâlibi'l-Câmî, 1987.
- MACİT Yunus, *Ömer B. Abdülazîz ve Hadis Kültüründeki Yeri*, İstanbul: Din ve Bilim Kitapları yay, 2006.
- MAKDİSÎ Mutahhar b. Tâhir (ö. 355/966'dan sonra), *el-Bed' ve't-Târîh*, Bôrsaîd Mısır: Mektebetü's-Sekâfeti't-Dîniyye, t.y.
- MAKRİZÎ Takiyyuddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ali (ö. 845/1442), *en-Nizâ ve't-Tehâsum fîmâ beyne Benî Ümeyye ve Benî Hâşim*, (thk. Hüseyin Münis), Kâhire: Dâru'l-Maârif, 1988.
- MÂLİKÎ Ebû Abdillâh Muhammed, *Rîyâdu'n-Nüfûs fî Tâbakâti Ulemâi'l-Kayrevân ve İfrîkiyye ve Zühhâdihim ve Nüssâkihîm ve Seyerun min Ahbârihim ve Fedâlihîm ve Evsâfihîm*, (thk: Beşîr el-Bekkûş), I-III, Beyrut 1403/1983.
- MANTRAN Robert, *İslâm'ın Yayılış Tarihi (VII-XI. YÜZYILLAR)*, (trc. İsmet KAYAOĞLU), Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yay, 1981.
- MAR MİHÂ'ÎL (ö. 1199), *Târîhu Mar Mihâ'îl es-Süryânî el-Kebîr*, çev. Saliba Şem'un, Halep: Dâru Mardin, 1996.
- MÂVERDÎ Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Bağdâdî (450/1058), *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, Kâhire: Dâru'l-Hadîs, ty.
- MCNEİLL William H., *Dünya Tarihi*, (trc. Alaeddin Şener), 17. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi yay, 2019.
- MES'ÛDÎ Ebû'l-Hasen Ali b. el-Hüseyin, (346/957), *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, (thk. Abdullah İsmâîl Sâvî), Kâhire: Dâru's-Sâvî, t.y.

- , *Mürûcu'z-Zeheb ve Me'âdinu'l-Cevher*, I-IV, (nşr. Kemâl Hasan Mer'î), el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 2005.
- MEVDÛDÎ, Ebu'l-A'lâ, *Hilâfet ve Saltanat*, (trc. Ali Genceli), İstanbul: Hilal yay, 1986.
- Mevsûatü'l-Esileti'l-Akâidiyye*, İran Kum/İrak Necef; Merkezü'l-Ebhâsi'l-Akâidiyye, 1433, III, 396-397
- MİZZÎ Cemâluddîn Ebû'l-Haccâc Yusuf, (742/1341), *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, I-XXXV, (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1980.
- MOĞULTAY B. KILIÇ Ebû Abdillâh Alâüddîn Moğultay b. Kılıç b. Abdillâh el-Bekcerî el-Hikrî (ö. 762/1361), *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, (thk. Âdil b. Muhammed-Üsâme b. İbrâhîm), 12 cilt, el-Fârûku'l-Hadîse, Kâhire 1422/2001
- MUHAMMED HÂMÎD Muhammed, *Sîretü ve Menâkıbu Ömer b. Abdülazîz*, y.y., t.y.
- MÜBERRED Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Müberred el-Ezdî es-Sümâlî (ö. 286/900), *el-Kâmil fî'l-Luğa ve'l-Edeb*, I-IV, (thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm), Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1997.
- , *et-Te'âzî ve'l-Merâsî ve'l-Mevâiz ve'l-Vasâyâ*, (thk. İbrâhîm Muhammed Hasan), Nahdatü Mısır, t.y.
- NÂNÂ Mahmut, *Yahudi Tarihi*, (çev. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge yay, 2008.
- NEVEVÎ Ebû Zekerıyyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref (ö. 676/1277), *Tehzîbü'l-Esmâ ve'l-Lugât*, I-IV, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut t.y. Kâhire: İdaretü'l-Matbaati'l-Müniriyye yay, t.y.
- NURÎ Şemseddin, *Ömer b. Abdülazîz*, İzmir: Işık yay, 1992.
- NÜVEYRÎ Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî en-Nüveyrî (ö. 733/1333), *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, Kâhire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1923.
- ONUK DEMİRCİ Sümeyye, "Ömer b. Abülaziz'in Danışma Meclisi", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 19 / 2 (Aralık 2019), ss. 721-738
- ORAL Osman, "Ömer b. Abdülaziz'in Siyâsî Faaliyetleri/ Omar b. Abd al-Aziz's Political Activities", *International Journal of Russian Studies Uluslararası Rusya Araştırmaları Dergisi* Volume 8/1 (January 2015), p. 37-47
- OSTROGORSKY Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu yay, 2017.
- ÖNKAL Ahmet, Bozkurt, Nebi, "Cami", *DİA*, İstanbul 1993, VII, 46-56.
- ÖZ, Mustafa, "Haşebıyye", *DİA*, İstanbul: 1997, XVI, 402-403.
- ÖZDEMİR Hatice, *Ömer b. Abdülaziz'in Siyasi ve Sosyal Gruplarla İlişkileri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sivas: Cumhuriyet ÜSBE, 2010.
- ÖZEL Ahmet, "Emevîyye Camii", *DİA*, İstanbul 1995, XI, 109-111.
- , "Gayri müslim", *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 418-427.

- ÖZKAN Mustafa, *Emevîler Döneminde İktidar-Ulemâ İlişkisi*, Ankara: Ankara Okulu yay, 2015.
- ÖZKUYUMCU Nadir, *Fethinden Emevîlerin sonuna kadar Mısır ve Kuzey Afrika*, (Doktora Tezi) İstanbul: Marmara ÜSBE, 1993.
- ÖZTÜRK Levent, *İslâm Toplumunda Hristiyanlar*, İstanbul: Ensar yay, 2012.
- RAHMÛNÎ Muhammed Şerîf, *İslâm'da Polis Teşkilatı*, (trc. Abdülkerim Ünal), Diyarbakır: Gap Matbaacılık, 2004.
- RİB'Î Ebû Süleyman Muhammed b. Abdullah b. Ahmed b. Rebîa b. Süleyman b. Hâlid b. Abdurrahmân b. Zebr (379/989), *Târîhu Mevlidi'l-Ulemâ ve Vefeyâtihim*, (thk. Abdullah Ahmed Süleyman el-Hamîd), Riyâd: y.y., 1410/1989.
- SAFEDÎ Salâhuddîn Halîl b. Aybek (764/1363), *Kitâbu'l-Vâfi bi'l-Vefeyât*, (thk. Ahmed Arnaûd, Türkî Mustafâ), I-XXIX, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2000.
- SAFVET Ahmed Zekî, "Ömer b. Abdülazîz ve'l-Ginâ", *Mecelletü'l-Mûsikâ ve'l-Mesrah*, sayı: 3, yıl: Temmuz 1974, ss. 525-529.
- SAĞIROĞLU Ekrem, *İslâm 'ın İlk Müceddidi Ömer b. Abdülazîz Hayatı-Adâleti-İnkılâbı*, İstanbul: Yasin yay, 2002.
- SAHHÂR Abdülhamîd Cûde, *İkinci Ömer Ömer b. Abdülazîz*, (trc. Numan Yazıcı), İstanbul: Rağbet yay, 2007.
- SALLÂBÎ Ali Muhammed, *Emevîler Dönemi 2*, (trc. Harun Ünal), İstanbul: Ravza yay, 2010.
- As-SALLÂBÎ, 'Ali Muhammad, *The Rightly-Guided Caliph and Great Reviver 'Umar b. 'Abd al-'Azîz*, London: Darussalam Global Leader in Islamic Books, ts.
- SARIBIYIK, Mustafa, "İbn Abdülhakem'e Göre Ömer b. Abdülazîz'in Yönetim Anlayışı ve Yöneticilerle Münasebetleri", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Yıl. 17, Sayı. 33 / Bahar (2019/1), ss. 137-150.
- SARIÇAM İbrahim, *İslâm Öncesinden Abbâsîlere Kadar Emevî-Hâşimî İlişkileri*, Ankara: TDV yay, 2015.
- SEYYİD ABDÛLHALÎM Muhammed Hüseyin, *Min Sîreti'l-Halîfeti'l-Âdil Ömer b. Abdülazîz*, by.: Şebeketü Alûka, 2013.
- SEYYİDÜ'L-EHL Abdülazîz, *el-Halîfeti'z-Zâhid Ömer b. Abdülazîz*, Kâhire: el-Meclisü'l-A'lâ li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1964.
- SİBT İBNÜ'L-CEVZÎ Ebû'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî el-Avnî el-Bağdâdî (ö. 654/1256), *Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-A'yân*, (thk. İbrâhîm ez-Zeybek), Dimaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2013.
- SÖYLEMEZ Mehmet Mahfuz, *Bedevilikten Hadarîliğe Kûfe*, Ankara: Ankara Okulu yay, 2015.
- SUYÛTÎ Ebû'l-Fazl Celaleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr (ö. 911/1505), *Târîhu'l-Hulefâ*, (thk. Hamdî Demirdâş), Mektebetü Nizâr Mustafâ el-Bâz, ys 1425/2004

- ŞÂHÎN Hamdî, *Emevîler ve Emevî Devleti*, (trc. Kasım Koç), İstanbul: Beka yay, 2019.
- ŞAHİN, Şeyma Feyza, “Ömer b. Abdülazîz’in Hukuk Anlayışı”, *Genç Hukukçular Hukuk Okumaları Birikimler V*, İstanbul: Hukuk Vakfı yay, 2016.
- ŞÂKİR Mahmûd, *et-Târîhu’l-İslâmî 4 el-Ahdü’l-Ümevî*, Beyrut/Dımaşk/Ammân: el-Mektebü’l-İslâmî, 2000.
- ŞELEBÎ, Mahmûd, *Hayâtü Ömer b. Abdülazîz*, Beyrut: Dâru’l-Cîl, 1989 (Roman)
- ŞİMŞİR, Mehmet, *İlk Dönem İslâm Tarihinde Haberleşme (Râşid Halifeler Dönemi Sonuna Kadar)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya: Selçuk ÜSBE, 2011.
- TABERÎ Ebû Ca’Fer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/923), *Târîhu’r-Rusûl ve’l-Mülûk*, I-XI, (thk. Muhammed Ebû’l-Fadl İbrâhîm), 2. Basım, Beyrut /Kâhire: Dâru’l-Maârif, 1387.
- TAKKÛŞ Muhammed Süheyl, *Târîhu’d-Devleti’l-Ümeviyye*, Beyrut: Dâru’n-Nefâis, Yedinci Baskı, 2010.
- TAŞ, Enes, Musakhanov, Orkhan, “İslâm Siyaset Düşüncesine Sûfi Gözüyle Bakmak: Hilyetü’l-Evliyâ’da Halife Ömer b. Abdülazîz”, *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 7/1 (Ocak/January 2021), ss. 243-261.
- TEMİR Hakan, *Emevîlerde Valilik Kurumu*, Kahramanmaraş: Samer yay, 2019.
- TERZİ, Mustafa Zeki, “Ordu”, *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, 362.
- TEYMÎ Ebû’l-Kâsım Kıvâmü’s-Sünne İsmâil b. Muhammed b. Fadl Et-Teymî El-İsbehânî (ö. 535/1141), *Siyeru’s-Selefi’s-Sâlihîn*, (thk. Kerem b. Hilmî b. Ferhât b. Ahmed), Riyâd: Dârü’r-Râye, t.y.
- TOKGÖZ Murat, *Emevî Halifelerinden Ömer b. Abdülazîz’in Hâricî ve Şîî Mezhep Akımlarına Yönelik Siyaseti*, ((Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)), Sivas: Cumhuriyet ÜSBE, 2009.
- ULUTAŞ, Yasin, “Ömer b. Abdülazîz’in Hayatı, Şahsiyeti, Kelami Görüşleri ve Kadere Dair Risalesi”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2017/1, c. 16, sayı: 31, ss. 327-362.
- UMERÎ Ekrem Ziyâ, *Sahih Rivayetlere Göre Hz. Peygamber’in Hayatı*, (trc. Kasım Koç), İstanbul: Beka yay, 2017.
- , *Sahih Rivayetlere Göre Râşid Halifeler Dönemi*, (trc. Kasım Koç), İstanbul: Beka yay, 2018.
- USLU Recep, *Sind’de İslâm Fetihleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara ÜSBE, 1990
- ÜÇOK, Bahriye, *İslam Tarihi Emevîler-Abbâsîler*, Ankara: Sevinç Matbaası, 1968
- ÜMMÜ SELMÂ Muhammed Sâlih, *el-İdâre fî’l-İslâm (fî Ahdi’l-Halîfeti’r-Râşid Ömer b. Abdülazîz)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hartûm: Câmiatü’l-Hartûm, 2008.
- VÂKIDÎ Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vâkîd el-Eslemî (ö. 207/823), *Kitâbu’l-Megâzî* (Nşr. Marsden Jones), Beyrût: Dâru’l-A’lemî 1989

- VEKÎ' Muhammed b. Halef b. Hayyân, (306/918), *Ahbâru'l-Kudât*, Beyrût; Âlemü'l-Kütüb, 1947.
- VLOTEN Gerlof Van, *Emevî Devrinde Arap Hâkimiyeti, Şia ve Mesîh Akideleri Üzerine*, (trc. Mehmet S. Hatipoğlu), Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yay, 1986
- WELLHAUSEN Julias, *Arap Devleti ve Sukutu*, (trc. Fikret Işiltan), Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yay, 1963.
- WİDİASARİ, Susi, and Arie Sulistyawan, "Umar bin Abdul Aziz Policy In Zakat and Poverty Alleviation as a Contextualization Of Zakat In Indonesia." *Jurnal Al-Hikmah* 9.1 (2021), ss. 1-26.
- YA'KÛBÎ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'küb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Ya'kübî (ö. 292/905'ten sonra), *Kitâbü'l-Büldân*, (nşr. Muhammed Emîn Dannâvî), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422.
- , *Târîhu'l-Ya'kübî*, (thk. Abdülemîr Mühennâ), Beyrut: Şeriketü'l-A'lâmî li'l-Matbûât, 2010.
- YAHYÂ B. ÂDEM Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Âdem b. Süleyman el-Kureşî el-Ümevî el-Kûfî (ö. 203/818), *Kitâbü'l-Harâc*, (thk. Ahmed Muhammed Şâkir), Kâhire: Matbaatü's-Selefiyye, 1964.
- YAHYÂ, Yahyâ b. İbrâhîm, *el-Hilâfetü'r-Râşide ve'd-Devletü'l-Ümeviyye min Fethi'l-Bârî*, Mekke: Dâru'l-Hicre, 1415.
- YÂKÛT EL-HAMEVÎ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut: Dâru Sâdır, 1995.
- YÂZÎCÎ Tâlib, "Emevîyye Camii", *DİA*, İstanbul 1995, XI, 108-109.
- YİĞİT İsmail, "Abdülazîz b. Mervân", *DİA*, İstanbul 1988, I, 192.
- , "Emevîler " , *DİA*, İstanbul,1995, XI, 87-104.
- , "Ömer b. Abdülazîz", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV, 53-55.
- , "Muhtâr es-Sekafi", *DİA*, Ankara 2020, XXXI, 54-55
- YURDAYDIN, Hüseyin G., *İslam Tarihi Dersleri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yay, Ankara 1971.
- YÜKSEL Mücahit, "Siyasî Despotizmden Uzak Müsamahakâr Bir Emevî İdarecisi Profili: Ömer b. Abdülazîz", *Van İlahiyat Dergisi*, 8/12 (Haziran 2020): 27-48.
- , *Emevîler Döneminde Hıristiyanlar*, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Konya: Necmettin Erbakan ÜSBE, 2016.
- ZEHEBÎ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osmân (ö. 748/1348), *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, (thk. Şuayb Arnavut ve Hüseyin Esed), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle yay, 1985.
- , *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhir ve'l-A'lâm*, (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Birinci Baskı, Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2003.

ZETTERSTEEN K. V., “Omar b. Abdal’Azîz”, *IA, MEB*, IX, 462.

ZEYDÂN Corcî, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, I-II, (trc. Nejdet Gök), İstanbul: İletişim yay, 2004.

ZÜBEYR B. BEKKÂR Ebû Abdillâh ez-Zübeyr b. Bekkâr b. Abdillâh el-Kureşî el-Esedî ez-Zübeyrî el-Medenî el-Mekkî (ö. 256/870), *el-Ahbârü’l-muvaffakiyyât*, (thk. Sâmi Mekkî el-Ânî), Bağdad: Âlemü’l-Kütüb, 1996.

ZÜBEYRÎ Ebû Abdullah Mus’ab b. Abdullah (236/850), *Kitâbu Nesebi Kureys*, (thk. Levi Provençal), Kâhire: Dâru’l-Maârif, 1982.

EKLER

EK 1: ÖMER B. ABDÜLAZİZ'İN ÖMER B. VELİD'LE MEKTUPLAŞMASI

Ömer b. Abdülazîz, feyi Allah'ın kitabına göre sekiz hisseye taksim etmeyi başlatınca, her kasabadan tahsil edilenleri bu sekiz hisseye vermeye başlayınca,²⁷²⁶ mezâlimi iadeye yönelince, Benî Ümeyye'nin bağışlarını (cevâiz) ve korumalarının erzaklarını kesince, arazilerini (dîyâ') haraca döndürüp iktâlarını-tımarlarını iptal edip onları fakirleştirdince bundan dolayı Benî Ümeyye gürültü çıkardılar. Hemen toplanıp yanına giderek şöyle dediler: "Sen, Müslümanların beytül mâlini boşalttın. Bu mezâlimleri sahiplerine iade ederken atanın oğullarını fakirleştirdin. Bu, senden önce başkalarının da üstlendiği bir görevdir. Onları yaptıklarıyla baş başa bırak. Sen kendi işinle ilgilen ve uygun gördüğünü uygula." Bunun üzerine "Düşünceniz bu mu?" deyince evet dediler. Buna karşılık Ömer b. Abdülazîz şöyle dedi: "Fakat ben böyle düşünmüyorum. Allah'a yemin olsun ki sahibine geri verdiğim her mezâlimde organlarımdan birinin kopup acısını duymama, sonra eski haline geri gelmesine karşılık dünyada sahibine iade etmediğim hiçbir mezâlimin kalmamasını kesinlikle istiyorum. Zira sahibine iade etmediğim hiçbir mezâlim kalmadığında işte o zaman ruhum akıp gider." Şöyle demiştir: "Bunun akabinde yanından çıkıp büyükleri ve şeyhleri olan Ömer b. Velîd'in yanına girdiler ve kendilerine kötü davranmasına mani olur ümidiyle Ömer b. Abdülazîz'e mektup yazıp onu kınamasını istediler."²⁷²⁷

Ömer b. Velîd b. Abdülmelik, bunu öğrenince ona şu mektubu yazdı: "Sen önceki halifeleri ayıplayıp küçük düşürdün, onlara öfkelendiğinizden ve onlardan sonra gelecek çocuklarına kızdığınızdan dolayı onların yol ve yöntemini takip etmedin. Allah'ın bağlanmasını emrettiği akrabalık bağını kopardın. Zira Kureyşlilerin mallarına ve miraslarına gözünü dikip düşmanca ve zalimce onları beytül mâle koydun. Ey Abdülazîz'in oğlu! Haktan sapıp zulmettinse Allah'tan kork ve O'nu gözet. Minberinde rahat duramayıp özellikle ilk akrabalarına zulüm ve haksızlık yaptın. Asla bu hal üzere bırakılmayacaksın. Muhammed (sav)'e verdikleriyle onu üstün kılan Allah'a yemin olsun ki sen bu yönetimin sırasında Allah'tan fazla uzaklaştın. Hani hilafetin kendin için musibet olduğunu ileri sürmüştün, öyleyse bazı emellerini kısalt. Bil ki sen güçlü ve gaddar birinin karşısında ve elindesin ve asla bu hal üzere bırakılmayacaksın. Allahım! Seni halife seçtiğinde Muhammed (sav) ümmetine yaptığından Süleyman b. Abdülmelik'i sorguya çek."²⁷²⁸

Ömer b. Abdülazîz, onun mektubunu okuyunca ona şu cevabı yazdı: "Allah'ın kulu ve mü'minlerin emiri Ömer b. Abdülazîz'den Ömer b. Velîd'e. Peygamberlere selam olsun ve alemlerin rabbi olan Allah'a hamd olsun. İmdi mektubun bana ulaştı, sana bir şekilde onun cevabını vereceğim. Önce senin ilk durumuna gelelim. Babanın iddia ettiğine göre ey Velîd'in oğlu! Zira senin annen Benâne, Sekûn'un cariyesidir, Hıms çarşısında dolaşır ve dükkânlara girerdi. Sonra Allah, onu daha iyi bilir. Zübeyn b.

²⁷²⁶ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 134.

²⁷²⁷ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 134-139; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 130-133.

²⁷²⁸ Âcurrî, *Ahbâru Ömer b. Abdülazîz*, s. 57-60; Teymî, *Siyeru's-Selefi's-Sâlihîn*, s. 856-857; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 34; Demîrî, *Hayâtü'l-Hayvâni'l-Kübrâ*, I, 104-105.

Zübyân onu Müslümanların feyinden satın alıp babana hediye etti. Ardından sana hamile oldu, hamile olan da doğan da ne kadar kötüymüş. Sonra sen yetiştin ve benim zalimlerden olduğumu ileri süren inatçı bir zorba oldun. Zira ben, akrabaların, yoksulların ve dulların hakkı olan Allah'ın feyinden seni ve aile halkını mahrum bıraktım. Benden daha zalim olan ve Allah'ın ahdini daha çok terk eden, akli başında olmayan bir çocukken seni aralarında kendi görüşüne göre hükmettiğin Müslümanların ordusunun başına görevlendiren ve oğul sevgisi dışında başka bir niyeti olmayandır. Sana da yazıklar olsun, babana da yazıklar olsun. Düşmanlarınız kıyamet günü ne kadar çokmuş. Baban hasımlarından nasıl kurtulacak? Benden daha zalim olan ve Allah'ın ahdini daha çok terk eden, haram kanı döken ve alınması haram olan mala el koyan Haccâc b. Yûsuf'u Arapların beşte birine vali tayin edendir. Benden daha zalim olan ve Allah'ın ahdini daha çok terk eden, acımasız bedevî Kurre b. Şerîk'i Mısır'a vali atayan ve ona çalgı aletleri, oyun, eğlence ve içki için izin verendir. Benden daha zalim olan ve Allah'ın ahdini daha çok terk eden, Âliye el-Berberiyye'ye (Gâliye?) Arapların humusundan pay ayırandır. Benâne'nin oğlu yavaş ol. Karın kayışının iki halkası buluşur ve fey hak sahiplerine iade edilirse tüm vaktimi sana ve ailene ayıracağım, sizi doğru yola getireceğim. Hiçbir değer taşımadığı halde uzun süredir hakkı terk edip tali yollara girdiniz. Bunun ötesinde görmeyi dilediğim nimet, boynunun satılması ve senin bedelinin yetimler, yoksullar ve dullar arasında paylaşılmasıdır. Zira her birinin sende bir hakkı var.”²⁷²⁹

Bunun üzerine Ömer b. Velîd şu mektubu yazdı: “Sen önceki halifeleri ayıplayıp küçük düşürdün. Onların yolundan başka bir yola girdin. Onları küçük düşürmek ve icraatlarını ayıplamak için onların tarzını mezâlîm olarak adlandırdın. Onlardan sonra gelecek çocuklarına hakaret ettin. Bu sana yakışmadı, zira Allah'ın bağlanmasını emrettiği akrabalık bağını kopardın ve akrabalarına hakka uymayan bir şekilde davrandın. Kureyşlilerin mallarına, miraslarına ve haklarına gözünü dikip düşmanca, zalimce ve haksız bir şekilde onları beytülmâline koydun. Ey Abdülazîz'in oğlu! Allah'tan kork. Zira minberinde rahat olamamışken zulmü ve ilişki kesmeyi özellikle akrabalarına uygulamaya giriştin. Muhammed (sav)'e verdikleriyle onu üstün kılan Allah'a yemin olsun ki sen kendin için musibet olduğunu ileri sürdüğün bu yönetimin sırasında Allah'tan daha fazla uzaklaştın. Bundan dolayı aşırıya kaçmayıp orta yolu tut. Bu meylini ve zorlamayı terk et. Allahım! Seni halife atarken Muhammed (sav) ümmetine yaptığından dolayı Süleyman b. Abdülmelik'i sorguya çek.”²⁷³⁰

Ömer b. Abdülazîz, ona şu mektubu yazdı: “Allah'ın kulu ve mü'minlerin emiri Ömer b. Abdülazîz'den Ömer b. Velîd'e. Hidayete tabi olana selam olsun. Kendisinden başka ilah olmayan Allah'a hamd ederim. İmdi Senin geçmişin şöyledir: Sen, Velîd'in oğlu Ömer'sin. Annen Nebâte, es-Sekûn'nun cariyesiydi. (Benâte ve Benâne de denilmektedir.²⁷³¹). Hims çarşısına girer ve dükkânları dolaşırdı. Allah, onu ve yaptıklarını daha iyi bilir. Dînâr b. Dînâr onu Müslümanların feyinden satın alıp babana hediye etti. Ardından sana hamile oldu, hamile olan da cenin de ne kadar kötüymüş. Sonra sen yetiştin ve inatçı bir zorba oldun. Mektup yazıp beni zalim olmakla suçlamışsın ve akrabaların, zayıfların, yoksulların ve yolcuların hakkı olan Allah'ın feyinden/malından seni ve aile halkını mahrum bıraktığımı ileri sürmüşsün. Sen ancak

²⁷²⁹ Âcurrî, *Ahbâru Ömer b. Abdülazîz*, s. 60-62; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 34; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 134-135; Demîrî, *Hayâtü'l-Hayvânî'l-Kübrâ*, I, 104-105; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XLV, 359-360; Teymî, *Siyeru's-Selefi's-Sâlihîn*, s. 857-858.

²⁷³⁰ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 134-139; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 130-133.

²⁷³¹ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 130-133.

Müslümanlardan biri gibisin, onların lehine olanlar senin de lehine, onların aleyhine olanlar senin de aleyhinedir. Benden daha zalim olan ve Allah'ın ahdini daha çok terk eden, Müslümanların kanları ve malları konusunda kendi görüşüne göre hükmeden aklı başında olmayan bir çocukken seni görevlendiren ve bir niyeti olmadan sadece oğul sevgisinin yönlendirmesiyle bunu yapandır. Bu konuda hiçbir hakkı yoktu. Sana da yazıklar olsun, babana da yazıklar olsun. Düşmanlarınız ve hasımlarınız kıyamet günü ne kadar çok olacak. Hasımları çok olanın kurtuluşu nasıl olur? Benden daha zalim olan ve Allah'ın ahdini daha çok terk eden, Fâtine? el-Berberiyye'ye Arapların humusundan ve zekâtlarından (sadukât) pay verendir. Hay annesini kaybedesice! Fülâne el-Berberiyye, hicret mi etti? Yoksa Rıdvân biatına mı katıldı da savaşımların paylarını hak ediyor? Arapçası sayfa. 138 Benden daha zalim olan ve Allah'ın ahdini daha çok terk eden, kaba ve zalim Kurre b. Şerîk'i Mısır'a vali atayan ve çalgı aletleri, çeng/lavta ve içki için kendisine izin verendir. Benden daha zalim olan ve Allah'ın işini daha çok terk eden, haram mal toplayan ve haram kanı döken Yezîd b. Ebû Müslim'i²⁷³² Mağrib'in tümüne vali olarak atayandır. Yavaş ol, zira kayışın iki halkası buluşursa (şartlar iyileşirse), ben uzun yaşarsam ve Allah da feyi sahiplerine geri verirse tüm vaktimi sana ve ailene ayıracağım ve sizi beyaz/doğru yola getireceğim. Hakkı terk edip tali yollara ne kadar çok girdiniz. Bunların ardından ulaştığım en hayırlı görüşün, senin boynunu satmak, parasını da yetimlere ve yoksullara dağıtmak olmasını umuyorum. Zira Allah'ın kitabına göre her bir Müslümanın sende bir payı var. Hidayete tabi olanlara selam olsun, Allah'ın selamı zalimlere ulaşmaz."²⁷³³

Başka bir rivayette Ömer b. Abdülazîz'in mektubunda farklı olarak şu ifadeler yer almıştır: "Evet istiyorsan benden daha zalim olanı ve Allah'ın ahdini daha çok terk edeni sana bildireyim. O, Benî Ebî Akîl (Ukayl)'in kölesi olan, öldürüp asıp kesen, bunları orada daha çok ve daha çirkin şekilde yapan Yezîd b. Ebû Müslim'i²⁷³⁴ Mağrib'in beşte üçüne (selâsetü'l-ahmâs) vali atayan babandır. Sana karşı beni engelleyen bir şey olmasaydı seni hor-hakir kılmak ve zelil etmek için senin saçını; kötülük saçını traş edecek kişileri sana gönderirdim. Kemer-kuşak henüz memelere çıkmadı (Son haddine ulaşmadı). Vesselâm."²⁷³⁵

Ömer b. Abdülazîz, Ömer b. Velîd'e bir mektup yazdı, içinde şunlar vardı: "...Baban, humusun tümünü sana verdi. Ancak babanın payı Müslümanlardan bir adamın payı kadardı ve onda Allah'ın hakkı, Hz. Peygamber'in (sav), akrabalarının, yetimlerin, yoksulların ve yolcuların da hakkı vardı. Kıyamet günü babanın hasımları ne kadar çok olacak. Hasımları çok olan kişi nasıl kurtulur? Senin müzik alet ve edevatını açıkça kullanman İslâm'da bid'attır. Gür saçlarını, kötülük saçlarını kesecek birini sana göndermeye karar vermiş bulunmaktayım..."²⁷³⁶

Ömer b. Abdülazîz halife olunca ailesinin ve kendinin elinde olanlardan tek tek geri iade etmediği mezâlim türünden bir şey bırakmadı. Bu durumu Ömer b. Velîd b. Abdülmelik öğrenince ona şu mektubu yazdı: "Sen önceki halifeleri ayıplayıp küçük düşürdün, onlara öfkeli olduğunuz ve onlardan sonra gelecek çocuklarına kızdığınızdan dolayı onların yol ve yöntemini takip etmedin. Allah'ın bağlanmasını emrettiği akrabalık

²⁷³² Yezîd b. Ebû Müslim, sonraki halife Yezîd b. Abdülmelik tarafından Mağrib valisi yapıldığından bu rivayet ihtiyatla karşılanmalıdır.

²⁷³³ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, s. 134-139; İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 130-133.

²⁷³⁴ Yezîd b. Ebû Müslim, sonraki halife Yezîd b. Abdülmelik tarafından Mağrib valisi yapıldığından bu rivayet ihtiyatla karşılanmalıdır.

²⁷³⁵ İbn Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 133-134.

²⁷³⁶ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 136; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 270.

bağını kopardın, zira Kureyşlilerin mallarına ve miraslarına gözünü dikip düşmanca ve zalimce onları beytülmâle koydun. Ey Abdülazîz'in oğlu! Haktan sapıp zulmettirse Allah'tan kork ve O'nu gözet. Minberinde rahat duramayıp özellikle ilk akrabalarına zulüm ve haksızlık yaptın. Muhammed (sav)'e verdikleriyle onu üstün kılan Allah'a yemin olsun ki sen bu yönetimin sırasında Allah'tan fazla uzaklaştın. Hani hilafetin kendin için musibet olduğunu ileri sürmüştün, öyleyse bazı emellerini kısalt. Bil ki sen güçlü ve gaddar birinin karşısında ve elindesin ve asla bu hal üzere bırakılmayacaksın.”²⁷³⁷

Ömer b. Velîd b. Abdülmelik, Ömer b. Abdülazîz'e kaba ve sert davrandığı bir mektub yazdı, o da şu karşı mektubu yazdı: “Benden daha zalim ve daha despot olan, kanlarına ve mallarına karar veren Irak Sakîf'inin kölesini vali yapandır. Benden daha zalim ve daha despot olup Allah'ın ahdini daha çok terk eden, kaba, acımasız ve nezaketsiz Kurre'yi Mısır'a vali atayandır. Benden daha zalim ve daha despot olup Allah'ın ahdini daha çok terk eden, Allah Rasulü'nün (sav) minberinde şiir okuyan Osmân b. Hayyân'ı Hicaz'a vali tayin edendir. Senin annen, Hıms dükkanlarına gelip giderdi. Sonra Zübyân b. Zübyân (Dînâr b. Dînâr, Fesevî) onu satın alıp babana gönderdi. Ardından sana hamile oldu, cenin de, doğan da ne kadar kötüymüş. Sonra bahtsız ve inatçı bir zorba olarak seni doğurdu. Senin gür saçlarını traş edecek kişileri sana göndermeye karar vermiş bulunmaktayım, ne kötü saçtır onlar.”²⁷³⁸

EK 2: ÖMER B. ABDÜLAZİZ'İN KADERİLER'LE YAZIŞMALARI

Ömer b. Abdülazîz, kaderi inkar eden bir topluluğa gönderdiği bir mektubunda açık deliller ve emirlerden sonra Allah'a kulluk eden hiç kimsenin hidayet zannederek işlediği bir dalalet ve dalalet sanarak terk ettiği hidayet için mazur kabul edilmeyeceğini, Hz. Peygamber'in (sav) sünnetlerinden ve Kitab'ın getirdiklerinden yüz çevirenlerin hidayet vasıtalarını kaybedeceğini, kendini düşmekten kurtaracak bir ip bulamayacağını hatırlatmıştır. Ardından kendisinin “Allah, kulların ne yapacağını bilir” sözünü öğrendiklerine, ama bunu inkar ettiklerine işaret ederek Allah'ın “*Biz azabı biraz hafifleteceğiz, kuşkusuz siz de hemen eski halinize döneceksiniz*”²⁷³⁹ ve “*Geri gönderilseler bile, yine kendilerine yasaklanan şeylere döneceklerdir*”²⁷⁴⁰ diyerek yapacakları her şeyi Allah'ın önceden bildiğini açıkladığını bildirmiştir. Yine Allah'ın “*Artık dileyen iman etsin dileyen inkâr etsin*”²⁷⁴¹ sözü hakkında yanlış bir şekilde ilahî iradenin seçilecek dalalet veya hidayette bulunduğunu ileri sürdüklerine işaret etmiş, hâlbuki Allah'ın “*Âlemlerin rabbi olan Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz*” dediğine, tüm insanları hidayete ulaştırmak için çalışan Peygamberlerin sadece Allah'ın hidayet verdiklerini hidayete erdirdiğine, onları saptırmak için çalışan İblis'in de sadece Allah'ın ilminde sapmış durumda olanları saptırdığına vurgu yapmıştır. Sonra biri hakkında daha önceden Allah'ın belirlediği dalalet veya hidayet hükmünün olduğunu inkar ettiklerinden, dolayısıyla kendilerini Allah'ın müdahalesi olmadan hidayete ermiş kişiler kabul ettiklerinden, ilahî iradeyi Allah'ın dışındaki bir güce dayanarak masiyetten uzaklaştırdıklarından bahsettikten sonra bunları iddia edenin sözünde aşırıya kaçmış olacağını ve Allah'ın ilminde ve takdirinde daha önce geçmeyen bir şey varsa, o zaman

²⁷³⁷ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 133.

²⁷³⁸ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 135; Fesevî, *el-Ma'rife*, I, 575-576.

²⁷³⁹ Duhân, 15.

²⁷⁴⁰ En'âm, 28.

²⁷⁴¹ Kehf, 29.

Allah'ın mülkünde O'nu bir kenara bırakarak yaratılmışlar hakkında kendi iradesini geçerli kılan bir ortağının bulunduğu anlamına geldiğini, hâlbuki Allah'ın “*Allah size imanı sevdirdi ve onu gönlünüze sindirdi; inkârcılığı, yoldan çıkmayı ve emre aykırı davranmayı da size çirkin gösterdi.*”²⁷⁴² dediğini hatırlatmıştır. Ardından “Allah, Âdem'i yarattığında zürriyetini önüne yaydı. Akabinde cennet ehlini ve onların yapacaklarını yazdı. Cehennem ehlini ve onların yapacaklarını yazdı” rivayeti geldiği halde Allah'ın yarattıklarına sözünün geçmesini ve hâkim olmasını yanlış bir şekilde kayırma ve zulüm olarak tanımladıklarını bildirmiştir.²⁷⁴³

Ömer b. Abdülazîz'in mezkur mektubuna verdikleri cevapta Allah'ın her şeyi bildiğini reddettiklerini ve Resûlullah'ın (sav) ümmeti için korktuğu kaderi inkâr ettiklerini bildirmişler. Buna karşılık Ömer b. Abdülazîz, peygamberin getirdiği haberlerden veya Kitabın bildirdiklerinden yüz çevirenlerin hidayeti bulamayacaklarını açıklamıştır. Kaderiler, mektupta halifenin “Allah kulların ne yapacağını ve sonlarının ne olacağını bilir” dediğini öğrendiklerini ve bundan dolayı onu ayıpladıklarını bildirmişler, “Ameli yapan kişi bu işi yapmadıkça bu şey Allah'ın ilminde yoktur” demişlerdir. Ömer b. Abdülazîz ise “*Biz o azabı az bir zaman açıp kaldıracamız. Fakat şüphesiz siz yine geri (küfre) döneceksiniz.*”²⁷⁴⁴ ve “*Eğer geri döndürülürlerse yine kendilerine yasaklanan şeylere geri dönerler. Çünkü onlar şüphesiz yalancılardır.*”²⁷⁴⁵ âyetlerini delil göstererek Allah'ın geleceği de bildiğini hatırlatmıştır. Allah'ın “*...Artık dileyen iman etsin, dileyen kâfir olsun*”²⁷⁴⁶ âyeti hakkında meşietin/ilahi iradenin, seçilen dalâlet veya hidayette olduğunu iddia ettiklerini, ancak “*Âlemlerin Rabbi olan Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz*”²⁷⁴⁷ âyetinin işaret ettiği gibi Allah dilemezse onların kendi iradeleriyle ne bir söz söyleyebileceklerini ne de bir amel yapabileceklerini belirtmiştir. Ömer b. Abdülazîz'e göre Peygamberler, ısrarla herkesin hidayete ulaşmasını istedikleri halde Allah'ın hidayete erdirdiklerinin dışındakileri hidayete erdirememişlerdir. İblis de ısrarına rağmen ancak Allah'ın ilminde dalalette olanları dalalete düşürebilmiştir. Hâlbuki Allah “*Onların işlediklerini ve işleyeceklerini bilir, dilediğinden başka ilminden hiçbir şeyi kavrayamazlar*”¹.” Allah'ın ilminde olmayan hiçbir şey yoktur. Allah, yaratmasına kimseyi ortak etmez. Rahmetinden kovduğunu, kimse rahmetine geri döndüremez. Rahmetine dâhil ettiğini de kimse çıkaramaz. “Allah'ın ilmi yarattıktan sonra oluşur” diyenler, Allah'a karşı büyük cahillik etmişlerdir. Zira O, yaratmadan önce ve yarattıktan sonra her şeye şahittir, her şeyi kapsayan ezeli ilmi, ne çoğalır ne azalır. İblis'in ne kendini hidâyete erdirmeye ne de bir başkasını dalâlete düşürme gücü yoktur. Allah, kimin hidayette olmasını isterse Allah'ın iradesi olmayan bu dalaleti gerçekleşmez. Allah kime de hidayet vermek istemezse onu da küfür ve delalette bırakır. Dalalet, onun için hidayetinden daha evla/uygun olur. Ömer b. Abdülazîz, mektubunun devamında Allah'ın, rahmetini birine tahsis etme veya birinin m'asiyetine engel olma gücünden yoksun olduğunu, Allah'tan herhangi bir izin ve kuvvet almadan O'nun dışında kendilerini hidayete erdirdiklerini ve kendilerini m'asiyetten koruduklarını iddia ettiklerini belirtmiştir. Ona göre kim böyle derse sözlerinde aşırı gitmiş olur. Çünkü eğer daha önceden Allah'ın ilminde ve takdirinde bulunmayan bir şey olsaydı, o zaman Allah'ın mülkünde O'nu bir kenara

²⁷⁴² Hucurât, 7.

²⁷⁴³ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, s. 85-86.

²⁷⁴⁴ Duhân, 15

²⁷⁴⁵ 'En'âm, 28

²⁷⁴⁶ Kehf, 29

²⁷⁴⁷ Tekvîr, 29

bırakarak yaratıklar hakkında iradesini uygulayan bir ortağı var demektir. Allah Kur'ân'da "Fakat Allah size imanı sevdirmiş ve onu gönüllerinize güzel göstermiştir. Hâlbuki onlar daha önce ondan nefret ediyorlardı. "Küfrü, fıska ve isyanı da size çirkin göstermiştir."²⁷⁴⁸ Ama onlar, daha önce onu seviyorlardı. Kendilerinin her iki durumda da nefislerine hükmetme kudretleri yoktu. Sonra Allah, âyetlerde Hz. Peygamber'e (sav) olan rahmetini, ona ve ashâbına olan mağfiretini önceden haber vermiştir. Eğer Allah'ın ilmi olmasaydı Resûlullah'ın (sav) günahını işlemeyen önce affedemezdi. Allah bir şeyi dilediği zaman Allah'ın dilediğinin gerçekleşmesine başkasının iradesi engel olamaz. Allah, bu topluma hidâyeti diledi ve onları kimse saptıramadı. İblis bir topluluğun dalâletini istedi, ama onlar hidayete erdiler. Allah "...O onlara düşman ve başlarına da dert olacaktı"²⁷⁴⁹ buyurduğu halde Kaderîlerin, Firavun isteseydi Hz. Mûsâ'nın dostu ve yardımcısı olabileceğini söylediklerini, Allah "...Çünkü onlar boğulacak bir ordudur" dediği halde onların eğer Firavun isteseydi boğulmayabileceğini ileri sürdüklerini hatırlattı. Ona göre Hz. Âdem, tövbeyi Rabbinden öğrenip merhamet edildi. İblis ise laneti öğrenip azdı. Daha sonra Hz. Âdem, kendisi için yaratılan yeryüzüne, merhamet edilmiş ve tövbesi kabul edilmiş bir şekilde indirildi. İblis ise görüş ve bakış açısı sebebiyle kovulmuş, aşağılanmış ve gazaba uğramış bir şekilde yeryüzüne indirildi. Allah'ın ilmi, sadece olan şeyle sınırlı değildir. Her an bir haldeden diğerine geçmeler bile durumlarını Allah bilir. Hiçbir şey O'nun ilminin dışına çıkamaz ki biri onu reddetsin. Bu, Allah'a iman edenlerin şüphe etmediği şeydir. Allah, kulları yaratmadan önce mü'minlerle kâfirleri, iyilerle fâcirleri bilir. Allah'ın ilminde mü'min olan bir kul nasıl kafir olabilir? Veya Allah'ın ilminde kâfir olan bir kul nasıl mü'min olabilir? İsrâîloğulları, hidayetten sonra buzağıyı ilah edinip dalâlete düştüler, ama Allah şükretmeleri için onları affetti. Semûd kavmi ise dalâlete düştü, ancak Allah onları affetmedi. İblis, meleklerin yaptığı gibi tesbih ve ibadet yapmaktayken imtihanında isyan edince kendisine merhamet edilmedi. Hz. Âdem imtihan edilince isyan etti, ama kendisine merhamet edildi. Hz. Âdem hata işlemek isteyince unuttu. Hz. Yûsuf hata işleyeceği zaman korundu. O zaman istiaat/kişinin iradesi neredeydi? Kişinin iradesi, olan bu şeylerden birinin olmamasını veya olmasını sağlayabilir mi?²⁷⁴⁸ Mezkur mektuba göre Kaderîler, Allah'ın, önceden kişinin dalâlette veya hidayette olmasını takdir ettiğini inkar etmişler ve O'nun ilminin sadece bir hafıza olduğunu, amellerdeki iradenin kendilerine ait olduğunu, isterlerse imanı sevip cennet ehlinden olacaklarını iddia etmişlerdir. Allah'ın ilminin dışına çıkmaya güçleri yetmeyecekse onun bir zorlama olduğunu, zorlamanın da zulüm ve iyiliğin Allah'tan, kötülüğün kendi nefislerinden olduğunu söylemişlerdir. Ehl-i sünnet önderleri ise "İyilik, geçmiş/ezeli ilimde olup Allah'tandır. Kötülük ise geçmiş/ezeli ilimde olup kendi nefsimizdendir" demişlerdir. Kader hakkında konuşulmaya başlandığı zaman İbn Abbâs şöyle demiştir: "Bu ümmetin ilk şirki budur. Vallahi! Bunları kötü/bozuk düşünceleri öyle bir noktaya ulaştırır ki, Allah'ın tıpkı şerri takdir ettiği gibi hayrı da takdir ettiğini inkar ederler."²⁷⁴⁹

Kaderîler'e göre Allah'ın ilminde dalâlette olan kişi, kendisi hidayete ererse Allah onun hidayete ermesini bilmese de bunu kendi gücüyle/iradesiyle yapmıştır. İslâm'ı kabul eden kişi de Allah onun kalbini İslâm'a açmadan önce kendisine verilen yetki ile bunu yapmıştır. Mü'min olup sonra küfre giren de kendi isteğiyle bunu yapmıştır ve bu onun elindedir. Bu kişinin küfrü istemesi, Allah'ın bu kişi için imanı istemesinin önüne geçmiştir/daha etkilidir. Allah, iyilikler ve kötülükler yapmayı kulların yetkisine bırakmayı kendi iradesiyle diledi ve amellerine dair ezeli ilmini bir kenara bıraktı.

²⁷⁴⁸ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 349-350.

²⁷⁴⁹ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 351.

Allah, kendi iradesini onların dilemesine tâbi kıldı. Bu yorumlarına şiddetle karşı çıkan Ömer b. Abdülazîz, Allah'ın, verdiği şeylere kuvvetle tutunmayı kabul etmedikleri zaman dağı üzerlerine dikmeden, İsrailoğulları'nın dileklerini yerine getirmedeğini hatırlattıktan sonra hidayet ve dalâlet, küfür ve iman, hayır ve şerrin Allah'ın elinde olduğunu, dilediğine hidayet verirken dilediklerini de azgınlıklarında bocalamaya bıraktığını ifade etmiştir. Bazı ölümlerin ecelle değil kaza ile olduğu iddialarına karşı çıktıktan sonra bazı âyetleri delil göstererek dünyada yaşayacak bir saati olanın onu yaşamadan, basacağı bir ayaklık yeri olanın oraya basmadan, zerre kadar rızkı olanın bu rızkını almadan, yatacağı yerde yatmadan ölmeyeceğini bildirmiştir. Ardından Resûlullah'ın "İslâm üç amel üzerine bina edilmiştir: Cihad kıyamet gününe kadar devam eder. Tevhid ehlini tekfir etmeyiniz ve onların müşrik olduğunu söylemeyiniz. Kaderlerin hepsi, hayır olsun şer olsun Allah'tandır" dediğini aktararak Kaderîler'in, İslâm'dan cihadı çıkardıklarını, ümmeti küfürle itham ettiklerini, bu bid'atleriyle onlardan ayırdıklarını, bütün kaderleri, ecelleri, amelleri ve rızıkları inkar ettiklerini ve İslâm'ın temellerini yıktıklarını bildirmiştir.²⁷⁵⁰

²⁷⁵⁰ Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 346-353.

ÖZGEÇMİŞ

Adı-Soyadı	Kasım KOÇ		
Doğum Yeri ve Yılı			
Bildiği Yabancı	Arapça ve İngilizce		
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme	Kurum Adı	
Lise	1978	1985	Balıkesir İmam Hatip Lisesi
Lisans	1985	1989	Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans	1992	1995	Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Doktora	2018	---	Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Çalıştığı Kurum	Başlama - Ayrılma	Çalışılan Kurumun Adı	
1. Milli Eğitim	1992	1993	Bursa/Mustafakemalpaşa Kız Meslek Lisesi
2. Milli Eğitim	1993	2015	Bursa/Mustafakemalpaşa İmam Hatip Lisesi
3. Afyonkarahisar Kocatepe Üniversitesi	2015	---	İslami İlimler Fakültesi
Üye Olduğu Bilimsel ve Meslekî Kuruluşlar			
Katıldığı Proje ve Toplantılar			
Yayınlar:	1. Kasım Koç, Kolaylaştırılmış ve Renkli Özet Arapça Dil Bilgisi, İstanbul: Kitabı Yayınevi 2021. 2. İslam Tarihiyle ilgili tercüme ettiğim 15 eserden 6'sı yayınlanmıştır. 3. Koç, Kasım, (2022 Aralık), "Ömer b. Abdülazîz'in Ehl-i beyt ve Taraftarlarıyla İlişkileri", İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, Cilt: 7, S. 2, ss. 183-209. 4. Koç, Kasım, (2022 Aralık), "Ömer b. Abdülazîz'in Gayrimüslimlerle İlişkileri", Balıkesir İlahiyat Dergisi, S. 16, ss. 233-272. Koç, Kasım, (2023 Haziran), "Ömer b. Abdülazîz'in Emevîlerle İlişkileri", Kocatepe İslami İlimler Dergisi, 6/1.		
Diğer:			
İletişim (e-posta):			
	Tarih:		
	İmza:		
	Adı-Soyadı:	Kasım Koç	